ORIGEN
SCRIERI ALESE

C O L E C Ţ I A

«PĂRINŢI ŞI SCRIITORI BISERICEŞTI»

APARE
DIN INIŢIATIVA ŞI SUB ÎNDRUMAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE

I U S T I N

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

PĂRINȚI ȘI SCRIITORI BISERICEȘTI

9

ORIGEN

SCRIERI ALESE

PARTEA A PATRA

CONTRA LUI CELSUS

CARTE TIPĂRITĂ CU BINECUVÎNTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE

IUSTIN

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

STUDIU INTRODUCTIV,
TRADUCERE ȘI NOTE DE

PR. PROF. T. BODOGAE

COLABORATORI:
PROF. N. CHIRCĂ, TEODOSIA LAȚCU

EDITURA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE
AL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
BUCUREȘTI — 1984

STUDIU INTRODUCTIV

După ce, în primele două volume, am prezentat din scrierile lui Origen unele lucrări exegetice la cărţi din Vechiul şi Noul Testament, iar în cel de al treilea am pus la dispoziţia cititorilor prima încercare de sistematizare a crezului creştin *(Despre principii)*, precum şi două apreciabile lucrări de catehetică şi de morală creştină *(Convorbirile cu Heraclide* şi *Despre rugăciune)*, de astă dată oferim, în traducere românească, o lucrare de teologie fundamentală cu titlul *Contra lui Celsus*, unică, în genul ei, în primele trei veacuri creştine, cea mai voluminoasă şi cea mai cunoscută operă a marelui teolog alexandrin. Dacă în celelalte scrieri preocupările lui Origen rămîneau oarecum în cercul mai restrîns al Bisericii creştine, de data aceasta, el iese în lumea mare a Imperiului Roman de la mijlocul secolului al treilea, abordînd probleme din cele mai variate din viaţa societăţii de atunci : de filozofie şi mitologie, probleme sociale, culturale şi economice şi de spiritualitate creştină şi gnostică deopotrivă. Dacă ne gîndim că, din pricina lipsei de înţelegere a unor ierahi alexandrini, Origen a fost nevoit să trăiască, în a doua parte a vieţii lui, într-un exil continuu, în Palestina, rămîne ca un fapt straniu, dar în acelaşi timp şi ca o binecuvîntare a vremii, faptul că i-a rămas lui sarcina de a scrie acum, cînd se apropia de 65 de ani, cea mai completă lucrare de apărare a învăţăturii creştine împotriva celei mai temeinice opere de defăimare a învăţăturii creştine, izvorîte din rîndul învăţaţilor păgînismului muribund, lăsîndu-ne astfel moştenire o lucrare de vastă informaţie cum nu va mai înregistra Biserica creştină decît poate peste 200 de ani, pe vremea Fericitului Augustin *(De civitate Dei)*. E drept că, fiind obligat să rămînă legat de textul operei pe care o combătea, scrierea lui Celsus, Origen în scrierea sa lasă mult de dorit, fiindcă îngrămădeşte prea multe date într-o formă uneori prolixă, în schimb, nici într-o altă lucrare n-a dat dovadă de atîta erudiţie, de cugetare atît de adîncă şi de atîta emo-

ție și entuziasm creștinesc pentru tot ce însemna lucrarea lui Dumnezeu, pe care Biserica o desfășura în acea vreme în lume [1].

Cine era Celsus, autorul pe care-l combate Origen în această scriere? *În ce timp a trăit el?* De peste 100 de ani s-a încercat, de mai multe ori, să se dea un răspuns satisfăcător acestor întrebări, dar fără succes. Se știe că acum vreo 40 de ani s-au descoperit, în copii scrise pe papirus, cîteva opere ale lui Origen, unele complet necunoscute. S-a descoperit atunci și o variantă manuscrisă conținînd 1/3 din textul primelor două cărți din scrierea pe care o publicăm aici, dar nici ele n-au adus ceva nou în această privință [2]. Singurele informații despre persoana lui Celsus sînt numai cele pe care le oferă analiza textului acestei scrieri. În schimb, așa cum va putea observa oricine, Celsus a fost o personalitate de prim rang a lumii antice. Îndeosebi trei sînt calitățile pe care le poseda: de polemist incisiv, de savant apreciabil și de filosof care cunoștea aproape întreg evantaiul diferitelor direcții filosofice ale antichității. Din păcate cunoștințele sale privitoare la Vechiul și Noul Testament nu sînt prea extinse și nici prea sigure. Cunoștea mai bine Vechiul Testament și Evangheliile, în schimb cărțile proorocilor și mai ales epistolele pauline îi rămăseseră necunoscute. Din istoria și tradițiile evreilor cunoștea multe lucruri, totuși multe din aceste cunoștințe erau unilaterale și greșite. De pildă, pe evrei îi socotea a fi de origine egipteană, niște sclavi ignoranți, care s-au răsculat împotriva faraonului, bandă de aventurieri și criminali [3]. Cunoștea și ereziile și sectele din Biserica creștină, dar nu era sigur pe datele ce le avea. Mai mult, cunoștea destule lucruri despre mitologiile popoarelor antice, despre oracole și alte așezăminte religioase și sociale ale lor. Ne putem închipui, așadar, că, în calitate de reprezentant al culturii și religiei din statul sclavagist antic, el a dat de lucru în mod serios creștinilor și în special lui Origen, atunci cînd a atacat și a defăimat iudaismul și creștinismul, spunînd că acesta ar propaga ignoranța și minciuna, că Iisus ar fi fost un impostor și un magician, că Biserica și învățătura ei n-ar fi adus în lume nimic original și că, prin neparticipare la actele de cult moștenite prin tradiții de Imperiul Roman, creștinii ar submina unitatea imperiului, de aceea ar fi momentul să părăsească atitudinea evazivă și de neîncredere față de ideologia societății, integrîndu-se și angajîndu-se mai activ în viața publică în

1. A se vedea observațiile lui O. Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlicher Literatur*, II, Freiburg i. Br., p. 164, unde citează părerile entuziaste ale primului editor științific a lucrării lui Origen, P. Koetschau, *Origenes Werke*, I Leipzig, 1899, pag. XXIV; LII.

2. J. Scherer, *Extraits des livres I et II du Contre Celse d'Origene d'après le Papyrus no. 88747 du Musée du Caire*, La Laire, 1956.

3. Un popor care n-a avut «nici vechime, nici cultură», I, 14; 26; III, 5 etc.

clipele grele, cînd ajutorul tuturor se simte necesar atît în viața interioară, cît și în cea exterioară a statului. Cu calm, cu o informație bogată și cu multă căldură sufletească, Origen combate una după alta nenumăratele învinuiri și defăimări — căci, din păcate, aici rezidă unele din scăderile argumentării lui Celsus, că e prea pătimașă și lipsită de bună credință — demascînd confuziile preopinentului său și demonstrînd că învățătura creștină este incomparabil superioară ideologiei păgîne, îndeosebi pentru motivul că ea a adus o prețuire mai mare a omului în familie și în societate, iar în ceea ce privește colaborarea la viața publică creștinii sînt bucuroși să-și dea tot concursul în sprijinirea țintelor superioare ale vieții individuale și de stat.

În general, dincolo de bogăția și temeinicia informației cu care Origen a știut să apere adevărul creștin, ceea ce impresionează, în primul rînd, în această scriere, este convingerea autorului că creștinismul este o religie revelată de Dumnezeu, de aceea oricît de aprigă și de savantă a fost critica lui Celsus ea era totuși neputincioasă, pentru că, în fond, Origen nu apăra numai o doctrină, ci mai ales realitatea supranaturală a energiei divine acționînd în istorie, care contribuia astfel la înnobilarea vieții întregii omeniri.

Dar să nu avansăm.

După afirmația lui Origen însuși, se cunosc «doi Celsus, amîndoi adepți ai lui Epicur, unul de pe vremea lui Nero, celălalt de pe vremea lui Adrian sau ceva după el»[4]. Ca să se poată face mai ușor identificarea polemistului pe care-l combate Origen, trebuie să recurgem la analizarea mai atentă a cîtorva pasaje ale scrierii de față, în care se fac aluzii la fapte istorice cunoscute.

Unul din aceste fapte îl constituie referirea repetată a lui Celsus la cîteva din mișcările eretice și sectare din sînul vieții creștine. Așa e cazul cu Marcion[5] și ucenicul său Apelles[6], de care amintesc atît Iustin Martirul, cît și Irineu, ca activînd pe vremea împăratului Antonin Piul (138—161). Despre o altă aderentă a lui Marcion, cu numele Marcelina, ni se relatează că a fost trimisă de Marcion la Roma[7], pe vremea papei Anicet (158—168). Interesante sînt și relatările despre alți eretici, cum sînt ofiții, caianiții, carpocratienii[8]. În general, toate știrile acestea vizează evenimente care se potrivesc veacului II, cum

4. I, 8.
5. II, 7; VI, 53; 74.
6. V, 54.
7. V, 62.
8. III, 13; VI, 24; 28; 30; VII, 40.

bine observa A. Harnack, așa încît cercetătorii s-au oprit la cel de al doilea Celsus, din vremea lui Adrian și a succesorilor lui [9].

Dar și felul în care se descrie starea creștinilor din Imperiul Roman ne face să înțelegem că timpul în care-și scria Celsus pamfletul său împotriva creștinilor era un timp de nesiguranță : creștinii rătăceau prin temniță, chinuiți pînă la moarte [10] («te leagă și te duce la chinuri, te răstignește chiar») [11]. Cercetători recenți, H. Chadwick și alții, opinează [12] că aluziile acestea se potrivesc cel mai bine la persecuția din anul 177 de sub Marc Aureliu, care știm că a bîntuit cumplit mai ales în Galia și în Asia Mică, despre care ne informează atît de palpitant Eusebiu de Cezareea în *Istoria bisericească* [13].

În sfîrșit, un pasaj din ultima carte ne vorbește de «cei care țin acum cîrma «imperiului» [14], dovadă că trebuie să ne gîndim la o etapă cînd se practica la conducerea statului o coregență sau asociere la domnie, care nu putea fi decît una din cele două formații : Marc Aureliu + Verus (161—169) și Marc Aureliu + Commodus (176—180). Avînd în vedere pasajele amintite mai sus, în care se descriu ca și în «raportul Bisericilor din Lyon și Vienne către cei din Asia și Frigia», că «zilnic erau arestați alți creștini» [15], înclinăm să credem că cercetătorii s-au oprit la răstimpul dintre 176—180. E bnie să subliniem că exprimarea confuză a lui Celsus, dar și fraza lui Origen, de multe ori greu de înțeles, nu îngăduie să se scoată concluzii clare. Se știe că opera lui Celsus s-a pierdut cu totul, iar forma pe care a avut-o la început se cunoaște din fragmentele păstrate după 60 de ani de către Origen, unele reproduse textual, altele în exprimare indirectă, iar altele redînd doar cîte o expresie sau două din fraza lui Celsus. În situația aceasta s-a încins o lungă polemică între cercetători, care, fie că au căutat să reconstituie opera lui Celsus din fragmentele păstrate în cele 9 cărți ale sale, fie că, traducînd sau studiind întreagă lucrarea lui Origen, s-au împărțit în două tabere, atunci cînd a fost vorba să identifice mai de aproape personalitatea lui Celsus. E interesant că în același loc în care spunea despre Celsus că e «epicureu», Origen afirma că «sufletul omenesc e înrudit cu Dumnezeu» [16], ceea ce numai adepții platonismului o puteau spune. De fapt, în pamfletul său, Celsus (căci în fond scrierea lui

9. Ad. Harnack, *Die Chronologie der altchristlichen Literatur,* I, Leipzig, 1897, p. 314.
10. VIII, 41.
11. VIII, 39 ; 69.
12. H. Chadwick, *Origen, Contra Celsum,* translated with an introduction and notes, Cambridge, 1953, introducere, pag. XXVI, XXXVIII.
13. Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească,* V, 2—63.
14. VIII, 71.
15. Eusebiu, *Istoria bisericească,* V, 1, 13.
16. I. 8.

Celsus are caracterul unui pamflet) se dovedeşte mult mai apropiat de Platon decît de Epicur, întrucît la operele lui Platon se referă mult mai des decît la cele ale lui Epicur [17]. Poate că lucrurile ar trebui înţelese în sensul că în evoluţia celor două şcoli filosofice, epoca în care trăia Celsus era dominată de un eclectism de o orientare mai liberală, aşa că, scriind de pe poziţii pozitivist-materialiste şi tăgăduind de cele mai multe ori rolul Providenţei dumnezeieşti în dezvoltarea istorică a societăţii, Celsus a putut fi taxat de Origen ca epicureist. Întrucît într-un alt pasaj [18] Celsus dă să se înţeleagă că a scris şi o combatere a magiei, şi întrucît şi un alt Celsus (amic declarat nu numai al lui Epicur, ci şi al lui Lucian de Samosata, cunoscutul critic al moravurilor antichităţii, dar care a scris şi usturătoare ironii la adresa creştinismului) [19] a scris şi el un astfel de tratat «împotriva magiei» [20], mulţi cercetători au căutat să identifice pe preopinentul lui Origen cu amicul lui Lucian, deşi acest «amic» a acţionat ca duşman al lui Epicur [21], atunci cînd i-a ars acestuia opera principală *Principiile cele mai de seamă* [22]. Pentru identificarea celor doi Celsus «epicurei» s-au pronunţat în 1873 Th. Keim [23], în 1862 E. Renan [24], în 1897 Ad. Harnack [25], în 1960 Schwartz [26], iar pentru părerea cealaltă au rămas E. Pélagaud [27] (1878), K. Neumann şi P. Koetschau (1899—1900), P. de Labriolle (1935) [28], H. Chadwick (1953) [29] şi C. Andresen (1955) [30]. Desigur că nu are putere de convingere nici faptul că unul din copiştii lui Lucian a notat pe marginea textului operei acestuia: «Cels e cel care a scris contra noastră, a creştinilor, 8 cărţi pline de năzbîtii, pe care le-a combătut în chip minunat Origen cel evlavios» [31]. Oricum, revenind la autorul pe care-l combate Origen, nu este uşor de înţeles cum un admirator al lui Epicur se ruşinează mereu să-şi mărturisească

---

17. M. Borret, *Origène, Contra Celse*, vol. V, Paris, 1976. Indice pag. 313—314.
18. I, 68. (Epicur), 337—341 (Platon).
A se vedea îndeosebi «despre moartea lui Peregrin» în Lucian, *Opere alese*, trad. R. Hîncu, Bucureşti, 1959, p. 488 ş.u.
20. Lucian, *Alexandru sau profetul mincinos*, cap. 21 în acelaşi volum, pag. 519.
21. *Idem*, cap. 25, pag. 521.
22. *Idem*, p. 530.
23. Th. Keim, *Celsus Wahres Wort* älteste Streitschrift antiker Weltanschauung gegen das Christentums vom Jahre 178 n. Chr. Zürich, 1873.
24. Ernest Renan, *Marc Aurel et la fin du monde antique*, Paris, 1882, p. 346.
25. Ad. Harnack, *op. cit.*, p. 315.
26. I.Schwartz, *Du Testament de Levi au Discours véritable de Celse*, în «Rev. d'hist. et de Phil. Relig.», 1960, p. 126 ş.u.
27. E. Pélagaud, *Un conservateur au second siècle : étude sur Celse...*, Lyon, 1878.
28. P. Koetschau, *op. cit.*, XXII.
29. H. Chadwick *op. cit.*, p. XXXVIII.
30. C. Andresen, *Logos und Nomos. Die Polemik des Celsus wider das Christentum* Berlin, 1955.
31. M. Borret, *op. cit.*, vol. V, p. 135.

această admirație. Dar, vorba unui distins patrolog francez, mai bine să nu se precizeze lucrurile [32].

Despre *titlul cărții combătute de Origen* și despre semnificația lui s-a scris mult. Cuvintele λόγος ἀληθής pot însemna în românește fie «cuvînt adevărat», fie «învățătură adevărată», fie «temei adevărat», sau chiar «credință adevărată». În orice caz, așa cum a rămas formulat el e mult prea concis și e natural că sună provocator pentru orice om care are pretenția că spune un adevăr de valoare în numele unei ideologii greșite și depășite, cum era cultura lumii sclavagiste, în numele căreia voia Celsus să reformeze, prin ironie și defăimare, credința creștină. Origen a simțit pretenția nejustificată a preopinentului său și de aceea o ia în rîs pentru «nerușinarea și lăudăroșenia cu care defăimează credința creștină», atunci cînd afirmă că «Dumnezeu nu se putea îndrăgosti de frumusețea unui trup pieritor, cum era al mamei lui Iisus», cu atît mai mult cu cît ea «era de neam slab și alungată de soțul ei!» [33]. Pe Origen l-a mai tulburat mult și pretenția lui Celsus că el «știe tot» [34], cunoaște totul despre evrei, despre creștini, despre toate concepțiile filosofice. Or, din expunerea lucrării reiese că Celsus nu cunoștea chiar toate lucrurile. Unul din ultimii cercetători ai problemei, Carl Andresen, a prezentat lucrurile cu totul altfel. El învinuiește pe Origen că a denaturat concepția lui Celsus, care ar fi căutat să-și apere teza pe temeiurile viziunii sale de platonist tîrziu, pentru care, zice Andresen, tot ce-i adevăr vechi e și lege adevărată [35]. De aceea aluziile sale despre «marea vechime» (I, 14; IV, 36) a unei «învățături adevărate» (VI, 9, 58 etc.) ar fi fost o lege, o dogmă (VIII, 68) pentru Cels, pe care Origen n-a înțeles-o. În realitate citatele din Homer, din Platon și din alți scriitori antici n-au fost făcute spre a apăra o «tradiție istorică» stabilită, ci sînt păreri sau opinii ale celor două curente care se confruntau, cea păgînă și cea creștină. De aceea Andresen exagerează cînd traduce un adverb ca αλόγως (I,9) prin «în mod neistoric» în loc de «nerațional». Același procedeu îl folosește și în alt loc (IV, 31) ca să poată pune semnul egalității între Logos și Nomos, între credință și obicei sau lege adoptată de stat. Nu tot ce-i vechi e și adevărat, răspunde Origen atunci cînd combate rătăcirile politeiste și divinizarea animalelor (I, 12, 79 etc.).

---

32. Ch. Puech, *Histoire de la littérature chrétienne*, tome II, Paris, 1928, p. 414—415.
33. I, 39—40.
34. I, 12.
35. C. Andresen, *op. cit.*, p. 381.

Într-un fragment[36] Celsus acuza pe iudei și pe creștini, «acești paznici de capre și de oi», că s-au rupt fără temei logic (ἀλόγως) de idolatrie și în mod revoluționar au acceptat credința într-un singur Dumnezeu. Origen răspunde că legea sau obiceiul (ὁ νόμος) de pînă atunci nu se baza pe adevăr, ci pe ceva întîmplător. De aceea, Origen cere să vedem în λόγος ἀληθής mai curînd un temei sau o «cerință după adevăr» deplin, așa cum reiese din fragmentul unde se vorbește de «temeiul adevărat al proorociilor», sau în alt loc (VI, 74), unde ambele cuvinte au înțeles de «temei adevărat».

Combătînd răstălmăcirile, Origen vrea să arate cititorului că e mai corect să boteze pamfletul lui Celsus «Discurs adevărat», întrucît în multe locuri opera e numită «carte» sau «scriere»[37]. Aceasta cu atît mai mult cu cît însuși titlul de «λόγος ἀληθής» s-a dovedit a fi «expresie tehnică», folosită de cugetătorul platonic Antifon[38] și chiar de Platon însuși cu înțeles de «instrument de căutare a adevărului». De aceea noi am rămas la titlul de «Discurs adevărat» ca și editorul francez.

Locul unde și-a scris Celsus opera pare să fi fost Alexandria, cu toate că unii au optat pentru Roma, dată fiind pledoaria de cald patriotism de la sfîrșitul scrierii, în care se fac aluzii la unitatea materială și spirituală a imperiului și la capitala lui, ca simbol al acestei unități. Așa a crezut de pildă E. Pélagaud[39].

Dar tot acolo[40] se critică și pretenția puterii pămîntești de a se ridica mai presus decît puterea lui Dumnezeu, ceea ce este o aluzie directă la practica zeificării persoanei imperiale. Faptul că în multe pasaje se întîlnește expresia «Dumnezeu cel peste toate»[41], care ne aduce aminte de religia egiptenilor, precum și de unele amănunte în legătură cu lumea orientală[42], cum e cazul cu cinstirea adusă lui Antinoos[43] și mai ales cu popularizarea tot mai vie a noțiunii Logosului (datorită în mare parte iudeilor eliniști din capitala Egiptului care număra peste 100.000 de astfel de «prozeliți»), ne face să credem că este mai probabil să fi fost scrisă în Alexandria. Dar acest lucru nu se poate afirma cu siguranță atît timp cît tot așa de multe amănunte se dau și despre Pitagora, despre cultul zeului persan Mithras, despre gnosticism și despre oracolele grecești prezentate în întreg spațiul mediteranean.

---

36. I, 23. Observația lui Andresen, *op. cit.*, p. 200—211. La fel în legătură cu fragmentele III, 4; VI, 74 și VII, 68.

37. A se vedea III, 4; VI, 74; VI, 41; VIII, 51; 62 — scriere; IV, 62; VIII, 41 — carte.

38. IV, 25; 84.

39. Menon 81 a. citat după M. Borret, *op. cit.*, p. 173.

40. VIII, 69 precum și IV, 73.

41. I, 24; V, 41 etc.

42. VII, 3—11.

43. III, 36; V, 63.

Structura și cuprinsul scrierii.

S-a spus, pe bună dreptate, că este imposibil să găsești o indicație precisă a unui plan general. Cele 8 cărți au fiecare între 68—99 de paragrafe, în textul cărora de multe ori nu știi cine vorbește : Celsus sau Origen. Unde s-a putut face diferențiere sigură, s-a adoptat sublinierea pasajelor citate textual[44]. Din aceste citate celsiene s-a încercat să se reconstituie opera polemistului păgîn. Dintre cele mai merituoase ediții de «reconstituire» amintim pe aceea a lui Th. Keim în 1873. După 5 ani francezul E. Pélagaud, mare admirator al lui Celsus, a fost cel dintîi care a formulat ideea că Origen a folosit operele lui Iustin Martirul, afirmînd că însuși λόγος ἀληθής ar fi un răspuns al culturii păgîne față de apologiile acestuia. În 1925 un alt francez, L. Rougier, afirma că în opera lui Origen se cuprind 7/10 din textul scrierii lui Celsus și 9/10 din ideile aceluia[45]. Cea mai migăloasă încercare de reconstituire a textului ne-o dă germanul R. Bader în 1940, care are meritul, între altele, de a fi dovedit că titlul operei celsiene λόγος ἀληθής provine de la Platon, anume din «Epistola VII, 342» și «Menon», unde el are înțelesul de «adevăr dovedit»[46] (Wahrheitsgemässer Beweis) așa cum a fost citat în această lucrare în cartea VI, 9. Despre Andresen am vorbit în alt loc.

Cuprinsul lucrării este foarte variat și cu anevoie de sistematizat. Totuși, în afară de o prefață (care după unii cuprinde, pe lîngă cele 6 paragrafe ale predosloviei propriu-zise, încă 27 de paragrafe din cartea primă) și de o încheiere patetică (VIII, 72—76), lucrarea s-ar putea grupa în trei mari compartimente, dintre care primul (I, 14 — II, 79) s-ar putea intitula «creștinismul e de dată foarte recentă și de origine suspectă», al doilea (III, I — V, 65) ar vrea să arate că «temeiurile doctrinale ale creștinismului sînt mincinoase», iar cel de al treilea (VI—VIII, 72) ar vrea să arate lumii că «valorile doctrinale ale creștinismului sînt nule».

Să exemplificăm doar cîteva din tezele lui Celsus, spre a se putea vedea modul lui de «informare» și de comentarii, urmînd ca cititorul să adîncească singur, cu atenție, desfășurarea criticii și a replicilor.

Inteligent cum e, dar prezentînd lucrurile cu ură și cu ironie, Celsus zeflemisește însemnătatea omului în planul de mîntuire a lumii, atunci cînd spune : «Ca niște lilieci sau ca furnicile ieșite din furnicar, ca niște broaște pe malul bălților, ori ca niște viermi în gunoaie, așa se întrec creștinii, întrebîndu-se mereu care din ei ar fi cei mai păcătoși, dar declarînd, în același timp, că ei sînt centrul universului : numai de dra-

44. Folosită întîi de Chadwick, apoi de M. Borret.
45. Citat după M. Borret, *op. cit.*, p. 144.
46. M. Borret, *op. cit.*, 146—148.

gul lor conduce Dumnezeu lumea, numai cu ei comunică, deoarece, fiind asemenea cu Dumnezeu, urmează în vrednicie imediat după Dumnezeu». Iar, referindu-se la controversele dintre creştini şi iudei, ori eventual şi între eretici, el continuă cu aceeaşi ironie: «Ne putem închipui de ce neînţelegerile dintre viermi şi broaşte sînt mai uşor de suportat decît cele ce discută între ei iudeii şi creştinii» [47].

Iată un alt pasaj semnificativ despre felul în care prezenta Celsus credinţa Bisericii creştine: comparînd credinţa noastră cu cea a egiptenilor el vede «pe dinafară coloane şi statui impunătoare, care îţi provoacă respect, dar cînd ai pătruns în interior ajungi să contempli ca obiect de adorare o pisică, o maimuţă, un crocodil, un ţap şi un cîine». Citînd acest pasaj din pamfletul lui Celsus, e firească întrebarea lui Origen: «Ce asemănare poate fi între măreţia unui templu egiptean şi ceea ce se întîlneşte la noi la creştini? Ce ar exista la noi, care să se asemene cu acele animale necuvîntătoare, care acolo, în dosul acestor mărețe pridvoare, servesc drept obiect de adorare? Nu cumva proorociile şi adorarea Celui Atotputernic? poate mai curînd smerenia lui Iisus, care s-a dovedit o binefacere pentru mîntuirea lumii întregi» [48].

Spre deosebire de stilul de pamflet al lui Celsus, combaterea scrisă de Origen este senină, temeinică, plină de răbdare. La învinuirile răutăcioase că creştinii ar fi doar «o adunătură de apaşi», «minţi slabe, oameni de nimic, fără nici o ştiinţă de carte, sclavi, femei, copii», «Biserica, un spital al tuturor epavelor vieţii», Origen răspunde că una e smerenia de bunăvoie, trăsătura sufletească principală a lui Iisus şi a aderenţilor Săi, şi altceva e decăderea sufletească. E drept, zice el, că în această mulţime, cei simpli şi neştiutori formează majoritatea, dar însuşi Celsus recunoaşte că «şi între creştini sînt destui înţelepţi capabili să înţeleagă şi lucrurile duhovniceşti înalte» [49]. Şi apoi «să nu uite Celsus că a blama lipsurile altora dovedeşte tocmai lipsă de înţelepciune» [50]. «Voi vorbiţi cu dispreţ despre creştini, despre care vă îndoiţi că ar putea ajunge să cunoască pe Dumnezeu» [51], dar «există o înţelepciune lumească (cea înfumurată), pe care noi o socotim nebunie înaintea lui Dumnezeu, dar în acelaşi timp există şi o înţelepciune a lui Dumnezeu, pe care harul Lui o împărtăşeşte celor ce se dovedesc vrednici de ea» [52]. Cea dintîi e operă omenească, neputincioasă să salveze pe om şi de care nu se pot împărtăşi decît cîţiva inşi, pe

47. IV, 23.
48. III, 17.
49. I, 27.
50. III, 44.
51. VII, 53.
52. VI, 13—14.

cînd cealaltă a venit pentru mîntuirea tuturora. «Nu vreau să condamn pe Platon, zice Origen, pentru că el a adus multe lucruri bune oamenilor, în schimb îi lipsește puterea care îmbogățește și cîștigă sufletește mulțimile» [53]. Aici și stă tăria de necontestat a argumentării lui Origen : pentru el creștinismul e în primul rînd faptă, trăire, numai în al doilea rînd e doctrină. Transformarea moravurilor, puterea martirilor, credința apostolilor, răspîndirea rapidă a creștinismului, chiar vindecarea prin lucrarea Bisericii de multe patimi trupești și sufletești [54] — iată ceea ce aduce «nou» în lume creștinismul, zice Origen, cu toate că cei ce se încred numai în interese pămîntești nu pot pricepe taina acestor lucruri. Aici e «lucrarea lui Dumnezeu în suflete, care este în stare să mîntuiască pe om» [55].

«Celsus ne trimite la Epictet și la alți dascăli și eroi ai antichității (zice Origen), să-i admirăm cuvîntul curajos cu care a acceptat scrîntirea piciorului. Dar acest cuvînt nu se poate compara cu faptele și cuvintele extraordinare ale lui Iisus, pe care Celsus le disprețuiește» [56]. «E greu, zice Platon (în opera *Timeu*), să afli pe Părintele acestei lumi, și aflîndu-L e imposibil să-L comunici». La acestea Origen zice : «Mărturisesc că această cugetare e sublimă și admirabilă. Dar iată că Cuvîntul lui Dumnezeu comunică tuturor ceea ce Platon spune că este imposibil să faci» [57].

Celsus n-a înțeles sensul veșnic și suprafiresc al operei mîntuitoare a lui Iisus. El credea că puterea legilor vremelnice constă în faptul că ele erau legate de cultul zeilor și oracolelor. Origen a dovedit că nu orice tradiție și orice lege a vremii aceleia merita respect. «Cels nu ne spune, zice Origen, de ce este păcat să calci o lege care poruncește să te sinucizi prin foc, să te căsătorești cu mama ta, să-ți omori oaspeții, să sacrifici prunci zeului Saturn». «Dacă astfel de legi sînt o impietate, atunci înțelegem de ce, chiar din epoca antică, înțelepți ca Sofocle și Cicero le-au disprețuit» [58].

E drept că suita învinuirilor lui Celsus și a răspunsurilor lui Origen este cu mult mai bogată decît am schițat-o aici. Dar, în orice caz, cu răbdare și înțelegere cititorul se va putea convinge că lucrarea merită a fi citită și adîncită.

---

53. VI, 2—3.
54. I, 9 ; II, 77 ; III, 6 ; III, 9.
55. VII, 54.
56. III, 14.
57. VII, 42.
58. V, 27—28, 37.

În legătură cu greutățile de a urmări expunerea lucrării atragem atenția cititorului că exprimarea polemistului și apologetului lasă mult de dorit atît în claritate, cît și în mijloacele literare folosite. Origen declară de multe ori [59] că «nu pot lăsa învinuirea fără s-o examinez». «M-am silit să păstrez ordinea cărții lui Celsus» [60]. Chiar la început, în prefață, el asigură pe cititori: «gîndul meu inițial a fost acela de a preciza întîi capetele de învinuire, urmînd ca după aceea să-mi alcătuiesc cuvîntarea ca un tot organic. De la o vreme, însă, chiar tema mi-a dat să înțeleg că este mai bine să combat, una după alta, pe cît îmi stă în putere, învinuirile aduse de Celsus împotriva noastră» [61].

Acesta e motivul pentru care expunerea e prolixă și greoaie, uneori chiar penibilă [62]. Aflăm multe pasaje neclare, multe repetări plictisitoare [63]. Uneori fraza se lungește peste măsură (IV, 74), alteori se întrerupe [64], alteori se omit pasaje [65]. Citația lungă din Herodot (V, 34), despre legi, ar fi trebuit să urmeze după V, 25.

Sînt cîteva pasaje cu material destul de indecent, descriind aventuri erotice sau scene neserioase, cu limbaj dur, plin de observații răutăcioase, cu expresii prea libere sau pitorești, de pildă «tîrg de povești prin piețe». E dezonorantă vulgaritatea cu care vorbește Celsus despre Domnul Hristos [66].

Cercetătoarea germană Miura Stange[67] a căutat, parcă prea fără jenă și evlavie, să provoace rîsul întrebînd dacă Maica Domnului era sau nu frumoasă, dacă orice păcătos și nenorocit erau chemați să vină la Hristos, dacă e de judecat scena antropofagilor relatată după Herodot, dacă diagrama ofiților are sau nu o anumită curiozitate.

Cititorul e rugat să citească cu atenție și cu înțelegere pasaje de genul acestora, să nu se lase tulburat de agresivitatea exprimării, de falsitatea ori răutatea informației, de stîngăcia expunerii.

Har Domnului, sensibilitatea și evlavia lui Origen îi poate oferi ca recompensă multe exprimări pline de credință și eroism. Tot cu înțelegere trebuie urmărite și scăderile scrisului lui Origen, datorită temperamentului său ascetic.

Despre *motivele și scopul lucrării* de față Origen ne dă cîteva detalii semnificative.

59. I, 28; III, 4; VI, 16.
60. II, 46.
61. Prefața, fragmentul 6.
62. I, 40.
63. II, 5; 32; 46; IV, 18; V, 53; VI, 13; 60 etc.
64. IV, 74; VII, 27.
65. II, 32, 39; III, 63; IV, 7; V, 65; VI, 22; 74.
66. II, 5; 33—47; 54—73; III, 63; IV, 11; V, 14; VI, 51; 74.
67. Miura Stange, *Celsus und Origenes*, Giessen, 1926. A se vedea mai ales I, 39; III, 59; V, 24; 34.

Întrucît trecuseră vreo 70 de ani de la redactarea pamfletului lui Celsus fără ca nimeni să fi amintit de el, iată că la un moment dat același Ambrozie, prietenul și patronul lui Origen, care știm că a îndemnat și subvenționat bănește înjghebarea celor mai multe și mai extinse scrieri ale învățatului teolog alexandrin, a cerut acestuia să compună o combatere a afirmațiilor defăimătoare făcute de păgînul Celsus. Origen a ezitat un timp să răspundă, probabil pentru că și-a dat seama că, atît despre scrierea lui Celsus, cît și despre judecata la care a fost pus Iisus, s-ar putea spune ceea ce s-a scris în Evanghelie, că «din răutate L-au dat pe El»; de aceea, spunea Origen, în astfel de cazuri ar fi mai bine să se urmeze pilda lui Iisus, Care «tăcea» în fața celor ce-L acuzaseră pe nedrept. «El tace și acum în fața atîtor învinuiri [68], zice Origen mai departe, și nu-Și deschide gura să Se apere (în scris sau verbal), ci prezintă și azi drept apărare... mărturia strălucitoare a faptelor, singura în stare să răstoarne orice minciună». Totuși, continuă el, «ca să nu se pară că m-aș da înapoi în fața însărcinării ce mi-ai dat, prea cucernice Ambrozie, m-am silit, cît mi-a stat în putere, să răspund la fiecare din învinuirile puse în scris de către Celsus, cu toate că acestea nu sînt în stare să zguduie pe nici unul din credincioșii noștri» [69]. Aceasta pentru că «mai mult chiar decît eresurile filosofice», amăgirile lui Celsus sînt în fond o «înțelepciune deșartă».

Ca dovadă că Origen și-a dat seama care a fost intenția lui Celsus atunci cînd și-a compus pamfletul, reproducem cuvintele următoare din predoslovia cărții: «această carte (a lui Celsus) n-a fost scrisă pentru adevărații creștini, ci ori a fost menită pentru cei care n-au ajuns încă să guste din credința în Hristos, ori pentru cei care — după cum spune apostolul — fac parte din categoria celor slabi în credință» [70]. Dacă ne gîndim la apelul călduros adresat creștinilor, în ultimele paragrafe ale pamfletului, de a «nu se rupe de tradițiile vechi», atunci vom înțelege în adevărata ei lumină argumentarea lui Origen, care revine ca un leit-motiv în mai multe pasaje ale răspunsului său, că întreaga cugetare a lui Celsus izvora din faptul că factorii de răspundere ai regimului sclavagist simțeau că le fuge terenul de sub picioare în fața răspîndirii rapide a creștinismului, cu toate că acesta fusese pus la cele mai grele încercări. «Încă de la început, zice Origen, totul stătea împotriva răspîndirii învățăturii lui Iisus, dar ea s-a dovedit biruitoare atît în întreaga Eladă, cît și în ținuturile barbare» [71].

68. Prefață, 2.
69. Prefață, 4.
70. Prefață, 6.
71. I, 27.

În legătură cu *data* scrierii lui «Κατὰ Κέλσου» Eusebiu de Cezareea afirma că «la o vîrstă cînd trecuse de 60 de ani» [72], într-o vreme cînd «credinţa se răspîndise în mod deosebit», «după multă pregătire» Origen a compus între alte opere şi «cele opt cărţi de răspuns la scrierea îndreptată împotriva noastră de către Celsus epicureul, intitulată «Discurs adevărat».

Întrucît, în acelaşi pasaj, Eusebiu mai aminteşte şi faptul că «învăţătura creştină era propovăduită pe atunci cu toată libertatea», cercetătorii situează această etapă pe vremea împăratului Filip Arabul (244—249), despre care Fer. Ieronim afirmă că ar fi fost «primul împărat creştin».[73]. În anul 248 se serba împlinirea a 1000 de ani de la întemeierea Romei. Tot în acest an situează mulţi cercetători data redactării acestei voluminoase opere a lui Origen. Unii se întreabă dacă va fi fost vreo potrivire între momentul de trezire a patriotismului roman în timpul acelor serbări, pe de o parte, şi între «conştiinţa de sine a adevărului creştin biruitor», căreia i-ar fi dat expresia tocmai această combatere a păgînismului, prin combaterea operei lui Celsus, pe de altă parte. Oricum, în această operă a lui Origen nu se face nici o aluzie la serbările mileniului Romei [74]. În schimb, în două rînduri [75], se aminteşte de «Comentarul la Facere», care se ştie că a fost redactat în epoca alexandrină, de care aminteşte Eusebiu. În alte trei locuri Origen face aluzie la «Comentarul» către romani, care-i posterior celui privitor la Evanghelia după Matei. Coroborînd toate aceste referiri, se poate accepta ca an al redactării acestei lucrări anul 249 [76].

Dacă despre mileniu Origen nu aminteşte nimic, în schimb, în cîteva pasaje întîlnim unele aluzii concludente. Într-un loc se lasă să se întrevadă că frica (pentru credinţă) «a încetat de mult» [77], iar în alte două locuri se spune : «e firesc să fie lăsaţi creştinii în pace» şi «ca prin minune acum trăim în pace» [78]. Dar această situaţie pare fragilă, întrucît în alt pasaj se afirmă — de astă dată mai veridic — «e probabil că siguranţa vieţii de care se bucură creştinii va înceta atunci cînd alţii ne vor calomnia din nou şi cînd s-ar putea crede că atitudinea de revoltă, atîta cîtă se observă, îşi are cauza în înmulţirea rapidă a credincioşilor şi în faptul (înţeles cu ciudă) că de data aceasta creştinii nu mai sînt persecutaţi aşa cum au fost persecutaţi altădată» [79].

72. Eusebiu, *Istoria bisericească*, VI, 36, 1—2.
73. Ieronim : *De viris illustribus*, 54.
74. Bardenhewer, *op. cit.*, II, 162.
75. IV, 37 ; VI, 49.
76. Aşa conchide ultimul biograf al lui Origen, P. Nautin : *Origène, Sa vie et son oeuvre*, Paris, 1977, pag. 375—376. VI, 32 ; V, 47 ; VIII, 65.
77. III, 15.
78. VIII, 44 ; 70.
79. VIII, 15.

Or, în anul 248 ştim că au existat 3 răscoale provocate de uzurpatori: una la Dunăre, alta în Capadochia, a treia în Siria. Să fi fost vreo legătură între atmosfera de trezire a patriotismului păgîn şi între frica de a nu se asmuţi din nou şi fără temei vina pe creştini, — nu se poate şti precis.

Despre problema *izvoarelor folosite de Celsus şi de Origen* nu se poate spune că s-a ajuns la concluzii definitive, cu toate că s-a scris destul de mult nu numai în legătură cu sursele creştine, ci şi cu cele păgîne. În orice caz, este semnificativ că Celsus nu pomeneşte între izvoarele privind iudaismul şi creştinismul decît de «Controversa dintre Papisc şi Iason» redactată de iudeul, de direcţie alexandrină, Ariston din Pela (din Răsăritul Iordanului), în care se vorbea despre metoda folosirii alegoriei în tălmăcirea proorocilor Vechiului Testament şi în care — ca şi în *Dialogul cu iudeul Trifon* al Sfîntului Iustin — tema principală era aceea că Hristos cel prezis de prooroci este Iisus din Nazaret. Celsus rîde de lucrarea lui Ariston, dar Origen îi ia apărarea. O altă lucrare — de astă dată eretică — cunoscută de Celsus este *Dialogul ceresc,* care nu provine nici din mediul creştin şi nici nu prezintă o importanţă deosebită în cadrul acestei opere.

Doi cercetători recenţi, G. Cataudella şi Carl Andresen, au discutat mult, primul în 1947 şi al doilea în 1955, măsura în care au servit atît lui Celsus, cît şi în combaterea lui de către Origen, scrierile lui Iustin Martirul (Apologiile şi Dialogul), în care se întîlnesc — ca şi în opera pe care o publicăm — cîteva probleme comune: 1) Cunoaşterea lui Dumnezeu cu ajutorul raţiunii; 2) analogia dintre miturile lui Danae, Asclepios şi Heracles, pe de o parte, şi naşterea lui Iisus, pe de altă parte; 3) de ce a venit atît de tîrziu Dumnezeu în lume; 4) problema răului, în care Origen pune accentul mai ales pe libertatea cugetului uman; 5) imposibilitatea logică a întrupării lui Dumnezeu şi, în fine, învierea trupurilor. Cataudella nu găseşte nici o indicaţie în care să se arate că Celsus sau Origen au avut cunoştinţă de scrierile lui Iustin. În schimb, C. Andresen e cu totul de altă părere. Astfel, în problema cunoaşterii lui Dumnezeu, teologul german a găsit că, chiar fără să-i indice numele, Celsus citează pasajul din dialogul platonic *Timeu,* pe care-l reproduce şi Iustin [80], numai că pentru Celsus «poeţii inspiraţi, înţelepţii şi filosofii» pătrunşi de duh divin nu ar fi putut să aibă aceste calităţi dacă nu ar fi stat în legătură cu lucrarea veşnică a Logosului dumnezeiesc, care a intervenit totdeauna în viaţa omenirii, lu-

---

80. VII, 42 — Apologia, 10. În afară de C. Andresen a se vedea amănunte şi la B. Studer, *Der apologetische Ansatz zur Logos-Christologie Justins des Martyrers,* în «Kerygma und Logos». Festschrift für C. Andresen, Göttingen, 1979, p. 424—434.

minînd și îndrumînd. Poate că hristologia Logosului, care era apropiată și de cugetarea platonicilor tîrzii, din grupa cărora făcea parte și Celsus, l-a făcut și pe acesta să susțină probleme pe care le-a susținut la timpul său și Iustin. Poate că cercetări ulterioare vor aduce și aici rezolvări mai concludente.

Textul operei pe care o prezentăm s-a păstrat într-o dublă tradiție *manuscrisă*: una *directă*, cu un grup de 25 manuscrise, care derivă din manuscrisul Vaticanus graecus 386 din sec. XIII, cumpărat de papa Nicolae V, între 1450—1455, la Constantinopol, și alta indirectă, bazată îndeosebi pe două manuscrise mai vechi: Patmius 270 din sec. X și Venetus Marcianus din sec. XI, dar care a fost copiat după alt exemplar mai vechi, din sec. VII. Editorul corpus-ului berlinez Paul Koetschau s-a orientat mai ales după tradiția directă, nevrînd să primească sugestiile lui Arm. Robinson și mai ales ale lui P. Wendland (cel dintîi fiind editorul din 1893 al *Filocaliei*, la baza căreia stau vreo 50 de variante manuscrise, și care a ținut cont în primul rînd de tradiția indirectă). Deși diferențele erau mai mult formale, totuși s-a dovedit că textul *Filocaliei* este păstrat mai corect decît cel berlinez. Nu trebuie să uităm că cele 27 capitole care compun *Filocalia* (între care 7 reproduc pasaje lungi din *Contra lui Celsus)*, formează 1/7 din întinderea lucrării pe care o prezentăm. Se știe că după publicarea, în 1893, a *Filocaliei* și a tratatului *Contra lui Celsus*, în 1899 s-a iscat o furtunoasă polemică între specialiștii germani pe tema celor două tradiții (directă și indirectă). Wendland, E. Preuschen și alții au comparat cele două ediții (germană și engleză) și au găsit textul *Filocaliei* mai corect, totuși P. Koetschau n-a cedat. În 1941 a venit un argument hotărîtor: s-a descoperit papirus-ul 88747 de la Tura (azi în Muzeul din Cairo), un manuscris conținînd 2/5 din textul cărții prime și 30% din cartea a II-a, deci în total 1/3 din tratatul *Contra lui Celsus*. Mărturia s-a dovedit favorabilă tradiției indirecte. Ediția scoasă recent de Institutul francez «Sources chrétiennes» îngrijită de Marcel Borret este prima care ține cont de ambele tradiții, folosind, cum era și firesc, toate rezultatele noilor cercetări din ultimii 80 de ani.

Ca să nu încărcăm expunerea cu prea multe nume și date (cu toate că în cursul celor 500 de ani de la prima ediție tipărită, poate nici o altă lucrare din domeniul patristic n-a dat naștere la atîtea nedumeriri și la atîtea preocupări, nu numai de ordin teologic ci și profan, filologic, istoric, antropogeografic, umanist chiar) trecem în revistă numai cîteva informații bibliografice, pe care le-am găsit utile.

BIBLIOGRAFIE

EDIŢII

1. Primele ediţii cuprindeau numai traducere latină, cu toate că aveau la bază textul manuscrisului vatican. Opera s-a răspîndit repede: 1491 Roma, 1514 şi 1516 Veneţia. În colecţia operelor «complete» tratatul *Contra lui Celsus* a mai apărut în 1512 la Paris, iar în 1516 la Veneţia şi 1536 la Basel (ediţii îngrijite de Erasmus).

2. Editio princeps (*Origenis Contra Celsum libri* VIII) avînd la bază 2 Manuscrise, nu din cele mai bune, apare la Augsburg 1605.

3. Editio princeps a Filocaliei (avînd la bază 4 manuscrise) e tipărită în 1619 de Jean Tarin în Paris (reeditare 1624, 1629).

4. Wiliam Spencer, *Origenis contra Celsum*. Ejusdem Filocalia, Cambridge, 1658 (text şi traducere, plus note).

5. Cea mai bună ediţie completă a operelor lui Origen o dau benedictinii maurini Ch. et V. Delarue, 4 volume in folio, Paris, 1733—1759. Ea are la bază 8 manuscrise. Textul ei a fost reeditat la Würzburg, 1890, la Berlin, 1831—1848 şi în Migne (*Patrol. Gr.* 11, col. 641—1632), Paris, 1859.

6. *Filocalia*, ed. Arm. Robinson, 1893.

7. În colecţia Academiei din Berlin (*Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*) P. Koetschau a îngrijit *Origenes Werke*, vol. I—II, Leipzig, 1899.

8. J. Scherer, *Extraits des livres I et II du «Contre Celse» d'Origène d'après le papyrus no. 88747 du Musée de Caire*, Kairo, 1856.

9. *Origène, Contre Celse*, 4 vol., text, traducere şi note, vol. V: introducere generală, tabele, indici, lucrare îngrijită de Marcel Borret în colecţia «Sources chrétiennes», Paris, 1967—1976.

TRADUCERI
TEXT INTEGRAL *

În franţuzeşte : 1) 1700, Amsterdam (Emile Bouhereau)
2) 1967—1976, Paris (M. Borret)
În englezeşte : 1) 1869—1872 Edinburgh (F. Crombie and W. M. Cairns)
2) 1953, Cambridge (H. Chadwick)
În nemţeşte : 1) 1745, Hamburg (J. L. Mosheim).
2) 1876, Kempten (J. Röhm).
3) 1926—1927, München (P. Koetschau)
În italieneşte : *Origene, Contra Celsum*, a cura di A. Colonna, Torino, 1971.
În olandeză : H. V. Meyroom, *Origenes, Telgen Celsus* (Oudschr. geschriften de. 34—37), Leiden 1924.
În greacă : în «Bibliotiki elinon Pateron», 9, 10, 17, Atena, 1956—1958.

STUDII

1. A. Miura-Stange, *Celsus und Origenes*, Giessen, 1926.
2. O. Glöckner, *Die Gottes- u. Weltanschauung des Celsus*, în «Philologus» 82 NF 36 (1927), 329 ff.
3. W. Völker, *Das Bild vom nichtgnostischen Christentum bei Celsus*, Halle, 1928.
4. P. de Labriolle, *La réaction payenne. Etude sur la polémique antichrétienne du I au VI-e siècle*, Paris, 1934.
5. O. Cataudella, *Trace della Sofistica nelle polemica Celso-origeniana*, în «Rendiconti del 'Inst. Lomb. di Scienze e lettere 70, Pisa, 1937, p. 185—201.
6. M. Lods, *Etude sur les sources juives de la polémique de Celse contre les chrétiens*, în «Rev. d'hist. et de phil. rel», 1941, p. 102.
7. H. Chadwick, *Origen, Celsus and the Stoa*, în «Journ. of theol. Stud.», 1947, p. 34—49.
8. Carl Andresen, *Logos und Nomos. Die polemik des Kelsos wider das Christentum*, Berlin, 1955 (cu bibliografie bogată).

* N-am mai reprodus aici traducerile conţinînd numai textul tratatului lui Celsus (pe care le-am indicat mai sus).

9. Marg. Harl, *Origène et la fonction révèlatrice du Verbe incarnè*, Paris, 1958.
10. H.U.v. Balthasar, *Origene. Il mondo, Cristo e la Chiesa*, Milano, 1972.
11. R. Cantalamessa, *Origene e Filone. A proposito di Contra Celsum IV, 19*, în «Aevum» 48 (1974), p. 13—23.
12. Marcel Borret, *Origène, Contre Celse*, vol. I—V, Paris, 1957—1976.
13. P. Nautin, *Origène. Sa vie et ses oeuvres*, Paris, 1977.
14. M. Girardi, *Osservazioni sulle nozioni comuni in Origene con particolare riferimento al «Contra Celsum»*, în «Origeniana secunda» (second colloque international des études origéniennes, ed. H. Crouzel—A. Quacquarelli), Bari, 1980, p. 279—292.
15. Drd. Ilie Frăcea, *Teologia lui Origen în lucrarea împotriva lui Celsus*, în «Studii Teologice», nr. 5—6, 1981, p. 407—422.

*

* *

Încheind aceste cîteva considerații în legătură cu acest al IV-lea volum din «scrierile alese» ale lui Origen, ne vin în minte următoarele cuvinte ale unui distins teolog, care a adus o substanțială contribuție la mai buna cunoaștere a tot ce a însemnat strădania acestui genial scriitor creștin din secolul III: «Oare am spus măcar pe scurt (în legătură cu polemica dusă de Celsus) tot ce era de spus despre munca prodigioasă a acestui alexandrin? Origen pune la inima urmașilor săi grija față de textul Scripturii, instaurează exegeze neotestamentare, acordă mare importanță genului omiletic, expune pentru prima dată marile probleme ale teologiei trinitare, descoperă anumite probleme ale hristologiei și ale doctrinei Întrupării, prezintă elemente care pot servi la o expunere a cugetării creștine în materie de antropologie, de cosmologie, de istoria mîntuirii, de exegeză, de morală, de ascetică, de pnevmatologie. El devine un izvor din care se vor inspira veacuri de-a rîndul o serie de scriitori răsăriteni și apuseni. Nu-i mai puțin adevărat că mulți vor privi spre el cu admirație, dar destui se vor și îndepărta de el [81], pentru că — după cum citează el un text din Ecleziastul lui Solomon — cartea multă nu totdeauna te apropie de Dumnezeu, de aceea, cum am putut vedea mai ales în volumul anterior, Origen a comis și destule erori asupra cărora trebuie să fim cu grijă. În această privință chiar în volumul de față se întîlnesc unele exprimări neclare sau chiar greșite. De pildă în legătură cu divinitatea Fiului lui Dumnezeu, cu toate că e cel dintîi care folosește atributul «de o ființă» (ὁμοούσιος), totuși se exprimă stîngaci, numindu-L în sens subordinaționist, «Dumnezeu simplu, nu absolut» (V, 39). Tot așa de neprecis se exprimă și despre preexistența sufletelor (I, 32—33).

În sfîrșit, e drept că Origen este între cei dintîi teologi creștini care au căutat să exprime taina unirii ipostatice a celor două firi în persoana Mîntuitorului (II, 9), dar modul cum o făcea — mai bine zis

81. Marg. Harl, *Origène et la fonction rèvèlatrice du Verbe incarné*, Paris, 1958, p. 375.

o intuia — va fi unul din locurile asupra cărora preoțimea noastră e bine să mediteze.

Oricum, așa cum s-a desfășurat ea, opera lui Origen este imensă. Chiar și în privința combaterii ideologiei greșite a lui Celsus e bine să amintim cele spuse de marele istoric Eusebiu de Cezareea (*Adv. Hieroclem* cap. 1), că deodată cu demascarea rătăcirilor lui Celsus întreagă cugetarea păgînă a fost dezarmată prin această lucrare a lui Origen, care rămîne cea mai completă lucrare de acest gen din întreaga literatură creștină a primelor trei veacuri.

Notăm totodată că la munca de traducere a cărților III—IV am fost ajutat de prof. Haral. Chircă, iar la cărțile V—VI de Teodosia Lațcu. Traducerea celorlalte cărți precum și studiul introductiv și notele de comentar ne aparțin.

Acum, cînd pleacă la propovăduire și acest volum de caldă pledoarie a crezului creștin, mulțumind încă o dată Prea Fericitului Patriarh Iustin pentru încrederea arătată la săvîrșirea acestei munci de reînnoire a entuziasmului preoțesc, rugăm pe Bunul Dumnezeu ca toți cei care vor citi această carte să-și aducă aminte de cuvîntul Apostolului Pavel, pe care îl repetă, la timpul său, Origen într-unul din pasajele acestui tratat și anume : «Bisericile se cade să strălucească întocmai ca niște luminători în lume» (Filip. 2, 15).

Pr. prof. T. BODOGAE

CONTRA LUI CELSUS

CONTRA LUI CELSUS

PREFAȚĂ

1. Dacă Mîntuitorul și Domnul nostru Iisus Hristos a păstrat tăcerea în timp ce era învinuit înaintea Arhiereului și «nimic nu răspundea», fiind convins că toată viața și faptele pe care le săvîrșise în mijlocul iudeilor valorau mai mult decît un răspuns oarecare la acele mărturii mincinoase care i se aduceau și decît orice cuvinte de apărare împotriva pîrilor de care era învinuit, în schimb tu, evlavioase Ambrozie [1]*, ți-ai exprimat dorința — nici nu știu bine pentru ce — ca să întocmesc o apărare împotriva mărturiilor mincinoase aduse de Celsus, în lucrarea pe care o compusese împotriva creștinilor, și împotriva pîrilor aduse în cartea lui contra credinței Bisericilor creștine. Aceasta ca și cum faptele pe care le săvîrșise n-ar fi în stare ele însele să facă de rușine acele învinuiri și ca și cum n-ar constitui ele însele un cuvînt mai puternic decît orice scriere în stare să dărîme cu totul astfel de mărturii mincinoase, și să lase învinuirile fără crezare și fără putere! Or, dacă în timp ce-L acuzau pe nedrept Iisus totuși «tăcea», atunci e de ajuns mărturia evanghelistului Matei, cu toate că și cea a evanghelistului Marcu întărește acest lucru. Iată cum grăiește Matei:* [2] *«Iar arhiereii și sinedriul căutau mărturie mincinoasă împotriva lui Iisus, ca să-L omoare. Și n-au găsit, deși veniseră mulți martori mincinoși. Mai pe urmă însă au venit doi și au spus: Acesta a zis: Pot să dărîm templul lui Dumnezeu și în trei zile să-l clădesc. Și sculîndu-se arhiereul I-a zis: Nu răspunzi nimic la ceea ce mărturisesc aceștia împotriva Ta? Dar Iisus tăcea». Iar în alt loc scrie că nu răspundea nimic la ceea ce-L învinuiau, după cum citim: «Iisus stătea înaintea dregătorului. Și L-a întrebat dregătorul, zicînd: «Tu ești regele iudeilor?». Iar Iisus i-a răspuns: «Tu zici». Și la învinuirile aduse Lui de către arhierei și bătrîni nu răspundea ni-*

1. Despre Ambrozie, patronul lui Origen, am vorbit în introducerea primelor două volume.
2. *Matei* 26, 59—63.

nic. Atunci I-a zis Pilat: Nu auzi cîte mărturisesc ei împotriva Ta? Şi nu i-a răspuns lui nici un cuvînt, încît dregătorul se mira foarte»[3].

2. *Iată un prilej de mirare pînă şi pentru oamenii cu mai puţină putere de judecată! Să ne gîndim că, deşi copleşit de învinuiri, El totuşi s-ar fi putut apăra*[4]*, dovedind că nici una din pîri nu-L putea atinge, ci că, dimpotrivă, felul Lui de vieţuire şi minunile săvîrşite au fost o podoabă pentru El, fiind adevărate daruri de la Dumnezeu, ca să dea îndreptăţire judecătorului să pronunţe o sentinţă de dezvinovăţire. Toate acestea nu numai că nu le-a făcut, ci a arătat numai dispreţ şi sfîntă nepăsare faţă de pîrîşii Săi. Iar faptul că judecătorul ar fi eliberat pe Iisus îndată ce Acesta s-ar fi apărat, reiese limpede din cuvintele spuse despre El: «Pe cine voiţi să vi-l eliberez, pe Varava sau pe Iisus, care se zice Hristos?», la care Scriptura ţine să adauge: «Că ştia că din răutate L-au dat în mîna lui»*[5]*. Deci Iisus stă şi mai departe pradă mărturiilor mincinoase, şi nu trece o clipită în care să nu se reverse asupra Lui din răutăţile care au pus stăpînire pe oameni. Ba mai mult, El tace şi astăzi, în faţa atîtor învinuiri, şi nu-şi deschide gura ca să se apere, ci prezintă şi azi drept apărare a vieţii adevăraţilor Săi ucenici aceeaşi mărturie strălucitoare a faptelor, singura în stare să biruie orice mărturie falsă şi să respingă şi să răstoarne orice minciună şi orice învinuire nedreaptă.*

3. *Drept aceea îndrăznesc chiar să afirm că apărarea, pe care-mi ceri s-o compun, păleşte în faţa faptelor şi a puterii lui Iisus, care pot convinge pe orice om cu mintea întreagă. Cu toate acestea, pentru ca să nu se pară că m-aş da înapoi din faţa însărcinării pe care mi-ai încredinţat-o, m-am silit, cît mi-a stat în putinţă, ca să răspund la fiecare din învinuirile puse în scris împotriva noastră de către Celsus, combătînd ceea ce mi-a părut vrednic de răspuns din spusele lui, cu toate că acestea nu sînt în stare să zguduie pe nimeni din credincioşii noştri. Şi să dea Dumnezeu ca nimeni din cei care au primit o dată o astfel de iubire biruitoare a lui Hristos Iisus să nu ajungă să fie zguduit de spusele lui Celsus sau de ale altora din ceata lui! Înşirînd lista fără număr a suferinţelor care ar putea despărţi, de obicei, pe om de «dragostea lui Hristos» şi de «dragostea lui Dumnezeu întru Hristos Iisus», pe care le biruie numai dragostea faţă de Dumnezeu, care era în el, Sfîntul Pavel n-a spus în nici un chip că şi cuvîntul ar putea fi una din pricinile acestei despărţiri. Căci, să luăm aminte cum se exprimă el: «Cine ne va despărţi pe noi de iubirea lui Hristos? Necazul sau strîmtorarea, sau prigoana, sau foametea, sau lipsa de îmbrăcăminte, sau primejdia, sau sa-*

3. *Matei* 27, 11—14.
4. Măreţia tăcerii lui Iisus e analizată adeseori în această carte: I, 12; II, 24; VII, 55.
5. *Matei* 27, 17—18.

bia? Precum este scris : Pentru Tine sîntem omorîţi toată ziua şi am fost socotiţi ca nişte oi de junghiere. Dar în toate acestea sîntem mai mult decît biruitori prin Acela care ne-a iubit». Iar mai departe, înşirînd o altă listă de temeiuri în stare să despartă de această dragoste pe oamenii[6] *cu o credinţă mai nestatornică, acelaşi Pavel spune: «sînt încredinţat că nici moartea, nici viaţa, nici îngerii, nici stăpînirile, nici cele de acum, nici cele ce vor fi, nici puterile, nici înălţimea, nici adîncul şi nici o altă făptură nu va putea să ne despartă de dragostea lui Dumnezeu, cea întru Hristos Iisus, Domnul nostru»* [7].

4. *Într-adevăr, pentru noi e o mare laudă să suferim, şi oricît de lung ar fi şirul acestor suferinţe, ele totuşi nu ne despart de dragostea lui Hristos; în schimb, pentru Pavel, pentru apostoli, ca şi pentru cei de seama lor, lucrurile nu stau chiar aşa, întrucît el e cu mult deasupra tuturor acestor suferinţe, atunci cînd zice: «în toate acestea noi sîntem mai mult decît biruitori prin Acela Care ne-a iubit»*[8], *vrînd să spună că este mai mult decît o simplă biruinţă. Şi chiar dacă apostolii trebuie să se laude că nu sînt despărţiţi deloc «de dragostea lui Dumnezeu întru Hristos Iisus, Domnul nostru», totuşi ei se pot lăuda cu aceea că «nici moartea şi nici viaţa, nici îngerii, stăpînirile şi nimic altceva nu ne-ar putea despărţi de dragostea lui Dumnezeu întru Hristos Iisus, Domnul nostru». De aceea nu-mi vine să accept că s-ar putea crede în Hristos cu o credinţă care să poată fi zguduită de Cels, care nu trăieşte nici măcar viaţa creştinilor de toate zilele, ci pe cea a unui om mort de mult, sau care s-ar lăsa convins chiar şi de farmecul unor cuvinte. În acest caz nici nu ştiu în care tabără trebuie să pun pe cel care umblă după discursuri scrise în formă de cărţi, ca să poată da răspuns învinuirilor aduse de Celsus împotriva creştinilor, prin aceea că ar căuta să cerceteze şi să pună iarăşi pe picioare o credinţă care stă să se clatine. Cu toate acestea, întrucît s-ar putea să existe, în mulţimea celor ce par credincioşi, oameni pe care i-ar putea zgudui şi clinti scrisul lui Celsus, dar pe care răspunsul unor cugetări poate să-i întărească prin combaterea părerilor lui Celsus şi prin restabilirea unui adevăr liniştitor, de aceea m-am hotărît să dau ascultare poruncii tale şi să dau un răspuns la tratatul pe care mi l-ai trimis, deşi — după părerea mea — nimeni din cei care s-au procopsit cît de cît în filosofie n-ar putea recunoaşte în el un* «discurs adevărat», *aşa cum l-a intitulat Celsus* [9].

---

6. Ideea «iubirii biruitoare» e adeseori întîlnită în operele lui Origen. Se cunosc 24 astfel de locuri, cf. *Biblia patristica, III: Origène*, Paris, 1980, p. 371.
7. *Rom.* 8, 35—39.
8. *Rom.* 8, 37.
9. După cum reiese şi din pasajul din *C. Cels* I, 40, Celsus avusese pretenţie de un «adevărat discurs». Aici Origen îi răspunde că n-a dat nici «discurs adevărat» şi nici un «adevărat discurs».

5. Bine a spus Pavel că filosofia elinilor ascunde temeiuri apreciabile și ușor de acceptat de cei mulți care prezintă minciuna drept adevăr, după cum este scris despre ei:[10] «Luați aminte să nu vă fure mințile cineva cu filosofia și cu deșarta înșelăciune din predania omenească, după stihiile lumii și nu după Hristos». Și întrucît vedea în discursurile înțelepciunii lumești dîndu-se pe față o oarecare «măreție», apostolul a zis că «discursurile filosofilor erau după stihiile lumii». Or, nimeni din cei cu judecată n-ar putea tăgădui că scrierile lui Celsus sînt și ele compuse «după stihiile lumii». De aceea au și ele ceva seducător și poate că de aceea a vorbit Pavel de o «înșelăciune deșartă», pentru ca s-o deosebească de altă «amăgire», care nu-i deșartă, pe care văzînd-o Ieremia a îndrăznit să-I spună lui Dumnezeu: «Amăgitu-m-ai Doamne și m-am amăgit, biruit-ai și Te-ai întărit mai mult decît mine»[11]. Dar cuvintele lui Celsus nu-mi par a fi deloc amăgitoare, nici măcar pe măsura eresurilor filosofice care dau dovadă în acest sens de o cugetare mai mult decît obișnuită. Și după cum în argumentările geometrice o afirmație mincinoasă nu poate fi numită decît «ceva mincinos», sau cel mult este socotită de cineva doar drept o încercare, ipoteză[12], tot astfel trebuie să se asemene cu cugetările întemeietorilor de școli filosofice cele pe care le-am putea socoti ca fiind și ele o deșartă înțelepciune izvorîtă din predania omenească, după stihiile lumii.

6. Aceasta e precuvîntarea pe care am hotărît s-o pun ca început al acestei lucrări acum cînd am ajuns în combaterea lui Celsus la punctul unde el a pus un evreu să acuze pe Iisus[13]. Aceasta pentru ca cel ce va citi răspunsurile date acuzațiilor aduse de Celsus s-o afle de la început și să vadă că această carte nu-i deloc scrisă pentru creștini, ci, ori a fost menită pentru unii care n-au ajuns nici măcar să guste ceva din credința în Hristos, ori pentru cei despre care spune Apostolul că sînt «slabi în credință» — atunci cînd zice «primiți-l pe cel slab în credință»[14]. Să-mi slujească, așadar, drept apărare această precuvîntare și să se știe de ce anume am urmat un anumit plan la începutul răspunsurilor pe care le-am dat lui Celsus, iar de la un loc am urmat alt plan. Gîndul meu inițial a fost acela de a preciza întîi capetele de acuză, lăsînd să se vadă pe scurt și ce anume s-ar putea răspunde la ele, ur-

10. Origen nu tăgăduiește puterea și rolul educativ al cuvîntului (*C. Cels* I, 64; III, 68), în schimb cuvîntul fals, opus adevărului veșnic, da.
11. *Ier.* 20, 7.
12. Aristotel, *Topicele*, 1, 1, 101 a, trad. M. Florian, București, 1963, p. 7.
13. Începînd din cartea I, 28.
14. *Rom.* 14, 1.

mînd ca după aceea să-mi alcătuiesc cuvîntarea ca un tot organic. De la o vreme, însă, chiar tema însăşi mi-a dat să înţeleg — spre a nu lungi lucrurile — că e mai bine să mă mulţumesc cu răspunsurile pe care le-am dat de la început, urmînd ca după aceea să combat, una după alta, pe cît îmi stă în putinţă, acuzaţiile aduse de Celsus împotriva noastră. De aceea şi cer, de la început, îngăduinţa pentru cele ce vor urma acum, după predoslovie. Iar dacă răspunsurile mele nu te impresionează şi nu vor fi în stare să te convingă deloc, îţi cer iertare şi pentru ele trimiţîndu-te — dacă vei dori cumva să ai şi în scris o combatere a discursurilor lui Celsus — la cei care au o minte mai pătrunzătoare decît mine şi care sînt în stare să răstoarne acuzaţiile aduse de Celsus împotriva noastră. Totuşi e mai fericit cel ce nu are nevoie — chiar dacă ar citi personal tratatul lui Celsus — de o apărare contra lui, ci se arată cu totul nepăsător faţă de întreg cuprinsul cărţii lui, pentru că, prin lucrarea Duhului, care petrece în el, pînă şi primul venit dintre credincioşii lui Hristos îl dispreţuieşte pe bună dreptate.

ÎMPOTRIVA SCRIERII LUI CELSUS INTITULATĂ «DISCURS ADEVĂRAT»

CARTEA ÎNTÎI

I

În dorința de a defăima creștinismul, Celsus aduce drept primă acuză pe aceasta: *«În ciuda legilor în vigoare, creștinii formează între ei grupări secrete. Dintre aceste grupări unele sînt publice*[1], *și anume cele care se încadrează în lege, pe cînd altele sînt oculte, în categoria cărora se numără cele care se constituie fără aprobare legală».* Prin aceste cuvinte el răstălmăcește iubirea pe care și-o arată creștinii unii altora și pe care el o socotește *«izvorînd dintr-o primejdie comună*[2], *iar din aceasta cauză mai puternică decît orice jurămînt»*. Iar pentru că preamărește *«legea comună»*, pe care zice că *«creștinii o calcă prin obiceiurile lor»*, trebuie să răspundem că dacă aici ar fi vorba de un străin aflat printre sciții cei cu legi barbare, de unde n-ar avea voie să plece, ci să trăiască după legile lor, atunci potrivit legii adevărului, care la sciți este întocmai cu o călcare a legii, străinul acela ar fi îndreptățit să formeze, de comun acord cu cei de o părere cu el, obiceiuri care nu respectă legile publice ale sciților. Așa-i cazul — ca să judecăm drept — cu legile păgînilor în legătură cu idolii și cu politeismul ateu[3], care sînt un fel de legi scitice, ba sînt chiar mai nelegiuite și mai rătăcite decît cele ale sciților. Drept aceea, atunci cînd e vorba de astfel de legiuiri, e firesc să se înjghebeze între oameni învoieli

1. E semnificativ că această acuzație adusă de Celsus era magistral combătută de contemporanul său Tertulian, care spunea: «Aceste adunări ale creștinilor fără îndoială că ar fi pe drept oprite dacă ar fi asemănătoare cu cele nepermise. Or, se știe că ele sînt mai degrabă o lecție de virtute», *Apologeticum,* I, XL, traducere română, în această serie, vol. 3 (București, 1981), p. 94. A se vedea și studiul lui F. C. Grant: *Religio licita* în «Studia Patristica», IV (Berlin, 1961), p. 84—89.

2. În text ἀγάπη. Știm care a fost rostul lor moral. Cu atît mai nefirească este denunțarea agapelor ca «primejdie comună». A se vedea și cele de sub *C. Cels* III, 19.

3. Se cunoaște cazul clasic al Sf. Policarp, care a avut curajul, în anul 155, să riposteze: «jos ateii!» tocmai pentru că creștinii erau acuzați de ateism fiindcă nu voiau să cinstească pe idolii naționali. *Märtyrerakten,* ed. Knopf-Krüger, ed. III, Tübingen, 1929, p. 4.

pentru apărarea adevărului. Căci dacă altădată oamenii formau alianțe secrete, ca să alunge pe tiranii care se făcuseră stăpîni, în chip nedrept, peste conducerea cetății, acțiunea lor constituia un lucru cinstit. Tot în chipul acesta trebuie socotită și situația creștinilor: sub tirania celui pe care ei îl numesc diavol și tată al minciunii, creștinii formează grupări în afara legilor date de diavol, ba chiar împotriva lui, și aceasta cu scopul mîntuirii altora, pe care-i pot convinge să iasă de sub o lege care seamănă cu a sciților și tiranilor.

II

Mai departe, Celsus afirmă că: *«învățătura creștină are o origine barbară»*. Aici el se gîndește, credem, la iudaism, din care se trage propriu-zis creștinismul. Numai că, ce-i drept, el nu învinuiește creștinismul pentru originea lui barbară, căci iată ce laudă îi aduce: *«barbarii sînt în stare să descopere și ei învățături înalte»*, adăugînd însă că *«atunci cînd e vorba de puterea de judecată, de argumentare și de punere în practică a învățăturilor barbare elenii sînt cei mai destoinici»*[4]. Or, plecînd de la aceste observații, iată ce aș putea spune spre apărarea concepțiilor creștine: oricine se întîmplă să vină de la doctrina și morala elinilor[5] la cele ale Evangheliei se poate convinge nu numai că acestea din urmă sînt adevărate, ci poate și dovedi, aplicîndu-le personal, că ele îndeplinesc condiția care se pare că lipsește atunci cînd e vorba de o confruntare cu cele elinești, dovedind astfel adevărul tezei creștine. Dar mai trebuie spus ceva: cuvîntul dumnezeiesc își are o putere proprie de dovedire, mai dumnezeiască decît cea elinească, cu toată dialectica lor. Și această putere de dovedire mai dumnezeiască Apostolul o numește «dovada Duhului și a puterii»[6]: «a Duhului», prin mijlocirea proorocilor în stare să provoace credință în cititor, mai ales atunci cînd e vorba de persoana lui Iisus Hristos; «și a puterii», prin minunile suprafirești, cu ajutorul cărora se poate dovedi, între altele, că există urme ale acestui fel de minuni la cei care osîndesc viața după cerințele acestui cuvînt.

III

Celsus zice apoi: *«Creștinilor le place să experimenteze și să propovăduiască pe ascuns crezul lor. Și nu fără temei fac ei acest lucru, ca unii care resping, în felul acesta, osînda morții, despre care*

---

4. Era cunoscut vechiul proverb «πᾶς μὴ ἕλλην βάρβαρος ἐστὶν» (tot ce nu-i grec, e barbar). Totuși aici se recunoaște prioritatea culturii barbare.
5. În înțeles de morala păgînă.
6. *I Cor.* 2, 4.

ei zic: că atîrnă mereu asupra capului lor, asemănînd această primejdie cu osînda pe care şi-a agonisit-o Socrate prin filosofia lui». Ar fi putut adăuga aici şi pe Platon şi pe Pitagora şi pe alţi filosofi, la care trebuie răspuns că, în ce priveşte pe Socrate, atenienilor le-a părut rău îndată ce el s-a sfîrşit, iar mai tîrziu nu i-au mai purtat ură [7], dealtfel ca şi lui Pitagora, mai ales dacă ne gîndim că multă vreme ucenicii lui au întemeiat şcoli pitagoreice în sudul Italiei în aşa-numita Grecia mare. În schimb, cînd vorbim de creştini, Senatul roman în şedinţele lui, apoi împăraţii de pe vremuri, armata, poporul, ba chiar şi părinţii unora dintre credincioşi, fiind porniţi cu toţii cu duşmănie împotriva creştinismului, l-ar fi răsturnat şi l-ar fi biruit în urma conspiraţiei atîtor forţe, dacă — în urma puterii dumnezeieşti — nu s-ar fi dovedit mai tare şi mai presus decît ele, putînd birui chiar lumea întreagă, pornită împotriva lor.

IV

Să vedem acum în ce chip defaimă Celsus *morala creştină,* atunci cînd afirmă cu dispreţ, zicînd: *«ea e ceva ordinar şi, în comparaţie cu alte filosofii, ea nu propovăduieşte nimic demn şi nou»* [8]. Aici trebuie să răspundem: cei care cred într-o judecată dreaptă a lui Dumnezeu ar respinge ideea unei osînde care ameninţă pe păcătoşi dacă, potrivit părerilor generale, oamenii n-ar avea o idee sănătoasă în domeniul moralei. În chipul acesta nu-i deloc de mirare că acelaşi Dumnezeu a sădit în sufletele tuturora ceea ce a propovăduit prin prooroci şi prin Mîntuitorul. Aceasta pentru ca orice om să fie fără apărare înaintea judecăţii dumnezeieşti, întrucît fiecare om are înscrisă în inimă legea morală [9]. Şi Biblia ne dă să înţelegem acest lucru într-un pasaj, pe care elinii îl socot drept închipuire, atunci cînd spune că Dumnezeu ar fi întipărit «cu degetul Său propriu cele 10 porunci pe care le-a dat lui Moise»,[10] dar pe care răutatea celor ce-şi făcuseră un viţel de aur l-a făcut să sfarme tablele legii, [11] ceea ce s-ar putea tălmăci prin aceea că revărsarea păcatului a fost cea care le-a înecat. Dar Dumnezeu le-a scris a doua oară şi le-a dat din nou după ce ceruse lui Moise să-şi cioplească alte două table ca şi cele dintîi, ceea ce vrea să însemneze că, după prima greşeală, acum se are în vedere sufletul, în care Dumnezeu scrie cu alte litere.

---

7. Diogene Laertios: *Despre vieţile şi doctrinele filozofilor,* VIII, 25 (trad. rom. Balmuş-Frenkian p. 407.
8. Idee reluată şi în C. *Cels* II, 5.
9. *Rom.* 2, 15.
10. *Ieş.* 31, 8.
11. *Ieş.* 32, 19. Filosofia greacă pînă la Platon, I Partea a 2-a, trad. de I. Banu, p. 351, 1970.

V

Mai departe Celsus se referă la atitudinea apostolilor față de idolatrie, pe care o aprobă și el. Apoi afirmă : «*Dacă apostolii nu recunosc că idolii făcuți de mîini omenești ar fi dumnezei, pricina este aceea că nu-i rezonabil ca zeii să fie modelați de mîinile unor oameni din cei mai de jos și de moravuri din cele mai îndoielnice, adeseori chiar de către oameni nedrepți*». Tot așa, mai tîrziu, Celsus precizează că ar fi vorba de un adevăr comun, iar nu de cine știe ce descoperire creștină primordială, pentru care citează un pasaj din Heraclit, care spune : «*a te apropia de niște chipuri neînsuflețite, sub pretext că acestea ar fi zei, e ca și cînd te-ai adresa pereților unei case !*»[12]. Dar și la aceasta trebuie să răspundem, și anume că, la fel cu celălalt punct privitor la ținuta morală, tot așa și noțiunile au fost sădite de Dumnezeu în sufletul oamenilor și tocmai pe temeiul acestora au ajuns atît Heraclit și oricare alt elin, cît și oricare barbar, la ideea să facă acest lucru. Și în acest sens el citează pe «*Herodot care istorisește despre perși că și ei aveau această părere*»[13]. Din partea mea aș putea cita și eu pe Zenon din Cittium, care declară în *Republica* sa : «De acum nu mai e nevoie să se construiască temple : trebuie crezut că nimic sfînt, nimic de valoare și nimic sfințit nu-i lucrare de meșter sau de meseriaș»[14]. E limpede, așadar, că dacă-i vorba de această învățătură chiar și datoria e înscrisă «în inimile» oamenilor cu litere dumnezeiești.

VI

Nu știu, apoi, din ce pricină declară Celsus următoarele : «*Creștinii par a exercita o atracție puternică prin invocarea numelor unor demoni*», făcînd aluzie, cred, la exorciștii care alungă pe demoni. În realitate, cred că aici Celsus defaimă Evanghelia, căci nu prin invocări par a exercita ei influență, ci prin rostirea numelui lui Iisus, atunci cînd e pus în legătură cu citirea pasajelor din viața Lui[15]. Într-adevăr, această citire e în stare adeseori să alunge pe demon din om, mai ales cînd cei ce le citesc rostesc cuvintele dintr-o dispoziție curată de adevărată credință. Dealtfel puterea numelui lui Iisus e atît de mare asupra demonilor încît, adeseori, are efect asupra lor chiar dacă lectura e făcută de

12. Heraclit, fragm. B 5 (Diels-Kranz, I, 15), citat după *Origène, Contre Celse*, I, 88—89 (trad. M. Borret).
13. Herodot, *Istorii*, I, 13, trad. Ad. Piatkovski, p. 77—78.
14. Idee reprodusă și de Clem. Alex., *Strom*. V, 76.
15. Cels repetă această acuză (de folosirea magiei) și în alte locuri : IV, 33 ; VI, 839 ; VIII, 37 etc. Împotriva ei, Origen evoca importanța exorcismelor creștine ; III, 24. Dealtfel, el copiază pe Iustin, *Dial*. 85, 2.

nişte păcătoşi. Căci iată cum învaţă Iisus[16]: «Mulţi îmi vor zice în ziua aceea: Doamne, Doamne, au nu în numele Tău am proorocit şi nu în numele Tău am scos demoni şi nu în numele Tău minuni multe am făcut?» Celsus nu se gîndea, e drept, la aşa ceva, voit sau din răutate, ori din neştiinţă, nu ştiu. Mai departe, însă, iată cum defaimă el pe Mîntuitorul: *«prin magie a putut săvîrşi minunile pe care s-a părut că le făcea, iar prevăzînd că şi alţii care cunoşteau acele secrete aveau de gînd să săvîrşească acelaşi lucru, lăudîndu-se că le fac prin puterea lui Dumnezeu, Iisus i-a alungat din jurul Său»*. Şi defăimarea şi-o confirmă şi mai tare atunci cînd zice: *«Dacă are dreptul să-i alunge, atunci fiind vinovat de aceleaşi acuze însemnează că şi El e un om de nimic; dacă însă El nu-i chiar aşa de rău încît să fi făcut aşa ceva, atunci nici cei care fac ce face El nu-s mai răi ca El»*. Eu zic dimpotrivă: chiar dacă ar părea cu neputinţă a răspunde la întrebarea: «Cum a făcut Iisus astfel de fapte?», e limpede că creştinii nu utilizează nici un soi de cuvinte magice, ci folosesc doar numele lui Iisus împreună cu alte cuvinte în care se încred după Sfintele Scripturi.

VII

Iar întrucît Celsus afirmă că *«învăţătura creştină cuprinde în ea ceva ascuns»*, va trebui să respingem şi această acuzaţie. Predica creştinilor a ajuns cunoscută aproape în toată lumea mai mult decît tezele favorite ale filosofilor. Cine nu ştie oare despre naşterea lui Iisus dintr-o fecioară, despre răstignirea Sa, despre învierea Sa crezută astăzi de mulţime de oameni şi despre vestea înfricoşatei judecăţi a lui Dumnezeu, Care va pedepsi pe cei păcătoşi şi va răsplăti pe cei drepţi, pe fiecare după meritele lor? În schimb, taina învierii, întrucît nu poate fi înţeleasă, e luată mereu în batjocură de cei necredincioşi. Să spui despre astfel de învăţături ale noastre că sînt ceva «secret» e culmea absurdităţii! Sau că în afară de învăţătura pentru public am mai avea şi alta, la care nu ajung mulţimile, aşa ceva e cu totul străin de credinţa creştină. Acest lucru se potriveşte numai filosofilor, între care unii erau esoterici, alţii soterici. Dintre ucenicii lui Pitagora unii ţineau cu stricteţe la spusele dascălului lor («el a spus...»)[17], pe cînd alţii erau iniţiaţi în secret asupra adevărurilor care nu trebuiau să ajungă la urechile profanilor sau ale celor nepurificaţi îndeajuns. Mai mult, nici unul

16. *Matei* 7, 22.
17. Cunoscut dicton pitagoreic.

din misterele celebrate pretutindeni în Elada, ori în ținuturile barbare [18], n-au fost interzise pe motiv că s-ar desfășura în ascuns. Așadar tainele creștinismului sînt defăimate fără temei, fără a fi măcar cunoscute îndeajuns.

VIII

Uneori îți face impresia că Celsus lua în mod neașteptat apărarea celor care merg pînă la moarte spre a aduce mărturie în favoarea creștinismului, de pildă atunci cînd zice: *«Nu vreau să spun că cel care a îmbrățișat o învățătură superioară, ca să nu sufere din partea oamenilor, ar putea să renunțe la ea, ori să se prefacă cum că o părăsește, ori chiar s-o tăgăduiască»*. De bună seamă că Celsus critică pe cei care, deși au sentimente creștine, lasă totuși să se înțeleagă că nu le-ar avea sau chiar le tăgăduiesc, atunci cînd zice: nu trebuie ca cel ce ține la credință să simuleze că ar părăsi-o ori ar nega-o. Dar tot așa putem deduce de aici că Celsus afirmă o contradicție. În celelalte scrieri ale sale [19] el apare adept al epicureilor; aici ca să pară și mai plauzibile acuzațiile sale împotriva creștinismului, deși el nu mărturisește că ar fi dintre epicurei, simulează că ar accepta că: *«există în om o parte superioară, înrudită cu Dumnezeu»*, argumentînd mai departe că: *«cei în care partea aceasta e trează — adică sufletul — aceia tind cu toate puterile spre ceea ce le este înrudit — adică spre Dumnezeu — ard de dorul de a auzi vorbindu-li-se mereu despre El și să-și amintească într-una de El»*. Vezi aici falsitatea sufletească a lui Celsus? Mai întîi a zis: «Cel care a îmbrățișat o credință superioară, de pe urma căreia ar ajunge să sufere din partea oamenilor, acela n-ar putea să renunțe la acea credință și să simuleze doar că ar părăsi-o ori ar tăgădui-o», iar prin aceasta cade el însuși în contradicție. El știa bine că declarîndu-se pe față ca epicureu nu ar mai fi fost crezut în învinuirea adusă celor care acceptă, în orice fel, o Providență și un Dumnezeu la cîrma întregii existențe. Eu însă am auzit vorbindu-se că au existat doi Celsus epicurei: unul sub Nero, celălalt sub Marcu Aureliu și după el [20].

IX

După acestea Celsus îndeamnă *«să nu primim nici o învățătură, decît dacă-i îndrumată de rațiune și de mintea sănătoasă, întrucît greșea-*

18. «Dacă tăgăduiește că e creștin — să fie iertat», zice împ. Traian în corespondența sa (X, 95, ed. L. Manolache, București, 1977, p. 345), și tot așa și «mendacium cogere» (Minucius Felix, *Octavius*, ediție recentă), în *Apologeți de limbă latină*, București, 1981, p. 382.

19. Potrivit celor spuse aici și în cartea VIII, 76, Celsus a mai scris încă o scriere contra creștinilor, care a rămas necunoscută lui Origen.

20. Origen combate aici mai mult duplicitatea, decît pe om.

la e greu de ocolit dacă aprobăm învățătura în chip necontrolat». Se vede că el pune pe creștini *«alături de cei care cred, fără discernămînt, în preoții cerșetori ai zeiței Cibela și în ghicitorii de profesie, alături de închinătorii lui Mitra și Sabazios, de orice religie care-ți iese în cale, de basmele arătărilor zeiței Hecate, ori de alți și alți demoni. Căci, după cum auzim adeseori că printre oamenii simpli prinde ușor teren ignoranța, fiind ușor influențabili și duși de nas cum vor alții, tot așa stau lucrurile și la creștini, căci,* spune el: *«unii nevrînd nici să dea, nici să ceară socoteală despre ceea ce cred creștinii, ne răspund cam așa: «Nu cerceta, ci crede; credința este cea care te va mîntui». De unde trag concluzia că, pentru creștini, «înțelepciunea este un rău în acest veac, pe cînd nebunia este un bine».* Iată ce trebuie răspuns la aceste învinuiri: dacă ar fi posibil ca toți oamenii să-și neglijeze ocupațiile de toate zilele și să-și dedice tot timpul liber cercetărilor filosofice, atunci nimeni n-ar trebui să urmeze altă cale decît aceasta, căci nu spun o laudă, dar și în creștinism se vor găsi destule la o cercetare atentă, cînd e vorba de credință, de explicare a tainelor profetice, a pildelor evanghelice și de mii de alte fapte sau porunci cu însemnare simbolică. Dar, dacă așa ceva nu-i cu putință, întrucît numai un număr restrîns de oameni (și chiar și aceștia doar din pricina unor necesități vitale ori a unor slăbiciuni omenești) se dedică filosofiei, atunci mă întreb ce altă metodă mai bună în folosul mulțimii s-ar putea afla decît cea transmisă popoarelor de către Iisus?

Mai mult, am să-l întreb pe Celsus în legătură cu mulțimea credincioșilor care s-au eliberat de puternicele valuri ale păcatului în care se tăvăliseră înainte: ce ar fi fost mai bine pentru ei? să-și fi schimbat felul de trai, chiar dacă n-au reușit să și-l fundamenteze cu logica rațiunii, și să fi găsit ajutor în credința că greșelile vor fi pedepsite și faptele bune răsplătite, ori, din contră, să amîne convertirea lor numai prin credință pînă ce ar sosi momentul să verifice totul pe temeiuri raționale? Dacă n-ar fi avut ajutorul simplu al credinței e limpede că, afară de cîțiva inși, nici un om n-ar fi putut ajunge la o viață îmbunătățită, ci ar fi rămas și mai departe într-o viață decăzută. Așadar, pe lîngă alte mărturii, potrivit cărora dragostea Cuvîntului dumnezeiesc față de neamul omenesc n-ar fi fost cu putință, mai trebuie luată în considerare încă una: Creștinul simplu nu va crede niciodată că un doctor trupesc oarecare, care a însănătoșit pe mulți bolnavi, s-a sălășluit fizicește prin orașe și printre popoare fără să înțelegem că aici e vorba de o lucrare dumnezeiască. Or, dacă cel ce a purtat grijă de trupurile mulțimilor și le-a redat sănătatea nu vindecă fără ajutorul lui Dumnezeu, atunci cu cît mai mult nu va fi adevărată lucrarea Celui care a tămăduit,

a schimbat și a desăvîrșit sufletele atîtor mulțimi, aducîndu-le sub ascultarea lui Dumnezeu, învățîndu-le să-și modeleze faptele după voia Lui cea sfîntă și să se ferească de tot ce nu place lui Dumnezeu, iar aceasta pînă la cele mai mici vorbe, fapte și chiar gînduri ?

X

Dealtfel, față de toate aceste obiecții cu care se laudă Celsus împotriva credinței creștine, trebuie spus că noi ne-am dat seama că această credință aduce folos mulțimilor, de aceea recunoaștem că învățăm pe unii oameni să creadă chiar și dacă nu au putut fi cu totul convinși rațional, întrucît nu îi este cu putință oricui să lase totul deoparte pînă ce vor fi urmat deplin fundamentarea teoretică a unei învățături [21]. Dealtfel, chiar dacă n-o mărturisim deschis, același lucru îl fac și păgînii. Pentru că din cei ce s-au îndreptat spre filosofie, dedicîndu-se cu toată ființa lor uneia sau alteia din școlile filosofice, fie în mod întîmplător, fie pentru că au crezut că apropierea la un anumit filosof e mai ușoară, cine și cum s-ar putea hotărî la care anume curent filosofic să se atașeze, dacă nu ar crede pe unul superior celorlalte ? Căci alegerea unui dascăl din școala stoică, platonică, peripatetică, epicureică sau de oricare altă orientare, nu se face imediat după ce ai ajuns să audiezi învățăturile tuturor acestor filosofi și a diferitelor lor școli, nici după ce ai cunoscut combaterea unora și argumentarea altora, ci pe temeiul unei înclinări de care aproape nu-ți dai seama, ferindu-te poate să mărturisești că vii să practici, de pildă, stoicismul, după ce le-ai părăsit pe celelalte, ori că vrei să îmbrățișezi platonismul de ciudă că alte curente s-au putut gîndi să-l egaleze. Și nici nu preferi școala peripatetică pentru marele său suflu umanist și pentru marea lui generozitate cu care ea știe să preamărească valorile umane mai mult decît altele [22]. În același timp, impresionați de prea marele rol pe care-l joacă destinul în viața pămîntească, atît la oamenii fără virtute, cît și la cei virtuoși, unii acceptă orbește tăgăduirea hotărîtă a Providenței și aleg învățătura lui Epicur sau a lui Celsus. Dacă, dar, trebuie să credem, așa cum o cere argumentul, în oricare din întemeietorii de școli elinești ori barbare, atunci de ce nu, mai curînd, în Dumnezeul Cel peste toate, Care

21. Ceea ce vrea să spună aici Origen este faptul că creștinismul poate da răspuns oricăror probleme ale cugetării omenești.

22. Se știe că aristotelismul a fost combătut de mulți părinți ai Bisericii, pentru că includea prea mult și prea egoist bunurile materiale între preocupările omenești. La fel reducea și rolul Providenței în viața lumii. A se vedea : *Filocalia* 26, în «P.S.B.» 7, p. 482—490.

ne învață că numai Lui se cade să I ne închinăm, lăsînd la o parte pe celelalte, care, fie că nu există, fie dacă există, sînt vrednice să fie apreciate, dar nici într-un caz să nu li se aducă închinare[23] sau cinstire?

XI

În legătură cu aceste lucruri, cel care are nu numai credință, ci privește sau analizează problemele și cu ajutorul rațiunii, va prezenta el însuși argumentele care-i vin în minte și de care s-a convins după o cercetare amănunțită. Nu pare oare mai adevărată părerea că, întrucît toate faptele omenești depind de credință, se cade să credem mai mult în Dumnezeu decît în argumentările raționale? Cine ar pleca oare într-o călătorie pe mare, sau cine ar lua o hotărîre de căsătorie, de procreare de prunci, sau cine ar arunca semințele în brazdele pămîntului dacă n-ar crede că toate aceste lucruri vor ieși bine, cu toate că s-ar putea întîmpla și contrariul și chiar se și întîmplă? Dar cu toate acestea, tocmai credința într-un rezultat fericit și pe potriva dorințelor este cea care dă oamenilor curajul întreprinderii de a ieși din nesiguranță și din primejdii. Or, dacă nădejdea și credința într-un viitor fericit sînt în stare să mențină viața pînă și în împrejurările cele mai critice la cel care o are, atunci cum n-ar fi acceptată credința cu mult mai presus decît marea pe care călătorește, decît ogorul pe care-l seamănă, decît femeia pe care o ia în căsătorie, întrucît el crede în Dumnezeu, Tatăl care a creat toate, și în Cel Care, cu o neasemuită dăruire de Sine și cu măreția unui suflet dumnezeiesc, a avut curajul să propovăduiască această învățătură la toți locuitorii pămîntului, cu prețul celor mai mari primejdii și al unei morți izbăvitoare, deși socotită rușinoasă, pe care le-a îndurat pentru mîntuirea oamenilor, învățînd pe cei care s-au lăsat convinși de la început să se pună în slujba acestei învățături să îndrăznească, în ciuda tuturor primejdiilor și a amenințării permanente de a fi omorîți, să străbată întreaga lume ca să vestească mîntuirea oamenilor?

XII

Apoi Celsus declară textual: *«Dacă creștinii ar vrea să răspundă întrebărilor mele (nu în scopul de a mă informa, întrucît eu cunosc totul, ci pentru că mă adresez tuturora în mod egal), bine ar face! Dar dacă nu vor să accepte nimic, din pricina obiceiului lor: «nu cerceta, crede mai bine», atunci voi fi nevoit să le explic în ce constă adevărata natură a învățăturii pe care ei o profesează și izvorul din care ea a*

23. Ceva în sensul celor spuse în *Matei* 6, 33.

pornit». La afirmaţia lui Celsus «eu cunosc totul», care-i culmea lăudăroşeniei la care a ajuns, răspundem astfel: dacă într-adevăr ar fi citit vreodată pe prooroci, despre care toată lumea recunoaşte că sînt plini de enigme şi de cuvinte neînţelese, apoi dacă ar fi studiat parabolele evanghelice, precum şi celelalte cărţi din Scriptură: Legea, cărţile istorice ale evreilor şi cuvintele apostolilor, ori dacă ar fi vrut să adîncească printr-o citire atentă înţelesul acestor cuvinte, atunci n-ar mai fi avut îndrăzneala să declare «eu ştiu totul». Nici eu, care mi-am închinat atîţia ani cercetării acestor probleme, n-aş spune «cunosc totul» pentru că iubesc adevărul[24]. Dintre creştinii noştri nici unul n-ar zice «cunosc toate» problemele filosofiei lui Epicur, nici n-ar îndrăzni să spună că ştie pe deplin platonismul, atît sînt de numeroase deosebirile chiar şi între cei ce se ocupă de una sau de alta din aceste şcoli. Cine ar putea fi, deci, atît de îndrăzneţ, încît să afirme «cunosc totul», atît din stoicism cît şi din peripatetism? Măcar, dacă ar fi spus asemenea vorbe nişte oameni din popor, care, în ignoranţa lor, nu-şi dau seama ce vorbesc, aşa încît Celsus nu va fi ajuns să «ştie totul» tocmai pentru că a avut astfel de dascăli! Purtarea lui Celsus ne aduce aminte de istoria unuia care a petrecut o vreme în Egipt, unde înţelepţii dau fel de fel de explicaţii filosofice tradiţiilor, pe care le cred de origine divină, în timp ce mulţimea, cunoscînd doar din cele ce aude şi din ce se vorbeşte, deci cîteva mituri locale, despre a căror valoare doctrinală nu are cunoştinţă, se mîndreşte peste măsură cu acele filosofii. Ei bine, omul care a petrecut acolo îşi închipuie că el cunoaşte toată învăţătura egiptenilor pentru simplul fapt că a fost ucenicul unor «profani» de acolo, fără să fi vizitat însă nici măcar pe unul din preoţii egipteni şi nici să fi primit nici una din învăţăturile secrete ale egiptenilor. Iar ceea ce am vorbit despre înţelepţii şi profanii egipteni se poate aplica şi în cazul perşilor, căci şi acolo există iniţieri tălmăcite raţional de «învăţaţii» lor, dar pe care poporul le «vede» mult mai superficial. Acelaşi lucru s-ar putea spune şi despre sirieni, despre indieni, ca şi despre toate popoarele care au mituri şi cărţi sacre.

XIII

Întrucît Celsus se referea adeseori la o expresie folosită de creştini, că: înţelepciunea ar fi un rău în viaţa aceasta, pe cînd nebunia ar fi un bine,[25] mă văd nevoit să răspund că prin această afirmaţie el defaimă învăţătura noastră pentru că el n-a citit corect textul de la Pavel,

24. Exprimare identică şi în alt loc: III, 16.
25. Idee exprimată şi mai înainte: I, 9, desigur ca o răstălmăcire a pasajului paulin *I Cor.* 3, 19.

unde se spune textual: [26] «dacă i se pare cuiva că este înțelept în veacul acesta, să se facă nebun ca să fie înțelept, căci înțelepciunea lumii acesteia este nebunie înaintea lui Dumnezeu». Or, Apostolul nu spune simplu: înțelepciunea este nebunie înaintea lui Dumnezeu, ci spune acest lucru despre «înțelepciunea acestei lumi», iar nu despre înțelepciune în general; nici nu zice: dacă cineva dintre voi se crede înțelept, să se facă nebun, ci «să se facă nebun în acest veac, ca să fie înțelept». Așadar, noi înțelegem prin «înțelepciunea acestui veac» orice filosofie plină de păreri greșite față de ceea ce susțin Scripturile. Și nici nu zicem în mod absolut că nebunia este un bine, ci zicem că ea e o fericire doar atunci cînd nu se mărginește numai la acest veac. Aceasta e ca și cum am zice despre un adept al platonismului că întrucît el crede în nemurirea sufletului, dar, în schimb, admite și migrarea sufletelor, se face de rușine în ochii stoicilor, care iau în rîs o astfel de credință a lor, sau cum am zice despre peripatetici, care aduc osanale «ciripirilor» lui Platon [27], ori cum am spune despre epicurei, care denunță cu glas tare pe cei ce admit Providența divină, punînd pe Dumnezeu deasupra întregului univers [28].

Să mai adăugăm și aceea că, după cum cere Scriptura, e mai bine să accepți o învățătură prin intermediul gîndirii și prin înțelepciune decît să ajungi la ea numai printr-o credință simplă, dar că în anumite împrejurări Logosul o preferă și pe aceasta din urmă pentru ca să nu lase pe oameni fără nici o pîrghie sufletească, după cum mărturisește Pavel, adevăratul ucenic al lui Iisus, atunci cînd zice: «de vreme ce întru înțelepciunea lui Dumnezeu lumea n-a cunoscut prin înțelepciune pe Dumnezeu, a binevoit Dumnezeu să mîntuiască pe cei ce cred prin nebunia propovăduirii» [29]. De unde rezultă foarte clar că prin înțelepciunea lui Dumnezeu se cădea să Se facă Dumnezeu cunoscut omului [30]. Iar, întrucît nu s-a făcut așa, Dumnezeu a găsit de cuviință să mîntuiască pe credincioși nu pur și simplu prin nebunie, ci prin «nebunia propovăduirii». De aici și ideea că vestirea lui Iisus Hristos cel răstignit e nebunia propovăduirii, cum a spus Pavel cînd a luat cunoștință de ea: «Noi însă propovăduim pe Hristos cel răstignit, pentru iudei sminteală, pentru păgîni nebunie. Dar pentru cei chemați, și iudei și elini, pe Hristos, puterea lui Dumnezeu și înțelepciunea lui Dumnezeu» [31].

26. *I Cor.* 3, 18—19.
27. Aristotel, *Analit. post.* I, 22 (83 a 33, trad. rom. M. Florian), 27—28.
28. Se știe că epicureii tăgăduiau Providența divină.
29. *I Cor.* 1, 21.
30. Expresia «întru înțelepciunea lui Dumnezeu» indică, spun exegeții, existența ipostatică sau personală a Cuvîntului înainte de întrupare. Amănunte la M. Borret, *Origène, Contre Celse*, I, 112.
31. *I Cor.* 1, 23—24.

XIV

Celsus crede că între diferitele popoare ale lumii există o anumită înrudire cînd e vorba de una și aceeași învățătură. Mai mult, el face chiar o enumerare a tuturor celor care aveau la început aceeași doctrină. În schimb nu pricep de ce Celsus îi defaimă numai pe evrei, și nu pune alături de ei și alt popor pentru motivul că, îndurînd aceleași suferințe, au aceleași tradiții și în multe privințe și învățături asemănătoare. Și tot așa s-ar cădea să-l întrebăm pe Celsus de ce a dat el crezare istoriilor barbare și elinești privitoare la vechimea popoarelor, pe care le amintește, socotind a fi mincinoase numai știrile istorice ale acestui singur popor (evreu)? Căci dacă fiecare și-a istorisit în chip sincer istoria poporului său, de ce numai pe ale proorocilor evrei nu vrea să le creadă? Și dacă Moise și proorocii au scris multe fapte privitoare la istoria lor, tocmai pentru că aveau mare dragoste față de învățătura lor, de ce să nu se spună același lucru și despre istoricii celorlalte popoare? Egiptenii, care disprețuiau pe evrei în scrierile lor, ar fi ei oare vrednici de crezare, pe cînd evreii, care defaimă și ei pe egipteni, cînd amintesc de nenumăratele pedepse pe care le-au suferit în Egipt, și care văd în acest lucru pricina pentru care egiptenii au fost pedepsiți de Dumnezeu, să fie acuzați că ar minți? Și nu numai despre egipteni s-ar putea spune același lucru. Se știe că și asirienii s-au supărat pe evrei, lucru pe care-l istorisesc chiar și arhivele asiriene. Desigur însă că și scriitorii evrei — ca să nu fim învinuiți spunînd acest lucru numai despre prooroci — au descris în scrierile lor pe asirieni ca vrăjmași. Iată cît de mult se contrazice aici Celsus: socotind pe celelalte popoare înțelepte, pe evrei îi osîndește ca fiind cu totul lipsiți de cultură. Să-l ascultăm numai cum grăiește: *«Învățătura păgînă are o mare vechime; cu toate acestea ea e menținută și pe mai departe de popoarele cele mai înțelepte, de orașe, de înțelepți»*. Desigur, însă, că despre evrei el n-a vrut să afirme că ar fi *«un popor foarte înțelept»*, întrucît această însușire se potrivește numai la *«egipteni, la asirieni, la indieni, la perși, la odrizi* [32]*, la cei din Samotrace* [33] *și Eleuzis»* [34].

XV

În schimb, cu cît a fost mai distins pitagoreul Numenios decît Celsus! El a oferit o serie de dovezi despre priceperea cu care a cercetat

32. Popor trac din răsăritul Pen. Balcanice organizat în regat în sec. V î.d.Hr., provincie romană în anul 146 î.d.Hr.
33. Insulă în Marea Egee în dreptul deltei fluviului Marița.
34. Vestit centru religios al zeiței Demeter, care era socotită protectoarea agriculturii.

diferitele învățături și a făcut prin comparație o sinteză a tezelor care-i păreau mai adevărate. În prima lui carte *Despre bine*, în care a vorbit despre popoarele care au definit pe Dumnezeu ca necorporal, el a rînduit printre aceștia și pe iudei, citînd, fără să stea la îndoială, chiar din cărțile proorocilor și subliniind înțelesul lor figurat[35]. Se mai amintește și despre Hermip, care, în prima sa carte *Despre legiuitori*, istorisește că Pitagora a împrumutat filosofia de la evrei ca s-o introducă printre elini. Mai mult, se vorbește că ar exista o lucrare scrisă de istoricul Hecateu, *Despre evrei*, în care laudă la acest neam înțelepciunea în așa măsură încît în lucrarea sa Herenius Filon se îndoiește de-a dreptul că acea lucrare ar fi a unui istoric, iar după un moment afirmă că dacă ea este autentică, atunci aceasta provine din faptul că autorul va fi fost sedus poate de puterea de convingere a iudeilor, dîndu-și astfel adeziunea la credința lor.

XVI

Mă miră faptul că Celsus a putut pune la un loc și pe *«odrizi, pe cei din Samotrace și din Eleuzis, precum și pe hiperboreeni, socotindu-le printre popoarele cele mai vechi și mai înțelepte»*, în schimb n-a socotit de cuviință să numere pe evrei nici între popoarele înțelepte, nici între cele vechi. În Egipt, în Fenicia și în Elada circulă o serie de cărți care se dovedesc a fi dintre cele mai vechi, dar socot că-i de prisos să le enumăr. Toată lumea poate citi cele două cărți ale lui Iosif Flaviu[36] despre *Antichitățile iudeilor*, în care se pomenește un șir cunoscut de scriitori care vorbesc despre vechile instituții evreiești. Se mai amintește și de tratatul cu titlul *Cuvînt către greci* al lui Tațian cel Tînăr[37], un compilator foarte învățat al istoriilor antice despre evrei și despre Moise. Se vede că Celsus și-a scris lucrarea fără să aibă grijă ce anume este sau nu este adevărat, ci a făcut-o doar cu răutate, numai ca să atace originea creștinismului, care se știe că e legată de iudaism. El zice că și *«galactofagii lui Homer, druizii din Galia și geții (de la Dunăre) sînt popoare vechi și de înțelepciune foarte înaltă, profesînd învățături*

---

35. Sirian din Apameea, Numenios a fost adeseori citat de Origen, ne informează Eusebiu, *Istoria bisericească* IV, 51; V, 38, 87. El a trăit în sec. II și a încercat o sinteză între platonism și creștinism.

De la el ar proveni expresia: «Platon e un Moise aticizant». Cf. J. Daniélou, *Origène*, p. 101—103. Influențați de cugetarea evreilor sînt și Hermip, Hecateu și Herenius Filon.

36. Cunoscut scriitor evreu din sec I (născut la an 37—dec. 98).

37. Originar din Asiria, dar trăind un timp în Roma, iar spre finele vieții (pe la anul 180), reîntors în Orient, unde înființă mișcarea sectară a encratiților. Tațian are mai multe scrieri, între care și o apologie *Contra grecilor*. El pare a fi formulat cel dintîi «argumentul cronologic», potrivit căruia filosofii și învățații antici s-au inspirat din Biblie. Cf. C. *Cels* IV, 21.

înrudite cu ale evreilor», deși nu știu dacă de la ei ne-ar fi rămas ori nu scrieri deosebite. Numai cînd e vorba de evrei Celsus le tăgăduiește atît vechimea, cît și înțelepciunea.

Și iarăși, vorbind despre *«Catalogul filosofilor antici care au fost apreciați de contemporanii lor, iar, prin scrierile lor, și de urmașii lor»*, Celsus exclude pe Moise din rîndul lor, cu toate că de la Linos [38], pe care-l pune în frunte, nu ni s-a păstrat nici o lege și nici o învățătură care să fi ajutat la înaintarea și îmbunarea oamenilor; în schimb, legile lui Moise au fost transmise unui întreg popor, care astăzi e răspîndit în toată lumea. Spune, dar, dacă nu-i răutate fățișă să scoți pe Moise din lista celor înțelepți, cîtă vreme *«Linos, Museos* [39], *Orfeu* [40], *Ferekide* [41], *Zoroastru al perșilor și Pitagora* [42] *au scris despre aceste probleme, iar învățăturile lor sînt transpuse în cărți care s-au conservat pînă astăzi»*.

XVII

Celsus a fost de părere să fie trecută cu vederea istoria personificării anumitor zeități dotate cu pasiuni cu totul omenești, despre care ne vorbesc îndeosebi versurile lui Orfeu. În schimb, atunci cînd ajunge să critice faptele lui Moise, el învinuiește pe cei care le dau o explicare figurată și alegorică. I s-ar putea răspunde acestui prea ilustru scriitor care și-a intitulat cartea *Discurs adevărat*: Ce vrei să spui cu aceasta, istețule? Vorbești despre zei care se încurcă în fel de fel de aventuri, pe care le scriu înțelepții tăi poeți și filosofi, încît se dedau la tot felul de împreunări blestemate, scornesc încăierări cu înșiși părinții lor, tăindu-le mădularele bărbătești, în schimb dai crezare istoriei care vorbește de îndrăzneala acestor planuri și de pătimirea acestor isprăvi! Sau, întrucît Moise nici măcar nu amintește astfel de lucruri în legătură cu Dumnezeu și nici în legătură cu îngerii, deși nu uită să istorisească despre oameni și multe răutăți — la el nimeni n-are îndrăzneala lui Cronos față de Uranos, nici a lui Zeus față de tatăl său, ca să nu mai pomenim că «tatăl zeilor și al oamenilor» s-a împreunat cu însăși fiica lui [43] — ai crede că induce în eroare pe cei pe care i-a înșelat dîndu-le Legea lui. Or, aici Celsus se manifestă aproape ca și platonicul Trasimah, care n-a îngă-

---

38. Cîntăreț celebru, care a fost ucis de Apollo, pentru că a îndrăznit să se măsoare cu el.
39. Cîntăreț și preot care ar fi introdus poezia în Atica.
40. Cîntăreț mitic din Tracia, care vrăjea prin cîntecele sale pînă și fiarele. El pare a fi înființat și o mișcare religioasă.
41. Unul din cei 7 înțelepți greci, dascălul lui Pitagora.
42. Filosof original, întemeietor al unei secte severe, susținînd valoarea mistică a numerelor.
43. Homer, *Iliada* I, 544, trad. Murnu, p. 19.

duit deloc lui Socrate să-şi spună liber părerea despre dreptate, ci declară: «să nu cumva să spui că ceea ce-i drept e util, e obligator sau ceva de acest soi!» [44]. Se vede că şi Celsus, atunci cînd răstălmăceşte istorisirea lui Moise şi cînd învinuieşte pe cei care o tălmăcesc în chip alegoric, chiar dacă o laudă că ar fi din cele mai înalte [45], vrea parcă, după o învinuire nefondată, să împiedice pe cei care ar dori să-i răspundă cum ar cere firea lucrurilor.

XVIII

Aş putea să-l provoc să facem o comparaţie între cărţile noastre şi ale lui: haide amice! adu poemele lui Linos, ale lui Museos, ale lui Orfeu sau scrierile lui Ferekide, şi să le punem faţă în faţă cu poruncile lui Moise! Compară, pe de o parte, istorisirile unora cu ale celuilalt, iar, pe de altă parte, etica unora cu legile şi poruncile celuilalt şi atunci ai să vezi care dintre ele sînt în stare să schimbe mai repede pe cititori şi care dintre ele pot să-i corupă mai tare! Şi vei vedea cît de puţină influenţă a exercitat etica scriitorilor tăi asupra omului de rînd, care, chiar dacă citeşte ceva din ea, se alege numai cu foarte puţin, pentru că ea a fost scrisă numai pentru cei în stare s-o tălmăcească în mod figurat şi alegoric, căci — cum zici tu — numai puţini mai puteau spune că aceasta e «propria lor filosofie». Dimpotrivă, în cele cinci cărţi ale sale, Moise a procedat ca un neîntrecut pedagog, care poartă grijă să se exprime într-un limbaj frumos, dar în acelaşi timp se sileşte să folosească peste tot amîndouă stilurile: pe evreul de rînd, supus Legii, nu l-a neglijat în privinţa moralităţii, dar şi elitei, în stare să urmărească o lectură mai pătrunzătoare, i-a oferit text care să trezească gustul de meditare pentru cine caută să cugete ceva mai adînc. Dealtfel, pe cît mi se pare, scrierile înţelepţilor tăi poeţi nici măcar nu s-au păstrat, desigur din pricină că cititorul a simţit că nu are din ele nici un folos. În schimb, scrierile lui Moise au convins un mare număr de oameni, unii chiar străini de cultura evreiască, să creadă, după cum afirmă acele scrieri, că primul autor al legilor date de Moise e Dumnezeu, Creatorul lumii. Şi se şi cădea ca Creatorul a toate să rînduiască legi pentru întregul univers şi să încredinţeze mesajele sale unei minţi în stare să o pună la îndemîna tuturor. Spun acest lucru încă înainte de a vorbi despre Iisus Cel întrupat, gîndindu-mă mereu la Moise, care este mai mic decît Dumnezeu, arătînd totuşi — după cum vom vedea — că, în felul lui, Moise este cu mult superior tuturor înţelepţilor tăi poeţi şi filosofi.

---

44. Platon, *Republica* 336 c.-d. trad. Sofistul Trasimah susţinea că: «cel puternic are totdeauna dreptate». Socrate l-a combătut.
45. Idee similară mai jos: IV, 38.

XIX

Apoi, vrînd să combată pe ocolite istorisirea lui Moise despre crearea lumii, dovedind că lumea nu are încă vechimea de 10.000 de ani, ci cu mult mai puţin, ascunzîndu-şi intenţia, Celsus înclină spre părerea celor care afirmă că lumea este necreată. Căci atunci cînd spune *«În toate veacurile au existat pe pămînt incendii şi revărsări de ape, ultima fiind inundaţia de pe vremea lui Deucalion»* [46], a lăsat să se înţeleagă clar, de cei care-i puteau urmări gîndul, că după părerea lui lumea este necreată. Atunci să ne spună acest acuzator al credinţei creştine, cu ce argumente sigure a fost el silit să accepte că au existat atît de multe nimiciri prin foc şi atîtea prin potopuri de ape, şi că cel din urmă potop a fost tocmai cataclismul înecului de pe vremea lui Deucalion, iar ultimul *«incendiu a fost cel din timpul lui Faeton»* ? [47]. Iar dacă ne pune în faţă dialogurile lui Platon [48], vom răspunde că nici nouă nu ne este greu să spunem că în sufletul curat şi credincios al lui Moise, care se ridicase mai presus decît oricare dintre creaturi, ajungînd să se întîlnească cu însuşi Făcătorul lumii, sălăşluia un duh dumnezeiesc, care a prezentat lumii adevărul despre Dumnezeu cu mult mai limpede decît Platon şi decît înţelepţii elini sau barbari. Şi dacă Celsus ne cere temeiuri pentru această credinţă, să ne prezinte el mai întîi o parte din formulările lui cele lipsite de dovezi, iar după aceea vom dovedi şi noi că afirmaţiile noastre sînt întemeiate.

XX

Cu toate acestea, chiar fără să vrea, Celsus a ajuns să mărturisească că lumea este mult mai nouă şi că n-are încă 10.000 de ani, atunci cînd zice : *«Elinii socot aceste evenimente vechi de tot, căci despre altele mai vechi decît acestea ei n-au informaţii şi nici nu ni s-au păstrat amintiri din pricina multelor potopuri şi incendii»*. Ca să-şi documenteze mitul acestor nimiciri prin apă şi prin foc, Celsus n-are decît să se inspire de la egipteni, care, pentru el, sînt *«oameni de o înaltă înţelepciune»*, înţelepciune ale cărei urme sînt animalele necuvîntătoare cărora li se închină, iar argumentele dovedesc că cinstirea adusă acestor animale ar fi şi logică, dar şi plină de taină şi de mistere ! Astfel, cînd se laudă cu învăţătura lor despre animale, egiptenii aduc temeiuri

46. A se vedea tema formulată mai pe larg : IV, 11. Decalion şi Pira, cuplul legendar al potopului şi al replantării neamului omenesc.
47. Fiu al soarelui, Faeton a cerut tatălui său să-i permită să conducă el «caii soarelui» în drumul lui, dar neputîndu-i struni bine — era tînăr, neexperimentat — a fost lovit de un trăsnet căzînd jos într-un rîu.
48. *Timaios*, 20 d.

teologice, făcîndu-se oarecum înţelepţi nevoie mare; în schimb, cînd un evreu care-i devotat Legii şi Dătătorului Legii atribuie totul Creatorului lumii şi Stăpînului ei, în ochii lui Celsus şi ai semenilor lui el are mai puţină trecere decît cei care coboară divinitatea nu numai în rîndul vieţuitoarelor cugetătoare şi muritoare, ci şi al celor necugetătoare, ceea ce întrece şi basmele metempsihozei legată de sufletul care cade astfel din înălţimea cerului[49] şi coboară pînă la dobitoacele lipsite de raţiune, şi încă nu numai a celor domestice, ci şi a fiarelor celor mai sălbatice! Şi cînd egiptenii istorisesc astfel de mituri, Celsus spune că ei filosofează cu ajutorul enigmelor şi misterelor — în schimb, cînd Moise descrie istoria adevărată, în folosul întregului popor, lăsînd drept moştenire lucruri istorice, legi şi învăţături, se afirmă că acestea sînt «poveşti goale» lipsite de orice înţeles mai înalt! Iată pînă unde ajung părerile lui Celsus şi ale epicureilor.

XXI

«Această învăţătură — zice el — *pe care o întîlnim la popoarele înţelepte şi la oamenii vestiţi, Moise a ajuns s-o cunoască din cîte a auzit şi a văzut şi pe urma ei şi-a cîştigat el un nume sfînt».* Să presupunem că Moise ar fi cunoscut o învăţătură mai veche, pe care ar fi transmis-o apoi evreilor. În această situaţie trebuie să răspundem următoarele: dacă învăţătura pe care a ajuns s-o cunoască el fusese mincinoasă, lipsită de înţelepciune şi de sfinţenie, dar a primit-o şi a transmis-o evreilor, atunci trebuie osîndit; dacă, însă, a aderat — aşa cum zici tu — la învăţături înţelepte şi adevărate, iar cu ajutorul lor a făcut şi educaţia poporului său, mai este această acţiune condamnabilă? O! Dacă ar fi luat ceva din această învăţătură şi Epicur şi Aristotel, ca să cugete cu ceva mai puţin nelegiuit despre Providenţă! La fel şi stoicii, care afirmă că Dumnezeu este corporal! atunci n-ar mai fi lumea plină de o învăţătură care tăgăduieşte sau mărgineşte preştiinţa, sau care crede că Dumnezeu ar fi o fiinţă corporală şi deci trecătoare! Acum însă stoicii socot că Dumnezeu e o fiinţă corporală şi nu se sfiesc să înveţe că El e supus schimbării, alterării integrale sau transformării, într-un cuvînt, supus stricăciunii ca şi cum ar exista în El un factor care L-ar nimici şi numai aşa scapă de nimicire, pentru că acest factor nu există în realitate. În schimb, învăţătura iudeilor şi creştinilor, care ţine cu tărie la invariabilitatea şi neschimbabilitatea lui Dumnezeu, e socotită nelegiuită, pentru că nu ţine cu cei care cugetă despre Dumnezeu lucruri necinstite, ci ea zice mereu în rugăciunile către Dumnezeu: «Dar

49. În text «din absida cerului», după Platon, *Fedru*, 246.

Tu acelaşi eşti şi anii Tăi nu se vor împuţina»[50] şi crede ceea ce zice Dumnezeu despre Sine: «Eu sînt Domnul şi nu M-am schimbat»[51].

XXII

Mai departe, e drept că *tăierea împrejur,* care este în uz la evrei, Celsus n-o respinge; în schimb el afirmă că ea *«provine de la egipteni».* Se vede că şi aici el dă egiptenilor mai mare crezare decît lui Moise, care spune că primul om tăiat împrejur a fost Avraam. Numele lui Avraam şi apropierea lui de Dumnezeu nu le pomenesc însă numai Moise, ci şi mulţi din cei care chemau pe demoni întrebuinţau în cuvintele lor expresia «Dumnezeul lui Avraam», fără să ştie însă cine a fost Avraam. Acelaşi lucru trebuie spus şi despre Isaac, Iacob şi Israel: cu toate că după părerea tuturor aceste nume sînt evreieşti, egiptenii, care se mîndresc cu cunoaşterea puterii magice, folosesc adeseori aceste nume în formulele lor. Dar explicarea înţelesului tăierii împrejur (care fusese inaugurată de Avraam[52], şi desfiinţată de Iisus, Care n-a vrut ca ucenicii Săi s-o mai respecte), nu intră momentan în preocuparea noastră. Acum nu avem intenţia să lămurim această problemă, ci ne străduim să respingem atacurile îndreptate de Celsus împotriva învăţăturii iudeilor, căci el e de părere că mai repede face creştinismul de minciună dacă dovedeşte că e falsă şi neadevărată religia iudaică din care a izvorît el.

XXIII

«Iudeii, aceşti paznici de oi şi de capre, zice mai departe Celsus, *au dat ascultare cuvintelor lui Moise şi, lăsîndu-se convinşi de forţa unor iluzii, au ajuns să creadă că există un singur Dumnezeu».* Să ne arate, dar, Celsus, cum crede el că a fost posibil ca nişte păstori de oi şi de capre *«să părăsească fără un temei raţional închinarea la zei»* şi să ne explice de ce la elini şi la alte popoare s-a păstrat şi mai departe închinarea la mai mulţi zei? Să ne descrie în acest caz existenţa şi realitatea[53] Mnemosinei, care a ajuns, prin intervenţia lui Zeus, mamă a muzelor, precum şi soarta zeiţei Tetis, mama orelor. Sau să ne demonstreze că într-adevăr au existat la elini nişte zeităţi veşnic neîmbrăcate, care au fost graţiile. El, însă nu va putea dovedi prin fapte că aceste plăsmuiri ale elinilor, cărora unii s-au gîndit să le acorde şi trupuri, sînt într-adevăr zeităţi. Cu cît e mai adevărată, de pildă, mitologia religioasă a elinilor decît cea a egiptenilor, care însă nu-şi aduc aminte în limba

50. *Ps.* 101, 28.
51. *Mal.* 3, 6. Aceeaşi idee şi în III, 75 şi IV, 14.
52. *Fac.* 17, 1—27.
53. Demn de reţinut folosirea concomitentă a expresiilor οὐσία şi ὑπόστασις.

lor nici de Mnemosina, mama celor nouă muze, nici de Tetis, mama orelor, nici de Eurinoma, mama grațiilor, nici de alte nume de acest fel? Cu atît este mai reală și mai presus decît toate aceste fantezii convingerea palpabilă a unei orînduiri superioare a lumii, care este una singură, în armonie cu universul întreg; care, prin urmare, nu-i cu putință să fi fost opera mai multor demiurgi, nici să fi fost păstrată de mai multe suflete care ar pune în mișcare întreg cerul. Ajunge să fie și unul Care poartă lumea de la Răsărit la Apus [54] în așa fel încît să nu se abată din drum și Care posedă în El tot ce-i necesar lumii și al Cărui sfîrșit nu-i în ea. Toate lucrurile din lume fac parte din ea, numai Dumnezeu e mai presus de ea, căci nu se cade ca Dumnezeu să fie nedesăvîrșit, așa cum nedesăvîrșit este tot restul părților din lume. Dar, fără îndoială, o cercetare mai adîncă ar putea arăta că Dumnezeu e tot atît de puțin «parte», pe cît de puțin e și «întregul», dat fiind că în fond întregul e compus din mai multe părți. Niciodată nu ne va îngădui cugetarea să admitem că Dumnezeu, Cel peste toate, ar fi format din părți, dintre care nu fiecare poate fi sau poate lucra ceea ce sînt și pot celelalte.

XXIV

Apoi zice Celsus: *«Acești paznici de capre și de oi au crezut într-un singur Dumnezeu, pe care-L numesc Cel preaînalt, sau Adonai, sau Uranios, sau Savaot, sau orice alt nume pe care l-au ales din lume* [55]*, dar despre El nu știu nimic mai mult decît numele».* Și, apoi, adaugă: *«N-are nici o importanță faptul că Dumnezeu e numit Cel preaînalt sau Zeus, cum îi zic elinii, sau simplu «Zeul», cum îi spun indienii, sau «Oarecarele», cum îi spun egiptenii».*

La acestea trebuie să răspundem că problema se leagă de originea adîncă și misterioasă a numelor. Sînt oare numele — așa cum crede Aristotel — ceva pur convențional? ori — potrivit părerii stoicilor — izvorăsc din însăși natura lor, primele silabe și tonuri imitînd obiectele din care au provenit numirile, părere la care fac apel pentru explicarea semnificației numelor [56] așa numitele radicale sau principii etimologice? ori, dacă nu — potrivit învățăturii lui Epicur, deosebită de a stoicilor — numele ar exista în chip firesc, cei dintîi oameni inventînd

54. De subliniat părerea anticilor despre mișcarea soarelui de la Răsărit la Apus și despre care Copernic va dovedi că se face invers.

55. Mitologiile antice cunosc și noțiunea unui Dumnezeu polionim, dar și pe aceea a lui Dumnezeu anonim. De pildă, Diog. Laertios, *Despre viață*, VIII, 235 (citat după M. Borret, *op. cit.*, I, 134—135).

56. Pasionanta problemă a universaliilor sau a realiilor, despre care Platon spunea în *Cratylos* 439 b: «Nu de la nume trebuie să pornim, ci mai degrabă de la lucrurile însele». Platon, *Opere*, III, București, 1978, p. 329, trad. C. Noica. Se pare că aici se resimte influența lui Filon atunci cînd Origen acordă mare atenție magiei.

aceste numiri după asemănarea cu obiectele? Dacă în problema de față am putea stabili natura numelor «eficace», cum întîlnim unele la înțelepții Egiptului, la învățații aflați printre magii Persiei, la brahmanii sau șamanii aflați printre filosofii Indiei și așa mai departe la fiecare popor; dacă am fi în stare, apoi, să dovedim că ceea ce se numește «magie» nu este — după cum cred adepții lui Epicur și Aristotel — o practică cu totul fără temei, ci, după cum dovedesc oamenii cunoscători în această îndeletnicire, e un sistem închegat, ale cărui principii se cunosc foarte puțin, atunci vom zice că nume ca Savaot, Adonai și toate celelalte, transmise de evrei cu multă venerație, ne sînt date după o misterioasă știință divină atribuită Creatorului lumii. Din pricina aceasta, numirile respective își fac efect cînd sînt rostite într-o înșiruire specială, care le înlănțuiește întocmai cu alte nume rostite în limba egipteană la adresa unor demoni, care au efect într-un anumit domeniu, sau altele, în dialectul persan, adresate altor forțe, și tot așa la fiecare popor. Și tot astfel s-ar afla că numele demonilor pămînteni, care au în puterea lor anumite regiuni, sînt pronunțate într-un anumit fel, așa cum se potrivește cu dialectul locului și al poporului respectiv. Așadar, cel ce dovedește în acest sector o înțelegere mai deplină, fie și mai restrînsă, își va da silința să potrivească, pe cît posibil, cît mai exact fiecare nume la realitatea respectivă pentru a înlătura oricînd primejdia din partea celor ce aplică greșit numele lui Dumnezeu asupra materiei neînsuflețite, sau care depreciază invocarea Binelui, a Cauzei prime, a virtuții ori a frumuseții de bogăția oarbă [57], de menținerea echilibrului dintre carne, sînge și os, care promovează sănătatea și bunăstarea, sau de ceea ce s-ar înțelege prin noblețea de naștere.

XXV

Poate că nu-i mai mică nici primejdia de a coborî numele lui Dumnezeu și al Binelui la ceea ce nu se cuvine, decît să schimbi numirile dispuse după un principiu misterios, iar în schimb să aplici numele a ceea ce-i rău la ceva ce-i bine și ceea ce-i bine la ceea ce-i rău. Și nu mai vorbesc de faptul că numele lui Zeus ne aduce aminte imediat de fiul lui Cronos și al Rheii, de soțul zeiței Hera, de fratele lui Poseidon, de tatăl Atenei și al Artemidei, de seducătorul fiicei proprii (Persefone) [58], după cum și numele de Apolo îți amintește de fiul Lethei și al lui Zeus, de fratele Artemidei și de vărul său Hermes, precum și de toate celelalte ficțiuni

57. Se resimte aici aluzia la prețuirea exagerată a bunurilor materiale (sănătate, frumusețe etc.) pe care o predica Aristotel, spre deosebire de Platon (*Rep.* 631 bc). A se vedea și cap. 26 din *Filocalia lui Origen* (Opere alese, II, p. 482 ș.u.).

58. Ca și apologeții, la fel a criticat și Origen imoralitatea zeilor. A se vedea mai jos: IV, 48.

ale înțelepților lui Celsus, autori ai acestor doctrine și vechi «teologi» ai Eladei antice. Ce cinstire fără noimă mai e și aceea să-i dai ca nume propriu pe acela de Zeus, dar să nu spui că el a avut de tată pe Cronos, și pe Rhea, mamă, cu imoralitățile lor? Și aceleași observații se pot aplica și celorlalți pretinși zei. În schimb, această critică nu atinge deloc pe cele care, pentru temeiuri tainice, dau lui Dumnezeu nume de Savaot, Adonai sau altul [59].

Dacă și-ar putea face cineva o idee despre semnificația misterioasă a numelor, atunci s-ar mai putea spune multe și în legătură cu numirile date îngerilor lui Dumnezeu: unul din ei are numele Mihail, altul Gavriil, al treilea Rafail, după slujirile ce le au de îndeplinit în toată lumea de a împlini voia lui Dumnezeu Cel peste toate [60]. Într-o asemenea filosofie a numelor are ceva de spus și numele lui Iisus: s-a văzut deja că numele Lui scoate multe duhuri necurate din suflete și din trupuri, promovînd virtutea în cei din care au fost alungate duhurile rele.

La problema numelor mai trebuie adăugat și ceea ce relatează specialiștii în cazurile de incantații: pronunțarea lor într-o limbă apropiată însemnează împlinirea a ceea ce incantația promite, pe cînd «traducerea» lor în altă limbă duce la pierderea puterii și a efectelor lor. Ele nu însemnează numai însușirile lucrurilor respective, ci și pe acelea ale intonației cu care au fost făcute. Tot așa vom înțelege, prin considerații de acest fel, și faptul că creștinii se feresc pînă la moarte să dea lui Dumnezeu numele lui Zeus sau pe al vreunui zeu de la alt popor, căci ei se adresează, de obicei, cu un simplu nume de Dumnezeu, cu sau fără vreun atribuit — «Creatorul lumii», al cerului și al pămîntului, care a trimis neamului omenesc pe cutare sau cutare înțelepți, ale căror nume au mare putere la oameni mai ales atunci cînd numele lui Dumnezeu e legat de cel al acestora [61].

Ar fi bine să mai spunem și alte lucruri în legătură cu «numele» împotriva celor care cred că ar trebui să fim indiferenți la modul în care le întrebuințăm. Dacă-i adevărat că Platon e admirat pentru afirmația sa din dialogul intitulat *Fileb*: «respectul meu, Protarh, pentru numele zeilor e adînc» [62], cînd interlocutorul lui Socrate numise plăcerea drept zeu, atunci cu atît mai bucuros vom aproba evlavia creștinilor, care nu îndrăznesc să dea Creatorului lumii nici unul din numele folosite în mitologie! Dar destul deocamdată despre acest lucru.

---

59. Despre semnificația numelor vorbește Origen și aiurea: *Despre rugăciune*, 24, 2; *Filocalia* 26, în Opere alese, II, pag. 248—251; 482—490 etc.

60. Origen are o anghelologie bogată. A se vedea J. Daniélou, *Origène*, p. 219 ș.u. La fel indicii volumelor I—III din opera lui.

61. Origen acordă mare atenție incantației sau evocării îngerilor și mai ales a lui Dumnezeu. *De princ.* I, 838, 1—4; *Filocalia* XVII—XVIII.

62. Aceeași citație și în *Filocalia*, XVIII.

XXVI

Să-l vedem dar pe Celsus, cel care se laudă că știe totul, cu cîtă răutate învinuiește el pe evrei, atunci cînd zice: *«evreii cinstesc pe îngeri și se dedică magiei, în care i-a inițiat Moise».* Dar unde a găsit el în scrierile lui Moise că acest legiuitor ar fi prescris cinstirea îngerilor [63], s-o spună el, care scrie că a citit toată literatura creștinilor și a iudeilor! Și cum ar fi existat magie la cei care au primit Legea lui Moise și care au citit în ea: «să nu umblați pe la cei ce cheamă morții, pe la vrăjitori să nu umblați și să nu vă întinați cu ei» [64]. Mai departe, el făgăduiește că va arăta *«cum au căzut iudeii pradă neștiinței, ajungînd în rătăcire»*. Dacă Celsus ar fi recunoscut că neștiința iudeilor în legătură cu persoana lui Iisus ar izvorî din refuzul lor de a asculta de proorociile privitoare la El, atunci într-adevăr ar fi putut arăta cum s-a produs căderea iudeilor în rătăcire; dar așa, întrucît nici măcar n-a avut de gînd să se gîndească la așa ceva, Celsus socotește că a fost o greșeală a iudeilor ceea ce de fapt n-a fost.

După ce a făgăduit să *«explice mai departe părerea lui despre iudaism»*, Celsus își îndreaptă cuvîntul asupra persoanei Mîntuitorului nostru, Care *«a devenit căpetenia noastră de cînd ne-am născut ca creștini»*, și apoi continuă: *«acest om a început să învețe doar acum cîțiva ani, iar creștinii au ajuns la credința că El ar fi Fiul lui Dumnezeu»*. Asupra faptului că Iisus a apărut doar *«acum cîțiva ani»* [65], iată ce avem de spus: ar fi oare cu putință, dacă n-ar fi existat ajutorul lui Dumnezeu, ca într-un răstimp atît de scurt, adică de cînd și-a făcut planul de a răspîndi doctrina și învățătura Sa, să fi putut realiza atît de mult încît să atragă la învățătura Sa, în multe părți ale lumii, un mare număr de elini și de barbari, înțelepți și neștiutori, care să prefere mai curînd să moară, luptînd pentru credință, decît să se lepede de ea, lucru nemaiauzit în istoria unei alte învățături? Cît despre mine, fără să laud această învățătură, ci ținînd doar să cercetez istoria ei, pot spune că fără ajutorul lui Dumnezeu nici doctorii care tratează atîtea organisme bolnave nu pot împlini dorința de a le reda tuturor sănătatea. Iar ca cineva să poată mîntui sufletele din valul păcatului, din desfrîu, din nelegiuire și din trufie față de Dumnezeu, și să aducă drept dovadă a acțiunii Sale mîntuirea a sute de persoane (ca să folosesc doar o cifră

63. Interpretînd greșit citatul din *Col.* 2, 18 unii eretici iudaizanți recomandau ca închinarea să nu se facă lui Dumnezeu, ci numai îngerilor. *Canonul* 35 *al sinodului din* Laodiceea a interzis așa ceva.

64. *Lev.* 19, 31.

65. Fără să vrei îți vin în minte cuvintele lui Suetoniu atunci cînd acesta descrie «pricina» primei persecuții contra creștinilor, spunînd că noua religie e «superstitio nova et malefica» (primjedioasă). Era pe vremea lui Nero (54—68).

rotundă), oare n-ar constitui acest lucru motiv ca să zicem că fără ajutorul lui Dumnezeu n-ar fi putut sădi în acea sută de oameni o învățătură în stare să-i scoată din atîtea rele? Dacă o simplă cercetare nepărtinitoare ne va face să înțelegem că la oameni nu-i cu putință nici o îmbunătățire fără ajutorul lui Dumnezeu, atunci cu cît mai mult curaj vom spune acest lucru despre Iisus, comparînd vechea conduită a mulțimilor convertite la învățătura Sa cu cea pe care au avut-o pînă atunci, sau, ca să folosim expresia lui Celsus și a adepților săi, *«s-au rătăcit și au îmbrățișat o învățătură vătămătoare vieții omenești»*? Și, dimpotrivă, în ce chip, după ce au primit această învățătură, au cîștigat mai multă minte, mai multă seriozitate și statornicie, încît unii dintre ei, din dragoste după o curăție deplină și spre a aduce o cinstire și mai deosebită Dumnezeirii, refuză chiar și de a mai gusta din plăcerile îngăduite de lege?

XXVII

Dacă cineva ar cerceta faptele, ar vedea că Iisus a îndrăznit un lucru mai presus decît puterea omenească, iar îndrăzneala Sa a fost și realizată. Încă de la început totul stătea împotriva răspîndirii învățăturii Lui în întreaga lume: șiruri de împărați, unii după alții, generalii și conducătorii lor de oști, într-un cuvînt, toți cei care aveau în mîna lor o putere oarecare, ca să nu mai vorbim de guvernatorii din fiecare cetate, soldații și poporul, toți au fost împotrivă. Totuși, Iisus s-a dovedit biruitor, pentru că prin firea Sa Cuvîntul lui Dumnezeu nu putea fi oprit, și, fiind mai puternic decît toți acești dușmani, El a cucerit toată Elada, ba s-a făcut stăpîn și peste ținuturile barbare, convertind mii și mii de suflete la credința pe care o propovăduia [66]. Era însă inevitabil ca în mulțimea celor cîștigați de această învățătură *«oamenii simpli și fără carte»* să fie mai numeroși decît cei deprinși cu învățătura, întrucît, pe atunci, cei fără școală erau mai numeroși decît cei culți. Dar, întrucît Celsus nu vrea să înțeleagă acest lucru, gîndește că dragostea Logosului față de omenire, care se îndreaptă spre fiecare suflet de la răsărit, *«e simplă, iar din pricina simplității și a lipsei oricărei culturi ea n-a cucerit decît pe cei simpli și fără carte»*. Cu toate acestea nici Celsus însuși nu afirmă că numai oamenii simpli ar fi fost duși de această învățătură la religia cea după Iisus [67], pentru că el însuși mărtu-

66. Idee reluată și mai jos: II, 79.

67. Afirmația că în creștinism au intrat numai oameni simpli și fără carte a fost repetată deseori începînd de la Celsus și Lucian, pînă în pragul veacului XX (Nietzsche). Totuși Minucius Felix (cap. 31), Sf. Irineu (*Adv. haer.* IV, 30, 1), Tertullian (*Apologeticum* 37 și 31), și Origen (*C. Cels* 3, 9) combat această calomnie.

risește: *«erau printre ei oameni modești, cuminți, inteligenți și capabili să înțeleagă și alegoria»*.

XXVIII

În acest sens el se folosește și de personificare, întocmai ca un copil care introduce un grai retoric și care pune în scenă un iudeu care adresează lui Iisus cîteva observații copilărești, nedemne de un filosof cu tîmplele cărunte. Să le examinăm, dar, cît mai bine și să dovedim că ceea ce a pus în gura iudeului nu se potrivește deloc cu un iudeu adevărat. Cu alte cuvinte el lasă pe un evreu să discute cu Iisus însuși [68], dînd să se înțeleagă că L-a convins pe Iisus de mai multe lucruri, din care cel dintîi e acela că *«ar fi inventat nașterea Lui dintr-o fecioară»*. Mai departe, Îl ponegrește că *«a plecat dintr-un tîrg al Iudeii, fiind născut dintr-o femeie de la țară, o torcătoare săracă»*, după care afirmă: *«dovedită de adulter, ea a fost alungată de soțul său, un dulgher de meserie»*. Apoi continuă: *«părăsită de bărbat, ducînd o viață de vagabondaj rușinos, ea a născut în ascuns pe Iisus»*, Care *«a fost nevoit, din pricina sărăciei, să-și caute de lucru în Egipt; acolo s-a experimentat în practicarea unor puteri magice cu care se mîndresc egiptenii* [69]. *După ce s-a întors acasă, fălindu-se cu aceste puteri, și datorită lor, Iisus s-a proclamat Dumnezeu»*. Ca unul care nu pot lăsa necontrolat nimic din ceea ce zic necredincioșii, și ca unul care cercetez problemele pînă în adîncurile lor, am convingerea că toate acestea s-au întîmplat pentru a dovedi că Iisus a fost o ființă dumnezeiască și vrednic să fie proclamat Fiu al lui Dumnezeu.

XXIX

Printre oameni, ceea ce contribuie ca cineva să ajungă mai mare, mai vestit și mai cunoscut este nașterea din părinți de neam superior și cu trecere, apoi bogăția celor care l-au crescut și care au putut cheltui bani pentru educarea fiului lor și, în fine, o țară puternică și vestită. Dar cînd, într-o situație cu totul contrară, și în ciuda tuturor piedicilor, cineva e capabil să se facă cunoscut și apreciat, atrăgînd asupra sa atenția celor care aud pronunțîndu-i-se numele, umplînd cu renumele său glorios întreg pămîntul, care mereu repetă isprăvile sale neîntrecute,

68. Anticii cunoșteau argumentarea indirectă prin mijlocirea unei persoane fictive.

69. Calomnia debitată în legătură cu nașterea pe cale nelegitimă a lui Iisus și despre petrecerea Lui în Egipt nu poate avea temei în expresia pasajului ioaneic din cap. 8, 41 («născut din desfrînare») și nici în afirmația neclară a unui pasaj din Talmud (*Jebamaet*, 4, 13). Calomnia dovedește rea credință mai întîi din partea iudeilor. Cf. M. Leds, *Etudes sur les sources juives de la polémique contre les chrétiens*, în «Rev. de hist. et. phil. rel.», 1941, p. 101.

cum să nu admiri o asemenea personalitate pentru măreția ei sufletească, pentru îndrăzneala lui la fapte mari, pentru remarcabila lui modestie ?

Or, dacă s-ar examina problema ceva mai temeinic și mai atent, oare nu se va pune întrebarea : cum de a fost posibil ca un om crescut în condiții modeste și sărace, care nu s-a bucurat de o educație mai aleasă și nici de o învățătură în ale oratoriei în stare să-l fi îndreptățit să poată vorbi mulțimilor în chip lingușitor și atrăgător, cum de a ajuns să fie conducător de popoare care răspîndește în omenire o doctrină care desființează obiceiurile evreilor dar respectă încă pe proorocii lor și nimicește legile elinilor [70] mai ales în ceea ce privește divinitatea ? Cum a fost posibil ca un astfel de om, crescut în aceste condiții, și Care, după cum spun chiar și dușmanii Lui, n-a avut de la cine să învețe ceva mai deosebit și mai important, Care n-a fost inițiat de nimeni într-o știință mai adîncă, să fi putut propovădui învățături atît de înalte despre judecata lui Dumnezeu, despre pedepsirea celor răi și despre răsplătirea celor buni, încît cuvintele Lui n-au convins numai pe oamenii simpli și neînvățați, ci și pe mulți din straturile mai sus puse și chiar persoane care sînt în stare să aprecieze, sub vălul expresiilor în aparență banale (care am putea spune că le îmbracă), învățături de o semnificație interioară ascunsă ?

Un locuitor din insula Serifos, ne spune Platon, reproșa lui Temistocle, cel atît de mult vestit prin arta lui militară, că faima lui nu izvorăște dintr-un merit al lui personal, ci din norocul de a se fi născut în cetatea cea mai de frunte din întreaga Eladă, fapt care i-a atras următorul răspuns din partea înțeleptului Temistocle, care își dădea seama că patria sa îl făcuse într-adevăr celebru : «ai dreptate, dacă nu m-aș fi născut în Serifos n-aș fi ajuns la o faimă atît de mare, dar tu chiar dacă ai fi avut norocul să te naști în Atena, totuși n-ai fi devenit un Temistocle !» [71]. Or Iisus-ul nostru, Căruia I S-a adus învinuirea că S-a născut într-un sat, care, e drept, nu este situat nici în Elada, și care nici nu aparținea unui popor renumit pretutindeni, pe Care vor să-L defaime azi că-i fiul unei torcătoare sărace, de aceea ar fi fost silit, de sărăcie, să-și părăsească patria și să slujească, pe plată, în Egipt, fără să fi ieșit — după exemplul citat — din Serifos, insula cea mai mică și mai puțin cunoscută, și ca și cum ar face parte dintre viețuitorii cei mai puțin nobili ; acest Iisus a avut totuși puterea să cutreiere întreg pămîntul locuit de oameni în măsură mai mare nu numai decît atenianul Temistocle, ci și decît Pitagora și Platon și alți înțelepți, împărați sau generali din oricare altă parte a lumii.

70. Adică ale păgînilor.
71. Plutarh, *Vieți paralele*, vol. I (București, 1960), p. 301, trad. N. Barbu.

XXX

Cine, dar, din cei care ar parcurge cît de cît cu atenție firea lucrurilor n-ar rămîne surprins de admirație în fața acestei ființe Care, prin mărirea Lui, a biruit și a lăsat în urmă toate măririle care au dus la decadență, și pe toți bărbații vestiți ai tuturor timpurilor? Dealtfel, rar se întîmplă ca oamenii vestiți să fi ajuns să dobîndească un nume strălucit pentru mai multe isprăvi deodată, ci unul s-a distins prin filosofie, altul prin valoare militară, dintre barbari unii prin forța lor magică, alții prin alte merite, dar totdeauna a fost mic numărul celor care, în același timp, au stîrnit admirația altora, dar au și dobîndit o faimă reală. În schimb, pe lîngă alte mari calități, Iisus e preamărit în același timp atît pentru înțelepciunea Lui, pentru minunile pe care le-a săvîrșit, cît și pentru atotputernicia cu care conduce lumea. El n-a silit ca un tiran pe cei din jurul Lui să-L urmeze, chiar dacă ar fi certați cu legile, nici ca un tîlhar care ațîță pe cei din ceata lui împotriva oamenilor, nici ca un bogătaș care nu poartă de grijă decît de scopurile cu care leagă pe cei din jurul lui, și nici ca unul din cei osîndiți de toată lumea, ci a acționat totdeauna ca propovăduitor al învățăturii lui Dumnezeu cel peste toate, al cinstirii care I se cuvine și al întregii legi morale, învățătură care are darul de a uni, în chip familiar, cu Dumnezeu Atotputernicul pe oricine își potrivește viața cu a Lui. Iar dacă Temistocle și ceilalți oameni vestiți n-au întîmpinat nici o piedică spre a-și putea cîștiga un nume strălucit, în schimb, în afară de împrejurările amintite, care chiar și numai ele ar fi fost suficiente spre a întina orice caracter din cele mai vrednice, în mod deosebit moartea cea mai de ocară, care I-a fost dat s-o îndure pe cruce, a fost suficientă pentru a nimici pînă și faima pe care o dobîndise pînă atunci în mintea celor care nu îmbrățișaseră învățătura Lui, această moarte trebuia să aibă drept rezultat eliberarea lor de înșelăciunea și osîndirea celui ce-i înșelase.

XXXI

Dar, potrivit chiar afirmațiilor defăimătorilor, iată și alt motiv de mirare: de unde vine faptul că ucenicii lui Iisus, care deși nu L-au văzut cum a înviat din morți, și, deci, nu se convinseseră că El e o ființă dumnezeiască, totuși nu s-au temut să îndure aceeași suferință ca și dascălul lor, înfruntînd primejdia și părăsindu-și fiecare patria lor numai și numai de dragul de a propovădui învățătura pe care le-o încredințase Iisus? Pentru că nu-mi pot închipui că, judecînd judicios faptele, s-ar putea spune că acești oameni s-ar fi dedicat unei vieți pline de privațiuni, numai ca să poată vesti această învățătură a lui

Iisus, dacă nu s-ar fi petrecut cu ei și o convingere adîncă, deprinzîndu-i nu numai să trăiască potrivit învățăturilor Lui, ci să influențeze și felul de viețuire al altora, și asta cînd ne gîndim că pe fiecare din cei care ar îndrăzni așa ceva l-ar paște primejdia de a trebui să apere pretutindeni și înaintea tuturora ideile cele noi și să nu mai păstreze nici o legătură cu cei care ar mai păstra învățăturile și obiceiurile vechi. Oare nu confirmau acest lucru ucenicii lui Iisus, care aveau curajul nu numai să dovedească în fața iudeilor, din cărțile proorocilor, că Iisus e Cel a Cărui venire era prevestită de prooroci, ci lămureau și pe păgîni că Cel care nu de mult a răbdat de bună voie răstignirea pentru neamul omenesc este ca și cei care au fost în stare să moară pentru țara lor pentru ca să o mîntuie de primejdiile ciumei, ale foametei ori ale înecului? Căci, fără îndoială, e în firea lucrurilor, pentru temeiuri trainice și neînțelese de mulțime, ca un singur drept, care moare de bună voie pentru mîntuirea celor mulți, să întoarcă prin jertfa sa pe demonii cei răi care pricinuiesc ciume, înfometări și primejduiri de alte feluri [72].

Să răspundă, așadar, cei care nu vor să creadă că Iisus a murit pe cruce pentru oameni, și să ne explice atunci dacă vor respinge și multele povești elinești și barbare care istorisesc că unii au murit de dragul celor mulți, numai pentru ca să elibereze orașe și popoare de relele care se năpustiseră asupra lor! Sau vor spune că aceste fapte sînt reale, dar vor socoti plăsmuită doar istoria morții îndurate de Iisus, pe cruce, ca om, cînd S-a jertfit în scopul eliberării tuturor sufletelor venite în lume și ajunse sub robia diavolului, mai marele răutății? Acestea și multe alte adevăruri sînt cele pe care li le va fi comunicat chiar Iisus însuși ucenicilor Săi în chip tainic; ba după ce au fost îmbrăcați și cu «putere de sus» (căci aici nu poate fi vorba de o putere și de un curaj create și plăsmuite de o oarecare fecioară, de care pomenește poetul, ci e vorba cu adevărat de cunoașterea și înțelepciunea lui Dumnezeu), ei s-au grăbit «să-i facă un nume mai presus de orice nume, și anume, nu numai în mijlocul celor din Argos, ci deodată la toți, atît la elini, cît și la barbari, cîștigîndu-și un nume cu totul ales» [73].

XXXII

Dar să ne întoarcem din nou la cele spuse de Celsus despre un iudeu oarecare, unde se istorisește că *«mama lui Iisus ar fi fost alungată de tîmplarul care o ceruse în căsătorie pe motiv că ar fi fost acuzată*

72. Origen se gîndește aici la demonii răi despre care spune că stau în dosul furtunilor, ciumei, cutremurelor de pămînt. A se vedea mai jos: VIII, 24, 31.
73. Homer, *Iliada* V, 1—3. E vorba de Diomed, căruia se datorește în mare parte biruința elinilor.

de adulter, în urma unor legături avute cu un soldat oarecare numit Pantira» şi să vedem dacă nu cumva cei care au pus în circulaţie povestea adulterului între Fecioară şi Pantira şi a repudierii ei de către tîmplar au scornit-o fără nici un temei şi de-a dreptul orbeşte pentru ca să tăgăduiască zămislirea cea tainică din Duhul Sfînt [74]. Într-adevăr, atunci cînd a fost vorba de acest eveniment, mai presus de fire, ei ar fi putut falsifica şi în alt chip lucrurile, chiar dacă n-ar fi admis că Iisus nu S-a născut dintr-o căsătorie omenească obişnuită. Dar, plăsmuind în mod evident această minciună, susţinînd că Fecioara n-a zămislit pe Iisus prin mijlocirea lui Iosif, s-a comis o minciună evidentă pentru orice om în stare să judece şi să bage de seamă că este vorba de o născocire. Căci, într-adevăr, cum ne-am putea închipui că Cel care a avut curajul să facă atît de mult pentru mîntuirea neamului omenesc, încît pe toţi oamenii, elini şi barbari deopotrivă, cărora li s-a propovăduit siguranţa judecăţii viitoare, să-i facă să-şi lase viaţa păcătoasă şi să se facă cu toţii bineplăcuţi Făcătorului lumii, cum ar fi fost cu putinţă, zic, ca acest om să nu fi avut parte de o naştere plină de taină, ci să vină pe lume prin cea mai ruşinoasă şi mai de batjocură dintre toate naşterile ? Întreb acest lucru pe elini şi îndeosebi pe Celsus (indiferent dacă împărtăşeşte părerile lui Platon, pe care-l citează deseori) : cum ar fi fost cu putinţă să vină pe lume printr-o naştere mai ruşinoasă decît a oricărui altcineva, fără să fi avut parte măcar de o naştere omenească legitimă, Cel care face să se coboare de sus din cer sufletele în trupurile oamenilor, Cel care va săvîrşi fapte atît de mari, Care va învăţa pe atît de mulţi ucenici şi Care va întoarce din valurile păcatelor, spre o viaţă curată, mulţimi de oameni atît de numeroase ? Nu-i oare mai uşor de înţeles ca fiecare suflet sădit în trup, în chip minunat, — am în vedere aici învăţătura lui Pitagora, a lui Platon şi Empedocle, de care Celsus pomeneşte adeseori [75] — să se sălăşluiască în trup potrivit vredniciei şi meritelor lui premergătoare ? E uşor de înţeles că prin venirea sa în viaţa oamenilor sufletul, care s-a arătat mai folositor decît multe alte lucruri (spre a nu se părea că aş exagera spunînd că-i mai de preţ decît toate), a avut trebuinţă de un trup propriu, care nu numai că se deosebeşte de celelalte trupuri omeneşti, ci e mai vrednic şi mai bun decît toate [76].

---

74. Tradiţia talmudică despre această calomnie (Ghemara, *Sanhedrin* 7) e veche, izvorînd din cercurile iudaismului. Ea a fost combătută de Epifanie (*Adv. haer.* 78, 7), I. Damaschin (*De fide orth.* IV). Calomniatorii au corupt cuvintele παρθένος (— fecioară) în Panthiras.

75. Toţi aceşti trei filosofi susţineau că sufletul omului îşi are o existenţă anterioară naşterii trupeşti şi că în lume el trebuie să se «purifice» fie pînă este în trup, fie după moarte, prin reîncorporări succesive, pînă ce se eliberează de «exilul» din viaţa trupească. Cf. N. Balca, *Istoria filosofiei antice*, I, Bucureşti, 1982, p. 60 ; 182.

76. Aceeaşi idee în *C. Cels*, VI, 74.

XXXIII

Căci dacă, pe de o parte, din motive neînțelese, un astfel de suflet care nu se cuvenea să se sălășluiască într-un trup cu totul lipsit de rațiune, dar care, pe de altă parte, nu s-ar fi potrivit nici să îmbrace trupul unei ființe pur spirituale, s-ar fi împreunat cu un trup monstruos, în care nici rațiunea nu s-ar putea dezvolta în chip corespunzător căci capul ar fi să zicem mult prea mic și cu totul disproporționat față de restul trupului, iar dacă, pe de altă parte, un alt suflet ar primi un trup care i-ar îngădui să fie doar cu puțin mai potrivit decît cel dintîi, și dacă altuia i s-ar rîndui unul și mai bun, care însă ar fi relativ mai mult ori mai puțin potrivnic dezvoltării sale intelectuale, atunci de ce n-ar avea El un astfel de suflet, care să primească un trup cu totul plin de taină, dar care ar avea ceva comun cu oamenii, ca să poată trăi printre ei, dar, în același timp, să aibă și ceva ieșit din comun, ca să poată să rămînă străin de păcat? Dacă rămîne în picioare părerea celor care socotesc lăuntrul omului după trăsăturile lui exterioare, așa cum credeau Zepyros, Loxos, Polemon și cei care au mai scris astfel de lucruri, lăudîndu-se că deduc în chip uimitor înrudirea dintre însușirile sufletești și înfățișarea trupească [77], atunci acestui suflet rînduit să ducă o viață plină de taină și bogată în lucrări mai presus de fire i s-ar cuveni un trup nu cum îl crede Celsus, rod al unui adulter dintre un desfrînat ca Pantira și o fecioară decăzută, pentru că dintr-o unire atît de josnică ar trebui să se nască mai curînd un nebun primejdios pentru societatea omenească, un dascăl al desfrînării, al nedreptății și al celorlalte patimi, iar nu un om al moravurilor curate, al dreptății și al celorlalte virtuți. Dar, după cum au vestit-o dinainte proorocii, trebuia să ne așteptăm aici la un trup născut dintr-o fecioară, care avea să zămislească — după cum spunea proorocia — un prunc, al cărui nume să fie corespunzător lucrării pe care urma s-o îndeplinească și din care aveam să înțelegem că încă de la naștere «Dumnezeu este cu noi».

XXXIV

Socotim potrivit să punem față în față cu vorbele goale pe care Celsus le pune în gura acestui evreu proorocia făcută de Isaia în legătură cu nașterea lui Emanuel dintr-o fecioară. Celsus n-o citează, fie pentru că n-o cunoștea — cu toate că el spunea că «cunoaște totul!» — fie că a citit-o, dar intenționat a trecut-o sub tăcere, pentru ca să nu reiasă că statornicește, fără să vrea, o credință în care nu credea.

77. Fiziognomicii erau platonici timpurii, care căutau să explice interdependența dintre suflet și trup.

Iată textul respectiv: «Şi Isaia mai grăi către Ahaz: «Cere un semn de la Domnul Dumnezeul tău, în adîncurile iadului sau în înălţimile cele de sus». Şi a spus Ahaz: «Nu voi cere şi nu voi ispiti pe Domnul!» Şi a zis Isaia: «Ascultaţi voi cei din casa lui David! Nu vă ajunge [78] să obosiţi pe oameni de veniţi să obosiţi şi pe Dumnezeul meu? Pentru aceasta Domnul meu vă va da un semn: Iată, Fecioara va lua în pîntece şi va naşte fiu şi vor chema numele lui Emanuel», care însemnează «Cu noi este Dumnezeu» [79]. Dar Celsus n-a citat această proorocie din pricina relei lui credinţe, după cum reiese din faptul că el a citat mai multe pasaje din Evanghelia după Matei, cum a fost cazul cu *«steaua care a răsărit la naşterea lui Iisus»* şi alte minuni, dar la cazul acesta n-a făcut nici cea mai mică aluzie. Iar dacă acest evreu închipuit vrea să se lege de vreun cuvînt, obiectînd că textul nu spune: «Iată, Fecioara», ci «iată, o fată tînără», eu i-aş răspunde că expresia «Aalma», pe care Septuaginta a tradus-o prin «fecioară», pe cînd alţii au tradus-o prin «tînără fată», o mai găsim — recunosc şi ei — şi în Deuteronom, unde e vorba tot de o fecioară. Iată acel text: «De va fi vreo fată tînără, logodită cu bărbat şi cineva o va întîlni în cetate şi se va culca cu dînsa, să-i aduceţi pe amîndoi la poarta cetăţii aceleia şi să-i ucideţi cu pietre: pe fată pentru că n-a ţipat în cetate, iar pe bărbat pentru că a necinstit pe femeia aproapelui său». Şi mai departe: «Dacă însă vreun bărbat va întîlni la cîmp o fată logodită şi, prinzînd-o, se va culca cu ea, să-l ucideţi numai pe bărbatul care s-a culcat cu ea; iar fetei să nu-i faci nimic. Asupra fetei nu este vină de moarte» [80].

XXXV

Dar, ca să nu se creadă că ne legăm de un simplu cuvînt evreiesc numai ca să facem pe cei care nici nu ştiu dacă trebuie sau nu să-l admită, şi să se convingă că proorocul a zis bine că dintr-o fecioară se va naşte Cel a Cărui naştere însemnează «Cu noi este Dumnezeu», să ne întărim convingerea pe însuşi înţeleptul frazei. Scriptura ne spune că Domnul a zis către Ahaz: «Cere un semn de la Domnul Dumnezeul tău, în adîncurile iadului ori în înălţimile cele de sus». Şi îndată i se dă semnul: «Iată Fecioara va lua în pîntece şi va naşte fiu». Or, des-

78. Regele şi rudele lui de la curte.

79. *Is.* 7, 10—14; *Matei* 1, 23. Cu toate că în variantele biblice ale lui Aquila, Simah şi Teodotion se află expresia νεανις (= fată tînără), iar nu πάρθενος (= fecioară), totuşi traducerea Septuagintei avea πάρθενος, ca şi în *Matei* 1, 23, ceea ce confirmă credinţa din vechime despre naşterea din Fecioară a Mîntuitorului. Acest fapt îl confirmă şi cap. 43, 8 şi 66—70 în *Dialogul cu iud. Trifon.*

80. *Deut.* 22, 22—26. E drept că Origen greşeşte spunînd că expresia «aalma» s-ar afla şi în citatul din *Deut.* 22, 23. Ea se află numai în *Isaia* 7, 14.

pre ce fel de «semn» poate fi vorba aici dacă ar trebui să înțelegem că aici s-ar spune că naște o tînără, iar nu o fecioară?[81] Și din cine s-ar cădea să se nască Emanuel, «cu noi este Dumnezeu»: dintr-o femeie care trăiește în căsnicie cu bărbatul ei și care naște ca oricare altă femeie, sau dintr-una care e curată, nevinovată și fecioară?[82] De bună seamă că numai o astfel de fecioară se cădea să nască pe Cel Căruia I s-a spus de la naștere: «Dumnezeu este cu noi». Iar dacă ni s-ar mai aduce și alte critici pe motivul că vorbele «cere un semn de la Domnul Dumnezeul tău» au fost adresate pe vremea lui Ahaz (iar nu acum, la naștere), aceluia îi voi răspunde: dar, în definitiv, cine s-a putut naște pe vremea lui Ahaz încît la nașterea aceluia să se fi putut spune că-i numit «Emanuel», adică «Cu noi este Dumnezeu»? Dacă nu găsim pe nimeni, e limpede că acel cuvînt spus lui Ahaz se referă la casa lui David căci — după cum ne spune Scriptura — Domnul «S-a născut din sămînța lui David, după trup»[83]. Dar și «semnul» care ne amintește despre «adîncurile iadului sau de înălțimile cele de sus» se potrivește numai Celui «ce S-a pogorît, care-i Același, Care S-a suit mai presus de toate cerurile, ca pe toate să le umple»[84]. Desigur, eu vorbesc ca și cum aș avea în fața mea pe un iudeu care crede în adevărul proorociei. De aceea Celsus, sau altul din ucenicii lui, să facă bine să ne spună dacă această vestire și altele, din cele anunțate de el, proorocul le-a făcut conștient că le cunoscuse mai dinainte ori nu? Dacă i-au fost cunoscute mai dinainte, înseamnează că proorocii au fost luminați în acest sens de Dumnezeu; dacă proorocii n-au putut să prevadă viitorul, atunci să ni se explice starea de spirit a celui care are curajul să vestească viitorul și pe care evreii îl admiră pentru proorocia lui!

XXXVI

Întrucît am pomenit de problema proorocilor, cele ce vor urma nu vor fi fără folos atît pentru iudeii care cred că proorocii au grăit prin Duh Sfînt, cît și pentru elinii de bună credință. Din partea mea, voi spune că trebuie să admitem că iudeii n-au avut proorocii lor întrucît erau nevoiți să fie ținuți în ascultare față de legislația care le-a fost dată, să creadă în Creator, potrivit tradițiilor pe care le primiseră, și să nu aibă, în virtutea Legii, nici un prilej să treacă prin apostazii la politeismul păgînilor. Și această trebuință o vom explica în

81. Aceeași argumentare la Iustin, *Dial.* 84, 1 (în trad. rom. pag. 192).
82. Mai pe larg în studiul lui I. C. Vagaggini: *Maria nelle opere di Origene*, în «Orient. Christ.», Roma, 1942, p. 72 ș.u.
83. *Rom.* 1, 3.
84. *Efes.* 4, 10.

felul următor. În cărţile iudeilor scrie că «popoarele acestea ale păgînilor ascultă de ghicitori şi prevestitori», pe cînd despre poporul evreu scrie aşa: «Ţie însă nu-ţi îngăduie acestea Domnul Dumnezeul tău», după care se adaugă: «prooroc din mijlocul tău şi din fraţii tăi, ca şi mine, îţi va ridica Domnul Dumnezeul tău: pe Acela să-L ascultaţi» [85]. Păgînii căutau să cunoască viitorul în multe feluri: prin consultarea oracolelor, prin observarea zborului păsărilor, dacă ele zburau singuratice ori în cete, precum şi ce fel de ţipete scot ele, sau ce fel de tonuri sînt cele ce se desprind din stomac; alţii cercetau măruntaiele animalelor de jertfă, alţii observau poziţia stelelor în momentul naşterii, aşa cum făceau chaldeenii. Toate lucrurile acestea erau interzise iudeilor. Din acest moment, dacă n-ar fi avut nici o mîngîiere ca să cunoască adevărul, atunci, mînaţi de curiozitatea omenească de a ajunge la cunoaşterea lui, iudeii şi-ar fi dispreţuit cu totul tradiţiile pentru motivul că n-ar fi existat nimic dumnezeiesc în ele; afară de Moise ei n-ar mai fi recunoscut nici un alt prooroc, iar scrierile lor nu le-ar fi primit în Sfînta Scriptură, ci s-ar fi îndreptat către prezicătorii şi oracolele păgîneşti, căutînd să introducă şi la ei ceva similar. De aceea nu trebuie să ne mire deloc faptul că proorocii lor au prezis pînă şi evenimentele zilnice, numai ca să mîngîie pe cei dornici de astfel de oracole. Aşa e cazul cu prezicerea lui Samuil în legătură cu asinele pierdute [86], şi ceea ce se spune în Cartea a treia a Regilor despre boala fiului regelui Ieroboam [87]. Altfel cum ar fi fost cu putinţă să certe propovăduitorii Legii pe cei care doreau să consulte oracolul zeilor, pentru care Ilie a certat pe Ohozia cu cuvintele următoare: «au doară în Israel nu este Dumnezeu, de vă duceţi să întrebaţi pe Baal-Zebub, dumnezeul Ecronului?» [88].

XXXVII

Cu aceasta cred că aproape am dovedit nu numai că Mîntuitorul nostru trebuia să Se nască dintr-o fecioară, ci şi că între israeliteni existau prooroci, care nu vesteau numai evenimente de interes general, care urmau să se întîmple în viitor, cum erau rostul venirii lui Hristos şi cel al împărăţiilor lumeşti, nenorocirile din sînul poporului evreu, credinţa păgînilor despre Mîntuitorul precum şi tot felul de păreri acreditate pe această temă, ci chiar şi întîmplări particulare, cum a fost de pildă cazul asinelor pierdute ale lui Chiş, boala de care suferea fiul regelui lui Israel şi atîtea alte istorii de acest fel.

85. *Deut.* 18, 14—15.
86. *I Reg.* 9, 3.
87. *III Reg.* 1—18.
88. *IV Reg.* 1, 3.

Dar împotriva elinilor, care nu voiau să creadă că Iisus avea să se nască dintr-o fecioară, mai trebuie spus şi faptul că Creatorul a arătat, prin felul de naştere a diferitelor animale, că ceea ce face pentru un animal poate aplica, dacă vrea, şi la om. De pildă, există unele femele de animale care nu se împreună cu bărbătuşii lor, după cum istorisesc specialiştii despre vulturi, care asigură continuitatea speciei lor fără împreunare trupească [89]. Atunci de ce să nu credem că vrînd să trimită neamului omenesc un Învăţător dumnezeiesc, în loc să găsească un principiu seminal de împreunare între bărbat şi femeie, Dumnezeu a ales un alt mod de a Se naşte? Mai mult chiar, şi păgînii sînt de părere că nu toţi oamenii şi-au primit viaţa prin împreunarea dintre bărbat şi femeie. Căci, într-adevăr, dacă lumea a fost creată, aşa cum au spus-o mulţi dintre elini, atunci în chip necesar cei dintîi oameni nu s-au născut prin împreunare sexuală, ci au fost luaţi din pămînt, în care se găseau forţe seminale [90], fapt pe care-l găsesc că-i mai ieşit din comun decît naşterea lui Iisus, care cel puţin pe jumătate se aseamănă cu a celorlalţi oameni. Dealtfel, în legătură cu elinii nici nu cred că ar fi ceva nepotrivit să amintim şi cîteva legende ale lor, ca să nu rămînă impresia că numai istoria noastră ar relata astfel de fapte. Li s-a părut unora, e drept, nu atît în legătură cu vechile legende eroice, ci cînd e vorba de evenimente de ieri-de alaltăieri, că s-ar putea relata ca fapt posibil naşterea lui Platon din Amfictiona, atunci cînd Ariston (tatăl lui) a fost împiedicat să se atingă de ea înainte ca ea să fi zămislit acest prunc născut din zeul Apollon [91]. În realitate, aici avem de-a face doar cu o legendă, care a dus la plăsmuirea unei «minuni» de acest fel în legătură cu un om, din cauză — se spunea — că înţelepciunea şi geniul său erau mai presus decît ale celor mulţi, ca unul care ar fi primit din seminţe superioare şi dumnezeieşti chiar şi felul coformaţiei sale trupeşti, aşa cum se cade celor de o valoare mai mare decît omenească. Dar după ce Celsus n-a pus numai în gura unui evreu fel de fel de critici la adresa lui Iisus, ci a ţesut într-una batjocuri împotriva noastră, socotind drept fantezie naşterea Lui dintr-o fecioară şi afirmînd că aşa ceva ar fi fost împrumutat din miturile elineşti ale Danaei, Melanipei, al lui Auges şi Antiopei [92], trebuie să spunem că

89. Deşi greşită, părerea aceasta este împărtăşită de mulţi din antichitate. Aşa Virgiliu, *Georgice*, IV, 206; Sf. Vasile, *Hexaimeron*, Migne, *P.G.*, 29, 180; Ambrozie, *Hexaimeron* V, 20, ed. vieneză, p. 188—189.

90. Credinţa stoică, respinsă de Origen pe motiv că se calcă libertatea voii. *In Math.* 13, 26; *In Ioaneu* 20, 2—5.

91. Diogene Laertios, *Despre vieţile...*, III, 2, trad. rom., p. 233.

92. Danae şi Antiopa, nimfe corupte de Zeus.

aceste aluzii s-ar potrivi mai curînd în gura unui bufon, şi nu a unui scriitor care-şi ia meseria în serios.

XXXVIII

Celsus preia din Evanghelia după Matei pericopa în care se descrie fuga lui Iisus în Egipt [93], dar nu vrea să creadă în minunile care au provocat-o, în porunca trimisă prin înger, după cum nu vrea să vadă nici înţelesul plin de taină al părăsirii Iudeii şi al petrecerii lui Iisus în Egipt, ci plăsmuieşte şi aici o altă explicaţie: pe de-o parte, el acceptă că Iisus a săvîrşit unele fapte supraomeneşti, prin care a convins pe mulţi să-L urmeze ca pe Moise, pe de altă parte, caută să descalifice aceste fapte, socotindu-le săvîrşite cu ajutorul magiei, iar nu prin putere dumnezeiască. Pentru că iată cum se exprimă el: *Iisus a fost educat în secret, mai tîrziu a plecat în Egipt, unde s-a întreţinut lucrînd pe bani, şi unde a deprins modul de a săvîrşi unele fapte minunate, de unde s-a întors vestind, pe temeiul acestor minuni, că El este Dumnezeul însuşi.* În ceea ce mă priveşte, nu pricep cum a fost posibil să-şi fi dat osteneala un vrăjitor să predice o învăţătură care obligă pe oameni să facă totul cu gîndul că Dumnezeu judecă pe fiecare după faptele sale, şi să dea apoi aceeaşi poruncă şi ucenicilor săi, pe care i-a făcut mesageri ai învăţăturii sale. Cîştigatu-şi-au şi ucenicii auditoriu, învăţînd şi ei să săvîrşească aceleaşi minuni, sau l-au cîştigat fără minuni? Dacă vom spune că ei n-au mai săvîrşit nici un fel de minuni, ci că după ce au crezut, fără nici o putere a raţiunii care să-i asemene cu înţelepciunea dialectică a elinilor, ei s-au dăruit cu totul propovăduirii noii învăţături în folosul celor care îi găzduiau, ar fi un lucru cu totul nebunesc: cine le va fi dat lor curajul să pornească la propovăduire şi să predice o nouă credinţă? Dacă, însă, şi ei săvîrşeau minuni, mai putea fi atunci cu putinţă ca «vrăjitorii» aceştia să fi fost expuşi la primejdii atît de grele din pricina unei învăţături interzise ca vrăjitorie?

XXXIX

Cred că ar fi o muncă fără rost şi de batjocură să răspund la afirmaţii şi la întrebări de felul acesta: *«Să fi fost mama lui Iisus femeie frumoasă, iar din pricina frumuseţii ei să se fi împreunat Dumnezeu cu ea, El care din fire nu poate iubi un trup muritor? Desigur că nu se cuvenea ca Dumnezeu să se aprindă de dorul ei, căci ea era fără avere, nu era nici din neam regesc, n-o cunoştea nimeni, nici măcar*

---

93. *Matei* 2, 13.

cineva dintre vecini». Iar mai departe iată ce glume urîte spune : *«Cînd dulgherul s-a pornit cu ură împotriva ei și a ajuns s-o alunge, nici o putere dumnezeiască și nici un dar de sus nu i-au mai venit în ajutor, căci nimic nu s-a mai găsit care să dovedească cum că mai există o împărăție a lui Dumnezeu»* [94]. Se deosebesc oare astfel de cuvinte de limbuția cu care se batjocoresc oamenii la răspîntiile ulițelor, care nu-s nici cuviincioase și nici nu merită cea mai mică atenție ?

XL

Altădată Celsus scoate din Evanghelia după Matei [95], și poate și din celelalte Evanghelii, istoria cu Porumbelul care S-a pogorît asupra Mîntuitorului în clipa cînd era botezat de către Ioan, pe care se silește s-o prezinte drept născocire. Dar, după ce a terminat cu batjocorirea istoriei despre nașterea Mîntuitorului dintr-o fecioară, Celsus nu respectă ordinea cronologică a evenimentelor, pentru că patima și ura lui nu țin seama de nici o ordine, ci oamenii, porniți pe mînie și pe ură, născocesc împotriva celor pe care-i urăsc tot felul de batjocuri, care le trec prin cap, fiind împiedicați de patimă să-și precizeze învinuirile măcar în chip socotit și ordonat. Într-adevăr, dacă ar fi păstrat o anumită ordine, atunci ar fi luat însăși Evanghelia și ar fi formulat precis învinuirile în legătură cu prima pericopă, apoi cu a doua și așa mai departe. Or, ca unul care afirmă că «cunoaște totul» din doctrina noastră, după ce a tăgăduit nașterea Domnului dintr-o fecioară, Celsus, care are pretenția că nici una din învățăturile creștine nu-i este necunoscută, critică apariția Duhului Sfînt în chip de porumb cu ocazia botezului, după care se întoarce din nou la vestirea apariției Mîntuitorului pe pămînt, pentru ca după aceea să descrie apariția stelei și a magilor veniți din Răsărit ca «să se închine pruncului» ! Dacă ai vrea să cercetezi, ai constata singur cît de mult greșește Celsus în cartea sa împotriva ordinei în care ar trebui istorisite lucrurile, pentru ca și pe această cale să ne convingem, dacă vrem să cunoaștem și să păstrăm ordinea, despre nesocotința și lăudăroșenia unuia care-și intitulează cartea «Discurs adevărat», ceea ce n-a îndrăznit să facă nici unul din filosofii mai răsăriți ! Căci, de pildă, Platon spune [96] că asupra unei probleme de acest fel și care prezintă în general dificultăți, n-ar trebui să te pronunți cu prea mare siguranță, iar Hrisip, după ce-și exprima părerea și temeiurile respective, avea adeseori obiceiul să ne

94. Idei similare și mai jos : III, 59 ; VI, 17 ; VIII, 11.
95. *Matei* 3, 16.
96. Platon, *Phaidon* 114 d., trad. rom. C. Papacostea, București, 1919, p. 110. *Rep.* 378 ; 506 etc.

trimită la alți cugetători, care ar fi putut oferi o rezolvare mai bună decît a lui. Se vede că Celsus e mai cu minte decît acești doi filosofi și poate și decît toți ceilalți elini, căci poate de aceea, în pretenția sa că «știe totul», își va fi inititulat cartea «Discurs adevărat»!

XLI

Dar, ca să nu se creadă că n-aș putea obiecta nimic și că intenționat mă feresc să-i dau lui Celsus un răspuns, m-am hotărît să resping cît pot mai temeinic fiecare din obiecțiunile lui, fără să țin seamă, în primul rînd, de ordinea firească și logică a lucrurilor, ci așa cum vinele pe rînd în cartea lui. Să vedem, dar, ce vrea să spună atunci cînd atacă apariția fizică așa-zicînd a Duhului Sfînt peste Mîntuitorul în chip de porumb. Să nu uităm că în scrisul lui Celsus tot timpul e vorba de un evreu care se adresează Celui în care recunoaștem pe Mîntuitorul Iisus, Căruia îi spune: *«Tu pretinzi că la săvîrșirea botezului de către Ioan S-a arătat o pasăre, venind din cer, și a zburat peste Tine»*, după care întreabă: *«Ce martor vrednic de crezare a văzut această arătare? Cine a auzit un glas din cer prin care Dumnezeu L-a recunoscut de Fiu al Său? Cine dacă nu Tu și unul din prietenii Tăi de suferință, pe care poți să-i iei de martori?»*.

XLII

Înainte de a-mi începe cuvîntul de apărare trebuie spus că orice istorisire, chiar dacă ea a fost reală, dacă vrei să precizezi că ea, într-adevăr, a avut loc și în acest sens vrei s-o redai în amănunțime, e un lucru foarte greu de făcut, uneori chiar imposibil. Să zicem, de pildă, că războiul troian n-a putut avea loc, pentru motivul că în istorisire se amestecă și episoade de necrezut, în care un erou ca Ahile e făcut fiu al zeiței mării și al muritorului Peleu, pe cînd Sarpedon [97] e făcut fiu al lui Zeus, Askalafos și Ialmenos sînt dați fii ai zeului Ares [98], iar Eneas [99], fiu al zeiței Afrodita. Cum să verificăm realitatea tuturor acestor lucruri, dată fiind încurcătura în care ne pune faptul că născocirea se împletește, nu știu cum, cu părerea generală că războiul de la Troia între elini și troieni a existat totuși cu adevărat? Să mai presupunem că n-am crede nici în aventurile lui Oedip, ale Iocastei și ale fiilor lor Eteocle și Polinice, pentru motivul că în țesă-

97. Regele Liciei, Sarpedon, era fiu al Europei și al lui Zeus, care i-a hărăzit să trăiască 3 generații.
98. Rege în Orhomene, pețitor al frumoasei Elena, luptă în războiul troian.
99. Rudenie cu Priam, ultimul rege al Troiei, Eneas a mutat obiectele sacre din Troia în Italia, întemeind astfel statul roman.

tura povestirii a intrat şi figura sfinxului, o corcitură între o tînără fecioară[100] şi un leu. Cum să verifici realitatea unor astfel de istorisiri ? Tot aşa se prezintă situaţia şi în cazul epigonilor, chiar dacă aici nu întîlnim fapte neverosimile de felul celor de mai sus, după cum acelaşi lucru îl putem spune şi despre întoarcerea heraclizilor[101], sau mai ştiu eu ce în cazul altora.

Orice cititor chibzuit al acestor istorisiri, dacă va vrea să se ferească să nu cadă în greşeli, va deosebi, pe de o parte, ceea ce merită aprobarea lui, tălmăcindu-le în chip alegoric, căutînd să surprindă scopul celor care au făurit astfel de închipuiri, iar pe de altă parte refuzînd să creadă existenţa altor elemente care au fost scrise doar din complezenţă pentru unii. Aceste observaţii preliminare în legătură cu orice istorisire legată de viaţa lui Iisus, aşa cum le relatează Evanghelia, sînt făcute nu ca să chemăm pe cei cu suflet treaz la o credinţă simplă şi nesocotită, ci cu scopul de a dovedi că cititorii trebuie să judece lucrurile în chip sănătos şi temeinic, pătrunzînd în intenţia scriitorilor, spre a înţelege în ce scop a fost descris fiecare lucru.

XLIII

Aşadar vom spune mai întîi că cine tăgăduieşte arătarea Duhului Sfînt în chip de porumb, acela se rînduieşte în ceata epicureilor, a lui Democrit ori a lui Aristotel, după felul în care se exprimă fiecare din ei ! Numai că prea învăţatul Celsus nici n-a băgat de seamă că a pus astfel de vorbe în gura unui evreu, care crede în multe din istorisirile proorocilor cu mult mai extraordinare decît istoria formei în care s-a arătat porumbelul. Într-adevăr, multe i-am putea spune acestui iudeu necredincios în legătură cu o astfel de arătare, pe care el o vede drept născocire, căci tu, la rîndul tău, iubite prietene, cum ai putea dovedi că Domnul Dumnezeu a vorbit într-adevăr cu Adam, cu Eva, cu Cain, cu Noe, cu Avraam, cu Isaac şi cu Iacob, cuvintele despre care mărturiseşte Scriptura că le-a rostit acelor persoane ? Iar ca să compar istoria lui Iisus cu altele din Biblie, voi zice iudeului tău : Proorocul Iezechiel, în care credeţi şi voi, a scris cuvintele următoare : «Mi s-au deschis cerurile şi am văzut nişte vedenii dumnezeieşti»[102], iar după ce istoriseşte vedenia adaugă : «astfel era chipul slavei lui Dumnezeu...

100. Rege al Tebei, Oedip a ucis pe tatăl său şi s-a căsătorit, fără să ştie, cu mama lui Iocasta, pentru care ambii fii Eteocle şi Polinice au căzut în luptă unul contra celuilalt, ca pedeapsă a zeilor. Euripide, *Fenicienele*, 1023.

101. Urmaşii eroului Heracle plecaţi în Peloponez să recucerească vechi cetăţi aflate înainte în stăpînirea părinţilor lor.

102. *Iez.* 1, 1.

şi eu am ascultat pe Cel ce-mi vorbea»[103]. Or, dacă ceea ce ne istoriseşte Iisus este fals, pentru că, potrivit părerii tale, noi nu putem dovedi cu siguranţă adevărul a ceea ce numai El a văzut şi a auzit[104], atunci de ce nu am zice acest lucru şi despre Iezechiel, că şi el a fost victima unei iluzii, atunci cînd a zis : «mi s-au deschis cerurile... ?» Sau cînd auzim spusele proorocului Isaia : «am văzut pe Domnul stînd pe un scaun înalt... Serafimii stăteau înaintea Lui, fiecare avînd cîte şase aripi şi strigau unul către altul...»[105], de unde scoţi tu dovada că proorocul într-adevăr a văzut pe Dumnezeu ? Căci tu, iudeule, ai crezut că aceste vedenii au fost reale şi că proorocul sub înrîurirea Duhului Sfînt nu numai că le-a văzut, ci le-a şi istorisit şi le-a scris. Dar cine-i mai vrednic de crezare atunci cînd afirmă că cerurile I s-au deschis şi că a auzit un glas sau «a văzut pe Domnul puterilor stînd pe un scaun înalt şi măreţ», Isaia, Iezechiel ori Iisus ? De la primii doi nu ni s-a păstrat o operă atît de măreaţă încît să se poată asemăna cu ceea ce a realizat Iisus, în timp ce bunătatea lui Iisus pentru oameni s-a întins nu numai pe întreaga durată cît a vieţuit El, în zilele cînd a petrecut cu trupul printre noi, ci s-a prelungit pînă în zilele noastre, încît şi azi cei care cred în El se convertesc ducînd o viaţă mai îmbunătăţită. Iar dovada clară că acest lucru se datoreşte puterii Lui, după cum o spune El însuşi, şi după cum o arată viaţa de toate zilele, e faptul că, cu toată lipsa de lucrători care să se ostenească la secerişul sufletesc, totuşi secerişul e atît de bogat încît au umplut pretutindeni ariile lui Dumnezeu şi bisericile[106].

XLIV

Afirm acest lucru înaintea iudeului, nu ca să încetez să cred în Iezechiel şi în Isaia, căci eu sînt creştin, ci numai ca să-l înfrunt pe temeiul adevărului profeţiilor, în care credem şi unul şi altul, făcîndu-l să creadă că Iisus e cu mult mai vrednic de crezare decît proorocii, atunci cînd zice că a văzut aceste lucruri şi cînd, probabil, a relatat ucenicilor despre vedenia pe care a avut-o şi despre glasul pe care l-a auzit. I s-ar mai putea obiecta şi faptul că cei care ne-au relatat, în scris, despre forma în care S-a arătat Porumbelul şi despre glasul cel din cer poate că n-au auzit pe Iisus cînd le-a istorisit acest fapt. Acelaşi Duh care a învăţat pe Moise istoria mai veche decît el, aceea care începe cu facerea lumii şi se întinde pînă la Avraam, părintele poporului iudeu, a învăţat şi pe evanghelişti taina minunată ce s-a întîm-

103. *Iez.* 2, 1.
104. *Ioan* 1, 32.
105. *Is.* 6, 1—2.
106. *Matei* 9, 37—38 ; *Luca* 10, 2.

plat cu ocazia botezului lui Iisus [107]. Cel împodobit cu harul numit «știința înțelepciunii» [108] va explica și pricina pentru care s-au deschis cerurile și de ce Duhul S-a coborît sub forma de porumbel, iar nu sub forma altei vietăți sfinte. Dealtfel, rațiunea îmi spune că nu sînt obligat să dau vreun răspuns mai amănunțit acestei probleme : scopul meu este să dovedesc cum că Celsus a greșit punînd în gura unui iudeu astfel de cuvinte, care dovedesc lipsă de credință într-un lucru mult mai vrednic de crezare decît cele în care crede el.

XLV

Mi-aduc aminte că într-una din zile, fiind de față mai multe persoane care voiau să se convingă de adevăr, discutînd cu unii evrei [109], din cei care se credeau tare învățați, m-am exprimat în felul următor : «Spuneți-mi, stimați prieteni, din cele două persoane care au apărut în istoria neamului omenesc și despre care s-au istorisit lucruri minunate și suprafirești, mă gîndesc, în primul rînd, la Moise, legiuitorul vostru, frați iudei, care și-a scris propria lui istorie, iar în al doilea rînd, la Iisus, învățătorul nostru, al creștinilor, Care n-a lăsat nimic scris în legătură cu viața Sa, dar despre Care mărturisesc cu prisosință ucenicii Săi în Evanghelii, pe ce se întemeiază îndrăzneala celor care cred că istorisirile lui Moise sînt adevărate și voi credeți în ele, cu toate că egiptenii îl socot vrăjitor sau cel mult un om simplu care ar lăsa să se înțeleagă că toate faptele sale minunate au fost săvîrșite cu ajutorul magiei, pe cînd în învățăturile lui Iisus refuzați să credeți din cauză că vouă nu vă place de El ? Pentru amîndoi mărturisesc popoare întregi : pentru Moise iudeii, pe cînd creștinii, cu toate că nu tăgăduiesc chemarea profetică a lui Moise, se despart de el, recunoscînd în Iisus pe adevăratul învățător, ale Cărui minuni au și fost istorisite de ucenicii Săi. Dacă doriți să aflați pentru care motiv credem noi în Iisus, ar fi bine ca, mai întîi, să declarați voi care-i temeiul credinței voastre în Moise, pentru că el a trăit mai înainte, iar după aceea vă vom arăta și noi temeiurile credinței noastre în Iisus. Dacă nu dați curs acestei cereri a noastră și refuzați să ne arătați temeiurile credinței voastre în Moise, atunci vom face și noi același lucru și pentru un timp nu vă arătăm nici noi dovezile noastre. Să re-

107. E drept că despre Botez expresiile «am văzut și am auzit» nu sînt redate și de evangheliștii Marcu și Luca, despre care se știe că au scris Evangheliile lor după predicile lui Petru respectiv ale lui Luca, pe care i-au însoțit.

108. *I Cor.* 12, 8.

109. Despre polemica dintre iudei și creștini G. Bardy în studiul său *«Les traditiones juives dans l'oeuvre d'Origène»*, în «Revue biblique», 1925, pag. 217—252 ; la fel relese și din *Dialogul cu iudeul Trifon,* al Sf. Iustin (13 ; 32 ; 38 etc) ca și din *C. Cels* 1, 45 ; 49 ; 56 că au existat discuții multe cu învățații evrei.

cunoașteți totuși că, pe de o parte, pentru credința în Moise voi nu puteți aduce dovezi hotărîtoare, iar pe de altă parte, voi respectați dovezile scoase din Lege și din prooroci în favorul lui Iisus [110]. Și, lucru straniu, aceleași dovezi din Lege și din prooroci, care mărturisesc despre Iisus, oferă și dovada că Moise și proorocii au fost trimișii lui Dumnezeu.

XLVI

Or, Legea și proorocii sînt pline de fapte minunate de felul celor care au avut loc cu prilejul Botezului lui Iisus, precum și a coborîrii Porumbelului și a glasului din cer. Iar, după părerea mea, ca dovadă că Duhul Sfînt a fost Acela care S-a arătat atunci sub formă de porumbel sînt minunile săvîrșite de Iisus, pe care Celsus a căutat să le minimalizeze și să le disprețuiască, spunînd că Iisus le-a săvîrșit pe cale ascunsă, așa cum le-a învățat în Egipt. Și nu mă voi referi numai la faptele lui Iisus, ci — precum e și firesc — voi aminti și de minunile pe care le-au săvîrșit și ucenicii Lui, căci, fără semne minunate, acești oameni, cărora ei le propovăduiau o nouă învățătură și o nouă credință, n-ar fi fost cu putință să-și lase vechile lor credințe și să îmbrățișeze, de multe ori cu mari primejdii, învățăturile ce li se vesteau [111]. Și din acest Duh Sfînt, apărut atunci sub forma unui porumbel, mai persistă încă destule urme la creștini, care cu ajutorul Duhului Sfînt alungă și azi demoni, săvîrșesc multe vindecări de bolnavi, iar uneori, cu vrerea Domnului, primesc și vedenii, cu privire la cele ce urmează să se întîmple în viitor. Din partea mea n-au decît să rîdă atît Celsus cît și iudeul în gura căruia a pus cuvintele de batjocură la adresa noastră, eu totuși nu voi tăcea, căci mulți au trecut la creștinism chiar fără să fi vrut, pentru că o putere spirituală le-a schimbat firea atît de brusc încît erau hotărîți și stăteau gata să moară pentru credința pe care o detestaseră pînă atunci, întreagă lumea lor lăuntrică de veghe și de vis fiind dominată de o putere mai presus de fire. Am cunoscut eu însumi multe cazuri de felul acesta, pe care dacă le-aș pune în scris, așa martor ocular cum am fost, aș oferi o largă țintă pentru batjocurile necredincioșilor, care și-ar închipui că, asemenea celor pe care-i bănuiau că au scornit astfel de povești, și eu aș fi unul din cei care le-aș

110. «Cel ce vă învinuiește este Moise, în care voi ați nădăjduit. Că dacă ați fi crezut în Moise, ați fi crezut și Mie, căci despre Mine a scris acela» (*Ioan* 5, 45—46).

111. Pe bună dreptate afirmă un comentator că «și dacă lumea ar fi ajuns la credință fără să fi existat minuni, tocmai acest fapt ar fi constituit cea mai mare minune: că oamenii totuși au ajuns să creadă» (Joh. Röhm, *Origenes, Gegen Celsus*, Kempten, 1876, p. 104, în colecția «Bibliothek der Kirchenväter»).

inventa. Dar Dumnezeu, Care-mi cunoaşte cugetul, mi-e martor că nu prin istorisiri mincinoase, ci pe temeiul multor mărturii precise caut să dovedesc caracterul dumnezeiesc al învăţăturii lui Iisus.

Iar întrucît cel care pune la îndoială pasajul din Scriptură, privitor la coborîrea Duhului Sfînt în chip de porumb, este un iudeu, atunci, va trebui să-l întrebăm : cine este Cel care grăieşte prin glasul proorocului Isaia spunînd :[112] «Eu sînt de faţă şi Domnul Dumnezeu Mă trimite cu Duhul Său ?» Chiar dacă nu este bine definit că Tatăl şi Duhul Sfînt sînt cei care au trimis pe Iisus, sau dacă Tatăl e Cel care a trimis atît pe Hristos, cît şi pe Duhul Sfînt, totuşi noi credem că cea de a doua interpretare este cea corectă. Iar după trimiterea Mîntuitorului a avut loc şi aceea a Duhului Sfînt pentru ca să se poată împlini cuvîntul proorocului. Căci se cădea ca împlinirea proorociei să fie cunoscută şi de posteritate, motiv pentru care ucenicii lui Iisus au şi scris ce s-a întîmplat.

XLVII

Cînd Celsus pune, oarecum în mod discutabil, în gura unui iudeu relatarea despre Ioan, care botează pe Iisus, aş vrea să-i atrag atenţia că, chiar un scriitor iudeu, care a trăit scurt timp după Ioan şi după Iisus, a relatat într-adevăr despre Ioan Botezătorul şi despre botezul săvîrşit de el spre iertarea păcatelor. În a 18-a carte a *Antichităţilor Iudaice* Iosif Flaviu[113] mărturiseşte că Ioan boteza făgăduind iertarea celor botezaţi. Şi tot acelaşi autor, cu toate că nu credea că Iisus a fost cu adevărat Hristos, atunci cînd cercetează care să fi fost pricina dărîmării Ierusalimului, chiar dacă nu ne spune aşa cum s-ar fi cuvenit, că aceste năpaste au venit peste conaţionalii săi din pricină că ei sînt cei care au omorît pe Hristos cel vestit de prooroci, totuşi el se apropie de adevăr, chiar fără să vrea, cînd spune că lucrurile acestea au venit peste ei drept pedeapsă şi ca ispăşire pentru că ei au omorît pe nedrept pe Iacob cel Drept, care era frate cu Iisus, Căruia I se zice Hristos. Despre acest Iacob ne istoriseşte Pavel, un adevărat ucenic al lui Hristos, că l-a văzut şi l-a cunoscut ca «frate al Domnului»[114], nume pe care şi l-a meritat nu numai prin aceea că se înrudea, după sînge, cu El, sau fiindcă ar fi fost crescuţi amîndoi împreună, ci pentru

112. *Is.* 48, 16.

113. Acelaşi citat şi în *Com. Mat.* X, 17 (trad. rom. p. 43) şi *C. Cels* II, 13, la fel în Eusebiu, *Istoria bisericească* II, 23. Criticii socot pasajul interpolat de creştini. Să fi provenit ştirea de la Hegesip, care relata cauza asediului Ierusalimului a fi fost provocată de uciderea lui Iacob cel Drept, despre care scrie Iosif Flaviu în *Antichităţile* sale cap. XVIII, 5 şi XX, 9? Apologeţii creştini subordonează cazul lui Iacob celui al lui Hristos. Informaţii la M. Borret, *op. cit.*, p. 198—9.

114. *Gal.* 1, 19.

că era foarte credincios și virtuos. Iar dacă scriitorul respectiv spune că Ierusalimul ar fi fost nimicit din pricina lui Iacob, atunci cu atît ar fi mai potrivit să se spună că această calamitate va fi fost cauzată de moartea lui Iisus, Căruia I se zice Hristos — despre a Cărui dumnezeire vorbesc atîtea și atîtea biserici formate din oameni care s-au îndepărtat de valurile păcatelor, apropiindu-se de Creatorul, Căruia I-au închinat totul numai ca să fie bine plăcuți Lui.

XLVIII

Dacă spusele lui privitoare la Iezechiel și la Isaia nu dau acestuia dreptul să susțină că adevărul cuprins în ele ar fi și al nostru, întrucît istorisirea despre deschiderea cerului deasupra lui Iisus și auzirea de către El a glasului din cer sînt asemănătoare cu cele ale lui Iezechiel, Isaia sau oricărui alt prooroc, eu totuși îmi voi susține argumentarea și mai departe, afirmînd că există o credință generală că în somn ni se arată multe adevăruri dumnezeiești, precum și semne ce prevestesc întîmplări care vor avea loc, fie că ele sînt deplin clare, iar uneori mai întunecate. Faptul acesta e clar pentru toți cei care cred într-o Providență dumnezeiască. În cazul acesta cum să nu te gîndești că aceeași putere care predispune sufletul[115] în somn îi poate comunica și în stare de trezvie o serie de lucruri, a căror cunoaștere e de folos și pentru primitori sau pentru cei care ajung să le cunoască realmente abia mai tîrziu ? Și după cum în somn noi înregistrăm impresii pe care le auzim și care frapează urechea noastră fizică, sau le vedem cu ochiul nostru, fără ca în realitate ceva să fi atins ochii ori urechile noastre, ci numai pentru că duhul din noi este cel care a primit aceste impresii, tot așa nu-i deloc absurd ca ceva asemănător să se fi petrecut și în cazul proorocilor atunci cînd Scriptura ne istorisește că ei au avut arătări mai presus de fire, că au auzit cuvintele Mîntuitorului ori că au văzut cerurile deschizîndu-se. Nici eu nu mă gîndesc că în cazul lui Iezechiel s-a deschis un cer senin sau înnorat, despicîndu-se oricum un cer fizic, spre a îngădui proorocului să înregistreze o astfel de vedenie. Și poate că și în cazul Mîntuitorului cititorul, care ispitește cu pricepere Evanghelia, va admite același lucru, chiar dacă oamenii simpli s-ar supăra, ca unii care în marea lor naivitate mișcă lumea și spintecă după cum cred masa nesfîrșită a întregii țării cerești.

115. Poate că în privința antropologiei se resimte la Origen influența stoică. Principiul conducător în om (τὸ ἡγεμονικὸν) are rolul pe care Dumnezeu îl execută în corpul universului. Sediul lui, pentru Origen, este în inimă (principale cordis), dar el are și funcții noetice. Cf. A. Lieske, *Die Theologie des Logosmystik bei Origenes*, Münster in Westfalen, 1938, p. 103 ș.u.

Cel ce vrea să cerceteze lucrurile mai în adîncime va zice: există un fel de «simț ceresc» de care Scriptura ne spune, prin gura lui Solomon, că se împărtășesc numai cei înduhovniciți, după cum este scris: «atunci vei dobîndi un simț dumnezeiesc»[116]. Iar acest simț are facultăți diferite: vederea, care e în stare să surprindă lucruri care stau cu mult mai presus decît ființele trupești, așa cum e cazul Heruvimilor și Serafimilor; auzul, care prinde sunete ce nu se află în văzduh, gustul, cu care se poate mînca și «pîinea care s-a coborît din cer»[117], apoi mirosul, care simte și astfel de lucruri, despre care vorbește Sfîntul Pavel atunci cînd amintește de «Hristos, buna mireasmă a lui Dumnezeu»[118] și, în sfîrșit, simțul pipăitului, cu ajutorul căruia apostolul Ioan spune că a pipăit cu mîinile lui pe «Cuvîntul vieții»[119]. Dobîndindu-și, dar, acest simț dumnezeiesc, fericiții prooroci priveau dumnezeiește, ascultau dumnezeiește[120], gustau și simțeau la fel printr-un simț care nu-i din lumea sensibilă și pipăind pe Cuvîntul cu ajutorul credinței, încît plinătatea Lui se revărsa peste ei ca să-i vindece. În chipul acesta ei au văzut lucrurile despre care scriu, au auzit cuvintele despre care istorisesc și pe care le înțeleg; și aceleași lucruri se petreceau și cînd era vorba de alte întîmplări, cum e cazul cu «sulul cărții», care i-a fost dat lui Iezechiel să-l mănînce[121]. Chiar și Isaac a simțit «mirosul hainelor dumnezeiești ale fiului binecuvîntat de Dumnezeu»[122]. Tot în modul amintit aici, dar într-unul mai curînd spiritual decît sensibil, «s-a atins» Iisus de cel lepros ca să-l vindece[123], după părerea mea în două chipuri: mîntuindu-l nu numai cum înțelege mulțimea de lepra trupului printr-o atingere sensibilă, ci și de cealaltă lepră, printr-o atingere cu adevărat dumnezeiască. În felul acesta «a mărturisit Ioan, zicînd: «Am văzut Duhul coborîndu-Se din cer ca un porumbel și a rămas peste El. Și eu nu-L cunoșteam pe El, dar Cel care m-a trimis să botez cu apă, Acela mi-a zis: Peste Care vei vedea Duhul coborîndu-Se și rămînînd peste El, Acesta este Cel care botează cu Duh Sfînt. Și eu am văzut și am mărturisit că Acesta este Fiul lui Dum-

116. *Pilde* 2, 5. Expresie favorită a lui Origen («dumnezeiască», «superioară și netrupească». Aici, în *C. Cels* VII, 34; 34; VII, 20. În *De princip.* I, 1, 9) etc.

117. *Ioan* 6, 33.

118. *II Cor.* 2, 15.

119. *I Ioan* 1, 1.

120. Unul din locurile clasice în care Origen expune concepția sa despre «cele cinci simțuri duhovnicești». Un alt pasaj clar este în *Convorbiri cu Heraclide* 11, 2, apoi *De princip.* I, 1, 7; II, 4, 3; 9, 4; *In Cant.* I—II etc. A se vedea studiul lui K. Rahner, *Le début d'une doctrine des cinq sens spirituels chez Origène*, în «Rev. d'Asc. et de Myst.», 1932, p. 113—145.

121. *Ier.* 2, 9—3, 3.

122. *Fac.* 27, 27.

123. *Mat.* 8, 3.

nezeu»[124]. Mai mult, tocmai pentru Iisus s-au deschis cerurile, şi în clipa aceea nimeni altul nu a văzut cerul deschizîndu-se, ci numai Ioan, şi aceasta s-a scris numai despre el. Dealtfel, Însuşi Mîntuitorul a făgăduit ucenicilor că despre această deschidere a cerului vor mărturisi şi ei mai tîrziu, atunci cînd le-a spus cuvintele: «Adevărat, adevărat zic vouă, de acum veţi vedea cerul deschizîndu-se şi pe îngerii lui Dumnezeu suindu-se şi coborîndu-se peste Fiul Omului»[125]. Şi tot aşa şi Pavel a fost răpit pînă în al treilea cer după ce l-a văzut mai întîi deschis, întrucît era ucenic al lui Iisus. În schimb, nu-i momentul potrivit să explicăm de ce a zis atunci Pavel, în legătură cu răpirea lui, «fie în trup, nu ştiu; fie în afară de trup, nu ştiu, Dumnezeu ştie»[126].

În schimb, voi mai adăuga la aceste spuse ale mele şi ceea ce observă Celsus, atunci cînd afirmă că Iisus însuşi ar fi vorbit despre cerul deschis şi despre Duhul Sfînt, Care S-a coborît peste El sub forma unui porumbel lîngă Iordan, dar Scriptura nu ne spune că El însuşi ar fi spus acestea şi că ar fi văzut acestea. Se pare că acest prea distins învăţat n-a observat că tocmai despre El poruncise ucenicilor Săi în legătură cu schimbarea la faţă pe munte cînd le-a zis: «Nimănui să nu spuneţi ce aţi văzut, pînă cînd Fiul Omului va învia din morţi»[127], bine ştiind că ceea ce a fost văzut şi auzit de Ioan lîngă Iordan nu era pe placul Lui întrucît Iisus obişnuia regulat să oprească a se vorbi prea cu laudă despre El. Iată pentru ce a şi spus odată: «Dacă mărturisesc Eu pentru Mine însumi, mărturia Mea nu este adevărată»[128]. Şi, întrucît se ferea să vorbească despre Sine, dorind să arate mai mult prin fapte decît prin cuvinte că El este Hristos, iudeii I-au spus: «Dacă Tu eşti Hristosul, spune-o nouă fără sfială»[129]. Iar întrucît în argumentarea lui Celsus un evreu este cel care obiectează împotriva coborîrii Duhului Sfînt în chip de porumb: «pe cine, dacă nu pe Tine însuţi şi pe unul din cei care au suferit împreună cu Tine îi poţi aduce aici ca martori?», va trebui să-i arătăm că în chipul acesta el pune în gura iudeului cuvinte care nu i se potrivesc, întrucît iudeii nu văd nici o legătură între Ioan şi Iisus, nici între felul cum au suferit unul şi altul. Şi din acestea reiese dovada clară că cine se laudă că «ştie totul» nu află nici măcar ce cuvinte trebuie să pună în gura unui iudeu atunci cînd acesta trebuie să discute cu Iisus!

124. *Ioan* 1, 32—34.
125. *Ioan* 1, 51.
126. *II Cor.* 12, 2.
127. *Matei* 17, 9.
128. *Ioan* 5, 31.
129. *Ioan* 10, 24.

XLIX

După un timp, nu știu cum, partea cea mai importantă privitoare la Iisus, adică la vestirea Lui de către proorocii evrei, de Moise și de cei care au urmat lui, ca și de cei care l-au precedat, a fost trecută cu vederea de către iudeul lui Celsus, probabil pentru că nu era în stare să respingă învățătura creștină. În realitate, nici iudeii și nici altcineva din categoria lor n-au tăgăduit că Iisus fusese proorocit de mai înainte. Dar se vede că el nu cunoștea aceste proorocii, căci dacă ar fi înțeles ce susțin creștinii, anume că mulți prooroci au prevestit venirea Mîntuitorului, atunci Celsus n-ar fi pus în gura acelui iudeu cuvinte care se potrivesc mai curînd unui samarinean[130] sau unui saducheu[131]. În orice caz, n-ar fi putut fi iudeu cel căruia Celsus i-a pus în gură cuvintele: *«dar proorocul meu a zis într-o zi la Ierusalim că Fiul lui Dumnezeu va veni să facă dreptate sfinților și să pedepsească pe păcătoși»*. Or, se știe că despre Hristos n-a proorocit numai un proroc[132]. Dar chiar dacă samarinenii și saducheii, care respectă numai cărțile lui Moise, spun că Hristos a și fost proorocit în aceste cărți, totuși acest lucru nu s-a făcut la Ierusalim, care nu exista pe vremea lui Moise, cînd a fost rostită proorocia. Bine ar fi dacă toți hulitorii Evangheliei ar fi deopotrivă de necunoscători nu numai ai faptelor, ci și ai textelor Scripturii, și să atace creștinismul fără ca învinuirile lor să aibă cea mai mică putere de convingere, încît să nu poată îndepărta nu atît de la credința lor, cît mai curînd de la lipsa lor de credință pe cei nestatornici, care cred doar «pînă la o vreme» ![133] Însă un iudeu adevărat n-ar accepta că un prooroc a zis că va veni Fiul lui Dumnezeu, căci de fapt ei zic că numai Hristosul Domnului e Cel ce va veni. Și nu arareori ne provoacă punînd întrebări direct despre Fiul lui Dumnezeu, spunînd că o astfel de ființă nu există și n-a fost proorocită nicicînd. Cu aceasta nu vreau să spun că Fiul lui Dumnezeu n-a fost vestit de prooroci, ci doar că El nu se potrivește cu Cel despre care vorbește acest iudeu, care nu este în stare să zică despre El altceva decît cuvîntul ce i-a fost fabricat: «proorocul meu a zis într-o zi la Ierusalim că va veni Fiul lui Dumnezeu».

L

După aceea, ca și cum Iisus n-ar fi fost singurul despre Care s-a proorocit că va face dreptate sfinților și va pedepsi pe cei păcătoși, ca

130. Amestecîndu-și credința cu elemente păgîne, samarinenii nu cinsteau din Biblie decît cărțile lui Moise (Pentateuhul), iar din anul 332 î.Hr. au obișnuit să se închinate la templu, pe muntele Garizim.
131. Saducheii nu cinsteau pe îngeri, tăgăduiau învierea și judecata viitoare.
132. Idee repetată și mai jos: II, 79.
133. *Luca* 8, 13.

şi cum n-ar fi existat nici o proorocie privitoare la locul Lui de naştere, precum şi despre chinurile pe care le va suferi de la iudei, despre învierea Sa şi despre faptele cele mai presus de fire pe care le-a săvîrşit, Celsus a zis: *«De ce s-ar referi această proorocie numai la Tine şi nu şi la mii de alte fiinţe, despre care s-a proorocit la fel?»* Şi nu ştiu de ce vrea să ne lase să credem că proorocia s-ar referi şi la alţii, după care adaugă: *«unii din aceştia, şi anume cei fanatici, precum şi alţi mulţi cerşetori, declară că ei ar fi acel Fiu al lui Dumnezeu care s-a coborît din cer»* [134]. Noi însă n-am găsit nicăieri confirmată ştirea că aşa ceva ar fi existat cu adevărat la iudei. De aceea trebuie să răspundem mai întîi că la iudei mulţi prooroci au vestit pe Hristos în multe feluri: unii au vorbit în cuvinte mai greu de înţeles, alţii s-au exprimat în pilde şi alegorii, iar unii în cuvinte simple şi descoperite. Or, în discursul său închipuit, iudeul lui Celsus se adresează obraznic şi răutăcios concetăţenilor săi zicînd astfel: proorociile legate de faptele vieţii lui Iisus se pot potrivi şi altor împrejurări [135], din care vom aminti aici doar cîteva. Cine are plăcere să dovedească cu temeiuri sigure o altă explicare a lucrurilor, zdruncinînd prin atacuri piezişe pe credincioşi de la credinţa lor, n-are decît s-o încerce.

LI

S-a spus, în legătură cu locul naşterii lui Iisus, că «Stăpînitorul va ieşi din Betleem, şi iată cum: «Şi tu, Betleeme Efrata, deşi eşti mic între miile lui Iuda, din tine va ieşi Stăpînitor peste Israel, iar obîrşia Lui este dintru început, din zilele veşniciei» [136]. Or, această proorocie nu s-ar potrivi nici unuia din cei care, după spusele iudeului lui Celsus, sînt «fanatici» sau «cerşetori», declarînd că vin de sus, cîtă vreme nu se poate dovedi clar că s-ar fi născut careva în Betleem, cu alte cuvinte că a plecat din el ca să stăpînească poporul. Or, că Iisus S-a născut sigur în Betleem, potrivit acestei proorocii a lui Miheia şi consemnării făcute în Evangheliii de ucenicii lui Iisus, ne putem convinge şi din alte dovezi, arătînd, cum bine ştim — potrivit istoriei evanghelice asupra naşterii — peştera din Betleem unde S-a născut, iar în peşteră [137] ieslea în care a fost înfăşat în scutece. Şi această mărturie e cunoscută în tot ţinutul din jur, chiar şi printre cei de altă credinţă,

134. A se vedea aceeaşi idee şi mai jos: VII, 9.
135. Idee repetată şi în alt loc: II, 28.
136. *Mih.* 5, 1.
137. Peştera din Betleem e amintită pentru prima oară de Iustin: *Dialog* 78 (trad. rom. p. 185).

întrucît, într-adevăr, în această peşteră S-a născut Iisus, pe Care creştinii Il adoră şi-L preamăresc. În ceea ce mă priveşte, cred că şi înainte de a fi venit Hristos în lume căpeteniile preoţilor şi cărturarii popoarelor tocmai din pricina clarităţii şi preciziei acestei proorocii explicau, în cuvîntările lor, că Hristos are să Se nască în Betleem, iar vestea acestei credinţe s-a răspîndit printre evreii de pretutindeni. De aici vine faptul că — potrivit Scripturii — interesîndu-se la căpeteniile preoţilor şi la cărturarii poporului, Irod a primit de la ei răspunsul că Hristos Se va naşte «în Betleemul Iudeii» [138], locul de naştere a lui David. Chiar mai mult, în însăşi Evanghelia după Ioan este scris că şi iudeii spuseseră că Hristos Se va naşte în Betleem, de unde se trăgea David [139]. Iar după ce a venit Hristos, cei care s-au nevoit să ascundă ştirea că naşterea lui Iisus fusese prevestită încă dintru început, au ascuns poporului această ştire, silinţă asemănătoare celei de care au dat dovadă cînd au căutat să convingă pe străjerii mormîntului Lui, care-L văzuseră înviat din morţi şi care-L şi vestiseră, cînd le-au poruncit aceasta: «Spuneţi că ucenicii Lui, venind noaptea, L-au furat, pe cînd noi dormeam. Şi de se va auzi aceasta la dregător, noi îl vom îmbuna şi pe voi fără grijă vă vom face» [140].

LII

Urîtă e limbuţia disputei şi credinţa că totdeauna tu eşti cel care are dreptate! Cu greu ne îngăduiesc ele să privim în faţă adevărul evident, numai să nu trebuiască să renunţăm la păreri care ne-au devenit ceva obişnuit şi care ni s-au întipărit în suflet! Mai uşor cedează omul în alte domenii, cu care s-a obişnuit, oricît de familiare ar fi fost ele, decît cele în care e vorba de doctrină. Te desparţi greu de orice lucru cu care te-ai obişnuit, chiar dacă este vorba să te desparţi de case, de oraşe, de sate, de prieteni vechi. Acesta a fost şi motivul pentru care mulţi iudei de altădată n-au putut privi în faţă claritatea proorociilor şi a minunilor pe care Iisus le-a săvîrşit şi pentru care n-au vrut să ia cunoştinţă de patimile despre care ne relatează Scriptura. Că firea omenească e totuşi tulburată din această pricină, vom înţelege uşor dacă ne vom gîndi la greutatea ce-o simţim cînd se cere să ne schimbăm părerea odată acceptată, chiar dacă aici ar fi vorba de tradiţii din cele mai ruşinoase şi mai neînsemnate din viaţa strămoşilor ori a concetăţenilor noştri. Nu uşor am putea inspira unui

138. *Matei* 2.
139. *Ioan* 7, 42.
140. *Matei* 28, 13—14.

egiptean dispreţul pentru una din tradiţiile lui strămoşeşti, făcîndu-l să nu mai creadă în divinitatea cutărei vietăţi necuvîntătoare şi să se ferească pînă la moarte de a gusta din carnea ei. Iar dacă am cercetat mai amănunţit acest punct, insistînd îndeosebi asupra faptelor din Betleem şi a proorociei care se referă la ele, am făcut-o cu gîndul că a fost necesar spre a răspunde învinuirii făcute. Şi dacă aceasta era evidenţa proorociilor evreieşti privitoare la Iisus, atunci de ce, la venirea Lui în lume, nu s-a ajuns şi la îmbrăţişarea învăţăturii Lui şi nu s-a trecut la acceptarea acestei doctrine superioare descoperite de El? Dar să ne ferim să aducem aceeaşi învinuire şi acelora dintre noi care cred în Iisus, după ce le vom aduce dovezi sănătoase, aşa cum ne-au învăţat şi pe noi cei ce au ştiut să le pună în valoare.

LIII

Dacă însă e nevoie să mai indicăm vreo proorocie, care să se refere direct la Iisus, atunci vom cita pe aceea care a fost formulată cu multă vreme înainte de Moise. Aceasta relatează că, pe cînd era să se despartă de lumea aceasta, patriarhul Iacob a proorocit în legătură cu fiecare din fiii săi, iar cînd a fost vorba despre Iuda, a zis: «Nu va lipsi sceptru din Iuda, nici toiag de cîrmuitor din coapsele sale, pînă ce va veni Împăciuitorul, Căruia I se vor supune toate popoarele»[141]. În legătură cu această proorocie, care s-a făcut într-adevăr cu multă vreme înainte de Moise, dar pe care un necredincios ar putea crede că ar fi făcut-o Moise însuşi, ar trebui să ne mirăm cum a fost cu putinţă ca Moise să precizeze dinainte că, întrucît la iudei se aflau 12 seminţii, regii care se vor alege vor fi din seminţia lui Iuda şi că vor cîrmui poporul. Acesta este şi motivul pentru care acest popor se numeşte «iudeu», după numele seminţiei conducătoare. În al doilea rînd faptele de care va trebui să ne mirăm, cînd citim cu atenţie această proorocie, e felul în care, vorbind despre cîrmuitorii şi conducătorii poporului care se vor lua din seminţia lui Iuda, a precizat data pînă cînd o vor guverna ei, spunînd că nu va lipsi căpetenie «din Iuda» şi cîrmuitor «din coapsele lui, pînă ce va veni Împăciuitorul şi Acesta va fi aşteptarea neamurilor». Şi, într-adevăr, ştim că a venit Cel care fusese rînduit să fie Hristosul lui Dumnezeu, «Cîrmuitorul» făgăduinţelor lui Dumnezeu. Şi este adevărat că faţă de toţi cei dinaintea Lui şi aş îndrăzni să spun că şi faţă de cei care au venit după El, Hristos a fost «aşteptarea neamurilor», căci prin mijlocirea Lui s-a crezut de către toate neamurile într-un Dumnezeu, în numele Căruia s-a nădăjduit după cuvîntul prooro-

141. *Fac.* 49, 10. Încă Sf. Iustin declara în Dialogul său (trad. rom. p. 233—4) că iudeii falsificară acest citat din Septuaginta.

cului Isaia care zice că «întru numele Lui neamurile vor nădăjdui»[142]. Şi tot El este Cel care a zis celor fără de lege, care erau prinşi în lanţurile fărădelegilor lor[143] şi «care de funiile păcatelor era înfăşurat»: «ieşiţi», iar «celor din întuneric» le-a zis: «Veniţi la lumină»[144], ca să se împlinească proorocia: «Te-am făcut şi te-am hotărît Legămînt al poporului, ca să aşez rînduială în ţară, ca să dai fiecăruia moştenirile nimicite, ca să zici celor robiţi: «Ieşiţi» şi celor din întuneric: «veniţi la lumină!» Şi la venirea Lui se poate vedea, de către cei ce cred sincer în toate ţinuturile lumii, împlinirea acestui cuvînt: «Ei vor paşte oriunde pe calea lor şi pe toate povîrnişurile va fi păşunea lor»[145].

LIV

Întrucît acest Celsus, care are îndrăzneala să spună că ştie toate pasajele Scripturii, învinuieşte pe Mîntuitorul că *«n-a fost ajutat de Tatăl Său şi nu S-a putut ajuta nici El pe Sine însuşi»*, trebuie să arătăm că şi felul în care El a pătimit a fost proorocit şi încă întemeiat, în înţelesul că a fost de folos oamenilor să moară pentru ei şi să îndure chinuri în urma osîndirii, căci se prevestise dinainte că chiar şi popoarele păgîne — cu toate că proorocii n-au trăit în mijlocul lor — Îl vor recunoaşte şi se anunţase că-L vor vedea arătîndu-Se înaintea oamenilor într-o înfăţişare apăsătoare. Iată cum glăsuieşte proorocul: «Iată că Sluga Mea va propăşi. Se va sui, mare Se va face şi Se va înălţa pe culmile slavei. Precum mulţi s-au spăimîntat de El — aşa de schimonosită Îi era înfăţişarea Lui şi chipul Lui atît de fără asemănare cu oamenii — tot aşa va fi pricină de uimire pentru multe popoare, înaintea Lui regii vor închide gura, că acum văd ceea ce nu li s-a spus, şi înţeleg ceea ce n-au auzit. Cine va crede ceea ce noi am auzit şi braţul Domnului cui se va descoperi? Crescut-a înaintea Lui ca o odraslă şi ca o rădăcină în pămînt uscat; nu avea nici chip nici frumuseţe, ca să ne uităm la El, şi nici înfăţişare, ca să ne fie drag. Dispreţuit era şi cel din urmă dintre oameni[146]; om al durerilor şi cunoscător al suferinţei, unul înaintea căruia să-ţi acoperi faţa; dispreţuit şi nebăgat în seamă. Dar El a luat asupră-Şi durerile noastre şi cu suferinţele noastre S-a împovărat. Şi noi Îl socoteam pedepsit, bătut şi chinuit de Dumnezeu, dar El fusese străpuns pentru păcatele noastre şi zdrobit pentru fărădelegile noastre.

142. *Is.* 42, 4 (după ediţia sinodală din 1914).
143. *Pilde* 5, 22.
144. *Is.* 49, 8—9.
145. *Is.* 49, 9.
146. În alte locuri Origen citează «cel din urmă dintre fiii oamenilor». Aşa C. *Cels* IV, 16; VI, 75; 76; VII, 16. Dar în *Filocalia* XV, 12 (trad. rom. p. 367 este ca şi aici).

El a fost pedepsit pentru mîntuirea noastră, prin rănile Lui noi toţi ne-am vindecat. Toţi umblam rătăciţi ca nişte oi, fiecare pe calea noastră şi Domnul a făcut să cadă asupra Lui fărădelegile noastre ale tuturor. Chinuit a fost, dar S-a supus şi nu Şi-a deschis gura Sa; ca un miel spre junghiere S-a adus şi ca o oaie fără de glas înaintea celor ce o tund, aşa nu Şi-a deschis gura Sa. Întru smerenia Lui judecata Lui s-a ridicat şi neamul Lui cine îl va spune? Că s-a luat de pe pămînt viaţa Lui! Pentru fărădelegile poporului Meu a fost adus spre moarte»[147].

LV

Mi-aduc aminte că odată, într-o dispută cu iudeii, care se ţin mari învăţaţi, m-am referit la aceste proorocii, la care un iudeu mi-a răspuns că aceste vestiri vizau, sub formă singulară, întregul popor evreiesc împrăştiat şi apăsat, pentru că mulţime de prozeliţi au fost cîştigaţi cu ocazia împrăştierii lor printre celelalte popoare. Aşa tălmăceau ei cuvintele: «chipul Lui era dispreţuit şi nebăgat în seamă», «cei cărora nu le-a fost vestit Îl vor vedea pe Omul durerii». Le-am adus mai multe dovezi, în discuţii, ca să le dovedesc că n-aveau nici un temei să aplice la întreg poporul proorociile acestea, care vizează doar o singură persoană. Am întrebat, de pildă, cui s-ar potrivi cuvîntul următor: «Fusese străpuns pentru păcatele noastre şi zdrobit pentru fărădelegile noastre»? Sau la care personaj s-ar putea referi vorbele acestea: «prin rănile Lui noi toţi ne-am vindecat»? Desigur că aceste cuvinte sînt graiurile celor care au trăit în păcate şi care au fost, apoi, vindecaţi prin pătimirea Mîntuitorului, fie că fac ei parte din poporul iudeu, fie dintre păgîni: proorocul i-a prevăzut şi le-a atribuit efectele harului Duhului Sfînt. Cea mai mare greutate mi se pare că ar exprima-o cuvintele: «Pentru fărădelegile poporului Meu a fost adus spre moarte», căci dacă obiectul proorociei este — după ei — poporul, atunci cum să se poată spune că poporul e adus spre moarte pentru fărădelegile poporului lui Dumnezeu din clipa în care nu este alt popor al lui Dumnezeu decît cel iudeu? Cine altul, dacă nu Iisus Hristos, prin ale Cărui răni toţi cei care credem în El am fost vindecaţi, atunci cînd a nimicit pe căpeteniile şi puterile diavoleşti, făcîndu-le de ocară publică prin cruce? Dar pentru a lămuri pe larg fiecare din momentele acestei proorocii şi a nu lăsa nici una necercetată, vom căuta altă împrejurare. Aici am crezut că este necesar să fac doar cîteva observaţii în legătură cu stîlcirea adusă de iudeul lui Celsus.

147. *Is.* 52, 13—53, 8.

LVI

În schimb, Celsus, respectiv iudeul lui, și toți cei ce nu cred în Iisus au scăpat din vedere faptul că proorociile vorbesc despre două veniri ale lui Iisus în lume: cea dintîi, desfășurată în suferință omenească și în smerenie, pentru ca trăind între oameni, Hristos să-i învețe calea care duce la Dumnezeu și să nu lase nimănui aici pe pămînt scuza că el n-a aflat nimic despre judecata viitoare; iar a doua, cu totul preamărită și dumnezeiască, care nu mai prezintă nici un amestec de suferință omenească în dumnezeirea Sa. Ar fi prea lung să cităm toate poorocile spre a dovedi acest adevăr; ne va fi de ajuns pentru moment psalmul 44, care, între altele, poartă subtitlul: «Cîntare pentru cel iubit»[148]. Aici Hristos e numit direct Dumnezeu în cuvintele următoare: «Revărsatu-s-a dar pe buzele Tale. Pentru aceasta Te-a binecuvîntat pe Tine Dumnezeu în veac. Încinge sabia Ta peste coapsa Ta, puternice, cu frumusețea Ta și cu strălucirea Ta. Încordează-Ți arcul, propășește și împărățește, pentru adevăr, blîndețe și dreptate, și Te va povățui minunat dreapta Ta. Săgețile Tale ascuțite sînt puternice în inima dușmanilor împăratului; noroadele sub Tine vor cădea». Și ia aminte ce nume I se dă lui Dumnezeu: «Scaunul Tău, Dumnezeule, în veacul veacului, toiag de dreptate toiagul împărăției Tale. Iubit-ai dreptatea și ai urît fărădelegea; pentru aceasta Te-a uns pe Tine Dumnezeule, Dumnezeul Tău, cu untdelemnul bucuriei, mai mult decît pe părtașii Tăi»[149]. Ia aminte că, adresîndu-se lui Dumnezeu, proorocul al cărui scaun e în veacul veacului, iar «toiagul dreptății e toiag al împărăției», declară că Dumnezeu a primit ungere tot de la Dumnezeu, Care I-a dat-o pentru că «mai mult decît părtașii Lui a iubit dreptatea și a urît nedreptatea». Mi-aduc aminte că prin aceste cuvinte am pus odinioară în mare dificultate pe un iudeu, care se socotea a toate știutor. Silit să-mi dea un răspuns potrivit credinței iudaice, el mi-a zis: cuvintele «Scaunul Tău, Dumnezeule, în veacul veacului și toiagul dreptății Tale, toiagul împărăției Tale» se adresează lui Dumnezeu cel peste toate, pe cînd cuvintele: «Iubit-ai dreptatea și ai urît nedreptatea, pentru aceasta Te-a uns pe Tine Dumnezeul Tău» se adresează direct lui Hristos.

LVII

Același evreu al lui Celsus mai declară: *«Dacă zici că orice om pe care Providența dumnezeiască l-a rînduit să vină pe lume e fiu al lui Dumnezeu, atunci cu ce-i mai bun unul decît celălalt?»* La care eu voi

148. În sensul celor afirmate în *Matei* 3, 17; 17, 5; *Marcu* 1, 11; *Luca* 3, 22; II *Petru* 1, 17.
149. *Ps.* 44, 7—9.

răspunde : orice om care — după cum ne spune Pavel — nu se lasă dus de mînie, ci știe să aleagă binele, e fiu al lui Dumnezeu. În schimb, între Cel care e numit fiu al lui Dumnezeu, din pricina bunătății sale, și între Iisus este mare deosebire pentru că Acesta este așa-zicînd izvor și rădăcină [150] a întregii înfieri, sau cum se exprimă Pavel însuși [151] : «pentru că voi n-ați primit iarăși un duh al robiei, spre temere, ci ați primit duhul înfierii, prin care strigăm : Avva ! Părinte !». Dar iudeul lui Celsus obiectează : «*Multe alte mii de inși se vor ridica împotriva lui Iisus, spunînd că și mulțimilor li se potrivesc cele proorocite despre El*». În realitate, nu știu dacă Celsus a cunoscut astfel de oameni care, după ce au venit pe lume, au vrut să se ia la întrecere cu Iisus și să se declare ei înșiși fii ai lui Dumnezeu și puterea lui Dumnezeu [152]. Ca unul care din dragoste față de adevăr, cercetez toate observațiile așa cum se fac, voi răspunde : În Iudeea, un oarecare Teuda a văzut lumina zilei înainte de nașterea lui Iisus și «s-a dat pe sine drept cineva mare» [153], dar după ce el a închis ochii toți cei înșelați de el s-au împrăștiat. După el, «în vremea numărătorii», cred, pe timpul cînd S-a născut și Iisus, un oarecare Iuda Galileanul a adunat în jurul lui mulți partizani, a impresionat pe mulți ca înțelept și innoitor, dar după ce a fost și el pedepsit, învățătura lui s-a stins nemailăsînd urmă după el decît la un cerc foarte mic de oameni. Iar după epoca lui Iisus, Dositei Samarineanul [154] a vrut și el să convingă pe samarineni că era Hristos cel proorocit de Moise, și se pare că a reușit să adune în jurul lui cîțiva aderenți, dar observația plină de înțelepciune făcută de Gamaliil, așa cum ne-o relatează Faptele Apostolilor, poate fi citată, pe bună dreptate, spre a ne convinge că acești oameni n-aveau nimic comun cu Hristos cel promis, nu erau nici fiii, nici putere a lui Dumnezeu, în timp ce Hristos Iisus era cu adevărat Fiul lui Dumnezeu, sau cum a zis Gamaliil : «Dacă creștinismul este de la Dumnezeu, iar nu o lucrare care vine de la oameni, nu veți putea să-l nimiciți ; dacă însă el este de la oameni, se va nimici de la sine», așa cum s-a întîmplat cu acești oameni de care am pomenit. «De aceea feriți-vă, să nu vă aflați și luptători împotriva lui Dumnezeu» [155]. A vrut și Simon Magul, cel din Samaria, să cîștige aderenți cu ajutorul magiei, și a reușit să-i înșele un timp, dar azi din toți simonienii de pe lume nu mai întîlnești treizeci, poate nici atîția. În orice caz, în Palestina ei

---

150. Luînd trup de om, Hristos, Care e Fiul lui Dumnezeu, ne face și pe noi fii ai lui Dumnezeu după har. Și mai clar în Omilia XV, 6 la Ieremia (Origen, *Opere alese*, I, 419—420 ; II, p. 244) etc.

151. *Rom.* 8, 14—15.

152. *Fapte* 8, 10.

153. *Fapte* 5, 36—37.

154. Despre el și în *C. Cels* VI, 11, dar și în *Filocalia*, I, 18 (trad. rom. p. 320).

155. *Fapte* 5, 38—39.

sînt foarte rari, dar nici în alt colț de lume numele lui nu mai are nimic din faima pe care a vrut să și-o facă[156]. Poate la atîta a rămas, cît ne spun Faptele Apostolilor, dar și aici știrile date de creștini dovedesc că el n-a avut nimic dumnezeiesc în el.

LVIII

Mai încolo, iudeul lui Celsus, în loc să vorbească de magii din Evanghelie, vorbește despre haldeeni, declarînd : *«Se spusese de către Iisus că la nașterea Lui s-au pornit la drum haldeii*[157] *ca să I se închine ca unui Dumnezeu, cu toate că era încă numai un PRUNC MIC. Ei au făcut acest lucru cunoscut lui Irod Tetrarhul*[158], *iar acesta a trimis să ucidă pe pruncii născuți deodată cu Iisus, gîndind că astfel Îl va ucide și pe El, temîndu-se că dacă ar trăi și-ar pierde domnia»*. Vezi, dar, cît de neștiutor este acest iudeu încît nu poate face deosebire între magi și între haldei, confundînd iscusința lor și ajungînd astfel să falsifice textul Evangheliei ! Nu știu de ce a trecut cu vederea motivul care i-a făcut pe magi să pornească la drum, și de ce nu pomenește nimic de «steaua» arătată «la Răsărit», după cum spune Scriptura. Să vedem, dar, ce trebuie să-i răspundem. Steaua pe care au văzut-o ei la Răsărit era nouă și nu se asemăna cu nici una din stelele obișnuite, nici cu cele de pe tăria cerului, nici cu cele din orbita sudică, ci era unică în felul ei, așa cum apare cîteodată un soi de cometă, asemănătoare unei pungi la un cap cu o coadă, la altul cu un vas sau avînd orice altă asemănare cunoscută uneori la elini. Iată cum explic eu acest lucru.

LIX

S-a observat că atunci cînd aveau să se întîmple evenimente mari sau schimbări puternice, se iveau stele care, fie că indicau o răsturnare dinastică, fie izbucnirea unui război sau nu știu eu ce alte întîmplări între oameni în stare să zguduie pămîntul. Am citit în tratatul *«Despre comete»* al lui Chaeremon Stoicul[159] cum se întîmplă uneori de se ivesc comete în preajma unor evenimente fericite, dînd în această privință cîteva pilde. Dacă cu prilejul schimbării unor împărați

---

156. Acest număr redus de aderenți pare a se referi la Dositei, căci despre aderenții lui Simon Magul știm de la Eusebiu (*Istoria bisericească* II, 1) că erau mai numeroși.

157. Celsus confundă pe magi cu haldeii.

158. O nouă confuzie a lui Celsus : nu-i vorba de Irod Tetrarhul, ci de Irod cel Mare.

159. Conducător al Bibliotecii din Alexandria, chemat să îndrume educația lui Nero. A lăsat cîteva scrieri, pierdute azi în întregime. Despre comete s-a scris mult în antichitate. De pildă Aristotel : *Meteor*, I, 7, 3 etc.

sau a altor evenimente importante se ivesc comete și alte stele de acest fel, atunci de ce trebuie să ne mirăm că o astfel de stea s-a ivit și la nașterea Celui ce avea să deschidă drumuri noi pentru neamul omenesc și să vestească învățătura Sa nu numai printre iudei, ci și printre nenumărații elini și printre popoarele barbare? E drept că despre comete nu cunosc să existe vreo proorocie potrivit căreia la întemeierea acesteia sau aceleia dintre împărății ar trebui să apară, la un anumit moment, o stea; în schimb, despre steaua care a apărut la nașterea Domnului a proorocit Valaam în cuvinte pe care le întîlnim în cărțile lui Moise: «Răsări-va o stea din Iacob și se va scula un om din Israel»[160]. Iar dacă se simte nevoia să explicăm ceea ce spune Scriptura despre magii de la nașterea lui Iisus și despre ivirea stelei, iată ce observații aș avea de făcut, unele față de elini, altele față de iudei.

LX

Să vorbim mai întîi despre elini: magii stau în legătură cu demonii, pe care-i invocă păgînii după obiceiul lor și în scopurile lor, după reguli pe care li le îmbie știința lor, împlinindu-și planurile lor atîta vreme cît nu va fi pomenită sau invocată o altă ființă mai puternică și mai dumnezeiască decît sînt acele duhuri. Dar dacă are loc invocarea unei ființe mai puternice, atunci duhurile acelea își pierd puterea întrucît nu pot sta împotriva luminii dumnezeiești. E probabil, dar, că la nașterea lui Iisus, pe temeiul celor istorisite de Luca, și după cîte cred și sînt convins, «mulțime de oaste cerească» lăuda pe Dumnezeu cîntînd «Slavă întru cei de sus lui Dumnezeu și pe pămînt pace, între oameni bunăvoire»[161], în urma cărui fapt demonilor le-a slăbit forța și puterea, înșelăciunea lor a fost descoperită și stăpînirea lor a încetat, fiind biruiți nu numai prin venirea îngerilor în tot jurul pămîntului, cu ocazia nașterii lui Iisus, ci și de însuși sufletul lui Iisus și de dumnezeirea ce sălășluia în El. Iar întrucît magii au chemat acum ca și altădată duhurile prin incantațiile lor și vrăjitoriile lor obișnuite, dar de astădată fără folos, au încercat să afle pricina care, după cîte și-au putut da seama, era ceva mai presus de fire. Și întrucît în aceeași vreme au observat pe cer un semn ceresc, doreau să știe ce rost are. După părerea mea ei cunoșteau proorocia lui Valaam istorisită de Moise, cunoscător el însuși în lucrări de acest fel, și au aflat în ea înțelesul acestui semn cînd l-au pus în legătură cu

160. *Num.* 24, 17 (citat după ediția sinodală din 1914).
161. *Luca* 2, 13—14.

cuvintele: «Îl văd, dar acum încă nu este; îl privesc, dar nu de aproape»[162] şi au ajuns la concluzia că ar trebui să vină peste lume Acela care fusese vestit de această stea. Iar pentru că magii şi-au dat seama că Cel aşteptat e mai mare şi mai puternic decît orice duh şi decît orice fiinţă, cărora dealtfel li s-au arătat şi li s-au închinat, s-au hotărît acum să I se închine şi Acestuia. Cu această convingere au sosit ei în Iudeea, ştiind că acolo s-a născut un rege, fără însă a-I cunoaşte împărăţia peste care stăpînea şi fără să ştie locul unde S-a născut. Aduseseră cu ei şi daruri simbolice, pe care — ca să zicem aşa — ar fi vrut să le dea cuiva care era în acelaşi timp şi Dumnezeu şi om muritor, anume aur ca unui împărat, smirnă ca unui muritor şi tămîie ca unui Dumnezeu[163]. După ce au aflat locul unde S-a născut, magii I-au dăruit aceste daruri, iar întrucît salvatorul neamului omenesc era Dumnezeu, fiinţă mult mai vrednică decît îngerii care ajută pe oameni, un înger a răsplătit evlavia magilor, pentru închinarea adusă lui Iisus, şi i-a înştiinţat să nu mai treacă pe la Irod, ci pe altă cale să se întoarcă în ţara lor.

LXI

Nu-i de mirare că Irod a înscenat un complot împotriva noului născut, chiar dacă iudeul lui Celsus nu crede acest lucru, căci răutatea e oarbă şi ar vrea, dacă ar fi mai tare decît destinul, să-l biruie şi pe el. De aceea, sub stăpînirea acestui gînd, Irod a crezut în naşterea regelui iudeilor, dar a luat o hotărîre potrivnică acestei credinţe, fără să vadă una din două: că de fapt pruncul totuşi va ajunge rege şi va urca pe scaun, pe de o parte, iar pe de alta, că nu ar ajunge rege, şi în cazul acesta uciderea lui n-ar aduce nici un folos. A vrut, dar, să-L ucidă, fiind stăpînit, în răutatea sa, de gînduri contradictorii şi mînat de un demon orb şi crud, care, încă de la început, căuta să-L prindă în lanţ pe Mîntuitorul, pentru că îşi dădea seama că Acesta deja este puternic şi va ajunge atotputernic. Un înger însă, care — cu toate că Celsus nu vrea să admită — a vegheat la decurgerea evenimentelor[164], a înştiinţat pe Iosif să plece în Egipt cu Pruncul şi cu mama Lui. În schimb Irod a poruncit să omoare pe toţi pruncii din Betleem şi din împrejurimi în nădejdea că atunci va fi nimicit şi regele iudeilor care tocmai se născuse. El n-a înţeles că Providenţa, totdeauna trează, ocroteşte pe cei vrednici să fie păziţi cu grijă pentru mîntuirea omenirii. Între aceştia, Iisus este Cel dintîi în cinste şi vrednicie,

162. *Num.* 24, 17.
163. Despre darurile aduse de magi ştia şi Irineu, *Adv. haer.* 3, 9.
164. Origen vorbeşte adeseori despre îngerii păzitori. A se vedea *Origène, Contre Celse*, V index.

destinat și rînduit să ajungă rege, dar nu așa cum o credea Irod, ci așa cum se cuvine Celui căruia Dumnezeu I-a încredințat împărăția spre a da supușilor Lui fericirea, dar nu una mică și de rînd, ci una într-adevăr stăpînită de legi dumnezeiești. Toate acestea le știa Iisus: El a primit să fie rege în înțelesul obișnuit al cuvîntului, învățînd despre superioritatea acestei regalități în cuvintele următoare: «Împărăția Mea nu este din lumea aceasta. Dacă împărăția Mea ar fi din lumea aceasta, slujitorii Mei s-ar fi luptat ca să nu fiu predat iudeilor. Dar acum împărăția Mea nu este de aici»[165]. Dacă Celsus ar fi știut acest lucru, atunci n-ar fi spus: *«Dacă Irod ar fi fost îngrijorat că Tu ai putea crește și odată crescut mare i-ai fi luat tronul, de ce acum cînd ai ajuns la vîrsta matură Te-ai rătăcit și mai mult, făcîndu-Te de rîs și fără de nici o cinste, Tu care zici că ești Fiul lui Dumnezeu, ascunzîndu-Te de frică, pipernicindu-Te în plîns și mizerie?»*. Or, cînd te ferești prudent de răutăți nu înseamnă deloc că ești laș, pentru că n-ai făcut-o din frică de moarte, ci ca să ajuți cu folos pe alții, rămînînd mai departe în viață pînă ce vine vremea potrivită pentru ca Cel ce luase fire omenească să moară ca om, dar să fie totuși folositor oamenilor. Acest lucru este limpede pentru oricine își dă seama că Iisus a murit pentru oameni. Despre acest lucru, însă, am mai vorbit și mai înainte, pe cît ne-a stat în putere.

LXII

Mai departe, necunoscînd nici măcar numărul apostolilor lui Iisus, Celsus scrie: *«Iisus și-a adunat zece sau unsprezece oameni[166], dintre scursorile străzilor, vameși și marinari, din cei mai înrăiți[167], alergînd cu ei dintr-un loc în altul, și cerșind în mod rușinos și jenant pentru a-și cîștiga existența»*. Dacă așa stau lucrurile, atunci să răspundem și noi așa cum se cuvine! Cei care cunosc scrierile evanghelice, pe care Celsus lasă impresia că nici măcar nu le-a citit, știu că Iisus Și-a ales doisprezece apostoli și că numai unul dintre ei fusese vameș: Matei[168], iar între cei pe care Celsus îi numește în mod confuz marinari, el se va fi referit poate la Iacob și Ioan, care și-au părăsit luntrile și «pe tatăl lor Zevedei»[169] și au urmat lui Iisus. Ceilalți doi frați, Petru și Andrei, care-și cîștigau existența aruncînd mre-

165. *Ioan* 18, 36.
166. Talmudul dă numai 5. J. Röhm, I, p. 123.
167. Aceeași idee reluată și în alt loc: II, 46.
168. *Matei* 10, 3.
169. *Marcu* 1, 20.

jele pentru pescuit, nu trebuie să fie socotiţi şi ei marinari, ci mai curînd pescari, aşa cum ne-o spune Scriptura. Să admitem că vameşul Levi poate fi socotit între cei care au păşit pe urmele lui Iisus, însă el nu poate fi socotit între apostoli, afară de cazul cînd am da crezare unor copii ale Evangheliei după Marcu, singurul loc unde se afirmă numărarea lui între apostoli. Despre ceilalţi nu se ştie ce profesie aveau şi cum îşi cîştigau traiul înainte de a ajunge ucenici ai lui Iisus.

Faţă de învinuirile de mai sus, răspundem simplu : din cîte putem examina cinstit şi fără părtinire, privitor la activitatea apostolilor, constatăm că ei propovăduiau creştinismul cu putere dumnezeiască, reuşind astfel să aducă pe oameni la cuvîntul lui Dumnezeu. Ei n-aveau, desigur, nici daruri deosebite de a vorbi frumos şi nu stăpîneau nici măiestria de a împodobi predica lor cu podoabe de grai ales şi clădit dialectic ca elinii, care erau în stare să încînte pe cei ce-i ascultau, căci dacă Iisus ar fi ales oameni cu multă învăţătură înaintea poporului, fiind în stare să prindă şi să exprime idei scumpe mulţimilor, ca în felul acesta să facă din ei colaboratori ai învăţăturii Sale, atunci ar fi ajuns foarte uşor să fie bănuiţi că predică după metoda filosofilor dintr-o anumită şcoală [170], iar vestirea Evangheliei şi-ar fi pierdut, în acest caz, tot farmecul său dumnezeiesc. Învăţătura şi predica lui Iisus s-ar fi redus doar la discursuri de logică care ar fi căutat să convingă prin grai filosofic şi prin compoziţie literară meşteşugită. Credinţa noastră s-ar sprijini — întocmai ca şi aceea a tuturor celorlalte doctrine filosofice din lume — numai pe «înţelepciunea omenească, iar nu pe puterea lui Dumnezeu» [171]. Acum, însă, cînd te uiţi la pescarii şi la vameşii care n-au nici cea mai elementară pregătire şcolară — aşa cum ni-i descrie Evanghelia, fapt pentru care Celsus îi crede lipsiţi de cultură — cu cît curaj neînfricat apără ei nu numai credinţa în Hristos faţă de atacurile iudeilor, ci o predică cu succes şi celorlalte popoare, atunci cum să nu te întrebi de unde au ei atîta putere de convingere, căci de bună seamă nu cuvinte meşteşugite aşteptau popoarele ? În acest caz, cine n-ar recunoaşte că făgăduinţa «veniţi după Mine şi vă voi face pescari de oameni» [172] a dus-o la îndeplinire Iisus prin apostolii Săi, înarmîndu-i cu puteri dumnezeieşti ? Şi aceeaşi putere o mărturiseşte — după cum am spus mai înainte — şi

170. Idee repetată şi în cartea III, 39.
171. *I Cor.* 2, 5.
172. *Matei* 4, 19.

Pavel însuşi prin aceste expresii: «Cuvîntul meu şi propovăduirea mea nu stăteau în cuvintele convingătoare ale înţelepciunii omeneşti, ci în dovada Duhului şi a puterii, pentru ca credinţa voastră să nu fie în înţelepciunea oamenilor, ci în puterea lui Dumnezeu»[173]. Căci, după cum s-a spus prin prooroci, atunci cînd vestesc prin cunoaşterea lor de mai înainte propovăduirea Evangheliei, Mîntuitorul «va da cuvînt celor ce vestesc cu putere multă, Împăratul puterilor, poporului iubit»[174], ca să se împlinească această proorocie, căci «repede aleargă cuvîntul Lui»[175]. Şi într-adevăr, vedem că «în tot pămîntul a ieşit vestirea Lui şi la marginile lumii cuvintele lor»[176]. Iată de ce se umplu de putere cei ce ascultă cuvîntul lui Dumnezeu, cel vestit cu putere, mărturisind-o prin hotărîrea lor, prin puterea şi chiar prin lupta lor dusă pentru adevăr pînă la moarte. E drept că mai există şi oameni cu suflet gol, chiar dacă şi ei mărturisesc că cred în Dumnezeu prin Iisus Hristos, dar nelăsîndu-se stăpîniţi întru totul de puterea lui Dumnezeu, aceştia nu se leagă de Cuvîntul dumnezeiesc decît de formă.

Dar, cu toate că am pomenit adeseori un cuvînt rostit de Mîntuitorul în Evanghelie, n-aş sta la îndoială să-l folosesc şi aici, ca să subliniez deplina preştiinţă dumnezeiască arătată de Mîntuitorul în legătură cu vestirea Evangheliei şi cu puterea cuvîntului ei, care cîştigă sufletele credincioşilor chiar şi cînd măiestria dascălilor nu-i prea mare, dar subjugîndu-i prin puterea dumnezeiască. Iată cuvîntul lui Iisus: «Secerişul e mult, dar lucrători sînt puţini. Rugaţi, deci, pe Domnul secerişului să scoată lucrători la secerişul Său»[177].

LXIII

Întrucît Celsus a numit pe apostolii lui Iisus «oameni răi», poreclîţi «vameşi şi marinari din cei mai ticăloşi», voi răspunde şi la această învinuire spunînd că lui îi place uneori să creadă din Scripturi numai ce vrea, şi aceasta numai ca să poată ataca creştinismul, iar alteori nu crede nici în Evanghelii, iar aceasta pentru ca să nu trebuiască să admită divinitatea Fiului care reiese din toate Scripturile. Or, s-ar fi căzut, după ce a văzut sinceritatea scriitorilor şi felul cum descriu ei şi aspectele cele mai puţin favorabile, să deducă şi aspectul lor dumnezeiesc. Scrie doar în «Epistola sobornicească a lui Varnava», de unde probabil că Celsus şi-a luat unele informaţii, că apostolii lui Iisus erau

173. *I Cor.* 2, 4—5.
174. *Ps.* 67, 12.
175. *Ps.* 147, 4.
176. *Ps.* 18, 5.
177. *Matei* 9, 37—38.

oameni răi și foarte ticăloși sau, ca să cităm exact: «Iisus Și-a ales ucenicii dintre oameni peste măsură de păcătoși»[178]. E drept că, potrivit Evangheliei după Luca, însuși Petru a zis către Iisus: «Ieși de la mine, Doamne, că sînt om păcătos»[179]. Chiar și Pavel, care a ajuns mai tîrziu în rîndul apostolilor lui Iisus, declară în Epistola către Timotei: «Vrednic de crezare este cuvîntul că Iisus Hristos a venit în lume să mîntuiască pe cei păcătoși, dintre care cel dintîi sînt eu»[180]. Dar nu pricep cum Celsus a uitat, sau a trecut cu vederea, să amintească ceva despre Pavel, care știm că, după Hristos, este un al doilea întemeietor al Bisericii. Poate se va fi gîndit că, în legătură cu Pavel, ar fi trebuit să spună că la început el a fost unul din cei care au persecutat Biserica lui Dumnezeu, urmărind cu cruzime pe creștini și vrînd chiar să omoare pe ucenicii lui Iisus, dar că, mai tîrziu, el s-a convertit atît de profund, încît de la Ierusalim și pînă la Iliric «a împlinit propovăduirea Evangheliei lui Hristos»[181] și a răspîndit vestea cea bună cu o rîvnă atît de mare încît n-a vrut să zidească pe temelie străină, ci a călătorit pînă unde Evanghelia Domnului nu fusese nicicînd propovăduită. Atunci de ce să pară ciudat faptul că, pentru a arăta oamenilor că are putere să vindece sufletele, Mîntuitorul a ales oameni de jos și ticăloși, dar pe care i-a făcut să înainteze în virtute atît de mult încît au ajuns să fie dați pildă pentru cei pe care i-a adus la Evanghelia lui Hristos?

LXIV

Dacă ar trebui să învinuim pe cineva din cei ce s-au convertit, pentru viața lor din tinerețe, atunci va trebui să acuzăm și pe Fedon, oricît de filosof ar fi fost, întrucît — după cum ne relatează istoria — Socrate a fost cel care l-a silit să părăsească localul de desfrîu, unde se afla înainte, și să se apuce de filosofie. Și ferirea de destrăbălări a lui Polemon, urmașul lui Xenocrate, am putea-o pune tot în sarcina filosofiei[182], cu toate că ar trebui să-i aducem elogii, pentru că învățătura pusă în gura ucenicilor săi avea puterea să scoată din beție pe om, ridicîndu-l la o viață virtuoasă. Dacă însă printre elini singur Fedon — nu știu dacă mai este încă vreunul — și singur Polemon au trecut de la o viață destrăbălată la practicarea virtuții, în schimb, în cazul lui Iisus, nu numai cei 12 de atunci, ci fără încetare și în număr tot mai

178. *Epistola lui Varnava*, cap. 5, în «Scrierile părinților apostolici», București, 1979, p. 119.
179. *Luca* 5, 8.
180. *I Tim.* 1, 15.
181. *Rom.* 15, 19—21.
182. Diogene Laertios, *Despre viețile...*, II, 105; IV, 16 (trad. rom. p. 187, 239—240).

mare cei care au format o ceată mare de înțelepți declară despre viața lor anterioară: «Pentru că și noi eram altădată fără de minte, neascultători, amăgiți, slujind poftelor și multor feluri de desfătări, petrecînd viața în răutate și pizmuire, urîți fiind și urîndu-ne unul pe altul; iar cînd bunătatea și iubirea de oameni a Mîntuitorului nostru Dumnezeu s-a arătat, El ne-a mîntuit, nu din faptele cele întru îndreptare, săvîrșite de noi, ci după a Lui îndurare, prin baia nașterii celei de a doua și prin înnoirea Duhului Sfînt, pe Care L-a vărsat peste noi»[183], din belșug, prin Iisus, prin Care am devenit ceea ce sîntem, căci Dumnezeu «a trimis Cuvîntul Său și i-a vindecat pe ei și i-a izbăvit pe ei din stricăciunile lor»[184], așa cum ne-a învățat psalmistul în proorocia sa. Iar pe lîngă citatele acestea aș mai putea adăuga încă ceva: ca să stăpînească patimile și Hrisip* încearcă în cartea sa *«Arta de a se tămădui de patimi»* să le pună capăt (fără să-i pese în ce măsură spune adevărul) ținînd seama doar de mijloacele și principiile propuse de diferitele școli. El zice: dacă plăcerea e binele cel mai mare, atunci și patimile vor trebui vindecate tot pe aceeași cale. Dacă, însă, e vorba de trei feluri de bunuri, atunci cu atît mai mult trebuie să ținem seama de această doctrină și după ea să eliberăm pe om de patimile sub a căror stăpînire se află[184]. În același timp, acuzatorii creștinismului nu vor să vadă cît de multe au fost patimile și viciile pe care el le-a stîrpit și cîte porniri brutale au fost îmblînzite de pe urma învățăturii noastre creștine. Ar fi de datoria celor ce se zbat pentru binele comun să arate recunoștință față de credința noastră, care a îndepărtat printr-o metodă nouă pe oameni de la atîtea rele, sau măcar să recunoască dacă nu adevărul superiorității lui, cel puțin caracterul lui utilitar.

LXV

Învățînd pe apostoli să nu riște în viață prin fapte nesocotite, Iisus le-a spus: «cînd vă urmăresc pe voi în cetatea aceasta, fugiți în cealaltă, dacă vă prigonesc și acolo, atunci fugiți într-a treia»[185]. Iar drept învățătură le-a dat ca pildă viața ordonată, purtînd de grijă să nu caute primejdiile cu prea multă ușurătate, la momente nepotrivite și fără de socoteală. Dar și în această privință Celsus desfigurează și calomniază pe Hristos, declarînd prin gura iudeului său: «Cu apostolii Tăi, Tu fugi dintr-un loc în altul fără să stai mai mult într-un loc». Un astfel de pro-

183. *Tit* 3, 3—6.
Despre Hrisip († 212 î.Hr.) a se vedea N. Balca: *Ist. filoz. antice*, p. 257. Origen mai citează adeseori pe Hrisip: II, 2; IV, 63; V, 57; VIII, 51 afară de I, 40.
184. *Ps.* 106, 20.
185. *Matei* 10, 23.

cedeu cu care sînt calomniaţi Iisus şi ucenicii Lui ne aduce aminte de o întîmplare din viaţa lui Aristotel : văzînd că-i vorba să se convoace un tribunal care să-l învinuiască în faţa atenienilor de impietate, pentru cîteva teze din filosofia sa, filosoful a părăsit Atena şi şi-a stabilit şcoala în insula Halkis, scuzîndu-se faţă de aderenţii săi cu cuvintele : «Să ne îndepărtăm de Atena, ca să nu le dăm atenienilor prilejul să săvîrşească a doua nelegiuire asemănătoare celei dezlănţuite împotriva lui Socrate, şi să-i ferim de o a doua greşeală împotriva filosofiei» [186]. Celsus spune, mai departe, că Iisus vagabonda cu ucenicii dintr-un loc în altul, strîngînd în chip ruşinos şi sărăcăcios ajutoare pentru trai. Să ne spună Celsus de ce e ruşinoasă şi sărăcăcioasă colecta lui Iisus? Căci în Evanghelii, «unele femei» vindecate de neputinţele lor, între care se afla şi Susana, «slujeau din avutul lor» pe ucenici [187]. Care este filosoful sau dascălul care să nu fi primit cele de trebuinţă de la ucenicii lui în schimbul cunoştinţelor împărtăşite ? Oare ar fi cuviincios şi moral ca, în cazul cînd uceniciii lui Iisus ar face aşa ceva, Celsus să-i acuze că strîng pentru traiul lor în chip ruşinos şi sărăcăcios ?

LXVI

Şi iată ce altă învinuire aduce lui Iisus evreul lui Celsus : «*De ce a fost nevoie ca atunci cînd Tu erai încă prunc să fugi în Egipt ca să scapi astfel de tăiere ? Nu s-ar fi cuvenit ca un Dumnezeu să se teamă de moarte ! Dar iată că a venit un înger din cer care să-Ţi poruncească Ţie şi alor Tăi să fugiţi de frică, pentru ca să nu pună mîna pe voi şi să vă omoare. De ce să nu Te fi ferit pe loc, pe Tine, singurul Lui Fiu, Dumnezeul cel mare, ci a trimis doi îngeri să Te scape ? ori nu I-ar fi fost cu putinţă aşa ceva ?*» [188]. Celsus îşi închipuie, se vede, că fiinţa lui Iisus n-ar avea nimic dumnezeiesc nici în trup, nici în suflet, şi că nici măcar trupul nu i-ar fi de aceeaşi fire cu a oamenilor, cum susţin miturile lui Homer [189]. Batjocorind apoi şi sîngele lui Iisus, vărsat pe cruce, Celsus spune că nu sîngele lui Iisus ar fi curs pe cruce, în orice caz nu un sînge nobil ca acela care curge din vinele zeităţilor fericite.

Cît despre noi, noi credem în Iisus care a zis : «Eu sînt Calea, Adevărul şi Viaţa» [190] precum şi alte cuvinte asemenea ; iar cînd declară că avea şi trup omenesc, El voia să spună : «Dar voi căutaţi să mă ucideţi, pe Mine, omul care v-am spus adevărul» [191], de aceea spunem şi

186. Diogene Laertios, *op. cit.*, V, 1, 5 (pag. 258).
187. *Luca* 8, 2—3.
188. Acuzaţie similară şi în «Dialogul» Sf. Iustin, cap. 102, 34.
189. Homer, *Iliada* V, 340 : «fără de sînge sînt zeii şi nemuritori».
190. *Ioan* 14, 6.
191. *Ioan* 8, 41.

noi că, într-un fel, El a fost o ființă compusă. Întrucît El a venit în lume ca să trăiască printre oameni ca un om, s-ar fi căzut să nu Se lase să cadă pradă morții înainte de vreme, de aceea a fost nevoit să fie condus de părinții îndrumați de un înger al lui Dumnezeu, care le-a spus: «Iosife fiul lui David, nu te teme a lua pe Maria, logodnica ta, căci ce s-a zămislit într-însa este de la Duhul Sfînt»[192]. Şi mai departe: «Scoală-te, ia Pruncul şi pe mama Lui şi fugi în Egipt şi stai acolo pînă ce-ți voi spune, fiindcă Irod are să caute Pruncul ca să-L ucidă»[193]. Ceea ce e scris aici nu-mi pare a fi ceva nefiresc. În vis a vorbit îngerul lui Iosif, după cum mărturisesc cele două personaje ale Scripturilor. Şi în alte cazuri, tot în vis s-a arătat ceea ce trebuia să urmeze, chiar şi cînd un înger ori o altă ființă ar fi trezit răspunsul în inima lor. Atunci de ce să pară absurd că, odată intrat în fire omenească, Iisus a fost tot aşa de bine îngrijit, după o îndrumare omenească, pentru a fi ferit de primejdii, nu ca şi cum o altă metodă n-ar fi fost cu putință, ci pentru că era nevoie să se recurgă la mijloace şi la rînduieli omeneşti pentru a-I asigura scăparea? Şi, într-adevăr, a fost mai bine că pruncul Iisus a fugit în Egipt, ca să scape de cursa lui Irod, şi că a petrecut acolo cu părinții Lui pînă la moartea vrăjmaşului Său, iar Providența a vegheat asupra pruncului fără să fi împiedicat direct dorința lui Irod de a ucide pruncul şi nici nu L-a ascuns în «cuşma lui Hades», de care vorbesc poeții[194], şi nici n-a lovit cu orbire pe cei care-L căutau, aşa cum i-a lovit pe locuitorii din Sodoma, căci un mod cu totul ieşit din comun şi prea izbitor de a-L salva ar fi fost o piedică în planul Său de a învăța cum un om care primeşte de la Dumnezeu mărturia că aşa, chiar în situația lui omenească, el are ceva dumnezeiesc în fire, iar în cazul de față avem pe Însuşi Fiul lui Dumnezeu, pe Dumnezeu Cuvîntul, puterea lui Dumnezeu şi Înțelepciunea lui Dumnezeu, care se zice Hristos. Dar nu-i acum timpul şi nici locul de a trata despre unirea firilor şi a elementelor care compun persoana lui Iisus cel întrupat, acest capitol formînd, ca să zicem aşa, obiect pentru altă discuție proprie nouă creştinilor.

LXVII

În alt loc iudeul lui Celsus îşi ia aere de elin erudit şi crescut în şcoli înalte şi spune: *«Miturile vechi afirmă despre Perseu, despre Amfion, Aiax şi Minos că s-ar fi născut din zei, cu toate că nici eu nu cred aşa ceva, dar, în timp ce faptele lor erau prezentate ca mărețe, admirabile şi aproape supraomeneşti şi cu greu de crezut, în schimb Tu ce lucruri frumoase şi minunate ai săvîrşit cu fapta şi cu cuvîntul? Tu nu*

192. *Matei* 1, 20.
193. *Matei* 2, 14.
194. Homer, *Iliada*, V, 845 (trad. Murnu, ed. Pippidi, p. 122).

ne-ai putea arăta nimic de felul acesta, cu toate că, chiar în templu, Ţi s-a cerut să dai un semn desluşit că eşti într-adevăr Fiul lui Dumnezeu» [195]. Faţă de aceste hule trebuie răspuns aşa : să ne arate elinii dacă vreunul din cei pomeniţi adineaori ne-a lăsat vreo lucrare de folos vieţii şi plină de strălucire, a cărei influenţă să dăinuiască în generaţiile de acum şi care să urce pînă într-acolo încît să devină legendară spre a se crede că autorul ei s-a născut din zei ! Desigur însă că în legătură cu eroii istoriei lor, în stare să-i apropie de faptele săvîrşite de Iisus, ei nu ne vor putea arăta nimic, ci vor fi nevoiţi să ne trimită numai la miturile şi legendele lor, acuzîndu-ne că noi nu sîntem capabili să raţionăm şi să credem în astfel de lucruri, zic-ei, cu totul evidente. Or, noi mărturisim că ceea ce a realizat Iisus e cunoscut în întreagă lumea locuită, unde îşi aduc roade, prin darul lui Iisus, bisericile lui Dumnezeu formate din oameni convertiţi de la tot soiul de răutăţi. Ba, chiar pînă azi mîngîie numele lui Iisus pe cei cu mintea rătăcită, alungînd demoni şi vindecînd tot felul de boli şi insuflînd, în chip minunat, blîndeţe, smerenie, sentimente umane, bunătate şi dor după pace în cei care nu se prefac numai că ar accepta pentru avantaje ori pentru nevoile vieţii [196], ci pizmuiesc cu adevărat învăţătura despre Dumnezeu, despre Hristos şi despre judecata viitoare.

LXVIII

Pe lîngă acestea, întrucît îşi închipuie că noi facem aluzie la minunile săvîrşite de Iisus, din care am amintit doar cîteva, Celsus se preface că acceptă adevărul a *«tot ce s-a scris despre vindecări, despre înviere, despre cîteva pîini cu care a săturat mulţimile şi din care a mai rămas încă o cantitate apreciabilă şi despre tot ceea ce ucenicii — crede dînsul — ar mai fi adăugat despre altele, înflorind lucrurile. Dar, hai să zicem că am crede că Tu ai săvîrşit atîtea fapte !»* Şi aici îndată caută să le asemene cu *«faptele vrăjitorilor care pretindeau că săvîrşesc lucruri destul de uimitoare, precum şi cu isprăvile dascălilor egipteni : ei îşi vînd în pieţe, pe preţ de cîţiva bănuţi, tainele lor sfinte, scot demonii din oameni, vindecă anumite boli printr-o simplă suflare asupra bolnavilor, laudă sufletele eroilor, pregătesc ospeţe bogate, mese cu bunătăţi şi cu cărnuri de toate soiurile, care nici nu există în realitate, punînd în miş-*

195. *Ioan* 10, 23—24.

196. Teologul englez Chadwick crede că s-ar putea găsi aici o aluzie la cunoscuta operă polemică anticreştină *«Despre moartea lui Peregrinus»*, scrisă de Lucian din Samosata (120—184), cap. 12 (în traducerea românească a lui Radu Hîncu, Bucureşti, 1959, pag. 489), ceea ce nu credem a fi adevărat.

care ceea ce nu mai mişcă, dar care nu pare a fi aşa decît în imaginaţie. Va trebui oare să credem, se întreabă Celsus, *că cei care săvîrşesc asemenea fapte sînt cu adevărat fii ai lui Dumnezeu, sau va trebui să spunem că astfel de fapte le pot face numai oamenii răi şi numai forţele demonice ?*». Din aceste cuvinte se poate deduce că Celsus nu-i departe să creadă că Hristos ar fi folosit practici magice, căci nu sînt sigur dacă nu tocmai el este cel care a scris mai multe studii împotriva magiei. Numai că judecînd corect lucrurile, el confundă faptele atribuite lui Iisus cu cele provenite din magie. Or, o astfel de confuzie s-ar putea face numai în cazul cînd şi Iisus Şi-ar fi săvîrşit faptele în chip demonstrativ, aşa cum fac magicienii. În realitate, nici un vrăjitor nu-şi cheamă spectatorii ca să le schimbe viaţa, făcîndu-i mai buni, nici nu predică frica de Dumnezeu prin gesturile cu care uluieşte pe oameni, şi nici nu se străduieşte să-şi convingă martorii să trăiască cu credinţa că vor ajunge să fie judecaţi de Dumnezeu. Vrăjitorii nu fac nimic din toate acestea, pentru că n-au nici puterea, nici dorinţa să facă pe oameni mai buni, ca unii care sînt plini ei înşişi de cele mai ruşinoase şi mai josnice păcate. Or, dacă Iisus nu săvîrşea minuni decît cu scopul de a face pe oameni mai buni, atunci nu-i oare firesc să fie socotit ca model de viaţă, neîntrecut nu numai de către adevăraţii Săi ucenici, ci şi de ceilalţi oameni ? De ucenici pentru ca să se dăruiască cu totul misiunii de luminare a oamenilor după voia lui Dumnezeu, de ceilalţi pentru ca învăţîndu-i, atît prin propovăduirea cu graiul, cît şi prin cea cu fapte şi prin minuni, în legătură cu felul în care trebuie să trăiască, să caute mai presus de toate să ajungă bineplăcut lui Dumnezeu. Iar dacă aceasta era viaţa Mîntuitorului, atunci cu ce drept e pusă ea alături de cea a unor fermecători, şi cum să nu crezi că, aşa cum a fost făgăduit de sus, Cel ce S-a arătat sub formă de om a fost Dumnezeu însuşi, Care a venit pentru mîntuirea neamului nostru omenesc ?

LXIX

Afară de acestea, Celsus, ocolind adevărul, mai confundă creştinismul şi cu spusele unei anumite secte din categoria căreia fac parte — spune el — şi creştini, aducîndu-le şi unora şi altora învinuirea că cred în cuvintele dumnezeieşti, pe cîtă vreme «*trupul unui Dumnezeu nu poate să fie ca al meu şi ca al tău*». La aceste afirmaţii noi răspundem că Iisus a luat un trup aşa cum se naşte el din femeie, ca om şi ca supus morţii omeneşti. Cu privire la trupul Său omenesc, El a mai primit, în afară de alt nume, şi pe acela de mare luptător, pentru motivul că trupul Său omenesc a fost ispitit întru toate cele omeneşti, dar nu şi în cele

ale păcatului, ca unul care a fost «fără de păcat»[197], după cum se vede limpede din pasajul unde se spune că «nu săvîrşise nici o nedreptate şi nici înşelăciune nu fusese în gura Lui»[198], şi cu toate că «n-a cunoscut păcatul»[199], Dumnezeu L-a dat jertfă curată pentru toţi cei care au păcătuit! Mai departe Celsus adaugă: *«Trupul unui Dumnezeu nu s-ar fi putut zămisli în chipul în care Te-ai zămislit Tu, Iisuse»*[200]. El îşi închipuia că, chiar dacă S-a născut după cum zice Scriptura, trupul lui Iisus s-ar fi cuvenit să fie ceva mai dumnezeiesc decît al celorlalţi oameni, fiind numit într-un fel oarecare cu adevărat trupul unui Dumnezeu. Din păcate, Celsus nu crede în cele scrise despre zămislirea din Duhul Sfînt, ci crede că Iisus a fost zămislit de un oarecare soldat Pantira, care a corupt pe Fecioara; iată pentru ce zice: «trupul unui Dumnezeu n-ar fi trebuit să se zămislească cum Te-ai zămislit Tu». Dar despre acest lucru am vorbit pe larg mai înainte[201].

LXX

«Trupul unui Dumnezeu nu se hrăneşte cu hrană ca a noastră»[202], observă mai departe Celsus, ca şi cînd, pe baza scrierilor evanghelice, am putea preciza în toate amănuntele cum S-a hrănit Iisus şi anume cu ce fel de alimente! Dar fie! să recunoaştem că Iisus a mîncat Paştile cu ucenicii Săi, şi nu S-a mulţumit numai să spună: «cu dor am dorit să mănînc cu voi aceste Paşti»[203], ci într-adevăr le-a şi mîncat. Acelaşi lucru îl spunem că, fiindu-I sete, a băut apă la fîntîna lui Iacob[204]. Dar cu ce contrazic aceste lucruri cele spuse de noi despre trupul Lui? Şi, la fel, pare foarte probabil că, fiindu-I foame, a mîncat peşte după ce a înviat din morţi[205]. Şi după socoteala noastră, într-adevăr, El a purtat trup omenesc, întrucît şi El S-a «născut din femeie»[206]. Dar, zice Celsus mai departe, *«trupul unui Dumnezeu n-a folosit nici glas ca al Tău şi nici acelaşi mijloc de convingere ca al Tău»*. Or şi aceste observaţii sînt fără rost şi cu totul fără socoteală, căci ar fi de ajuns să-i răspundem: Şi Apollo din Delfi şi geamăna lui, oricît de tipic elineşti ar fi aceşti zei,

197. *Evr.* 4, 5.
198. *Is.* 53, 9.
199. *II Cor.* 5, 21.
200. Expresie întîlnită şi la Iustin, *Dialog* 68, 1 (trad. rom. p. 172).
201. A se vedea mai sus: I, 32.
202. Origen repetă aceste afirmaţii în C. *Cels* II, 37; VII, 13.
203. *Luca* 22, 15.
204. *Ioan* 4, 6—7.
205. *Ioan* 21, 12.
206. *Gal.* 4, 4.

s-au folosit, întocmai ca și Pitia din Delfi ori cea din Milet[207], tot de același grai, încît elinii nu au nici un motiv să tăgăduiască acestor zeități caracterul de zeitate, nici lui Apollo din Delfi, nici lui Apollo din alte localități sau altei zeități din alte locuri. De aceea și pentru Iisus a fost mult mai bine că S-a folosit de un astfel de grai răspicat, prin care a putut să convingă pe ascultătorii Săi.

LXXI

Și-și mai îngăduie acest om care pentru impietatea și defăimătoarea sa învățătură despre Hristos a ajuns, ca să zic așa, să fie urît cu totul de către Dumnezeu, pentru că n-a făcut altceva decît să-L batjocorească, să zică: *«toate acestea sînt faptele unui om urgisit de Dumnezeu și ale unui fermecător nenorocit»*. În definitiv, dacă se are în vedere precis sensul cuvintelor și evidența faptelor, nici un om nu poate fi urgisit de Dumnezeu, căci El nimic nu urgisește din cîte a făcut, dacă ar fi urît vreun lucru, nu l-ar fi plăsmuit[208]. Iar dacă totuși s-ar părea că întîlnim în unele locuri din prooroci astfel de expresii, acelea trebuie tălmăcite după regula generală că Scriptura se exprimă cîteodată despre Dumnezeu ca și cum El ar avea simțăminte omenești. Dar de ce să acuz pe un om care, după ce a făgăduit că se va folosi de temeiuri vrednice de crezare, își închipuie că-i obligat să debiteze numai blasfemii și injurii la adresa lui Iisus, pe Care nu-L scoate din atribute de «nenorocit» și de «vrăjitor» ? Aici avem de a face cu opera unuia care, departe de a dovedi prin fapte, se vede stăpînit de o patimă josnică, în orice caz nefilosofică. Misiunea lui ar fi fost să fi expus mai întîi tema, apoi s-o fi examinat în chip nepărtinitor, și pe urmă să prezinte cît s-ar fi putut mai bine observațiile pe care le-ar fi crezut de cuviință.

Dar, întrucît iudeul lui Celsus pune capăt aici întîlnirii lui cu Iisus, îmi voi încheia și eu aici prima mea carte. Iar dacă Dumnezeu îmi va da și pe mai departe din harul adevărului Său, care e în stare să nimicească, cum spune psalmistul în rugăciunea lui : «întru adevărul Tău pierde-i pe dînșii»[209], atunci vom urma să cercetăm în continuare și alte învinuiri ascunse pe care iudeul lui Celsus le aduce celor care au primit deja credința în Iisus.

---

207. Ambele oracole, atît cel din Delfi, cît și cel din Milet, erau închinate zeului Apollo, și erau deservite de una sau mai multe «preotese» mai mult sau mai puțin tinere, iar prezicerile lor erau adeseori foarte neclar formulate.
208. *Înțel. Sol.* 11, 24.
209. *Ps.* 53, 5.

CARTEA A DOUA

I

Întrucît prima carte de răspuns împotriva scrierii lui Celsus cu titlul «*Discurs adevărat*» ajunsese la o extensiune prea mare, am hotărît să închei cu discursul închipuit, pe care iudeul respectiv îl adresase lui Iisus, pentru ca să respingem, în cea de a doua, alte atacuri îndreptate de el împotriva acelora dintre evrei care şi-au lăsat legea de dragul credinţei în Iisus. Şi pentru că tot timpul i-a plăcut să-şi expună părerile prin graiul unei persoane închipuite, ne miră din capul locului de ce dacă şi aşa are de gînd să scrie un discurs prin intermediar se foloseşte de un iudeu care se adresează creştinilor proveniţi nu dintre păgîni, ci din neamul evreiesc, căci fiind îndreptat împotriva noastră atacul lui ar fi avut în acest caz mai multă crezare? Dar, se vede că acest om care se laudă că «cunoaşte totul», nu ştie totuşi cum trebuie să se desfăşoare un discurs «fictiv».

Drept aceea trebuie să cercetăm ce are el de spus împotriva credincioşilor proveniţi dintre iudei. «Corupţi de Iisus, zice el, şi înşelaţi de El în chip ruşinos, aşa şi-au lăsat ei legea strămoşească, luîndu-şi un alt nume şi un alt fel de viaţă». Se vede însă că Celsus nu a sesizat că iudeii convertiţi la credinţa în Iisus nici măcar nu şi-au părăsit legea părinţilor lor, căci ei trăiesc şi acum potrivit vechilor lor legi, iar noul lor nume provine din sărăcia de interpretare a legii. Căci la evrei cuvîntul «Ebion» înseamnează tocmai «sărac», iar numele «ebioniţi» obişnuiesc să-l poarte tocmai iudeii care au crezut că Iisus este Hristos [1]. Mai mult, însuşi Petru se pare că a ţinut multă vreme obiceiurile evreieşti prescrise de legea lui Moise, ca şi cum el n-ar fi învăţat de la Iisus să se ridice de la înţelesul literal al Legii la înţelesul ei duhovnicesc. Faptul acesta l-am dedus din Faptele Apostolilor, căci «a doua zi după arătarea în faţa lui Corneliu a îngerului lui Dumnezeu», care-i cere să trimită «la Iope»

---

1. Dintre scriitorii creştini antici Origen ne-a dat cele mai clare informaţii despre ebioniţi (M. Simion, *Verus Israel*, Paris, 1948, p. 286). Ieşiţi din confruntarea creştinilor elinişti cu cei iudaizanţi, ebioniţii erau de două direcţii: rigoriştii nu acceptau naşterea din fecioară a Mîntuitorului, moderaţii da. Nici unii nu primeau epistolele pauline. Origen îi socoate şi «săraci la minte» pentru interpretarea lor îngustă. A se vedea C. *Cels* V, 61; 65. *Filocalia* I, 24 (trad. rom. p. 324).

să cheme «pe unul Simon, care se numește și Petru», Petru s-a suit în camera de sus, ca să se roage la ceasul al șaselea. Și i s-a făcut foame și voia să mănînce, dar, pe cînd ei îi pregăteau să mănînce, a căzut în extaz. Și a văzut cerul deschis și coborîndu-se un lucru ca o față mare de pînză, legată în patru colțuri, lăsîndu-se pe pămînt. În ea erau toate dobitoacele cu patru picioare și tîrîtoarele pămîntului și păsările cerului. Și glas a fost către el: «Sculîndu-te, Petre, junghie și mănîncă. Iar Petru a zis: Nicidecum, Doamne, căci niciodată n-am mîncat nimic spurcat și necurat. Și iarăși, a doua oară a fost glas către el: Cele ce Dumnezeu a curățit, tu să nu le numești spurcate»[2].

Vezi, dar, în ce chip ne dă să înțelegem că Petru a mai respectat încă legile evreiești privitoare la animalele curate și necurate. Și, în continuare, se arată că a fost nevoit de această vedenie să împărtășească învățăturile de credință lui Corneliu, care nu era israelit după trup, precum și celor dimpreună cu el, deoarece, ca iudeu, el trăia după tradițiile strămoșilor și disprețuia pe cei ce erau în afară de iudaism. Și tot așa, în Epistola către Galateni, Pavel ne arată că de frica iudeilor Petru se ferea să mănînce împreună cu păgînii, iar cînd au venit unii de la Iacob în Antiohia «el mînca cu cei din păgîni, dar cînd au venit ei se ferea și se osebea, temîndu-se de «cei din tăierea împrejur»[3]. Același lucru îl făceau și Varnava și cei din jurul lui[4].

Prin urmare, era natural ca cei trimiși la netăiați împrejur să nu se depărteze de obiceiurile iudaice, cînd «cei socotiți stîlpi au dat lui Pavel și lui Varnava dreapta spre unire cu ei»[5], încît unii «să binevestească la cei tăiați împrejur», iar ceilalți să meargă «la neamuri». Dar ce spun eu: cei care propovăduiau la cei tăiați împrejur se fereau oare de cei păgîni, ținîndu-se deoparte, cînd însuși Pavel spunea că: «cu iudeii am fost ca un iudeu, ca să dobîndesc pe iudei»? Acesta este motivul pentru care, după cum este scris în Faptele Apostolilor, însuși Pavel aduce jertfă la altar, pentru ca prin aceasta să convingă pe iudei că ei nu au căzut din Lege[6]. Dacă ar fi știut de toate aceste adevăruri, Celsus n-ar mai fi pus în gura unui iudeu aceste vorbe în legătură cu credincioșii proveniți din iudaism: *«Ce nenorocire a dat peste voi, fraților, că v-ați lăsat legea părintească, încît fiind înșelați de Cel cu care am vorbit pînă adineaori, v-ați făcut de ocară în chipul cel mai rușinos, părăsindu-ne pe noi ați ajuns să vă schimbați și numele și felul de trai!».*

---

2. *Fapte* 10, 9—15.
3. *Gal.* 2, 12.
4. *Gal.* 2, 9.
5. *I Cor.* 9, 20.
6. *Fapte* 21, 26.

II

Iar dacă am ajuns să vorbim despre Petru şi despre ceilalţi apostoli care propovăduiau creştinismul printre iudei, atunci cred că e potrivit să citez şi să tălmăcesc o declaraţie a lui Iisus însuşi, conţinută în Evanghelia după Ioan : «Încă multe am a vă spune, dar acum nu puteţi să le purtaţi. Iar cînd va veni Acela, Duhul Adevărului, vă va călăuzi la tot adevărul; căci nu va vorbi de la Sine, ci cîte aude va vorbi, şi cele viitoare vă va vesti» [7]. Întrebarea e : care sînt acele multe lucruri pe care Iisus avea să le spună ucenicilor, dar pe care ei nu erau încă în stare să le poarte ? Iată ce cred eu : întrucît apostolii erau ei înşişi iudei, crescuţi în buchea Legii lui Moise, cred că Iisus se gîndea să le spună în ce constă legea cea adevărată, căror adevăruri cereşti s-a dovedit cultul evreiesc «închipuiri şi umbră» atunci cînd li s-a vorbit de pîine, de băuturi, de sărbători, de luni noi şi de sabaturi [8]. Iată, cam acestea erau cele «multe» pe care avea încă să le mai spună. Văzînd însă cu cîtă greutate se smulge sufletul din credinţele în care omul se născuse şi în care a crescut pînă la vîrsta bărbăţiei, despre care cei ce le primiseră erau convinşi că sînt lucruri dumnezeieşti pe care ar fi o nelegiuire să le părăseşti, Iisus a înţeles, în acelaşi timp, cît e de greu să afli la astfel de oameni crezare dacă le-ai spune că aceste lucruri nu-s decît «gunoaie» şi «pagubă» [9] faţă de cunoaşterea cea peste fire a lui Hristos, adică a Adevărului veşnic. De aceea a dorit să aştepte o vreme mai potrivită, spre a le vorbi despre astfel de lucruri, după patima şi după învierea Sa, căci dacă le-ar fi descoperit adevărul despre acel viitor pe care ei nu l-au înţeles, Iisus ar fi nimicit în ei credinţa pe care o aveau deja, şi anume că Iisus este «Hristosul şi că e Fiul lui Dumnezeu celui viu» [10]. Să ne gîndim dacă nu chiar în acest fel trebuie înţelese cuvintele : «Încă multe am a vă spune, dar acum nu puteţi să le purtaţi» [11], căci Legea cuprinde multe lucruri care trebuie explicate şi înţelese în chip duhovnicesc. Or, pentru astfel de explicaţii, ca unii care se născuseră şi crescuseră în iudaism, ucenicii încă nu aveau destulă pricepere şi maturitate.

Tocmai pentru că aceste lucruri vesteau o realitate viitoare şi tipică, şi pentru că numai Duhul Sfînt avea să-i înveţe semnificaţia lor, iată de ce a zis Mîntuitorul : «Cînd va veni Acela, Duhul Adevărului, vă va călăuzi la tot adevărul» [12]. Sau, cu alte cuvinte : vă va călăuzi la adevărul

7. *Ioan* 16, 12—13.
8. *Col.* 2, 16; *Evr.* 8, 5; 10, 1.
9. *Filip.* 3, 8.
10. *Matei* 16, 16.
11. *Ioan* 16, 12.
12. *Ioan* 16, 13.

deplin al unor realităţi despre care acum nu aveţi decît închipuiri, nu puteţi aduce Domnului închinare deplină în Duh şi adevăr [13]. Or, această făgăduinţă a lui Iisus s-a împlinit atunci cînd Duhul Adevărului s-a pogorît peste Petru şi i-a spus în legătură cu vieţuitoarele cu patru picioare şi cu cele ce se tîrăsc pe pămînt şi cu păsările cerului: «Sculîndu-te, Petre, jertfeşte şi mănîncă». Iar cînd Duhul a venit peste el, cu toate că era încă atît de încurcat şi cu inima tremurîndă, a răspuns glasului dumnezeiesc: «Nicidecum Doamne, căci niciodată n-am mîncat nimic spurcat şi necurat». Atunci i-a împărtăşit Duhul învăţătura despre pîinea cea adevărată şi duhovnicească, spunîndu-i: «Ceea ce Dumnezeu a curăţat, tu să nu le numeşti spurcate». Dar după această arătare, călăuzind pe Petru «spre tot adevărul», Duhul Adevărului i-a explicat care sînt acele «multe lucruri» pe care le putea purta atîta vreme cît Iisus era încă în trup. Dar despre acest adevăr vom mai găsi altă ocazie în care să tălmăcim Legea lui Moise [14].

III

Pentru moment e cazul să denunţăm lipsa de cunoaştere a lui Celsus, al cărui evreu spune celor din neamul lui şi în general israeliţilor care au crezut în Iisus: «Ce nenorocire a putut da peste voi de v-aţi lăsat legea strămoşească?» Dar oare în ce sens se poate spune că au lăsat legea strămoşească unii care batjocoresc pe cei ce nu voiau să-i asculte, spunîndu-le: «Spuneţi-mi voi care citiţi Legea: nu înţelegeţi oare Legea care scrie că «Avraam a avut doi fii» şi mai departe, pînă în pasajul «acestea au altă însemnare» [15]. În ce sens şi-au lăsat legea părinţilor cei care nu încetează să pomenească mereu de ea, atunci cînd zic: «Nu spune oare şi legea acestea? Căci în Legea lui Moise este scris: Să nu legi gura boului care treieră. Oare de boi se îngrijeşte Dumnezeu? Sau în adevăr pentru noi zice? Căci pentru noi s-a scris» [16]. Şi mai mult: cum poate confunda lucrurile iudeul lui Celsus «cînd spune toate acestea, în loc să se fi exprimat mai potrivit: unii dintre voi au părăsit aceste obiceiuri sub pretext că le tălmăcesc şi le dau alt înţeles; alţii, chiar dacă le dau — cum spuneţi voi înşivă — o tălmăcire duhovnicească, totuşi ei păstrează încă tradiţiile părinţilor. Şi, în sfîrşit, alţii nu tălmăcesc nimic. În schimb voi pretindeţi, în acelaşi timp, că, pe de o parte, credeţi că Iisus este prezis de prooroci, iar pe de altă parte, spuneţi că ţineţi Legea

13. A se reţine terminologia lui Origen τὴν ἀληθῆ λατρείαν λατρεύειν τῷ θεῷ.
14. În afară de cele subliniate în volumele anterioare în legătură cu interpretarea Scripturii de către Origen şi mai ales cu înţelesul duhovnicesc, pe care îl vede el în dosul multor pasaje, a se vedea clasica lucrare a lui J. Daniélou, *Origène*, Paris, 1950, p. 145—198, precum şi P. de Lubac, *Histoire et Esprit. L'Intelligence de l'Ecriture d'apres Origène*, Paris, 1950, passim.
15. *Gal.* 4, 21—24.
16. *I Cor.* 9, 8—10.

lui Moise, după rînduiala părinţilor voştri, ca şi cum tot ce se cuprinde în litera ei ar trebui tălmăcit în chip duhovnicesc! Dar cum a putut explica Celsus acest lucru? Se vede că el are în vedere, mai departe, sectele rătăcite şi cu totul străine de Iisus, sau altele care nu mai cred în nici un Creator fără să vadă că şi unii israeliţi cred în Iisus fără să fi părăsit Legea părinţilor lor![17]. Căci el nu avea intenţia să cerceteze corect ansamblul problemei, ca să admită ce s-ar fi cuvenit; dar dacă a scris toate acestea e o dovadă că a scris cu ură, silindu-se doar să nimicească tot ce a ajuns să cunoască.

IV

Şi zice mai departe evreul lui Celsus despre cei din neamul lor care s-au făcut creştini: *«Se vede că voi aţi început să vă lăsaţi legea părinţilor voştri abia mai ieri-alaltăieri, pe cînd am pedepsit pe acest om care vă mîna ca pe o turmă»*. Am arătat şi mai înainte că acest evreu nu spune nimic precis atunci cînd tratează această problemă. Mi se pare totuşi mai adevărat acest lucru atunci cînd continuă astfel: *«nu îşi are originea şi credinţa voastră într-a noastră? Cum puteţi s-o dispreţuiţi cînd ştiţi că tocmai pe baza concepţiei despre Dumnezeu şi despre cinstirea Lui realizaţi voi progrese? Voi înşivă nu puteţi afirma altă origine pentru învăţătura voastră»*. E drept că Legea mozaică şi scrierile proorocilor constituie o introducere şi o pregătire pentru creştinism, iar în urma acestei pregătiri se dobîndeşte o înaintare pentru cei iniţiaţi cu ajutorul explicărilor şi a lămuririlor celor care caută să cunoască taina care rămăsese ascunsă încă de la începutul vremurilor, dar care azi s-a făcut cunoscută prin cuvintele proorocilor şi prin venirea în lume a Domnului nostru Iisus Hristos. Iar despre ceea ce este scris în Lege, nu-i adevărat cum spuneţi voi că, cu cît înaintezi mai adînc în Lege, cu atîta o dispreţuieşti mai mult, ci dimpotrivă îi acorzi o mai mare cinste pe măsură ce descoperi ce noian adînc de învăţături înţelepte şi tainice se cuprind în aceste texte, pe care iudeii nu le-au cercetat cu toată adîncimea în citirea lor prea superficială şi prea legată de legendar.

Dar ce poate apărea absurd în afirmaţia că Legea e cea care stă la originea învăţăturii noastre, adică a Evangheliei? Oare n-a zis Însuşi Mîntuitorul celor care nu voiau să creadă în El: «Dacă aţi fi crezut pe Moise, M-aţi fi crezut şi pe Mine, căci despre Mine a scris acela. Iar dacă

17. Origen se va fi referit aici la etapa în care despărţirea dintre iudeo-creştini şi creştinii propriu-zişi devenise în sec. II o realitate. Pe de o parte, eretici ca Marcion, Valentin, Cerint şi alţii nu mai respectau Vechiul Testament, iar pe de altă parte iudeo-creştinii ţineau numai Vechiul Testament, chiar dacă nu participau la liturghie, ţinînd şi sîmbăta şi duminica. Pe larg J Daniélou, *Théologie du Judéochristianisme*, Tournai, 1958.

celor scrise de el nu credeţi, cum veţi crede în cuvintele Mele?» [18]. Iar altul dintre Evanghelişti, anume Marcu [19], declară: «Începutul Evangheliei lui Iisus Hristos, Fiul lui Dumnezeu, precum este scris în prooroci: Iată, Eu trimit îngerul Meu înaintea feţei Tale, care va pregăti calea Ta», dînd să se înţeleagă că începutul Evangheliei stă în strînsă legătură cu scripturile iudaice. Or, atunci de ce acest cuvînt al iudeului lui Celsus îndreptat împotriva noastră: «Dacă într-adevăr v-a prezis cineva că Fiul Omului va veni cu adevărat în mijlocul oamenilor, acela să fi fost într-adevăr un prooroc al nostru şi trimis de către Dumnezeul nostru?». Şi ce învinuire i se poate aduce creştinismului pentru faptul că Ioan, cel care L-a botezat pe Iisus, a fost şi el iudeu? Căci din faptul că el era iudeu nu urmează că orice credincios (provenit fie dintre păgîni, fie dintre iudei) va trebui să mai respecte Legea iudaică în sens literal.

V

Apoi, în ciuda tuturor învinuirilor aduse de Celsus lui Iisus atunci cînd afirmă din nou că *«El a suferit pe drept de la iudei pedeapsa pentru faptele Sale»*, eu totuşi nu voi reîncepe să-L apăr, ci mă voi mulţumi doar cu cîte s-au spus pînă acum. În schimb, iudeul lui dispreţuieşte creştinismul socotind *«drept vechituri învăţătura despre învierea morţilor şi despre judecata lui Dumnezeu, despre răsplata pentru cei drepţi şi despre focul gătit celor nedrepţi»*, crezînd că în felul acesta nimiceşte creştinismul, atunci cînd declară că în privinţa credinţei *«creştinii nu învaţă nimic nou»* [20]. La acestea trebuie răspuns că văzînd că atitudinea iudeilor nu era deloc vrednică de învăţăturile transmise de prooroci, Iisus le-a dat să înţeleagă, prin mijlocirea unei pilde, că «Împărăţia lui Dumnezeu se va lua de la ei şi se va da neamului care va face roadele ei» [21]. Acesta-i şi motivul pentru care putem socoti toate învăţăturile actuale ale iudeilor drept închipuiri şi copilării, pentru că ele n-au lumina cunoştinţei pe care o au Scripturile; în schimb învăţăturile creştine cuprind adevărul care este în stare să înalţe şi să încălzească sufletul şi mintea omului, convingîndu-l pe acesta că este ca «o cetate», dar nu din cele de jos, ca iudeii, ci «din ceruri» [22], lucru care iese în evidenţă, îndeosebi, la cei care înţeleg cît de superioare sînt învăţăturile Legii şi ale proorocilor, care sînt în stare să-i facă şi pe alţii să vadă acest lucru.

18. *Ioan* 5, 46—47.
19. *Marcu* 1, 1—2; *Is.* 40, 3.
20. Aceeaşi acuză e amintită şi în alt loc: I, 4.
21. *Matei* 21, 43.
22. *Fil.* 3, 20.

VI

Dar «*chiar dacă Iisus ar fi observat prescripţiile legale ale iudeilor, în primul rînd cele privitoare la jertfe, urmează cumva de-aici că n-ar trebui să credem că El e cu adevărat Fiul lui Dumnezeu ?*» Iisus este Fiul lui Dumnezeu, dătătorul Legii şi al proorocilor ; iar ca unii care facem parte din Biserica Lui [23], nici noi nu lepădăm Legea, ci ne-am depărtat doar de istoriile legendare ale iudeilor, păstrînd din ele doar înţelepciunea şi înţelesul adînc al Legii şi al proorocilor. Şi într-adevăr, proorocii nu reduc înţelesul cuvintelor lor numai la o simplă istorisire goală şi la paragrafele formale ale buchii, căci în legătură cu istorisirea întîmplărilor odată spun ca şi psalmistul «deschide-voi în pilde gura mea, spune-voi cele ce au fost dintru început» [24], iar altă dată vorbesc în rugăciunile lor ca şi cum Legea n-ar fi fost limpede şi de aceea se cere ajutorul lui Dumnezeu, ca să se facă înţeleasă : «Descoperă ochii mei Doamne şi voi cunoaşte minunile din legea Ta» [25].

VII

Dar să ne arate unde s-ar putea găsi măcar urmele unui cuvînt rostit de Iisus din aroganţă sau lăudăroşenie ! Cum ar putea fi socotit lăudăros Cel care a zis : «învăţaţi de la Mine, că sînt blînd şi smerit cu inima şi veţi găsi odihnă sufletelor voastre» ? [26] Cum putea fi lăudăros Cel care, în timp ce Se afla la cină, «S-a dezbrăcat de haină» în faţa ucenicilor, apoi «S-a încins cu un ştergar», a turnat apă în vasul de spălat şi a început să le spele pe rînd picioarele», şi Care a certat pe cel care nu s-a lăsat să i le spele, zicîndu-i : «dacă nu te voi spăla, nu ai parte de Mine ?» [27] Lăudăros Cel care a spus : «În mijlocul vostru Eu am fost ca cel ce slujeşte nu ca cel ce stă la masă» ? [28] Să ne arate cineva ce anume a minţit, să ne precizeze care au fost marile şi micile Lui minciuni, ca să se vadă într-adevăr că «*Iisus a fost un mare mincinos !*»

Dar lui Celsus i se va putea răspunde şi în alt chip. După cum o minciună nu-i cu nimic mai mincinoasă decît altă minciună, tot astfel nici un adevăr nu-i mai «adevărat» decît alt adevăr. Şi în definitiv, să ne spună iudeul lui Celsus care anume au fost «nelegiuirile» pe care le-a săvîrşit Iisus ? Sau poate că e ceva nelegiuit să nu admiţi în chip literal tăierea împrejur, sîmbetele, sărbătorile, lunile noi, mîncărurile curate

---

23. Se resimte aici o critică adusă ereziei marcionite. A se vedea şi pasajul VII, 25.
24. *Ps.* 77, 2.
25. *Ps.* 118, 18.
26. *Matei* 11, 29. După astfel de cuvinte cum ar mai putea fi socotit Iisus «arogant» ?
27. *Ioan* 13, 1—8.
28. *Luca* 22, 27.

şi necurate, ci să-ţi întorci cugetul spre o lege aşa cum o vrea Dumnezeu, dreaptă, duhovnicească, de dragul căreia Hristos a ştiut să se facă pentru noi iudeu pentru iudei ca să-i cîştige pe iudei şi ascultător Legii — deşi El nu-i «sub lege, pentru ca să cîştige pe cei de sub lege» ? [29]

VIII

Mai departe, iudeul lui Celsus zice : *«Mulţi alţii ar fi putut să se arate înaintea altora, aşa cum s-a arătat Iisus celor ce au vrut să fie înşelaţi»*. În acest caz să ne arate nu mulţi, ci măcar unul care să fi propovăduit cu o astfel de putere, cum a făcut-o Iisus cînd a vestit oamenilor o învăţătură atît de superioară în materie de credinţă şi de morală, încît a fost în stare să întoarcă pe oameni la virtute de pe panta pierzării. Iar dacă zice că *«Cei care cred în Hristos le aduc iudeilor învinuirea că nu recunosc dumnezeirea lui Iisus»*, aceia să nu uite că această problemă am tratat-o [30] şi mai înainte, atunci cînd am arătat, totodată, că El a fost atît Dumnezeu, cît şi om. *«Dar, cum L-am fi putut prezenta în chip nedemn pe Iisus tocmai noi care am vestit tuturora că va veni cineva din partea lui Dumnezeu care să pedepsească pe cei nedrepţi ?»* Nu mi se pare un lucru înţelept să răspund la o învinuire care mi se pare prea prostească. Ar fi tocmai aşa ca şi cum ar spune cineva : v-am vestit înţelepciunea, cum am putea să vă vestim ceva cu totul contrar ei ? Ne zbăteam doar pentru dreptate : cum ar fi fost cu putinţă să ne facem vinovaţi de o astfel de nedreptate ? După cum dar se întîmplă astfel de nepotriviri între oameni, ar fi tot aşa de firesc ca oamenii care spun că cred în proorocii care vestesc venirea lui Hristos să nu mai creadă în El atunci cînd realmente El va veni aşa cum fusese proorocit.

Iar dacă trebuie să mai pomenim încă un temei, atunci voi spune că tocmai acesta fusese prezis de prooroci. Căci Isaia o spune deschis : «Cu auzul veţi auzi şi nu veţi înţelege, şi uitîndu-vă vă veţi uita, dar nu veţi vedea, căci s-a învîrtoşat inima poporului acestuia» [31]. Să răspundă de ce s-a proorocit iudeilor că vor auzi şi vor vedea, în schimb nu înţeleg cele spuse şi nu pricep cele întîmplate ? Sigur că pe Iisus îl vedeau, dar nu înţelegeau cine este El, cuvintele Lui le auzeau, dar din ele nu-I recunoşteau dumnezeirea, care, din pricina purtării de grijă, cea plină de iubire, arătată faţă de iudei, a trecut acum la creştinii proveniţi dintre păgîni [32].

29. *I Cor.* 9, 20.
30. A se vedea mai sus : I, 67 ; 69.
31. *Isaia* 6, 9—10.
32. *Matei* 21, 43.

În realitate, vedem că, după întruparea lui Iisus, iudeii sînt cu totul părăsiți, că acum nu mai au nimic din ceea ce era sfînt la ei, că nu mai au nici o mărturie care să poată dovedi că dumnezeirea mai este încă prezentă printre ei. La ei nu mai există acum nici o proorocie și nici o minune, pe cînd la creștini urmele minunii nu numai că n-au dispărut de tot, ci s-au dovedit cu mult mai mari decît fuseseră înainte la iudei. Și dacă ni se acordă crezare, atunci putem confirma chiar noi înșine, căci am văzut și noi mai mult.

«*Dar*, continuă iudeul lui Celsus, *de ce ar fi trebuit să ne lepădăm de Cel pe care L-am vestit mai înainte încît să fim acum pedepsiți mai aspru decît ceilalți?*» Aici cred că ar trebui răspuns așa: iudeii nu-și vor primi pedeapsa numai la judecata în care credem noi, întrucît ei nu au crezut în Hristos, și I-au pregătit tot felul de batjocuri, ci ei și-au primit parte din pedeapsă încă de pe acuma. Căci unde mai este vreun popor ca al lor, fugărit chiar din cetatea lui și din țara lui, departe de locurile unde se cade să se cinstească cultul tradițional al părinților? Ei sînt acest popor nenorocit și n-au ajuns în starea asta pentru multele lui păcate, care îl apasă, ci mai ales pentru ceea ce au făcut Iisus-ului nostru.

IX

Și iudeul continuă: «*Cum am putea noi crede că ar fi fost Dumnezeu Cel care, între alte învinuiri, n-a adus la îndeplinire nimic din cele făgăduite? Care atunci cînd L-au dovedit vinovat și L-au osîndit, socotindu-L vrednic de pedeapsă, în timp ce El se ascundea și căuta să fugă în chipul cel mai rușinos, a fost prins și trădat tocmai de cei pe care El îi numise ucenicii Săi? Dacă era Dumnezeu de ce nu a avut puterea nici să fugă, nici să se lase dus legat, sau măcar dacă era socotit Mîntuitorul, Fiul și trimisul Dumnezeului celui Atotputernic, de ce a ajuns să fie trădat de cei care petrecuseră tot timpul cu El și care-L socoteau Învățătorul lor?*» Răspunsul nostru va fi următorul: Nici noi nu credem că trupul acela al lui Iisus, așa cum se putea el vedea cu ochii și percepe cu celelalte simțuri, ar fi el însuși Dumnezeu. Dar de ce vorbesc ei numai de trup? Nici sufletul Lui nu putea fi Dumnezeu din moment ce a putut spune: «sufletul Meu întristat este pînă la moarte»[33]. Cum a fost cu putință să fie Dumnezeu — zic iudeii — Cel care spusese în cărțile proorocilor: «Iată, Eu sînt Domnul Dumnezeu a tot trupul»[34] și iarăși «Înainte de Mine n-a fost Dumnezeu și nici nu va fi»[35], cîtă

33. *Ioan* 14, 12; *Matei* 26, 38.
34. *Ier.* 32, 27.
35. *Is.* 43, 10.

vreme iudeii credeau că Dumnezeu se compune din suflet şi trup, servindu-se de trup doar ca de o unealtă? În acelaşi timp elinii cred că Dumnezeu e cel ce vorbeşte şi se aude prin glasul Pitiei din Delfi, şi care declară: «Eu ştiu cîte grăunţe are nisipul mării şi cît sînt de întinse oceanele, eu înţeleg graiul munţilor şi pricep ce spun cei fără de grai» [36]. În ceea ce priveşte pe creştini, şi noi învăţăm că Dumnezeu Cuvîntul este Fiul Dumnezeului celui Atotputernic, Care a grăit prin gura lui Iisus: «Eu sînt Calea, Adevărul şi Viaţa» [37]. Şi iarăşi «Eu sînt uşa» [38] şi mai departe: «Eu sînt Pîinea cea vie, Care S-a pogorît din cer» [39] şi alte cuvinte asemănătoare.

Învinuim, aşadar, pe iudei [40] care n-au recunoscut dumnezeirea lui Iisus cu toată mulţimea mărturiilor proorocilor, care-L descriu ca puterea cea mare a lui Dumnezeu, Stăpînul şi Părintele tuturor făpturilor, căci după convingerea noastră despre El s-au rostit acele cuvinte de poruncă despre care citim în istoria creaţiei descrisă de Moise: «să fie lumină!», «să fie o tărie în mijlocul apelor» şi tot ce a poruncit, Dumnezeu a poruncit şi Fiul a făcut. Lui i-au fost adresate cuvintele: [41] «să facem om după chipul şi după asemănarea Noastră», şi credem că tot ce Tatăl a poruncit, Cuvîntul a săvîrşit. Şi aceste lucruri le afirmăm nu numai pe temeiul unei presupuneri obişnuite, dealtfel, la iudei, ci ele au fost spuse de însuşi Dumnezeu şi rostirea lor e următoarea: «El a zis şi s-a făcut; El a poruncit şi s-au zidit» [42]. Iar dacă Dumnezeu a poruncit şi făpturile au fost aduse la viaţă, atunci, în înţelesul şi graiul acestor prooroci, cine ar fi fost în stare să împlinească porunca Tatălui dacă nu Cel care este, ca să zicem aşa, Cuvîntul şi Adevărul?

Pe de altă parte, Evangheliile ştiu că Cel care a zis prin gura lui Iisus «Eu sînt Calea, Adevărul şi Viaţa» nu poate fi mărginit cumva într-un trup şi într-un suflet ca ale lui Iisus [43]. Faptul acesta reiese din multe pasaje, din care va fi de ajuns să cităm numai cîteva. Proorocind că Fiul lui Dumnezeu se va ivi curînd, dar fără a fi numaidecît mărginit la acest trup şi suflet, ci prezent peste tot, Ioan Botezătorul a zis: «În mijlocul vostru se află Acela pe care voi nu-L ştiţi, Cel care vine după mine» [44]. Or, dacă s-ar fi gîndit că Fiul lui Dumnezeu se află numai aco-

36. Herodot, *Istorii* I, 47 (trad. rom. Ad. Piatkovski, Bucureşti, 1961, pag. 38).
37. *Ioan* 14, 6.
38. *Ioan* 10, 7.
39. *Ioan* 6, 51.
40. *Învinuirile aduse iudeilor sînt expuse mai pe larg în C. Cels* II, 38.
41. *Fac.* 1, 26.
42. *Ps.* 32, 9.
43. A se vedea şi mai încolo: IV, 5; V, 12.
44. *Ioan* 1, 26—27.

lo unde se află trupul Lui cel văzut, atunci cum ar fi putut spune: «În mijlocul vostru se află Acela pe care voi nu-l știți?» Mai mult, Iisus însuși ridică mintea ucenicilor Săi spre cele mai înalte concepții despre Fiul lui Dumnezeu, atunci cînd zice: «unde sînt doi sau trei adunați în numele Meu, acolo sînt și Eu în mijlocul lor» [45]. Și tot aceeași e și însemnarea făgăduinței făcute ucenicilor Săi: «Iată Eu sînt cu voi în toate zilele, pînă la sfîrșitul veacului» [46]. Desigur, acest lucru nu-l spunem ca și cum am vrea să despărțim pe Fiul lui Dumnezeu de Iisus, căci după întrupare unul singur există: Cuvîntul lui Dumnezeu, Cel ce S-a întrupat cu sufletul și cu trupul lui Iisus. Căci dacă într-adevăr este după cuvîntul lui Pavel care zice: «Cel ce se alipește de Domnul este un singur duh cu El» [47], în sensul că oricine a înțeles că cine s-a unit cu El este un singur duh cu Domnul, atunci cu cît mai deplină și mai desăvîrșită e unirea firii dumnezeiești cu cea omenească, devenind o singură ființă: Cuvîntul lui Dumnezeu? De fapt, printre iudei, El s-a arătat ca «Puterea lui Dumnezeu» [48], prin minunile Sale, despre care Celsus spune că ar fi niște acte superstițioase, pe cînd iudeii de atunci, inițiați în nu știu ce izvor despre Beelzebul, cu ajutorul căruia ar săvîrși astfel de fapte, ziceau: «Cu domnul demonilor scoate pe demoni» [49]. Mîntuitorul i-a convins însă despre marea absurditate a spuselor lor arătîndu-le că stăpînirea răului încă nu luase sfîrșit. Acest lucru va fi ușor de înțeles de oricine va vrea să citească cu înțelegere referatul biblic, pe care nu-l voi explica acum.

X

Și la urma urmei, ce a făgăduit Iisus și n-a împlinit? Să ne precizeze Celsus și să ne arate despre ce e vorba! Dar nu va fi în stare s-o facă, pentru faptul că își închipuie că toate calomniile și învinuirile, pe care le aduce lui Iisus și nouă, le poate scoate din niște relatări pe care le-a tălmăcit greșit, sau din niște pasaje evanghelice pe care le sucește cum vrea, ori, în sfîrșit, din niște istorisiri evreiești. Iar întrucît iudeul lui repetă într-una: *«L-am prins în cuvînt pe Iisus, L-am osîndit fiind vrednic de pedeapsă»*, îl rugăm să ne arate în ce chip L-au «prins în cuvînt» cei ce căutau să-L facă de minciună? Nu cumva e vorba de marea învinuire ce i-au adus-o acei martori care au declarat: «Acesta a zis: pot să dărîm templul lui Dumnezeu și în trei zile să-l clădesc»? [50]

45. *Matei* 18, 20.
46. *Matei* 28, 20.
47. *I Cor.* 6, 17.
48. *I Cor.* 1, 18; 24.
49. *Matei* 12, 24.
50. *Matei* 26, 61.

Doar se știe că aici «El vorbea despre templul sufletului Său»[51], pe cîtă vreme ei nu înțelegeau la ce se referea Iisus, ci gîndeau că vorbește despre templul de piatră pe care iudeii îl cinsteau mai mult decît pe adevăratul templu al lui Dumnezeu, care e Cuvîntul, Înțelepciunea și Adevărul, singurul Căruia I se cuvine cinstea cea mai deplină. Și să ne mai răspundă în ce chip «se ascundea Iisus și cum a căutat El să fugă în mod rușinos»? Să ne arate în ce anume a constat învinuirea ce i se aduce?

Se mai afirmă că «a fost prins» cu ceva. Aș putea răspunde: dacă cuvintele «a fost prins» vor să spună că e vorba de ceva fără voia Lui, atunci urmează că El totuși n-a fost prins pentru că atunci cînd urma să vină vremea să fie dat în mîinile oamenilor, Iisus nu S-a ferit, întrucît era «Mielul lui Dumnezeu, venit să ridice păcatele oamenilor»[52]. Or, ca unul care știa tot ce are să I se întîmple, Iisus a apărut El însuși înaintea oamenilor, zicînd: «Pe cine căutați? iar ei îi răspunseră: pe Iisus Nazarineanul. El le-a zis: Eu sînt. Și Iuda, care Îl trădase, era și el cu ei. Atunci cînd le-a spus: Eu sînt, ei s-au dat înapoi și au căzut la pămînt. Și iarăși i-a întrebat: Pe cine căutați? Iar ei au zis: pe Iisus Nazarineanul. Răspuns-a Iisus: V-am spus că Eu sînt. Deci dacă Mă căutați pe Mine, lăsați pe aceștia să se ducă!»[53].

Mai mult! Și către cel care a vrut să-I vină în ajutor (Simon Petru), care a lovit pe «sluga arhiereului, tăindu-i urechea», Iisus a spus: «Pune sabia în teacă, căci toți cei ce scot sabia, de sabie vor pieri. Sau ți se pare că nu pot să rog pe Tatăl Meu și să-Mi trimită acum mai mult de douăsprezece legiuni de îngeri? Dar cum se vor împlini Scripturile, care zic că așa trebuie să fie?»[54] Dacă vrea cumva să vadă scorneli în cuvintele celor care au scris Evangheliile, atunci de ce n-ar fi mai curînd scorneli cuvintele izvorîte din dușmănie și ură împotriva lui Iisus și a creștinilor, iar adevăr în mărturia celor care au dovedit sinceritate în dragostea lor pentru Hristos în stare să suporte orice decît să-și lase credința? O astfel de credincioșie și statornicie pînă la moarte ne dovedesc că ucenicii lui Iisus nu aveau nici o înclinare și nici un interes să istorisească lucruri neadevărate despre Învățătorul lor, iar în ochii celor care văd lucrurile fără idei preconcepute trebuie să fie clar că ucenicii erau convinși de adevărul celor scrise de ei, întrucît, altfel, n-ar fi suferit atît de mari și grele prigoane pentru Cel despre Care credeau că e cu adevărat Fiul lui Dumnezeu.

51. *Ioan* 2, 21.
52. *Ioan* 1, 29.
53. *Ioan* 18, 4—8.
54. *Matei* 26, 52—54.

XI

Cealaltă învinuire, că «Iisus a fost trădat tocmai de cei pe care El îi numise ucenicii Săi», a fost luată de iudeul lui Celsus chiar din Evanghelii, numai că vorbeşte de mai mulţi trădători, în loc de unul singur — Iuda —, pentru ca să pară că prin aceasta creşte învinuirea. În schimb, nici ceea ce s-a scris în Scriptură despre Iuda nu s-a folosit cu toată grija, căci sufletul aceluia era hărţuit cumplit de simţăminte contradictorii: pe de o parte, el nu era pornit cu ură, din toată inima, împotriva lui Iisus, dar, pe de altă parte, nici nu păstra din inimă respectul ce s-ar fi cuvenit să-l aibă un ucenic faţă de Învăţătorul său, căci mulţimii care venise să prindă pe Iisus «vînzătorul i-a dat semn zicînd: pe care-L voi săruta, Acela este; puneţi mîna pe El»[55]. Se vede că mai păstra măcar un dram de respect faţă de Dascălul său, altfel L-ar fi predat şi fără să-I dea sărutarea cea mincinoasă. Nu-i oare un semn spre a convinge pe toţi că, în ciuda lăcomiei şi gîndului său nelegiuit de trădare a Învăţătorului, în sufletul său Iuda a mai păstrat o frîntură din învăţăturile lui Iisus, care părea a fi, zicem aşa, un rest de bunătate? Căci spune Scriptura: «Atunci Iuda, cel ce L-a vîndut, văzînd că Iisus a fost osîndit la moarte, s-a căit şi a adus înapoi arhiereilor şi bătrînilor cei treizeci de arginţi, zicînd: am greşit vînzînd sînge nevinovat. Ei i-au zis: Ce ne priveşte pe noi? Tu vei vedea. Şi aruncînd arginţii în templu, a plecat şi ducîndu-se s-a spînzurat»[56].

Iar dacă Iuda iubitorul de argint, care fura ce se punea în pungă în folosul săracilor, «s-a căit şi a adus înapoi arhiereilor şi bătrînilor cei treizeci de arginţi», atunci e clar că învăţăturile lui Iisus au putut trezi în el oarecari remuşcări, iar vînzătorul nu le-a dispreţuit şi nu le-a părăsit cu totul, întrucît el însuşi spune: «am greşit vînzînd sînge nevinovat», ceea ce constituie o mărturisire publică a păcatului săvîrşit. Vezi, dar, cît de aprinsă şi de cumplită e durerea remuşcării pentru păcatele săvîrşite, încît nu era în stare să mai trăiască aşa, ci, după ce a aruncat arginţii în templu, s-a dus de acolo şi s-a spînzurat. Făcîndu-şi astfel judecata, el a arătat cît de puternică a fost învăţătura lui Iisus pînă şi într-un păcătos ca Iuda, hoţ şi vînzător, dar neputincios în a călca în picioare tot ceea ce învăţase de la Iisus. Vor putea spune oare oamenii de felul lui Celsus că aceste mărturii clare dovedesc că apostazia lui Iuda n-a fost totală, în ciuda a tot ce făcuse împotriva Învăţătorului său, şi că nu sînt decît poveşti, în timp ce singurul fapt adevărat e trădarea unuia din ucenicii Săi, adăugînd pe deasupra şi faptul că trădarea lui s-a

55. *Matei* 26, 48.
56. *Matei* 27, 3—5. «Nimeni nu-i atît de bun încît să nu fie în el şi ceva rău, şi nimeni nu-i atît de decăzut încît să nu mai fi rămas în el ceva bun». Origen, *In ep. ad. Rom.* 9, 41. La fel *In Math.* ser. 117.

făcut din toată inima? Oricum, e nedrept şi nefiresc să te laşi dus de patimă şi de ură în primirea sau respingerea dovezilor uneia şi aceleiaşi cărţi.

Ca să mai amintim, dacă-i nevoie, în legătură cu Iuda încă un fapt, care desigur că va face de ruşine pe vrăjmaşii noştri, să luăm întreg psalmul 108, care se referă exact la trădarea lui Iuda şi care începe aşa : «Dumnezeule, lauda mea n-o ţinea sub tăcere, că gura păcătosului şi gura vicleanului asupra mea s-au deschis» [57]. Se prooroceşte aşadar că Iuda s-a depărtat din rîndul apostolilor şi în locul lui a fost ales altul, căci acest lucru îl arată aceste cuvinte : «Şi dregătoria lui i-o ia altul» [58]. Dar să zicem că Iisus a fost trădat de un ucenic mai rău decît Iuda, pentru că asupra lui s-au răsfrînt, ca să zicem aşa, toate cuvintele lui Iisus. Chiar şi în cazul acesta cum s-ar explica defăimarea pornită împotriva lui Hristos şi împotriva credinţei noastre? De unde ar reieşi dovada şi mai sigură că Evanghelia spune minciuni? Iar la alte învinuiri pe care ni le aduce Celsus, noi am dat deja cîteva răspunsuri [59], arătînd că Iisus n-a avut de gînd să fugă atunci cînd a fost prins, ci S-a predat de bună voie, pentru noi. Or, de aici urmează că, chiar dacă a fost legat, El a făcut acest lucru de bunăvoie, vrînd să ne arate că trebuie să primim suferinţa de bunăvoie pentru credinţa noastră.

XII

De-a dreptul copilăreşte ni se par şi învinuirile următoare : *«Nici un comandant bun, care are sub el mii de ostaşi, nu a fost trădat vreodată, şi nici chiar căpeteniile de tîlhari dintre cei mai înrăiţi, cîtă vreme păreau a fi una cu ei. Or Iisus, întrucît a fost trădat de cei de sub ascultarea Lui, se vede că n-a fost harnic să-i conducă disciplinat, ci după ce că i-a făcut să-şi piardă încrederea în El, nu le-a putut inspira nici măcar atîta simpatie, ca să zicem aşa, cîtă au tîlharii faţă de căpetenia lor»*. Or, istoria consemnează adeseori cazuri cînd căpeteniile armatei au fost trădate de ostaşii lor, iar căpeteniile de hoţi au fost făcuţi prizonieri de banda lor, pentru că şi unii şi alţii se dovediseră străini de tovarăşii lor. Dar să zicem că nici unul din comandanţii ori din căpeteniile de hoţi n-au fost trădaţi : cu ce întăreşte învinuirea adusă lui Iisus faptul că unul din ucenicii Săi l-a trădat? Iar dacă Celsus vrea să facă pe filosoful, să-l întrebăm : e oare vreun motiv în plus de a ataca pe Aristotel care s-a dovedit ucenic ascultător 20 de ani [60], dar apoi s-a depărtat

57. *Ps.* 108, 1.
58. *Ps.* 108, 7.
59. Mai sus : II, 10.
60. Diogene Laertios, *Vieţile...* V, 9 (trad. rom. pag. 259). A se vedea mai sus : I, 13.

de Platon şi a căutat să batjocorească credinţa în nemurirea sufletului, numind ideile lui Platon «simple reverii» sau «visuri» ? Şi dacă ar exista aici vreo îndoială aş adăuga încă ceva : n-a mai fost oare Platon stăpîn pe dialectica lui şi nici în stare să-şi închege deplin sistemul de cugetare atunci cînd Aristotel s-a depărtat de el, iar din această pricină sînt oare învăţăturile lui Platon doar simple greşeli ? Sau e posibil ca Platon să fi avut dreptate, potrivit spuselor filosofilor de după el, iar Aristotel să fi devenit rău şi nerecunoscător faţă de dascălul său ?

Asemenea şi Hrisip, în multe locuri din cărţile sale pare să critice pe Cleante, propunînd soluţii contrare părerii celui ce-i fusese dascăl pe cînd era el tînăr şi învăţa filosofia [61]. Şi totuşi, se spune că Aristotel a frecventat pe Platon 20 de ani, iar Hrisip a stat şi el în şcoala lui Cleante vreme îndelungată, pe cînd Iuda n-a petrecut nici măcar trei ani împreună cu Iisus. Din biografiile filosofilor s-ar putea scoate multe fapte asemănătoare celor pe care Celsus le reproşează lui Iisus în legătură cu Iuda. Pitagoreii îşi zideau chiar morminte sau kenotafe pentru cei care, după ce s-au îndreptat către filosofie, pregăteau drumul către viaţa comună, totuşi această lipsă nu slăbea învăţătura şi nici vaza filosofiei lui Pitagora şi a ucenicilor lui.

XIII

Şi continuă iudeul lui Celsus : *«Aş mai putea spune multe lucruri în legătură cu viaţa lui Iisus, care toate sînt adevărate, dar cu mult deosebite de cele ce istorisesc despre El ucenicii Lui, dar intenţionat nu le mai amintesc pe toate»*. Mă întreb : care sînt aceste lucruri ? Cît sînt ele de adevărate ? Şi în ce măsură se deosebesc de cele pe care le citim în Evanghelie şi pe care iudeul lui Celsus nu vrea să le mai amintească ? Nu cumva se preface, folosind metodele unui retor dibaci, spunînd că ar avea să ne spună ceva cu toate că nu există nimic în afară de ceea ce spune Evanghelia, al cărui adevăr vrea să impresioneze pe ascultători ori să constituie o acuză clară împotriva lui Iisus şi a învăţăturii Lui ?

Celsus învinovăţeşte pe ucenici că *«ar fi scornit că Iisus ar fi ştiut totul dinainte şi ar fi proorocit tot ceea ce I s-a întîmplat mai tîrziu»*. Or, chiar dacă Celsus nu vrea să creadă, acesta a fost adevărul pe care-l voi dovedi prin multe alte cuvinte ale proorocilor, referitoare la Mîntuitorul, prin care s-a proorocit chiar şi ceea ce s-a întîmplat creştinilor multe veacuri mai tîrziu, căci cine nu se va mira de această proo-

61. Diogene Laertios, *op. cit.*, VII, 179.

rocie: «La dregători și la regi veți fi duși pentru Mine spre mărturie lor și păgînilor»[62], precum și toate celelalte proorociri făcute în legătură cu prigoanele viitoare ale ucenicilor Săi? Ce altă învățătură se mai cunoaște în lume, ai cărei aderenți să fie urmăriți pentru ca unul din defăimătorii lui Iisus să poată spune: prevăzînd contradicțiile pe care le trezeau nelegiuirile și minciunile învățăturii Lui, El a hotărît să-și facă din aceasta un titlu de glorie prin prezicerea făcută de El încă de la început? Căci dacă într-adevăr unii sînt duși pentru învățăturile lor la dregători și la regi, atunci cine ar merita acest lucru mai mult decît epicureii, care tăgăduiesc cu totul că ar exista vreo Providență? Și cine ar merita mai mult acest lucru decît ucenicii lui Aristotel sau peripateticii, care spun că rugăciunile și darurile aduse ca jertfă zeilor sînt fără de nici un rost?

Dar ar putea obiecta cineva că și samarinenii sînt prigoniți din pricina credinței lor. Răspundem: Sicarii (sau samarinenii) sînt pedepsiți cu moartea din pricina tăierii împrejur, care e privită ca o schilodire potrivnică legilor publice și îngăduită numai iudeilor[63]. Încă nu s-a întîmplat niciodată să se audă ca vreun judecător să fi dat sentință de moarte unui samarinean care, luptînd să ducă o viață potrivită cu ceea ce crede el că este credință, ar fi eliberat dacă ar cădea de la credință ori dacă e osîndit fiindcă nu-și lasă credința; în schimb, e destul să se dea pe față că a fost tăiat împrejur, pentru ca să-l dea morții pe cel tăiat împrejur. Potrivit cuvintelor Mîntuitorului numai creștinilor li se potrivesc cuvintele «la dregători și la regi veți fi duși pentru Mine», siliți de judecători să se lepede de credința creștină, să aducă jertfe după legile obișnuite, să depună jurămînt în acest sens și abia după acest jurămînt să meargă liniștiți la casa lor trăind fără nici un pericol.

Dar ia aminte cu cîtă autoritate se spune în cuvintele lui Iisus: «Oricine va mărturisi pentru Mine înaintea oamenilor, mărturisi-voi și Eu pentru el înaintea Tatălui Meu, Care este în ceruri. Iar de cel ce se va lepăda de Mine înaintea oamenilor...»[64] Și urcă acum împreună cu mine pe firul gîndirii pînă la Iisus, Care pronunță aceste cuvinte, și ia seama că ceea ce a proorocit El încă nu a ajuns să se împlinească! Poți să nu accepți și să nu crezi în cele ce-ți spune, socotindu-le fleacuri și deșertăciuni, și că ceea ce prevestește El n-are să se întîmple. Sau, dacă nu faci acest lucru, îți exprimi măcar nehotărîrea și îndoiala dacă trebuie sau nu trebuie într-adevăr să dai crezare cuvintelor Lui, și vei zice: dacă aceste făgăduințe s-au împlinit, dacă învățătura cuvintelor

62. *Matei* 10, 18.
63. E. Schürer, *Gesch. d. jud. Volkes, im Zeitalter Jesu Christi*, ed. IV vol. I/1981/, p. 508.
64. *Matei* 10, 32—33.

lui Iisus s-a dovedit adevărată, din pricină că dregătorii și regii caută să ucidă pe cei ce cred în Iisus, atunci vom crede și noi că El a spus astfel de lucruri, pentru că a primit de la Dumnezeu o împuternicire deosebită de a răspîndi între oameni această învățătură, despre biruința căreia avea toată convingerea. Cine nu va admira, urmărind gîndul Celui care grăia și învăța totodată, spunînd : «Și se va propovădui această Evanghelie a împărăției în toată lumea, spre mărturie la toate neamurile» [65], înțelegînd că, după cum s-a spus, Evanghelia lui Iisus a fost într-adevăr «propovăduită la toată făptura de sub cer», «elinilor și barbarilor, învățaților, și neînvățaților ?» [66]. Căci cuvîntul Său, propovăduit cu putere, a cuprins toată omenirea și nu ai să vezi neam omenesc care să se fi putut împotrivi să primească învățătura lui Iisus.

Iar dacă iudeul lui Celsus nu vrea să creadă că Iisus a prezis de mai înainte tot ce are să se întîmple, atunci să bagi de seamă ce fel de suferințe a prezis evreilor că vor gusta din partea romanilor, și asta într-o vreme cînd Ierusalimul încă nu căzuse, ci era căpetenia întregii evlavii iudaicești, și atunci nimeni nu va mai spune că aderenții și ascultătorii lui Iisus au transmis fără să fi scris învățătura Evangheliilor, iar ucenicii au rămas și ei fără să fi avut despre Mîntuitorul nimic în scris. Căci este scris : «Iar cînd veți vedea Ierusalimul înconjurat de oști, atunci să știți că s-a apropiat pustiirea lui» [67]. Și cînd grăia El acestea nu se afla nici urmă de armată împrejurul Ierusalimului ca să-l blocheze, înconjurîndu-l. Asediul n-a început decît pe vremea domniei lui Nero și a durat pînă la domnia lui Vespasian, al cărui fiu Titus a și nimicit Ierusalimul. Și, după cum scrie Iosif Flaviu, acest lucru s-a întîmplat din pricina răscoalei de pe vremea lui Iacob cel Drept, frate al Domnului Iisus care se zice Hristos, dar eu cred că din pricina omorîrii lui Iisus Hristos Dumnezeu, după cum ne dă să înțelegem adevărul însuși [68].

XIV

Dealtfel Celsus ar fi putut accepta sau recunoaște că Iisus a prezis mai dinainte ceea ce urma să vină peste El, lăsînd impresia că nu pune prea mare preț pe proorocii, cum a făcut-o și cînd a fost vorba de minuni, atribuindu-le și pe acestea vrăjitoriei [69]. Ar fi putut chiar spune că mulți au cunoscut de mai înainte ceea ce avea să li se întîmple pe temeiul oracolelor oferite de auguri, de felul în care se găseau rînduite

65. *Matei* 24, 14.
66. *Rom.* 1, 14 ; *Col.* 1, 23.
67. *Luca* 21, 20.
68. A se vedea și cele spuse mai sus : I, 47.
69. Ideea afirmată și mai înainte : I, 68 ; 71.

măruntaiele dobitoacelor, de jertfe sau de horoscoape. Dar el n-a vrut să facă o astfel de concesie, socotind că e prea importantă, şi nici n-a acceptat realitatea minunilor, ci le-a zeflemisit, atribuindu-le superstiţiei. Cu toate acestea în cea de a XIII-a sau a XIV-a carte a *Cronicilor* sale, Flegon [70] pare să fi recunoscut că Hristos a prevăzut întîmplarea unor evenimente viitoare, cu toate că a confundat pe Iisus cu Petru, dar afirmînd, oricum, că prezicerile s-au realizat. În acelaşi timp, fără să vrea, prin această concesie privitoare la preştiinţa lui Iisus, Flegon dovedeşte că în cuvîntul părinţilor noştri nu lipsea cu totul o putere dumnezeiască ieşită din comun.

XV

Celsus mai zice : *«Întrucît ucenicii lui Iisus nu puteau ţine ascunse adevăruri notorii, tăinuindu-le, au chibzuit că este mai bine să spună că El le-a ştiut pe toate dinainte».* Se vede că el nu s-a gîndit sau n-a vrut să ţină seama de sinceritatea scriitorilor, care au mărturisit într-adevăr că Iisus spusese mai înainte apostolilor : «voi toţi vă veţi sminti întru Mine în noaptea aceasta» [71], ceea ce s-a şi întîmplat cu adevărat, şi că, mai departe, a proorocit şi lui Petru : «adevărat zic ţie că în noaptea aceasta, mai înainte de a cînta cocoşul, de trei ori te vei lepăda de Mine» [72] şi ştim că de fapt Petru s-a lepădat de El de trei ori. Dacă n-ar fi fost atît de sinceri, ci, aşa cum spune Celsus, dacă ei ar fi pus în scris doar nişte închipuiri, atunci ei n-ar fi istorisit nici despre lepădarea lui Petru şi nici despre smintirea celorlalţi ucenici. Atunci, chiar dacă aceste lucruri ar fi avut loc, cine ar fi putut aduce vreo învinuire Evangheliei ? Şi aceste fapte ar fi trebuit — cum era şi firesc — să fie trecute cu vederea de nişte oameni care oferă cititorilor învăţătura Evangheliei ca unii care nu pun nici cel mai mic preţ pe moartea de dragul mărturisirii creştinismului. Or, întrucît îşi dăduseră seama că puterea învăţăturii creştine e cu mult mai mare decît mintea omenească, ei au istorisit şi fapte de felul acestora, care — lucru de neînţeles — nu vor tulbura nici pe cititori şi nu vor da prilej nici de lepădare.

XVI

Cu totul naiv mai adaugă Celsus şi cele ce urmează : *«Ucenicii au scris ceea ce au scris despre Iisus numai cu intenţia de a-L uşura de în-*

70. Despre Flegon vorbeşte mai pe larg Origen în această operă : I, 33, 59. Originar din Tralles, în Lidia, sclav eliberat de împăratul Adrian, Flegon ne-a lăsat între altele o scriere cu titlul *«Olimpiadele»*, în care descrie începînd cu anul 776 î.Hr. multe evenimente memorabile, profeţii, oracole sibiline etc.
71. *Matei* 26, 31.
72. *Matei* 26, 34.

vinuirile care Îl copleşiseră. Aceasta e ca şi cum am spune despre cineva că e drept, iar ca mărturie pentru aceasta i-am aduce tocmai faptele lui nedrepte. Ca să-i spui cuiva că este sfînt, i-ai arăta că-i iei viaţa; ca să zici că cineva e nemuritor, i-ai aduce drept dovadă faptul că moare, adăugînd, faţă de toate acestea, că aşa i-au fost lui rînduite toate». Fără îndoială că exemplul amintit e cu totul nepotrivit: nu-i nimic ciudat în faptul că Cel care avea să fie pentru oameni model de viaţă a hotărît să Se dea drept pildă cum se cade să mori de dragul credinţei. Şi aceasta chiar dacă nu am pomeni şi folosul care s-a răsfrînt de pe urma morţii Lui asupra tuturor oamenilor, aşa cum am arătat în cartea precedentă [73]. În judecarea pripită pe care şi-o face despre suferinţa lui Iisus, Celsus crede că găseşte o confirmare, pe cînd de fapt ea e o tăgăduire a afirmaţiei sale: el însă nu-şi dă seama nici pe departe de adînca gîndire a lui Pavel ori de spusele proorocilor. Se vede că a uitat ceea ce spusese unul dintre eretici atunci cînd a zis că Iisus a suferit aceasta numai în aparenţă, iar nu în realitate [74]. Dacă ar fi cunoscut mai bine lucrurile, atunci n-ar fi scris: *«Voi nici nu spuneţi măcar că patimile lui Iisus nu erau decît o amăgire a celor necredincioşi, pe cînd în realitate El n-a suferit, cu toate că voi susţineţi pe faţă că El a pătimit».* Noi, creştinii, nu confundăm lucrurile, aparenţa cu realitatea pătimirii, pentru că altfel şi învierea Lui ar fi tot o minciună, iar nu un adevăr. Căci cine a murit odată cu adevărat, dacă învie, acela învie cu adevărat, cîtă vreme cel care moare numai în chip părut, acela nu învie cu adevărat.

Iar întrucît necredincioşii îşi bat joc de învierea lui Hristos, voi aminti de spusele lui Platon în legătură cu Er, fiul lui Armenios, despre care ni se istoriseşte că după 12 zile acesta s-a ridicat nevătămat de pe rugul osîndei, istorisind toate prin cîte a trecut în lumea subpămînteană [75]. Pentru nişte necredincioşi nu va fi fără folos şi fără rost nici istorisirea ce ne-a lăsat-o Heraclide în legătură cu o femeie care multă vreme încetase de a mai respira [76]. Ba, se istoriseşte chiar despre mulţi morţi care s-au ridicat din mormînt nu numai în ziua morţii, ci şi a doua zi. Prin urmare, ce poate fi chiar atît de ciudat că Cel care a făcut atîtea fapte ieşite din comun şi care sînt atît de evidente, să fie totuşi socotite de Celsus drept «scamatorii şi farmece» numai de dragul de a le

73. I, 54—55.
74. E vizat dochetismul, de care ştia încă de pe la anii 100 Sf. Ignatie, *Ep. c. Tralieni*, X (Scrierile părinţilor apostolici, Bucureşti, 1979, p. 172).
75. Platon, *Republica* 614—621 (citat după M. Borret, *op. cit.*, I, p. 328).
76. În sec. IV î. Hr. Heraclide din Pont dă «cazul femeii căzute în nesimţire timp de 30 de zile» (Diogene Laertios, *op. cit.*, VIII, 612). La fel citează şi Pliniu in *Istoria naturală* (7, 145) mai multe astfel de cazuri de morţi aparente. Cf. Röhm, *op. cit.*, p. I, 189.

scădea vrednicia, pentru că în fond ele n-au putut fi nici tăgăduite, atunci cînd Iisus s-a apropiat de sfîrşitul Lui măreţ, cînd sufletul Lui s-a despărţit de bunăvoie de trup, în care iarăşi să se întoarcă atunci cînd va vrea, desigur după împlinirea unor anumite lucrări [76 a] în afară de trup? Doar e scris în Evanghelia după Ioan că Iisus a rostit aceste vorbe: «Nimeni nu ia viaţa Mea de la Mine, ci Eu de la Mine însumi o pun. Putere am să o pun şi putere am iarăşi să o iau» [77]. Şi poate că pricina grabei de a ieşi din trup era tocmai ca să-l păzească întreg şi să nu ajungă să i se zdrobească fluierele aşa cum au fost zdrelite cele ale tîlharilor răstigniţi împreună cu El: «Deci au venit ostaşii şi au zdrobit fluierele celui dintîi, şi ale celuilalt, care era răstignit împreună cu el. Dar venind la Iisus dacă au văzut că şi murise, nu I-au zdrobit fluierele» [78].

Cu aceasta am răspuns şi la întrebarea: *«Cum s-ar putea crede ca Iisus să fi prezis acestea?»* Cît despre cealaltă întrebare: *«Cum poate fi un mort nemuritor?»* cine va dori să ia seama, că nu mortul e nemuritor, ci Cel care a înviat din morţi, căci nu numai că moartea nu-i nemuritoare, ci nici Iisus însuşi, Care era o fiinţă compusă, nu era nemuritor înainte de a fi ajuns să moară. Nici un om rînduit să moară nu-i nemuritor. Nemuritor este numai atunci cînd nu trebuie să mai moară: «Hristos înviat din morţi nu mai moare. Moartea nu mai are stăpînire asupra Lui» [79], aceasta în ciuda tuturor celor ce ar vrea să înţeleagă sensul acestor cuvinte, dar nu pot.

XVII

Iată apoi încă o năzbîtie din cele spuse de Celsus: *«Unde s-ar fi putut găsi un zeu, un duh sau un om înţelept care, prevăzînd că astfel de nenorociri ar veni peste el, să nu le fi ocolit dacă i-ar fi stat în putinţă, în loc să se închine cu capul plecat în faţa primejdiilor prevăzute?»* În orice caz, Socrate ştia dinainte că dacă bea venin din cucută va muri şi ar fi putut, dacă ar fi urmat sfatul lui Kriton, să fugă din temniţă şi să nu i se întîmple nimic, dar a hotărît — aşa cum credea că-i preferabil — că ar fi mai bine pentru el să moară ca filosof, decît să ducă o viaţă potrivnică filosofiei lui [80]. Tot aşa şi Leonida, conducătorul spartanilor, îşi dădea seama dinainte că în curînd el şi cei care-l însoţeau vor muri la Termopile, în schimb o viaţă ruşinoasă nu avea nici o va-

76 a. Aluzie la coborîrea în iad.
77. *Ioan* 10, 18, *C. Cels* III, 32 şi *Biblia patristică*, p. 333 (citat de 21 ori).
78. *Ioan* 19, 32—33.
79. *Rom.* 6, 9.
80. Platon, *Criton* 44—46 (trad. rom. St. Bezdechi, Bucureşti, 1932, p. 13).

loare în ochii lui, de aceea a zis către ai săi : «să prînzim în trupuri, căci de cinat vom cina în infern !»[81]. Şi dacă vrei să mai strîngi astfel de istorii, atunci să ştii că vei găsi multe[82]. Or, dacă Iisus şi-a văzut de mai înainte patimile şi nu le-a ocolit, dacă şi-a dat seama de ele încă dinainte şi totuşi le-a întîmpinat curajos, de ce te mai miri ? Şi tot la fel nu este de mirare că şi Pavel, Apostolul Său, n-a făcut altfel, căci şi el îşi dădea seama ce suferinţe îl aşteptau atunci cînd se apropia de Ierusalim şi cînd, cu toate acestea, s-a dus înainte spre ele, certînd pe cei care îl deplîngeau şi căutau să-l împiedice să se urce la Ierusalim[83]. Şi cîţi dintre creştinii noştri de azi nu ştiu că trebuie să moară dacă stăruie mai departe să mărturisească credinţa creştină, pe cînd, dimpotrivă, ar putea fi din nou liberi dacă ar tăgădui pe Domnul ? Dar ei nu pun preţ pe viaţă, ci preferă să moară de bunăvoie pentru credinţa lor.

XVIII

Dar iată şi altă neghiobie pe care o spune iudeul lui Celsus : *«Întrucît Iisus a proorocit şi cine este cel ce Îl va vinde şi care este cel ce se va lepăda de El, cum se face că frica de Dumnezeu n-a oprit nici pe cel dintîi de la vînzare şi nici pe al doilea de lepădare ?»* Se pare că preaînvăţatul Celsus nici măcar n-a văzut că aici e vorba de o contradicţie : Căci dacă Dumnezeu cunoştea lucrurile de mai înainte, întrucît era Dumnezeu, iar preştiinţa Lui n-a fost greşită, atunci era cu neputinţă ca omul rînduit să-L vîndă să nu ajungă să-L vîndă, iar bărbatul care trebuia să se lepede de El să n-o şi facă. Şi dacă, dimpotrivă, ar fi fost cu putinţă ca unul să nu-L vîndă şi celălalt să nu-L renege, aşa încît să nu mai poată fi vorba de vînzare şi nici de lepădare la cei care fuseseră rînduiţi spre aceste fapte încă de mai înainte, atunci Iisus n-ar mai fi spus adevărul în clipa cînd a proorocit : acesta Mă va vinde, acela se va lepăda de Mine. Într-adevăr, dacă El cunoştea de mai înainte pe cel care avea să-L vîndă, atunci cunoştea şi răutatea din care izvora vînzarea şi pe care n-o oprea prin preştiinţa Lui. Şi tot aşa, dacă El şi-a dat seama că unul din apostoli se va lepăda de El, înseamnează că tocmai fiindcă a cunoscut slăbiciunea din care izvora lepădarea sa a prezis Iisus pe cel care se va lepăda de El, iar această slăbiciune nu urma să fie cu nimic influenţată de preştiinţa Lui. În cazul acesta, de unde scoate Celsus concluzia : *«Şi cu toate acestea ei L-au vîndut şi s-au lepădat de El fără să le pese de nimic !»*. Or, am arătat, cînd e vorba

81. Seneca, *Epistole*, 82, 21.
82. Forma scrierilor lui Plutarh (*Moralia* şi *Vieţile paralele*) era vie şi în conştiinţa contemporanilor.
83. *Fapte* 21, 12—24.

de trădător [84], că este greșit să spunem că și-a trădat învățătorul fără de nici o remușcare; de aceea nu-i ușor să spui același lucru și despre cel ce s-a lepădat, cîtă vreme este scris că după lepădare, «el a ieșit afară și a plîns cu amar» [85].

XIX

Ușuratică e și observația următoare a lui Celsus: *«Dacă cineva simte că se uneltește ceva împotriva lui și previne pe cei de la care crede că provin uneltirile, atunci aceștia se lasă de uneltiri și-și văd de treabă»*, pentru că mulți au uneltit împotriva celor ce au fost înștiințați de acest lucru. Și ce argumentează mai departe: *«Întîmplările au avut loc nu pentru că ele ar fi fost prezise (așa ceva e cu neputință), ci dimpotrivă, întrucît ele au avut loc s-a tras concluzia că e greșit să spui că au fost prevăzute, căci e cu neputință ca preveniți oamenii să continue totuși să trădeze și să se lepede»*. Dacă inversăm, însă, aceste fraze, se inversează și concluziile: nu pentru că evenimentele au fost prezise au avut loc; ci dimpotrivă, ele au avut loc așa cum a fost cu putință ca ele să aibă loc, și, întrucît ele s-au întîmplat, de aceea s-a dovedit dreaptă prezicerea lor, pentru că adevărul asupra evenimentelor se judecă potrivit evenimentelor petrecute. Or, în cazul acesta e falsă și afirmația lui Celsus că prezicerea ar fi o minciună, și e lipsită de temei spusa lui: «Oamenii care au fost făcuți atenți nu mai sînt în stare să se facă vinovați de trădare și de lepădare».

XX

Iată cum argumentează Celsus mai încolo: *«Iisus cunoștea faptele întrucît era Dumnezeu, de aceea realizarea proorociilor Sale nu putea să nu aibă loc. În virtutea dumnezeirii Sale, El și-a adus ucenicii și proorocii, cu care mînca și bea împreună, într-o astfel de situație încît erau călcate în picioare orice legi și orice drept. Și ce-i mai absurd, este că El a făcut acest lucru tocmai pentru că ținta Lui supremă era să se arate bun față de toți, iar în primul rînd față de comesenii Lui»*. Față de toate acestea, întrucît vrei să răspund pînă și la criticile cele mai neîntemeiate ale lui Celsus, iată care este răspunsul meu: Celsus e de părere că ceea ce a fost prezis de vreo preștiință se întîmplă din pricină că a fost prezis. Noi, însă, departe de a fi de aceeași părere, spunem că nu cel care prezice e cauza faptului care are să se întîmple, din motivul că a fost prezis, ci evenimentul viitor (care s-ar fi întîmplat și fără să fi fost prezis) este cel care oferă «văzătorului» pricina de a-l pre-

84. Mai sus: II, 11.
85. *Matei* 26, 75.

zice [86]. Mai mult, totul e viu și prezent în preștiința proorocului : se poate ca un lucru să se întîmple, dar se poate și să nu se întîmple : dar una din două tot se va întîmpla, și anume aceasta sau aceea. Noi nu zicem că prezicătorul anulează posibilitatea ca ceva să se întîmple sau nu, sau, cum am zice cu alte cuvinte, cutare lucru trebuie neapărat și în orice împrejurări să se întîmple, pe cînd altceva n-ar fi cu putință să se întîmple. Observația aceasta se potrivește la orice preștiință care are în vedere lucruri ce depind de noi, potrivit celor spuse în Scripturi sau în istorisirile elinilor. Concluzia greșită sau, cum se exprimă dialecticienii, «argumentul leneș», sau concluzia falsă n-ar fi un sofism dacă ne-am lua după judecata lui Celsus, dar după judecata sănătoasă ea sare în ochii oricărui om.

Ca să se înțeleagă acest lucru voi cita, pe de o parte, din Scriptură proorociile cu privire la Iuda și preștiința pe care o avea Mîntuitorul nostru că va fi vîndut, iar pe de altă parte, voi cita din istoricii greci răspunsul oracolului dat lui Laios (presupunînd totuși că pasajul ar fi autentic, întrucît oricum el nu atinge problema noastră).

În psalmul 108 se pun în gura Mîntuitorului următoarele cuvinte în legătură cu Iuda : «Dumnezeule, lauda mea n-o ține sub tăcere. Că gura păcătosului și gura vicleanului asupra mea s-au deschis» [87]. Dacă vei cîntări bine conținutul psalmului vei afla că în el s-a prevestit trădarea Mîntuitorului, precum și faptul că autorul trădării e răspunzător de acțiunea lui, fiind vrednic — prin răutatea sa — de toate blestemele pe care le cuprinde proorocia. Să vină asupra lui, zice psalmistul, pentru că «nu și-a adus aminte să facă milă și a prigonit pe cel sărman și sărac». El și-ar fi putut aduce aminte «să facă milă» și să nu prigonească pe cel pe care-l prigonea, dar, deși ar fi putut-o face, departe de a o face, a trădat, așa încît e vrednic de blestemele pe care le conține proorocia îndreptată contra lui.

Dintre elini, voi cita oracolul făcut lui Laios în modul de mai jos, pe care cîntărețul l-a rostit prin cuvinte asemănătoare. Iată ce-i zice omul care a prevestit viitorul : «ferește-te să însămînțezi, pe toți zeii, în brazda roditoare. De vei face un copil, acesta te va omorî și toată casa ta se va prăbuși în sînge» [88]. Și de aici se vede limpede că Laios ar fi putut să nu însămînțeze «în brazda roditoare», căci prezicătorul

86. «Preștiința nu predestinează», iată o temă favorită pentru Origen și pe care el a tratat-o pe larg în *Filocalia* XXIV—XXV (trad. rom. Origen, *Scrieri alese*, II, p. 469 ș. u.).

87. *Ps.* 108, 1—2. În multe din scrierile lui Origen e întîlnită tema aceasta. A se vedea *Scrieri alese*, II, indice scripturistic.

88. Euripide, *Fenicienele*, 19—20. În discuția asupra destinului, acest caz a fost adesea citat (de Cicero, *De fato* 13, 30 ; de Alex. de Afrodisia, *De fato* 31 ; de Albinos, *Epit.* 26. Cf. M. Borret, *op. cit.*, II, p. 341. La fel și «P.S.B.», 7, 459).

nu i-ar fi poruncit un lucru imposibil. Dar era posibil și să însămînțeze. Nici una, nici cealaltă nu se impuneau în mod silit. Și pentru că nu s-a ferit să nu însămînțeze «în brazda generatoare» urmarea a fost că, întrucît a însămînțat, a suferit nenorocirile tragice ale lui Oedip, ale Iocastei și ale copiilor lor.

Așa-zisul «argument leneș» e un sofism ca și cel pe care-l folosim, de pildă, un bolnav pe care nu-l lăsăm să-și schimbe părerea de a căuta un medic pentru refacerea sănătății lui. Iată formularea lui : dacă soarta vrea să te însănătoșezi, atunci chiar dacă chemi doctorul sau chiar dacă nu-l chemi, tu tot te vei vindeca. Dacă însă soarta nu vrea ca tu să te vindeci, atunci chiar dacă vei chema doctor sau chiar dacă nu vei chema, tu n-ai să te vindeci. Soarta vrea însă una din două : să te vindeci ori să nu te vindeci, așa că în zadar vei chema pe doctor.

Dar la acest argument se poate opune altul.

Dacă soarta-ți spune că vei avea un copil, atunci ori te apropii de o anumită femeie, ori nu te apropii de ea, tu tot vei procrea. Dar dacă soarta nu-ți făgăduiește urmași, atunci ori te apropii de o femeie, ori nu te apropii, tu tot nu vei procrea. Soarta ta era însă ca ori să procreezi, ori nu. Așadar, în zadar te mai apropii de o femeie. Numai că în acest exemplu, pentru că nu-i nici mijloc și nici posibilitate să procreezi fără să te apropii de o femeie, urmează că nu în zadar te apropii de ea. Tot așa, dacă medicina-i mijlocul de a te vindeca, atunci va trebui să recurgi la doctor și e greșit să spui : «e în zadar să chem un doctor».

Am prezentat toate aceste argumente din pricina prea înțeleptului Celsus, care a zis : «Dacă Iisus e Dumnezeu și a prezis că aceste evenimente se vor împlini, atunci neapărat ar trebui ca prezicerea Lui să se îndeplinească». Dacă prin «neapărat» el înțelege «în chip necesar», atunci l-am contrazice, căci e tot atît de probabil și ca evenimentul să nu aibă loc. Dacă, însă, prin «neapărat» vrea să spună că «faptul se va întîmpla», atunci nimic nu împiedică să fie adevărat chiar și dacă-i posibil să nu aibă loc. Oricum acest lucru nu afectează raționamentul.

Într-adevăr, din prezicerea exactă făcută de Iisus în legătură cu cel ce vinde ori se leapădă nu rezultă că prezicerea a fost cauza purtării lui nelegiuite și necuviincioase. El a văzut însă sufletul lui nelegiuit, căci «El însuși cunoștea ce era în om» [89], și după ce a văzut de ce este el în stare și pînă unde l-a dus lăcomia și lipsa de credin-

89. *Ioan* 2, 25.

cioşie, de care trebuia să dea dovadă faţă de învăţătorul lor, a zis, între altele, şi aceste cuvinte: «Cel ce a întins cu Mine în blid, acela Mă va vinde [90].

XXI

Observă şi cît de uşuratică şi cu totul greşită este această afirmaţie a lui Celsus: cel chemat de cineva la o cină n-ar îndrăzni să uneltească împotriva gazdei; dacă acest lucru e adevărat între oameni, cu atît mai puţin ar unelti cineva împotriva lui Dumnezeu cînd Acesta l-a chemat la cină. Cine nu ştie, însă, că mulţi oameni care s-au împărtăşit din pîinea şi din sarea oferită au ajuns să uneltească împotriva comesenilor lor? Istoria elinilor şi a barbarilor e plină de exemple asemănătoare. Cel puţin acesta e reproşul adresat lui Lycambos de poemul iambic din Paros: «ai rupt prietenia de pîine şi sare, călcînd jurămîntul solemn, trădînd şi sarea şi pîinea» [91]. Cei ce pun la inimă dragostea faţă de trecut, căreia i se dau cu toată inima, şi lasă la o parte pînă şi studiile cele mai necesare conduitei în viaţă, aceia vor putea cita multe exemple, arătînd cîţi comeseni au uneltit împotriva gazdelor lor.

XXII

Drept concluzie a unei cugetări bazate pe mărturii şi pe argumente sigure, Celsus ţine să insinueze: *«Şi ceea ce este şi mai absurd, pînă şi Dumnezeu a uneltit împotriva comesenilor, făcînd din ei nişte vînzători şi nişte nelegiuiţi!»* Dar cum a putut Dumnezeu «unelti», sau cum a putut face din ucenici «vînzători şi nelegiuiţi», el nu poate preciza decît prin ceea ce a crezut că-i o concluzie. Or pentru aşa ceva pînă şi primul venit l-ar putea combate uşor.

XXIII

După aceea continuă: *«Dacă Iisus a pătimit de bunăvoie şi din ascultare faţă de Tatăl Său, atunci osînda care I-a fost dată n-a putut fi pentru El nici chinuitoare şi nici dureroasă, întrucît El era Dumnezeu şi, pe deasupra, spre pătimirea aceasta El S-a dăruit de bunăvoie»*. Nici aici nu vede Celsus contradicţia în care s-a vîrît! Căci dacă acceptă că Iisus a fost pedepsit pentru că aşa a vrut-o El, şi aceasta a făcut-o pentru ca să asculte de Tatăl Său, atunci e limpede că Iisus a fost pedepsit şi că-I era cu neputinţă să fugă de durerile pricinuite de călăii Săi, întrucît durerea trece peste controlul voinţei. Dacă, dimpotrivă, El

90. *Matei* 26, 23.
91. Arhiloc., fragm. 96, Bergk. Citat după M. Borret, *op. cit.*, II, p. 345.

va fi vrut așa, și omorîrea Lui nu-I putea pricinui nici dureri și nici chinuri, atunci de unde conchide Celsus că Iisus a fost pedepsit? El n-a băgat de seamă că după ce a luat asupra Sa, prin naștere, trup omenesc, Iisus S-a supus prin aceasta la suferințe și chinuri legate de trup, dacă peste tot înțelegem prin «chinuri» ceea ce trece dincolo de voință. Așadar, după cum a binevoit să ia asupra Lui un trup, a cărui fire nu-i deosebită de cea a oamenilor, tot așa, deodată cu acest trup, El a luat asupră-și și durerile și suferințele; nu mai stătea de acum în puterea Lui ca să rămînă liber de ele, așa încît oamenii au putut să-I pregătească în voia lor dureri și chinuri [92]. Am explicat, însă, mai înainte [93] că dacă n-ar fi vrut să cadă în mîinile păcătoșilor, atunci Iisus nici n-ar fi venit pe lume. Or, El a venit pentru că, după temeiurile amintite [94], așa a voit-o, întrucît în chipul acesta moartea Sa trebuia s-aducă mîntuire pentru toți oamenii de pe pămînt.

XXIV

Mai departe, Celsus vrea să dovedească cum că patimile lui Iisus au fost chinuitoare și dureroase, dar că El n-ar fi putut face altceva chiar dacă ar fi vrut. Iată cum se exprimă el: «*De ce oftează și geme El și de ce se tînguiește, rugîndu-se să scape de frica morții, atunci cînd zice: «Părinte, oare nu s-ar putea îndepărta acest pahar de la Mine?*» [95]. Să observăm însă cît de răutăcios e aici Celsus! În loc să-și însușească dragostea de adevăr a celor care au redactat Evangheliile, care nu au putut să nu consemneze ceea ce după părerea lui Celsus poate forma motiv de învinuire și pe care din anumite motive ei nu pot să nu le amintească (și anume din motive bine determinate de explicare a Evangheliei), față de toate acestea Celsus aduce învinuiri textului evanghelic prin exagerări umflate și prin citate care nu spun nimic. În realitate, nicăieri nu aflăm că Iisus ar «scoate gemete». În plus, Celsus mai falsifică și textul original al cuvintelor: «Părinte, de este cu putință, treacă de la Mine paharul acesta», pe care nu le redă în sensul în care ele exprimă ascultarea față de Tatăl, și nu arată nici măreția sufletului Lui, pentru că, după ce a spus cuvintele amintite, Iisus a adăugat și următoarele cuvinte: «însă nu precum voiesc Eu, ci precum voiești Tu». El vorbește ca și cum n-ar fi citit aceste ultime cuvinte, din care reiese limpede cu ce fel de ascultare I-a fost dat să plătească suferințele cuprinse în cuvintele «dacă nu este cu putință să treacă

92. Formulare cam rigidă, care îngustează libertatea. Din fericire, în pasajul următor se explică.
93. C. *Cels* II, 10.
94. C. *Cels* I, 54—56.
95. *Matei* 26, 39.

acest pahar, ca să nu-l beau, facă-se voia Ta» [96]. De aceea Celsus lasă să se întrevadă că n-ar fi citit aceste cuvinte, imitînd astfel pe cei răutăcioşi, care înţeleg Scripturile în chip viclean, cum zice psalmistul: «pînă la cer ridică gura lor» [97]. Aceştia îţi dau impresia că ar fi auzit cuvintele: «Eu omor», făcîndu-ne mereu numai reproşuri, în schimb nu-şi aduc aminte că tot acolo se mai spunea «dar Eu şi înviez» [98], căci întreg pasajul vrea să spună că Dumnezeu poate lua viaţa celor a căror viaţă aduce pagubă altora şi al căror gînd şi faptă se mişcă numai în nelegiuiri, pentru ca să le poată asigura o viaţă mai bună, una ca aceea pe care o dă celor care au murit păcatului. Se vede că astfel de oameni s-au oprit la cuvîntul din acelaşi loc «Eu rănesc», în schimb pe cel care spune «dar şi tămăduiesc» nu-l văd. În acel pasaj Dumnezeu vorbeşte ca un medic care face tăieturi adînci şi dureroase în corpul bolnavului ca să înlăture ceea ce este nesănătos şi împiedică însănătoşirea grabnică, prelungind doar suferinţa, însă nu face acest lucru ca să chinuiască pe om şi să-l ciopîrţească, ci prin acest tratament restabileşte sănătatea trupească în starea pe care o doreşte [99]. După cum nu prind în întregimea lui pasajul: «El răneşte şi El leagă rana» [100], ci se opresc doar la primele cuvinte, «El răneşte», tot aşa face şi iudeul lui Celsus cînd citează cuvintele: «Părinte, dacă e cu putinţă, treacă de la Mine paharul acesta», dar uită de ceea ce urmează mai departe şi unde se arată pregătirea lui Iisus pentru suferinţă şi statornicie. În legătură cu această problemă mai găsim acolo un argument ce oferă un larg cîmp de explicaţie prin înţelepciunea lui Dumnezeu, pe care l-am putea, pe bună dreptate, transmite celor pe care Pavel îi numeşte «desăvîrşiţi», atunci cînd zice: «şi înţelepciunea o propovăduim la cei desăvîrşiţi» [101]. Dar acest lucru îl lăsăm pentru un alt prilej mai potrivit, mulţumindu-ne şi cu mai puţin, căci pentru scopul de acum şi atîta este de folos.

XXV

Spuneam înainte că uneori Iisus era numit «Cel mai înainte născut decît toată făptura» [102], alteori «Eu sînt Calea, Adevărul şi Viaţa» [103] sau în alt mod similar. Alteori se vorbeşte despre Omul pe care duhul

96. *Matei* 26, 42.
97. *Ps.* 72, 9.
98. *Deut.* 32, 39.
99. Despre pedeapsa «medicinală» dată de Dumnezeu omului vorbeşte Origen în multe din operele sale. A se vedea *Omil.* la Ieremia, I, 16 (Scrieri alese, I, p. 360, H. Koch, *Pronia u. Paideusis*, Berlin, 1932, passim.
100. *Iov* 5, 18.
101. *I Cor.* 2, 6.
102. *Col.* 1, 15. Origen citează acest pasaj biblic de peste 130 ori în operele sale. Cf. *Biblia patristica*, p. 436—437.
103. *Ioan* 14, 6.

îl deosebește de El, de pildă «voi căutați să Mă ucideți pe Mine, Omul care v-am spus adevărul pe care l-am auzit de la Tatăl Meu»[104]. Prin aceste cuvinte în care vorbește firea Lui omenească — chiar și prin citatele de mai sus — deducem atît slăbiciunea trupului omenesc, cît și trezvia Duhului : slăbiciune atunci cînd zice : «Părinte, dacă este cu putință, să treacă acest pahar de la Mine», pe cînd trezvia Duhului în clipa cînd adaugă : «dar nu precum voiesc Eu, ci precum Tu voiești»[105].

Iar dacă e vorba să observăm ordinea cuvintelor, atunci să iei aminte că, mai întîi, se pomenește ceea ce se referă propriu-zis la slăbiciunea cărnii, care-i unică în felul ei, și abia în al doilea rînd se amintesc cuvintele care arată trezvia Duhului, care-i exprimată în mai multe feluri. Iată un exemplu pentru prima categorie : «Părinte, de este cu putință, treacă paharul acesta de la Mine». Iar pentru cea de a doua sînt mai multe : «Dar nu precum voiesc Eu, ci precum Tu voiești» și «Părinte, dacă nu este cu putință să treacă acest pahar ca să nu-l beau, facă-se voia Ta». Și nu trebuie să uităm că nu se spune simplu «să treacă de la Mine acest pahar», ci trebuie să reținem întreagă exprimarea plină de evlavie și de ascultare : «Părinte, de este cu putință, să treacă de la Mine paharul acesta». Știu că se poate interpreta pasajul acesta și în chipul următor : cînd și-a dat seama de nenorocirile îndurate de popor și de cetatea Ierusalimului, ca pedeapsă pentru nelegiuirile pe care au îndrăznit să le săvîrșească împotriva Lui, în marea Lui dragoste pentru ei, Mîntuitorul a vrut să ferească poporul de toate relele care-l amenințau și a zis : «Părinte, dacă este cu putință, treacă de la Mine paharul acesta», ca și cum ar fi spus : întrucît nu voi putea bea paharul pedepsei fără ca Tu să-Ți întorci fața de la întreg poporul, atunci Te rog ca, dacă se poate, să treacă de la Mine paharul acesta, pentru ca partea moștenirii Tale să nu fie cu totul părăsită de Tine din pricina relelor pe care Mi le-au pricinuit ei Mie. Dacă, însă, în clipa aceea — așa cum afirmă Celsus — Iisus n-a simțit nici dureri și nici chinuri, atunci cum ar mai fi luat creștinii de mai tîrziu pe Iisus ca model de a îndura suferințele pentru credință, dacă în loc de a gusta realmente din suferințele omenești, El numai s-ar fi prefăcut că le simte ?

XXVI

Dar iudeul lui Celsus mai învinuiește pe ucenicii lui Iisus că ar fi plăsmuit și următoarele : *«Cu toate minciunile voastre, voi apostolii nu v-ați putut ascunde scorniturile ca să nu se dea pe față neadevărul»*. În

---

104. *Ioan* 8, 40. Origen are în vedere aici firea umană a lui Iisus.

105. Aceeași idee revine adeseori la Origen, *Despre rug.* 30, 2 ; *C. Cels* III, 62 ; VI, 45 ; VII, 16 etc.

legătură cu aceste afirmații iată răspunsul nostru: se poate găsi ușor un mijloc ieftin de a masca astfel de lucruri; mai întîi, să nu fi amintit de ele! Căci dacă Evangheliile n-ar pomeni nimic despre ele, atunci cum ne-ar putea reproșa cineva cuvintele pe care le-a rostit Iisus ca om, potrivit iconomiei dumnezeiești? Dar Celsus n-a înțeles că era cu neputință ca pe de o parte aceiași oameni să se fi înșelat asupra lui Iisus, pe care-L credeau Dumnezeul cel prezis de prooroci, iar pe de altă parte, să fi plăsmuit niște minciuni de care erau convinși și ei că nu corespund realității! Așadar, una din două: ori că apostolii nu le-au scornit, ci le-au crezut adevărate și le-au descris fără minciuni; ori că au spus minciuni cînd au scris, necrezînd nici ei în realitatea lor, iar în cazul acesta ei nu s-au mai lăsat înșelați de ideea că Iisus e Dumnezeu.

XXVII

Și iată ce mai spune Celsus: *«Unii dintre creștini, care se luptă cu ei înșiși, parcă ar fi în stare de beție, au corectat de trei sau patru ori sau și de mai multe ori textul Evangheliei, schimonosindu-l pentru ca să poată tăgădui ceea ce li se reproșează»*. Or, dintre cei care au «corectat» Evanghelia, eu nu cunosc pe alții decît pe aderenții lui Marcion, ai lui Valentin și poate ai lui Lucian [106], așa încît învinuirile de soiul acesta nu privesc pe credincioșii noștri, ci pe cei care se încumetă să dezbrace Evanghelia de îmbrăcămintea ei măreață. Și după cum învățăturile sofiștilor [107], ale epicureilor, ale peripateticilor și concepțiile rătăcite ale altor școli nu îngăduie să fie atacate din pricina părerilor lor, tot astfel nici creștinismul cel adevărat nu va putea fi făcut răspunzător de o astfel de învinuire, cînd unii falsifică Evangheliile ori scornesc rătăciri care contravin duhului învățăturii lui Iisus [108].

XXVIII

Întrucît mai departe iudeul lui Celsus mai aduce și învinuirea că *«creștinii se referă la proorocii care au prezis despre Iisus»*, voi adăuga și eu la cele spuse mai înainte [109], dacă într-adevăr vorbește despre oameni cu îngăduință, așa cum declară [110], că s-ar fi cuvenit ca Celsus să citeze și textele proorocilor și, după ce a adus argumente în favoarea tezei lui, să scoată concluzii asupra a ceea ce crede că ar constitui

106. Cunoscuții eretici pe care-i combate Origen în toate scrierile sale. A se vedea indicele volumelor I—III. La fel *C. Cels* 6, 53; 74.
107. Dascăli care puneau în criculație adevăruri filosofice prin raționamente care de multe ori erau corecte numai formal.
108. Aceeași idee și în III, 12; V, 61.
109. I, 49—57.
110. II, 13.

o combatere a textelor proorocilor. În felul acesta ar fi ocolit păruta rezolvare, în favoarea sa, a unui capitol doctrinar atît de important exprimat doar în cîteva cuvinte. Deoarece a ţinut să adauge : *«proorociile s-ar putea referi cu mai multă siguranţă la o colectivitate de persoane, nu numai la Iisus»*, s-ar fi cuvenit să combată precis învăţăturile care nu i s-au părut convingătoare la prooroci, întrucît pentru creştini tema formează un punct principal ; de aceea se cuvenea să explice la fiecare proorocie dacă, şi în ce fel, se poate referi ea la alte persoane şi chiar cu mai mult temei decît la Iisus [111]. Dar Celsus n-a sesizat că dacă într-adevăr ar fi fost plauzibilă această obiecţie adusă creştinilor, atunci ea ar fi plauzibilă poate nu pentru oamenii străini de scrierile profetice ; însă el pune în gura iudeului său ceea ce niciodată un iudeu nu spusese. Căci un iudeu nu va admite că ar exista o mulţime de persoane la care s-ar putea referi proorociile cu mai multă verosimilitate decît la Iisus, ci, acordînd fiecărei explicaţii ceea ce i se potriveşte, el se va strădui să combată cît mai bine explicarea creştinilor. Şi chiar dacă nu-i în stare să-şi fundamenteze deplin teza, el totuşi îşi va da silinţa să o facă.

XXIX

Am spus mai înainte că proorociile înfăţişează o dublă venire a lui Hristos printre oameni, de aceea nu-i necesar să răspund la observaţia pusă în gura iudeului : *«proorocii spun că Cel care va veni va fi un rege puternic, mai mare peste întreg pămîntul, peste toate neamurile şi oştile»*. În schimb, adaosul *«dar o arătare atît de nefericită n-ar fi trebuit s-o vestească»*, trădează ura cu care iudeii au defăimat pe Iisus fără de nici un temei, fie el şi numai umbra Lui. Cu toate acestea nici iudeii, nici Celsus şi nici altcineva n-ar putea dovedi vreodată că o astfel de «arătare nenorocită» ar fi în stare să convertească atîţia oameni din noroiul păcatelor spre viaţa potrivită firii [112] şi temeinicită pe cumpătare şi pe celelalte virtuţi.

XXX

Şi cu altă observaţie ne-a mai înţepat Celsus : *«Nimeni nu va crede că prin astfel de indicaţii şi insinuări, prin răstălmăciri şi mărturii slabe, pot fi dovediţi Dumnezeu şi Fiul Său cel dumnezeiesc»*. În schimb, Celsus trebuie să precizeze care sînt aceste «istorii false» şi să le combată ; să dovedească raţional «slăbiciunea acelor mărturii» ; poate că atunci

---

111. Aşa cum s-a afirmat mai înainte : I, 50 ; 57.

112. Zicală stoică provenind de la Zenon, Diogene Laertios, *op. cit.*, VII, 87 (trad. rom., pag. 354).

ar fi putut da și creștinilor posibilitatea să respingă cu argumente mai convingătoare o teză care putea fi totuși fundamentată mai sigur. Ceea ce a spus despre Iisus, cînd a afirmat că a fost o personalitate «mare», corespunde realității; în schimb, Celsus nu vrea să recunoască deplin că această «măreție» a fost și verificată în privința ființei lui Iisus, după cum însuși mărturisește: *«După cum soarele a trebuit să se arate întîi el însuși, pentru ca de la el să primească lumină toate celelalte, tot așa ar fi trebuit să facă și Fiul lui Dumnezeu»*. Lucrul acesta putem spune că El l-a și făcut, după cum ne dă de înțeles cuvîntul psalmistului: «răsări-va în zilele Lui dreptate și mulțimea păcii» [113], fapte care s-au realizat încă de la nașterea Lui, cînd Dumnezeu a pregătit neamurile să primească învățătura Lui, supunîndu-le pe toate unui singur împărat, cel de la Roma, și împiedicînd ca însingurarea neamurilor, datorită mulțimii împăraților, să îngreuneze apostolilor îndeplinirea poruncii date de Hristos: «mergînd, învățați toate neamurile, botezîndu-le» [114]. E sigur că Iisus S-a născut pe vremea împăratului August, care, prin puterea lui, a adunat laolaltă, ca să zicem așa, sub o singură stăpînire, pe cei mai mulți din oamenii pămîntului. Dacă ar fi fost pe atunci mai multe împărății ar fi fost o piedică în calea răspîndirii învățăturii lui Iisus peste tot pămîntul [115]. Și acest lucru e adevărat nu numai pentru motivul amintit, ci și din pricina silei impuse oamenilor din toate ținuturile de a lua arma și de a lupta pentru apărarea patriilor diferite. Lucrurile s-au întîmplat cu ceva înainte de venirea lui August, ba chiar mai înainte, cînd trebuia, de pildă, să se dezlănțuiască războaiele dintre locuitorii Peleponezului și ai Atenei, și la rîndul lor și între alte neamuri. Căci cum altfel ar fi putut birui această învățătură pașnică, potrivit căreia nu se îngăduia nici măcar să te răzbuni pe dușmani? iar starea lumii cum s-ar mai fi schimbat deodată cu nașterea Mîntuitorului peste tot pămîntul într-o stare mai blîndă?

XXXI

Celsus mai învinuiește pe creștini că *«nu se sfiesc să folosească temeiuri părute și cuvinte înșelătoare ca să-și sprijine afirmația că Fiul lui Dumnezeu* e *Însuși Cuvîntul Lui»* [116], închipuindu-și că-și întărește învinuirea spunînd că *«chiar dacă spuneți că Cuvîntul este Fiul lui Dumnezeu, totuși în locul Cuvîntului curat și sfînt creștinii se în-*

---

113. *Ps.* 71, 7.
114. *Matei* 28, 19.
115. Despre coexsitența pașnică romană, pe de o parte, și despre condițiile în care s-a putut răspîndi creștinismul, pe de altă parte, vorbește Meliton de Sardes, la Eusebiu, *Istoria...*, IV, 26.
116. Încă Iustin Martirul († 165) susține clar acest adevăr: *Apol.* I, 32, 10; 63, 4; *Dialog* 61, 3 etc.

chină unui om care a fost bătut cu vergi în chip ruşinos şi care a fost dus în chipul acesta la osîndă». Şi la acest punct s-a răspuns pe scurt, arătîndu-i că fiind «mai întîi născut decît toată făptura», Iisus luase asupra Lui un trup şi un suflet omenesc [117], că Dumnezeu pusese rînduială peste toate lucrurile din lumea aceasta, că ele erau făptuite de El, iar Cel care primise această încredinţare era Dumnezeu Cuvîntul. Iar fiindcă cel prin care vorbeşte Celsus este un iudeu, consider ca foarte potrivit să ne referim la cele scrise în Psalmi: «Trimis-a cuvîntul Său şi i-a vindecat pe ei, şi i-a izbăvit pe ei de stricăciunile lor» [118], după cum am amintit mai înainte [119]. Cît despre mine, stînd de vorbă cu mulţi evrei, vestiţi pentru ştiinţa lor, n-am auzit pe nici unul dintre ei care să fi recunoscut că Cuvîntul este Fiul lui Dumnezeu [120], după cum spune Celsus prin gura iudeului său atunci cînd zice: *«Dacă după învăţătura voastră Iisus e într-adevăr Fiul lui Dumnezeu, atunci şi noi sîntem de aceeaşi părere cu voi»*.

XXXII

Am mai spus-o înainte: Iisus nu poate fi nici «un lăudăros» şi nici «un fermecător» [121], aşa încît nu este nevoie să ne mai repetăm şi să mai răspundem încă o dată învinuirilor lui Celsus. Dar în criticile sale privitoare la genealogie, nici măcar nu pomeneşte despre cercetările făcute chiar de creştini, şi nici despre controversele izvorîte din nepotrivirea dintre cele două genealogii ale Mîntuitorului. În realitate Celsus, acest adevărat fanfaron care se laudă că «cunoaşte toate învăţăturile creştine», nu-i în stare să explice în chip înţelept nici o nedumerire cu privire la Scriptură. El declară: *«Ce pretenţie, să legi genealogia lui Iisus de primul om şi de regii iudeilor!»* După care, închipuindu-şi că spune ceva spiritual, adaugă: *«femeia dulgherului, dacă ar fi fost din neam atît de vestit, n-ar fi rămas o simplă necunoscută»*. În fond, ce legătură este între problema în sine şi faptul amintit? Să admitem că ea nu cunoştea genealogia: ce neajuns reiese de aici? Cum e posibil ca din faptul că ea nu-şi cunoştea neamul să tragi concluzia că ea nu se cobora din cel dintîi om şi că neamul ei nu urca pînă la regii iudeilor? Sau, după judecata lui Celsus, se cere oare ca săracii să trebuiască să se nască numai din săraci, iar regii numai din regi? Ar însemna să ne pierdem vremea degeaba dacă am mai zăbovi la astfel de lucruri, căci

117. Mai pe larg în C. *Cels* VI, 17.
118. *Ps.* 106, 20.
119. C. *Cels* I, 64—65.
120. Sub influenţa stoicismului destui filosofi, între ei şi Filon din Alexandria, acceptă noţiunea Logosului, desigur nu în sensul că Logosul e Fiul unul născut egal cu Tatăl.
121. II, 7.

e clar că chiar și în vremile noastre din oameni mai săraci decît Maria au ieșit urmași bogați și vestiți și destui regi și mari căpetenii s-au născut din oameni foarte modești.

XXXIII

Celsus ne întreabă: *«dacă spuneți că Iisus e Dumnezeu, ce fel de faptă dumnezeiască a săvîrșit El? Disprețuitu-și-a vrăjmașii, batjocoritu-l-a? rîsu-și-a de ei cînd pătimea?»* La întrebarea lui chiar dacă aș putea preciza vreo faptă nobilă și vreo minune din timpul suferințelor, ce răspuns mai bun să-i dau decît să-i aduc mărturia Evangheliei? «Pămîntul s-a cutremurat, pietrele s-au despicat, mormintele s-au deschis» [122] «catapeteasma templului s-a rupt în două, de sus pînă jos» [123], «soarele s-a întunecat și întuneric s-a făcut peste tot pămîntul în plină amiază» [124]. Dar dacă Celsus «crede» în Evanghelii numai cu gîndul de a găsi în ele învinuiri la adresa lui Iisus și a creștinilor, fără să creadă în ele chiar și atunci cînd ele mărturisesc despre dumnezeirea lui Iisus, îi vom spune: ei amice, ori nu crezi deloc în cele ce se cuprind în Evanghelii și încetează să le defăimezi, ori crede tot ce se scrie în ele și cinstește pe Cuvîntul lui Dumnezeu, Care S-a făcut om ca să mîntuiască neamul omenesc! Superioritatea faptelor săvîrșite de Iisus reiese și din faptul că întru numele Lui, pînă azi, cei cărora Dumnezeu le-a dat harul Său s-au vindecat. Întunecimea întîmplată în vremea împăratului Tiberiu și marile cutremure de pămînt care au avut loc atunci le-a consemnat și Flegon în capitolul 13 ori în al 14-lea al *Cronicelor* sale [125].

XXXIV

Iudeul lui Celsus crede că poate face o glumă dînd să se înțeleagă că ar cunoaște și *cuvîntul lui Bachus dintr-o piesă a lui Euripide, unde spune: «Dumnezeu însuși mă va mîntui, numai să vreau eu»* [126]. În schimb iudeilor nu le place deloc literatura elenistică. Dar să admitem că a existat și vreun iudeu prieten al literelor. Dacă Iisus nu s-a mîntuit pe El însuși de osîndă, înseamnă oare că nu a putut-o face? Ar face mai bine Celsus dacă ar crede în Scripturile noastre, că și Petru, atunci cînd stătea în temnițe cu picioarele în butuci, a ieșit din ele cînd un înger i-a dezlegat lanțurile [127], apoi că Pavel și Sila legați în cătușe, în orașul Filipi din Macedonia, au fost slobozîți de o putere dumneze-

122. *Matei* 27, 51—52.
123. *Marcu* 15, 38.
124. *Luca* 23, 44—45.
125. A se vedea mai sus cele spuse, la II, 14.
126. Euripide, *Bachantele* 498 (citat după M. Borret, *op. cit.*, II, 366—367).
127. *Fapte* 12, 6—9.

iască în clipa în care s-au deschis porțile temniței [128]. Dar poate că Celsus ia în rîs spusele istoriei ori n-a citit-o deloc. Astfel poate că s-ar fi grăbit să obiecteze că, prin farmecele lor, și vrăjitorii zdrobesc cătușe și fac să se deschidă porți, aceasta numai pentru ca să pună pe același plan întîmplările istorisite în cărțile noastre sfinte cu isprăvile vrăjitorilor.

Celsus mai spune că *«cel care l-a osîndit pe Iisus nu a primit nici o pedeapsă spre deosebire de ceea ce i s-a întîmplat lui Penteu, care a înnebunit și a fost rupt în bucăți»*. El n-a înțeles că nu atît Pilat este cel ce l-a osîndit, ci neamul evreiesc, cum spune Scriptura «căci știa că din răutate L-au dat în mîna lui» [129] (iudeii). De aceea neamul iudeilor a și fost osîndit de Dumnezeu, împărțit și împrăștiat pe întreaga față a pămîntului, pedeapsă mai îngrozitoare decît ruperea în bucăți a lui Penteu. Dar, oare de ce a lăsat la o parte, cu bună știință, istoria femeii lui Pilat ? Ea avusese un vis care a tulburat-o mult, încît a trimis să-i spună soțului : «nimic să nu-I faci Dreptului Acestuia, că multe am suferit azi, în vis, pentru El» [130].

Trecînd iarăși sub tăcere faptele care descopăr dumnezeirea lui Iisus, Celsus îi aduce învinuiri începînd de la cele scrise în Evanghelie, unde se afirmă : *«Cei care și-au bătut joc de El, L-au dezbrăcat de hainele Lui și I-au pus o hlamidă roșie și împletind cunună de spini I-au pus-o pe cap și în mîna Lui cea dreaptă trestie»* [131]. De unde ai luat aceste lucruri, Celsus, dacă nu din Evanghelie ? Le găsești vrednice de batjocură și de rîs ? Celor ce le-au consemnat nici nu le-a trecut prin cap că tu și aderenții tăi le veți lua în rîs, pe cînd, dimpotrivă, alții vor lua ca exemplu pe Cel care a murit, în chip atît de vrednic, pentru credință, dînd o pildă despre felul în care sînt de disprețuit cei ce rîd și-și bat joc de ea. Laudă mai curînd sinceritatea acestor scriitori și desăvîrșirea Celui care a îndurat de bunăvoie aceste suferințe pentru oameni, răbdîndu-le cu o liniște și o măreție sufletească deplină ! Căci nicăieri nu este scris că în chinurile Sale s-ar fi «tînguit» ori ar fi cugetat sau rostit ceva nevrednic.

XXXV

Se mai întreabă Celsus : *«Dar de ce n-a făcut-o mai devreme, sau de ce nu Și-a arătat dumnezeirea ? de ce nu S-a spălat de rușinea aceea ?*

128. *Fapte* 16, 24—26.
129. *Matei* 27, 18. Penteu fusese erou teban, pe care s-a răzbunat zeul Dionysos predîndu-l banchantelor. P. Décharme, *Mythologie de la Grèce antique*, ed. VI, Paris, 1924, p. 460.
130. *Matei* 27, 19.
131. *Matei* 27, 28—29.

de ce nu S-a răzbunat pe cei care L-au insultat pe El și pe Tatăl Lui?» La acestea trebuie răspuns că tot în felul acesta s-ar pune întrebarea și elinilor, care recunosc Providența și care admit existența unor semne dumnezeiești: de ce, nu pedepsește Dumnezeu pe cei ce insultă Divinitatea și care tăgăduiesc Providența? Căci dacă elinii au un răspuns la această întrebare, atunci și noi vom avea unul asemănător, și chiar mai bun. Dar a existat, în realitate, și un semn dumnezeiesc venit din cer: întunecimea de soare și celelalte minuni, dovedesc că Răstignitul avea în El ceva dumnezeiesc și deasupra însușirilor omenești.

XXXVI

Și Celsus continuă: «*Ce a spus Iisus în clipa în care a fost țintuit pe cruce? Fost-a sîngele Lui la fel cu cel care curge în vinele fericitelor zeități?*» Ce glumă de prost gust! Iată că, orice ar zice Celsus, cu ajutorul Evangheliilor, care sînt scrieri serioase, vom spune că din trupul lui Iisus nu a curs un «sînge legendar», așa cum l-a descris Homer [132], ci după cum relatează Scriptura «unul din ostași cu sulița a împuns coasta Lui și îndată a ieșit sînge și apă. Și cel ce a văzut a mărturisit, și mărturia lui e adevărată; și acela știe că spune adevărul» [133]. La alte cadavre sîngele e închegat și nu poate curge cum curge apa curată, dar din trupul lui Iisus taina era că dintr-o coastă a trupului său «a curs sînge și apă». În schimb, Celsus, care uneltește învinuiri împotriva lui Iisus și a creștinilor din textele evanghelice, pe care nici nu știe să le explice corect și nu spune nimic despre dumnezeirea lui Iisus, cumva dorește să dea cinstire puterii Lui dumnezeiești? N-are decît să citească Evanghelia și să vadă între altele și locul unde scrie «iar ostașul și cei ce împreună cu el păzeau pe Iisus, văzînd cutremurul și cele întîmplate, s-au înfricoșat foarte, zicînd: cu adevărat, Fiul lui Dumnezeu este Acesta!» [134].

XXXVII

După aceea, scoțînd din Evanghelie pasajele despre care crede că nu I se potrivesc, îi reproșează lui Iisus «*lăcomia de a fi băut oțet și fiere, pentru că nu și-a putut stăpîni setea, pe care, de obicei, și-o poate înfrîna pînă și primul venit*». Poate că, luat singuratic, acest pasaj s-ar putea să aibă un înțeles mai duhovnicesc; aici se poate da însă un răspuns mai obișnuit unor astfel de observații: chiar și acest lucru a

---

132. Homer, *Iliada* V, 340 (așa cum s-a spus și mai sus: I, 66. A se vedea și Diog. Laertios, *op. cit.*, IX, 60).
133. *Ioan* 19, 34—35.
134. *Matei* 27, 54.

fost prezis de prooroci. Într-adevăr, în psalmul 68 cuvîntul acesta e pus în legătură cu Hristos: «şi mi-au dat spre mîncarea Mea fiere şi în setea Mea M-au adăpat cu oţet» [135]. Chiar şi evreii ne pot spune cine e cel care face pe prooroc să vorbească în felul acesta şi să ne arate, pe baza istoriei, cine a primit fiere drept hrană şi oţet în loc de băutură. Iar dacă îndrăznesc să spună că-i vorba de Hristos, despre Care cred că va veni şi a doua oară, atunci şi eu voi răspunde: ce lipseşte proorociei de a fi îndeplinită întocmai? Faptul că proorocia aceasta fusese anunţată cu multă vreme înainte, precum şi celelalte amănunte despre care citim în ea (desigur, dacă e cercetată corect întreaga problemă), e în stare să ne facă să recunoaştem că Iisus e Hristos cel proorocit şi e Fiul lui Dumnezeu.

XXXVIII

Şi, mai departe, iarăşi ne spune iudeul lui Celsus: «*Nu cumva voi preacredincioşilor ne găsiţi pe noi lipsiţi de credinţă, pentru că nu-l acceptăm pe Iisus ca Dumnezeu, şi că nu sîntem de aceeaşi părere cu voi că El a îndurat aceste suferinţe pentru binele omenirii, pentru ca şi noi la rîndul nostru să putem dispreţui chinurile?*». Iată care-i răspunsul nostru: iudeii au fost instruiţi în Lege şi în prooroci, care ştim că au vestit pe Hristos. De aceea noi le spunem că fac rău pentru că nici nu combat mărturiile noastre, cu care explicăm că Iisus este Mesia, deşi pretextează că prin această necombatere îşi justifică necredinţa, dar nici nu cred în Cel prezis de prooroci cu toate că ne rămîn datori cu refuzul de a ne combate. Or, după întrupare, Iisus a dovedit, în chip strălucit, în cei care au fost ucenicii Lui, că pentru binele omenirii a îndurat toate aceste suferinţe. De aceea scopul primei Lui veniri n-a fost ca să judece pe oameni, ci ca să-i înveţe prin cuvînt şi faptă ce trebuie să facă şi ce nu, nu să pedepsească pe cei răi şi să dea fericire celor buni, ci ca să vestească, în chip minunat şi cu putere dumnezeiască, învăţătura Sa la întreg neamul omenesc, aşa după cum fusese prezis de către prooroci. Le mai reproşăm că în loc să creadă în Iisus, Care şi-a arătat puterea, ei ziceau că cu Beelzebul, domnul demonilor, scoate pe demoni» [136] din sufletele oamenilor. Le mai reproşăm totodată şi faptul că defaimă chiar şi dragostea Lui faţă de oameni, şi că, atunci cînd n-a dispreţuit nici un oraş şi nici măcar un sat, ca să vestească pretutindeni împărăţia lui Dumnezeu, ei l-au învinuit, în chip răutăcios, că a trăit ca un vagabond şi a dus o viaţă rătăcitoare şi neliniştită

135. *Ps.* 68, 22.
136. *Matei* 9, 34.

într-un trup nevoiaş[137]. În schimb n-a fost nevoiaş cînd a îndurat atîta oboseală spre folosul celor care erau în stare să-L urmărească prin toate ţinuturile!

XXXIX

Oare nu este minciună strigătoare la cer afirmaţia iudeului lui Celsus: «*după ce în întreaga Lui viaţă, n-a fost în stare să convingă pe nimeni, nici măcar pe ucenicii Săi, Iisus a fost alungat şi a îndurat atîtea suferinţe!*» De unde vine ura pornită contra Lui de către arhierei, de către bătrîni şi de către cărturari, dacă nu din faptul că mulţimile erau hotărîte să-L urmeze pînă în pustiuri, fiind biruiţi nu numai de limpezimea cuvîntărilor Lui, potrivite totdeauna auditoriului, ci şi a minunilor Sale, care copleşeau cu uimire pe cei ce nu credeau în puterea de judecată a cuvîntului Lui? Cum nu poate fi socotită minciună clară învinuirea că «nu şi-a putut convinge nici măcar ucenicii», pe motiv că în frica lor întîlnim ceva omenesc, nefiind încă întăriţi în statornicie şi dăruiţi cu putere de sus, dar fără ca să-şi fi pierdut vreodată convingerea că totuşi El era Hristosul? Căci îndată după ce s-a lepădat, Petru şi-a dat seama de gravitatea căderii sale, «şi ieşind afară, a plîns cu amar»[138], pe cînd ceilalţi, deşi atinşi de descurajare, din pricina încercărilor care au dat peste El, căci Îl admirau, au fost şi ei întăriţi să creadă — după ce li S-a arătat — că este Fiul lui Dumnezeu, şi anume cu o credinţă mai vie şi mai tare decît o avuseseră înainte.

XL

Celsus nu cugetă ca un filosof atunci cînd îşi închipuie că superioritatea lui Iisus faţă de oameni n-ar consta în învăţătura despre mîntuire şi în curăţenia vieţii Lui. El ar fi trebuit, chipurile, să se manifeste cu totul potrivnic rolului pe care şi l-a asumat: şi anume, deşi Şi-a însuşit o fire muritoare, El ar fi trebuit totuşi să nu moară, iar dacă totuşi a trebuit să moară, atunci moartea Sa n-ar fi trebuit să fie în aşa fel încît să fie o pildă pentru cei care tocmai de aici învăţau să moară pentru credinţa lor şi să-L mărturisească deschis înaintea celor care nutreau concepţii greşite despre pietate şi nelegiuire, care socot pe oamenii credincioşi foarte nelegiuiţi, iar ca foarte credincioşi pe cei care, fiind înşelaţi de ideile lor despre Dumnezeu, aplică la orice, mai curînd decît la Dumnezeu, noţiunea dreaptă pe care o au despre

137. A se vedea mai sus: I, 61; 69.
138. *Matei* 26, 75.

El. Şi rătăcirea lor atinge culmea cînd nimicesc cu furie pe cei care, convinşi de evidenţa unui singur Dumnezeu, I s-au dedicat Lui din toată inima, pînă la moarte.

XLI

Şi mai pune Celsus în gura iudeului său încă o învinuire la adresa lui Iisus, atunci cînd spune despre El: *«Iisus nu S-a arătat cu totul străin de orice rău»*. Dar de ce *«rău»* nu S-a arătat El curat? Să ne-o spună prea învăţatul Celsus! Dacă înţelege că Iisus nu s-a arătat curat de rele în sens strict [139], atunci să facă dovada vreunei fapte rele pe care ar fi săvîrşit-o El! Dacă, dimpotrivă, el înţelege prin «rău» sărăcia, crucea, pornirile oamenilor nesimţiţi, atunci e limpede că se poate spune că «rău» a dat şi peste Socrate, care n-a putut dovedi că e cu totul curat de acest «rău». Cît de mare a fost la elini ceata filosofilor care trăiau în sărăcie şi în lipsuri de bunăvoie o ştiu cei mai mulţi elini din istoriile lor: astfel Democrit şi-a părăsit averea rămînînd simplu păstor la oi; Crates s-a uşurat şi el de avere, dăruind tebanilor arginţii agonisiţi prin vînzarea a tot ce avusese, iar Diogene, exagerîndu-şi sărăcia, trăia într-un butoi, fără ca nici un om cuminte, oricît de modest ar fi fost, să fi putut spune ceva rău despre el [140].

XLII

Dacă Celsus se leagă şi de *«viaţa lui Iisus, despre care afirmă că n-ar fi fost chiar ireproşabilă»*, atunci să ne arate şi nouă care din cei ce au îndrăgit învăţătura Lui au relatat ceva care să nu fi fost cu totul ireproşabil! Sau, dacă la ei nu găsim nici o învinuire, să ne arate el de unde a luat o astfel de informaţie, căci Iisus şi-a împlinit făgăduinţele, făcînd bine tuturor celor cu care a venit în atingere. Iar noi, văzînd cum se împlinesc unul după altul toate evenimentele, prezise de El mai înainte, că Evanghelia s-a propovăduit în toată lumea, că ucenicii Lui au plecat să-I propovăduiască învăţătura la toate neamurile [141] şi, pe deasupra, văzînd şi osîndirea lor în faţa dregătorilor şi a regilor fără alt motiv decît cel al propovăduirii lor, ne-am umplut şi de admiraţie faţă de El, şi zilnic ne întărim credinţa în El. Dar nu ştiu pe ce mărturii mai puternice şi mai grăitoare şi-ar putea întemeia Celsus spusele sale, decît, poate, pe faptul că n-a înţeles că Cuvîntul lui Dumnezeu S-a făcut om; pe semne, el ar fi vrut ca Iisus să nu aibă în El nimic omenesc, pentru ca să nu poată fi luat de oameni drept

---

139. O idee similară a exprimat-o Origen şi în C. *Cels* I, 24; în ea se resimte limbaj aristotelic.
140. Diogene Laertios, *Vieţile...*, VI, 23, 87; IX, 36 a lui Origen Cf. II, 13.
141. *Marcu* 13, 10.

model de cum trebuie îndurată suferința. Dar, poate că ceea ce-i pare lui Celsus mai de condamnat și de criticat în viața lui Iisus e că privește suferința ca cea mai mare dintre nenorociri, iar plăcerea ca binele desăvîrșit [142], ceea ce nu acceptă nici unul din filosofii care cred într-o Providență și care văd în curaj o virtute, întocmai ca și în statornicie și în mărinimie [143]. Drept aceea, prin suferințele pe care le-a îndurat, Iisus n-a făcut de rîs credința în persoana Lui, ci mai curînd a întărit-o în cei care apreciază curajul și în cei care au învățat că fericirea adevărată și efectivă n-o găsim deplin pe pămînt, ci în ceea ce numim noi «veacul ce va să fie» [144], pe cînd în viața din «acest veac» [145] este copleșită mai mult de nenorociri, iar pentru suflet este prima și cea mai grea luptă.

XLIII

După aceea Celsus zice: «*Nu cumva vreți să spuneți că, după ce nu a fost în stare să convingă pe cei de aici, Iisus S-a coborît la iad ca să-i convingă și pe cei de acolo?*». Cu voia ori fără voia lui, noi spunem că încă pe cînd se afla în trup, Iisus a ajuns să convingă un mare număr de oameni că motivul pentru care a fost osîndit a fost faptul că învățătura Lui s-a răspîndit prea mult. Iar odată eliberat din trup, sufletul Lui s-a dus «să stea de vorbă» cu celelalte suflete fără de trupuri, convertind pe unele din ele, și anume pe cele care doriseră acest lucru sau pe care El le-a vrut și care erau pregătite în acest sens pentru motive pe care numai El le știa [146].

XLIV

Și apoi, nu știu din ce pricină, Celsus rostește dintr-odată următoarea nerozie: «*Dacă ați scorni tot felul de pretexte absurde ca să vă scuzați, în chip ridicol, față de greșelile ce le-ați făcut, crezînd că în felul acesta v-ați justifica, ce îi împiedică pe toți ceilalți care au fost osîndiți și au pierit în chip și mai rușinos, să creadă că ei sînt vestitori și mai vrednici și mai dumnezeiești decît Iisus?*». Dar e limpede și clar pentru oricine că în suferințe, despre care ni se istorisește, Iisus nu poate fi asemănat nicicum cu cei care au pierit în chip mai rușinos, de pildă, din cauza vrăjitoriei sau din oricare altă vină, căci nimeni nu poate aduce dovada că prin acțiuni vrăjitorești s-ar fi convertit sufle-

142. Mărturisire de credință.
143. Avem aici o clasificare a virtuților cardinale sau morale așa cum le recomandau stoicii sau Platon (*Banchetul* 196 d.: înțelepciune, bărbăție, curaj, cumpătare, trad. rom. C. Papacostea, București, 1968, p. 274).
144. *Matei* 12, 32.
145. *Gal.* 1, 4.
146. Clement Al., *Stromatele* VI, 64, 4.

tele oamenilor din mulțimea păcatelor care au năpădit din adîncul patimilor.

Dar iudeul lui Celsus nu se rușinează să asemene pe Iisus chiar și cu tîlharii, atunci cînd scrie : *«Cu aceeași nerușinare am putea asemăna pe Iisus cu un tîlhar sau ucigaș condamnat la chinuri, cu toate că El nu era tîlhar sau ucigaș, ci un dumnezeu care a prezis aderenților Lui chinurile pe care avea să le sufere»*. Or, trebuie subliniat, mai întîi de toate, că noi nu credem în Iisus pentru că El și-a prezis felul suferinței, ca și cum am mărturisi deschis și cu îndrăzneală că în acest scop ne-a fost trimis El de la Dumnezeu. Pe de altă parte, însă, spunem că și asemănarea cu un tîlhar ne-a fost vestită cumva tot prin Evanghelie, întrucît și «cu cei fărădelege a fost socotit» [147] din pricina răufăcătorilor, care au preferat să fie eliberat un tîlhar, care «în răzvrătire săvîrșise ucidere» [148], iar Iisus să fie răstignit, așa cum știm că a fost răstignit între doi tîlhari. Mai mult, în persoana adevăraților Lui ucenici, care sînt martori că lucrurile s-au petrecut așa, Iisus este răstignit, fără încetare, de atunci încoace [149], fiind pus în rîndul tîlharilor și suferind din partea oamenilor aceeași condamnare ca și ei. Față de acestea noi răspundem : în măsura în care există o asemănare între tîlhari și cei care pentru credința lor în Creator, pe care vor s-o păstreze întreagă și curată, așa cum i-a învățat Iisus, acceptă tot felul de batjocuri și de ucideri, e limpede că Celsus nu are nici un motiv să asemene cu o căpetenie de tîlhari pe Iisus, părintele unei astfel de învățături. Atît Iisus Cel ce moare pentru mîntuirea tuturor cît și cei care îndură aceste suferințe pentru credința lor — singurii dintre oameni care sînt prigoniți pentru chipul în care cred că trebuie să cinstească pe Dumnezeu — sînt dați morții pe nedrept. Oricum, osîndirea lui Iisus s-a făcut cu multă fărădelege !

XLV

Notează, apoi, cu cîtă ușurință se vorbește despre ucenicii care L-au însoțit pe Iisus : *«Tovarășii Lui de viață, care-I ascultaseră predicile și-L socoteau învățătorul lor, cînd L-au văzut chinuit și gata să moară, n-au vrut să moară și ei împreună cu El și nici de dragul Lui, ci — departe de a se învoi la așa ceva și departe de a disprețui chinurile — ei au tăgăduit că ar fi ucenicii Lui. Iar voi vă găsiți de acum gata să muriți de dragul Lui !»*. Se vede, așadar, că pentru ca să ne poată de-

147. *Isaia* 53, 15 ; *Marcu* 15, 28.
148. *Marcu* 15, 17.
149. Idee pe care a susținut-o și în paragraful nr. 2 al prefeței acestei lucrări.

faima, Celsus dă crezare istorisirii evanghelice, în care se vorbeşte despre slăbiciunile ucenicilor lui Iisus pe cînd erau încă începători şi nestatornici, în schimb nu spune că mai tîrziu ei şi-au îndreptat greşelile şi au avut curaj să facă mărturie publică[150] în faţa iudeilor, apoi să îndure suferinţe nenumărate şi la urmă chiar să moară de dragul învăţăturii lui Iisus. El n-a vrut nici să audă de prezicerea pe care Iisus a făcut-o lui Petru: «cînd vei îmbătrîni, vei întinde mîinile tale şi altul te va încinge şi te va duce unde tu nu voieşti»[151], după care Scriptura adaugă «aceasta a zis-o cu ce moarte va preamări (Petru) pe Dumnezeu». Tot aşa nu ţine seama nici de moartea prin sabie, în timpul lui Irod şi tot pentru credinţa în Hristos, a lui Iacob, fratele lui Ioan, apostol şi frate de apostol, şi nu aminteşte de isprăvile lui Petru şi ale altor apostoli în îndrăzneala lor de a propovădui Evanghelia, în care scop toţi au plecat din sinedriu, după biciuire, «bucurîndu-se că s-au învrednicit, pentru numele Domnului, să sufere ocară»[152], aceasta întrecînd cu mult ceea ce elinii istorisesc despre suferinţa şi curajul filosofilor. Aşadar, încă de la început s-a impus ca o trăsătură dominantă a celor care primiseră învăţătura lui Hristos: pe de o parte, să dispreţuiască viaţa pe care o duceau oamenii de pînă atunci, iar pe de altă parte, să se nevoiască a duce o viaţă asemănătoare cu cea a lui Dumnezeu.

XLVI

Şi cum să nu fie minciună ceea ce spune mai departe iudeul lui Celsus: *«Cît timp a fost în viaţă, Iisus n-a cîştigat decît vreo 10 pescari din cei mai nevoiaşi, şi nici dintre aceştia pe toţi»*[153]. Or, e lucru stabilit şi recunoscut, chiar şi de iudei, că n-a cîştigat numai 10 oameni, nici numai 100 sau 1000, ci mult mai mulţi, o dată 5000, altă dată 4000[154], şi i-a cîştigat în aşa fel încît s-au dus după El pînă în pustiuri, singurele locuri în care încăpea mulţimea atît de mare a celor care crezuseră în Dumnezeu prin Iisus Hristos, şi unde nu le-a ţinut numai cuvîntări, ci le-a săvîrşit şi minuni. Învinuirile repetate aduse de Celsus mă silesc şi pe mine să fac la fel, pentru că mă gîndesc să nu rămîn dator la nici unul din atacurile lui. Iată, de pildă, ce învinuire ne mai aduce în scrierea sa: «*Dacă atîta vreme cît a trăit, Iisus n-a putut convinge pe nimeni, nu-i oare cu totul absurd ca, după ce a murit El să ajungă alţii să convertească mulţimi oricît de mari?*». Ca să pară consecvent în

150. *Fapte* 4, 13.
151. *Ioan* 21, 18—19.
152. *Fapte* 5, 41.
153. Acuză cunoscută: I, 62.
154. *Matei* 14, 21; 15, 38.

cugetare, Celsus ar fi trebuit să spună: dacă îndată după moartea Lui, nu numai cei ce au dorința, ci și cei care pe lîngă dorință au și puterea să facă atît de multe convertiri, atunci ne mai putem oare îndoi că printr-o și mai mare putere a cuvîntului și a minunilor Lui și-a cîștigat Iisus un număr și mai mare de aderenți ?.

XLVII

Și iată încă o întrebare a lui Celsus, care ne silește să-i dăm și răspunsul. El întreabă: «*Care este temeiul rațional care v-a făcut să credeți că Iisus este Fiul lui Dumnezeu ?*». Formulată în felul acesta, întrebarea își primește răspunsul: «*Acest motiv era convingerea noastră că El a îndurat astfel de suferințe ca să nimicească pe urzitorul răutății*». Sînt mii de alte răspunsuri, dintre care, însă, pînă aici, eu n-am expus decît un număr foarte mic; cu ajutorul lui Dumnezeu voi arăta și altele nu numai în răspunsul pe care-l dăm aici la pretinsul «Discurs adevărat» al lui Celsus, ci și în multe alte lucrări. Și, ca și cum am fi dat deja răspunsul că noi de aceea credem că El e Fiul lui Dumnezeu pentru că a știut să îndure suferința, Celsus ne aruncă altă întrebare: «*Dar ce? n-au fost și alți osîndiți la chinuri, ba încă la unele și mai de ocară ?*». În realitate, Celsus tratează aici credința noastră cu disprețul și cu dușmănia cea mai josnică, închipuindu-și că în urma faptului că Iisus a fost răstignit, s-ar putea trage concluzia că noi ne închinăm la toți răstigniții !

XLVIII

Neputincios să privească în față minunile lui Iisus, așa cum ni le-a istorisit Scriptura, Celsus le înjosește socotindu-le simple vrăjitorii, ceea ce noi am combătut pe cît ne-am priceput [155]. E drept că se și preface a admite răspunsul nostru: «*Noi L-am crezut Fiul lui Dumnezeu pentru că a vindecat șchiopi și orbi*» adăugînd apoi «*și ceea ce ziceți voi: a înviat chiar și morți*». Or, întrucît a vindecat șchiopi și orbi, noi credem că într-adevăr El a fost Mesia și Fiul lui Dumnezeu, pentru că și la prooroci este scris: «Atunci se vor deschide ochii celor orbi și urechile celor surzi vor auzi; atunci va sări șchiopul ca cerbul» [156]. Iar că a înviat și morți, fapt pe care autorii Evangheliilor nu l-au putut inventa, se explică în felul următor: Dacă Scriptura ar fi o născocire, atunci cum s-ar justifica mulțimea celor înviați după petrecerea lor timp mai îndelungat în morminte? Iar ca să arătăm că aici nu este vorba de nici o născocire, să amintim cîteva cazuri: mai

155. I, 6; 68; II, 32.
156. *Isaia* 35, 5—6.

întîi cazul fiicei mai marelui sinagogii (Iair), cînd Iisus a rostit în chip straniu aceste cuvinte : «n-a murit, ci doarme» [157], ceea ce, desigur, n-ar trebui să zicem despre toţi morţii ; în al doilea rînd avem cazul fiului unic al unei văduve, pe care «făcîndu-i-se milă» [158] l-a înviat după ce a cerut celor ce-l duceau să se oprească ; iar în al treilea rînd, e vorba de Lazăr cel înviat din groapă după patru zile [159].

Cît despre cei care cunosc lucrurile mai bine, şi îndeosebi iudeului, le vom spune : «mulţi leproşi erau în Israel în zilele proorocului Elisei, dar nici unul dintre ei nu s-a curăţat decît Neeman sirianul», «şi multe văduve erau în zilele lui Ilie în Israel» şi la nici una dintre ele n-a fost trimis Ilie, decît la Sarepta Sidonului, la o femeie văduvă [160], pe care a învrednicit-o, după hotărîrea dumnezeiască, de minunea pe care proorocul a săvîrşit-o cu pîinile [161]. Tot aşa mulţi morţi erau în zilele lui Iisus, dar numai pe cîţiva i-a socotit Cuvîntul divin vrednici să-i învieze. S-au făcut toate acestea pentru ca minunile Mîntuitorului să fie nu numai simbolurile unor anumite adevăruri [162], ci pentru ca ele să atragă mulţimile oamenilor spre minunata învăţătură a Evangheliei.

Şi aş mai adăuga că, potrivit făgăduinţei lui Iisus [163], ucenicii au săvîrşit şi ei fapte şi mai mari decît minunile pe care le-a făcut Iisus, căci mereu se deschid ochii celor orbi duhovniceşte şi urechile oamenilor surzi faţă de virtute, ascultă cu sete învăţăturile despre Dumnezeu şi despre viaţa cea fericită din preajma Lui. În plus, mulţi din cei care şchiopătau altădată, ceea ce Scriptura numeşte «omul dinlăuntru», acum s-au vindecat prin învăţătură, «sărind», nu în sens propriu, ci «ca cerbul» ; animalul de care se feresc şerpii [164], fiind imunizat împotriva oricărui venin al viperelor. Da, aceşti şchiopi vindecaţi primesc de la Iisus puterea de a putea călca în drumul lor, altădată clătinat, «peste şerpii şi peste scorpiile» păcatului, cu un cuvînt «peste toată puterea vrăjmaşului» [165], fără să păţească nici un rău, căci şi ei au fost imunizaţi contra oricărui rău şi venin diavolesc.

157. *Luca* 8, 52.
158. *Luca* 7, 11—17.
159. *Ioan* 11, 38—44.
160. *Luca* 4, 25—27.
161. *III Regi* 17, 11—16.
162. Despre valoarea pedagogică a minunilor aşa cum o vede Origen, a se vedea M. Harl, *La fonction révélatrice du Verbe incarné*, Paris, 1958, p. 246—247.
163. *Ioan* 14, 12.
164. A se vedea şi *Omilia XVIII, 9 la Ieremia* : Origen, Scrieri alese I, 448—449.
165. *Luca* 10, 19.

XLIX

Iisus n-a venit, în primul rînd, să dezbare pe ucenici de legăturile cu vrăjitorii, care se leagă să facă minuni pe orice cale — dealtfel ucenicii nu aveau nevoie de un astfel de avertisment — şi de legătura cu cei care se lăudau că ei sînt Hristosul lui Dumnezeu şi care se sileau să atragă la ei prin înşelăciuni pe ucenicii lui Iisus, căci spune Scriptura: «Atunci de vă va zice cineva: Iată Mesia este aici sau dincolo, să nu-i credeţi; căci se vor ridica hristoşi mincinoşi şi vor da semne mari şi chiar minuni, ca să amăgească, de va fi cu putinţă, şi pe cei aleşi. Iată, v-am spus de mai înainte. Deci, de vă vor zice: Iată este în pustie, să nu ieşiţi; iată, este în cămări, să nu credeţi, căci precum fulgerul iese de la răsărit şi se arată pînă la apus, tot aşa va fi şi venirea Fiului Omului» [166]. Şi în alt loc: «Mulţi îmi vor zice în ziua aceea: Doamne, Doamne, au nu în numele Tău am proorocit şi nu în numele Tău am scos demoni şi nu în numele Tău multe minuni am făcut? Şi atunci voi mărturisi lor: niciodată nu v-am cunoscut pe voi. Depărtaţi-vă de la Mine cei ce lucraţi fărădelegea» [167].

Dar în dorinţa lui de a asemăna minunile lui Iisus cu vrăjitoriile omeneşti [168] Celsus mai declară literal: «*O! voi lumină şi adevăr! cît de mare e puterea voastră! Cu glasul lui propriu, Iisus vesteşte pe faţă — chiar Scripturile voastre spun acest lucru — că vor veni la voi şi alţii, folosindu-se de astfel de minuni, oameni răi şi vrăjitori. Unuia dintre aceştia îi dă şi numele: Satan, viclean şi dibaci în executarea acestui fel de vrăji uimitoare. Iisus nu tăgăduieşte că în lucrarea vrăjitorească n-ar fi nimic dumnezeiesc, în schimb zice că ea se datoreşte duhului celui rău. Forţat de puterea adevărului, El a dat chiar pe faţă comportarea acestora, dar pe a Lui şi-a apărat-o. Ce nebunie mai mare decît aceea ca, pentru unele şi aceleaşi acţiuni, pe unul să-l crezi Dumnezeu, iar pe alţii să-i socoţi vrăjitori? De ce trebuie să vezi în ceilalţi mai curînd decît în acesta, oameni răi, cît timp, cum recunoaşte chiar şi Iisus, aceste fapte nu sînt notele caracteristice ale divinităţii, ci ale oamenilor înşelători şi foarte răi?*». Ia aminte cu cîtă perfidie vorbeşte aici Celsus despre Evanghelie: ceea ce spune Iisus despre cei care fac semne şi minuni se deosebeşte cu totul de ceea ce afirmă iudeul lui Celsus. Desigur că dacă Iisus ar fi avertizat deschis pe ucenici să fie atenţi faţă de cei care făgăduiesc minuni, fără să adauge de ce-i face atenţi, poate c-ar fi dat de bănuit iudeului. Dar oamenii de care Iisus

166. *Matei* 24, 23—27.
167. *Matei* 7, 22—23.
168. Celsus caută să denigreze şi minunile Mîntuitorului, pe care de altfel îl numeşte «fals Mesia», *C. Cels*, I, 6; VI, 42.

vrea să ne ferim mărturisesc că ei sînt Hristosul, lucru pe care vrăjitorii nu-l fac. El ne mai spune că în numele lui Iisus unii oameni nelegiuiţi vor săvîrşi chiar minuni şi vor scoate demoni [169]. Din clipa aceea, dacă putem spune aşa, a fost îndepărtată de la oamenii aceia orice vrăjitorie şi orice bănuială şi s-a asigurat puterea dumnezeiască a lui Hristos şi aceea a ucenicilor Lui. De aceea cei care se foloseau de numele Lui erau în stare ca prin lucrarea nu ştiu cărei puteri să pretindă că ei sînt Hristos şi dădea numai impresia că săvîrşesc fapte asemănătoare celor săvîrşite de Hristos, pe cînd în realitate săvîrşeau numai în chip aparent fapte asemănătoare cu ale ucenicilor celor adevăraţi.

L

În Epistola a II-a către Tesaloniceni vesteşte şi Pavel în ce fel se va arăta cîndva «omul nelegiuirii», fiul pierzării, potrivnicul, care «se înălţă mai presus de tot ce se numeşte Dumnezeu sau se cinsteşte cu închinare, aşa încît să se aşeze el în templul lui Dumnezeu, dîndu-se pe sine drept Dumnezeu». Şi mai încolo le repetă tesalonicenilor : «Şi acum ştiţi ce-l opreşte ca să nu se arate decît la vremea lui. Pentru că taina fărădelegii se şi lucrează, pînă cînd cel care o împiedică va fi dat la o parte. Şi atunci se va arăta cel fără de lege, pe care Domnul Iisus îl va ucide cu suflarea gurii Sale şi-l va nimici cu strălucirea venirii Sale. Iar venirea aceluia va fi prin lucrarea lui satan, însoţită de tot felul de puteri şi de semne şi de minuni mincinoase şi de amăgiri nelegiuite, pentru fiii pierzării, fiindcă n-au primit iubirea adevărului, ca ei să se mîntuiască. Pentru aceea, Dumnezeu le trimite o lucrare de amăgire, ca ei să creadă minciunii, ca să cadă sub osîndă toţi cei ce n-au crezut adevărul, ci le-a plăcut nedreptatea» [170].

Să ne spună dar, cineva, ce anume ne poate face să bănuim din cuvintele Evangheliei ori ale Apostolului că s-ar fi amintit în aceste cuvinte ceva despre vrăjitorie ! Şi oricine ar dori acest lucru va putea găsi în această privinţă şi proorocia lui Daniel despre antihrist [171]. Dar Celsus falsifică şi suceşte cuvintele lui Iisus, căci Acesta niciodată n-a zis, cum ne dă Celsus să înţelegem, că «ar fi venit alţii care ar fi săvîrşit minuni asemănătoare cu ale lui Iisus», ci că aceia erau oameni răi şi înşelători. Pe cît se deosebeşte puterea vrăjitorilor egipteni de puterea minunată care lucra în Moise — căci finalul a arătat că acţiunile egiptenilor erau vrăjitorii, pe cînd cele ale lui Moise erau lucrări dumnezeieşti — tot aşa şi faptele lui antihrist şi ale celor care pretind că să-

169. *Matei* 7, 22.
170. *II Tes.* 2, 1—12.
171. *Deut.* 7, 23—26.

vîrşesc minuni, ca şi ucenicii lui Iisus, sînt caracterizate ca «semne şi minuni mincinoase de amăgiri nelegiuite pentru fiii pierzării», pe cînd lucrările lui Hristos şi cele ale ucenicilor Lui, dimpotrivă, au drept rod nu amăgirea, ci mîntuirea sufletelor. Ce om cuminte poate susţine, dar, că viaţa virtuoasă, care face să scadă din zi în zi tot mai mult numărul faptelor rele, izvorăşte dintr-o amăgire?

LI

Totuşi, ceva clar în Scriptură a văzut şi Celsus, şi anume: «Iisus a spus că un oarecare satan ar fi dibaci în a-i imita faptele», dar se grăbeşte puţin cînd trage de aici concluzia că prin aceasta Iisus ar recunoaşte că n-ar tăgădui cu totul caracterul divin al acestei fapte, ci ar atribui-o doar oamenilor răi. Ar însemna să strîngi în aceeaşi categorie lucruri diferite. După cum lupul nu-i din aceeaşi specie cu cîinele, cu toate că forma corpului şi a urletului se poate asemăna, şi după cum porumbelul sălbatic nu-i nici el ca cel domestic (deşi seamănă), tot aşa o lucrare a puterii lui Dumnezeu n-are nimic comun cu ceea ce izvorăşte din vrăjitorie.

Dar să mai aducem încă o dovadă şi să arătăm cît de răutăcioase sînt afirmaţiile lui Celsus: cum crede el că este posibil ca duhurile rele să săvîrşească minuni cu ajutorul vrăjilor, iar firea dumnezeiască şi proniatoare să nu poată săvîrşi nici una? Este viaţa omenească chiar atît de copleşită de rele încît nu mai este nici un locşor pentru cele bune? Iată care e părerea mea: după cum, din capul locului, trebuie admis că acolo unde se presupune un rău de acelaşi fel ca şi binele, acolo, în chip necesar, există alături de el şi un bine[172], tot aşa, şi cînd avem în vedere fapte săvîrşite prin vrăji, trebuie să existe şi din acelea care se datoresc lucrării dumnezeieşti. Aşadar, pe baza acestui principiu, putem elimina cele două părţi ale afirmaţiei şi putem afirma una din două: ori că nici una nici alta nu se realizează, ori că, admiţînd răul, trebuie să admiţi şi binele. În schimb, dacă admiţi numai efectele vrăjitoriei şi tăgăduieşti pe cele ale puterii dumnezeieşti, înseamnă că admiţi că există sofisme şi argumente valabile în afară de adevăr, cu toate că ele îţi dau impresia că îl admiţi, dar că adevărul şi dialectica străină de sofisme n-au nici un drept printre oameni.

Dacă admitem că există magie şi vrăjitorie executată de demoni răi[173], fermecaţi de chemările speciale şi atente la invitările vrăjitorilor,

---

172. Principiul implicării contrariilor se întîlneşte la mulţi cugetători elini, în deosebi la Heraclit. Dar şi la Platon, de ex. *Fedon*, ed. Papacostea, p. 337.

173. După Celsus şi în general după elini demonii sînt fiinţe intermediare între Dumnezeu şi om, pe cînd după Origen demonii sînt duhuri rele, căzute din har.

atunci trebuie să existe printre oameni și efecte ale unei puteri dumnezeiești. În cazul acesta, de ce să nu examinăm cu grijă pe cei ce pretind că săvîrșesc minuni și să vedem dacă viața lor, deprinderile lor, rezultatele acestor minuni strică oamenilor ori îi fac mai buni? Nu-i nici o greutate să constați cine săvîrșește asemenea fapte cu ajutorul duhurilor rele, prin evocări și prin acțiuni magice, și cine stă pe teren sfînt și curat[174], săvîrșind astfel de fapte în unire cu sufletul și cu Duhul și, după cîte cred eu, în unire și cu trupul, dacă el e împreunat cu Dumnezeu și e plin de Duh Sfînt pentru mîntuirea oamenilor, și cu scopul de a-i aduce la credința în Dumnezeul adevărat. Din clipa în care am admis că în cazul minunilor trebuie procedat fără prejudecăți, cine anume le săvîrșește cu intenție bună și cine cu intenție rea, pentru ca să nu le admirăm pe toate ca lucrări ale puterii divine și ca să le acceptăm și să le tratăm cu dispreț pe toate fără deosebire, ei bine, nu-i oare mai limpede decît lumina soarelui că Moise și Iisus au săvîrșit minunile prin puterea dumnezeiască, așa cum o descrie și Scriptura, pentru că popoare întregi datorează existența și continuitatea lor tocmai acestor semne? Și aceasta întrucît, la urma urmei, răutatea și înșelăciunea vrăjitorească n-ar fi fost în stare să creeze un întreg popor, care nu se leapădă numai de chipuri cioplite și de idoli cinstiți de alte popoare, ci și de închinarea la orice ființe create, înălțîndu-se pînă la Dumnezeu, principiul necreat al întregii lumi.

LII

Iar fiindcă, de astă dată, un iudeu este cel în gura căruia pune Celsus cuvintele acestea, îi vom adresa lui întrebarea: amice, după ce vezi tu acțiunea unei puteri dumnezeiești în minunile pe care, după cum spun Scripturile, știi și tu că au fost săvîrșite de Moise? De ce-ți dai osteneala să le aperi împotriva celor care le defaimă și le pun pe aceeași treaptă cu cele săvîrșite de vrăjitorii egipteni cu ajutorul magiei, în timp ce în minunile pe care le-a săvîrșit Iisus, în a Cărui existență — și tu trebuie s-o recunoști — nu vrei să vezi nimic dumnezeiesc? Cum poți să înveți așa ceva tocmai de la egipteni, dușmanii tăi? Dacă scopul minunilor săvîrșite de Moise, anume întemeierea și formarea acestui întreg popor, sprijină dovada că puterea lui Dumnezeu este cea care a lucrat prin Moise, nu trebuie crezut oare acest adevăr încă și mai mult în cazul lui Iisus, ale Cărui fapte sînt mai mărețe decît cele ale lui Moise? Căci poporul lui Moise, rămășița lui Avraam, pe care l-a condus el la ieșirea din Egipt, a fost paznicul zelos al

174. *Ieș.* 7, 8.

tăierii împrejur și al celorlalte sfinte îndrumări, pe care părintele le transmisese fiului încă din zilele lui Avraam și le păzea și pe cînd Moise s-a pus în fruntea lui, la ieșirea din Egipt, dîndu-i poruncile dumnezeiești pe care tu le contești. În schimb, Iisus a săvîrșit ceva mai important, căci pe temelia vechilor așezăminte, ale obiceiurilor și învățăturilor moștenite, în care au crescut toți, El a ridicat zidirea nouă a legii evanghelice. Iar dacă Moise avea nevoie de minunile pe care le-a săvîrșit, așa cum ne relatează Scripturile, nu numai pentru ca să fie crezut de bătrînii poporului, ci de poporul însuși, atunci de ce nu va fi trebuit să aibă nevoie de astfel de minuni și Iisus, în fața unui popor care se învățase să ceară semne și minuni, El ale Cărui minuni întreceau pe ale lui Moise prin mărime și prin caracter dumnezeiesc, și care s-au dovedit lucrătoare tocmai prin aceea că erau condamnate ca scorniri și închipuiri omenești, care aveau valoare doar pentru iudei, dar care lăsau să se întrevadă că Cel care învăța și săvîrșea astfel de lucrări era mai mare și decît proorocii ? Și oare nu se cădea să stea și mai presus decît proorocii Cel pe Care proorocii Îl vestesc ca fiind Hristos și Mîntuitorul neamului omenesc ?

LIII

Dar toate defăimările iudeului lui Celsus împotriva celor ce cred în Iisus se pot întoarce tot așa de bine în învinuiri și împotriva lui Moise, căci dacă pentru Celsus, Iisus este doar un înșelător, atunci tot înșelător este și Moise, căci nefiind deosebire între vrăjitoria lui Iisus și cea a lui Moise, învinuirile împotriva unuia se potrivesc și împotriva celuilalt. De exemplu, iudeul lui Celsus spune în legătură cu Hristos : «Oh ! ce tare e lumina adevărului ! Cu glasul Său propriu El vestește pe față, cum recunosc chiar scripturile voastre, vor veni la voi alții și vor face aceleași minuni, dar ei nu sînt decît «oameni răi și vrăjitori». Despre Moise, unul care nu crede în minunile lui, fie că ar fi el din Egipt, fie de oriunde, ar putea spune : «Oh ! ce mai lumină și ce mai adevăr ! Cu propria lui gură, Moise vestește și el deschis, cum mărturisesc chiar scripturile voastre, că și la voi vor veni și alții folosindu-se de același fel de minuni, niște oameni răi și vrăjitori», căci scris este în legea voastră : «De se va ridica în mijlocul tău prooroc sau văzător de vise și va face înaintea ta semne și minuni și se va împlini semnul și minunea aceea, de care ți-a grăit el și-ți va zice atunci : să mergem după alți dumnezei, pe care tu nu-i știi, și să le slujim acelora, să nu ascultați cuvintele proorocului aceluia sau ale acelui văzător de vise, că prin aceasta vă ispitește Domnul Dumnezeul vostru din toată inima

voastră şi din tot sufletul vostru»[175]. Şi iată în ce chip îl mai ocărăsc pe Iisus: «El aminteşte cu numele pe unul oarecare pe care-l cheamă satan, viclean în a întoarce pe dos aceste minuni». Celălalt va zice lucruri similare şi despre Moise: «şi el se gîndeşte la un prooroc mincinos, văzător de vise şi dibaci în a imita şi el acest fel de minuni», căci după cum va zice şi iudeul lui Celsus despre Iisus: «el nu tăgăduieşte cu totul că ar exista în ei ceva dumnezeiesc, în schimb vede în ele lucrarea unor oameni răi», tot aşa va spune şi despre afirmaţia următoare: «constrîns de puterea adevărului, Moise a dat pe faţă, în acelaşi timp, atitudinea altora, dar pe a sa proprie a apărat-o». Iar cînd iudeul declară: «nu-i oare o argumentare greşită să tragi concluzii din aceleaşi lucrări, cum că una are însuşiri dumnezeieşti, iar celelalte sînt pure vrăjitorii? — atunci s-ar putea răspunde: «nu-i oare o argumentare tot aşa de greşită să tragi concluzia din aceleaşi lucrări despre calitatea de prooroc şi de slujitor a lui Dumnezeu la unul şi despre dovadă de vrăjitorie la ceilalţi?».

Dar mergînd mai departe cu învinuirile, Celsus mai adaugă încă una la cele spuse: *«De ce, dar, trebuie să credem că acţiunile unora ar fi numaidecît rele, cîtă vreme însuşi Iisus nu are prea bună părere despre lucrarea Sa?»* Şi încă: *«De ce, în urma acestor lucrări, trebuie să credem în răutatea oamenilor în care Moise ne opreşte să credem cu toată îngrămădirea de semne şi de minuni, şi de ce să nu credem mai curînd în răutatea lui Moise, atunci cînd acesta atacă pe ceilalţi pentru semnele şi minunile lor?»* Astfel Celsus îşi umflă mereu dosarul argumentărilor, ca să-ţi dea impresia că este tot mai cuprinzător: *«De fapt, aşa cum recunoaşte şi Iisus,* zice el, *lucrările acestea nu sînt semne ale unei puteri dumnezeieşti, ci ale unor oameni înşelători şi foarte răi».* Cine e «acelaşi»? Tu, iudeule, spui că acesta e Iisus; dar cel ce te acuză şi pe tine, ca supus aceloraşi critici, va raporta acest lucru şi la Moise însuşi.

LIV

După acestea, ca să-şi menţină intenţia de la început, iudeul lui Celsus se adresează, în legătură cu noi, creştinilor recrutaţi din rîndul lor: *«Ce motive v-a întors spre El? nu cumva proorocia Lui că va învia din morţi?»* Dar, ca şi învinuirea anterioară, şi aceasta poate fi adusă în legătură cu Moise în felul următor: ce v-a atras spre Iisus dacă nu cumva ceea ce este scris despre moartea lui Moise «şi a murit Moise, robul lui Dumnezeu, acolo, în pămîntul Moabului, după cuvîntul Dom-

175. *Deut.* 13, 1—3.

nului; și a fost îngropat în vale, în pămîntul Moabului, după cuvîntul Domnului, în fața Betleorului, dar nimeni nu știe mormîntul lui nici pînă în ziua de astăzi»[176]. Or, dacă iudeul nostru învinuiește pe Iisus că a prezis că după moarte El va învia, la această observație se va răspunde, folosind același procedeu, pentru Moise: Moise a scris în Deuteronomul al cărui autor este că «nimeni nu știe mormîntul lui nici pînă în ziua de astăzi» tocmai pentru ca să se preamărească mărirea mormîntului care ar fi necunoscut de neamul omenesc.

LV

Și iudeul continuă, apoi, cuvîntul său către cei ce s-au creștinat: «*Ei bine! să credem cele ce vi s-au spus! Dar cîți alții nu se folosesc de astfel de povești încîntătoare ca să-și convingă ascultătorii naivi și să tragă folos din această ademenire. Se spune că așa a fost cazul cu Zalmoxe din Sciția, sclavul lui Pitagora*[177]*, apoi al lui Pitagora însuși în Italia*[178]*, și, în fine, al lui Rampsiniti în Egipt*[179]*, care, după legendă, a jucat zaruri cu zeița Ceres în infern și a fost dăruit de ea cu o batistă dantelată cu aur. Tot așa și Orfeu la odrizi, Protesilas în Tesalia, Heracle la Tenara și Tezeu. Dar ceea ce trebuie cercetat e dacă într-adevăr a înviat vreodată cu trupul său vreun om care a murit. Oare nu trebuie să ne gîndim mai curînd că aventurile altora sînt la vedere doar simple mituri? ori sînteți de părere că sînt numai povești și poezie ceea ce se vorbește de alții, dar de voi a fost plăsmuit ca sfîrșit al unei drame în chip frumos și ademenitor, cum a fost și strigătul Lui (Iisus) pe cruce cînd Și-a dat sufletul, cînd s-a cutremurat pămîntul și s-a întunecat soarele? Ori voi afirmați că atîta timp cît a fost în viață, Iisus nu s-a putut ajuta pe El însuși, dar după moarte a înviat, arătîndu-Și semnele rănilor și urmele cuielor în palmă. Dar cine a văzut așa ceva? O femeie exaltată, ziceți voi, și poate încă o altă persoană, victimă și ea a unei vrăji asemănătoare, fie că, în urma unei anumite dispoziții, va fi avut un vis și de dragul dorinții, în credința sa rătăcită, va fi avut o arătare imaginară, cum s-a mai întîmplat la mulți alții, fie că mai curînd a vrut să impresioneze judecata altora printr-o astfel de istorisire*

176. *Deut.* 34, 5—6.
177. Despre legenda lui Zalmoxis a se vedea Herodot, *Istorii*, III, 95. M. Eliade, *De la Zalmoxis la Genghis-Han*, București, 1980, p. 38 ș.u.
178. Diog. Laertios, *op. cit.*, VII, 41.
179. Herodot, *op. cit.*, II, 122.

fantastică și astfel prin această înșelăciune să deschidă drum și altor șarlatani» [180].

Pentru că avem de a face cu un iudeu care spune aceste lucruri vom folosi și noi, întru apărarea lui Iisus al nostru, argumentul de care s-a folosit El întru apărarea lui Moise: cîți alții se folosesc de astfel de povestiri minunate, cum a făcut Moise, ca să-și convingă ascultătorii naivi și să tragă folos pe urma amăgirii lui? Faptul că ați amintit de Zalmoxe, de Pitagora și de legendele lor uimitoare, s-ar potrivi mai curînd unuia care nu crede în Moise, decît unui iudeu, pe care desigur că nu-l interesează miturile elinilor. Pînă și egipteanul, neîncrezător în minunile lui Moise, ar cita poate exemplul lui Rampsinite, zicînd: istoria coborîrii în iad, a jocului cu zaruri cu zeița Demetra, a batistei brodate cu aur, din care să se dovedească coborîrea lui în iad și întoarcerea de acolo, toate acestea sînt mult mai probabile decît cea scrisă despre Moise care «a intrat în negura, unde era Dumnezeu» [181] și care, singur s-a apropiat de Dumnezeu, iar altul nu, după cum scrie: «*numai Moise singur să se apropie, iar ceilalți să nu se apropie*» [182].

Așadar, noi, ucenicii lui Iisus, vom spune iudeului care afirmă acestea: iubite amice, care defăimezi atît de mult credința noastră în Iisus, gîndește-te cum te vei apăra împotriva egiptenilor și a elinilor, și cum le vei vorbi. Ce vei face cînd aceia vor acuza pe Moise tocmai cu ceea ce tu L-ai acuzat pe Iisus? Și oricît de mult te-ai luptat să aperi pe Moise, așa cum dealtfel această apărare se și poate face în chip limpede, să știi că, vrînd-nevrînd, ceea ce ai adus în apărarea lui Moise va fi o dovadă și mai dumnezeiască pentru Iisus decît pentru Moise.

LVI

Iar pentru că așa-zisa istorie a eroilor coborîți în infern și reveniți de acolo este doar o plăsmuire și o nălucire, după cum ne-o spune însuși iudeul lui Celsus, afirmînd că o vreme îndelungată ei au rămas nevăzuți și retrași vederii oamenilor, dar apoi iar au fost văzuți, dovadă că s-au întors din infern, căci isprăvile lui Orfeu la odrizi [183], ale lui Protesilas în Tesalia și ale lui Hercule în Tenaron ca și ale lui Tezeu, ne duc la părerea care reiese din istoria vieții lor pătimașe, iar

180. Unii au apropiat acest pasaj de cele spuse de Lucrețiu I, 132—135, alții merg pînă acolo încît socot că tot pasajul ar pleca de la Epicur, după care întreagă cunoașterea se bazează pe senzații, după cum se exprimă el într-un fragment păstrat la D. Laertios X, 20. Numai creștinismul și minunile săvîrșite de Iisus nu pot fi socotite senzații.

181. *Ieș.* 19, 21.

182. *Ieș.* 24, 2.

183. Cel mai mare trib al tracilor.

din toate acestea noi putem dovedi că nimic din ceea ce se istoriseşte despre ele nu se poate compara cu învierea lui Iisus din morţi. Fiecare din eroii pe care-i aminteşte împreună cu ţara lor, dacă ar fi vrut ar fi putut să dispară din faţa spectatorilor, şi ar fi revenit la ai lor cînd li s-ar fi părut potrivit, dar Iisus a fost răstignit în faţa întregului popor iudeu, trupul Lui a fost luat de pe cruce în văzul mulţimilor: cum să se poată spune că El «a scornit o închipuire asemănătoare cu aceea a eroilor legendari coborîţi în infern şi reveniţi apoi iarăşi la lumină»? Noi răspundem că, dacă, spre a justifica răstignirea lui Iisus, avansa un astfel de temei, mai ales din pricina a ceea ce se istoriseşte despre eroii a căror coborîre «forţată în infern» se admite, dacă, punem cazul că Iisus ar fi murit de o moarte ascunsă, fără ca moartea Lui să fi fost cunoscută în ochii întregului popor iudeu şi apoi ar fi înviat realmente din morţi, atunci ar fi existat pretextul ca să se formuleze şi despre El o astfel de bănuială urîtă ca şi despre eroi. Poate că la celelalte cauze ale răstignirii lui Iisus s-ar mai putea adăuga una, şi anume că a murit în chip văzut, pe cruce, pentru ca nimeni să nu poată spune că s-a sustras de bunăvoie de la privirea oamenilor şi că s-a arătat apoi mort, dar fără să fi murit de fapt, apărînd din nou atunci cînd a vrut, şi istorisind mai tîrziu minunea învierii Sale din morţi. Dar socot că atitudinea de mai tîrziu a ucenicilor Lui are o putere de dovedire cu totul sigură: cu primejdia pierderii vieţii, ei s-au dăruit cu totul unei propovăduiri pe care n-ar fi susţinut-o cu atîta tărie dacă ar fi pus în circulaţie numai de la ei zvonul că Iisus a înviat din morţi. Ba mai mult: conformîndu-se acestei învăţături, apostolii nu numai că au pregătit şi pe alţii să dispreţuiască moartea, ci ei înşişi au fost cei dintîi care au făcut-o.

LVII

Bagă de seamă, dar, dacă nu-i cu totul orbit de ură iudeul lui Celsus atunci cînd zice că ar fi cu neputinţă ca să învieze cineva cu acelaşi trup (cu care a trăit): «Dar ceea ce trebuie să examinăm e dacă vreun om realmente mort a înviat vreodată cu vechiul lui trup». Iudeul însuşi n-ar putea s-o spună, cu toate că şi el crede despre cei doi copii înviaţi, unul de Ilie, celălalt de Elisei, aşa cum ne istorisesc cărţile a III-a şi a IV-a Regilor[184]. Iată acum şi motivul pentru care Iisus n-a voit să se nască în alt neam decît în cel al iudeilor: ei erau obişnuiţi cu minunile şi astfel comparînd pe cele în care credeau ei cu cele pe

184. *III Regi* 17, 21—22; IV 4, 34—35.

care le săvîrşise ori le istorisise Iisus, ei au putut admite ideea că fiind înconjurat de atîtea minuni suprafireşti şi fiind autor al unor lucrări şi mai uimitoare, Iisus era o fiinţă cu mult mai desăvîrşită decît toate.

LVIII

Dar, după ce ne-a relatat istoriile elineşti ale acestor fabricanţi de minuni şi ale aşa-ziselor «învieri» din morţi, iudeul nostru se adresează celor ce cred în Iisus: «Nu cumva credeţi că ceea ce susţin alţii sînt doar mituri şi poveşti şi contează ca atare, pe cînd voi aţi dat piesei un sfîrşit mai frumos şi mai potrivit cu strigătul lui Iisus de pe cruce şi cu felul în care Şi-a dat sufletul?». Îi răspundem iudeului în felul următor: istoriile de care aminteşti le socotim mituri şi închipuiri, în schimb cele pe care le relatează cărţile sfinte şi pe care noi le avem comune cu voi (căci voi încă le primiţi şi le cinstiţi), acestea nu sînt deloc poezii şi mituri. Învierile din morţi, despre care citim acolo, le socotim adevăr, iar nu năluciri. Şi tot în felul acesta credem că Iisus a înviat cu adevărat, după cum a prezis-o El însuşi şi după cum au vestit proorocii [185]. Desigur, învierea Lui din morţi este cu mult mai minunată decît a celorlalţi, pentru că aceştia au fost înviaţi numai de proorocii Ilie şi Elisei, pe cînd Iisus a fost înviat de Însuşi Tatăl din ceruri. De aceea a şi rămas învierea Lui cu mult mai plină de consecinţe şi de binecuvîntare decît ale celorlalţi. Căci cum s-ar putea asemăna urmările pe care le-au avut învierile celor doi copii făcute de Ilie şi Elisei cu binecuvîntarea pe care a răspîndit-o învăţătura despre învierea lui Iisus şi credinţa în ea, pe care o lucrează şi o mijloceşte puterea lui Dumnezeu?

LIX

Dar şi cutremurul şi întunecimea (produse de moartea Domnului n.tr.) le socoate Celsus născociri. Am răspuns mai înainte, după cît ne-a stat în putere, şi am amintit mărturia adusă de Flegon [186], după referatul căruia astfel de evenimente au avut loc în zilele cînd pătimea Mîntuitorul. Iar cînd Celsus continuă: *«voi spuneţi că Iisus nu S-a putut ajuta cît timp a fost în viaţă, dar că după moarte a înviat din nou, că Şi-a arătat şi semnele rănilor şi urmele cuielor din palme»*, trebuie să-l întrebăm ce vor să spună cuvintele: «nu S-a putut ajuta cît timp a fost în viaţă»? Dacă înţelege cumva că ar fi vorba de un «ajutor» spre virtute, atunci răspundem, în acest sens, har Domnului că S-a ajutat şi a satisfăcut destul, întrucît El n-a zis şi n-a făcut nimic

185. *Fapte* 2, 24.
186. Mai sus: II, 14; 33.

vrednic de osîndă, ci S-a lăsat să fie dus «ca o oaie spre junghiere» și a amuțit «ca un miel înaintea celui ce-L tunde»[187], nedeschizîndu-Și nici măcar gura, cum mărturisește Evanghelia. Dacă, însă, crede Celsus, că expresia aceasta se referă la fapte neesențiale și de mică importanță în legătură cu viața trupească, în sensul că aici Iisus nu S-a putut ajuta pe Sine însuși, atunci îi aducem aminte lui Celsus că am dovedit și mai înainte, din Evanghelii, că Iisus S-a supus de bunăvoie. Dar, amintind din nou afirmațiile Evangheliei că «a înviat din morți», cum a arătat semnul cuielor și cum i-au fost străpunse mîinile», Celsus întreabă iarăși: *«Cine a văzut acestea ?»*. Și plecînd de la spusele Mariei Magdalena, despre care este scris că L-a văzut literalmente, el o numește în mod insultător «o exaltată, cum ziceți chiar și voi». Și pentru că ea nu este singura care mărturisește că a văzut pe Cel înviat, ci mai sînt și alții, iudeul lui Celsus falsifică mărturia spunînd «poate încă vreo victimă a aceleiași vrăjitorii».

LX

După aceea, ca și cum ar fi posibil, zic, să existe o înfățișare «ca viu» a unui mort, Celsus adaugă în stil epicurean:[188] *«va fi avut cineva un vis după o anumită dispoziție sau de dragul unei dorinți într-o credință rătăcită, va fi avut o arătare imaginară»* și povestind mai departe această istorie, adaugă: *«lucru care s-a mai întîmplat la mulți alții»*. Or, chiar dacă i se pare că judecă lucrurile foarte dibaci, Celsus confirmă aici o învățătură fundamentală, aceea că sufletul există și pentru cei morți, iar pentru cine admite această învățătură, credința în nemurirea sufletului, sau cel puțin în permanența lui, nu-i fără temei. Doar, în dialogul său «despre suflet», Platon însuși spune că în jurul mormintelor unora li s-au arătat un fel de «chipuri ca niște umbre» ale oamenilor care au murit[189]. Or, aceste înfățișări sînt strîns legate la sfinți de ceea ce numim noi «suflet» care subzistă în ceea ce se numește «ființă preamărită». De fapt, Celsus respinge așa ceva, dar vrea ca altora să li se arate cîte o înfățișare în vis, potrivit unei «dorinți a lor într-o credință rătăcită», și cîte o «înfățișare imaginară». A crede în existența unui asemenea vis nu-i deloc absurd; în schimb, în stare de veghe, de pildă la frenetici și melancolici, credința într-o astfel

187. *Is.* 53, 7; *Mat.* 27, 12.
188. A se vedea mai sus (II, 55) cele privitoare la argumentarea bazată numai pe senzații.
189. Platon: *Fedon*, 81 (trad. rom. p. 357). Origen va reveni asupra acestei probleme (a «trupului preamărit») în C. *Cels* III, 42.

de arătare nu-i plauzibilă. Celsus a prevăzut observaţia şi s-a referit la o «femeie exaltată», ceea ce însă nu reiese din istoria scrisă iar noi nu ştim de unde îşi scoate el acuzarea.

LXI

Aşadar, după ce a murit — zice Celsus — Iisus ar fi prezentat o pretinsă înfăţişare a rănilor primite pe cruce, iar nu una reală a trupului rănit. Or, noi ştim că, potrivit învăţăturilor Evangheliei (din care Celsus admite, după plac unele pasaje, ca să poată învinui, în schimb le respinge pe celelalte), Iisus a chemat lîngă El pe unul din ucenici (Toma n.tr.), care nu credea că o astfel de minune e cu putinţă. De fapt, a aprobat şi el afirmaţia femeii, care-l asigura că a văzut pe Iisus, a admis chiar posibilitatea de a vedea apărînd sufletul unui mort, dar nu a crezut cu adevărat că Hristos ar fi înviat într-un trup asemenea celui avut pe pămînt. De aceea el n-a zis simplu : dacă nu voi vedea, nu voi crede, ci a ţinut să adauge : «dacă nu voi vedea în mîinile Lui semnul cuielor şi dacă nu voi pune mîna mea pe coasta Lui, nu voi crede» [190]. Şi Toma grăia aşa pentru că nu credea că ochilor sensibili li s-ar putea arăta «trupul unui suflet» «întru toate asemenea» formei de mai înainte, sau cum spune poetul : «cu aceeaşi făptură, cu ochii lui frumoşi, cu glasul lui» şi adeseori «îmbrăcat parcă în aceleaşi veşminte» [191]. De aceea Iisus l-a chemat pe Toma lîngă Sine : «adu degetul tău încoace şi vezi mîinile Mele şi adu mîna Ta şi o pune în coasta Mea şi nu fi necredincios, ci credincios» [192].

LXII

Dealtfel era firesc ca această taină, mai mare decît toate, să se fi întîmplat în strînsă legătură cu tot ce fusese proorocit în legătură cu Iisus, cu învierea Lui, cu faptele pe care le-a săvîrşit şi cu suferinţele pe care El le-a îndurat, căci nu degeaba pusese proorocul în gura lui Iisus cuvintele acestea : «Trupul meu va sălăşlui întru nădejde, căci nu vei lăsa sufletul meu în iad, nici nu vei da pe cel cuvios să vadă stricăciunea» [193]. Şi într-adevăr, învierea L-a pus cumva la mijloc, între greutatea unui corp de dinainte de patimă şi între starea în care un suflet apare eliberat de un astfel de corp. Aşa încît, cu

---

190. *Ioan* 20, 25.
191. Versuri din Homer (*Iliada* XXIII, 66—67, pag. 413, în traducerea lui G. Murnu) : «Odată-i s-apropie sufletul / bietul prieten Patroclu / Însuşi leit după stat, după faţă cu ochii cei mîndri / Şi după glas, după port» E vorba de vedenia avută de Ahile.
192. *Ioan* 20, 27.
193. *Ps.* 15, 9—10 ; Fapte 13, 35.

prilejul întîlnirii în acelaşi loc «ucenicii Lui erau iarăşi înăuntru şi Toma împreună cu ei. Şi a venit Iisus, uşile fiind încuiate, şi a stat în mijloc şi le-a zis: Pace vouă! Apoi a zis lui Toma: adu degetul tău încoace...»[194] iar în Evanghelia după Luca, atunci cînd Simon şi Cleopa vorbeau între ei despre toate întîmplările, «Iisus însuşi, apropiindu-Se, mergea împreună cu ei. Dar ochii lor erau ţinuţi ca să nu-L cunoască. Şi el a zis către ei: «Ce sînt cuvintele acestea pe care le schimbaţi unul cu altul pe drumul vostru şi pentru ce sînteţi trişti?» Dar cînd «s-au deschis ochii lor şi L-au cunoscut», Scriptura zice în cuvinte proprii «El S-a făcut nevăzut de la ei»[195]. Aşadar, cu toată dorinţa lui Celsus de a asemăna cu alte fantome şi cu alţi visători arătările lui Iisus şi pe cei care L-au văzut după înviere, întreagă cercetarea corectă şi înţeleaptă a adevărului creştin va face să strălucească şi mai tare superioritatea minunii lui Hristos.

LXIII

După aceea, defăimînd în tot chipul cele scrise în Scriptură, Celsus mai formulează o observaţie, de data aceasta nu lipsită de semnificaţie, declarînd: *«Dacă Iisus ar fi vrut într-adevăr să-şi arate puterea dumnezeiască, ar fi trebuit să se arate la duşmanii Săi, judecătorului, cu un cuvînt lumii întregi»*. E drept că după înviere, potrivit Evangheliei, Iisus nu S-a mai arătat în public şi la toată lumea, aşa cum o făcuse înainte. Faptele Apostolilor ne spun că «arătîndu-Se timp de patruzeci de zile», El a explicat ucenicilor cele despre «împărăţia lui Dumnezeu»[196], dar Evangheliile nu ne spun că ar fi fost mereu cu ei: ci odată, după opt zile, toate uşile fiind încuiate, «S-a arătat în mijlocul lor»[197] apoi altă dată, tot în împrejurări asemănătoare. Spre sfîrşitul primei Epistole către Corinteni, Pavel făcînd aluzie la afirmaţia că Iisus nu S-a mai arătat în public, cum o făcuse înainte de patimă, zice «căci v-am dat, întîi de toate, ceea ce şi eu am primit, că Hristos a murit pentru păcatele noastre după Scripturi», că «a înviat a treia zi, după Scripturi, că S-a arătat lui Chefa, apoi celor doisprezece. În urmă S-a arătat deodată la peste cinci sute de fraţi, dintre care cei mai mulţi trăiesc pînă astăzi, iar unii au şi adormit. După aceea S-a arătat lui Iacob, apoi tuturor Apostolilor; iar la urma tuturor, ca unui născut înainte de vreme, mi S-a arătat şi mie»[198]. Cît de măreţe şi de minunate îmi par lucrurile acestea, chiar dacă nu ne

194. *Ioan* 20, 26—27.
195. *Luca* 24, 14—17.
196. *Fapte* 1, 3.
197. *Ioan* 20, 26.
198. *I Cor.* 15, 3; 5—8.

gîndim numaidecît la numărul credincioșilor, ci și la elita tot mai sporită în credință, la adevărurile pe care le conține acest pasaj! Chiar și numai ele și tot ar putea arăta motivul pentru care, după învierea din morți, Iisus nu S-a mai arătat deloc cum o făcuse înainte. Printre multele considerații care se cer la scrierea unui astfel de tratat împotriva «Discursului» lui Celsus, care atacă pe creștini și credința lor, n-am putut aduce decît cîteva puncte cu miez, în stare să liniștească pe cei ce vor da atenție apărării noastre.

LXIV

Oricît a fost Iisus o singură ființă, aspectele sub care ni S-a înfățișat sînt mai multe, iar cei care-L priveau nu-L vedeau toți în același fel. Că trebuie înfățișat în mai multe aspecte reiese din cuvintele: «Eu sînt Calea, Adevărul și Viața», «Eu sînt Pîinea», «Eu sînt Ușa» și altele nenumărate [199]. În schimb, nici înfățișarea sub care apare, nu era la fel pentru toți privitorii, ci depindea de capacitatea lor de înțelegere, lucru care se vede limpede dacă cercetăm de ce, trebuind să se schimbe la față «într-un munte înalt», n-a luat cu El pe toți apostolii, ci numai pe Petru, pe Iacob și Ioan, fiind singurii în stare să cuprindă mărirea pe care o avea atunci și în stare să contemple pe Moise și pe Ilie, arătați întru mărire, și să înțeleagă vorbirea lor întreolaltă și glasul venit din norul ceresc [200]. Dar, cred că și înainte de a urca pe munte, unde numai ucenicii s-au apropiat de El și le-a explicat învățătura fericirilor, cînd la poalele muntelui, fiind seară, a vindecat pe cei ce se apropiau de El, «slobozindu-i de toată boala și de toată neputința» [201], Iisus nu se arăta în chip uniform nici bolnavilor care cereau vindecare și nici celor care, prin puterea sfințeniei lor, au fost în stare «să urce» cu El muntele. Mai mult, El a tîlcuit, în primul rînd, ucenicilor Săi pildele spuse cu înțeles ascuns «mulțimilor de afară», iar cei care ascultau tîlcuirea pildelor dobîndeau o mai mare putere de înțelegere decît cei care ascultau pildele fără explicare, desigur potrivit capacității lor de a vedea în primul rînd sufletește, dar eu cred că și oarecum trupește [202]. Iată și o altă dovadă din care reiese că nu Se arăta totdeauna în chip identic: Iuda, care avea să-L vîndă, a zis mulțimilor care veneau spre El, ca și cum ele nu L-ar fi cunoscut: «Cel pe Care eu Îl voi săruta, Acela este» [203]. Și cred că în același fel trebuie înțeles și

199. *Ioan* 14, 6; 6, 35; 10, 9.
200. *Matei* 17, 1—8.
201. *Matei* 4, 23.
202. A se vedea, de pildă, în *Comentariul după Matei* X, 1 (Origen, «Scrieri alese», II, p. 17 ș.u.).
203. *Matei* 26, 48.

ceea ce vrea să spună Mîntuitorul însuși în cuvintele: «În fiecare zi ședeam în templu și învățam și n-ați pus mîna pe Mine» [204].

Și dacă așa ni S-a înfățișat Iisus, nu numai cu Dumnezeirea Sa lăuntrică și ascunsă de cei mulți, ci și cu trupul, pe care-l voia preamărit de toți cei ce-L urmau, atunci putem spune: toți L-au putut vedea pe Iisus înainte de a fi «dezbrăcat domniile și puterile» [205] răului și înainte de a fi «murit păcatului» [206]; însă din clipa în care El a dezbrăcat acele domnii și puteri și nu a mai avut în El nimic din ceea ce mai putea fi văzut cu ochii omenești, de atunci El n-a mai putut fi văzut de nimeni. De aceea, dacă, după învierea Lui din morți, nu S-a arătat tuturora, Iisus a făcut acest lucru gîndindu-Se la neputința lor (de a-L vedea cu trup preamărit n.tr.).

LXV

Dar de ce să spun că nu S-a arătat tuturor? Nici măcar cu Apostolii și cu ucenicii Săi n-a prea fost prezent și văzut în continuu, întrucît ei nu erau în stare să se bucure fără întrerupere de contemplarea Lui. Dumnezeirea Lui era mai strălucitoare acum după ce și-a dus pînă la capăt lucrarea iconomiei. Chefa, care se zice Petru, și care era așazicînd «începătură a Apostolilor», a putut să-L vadă, iar după el și cei doisprezece, inclusiv Matia, care a fost ales în locul lui Iuda. După ei S-a arătat la cinci sute de frați deodată, după aceea S-a arătat lui Iacob, apoi Apostolilor, afară de cei doisprezece, poate celor șaptezeci, «iar la urma tuturor» lui Pavel «ca unui născut înainte de vreme», care știa în ce înțeles spusese cuvintele «mie, celui mai mic dintre toți, mi s-a dat darul acesta» [207] și pe bună dreptate «cel mai mic» și «născut înainte de vreme» sînt unul și același lucru. Oricum nu I s-ar putea aduce lui Iisus o învinuire dreaptă pe motivul că n-a urcat cu El pe munte pe toți apostolii, ci numai pe cei trei amintiți înainte, atunci cînd a avut de gînd să Se schimbe la față și să arate strălucirea veșmintelor Sale și mărirea lui Moise și a lui Ilie stînd de vorbă cu El, după cum nu I s-ar putea aduce critici întemeiate pe zgîrcenia cuvintelor apostolilor din a-L fi arătat pe Iisus după înviere ca neînfățișîndu-Se înaintea tuturora, ci numai acelora pe care-i știa capabili să vadă iubirea Lui.

---

204. *Matei* 26, 55.
205. *Col.* 2, 15.
206. *Rom.* 6, 2.
207. *I Cor.* 15, 5—8. Citația e liberă.

Eu cred că pentru apărarea celor spuse ne stau într-ajutor cuvintele «căci pentru aceasta a murit și a înviat Hristos, ca să stăpînească și peste morți și peste vii»[208] și «a înviat» ca să ajungă stăpîn nu numai «peste morți», ci și «peste vii». Și Apostolul înțelege prin «cei morți», peste care Hristos se face stăpîn, pe cei pe care Epistola I către Corinteni îi designează așa: «căci trîmbița va suna și morții vor învia nestricăcioși»[209], iar prin «cei vii», ei și cei ce se vor schimba, fiind alții decît morții care vor învia. Iată locul unde se vorbește despre ei: «și noi ne vom schimba», care e o continuare la «cei morți vor învia întîi» din epistola I către Tesaloniceni, unde se face, prin cuvinte diferite, aceeași precizare, în sensul că alții vor fi «cei adormiți» și alții «cei vii»: «Fraților, despre cei care au adormit, nu voim să fiți în neștiință, ca să nu vă întristați, ca ceilalți care nu au nădejde, pentru că de credem că Iisus a murit și a înviat, tot așa (credem) că Dumnezeu, pe cei adormiți întru Iisus, îi va aduce împreună cu El. Căci aceasta vă spunem, după cuvîntul Domnului, că noi cei vii, care vom fi rămas pînă la venirea Domnului, nu vom lua înaintea celor adormiți»[210]. Iar tălmăcirea pe care am aflat-o la aceste pasaje am expus-o în Comentarul meu la Epistola întîi către Tesaloniceni.

LXVI

Să nu te miri[211] că nu toată mulțimea celor care au crezut în Iisus a văzut învierea lui Iisus, întrucît Pavel scrie corintenilor că nu toți pot cuprinde lucruri mai mari: «Căci am judecat să nu știu între voi altceva, decît pe Iisus Hristos, și pe Acesta răstignit»[212], sau în alt loc același lucru: «căci încă nu le puteți ține și încă nici acum nu puteți pentru că sînteți tot trupești»[213]. Așadar, Duhul, care a făcut toate după o rînduială dumnezeiască, a scris că Iisus S-a arătat adeseori mulțimilor înainte de patimi, cu toate că nu continuu, pe cînd după patimi, El nu S-a mai arătat ca înainte, ci cu o rînduială specială, care-și avea de fiecare dată un rost aparte. De aceea, după cum s-a scris (în Legea veche n. tr.) că Dumnezeu S-a arătat lui Avraam»[214] sau altora dintre sfinți, dar această arătare nu era permanentă, ci doar la anumite intervale, și nici atunci nu Se arăta oricui, tot așa cred că și

208. *Rom.* 14, 9.
209. *I Cor.* 15, 52.
210. *I Tes.* 4, 13—15.
211. Subînțeles: «cucernice Ambrozie».
212. *I Cor.* 2, 2.
213. *I Cor.* 3, 2—3.
214. *Fac.* 12, 7.

Fiul lui Dumnezeu S-a arătat la ai Săi, în aceleaşi condiţii în care S-a arătat Dumnezeu acelora.

LXVII

Aşadar, am răspuns, pe cît mi-a stat în putere şi cum se cuvenea, unei observaţii ca aceea că «dacă Iisus ar fi vrut într-adevăr să arate că puterea Sa este dumnezeiască, atunci ar fi trebuit să Se arate şi la duşmani şi celui care L-a judecat şi în general la toată lumea». Nu. Nu se cădea să Se arate nici judecătorului şi nici duşmanilor, căci Iisus a vrut să cruţe pe judecător şi pe vrăjmaşi, ca nu cumva să fie pedepsit cu orbirea, cum au păţit-o cei din Sodoma, cînd au căutat să se răzbune pe Lot din cauză că a găzduit nişte îngeri. Iată cum e istorisită această întîmplare: «Atunci, Oamenii aceia care găzduiau în casa lui Lot, întinzîndu-şi mîinile, au tras pe Lot în casă la Ei şi au încuiat uşa, iar pe oamenii care erau la uşa casei i-au lovit cu orbire de la mic pînă la mare, încît în zadar se chinuiau să găsească uşa»[215]. Aşadar, Iisus a vrut să-Şi arate puterea dumnezeiască înaintea tuturor celor care erau în stare să vadă şi în măsura în care ea putea fi văzută. De aceea, fără îndoială că El n-avea alt motiv să nu Se arate, decît faptul că oamenii nu-L puteau vedea.

În zadar adaugă Celsus cuvintele acestea: *«Căci El nu Se mai temea de nimeni, pentru că răbdase moarte şi, ziceţi voi, pentru că era Dumnezeu, iar, în această situaţie, El nu a fost trimis ca să rămînă ascuns»*. În realitate Iisus, a fost trimis nu numai pentru ca să fie cunoscut, ci şi ca să rămînă ascuns[216]. Căci fiinţa Lui nu era cunoscută deplin nici măcar de cei care Îl cunoşteau, ci tot timpul le-a rămas ascuns ceva din fiinţa Lui, iar unora El le rămînea cu totul ascuns. În schimb, Iisus a deschis porţile luminii pentru cei care fuseseră pînă atunci fiii întunericului şi ai nopţii şi care se hotărîseră să fie «fii ai luminii şi ai zilei»[217]. Iar Domnul a venit ca Mîntuitor şi ca un doctor bun mai curînd pentru noi cei plini de păcate, decît pentru cei drepţi.

LXVIII

Să vedem acum cum continuă iudeul lui Celsus: *«Dacă ar fi fost neapărat necesar ca Iisus să-Şi arate dumnezeirea, atunci ar fi fost bine să fi dispărut repede chiar din înaltul crucii»*. Iată ceva care seamănă cu ceea ce susţin duşmanii Providenţei: ei descriu lumea altfel decît este ea, declarînd, apoi, că lumea ar fi mai bună dacă ar fi aşa cum am

215. *Fac.* 19, 10, 11.

216. Bine observă M. Borret (*op. cit.*, II, 444) că «întruparea ascunde pe Dumnezeu, dar Îl descoperă». A se vedea şi mai jos: II, 72; IV, 15, 19.

217. *I Tes.* 5, 5.

descris-o noi. Dar dacă această descriere se mărgineşte doar la graniţele posibilului, atunci ea se înrăutăţeşte încît devine de nerecunoscut, mai rea decît depinde de ei şi de descrierea lor. Dacă ei nu lasă impresia că ar vedea lumea mai rea decît e ea în realitate, atunci se vede că ei doresc ceva ce nu-i cu putinţă în natură. Aşadar, şi de o parte şi de alta, ei se fac de rîs. În fond, nu-i ceva imposibil pentru o fire dumnezeiască, aşa cum a fost Iisus, să Se facă nevăzută atunci cînd îi place: acest lucru e evident prin sine însuşi şi limpede susţinut de El pe baza Scripturii, cel puţin dacă nu acceptăm decît o mică parte pentru a ataca învăţătura, restul crezîndu-l drept scornituri, căci în Evanghelia după Luca este scris că după înviere Iisus «luînd pîinea a binecuvîntat şi frîngînd le-a dat lui Simon şi Cleopa şi s-au deschis ochii lor şi L-au cunoscut, dar El S-a făcut nevăzut de la ei» [218].

LXIX

Dar vreau să dovedesc că ar fi fost mai de folos pentru întreaga Iconomie creştină dacă trupul lui Iisus ar fi dispărut îndată de pe cruce. Adevărata şi reala înţelegere a evenimentelor care L-au însoţit pe Iisus nu reiese din simpla lor istorisire, căci, la o citire mai profundă a Scripturii, fiecare eveniment se dovedeşte a fi simbolul unui adevăr. Aşa stau lucrurile şi cu învierea care-i exprimată prin cuvintele: «Cu Hristos împreună m-am răstignit» [219] şi apoi, mai departe, unde Apostolul zice «iar mie să nu-mi fie a mă lăuda, decît numai în crucea Domnului [220], prin care lumea este răstignită pentru mine şi eu pentru lume». La fel şi despre moartea Sa, care era necesară, ca să se poată spune: «Căci ce a murit, a murit păcatului o dată pentru totdeauna» [221] şi pentru ca cel drept să poată spune că m-am făcut asemenea cu El în moarte: «iar dacă am murit împreună cu Hristos, credem că vom şi vieţui împreună cu El» [222]. Şi tot la fel să se poată spune cînd e vorba şi de înmormîntare: cei care am devenit asemenea Lui, prin răstignire şi prin moarte, răstigniţi împreună cu El şi morţi împreună cu El, după un alt cuvînt al lui Pavel: «Deci ne-am îngropat cu El, în moarte, prin botez», dar am şi înviat împreună cu El» [223].

Înţelesul înmormîntării, al gropii şi al celui despre care spune că-l îngroapă, le voi explica, în chip mai potrivit şi mai dezvoltat în alte scrieri, care vor avea în mod special acest scop. Pentru moment e

218. *Luca* 24, 30—31.
219. *Gal.* 2, 19.
220. *Gal.* 6, 14.
221. *Rom.* 6, 10.
222. *Rom.* 6, 8.
223. *Rom.* 6, 4.

destul dacă amintim despre giulgiul curat în care trebuia să fie învelit trupul nevinovat al lui Iisus, şi despre mormîntul nou pe care Iosif îl «săpase în stîncă»[224] şi «în care nimeni, niciodată, nu mai fusese pus»[225]. Să cugetăm, nu-i oare impresionantă armonia referatelor celor trei Evanghelii ? Ele s-au silit să descrie faptul că mormîntul era tăiat sau scobit în stîncă, pentru ca, cercetînd Scripturile, să se poată vedea şi acolo un aspect care merită atenţie, fie în felul în care prezintă mormîntul Matei şi Ioan, fie după relatările lui Luca şi Ioan faptul că «nimeni, niciodată, nu mai fusese pus». De fapt, se cădea ca Cel care nu se asemăna cu alţi morţi, după ce s-au arătat pînă şi în starea mortului semnele vieţii prin sînge şi apă, şi Care, ca să zicem aşa, era un mort — deosebit — să fie pus întru-un mormînt nou şi curat[226]. După cum, dar, naşterea Lui fusese mai curată decît oricare alta, provenită nu din împreunarea bărbătească şi femeiască, ci dintr-o fecioară, tot aşa şi mormîntul Lui avea curăţenia simbolizată de aşezarea trupului Lui «într-un mormînt nou» nu lucrat din pietre adunate şi lipsite pînă atunci de o unitate firească, ci cioplit sau scobit într-o singură stîncă, totul dintr-o bucată.

Tîlcuirea, care cere să urci evenimentele relatate de Evanghelie la realităţile al căror model erau, ar cere o explicare mai extinsă şi mai bună în alt loc, într-un tratat special. Dacă am rămîne doar la o tîlcuire literală a pasajului, am putea spune cam aşa : după ce odată S-a hotărît să îndure punerea pe cruce, Iisus trebuia să sufere şi consecinţele legate de ea, adică să I se ia viaţa ca unui om, să moară ca un om şi apoi să fie înmormîntat ca un om. Dar, chiar şi dacă am admite că ar fi fost scris în Evanghelii că a dispărut repede de pe cruce, chiar şi atunci Celsus şi necredincioşii lui ar dfeăima textul prin citate de felul acesta : de ce a dispărut Iisus îndată după ce a fost luat de pe cruce şi nu înainte de a pătimi ? Or, dacă au aflat din Evanghelii că totuşi Iisus n-a dispărut repede de pe cruce, şi cred că pot învinui Scriptura că «n-a aranjat», cum ar fi vrut, dispariţia Lui subită de pe cruce, ci că spune adevărul, nu-i oare firesc să credem toate şi cînd spun că Iisus a înviat şi că, de bunăvoie, o dată, «uşile fiind încuiate, El a stătut în mijlocul ucenicilor», altă dată, după ce a dat pîinea celor doi ucenici, subit «S-a făcut nevăzut de la ei» după ce înainte «le-a tîlcuit din toate Scripturile ?».

224. *Matei* 27, 59.
225. *Luca* 23, 53
226. Cum s-a precizat şi mai sus : II, 36

LXX

Dar, în definitiv, de ce a spus iudeul lui Celsus că Iisus se ascundea ? Căci așa zice : *«Care trimis cu vreo însărcinare s-a ascuns vreodată, în loc să vestească cele poruncite ?»*. Dar nu se putea ascunde Unul care spusese celor trimiși să-L prindă : «În fiecare zi ședeam în templu și învățam și n-ați pus mîna pe Mine !» [227]. Dealtfel, Celsus nu face altceva decît să se repete, eu am mai răspuns o dată la aceasta [228], de aceea mă voi mărgini aci doar la cele spuse înainte. Căci tot acolo găsim și răspunsul scris la observația respectivă : *«Cît timp a trăit, cînd nimeni nu credea în El, Iisus predica tuturor fără alegere, iar cînd Și-ar fi putut confirma învățătura prin învierea din morți să Se fi arătat El doar unei singure femeiuști și unor aderenți de încredere și numai în ascuns și timid ?»*. Dar așa ceva nu-i adevărat : nu S-a arătat numai unei femeiuște, căci scrie doar în Evanghelia după Matei : «După ce a trecut sîmbăta, cînd se lumina de ziua întîi a săptămînii, a venit Maria Magdalena și cealaltă Marie ca să vadă mormîntul. Și iată s-a făcut cutremur mare, că îngerul Domnului, coborînd din cer și venind, a prăvălit piatra și ședea deasupra ei». Iar puțin mai încolo, Matei adaugă : «Iar cînd mergeau ele să vestească ucenicilor — cele două Marii amintite — iată Iisus le-a întîmpinat, zicînd : «Bucurați-vă !» Iar ele, apropiindu-se, au cuprins picioarele Lui și I s-au închinat» [229]. S-a răspuns cu aceasta și la întrebarea : *«Martoră a patimilor Lui a fost toată lumea, în schimb martor al învierii doar un singur om ?»*. Am combătut doar afirmația că Iisus n-a fost văzut de toți, iar aici voi mai adăuga : trăsăturile Lui omenești le puteau vedea toți ; însușirile Sale dumnezeiești — nu grăiesc de cele care-L puneau în legătură cu celelalte ființe, ci pe cele care-L deosebeau — nu puteau fi înțelese de toți. Mai mult, ia aminte cum se contrazice Celsus : după ce spusese, mai întîi, că Iisus S-ar fi arătat numai unei singure femei și aderenților Săi, pe ascuns, el adaugă îndată : martoră a pătimirii Sale a fost lumea toată, pe cînd martor al învierii numai un singur om, adăugînd apoi : *«Și totuși, cazul trebuia să fie tocmai invers !»*. Să auzim ce vrea să spună prin cuvintele : «În timpul patimilor Sale a fost văzut de toți, pe cînd după înviere numai de o singură persoană». Și totuși cazul s-ar fi căzut să fie tocmai invers. Judecînd după felul vorbelor sale, numai un singur om s-ar fi căzut să-L vadă pe Iisus pătimind, pe cînd după înviere toți, cu acestea el vrea ceva ce este cu neputință și ne-

227. *Matei* 26, 55.
228. *C. Cels* II, 63—64.
229. *Matei* 28, 1—2 ; *Matei* 28, 9.

firesc, căci, altfel, cum trebuie înțelese cuvintele lui: «tocmai invers trebuiau să se întîmple lucrurile?».

LXXI

Iisus ne-a învățat cine anume Îl trimisese în lume, folosindu-Se de cuvintele următoare: «Nimeni nu cunoaște pe Tatăl decît numai Fiul»[230]. «Pe Dumnezeu nimeni nu L-a văzut vreodată; Fiul cel Unul-Născut, Care este în sînul Tatălui, Acela L-a făcut cunoscut»[231]. El este Cel care, vorbind despre Dumnezeu, a vestit adevăraților Săi ucenici însușirile lui Dumnezeu. Dovezile aflate în Scripturi ne dau unele puncte de plecare ca să putem vorbi despre Dumnezeu. Deducem de aici că «Dumnezeu este lumina cea adevărată și întunericul n-a cuprins-o»[232], iar în alt loc «Duh este Dumnezeu și cei ce I se închină trebuie să I se închine în duh și adevăr»[233]. Mai mult, *«temeiurile pentru care Tatăl L-a trimis»* sînt nenumărate și le poți învăța cum vrei, de la proorocii care le-au vestit înainte, ori de la evangheliști, iar alte multe cunoștințe le poți găsi la ceilalți apostoli, mai ales la Pavel. Pe lîngă aceasta, dacă Iisus dă din lumina Sa oamenilor credincioși, tot El va și pedepsi pe cei păcătoși, nu cum observă greșit Celsus, care a spus: *«El va lumina oamenii credincioși și Se va îndura de cei păcătoși, mai precis de cei care s-au căit»*[234].

LXXII

După aceea Celsus declară: *«Dacă ar fi dorit să rămînă ascuns, atunci de ce s-a auzit glas din cer proclamîndu-L de Fiu al lui Dumnezeu? Dacă ar fi dorit să rămînă ascuns, de ce a acceptat să pătimească și să moară?»*. Celsus își închipuie că găsește contradicție în ceea ce e scris despre Iisus, fără să vadă că El nu voia ca toate laturile personalității Lui să fie cunoscute de toți și încă de oricare întîi-venit, dar în același timp nu voia nici ca tot ce-L privea să rămînă ascuns. Or, se știe că un glas din cer L-a proclamat Fiu al lui Dumnezeu: «Acesta este Fiul Meu cel iubit întru care am binevoit»[235], cuvinte care, după mărturia Scripturii, n-au fost spuse ca să fie înțelese de mulțime, credea iudeul lui Celsus. În schimb, glasul ce venea din nor, de pe înălți-

230. *Matei* 11, 27.
231. *Ioan* 1, 18.
232. *Ioan* 1, 5.
233. *Ioan* 4, 24.
234. Ca și cum i-ar părea rău lui Celsus că Iisus ar fi fost atent numai față de cei evlavioși și față de păcătoșii care s-au căit. Or, Origen arată și cum au fost pedepsiți cei răi: IV, 10; VII, 49 etc.
235. *Matei* 3, 17.

mea muntelui (Tabor n.tr.)[236] fusese auzit numai de cei care urcaseră împreună cu El; căci e propriu glasului dumnezeiesc să fie auzit numai de cei cărora vrea să li se descopere. Şi nu stăruiesc asupra faptului că glasul lui Dumnezeu, de care se pomeneşte în Scriptură, este vibrare a văzduhului, sau zguduire de aer, sau orice altă definiţie, aşa cum o dau tratatele privitoare la grai[237]; ci asupra faptului că a fost auzit de o ureche mai deosebită şi mai dumnezeiască decît urechea simţurilor, întrucît Dumnezeu, care vorbeşte, nu vrea ca glasul Său să fie auzit de toţi, deoarece numai cine are urechi superioare aude pe Dumnezeu, dar cine-i surd de urechile sufletului e nesimţitor faţă de cuvîntul lui Dumnezeu. Aceasta am spus-o, ca să răspundem la întrebările: «De ce se auzea glasul lui Dumnezeu din cer proclamîndu-L Fiul lui Dumnezeu?» şi următoarea: «dacă n-ar fi vrut să rămînă ascuns, atunci de ce a pătimit şi de ce a murit?» — întrebări care-şi află răspuns suficient în ceea ce s-a spus pe larg despre patima Domnului în paginile precedente[238].

LXXIII

După aceeea iudeul lui Celsus trage o concluzie care n-ar trebui scoasă: *«căci dorinţa Lui de a ne învăţa ca, prin chinurile îndurate, să dispreţuim moartea nu presupune numaidecît că s-ar fi căzut ca după învierea din morţi să cheme pe toţi oamenii la lumină şi să-i înveţe motivul pentru care a coborît printre oameni»*. În realitate, mai întîi, Iisus a chemat pe toţi oamenii la lumină, zicîndu-le: «Veniţi la Mine toţi cei osteniţi şi împovăraţi şi Eu vă voi odihni pe voi...»[239]. Iar motivul pentru care a venit Iisus printre noi Îl arată Scriptura în lunga cuvîntare pe care a pronunţat-o El despre Fericiri, precum şi în concluziile pe care le-a scos după aceea în pilde şi în convorbirile cu cărturarii şi cu fariseii. Şi Evanghelia după Ioan informează tot ce învăţase Iisus, arătînd că vorbirea lui Iisus stătea mai puţin în vorbe decît în fapte, fapt care reiese cu limpezime din Evanghelii, unde se spune că El vorbea «cu putere»[240], uimind pe toţi.

---

236. *Matei* 7, 5.

237. De pildă Aristotel, *Despre suflet*: II, 8, trad. N. I. Ştefănescu, Bucureşti, 1969, p. 66—70. La fel Fr. Dölger: Φωνή Θεοῦ, în «Antike und Christentum», V/1936, p. 218—226.

238. II, 23—24; 69.

239. *Matei* 11, 28.

240. *Luca* 4, 32.

LXXIV

După toate acestea, iată și concluzia pe care o scoate iudeul lui Celsus prin cuvintele: *«toate observațiile noastre sînt scoase din scrierile voastre, noi n-am făcut decît ce fac și alți martori: cădeți voi înșivă în cursele voastre»*. Or, eu am dovedit că numai deformînd textele Evangheliilor noastre poate declara iudeul atîtea fleacuri în atacurile lui împotriva lui Iisus și a noastră. După părerea mea, el nici n-a arătat cum cădem noi în cursele noastre și nu face altceva decît să-și închipuie că a făcut așa ceva. Iar fiindcă iudeul adaugă: *«O iubite cerule, care dintre zeii ce au petrecut vreodată printre oameni n-au aflat credință, cu atît mai mult cînd ne gîndim, la unii care nădăjduiseră în venirea lui? De ce n-a fost El recunoscut de cei care Îl așteaptă de atîta vreme?»*. La toate acestea trebuie să-i răspundem că este scris că: chiar și în timpul legii lui Moise, cînd Dumnezeu S-a înfățișat evreilor în cea mai mare strălucire, nu numai cu semne și minuni în Egipt, și după aceea cînd au trecut prin Marea Roșie, cînd S-a arătat un stîlp de foc și un nor luminos, ci și prin proclamarea Decalogului la tot poporul, ei bine, și atunci s-au găsit martori necredincioși, căci dacă ar fi crezut în Cel pe care-L văzuseră și-L auziseră, ei n-ar mai fi ridicat un vițel de aur, n-ar mai fi «schimbat slava Lui întru asemănare de vițel»[241] și n-ar mai fi zis unul către celălalt, vorbind despre acest vițel: «iată Israele, dumnezeul tău, care te-a scos din țara Egiptului»[242]. Și vezi dacă între însușirile caracteristice ale acestui popor n-a fost cumva și necredința în minuni, oricît de strălucite ar fi fost, și în multele arătări ale lui Dumnezeu în decursul trecerii prin pustie, după cum scrie în cartea Legii lui Israel, apoi în timpul venirii tainice a lui Iisus de a nu se lăsa convins prin cuvintele Lui spuse «cu putere» și în faptele Lui minunate săvîrșite în văzul întregului popor?

LXXV

Cred că acestea sînt îndestulătoare ca să se poată dovedi că necredința iudeilor față de Iisus se potrivea cu ceea ce se spune despre poporul acesta încă de la început, căci iudeul lui Celsus întreabă: «care dintre zeii care au petrecut vreodată printre oameni i-ar afla pe aceștia pînă la urmă necredincioși, mai ales atunci cînd aceștia aș-

241. *Ps.* 105, 20.
242. *Ieș.* 32, 4; 9.

teptau venirea lui? În sfîrşit, *de ce Iisus n-a fost primit de cei care-L aşteptau de atîta vreme?*». La care eu aş putea răspunde: «Aţi vrea şi voi, amicii mei, să-mi răspundeţi la întrebări? Care minuni credeţi voi că ar fi cele mai mari? Cele din Egipt şi din pustie sau cele pe care vă spuneam că le-a săvîrşit Iisus printre noi? Dacă cele dintîi vi se par a fi mai mari decît acestea din urmă, nu-i cumva aici o dovadă clară că acest lucru se potriveşte cu firea celor ce au fost necredincioşi faţă de faptele mari, iar, în schimb, dispreţuiesc şi pe cele mici? Bănuiesc că aceasta-i părerea voastră în legătură cu cele pe care le istorisim despre Iisus. Dacă spuneţi că minunile săvîrşite de Iisus sînt deopotrivă cu cele pe care Scriptura le relatează în legătură cu Moise, atunci de ce să ne mai mirăm de necredinţa acestui popor care s-a dovedit necredincios şi la începutul primului Legămînt şi la începutul celui de al doilea? căci începutul Legii s-a făcut pe vremea lui Moise şi tot atunci s-au dovedit şi greşelile necredincioşiei voastre, iar începutul rînduielii şi Legămîntului nou s-a făcut, după credinţa noastră, pe vremea lui Iisus. Şi prin necredinţa voastră, faţă de Iisus, voi înşivă vă dovediţi a fi fiii celor care în pustie s-au arătat necredincioşi faţă de arătările lui Dumnezeu. De aceea va şi veni peste voi şi învinuirea că n-aţi crezut în Mîntuitorul nostru. «Astfel, dar, mărturisiţi voi înşivă că sînteţi fii ai celor ce au ucis pe prooroci»[243], şi în voi se va împlini proorocia «Viaţa ta va fi mereu în primejdie înaintea ochilor tăi»[244] pentru că n-aţi crezut în Viaţa care a venit să Se sălăşluiască printre oameni.

LXXVI

Nici una din învinuirile aduse lui Iisus de către Celsus, prin gura iudeului, n-a putut fi formulată decît plecînd de la Lege şi de la prooroci. Iată, de pildă, cum Îl defaimă, spunîndu-I: «*Iisus se foloseşte, în chip uşuratic, de ameninţări şi de blesteme de fiecare dată cînd spune: «Vai vouă» şi «zic vouă». Aceasta e o dovadă a neputinţei de a convinge, ceea ce nu-i deloc fapta unui Dumnezeu şi nici măcar a unui om cuminte*». Dar, ia să vedem dacă aceste învinuiri nu se întorc cumva, pe faţă, împotriva iudeului! Căci de cîte ori se spune în textele Legii şi ale proorocilor «vai vouă» Dumnezeu foloseşte ameninţări şi blesteme care au tot atît de mare putere ca şi cele din Evanghelie. De pildă aceste pasaje din Isaia: «vai vouă, care clădiţi casă lîngă casă şi grămădiţi ţarini lîngă ţarini»; «vai de cei ce dis-de-dimineaţă aleargă

243. *Matei* 23, 31.
244. *Deut.* 28, 66.

după băuturi îmbătătoare»; «vai de cei ce atrag pedeapsa ca şi cu nişte frînghii»; «vai de cei ce zic răului bine şi binelui rău»; «vai de cei viteji la băut»[245] şi altele pe care oricine le-ar găsi din belşug. Tot aşa de mari sînt ameninţările şi în alte pasaje: «Vai ţie neam păcătos, popor împovărat de nedreptate, soi rău, fii ai pieirii!»[246] la care se adaugă ameninţări atît de grozave, încît ajung a fi deopotrivă cu cele de care îl învinuieşte pe Iisus că le-a rostit. Nu-i oare înspăimîntătoare ameninţarea următoare: «Ţara voastră este pustiită, cetăţile voastre arse de foc, ţarinile voastre le mănîncă străinii înaintea ochilor voştri»[247]. Şi nu sînt oare cuvinte de ameninţare şi de blesteme împotriva poporului cele dictate în cartea lui Iezechiel prin darul Mîntuitorului cînd spune proorocului: «tu ai să trăieşti între străini ca între scorpii»?[248].

Să vorbim drept, Celsus, oare nu tu eşti cel care i-ai spus iudeului să defaime pe Iisus, despre care zici: «el foloseşte, în chip uşuratic, ameninţări şi blesteme, de fiecare dată cînd zice: «vai vouă» şi «zic vouă?». Nu vezi că toate învinuirile rostite de iudeul tău sînt împotriva lui Dumnezeu (Tatăl)? Căci după părerea iudeului, în graiul proorocilor pînă şi Dumnezeu e expus aceloraşi învinuiri din pricina neputinţei de a fi înţeles.

Mai mult, aş putea spune celor ce cred că în această privinţă iudeul lui Celsus îi aduce lui Iisus învinuiri drepte: sînt în Levitic şi în Deuteronom un mare număr de blesteme. Dacă iudeul voia să le justifice pe acestea, şi prin ele Scriptura, atunci tot aşa, sau chiar mai mult, trebuie apărate ameninţările şi blestemele pe care le-a rostit Iisus. Iar cînd e vorba de Legea lui Moise însăşi, aceasta o vom putea apăra mai bine, pentru că despre ea sîntem informaţi de Iisus însuşi, care a înţeles-o mai bine decît iudeul. În afară de aceasta, dacă iudeul a prins ceva din înţelesul şi semnificaţia locurilor profetice, atunci să afle el că Dumnezeu, nu cu inimă uşoară, ameninţă şi blesteamă, cînd zice: «vai vouă» şi «zic vouă» şi că Dumnezeu rosteşte aşa ceva numai pentru ca să întoarcă pe oameni, ceea ce chiar şi după părerea lui Celsus nici un om cuminte n-ar rosti. Dar tot creştinii care rostesc că unul şi acelaşi Dumnezeu a grăit şi prin prooroci şi prin Domnul (Iisus), vor dovedi dacă şi cît e de firesc ceea ce spune Celsus despre ameninţări

245. *Is.* 5, 8; 11; 18; 21; 22.
246. *Is.* 1, 4.
247. *Is.* 1, 7.
248. *Iez.* 2, 6.

și despre blesteme. Iar lui Celsus, care se laudă că e filosof și că «cunoaște întreaga noastră învățătură», trebuie să-i dau o scurtă replică: «Amice! Dacă, potrivit lui Homer, Mercur îi spune lui Odiseu: «sărmane! încotro mergi tu, așa singuratic, prin codri?», atunci arată-te mulțumit dacă — după Homer — Hermes interpelează pe Ulise numai pentru ca să-l mustre, căci cuvintele lăudăroase și drăgăstoase sînt numai specialitatea sirenelor, în preajma cărora se ridică «jur împrejur o grămadă de oase», ele care folosesc astfel de vorbe: «Vino, aici, vino la noi, Ulise cel atît de lăudat, mîndria Ahaei!» [249]. Dar cînd proorocii mei și Iisus însuși spun doar ca să convertească pe ascultători acele «Vai vouă!» și altele, pe care tu le socoți drept blesteme, atunci asemenea expresii n-au nici un folos pentru cei ce le ascultă, și nu li se recunoaște același drept de a fi ca un leac al medicului Peon? [250]. Sau, poate nu vrei ca Dumnezeu, sau Cel care are parte, ca și El, de fire dumnezeiască, atunci cînd stă de vorbă cu oamenii, să aibă în vedere decît interesele firii Sale și respectul ce li se cuvine, fără să mai țină seama de ceea ce se cade să făgăduiască oamenilor îndrumați și conduși de Cuvîntul și să vorbească fiecăruia în felul potrivit lui? Mai mult, cum să nu rîzi de această «neputință de a convinge», ce I se atribuie lui Iisus? Căci ea se aplică nu numai iudeului, care are multe exemple de acest soi în profeții, ci și elinilor: printre cei pe care înțelepciunea i-a făcut vestiți ar fi fost și niște neputincioși în a convinge pe vrăjmași, pe judecători, pe defăimători să fugă de calea păcatului și să urmeze, prin filosofie, pe cea a virtuții.

LXXVII

După aceea, desigur în consonanță cu credințele iudeilor, Celsus atacă iarăși pe Iisus, prin iudeul său, zicînd: *«avem credința tare că înviem în trupul nostru și că așa vom primi viața veșnică, iar Cel trimis ne va fi model și conducător,* dovedind prin aceasta că lui Dumnezeu nu-I este cu neputință să *învieze pe cineva cu propriul lui trup».* Nu știu dacă iudeul vrea să spună aici că Hristos, cel așteptat, trebuie să arate prin Sine însuși că e modelul învierii. Dar fie! Să acceptăm că măcar o gîndește și că o spune! În schimb, cînd declară că a citat numai din Scripturile noastre, răspund: n-ai aflat și tu, amice, atunci cînd ai citit aceste scrieri, pe baza cărora ne defăimezi, explicarea

249. Homer, *Odiseea* XII, 45 (trad. G. Murnu, București, 1978, p. 286—287).
250. Peon, medic al zeilor, confundat mai tîrziu cu Apollo.

amănunțită a învierii lui Iisus, și că El este «întîiul născut din morți ?»[251]. Sau, din ceea ce tu nu vrei să crezi, ar urma cumva că El n-ar fi spus nimic ? Dar, întrucît iudeul continuă să admită în fața lui Celsus învierea trupurilor, cred că nu este momentul potrivit să tratez despre acest lucru cu un om care crede și mărturisește că există o înviere a trupurilor, fie că și-o explică el clar și că ar putea aduce dovezi convingătoare, fie că nu ar putea-o face, dîndu-i doar o rezolvare superficială.

Iată răspunsul care trebuie dat acestui iudeu. Și fiindcă mai zice : *«Unde-i ca să putem să-L vedem și să credem în El ?»* îi răspundem : unde-i acum Cel Care vorbește prin prooroci și Care face minuni, pentru ca să putem vedea și crede că iudeul e «partea Domnului ?»[252]. Oare vouă vă este permis să aduceți temeiuri prin care să arătați pentru ce Domnul nu S-a arătat iudeilor în continuu iar privitor la Iisus refuzați să recunoașteți același lucru, Iisus, Care, îndată după înviere, a convins pe ucenicii Săi despre adevărul învierii Sale, și încă în așa măsură încît ei arată, prin trupul lor, că în privința vieții și a învierii, care le-a fost dovedită prin cuvînt și faptă, ei socot drept nimicuri toate încercările acestei vieți ?

LXXVIII

După aceea iudeul a zis : *«Oare nu S-a coborît Iisus pe pămînt pentru ca să ne facă necredincioși ?»*. Și aici voi răspunde : n-a venit pentru ca să-i facă pe iudei mai necredincioși, ci știind dinainte că ei se vor comporta așa, a prezis lucrul acesta, spunînd că, în schimb, vor fi chemate alte neamuri în locul lor. Căci «prin căderea lor, neamurilor le-a venit mîntuirea»[253], după cum o spune Hristos prin prooroci : «Poporul pe care nu-l cunoștea îmi slujește și dintr-un cuvînt Mi se supune»[254]. «Căutat am fost de cei ce nu întrebau de Mine, găsit am fost de cei ce nu Mă căutau»[255]. E limpede așadar că iudeii au suferit, în această viață, pedeapsa de a fi trădat pe Iisus, cum au și făcut-o. Pot zice iudeii, dacă vor să ne defăimeze : Minunată este în ochii voștri Providența și dragostea de Dumnezeu. Ca să vă pedepsească, v-a scos din Ierusalim, din ceea ce se cheamă Sfînta și Sfînta Sfintelor, așa că este bine să reflectați ce răspuns ne veți da. Căci avea un argument mai puternic și mai bun, căci minunată e Providența dumneze-

251. *Col.* 1, 18.
252. *Deut.* 32, 9.
253. *Rom.* 11, 11.
254. *II Regi* 22, 44—45.
255. *Is.* 65, 1.

iască, pentru că a plătit păcatul acestui popor prin chemarea de către Hristos a păgînilor la împărăţia lui Dumnezeu, a celor care erau «străini de Legăminte şi lipsiţi de făgăduinţi» [256].

Iată, dar, ce au prezis proorocii, cînd au zis că din cauza poporului iudeu Dumnezeu a zis că nu va mai chema un alt neam, ci pe ai Săi din toate popoarele «căci Dumnezeu şi-a ales pe cele nebune ale lumii» [257], făcînd ca poporul neştiutor să fie luminat de lucrurile cereşti, căci Împărăţia lui Dumnezeu s-a luat de la aceia şi s-a dat acestora. E destul dacă cităm acum, dintre multe altele, măcar această proorocie, din cîntarea Deuteronomului, în legătură cu chemarea neamurilor prin mijlocirea persoanei Domnului : «Ei M-au întărîtat la gelozie prin cei ce nu sînt Dumnezeu şi au aprins mînia Mea prin idolii lor ; îi voi întărîta şi Eu pe ei printr-un popor care nu e popor, le voi aprinde mînia printr-un neam fără pricepere» [258].

LXXIX

Şi, în sfîrşit, ca să încheiem, iudeul zice despre Iisus : *«El n-a fost, deci, decît un om, aşa cum adevărul însuşi îl arată şi cum raţiunea îl dovedeşte»*. Dar dacă n-ar fi fost decît om, nu ştiu cum s-ar fi încumetat să răspîndească peste tot pămîntul credinţa Sa şi învăţătura Sa, şi cum ar fi fost în stare, fără ajutorul lui Dumnezeu, să-şi ducă planul la îndeplinire şi să biruiască pe toţi cei care se împotrivesc răspîndirii învăţăturii Sale : regi, împăraţi, senat roman şi peste căpetenii şi popoare ? Cum să pui în sarcina firii omeneşti, care n-ar avea la urma urmei nimic superior, puterea de a converti o atît de mare mulţime de oameni, şi încă nu numai oameni culţi, ci şi din cei care sînt foarte neînvăţaţi şi robiţi de patimile lor şi care pentru neştiinţa lor sînt cu atît mai greoi în întoarcerea spre renunţare cu cît sînt lipsiţi de raţiune ? Întrucît, însă, Hristos este «puterea lui Dumnezeu şi înţelepciunea Tatălui» [259] a rînduit toate acestea şi rînduieşte şi acum cu toată împotrivirea iudeilor şi a elinilor neîncrezători în învăţătura Sa.

Dar nici noi nu vom înceta să credem în Dumnezeu după orînduielile pe care ni le-a dat prin Iisus Hristos, să întoarcem pe cei ce doresc să vină la credinţă după orbirea în care au petrecut, chiar dacă cei orbiţi de-a binelea ne defăimează, spunînd că noi am fi cei orbi, după

256. *Ef.* 2, 12.
257. *I Cor.* 1, 27.
258. *Deut.* 32, 21.
259. *I Cor.* 1, 24.

cum ne învinuiesc iudeii şi elinii, care spun adepţilor lor că noi am fi cei care am seduce pe oameni. Ce să spun? frumoasă seducere, din desfrînaţi să faci oameni temperaţi sau cel puţin porniţi spre temperanţă; din oameni nedrepţi să faci drepţi sau porniţi spre îndreptare, din oameni nebuni să faci înţelepţi ori măcar porniţi spre înţelepţire, din timiditate, din lipsă de caracter şi din laşitate să faci curajoşi şi porniţi cu perseverenţă în lupta de păstrare a credinţei în Dumnezeu, Creatorul lumii! Iisus Hristos a venit, aşadar, după ce fusese prezis nu de un singur prooroc, ci de toţi. De aceea, Celsus dă încă dovadă de ignoranţă, atunci cînd spune prin gura iudeului său că Hristos n-a fost prezis decît de un singur prooroc [260].

Iudeul închiriat de Celsus şi care pretinde că vorbeşte în numele propriei lui Legi, îşi sfîrşeşte aici argumentarea fără să mai spună altceva vrednic să fie menţionat. Voi încheia, dar, şi eu cu cea de a doua carte compusă împotriva tratatului său. Cu ajutorul lui Dumnezeu şi prin puterea lui Hristos, Cel ce sălăşluieşte în sufletul nostru, mă voi sili să răspund într-o a treia carte la ceea ce Celsus a mai scris în continuare.

260. A se vedea mai sus: I, 49; II, 4.

CARTEA A TREIA

I

Urmînd invitației tale, prea cucernice Ambrozie, am răspuns, pe cît am putut, în prima carte a replicii la scrierea lui Celsus, căreia el i-a dat fălosul titlu de «Discurs adevărat», anume, cercetînd atît prefața cît și partea anexată ei, examinînd fiecare din observațiile făcute și încheind cu acea lungă cuvîntare a iudeului, prin care-și exprima învinuirile împotriva lui Iisus. În cartea a doua, am răspuns cît am putut mai bine la atacurile îndreptate de acel iudeu împotriva celor care credem, prin mijlocirea lui Hristos, în Dumnezeu. Acum, în cea de a treia carte, încercăm să respingem toate obiecțiunile pe care le ridică el din punctul lui de vedere.

După părerea lui Celsus *«controversele sau certurile reciproce dintre creștini și iudei sînt de natură foarte naivă. Mai ales cînd e vorba despre Hristos, aceste controverse dintre ei nu se deosebesc aproape deloc de proverbiala ceartă privitoare la barba împăratului»* [1]. *«Criticile pe care și le aduc unii altora creștinii și iudeii»*, zice același Celsus, *«nu merită nici măcar să fie băgate în seamă, pentru că și unii și alții credeau că Duhul Domnului este Acela care ar fi rînduit să se vestească cum că va veni cineva Care să mîntuiască neamul omenesc, și numai într-un singur punct n-ar fi de aceeași părere cele două grupări, și anume dacă Cel profețit a venit deja pe pămînt sau încă nu»* [2].

E drept că noi, creștinii, credem că în persoana lui Iisus s-a arătat într-adevăr cel prezis de prooroci. În schimb, cei mai mulți dintre iudei sînt atît de departe de a crede în El, încît cei care au trăit pe vremea aceea au năzuit într-un Iisus de după viața pămîntească, iar iudeii de azi încuviințează ocările pe care părinții lor le-au adus împotriva lui Iisus pe care-L învinuiesc că s-ar fi folosit de anumite vrăji ca să facă lumea să creadă că în persoana Lui s-ar fi arătat Cel pe Care proorocii Îl făgăduiseră și pe care, în mod obișnuit, Îl numesc, în limba lor, Mesia.

1. În original: «privitoare la umbra măgarului». Expresie devenită proverbială spre a arăta un subiect de mică însemnătate, cf. Platon, *Fedros*, 260 c.

2. Și Tertulian știa de această ceartă dintre iudei și creștini (*Apologeticum*, 21, trad. rom. p. 72).

II

Celsus și cei care aprobă învinuirile pe care le îndreaptă împotriva noastră vor avea bunătatea să ne spună dacă asemănarea cu barba împăratului se mai potrivește cu faptul că proorocii au vestit pînă și locul unde trebuia să se nască[3] Îndrumătorul acelora care viețuiesc dumnezeiește, și care se numesc «partea de moștenire a Domnului»[4], cînd au proorocit că o fecioară va zămisli pe Emanuel», că Cel făgăduit va săvîrși tot felul de «semne și minuni»[5], că în mare grabă va alerga cuvîntul Său și glasul apostolilor Săi va răsuna în toate țările[6] atunci cînd vor vesti osîndirea Lui de către iudei și cînd proorocesc patimile și învierea Lui. Făcut-au oare proorocii aceste prevestiri cu totul întîmplător, n-a fost în mintea lor nimic în stare să-i convingă despre adevărul lor și îndemnatu-i-a oare nu numai să proorocească, ci să și socoată proorociile vrednice de a fi consemnate? Oare un popor atît de mare ca cel al iudeilor, care și-a găsit de atîta vreme așezarea sa statornică, a recunoscut el fără nici un temei stringent pe unii din prooroci ca prooroci autentici, în vreme ce pe alții i-a respins, declarîndu-i prooroci falși? Să nu fi fost nici un motiv care să fi hotărît ca pe lîngă cărțile lui Moisi, pe care poporul le socotea sfinte, să se adauge și cuvîntările celor care, mai tîrziu, s-au dovedit a fi prooroci? Oamenii care acuză pe iudei și pe creștini că sînt nebuni, pot explica în ce chip s-a putut menține poporul iudeu[7] dacă n-ar fi avut făgăduința de cunoaștere a viitorului? Chiar dacă toate popoarele învecinate s-au învățat să accepte, potrivit tradițiilor locale, oracole și profeții de la zeii care erau venerați la ei, în schimb iudeii, dimpotrivă, au fost lămuriți să disprețuiască toate zeitățile venerate de celelalte popoare și să nu le socotească zei, ci duhurile rele, căci așa le spuseseră proorocii lor: «toți dumnezeii neamurilor sînt idoli»[8]. Față de toate acestea să fi fost ei singurii care s-au lăudat că numai ei au iluminare profetică și singurii în stare să rețină pe cei care, în dorința de a cunoaște viitorul, erau gata să meargă la duhurile rele care erau venerate de alte popoare? Să judecăm dacă n-a fost cumva o poruncă a unei orînduiri mai înalte ca un întreg popor, care primise învățătura și sfatul de a disprețui pe zeii celorlalte popoare, să aibă în profeți o bogăție, care să provoace în popor arătări, care în sine erau mai de preț și mai mari decît oricare oracole de pretutindeni.

---

3. *Mih.* 5, 2.
4. *Is.* 7, 14.
5. *Is.* 35, 5 ș.u.
6. *Ps.* 18, 5.
7. Aceeași idee subliniată și în cartea I, 36.
8. *Ps.* 95, 5.

III

Dealtfel, s-au și întîmplat minuni de multe feluri. Însuși Celsus declară în cartea sa [9] despre *Esculap* [10], *care vindeca boli și descoperea lucruri viitoare prin toate orașele care-i erau dedicate, de pildă în Trika, în Epidaur, în Kos, în Pergam*. Apoi, mai amintește de *Aristea* [11] *din Procones, eroul din Klazomene* [12] *și de Kleomede* [13] *din Astipalea*. Oare, s-ar putea admite că numai la iudei, care erau dedicați Dumnezeului Cel peste toate, cum spuneți voi, să nu fi existat nici o profeție și să nu se fi arătat nici un semn, spre a întări credința în Creatorul lumii și a face mai puternică speranța într-o altă viață mai bună? S-ar putea crede așa ceva? Nu L-ar fi părăsit imediat pe Dumnezeu, Care — potrivit învățăturii lor — le dădea ajutor, dar Care niciodată nu le-a oferit dovada prezenței Sale, îndreptîndu-se spre idoli și venerînd pe cei care vesteau viitorul și săvîrșeau minuni? Așa ceva nu s-a întîmplat, întrucît iudeii au preferat să îndure orice, acceptînd să sufere persecuții, o dată în Asiria, altă dată în Persia și altă dată sub Antioh [14], decît să-și trădeze Legea și credința. Atunci cum se face că cei care nu au dat nici o crezare istoricilor și proorocilor nu s-au lăsat convinși nici măcar de verosimilitatea lor interioară, că aici nu este vorba de simple închipuiri, mai ales că în sufletele curate ale proorocilor, care și-au închinat virtuții toate puterile lor, sălășluia un Duh dumnezeiesc, care-i mîna să facă profeții, care s-au referit parțial la prezent, parțial la trecut, dar care de preferință aveau ca temă venirea unui viitor Mîntuitor al neamului omenesc?

IV

Dacă așa stau lucrurile, atunci cum ar putea fi vorba doar de discuții despre «umbra unui măgar» în controversele dintre iudei și creștini, cînd cercetează, și unii și alții, dacă în profețiile în care cred fiecare din ei s-au împlinit cele prezise despre Cel proorocit, ori dacă mai trebuie să aștepte încă? Chiar dacă am da crezare presupunerii lui Celsus că Iisus, Cel prezis de prooroci, încă n-a venit, nu-i mai puțin adevărat că discuțiile privitoare la cărțile profetice n-au nici o legătură cu

9. A se vedea în continuare: III, 22; 24; 26.

10. Asclepios sau Esculap, fiu al lui Apolo, era socotit protector al bolnavilor. A se vedea mai jos: III, 24—25; V, 2; 19; 23.

11. Pe la anii 500 î. Hr. a făcut multe călătorii pe țărmurile nordice ale Mării Negre, amănunte mai jos: III, 26; 27; 28; 29.

12. Hermotim din Clazomene (Asia Mică), al cărui suflet ar fi părăsit vremelnic trupul, povestind la reîntoarcere «isprăvi» deosebite. Știa de el și Pliniu. *Ist. nat.* 7, 52.

13. Pugilist renumit, protejat de zeul Apolo. Amănunte mai jos: III; 25; 37.

14. E vorba de diadohul Antioh IV Epifaniu (167—169 î. Hr.) persecutorul fraților Macabei, cf. *II Mac.* 6, 7 și «P.S.B.», vol. 8 în «*Exhortație*», cap. 23.

umbra unui măgar, ci din ele reiese cu claritate atît venirea Celui prezis dinainte și însușirile Lui, faptele pe care le va săvîrși și, pe cît se poate, chiar și data venirii Lui. Am afirmat[15] deja, atunci cînd am citat din prorociile respective, că Hristos, cel proorocit, este de fapt Iisus. Așadar, dacă nu greșesc nici iudeii, nici creștinii cînd admit inspirația dumnezeiască a cărților profetice, în schimb, atunci cînd e vorba de stabilirea identității Celui prezis de prooroci și de locul Lui de naștere, așa cum sînt descrise de cuvîntul nedezmințit al proorocilor, atunci iudeii își fac o părere greșită, socotind că trebuie să mai aștepte încă pe altul.

V

Mai departe Celsus afirmă că *«iudeii ar fi de neam egiptean[16] și că ar fi părăsit Egiptul doar după ce s-au răsculat împotriva statului egiptean, cu ale cărui tradiții religioase nu s-au putut împăca»*, după care adaugă : *«așa cum s-au purtat iudeii față de egipteni cînd au fost în țara lor, tot așa s-au purtat și față de ei cei ce cred că Iisus este Hristosul prezis de prooroci. În amîndouă cazurile pricina care a provocat dezbinarea a fost împotrivirea față de tradițiile statului»*[17]. Să vedem, dar, ce vrea să spună aici Celsus. Egiptenii de altădată supuseseră la multe asupreli poporul evreu mutat în Egipt din pricina unei foamete cumplite care a avut loc în țara lor, iar din pricina străinilor egiptenii au fost strîmtorați și au fost nevoiți să sufere și ei pedeapsa pe care trebuia să o rînduiască Providența asupra întregului lor popor, pentru ura lor împotriva poporului oaspete, care nu le făcuse nici un necaz. Atinși de loviturile chinurilor trimise de Dumnezeu la scurtă vreme după aceea, egiptenii au dat drumul evreilor să meargă încotro vor vrea[18] după ce îi ținuseră într-o adevărată robie. În egoismul și mîndria lor, pentru a face mai curînd pe placul ce știu eu căror compatrioți decît unor oaspeți cu o viață mai virtuoasă, egiptenii au adus tot felul de învinuiri la adresa lui Moise și a evreilor : fără să tăgăduiască minunile pe care Moise le făcuse, ei le atribuiau magiei, iar nu unei puteri dumnezeiești. Or, Moise nu era vrăjitor, ci era un om credincios, socotindu-se dedicat cu

15. Mai sus : I, 51.
16. Părere pe care o înregistrează între alții și Tacit (*Istorii*, 5, 2).
17. Despre această răzvrătire (στάσις) se vorbește în mai multe locuri din prezenta lucrare (III, 7; 10; 12; VIII, 2; 49). Celsus vede un paralelism clar între motivele mai ales de ordin religios pentru tulburările dintre iudei și egipetni, pe de o parte, și dintre creștini și Imperiul Roman, pe de altă parte. La iudei motivul răscoalei era reacția monoteismului împotriva politeismului egiptean. La creștini motivul nu pare numai de ordin religios (cum crede C. Andresen, *op. cit.*, p. 222), ci și de ordin social, cultural, politic.
18. *Ieș.* 12, 31 și Strabon (*Geograf* 16, 2).

totul lui Dumnezeu cel peste toate. Luminat doar de un duh dumnezeiesc, el a așezat legi pentru poporul evreu, după porunca lui Dumnezeu, și a scris întîmplările istorice așa cum au avut loc în realitate.

VI

Și astfel, fără să fi examinat lucrurile în chip nepărtinitor, cele spuse atît de egipteni, cît și de evrei, dar lăsînd să se întrevadă că el ține cu egiptenii, Celsus s-a dat de-a dreapta celor care au nedreptățit pe oaspeții lor, parcă ar fi fost martori adevărați, afirmînd că evreii, sătui de atîta apăsare, au părăsit Egiptul într-un moment de răscoală, fără să-și dea seama însă că era cu neputință ca o mulțime atît de mare de «egipteni» să se răscoale, și din acest moment să se transforme dintr-odată într-un popor de-sine-stătător, schimbîndu-și chiar și limba egipteană, vorbită pînă atunci, într-una a lor, cea ebraică [19]. Dar să admitem că ei au părăsit Egiptul și și-au urît și limba pe care au vorbit-o pînă atunci, întrebarea e : cum de nu au adoptat mai curînd limba siriacă, ori cea feniciană, decît să creeze limba ebraică, atît de deosebită atît de una, cît și de cealaltă ? Faptul acesta îmi confirmă convingerea că este greșită afirmația că *«fiind de acum egipteni sadea, evreii s-ar fi revoltat împotriva egiptenilor și de aceea au părăsit Egiptul, au venit în Palestina și s-au așezat în ținutul numit acum Iudeea»*, cîtă vreme se știe că, încă înainte de coborîrea lor în Egipt, evreii își aveau limba lor proprie, iar literele evreiești erau cu totul diferite de ale egiptenilor, de ele folosindu-se și Moise cînd și-a scris cele 5 cărți despre care evreii spun că sînt scrieri sfinte.

VII

Și totuși, cine va cerceta mai adînc lucrurile va putea spune despre cei ieșiți din pămîntul Egiptului că a fost o adevărată minune că un întreg popor a ajuns să adopte, în masă, ca și cum ar fi fost un dar de la Dumnezeu, limba zisă ebraică, după cum spune acest lucru și un proroc de-al lor, «cînd a ieșit Israel din pămîntul Egiptului a auzit limba pe care n-o știa» [20]. Dar, și în alt fel se poate dovedi că cei ieșiți din Egipt sub conducerea lui Moise nu erau egipteni, pentru că dacă ar fi fost, atunci numele lor ar fi trebuit să fie egiptean, întrucît fiecare limbă își are caracterele ei specifice. Or, e limpede că ei nu erau egipteni, întrucît numele lor sînt evreiești, iar Scriptura e plină de nume evreiești și de oameni care au dat în Egipt astfel de nume copiilor lor, așa încît e

19. Eber — «de dincolo», deci emigranții. A se vedea cele spune în *Ier.* 5, 15.
20. *Ps.* 80, 4.

greșită afirmația egiptenilor că, deși erau egipteni de neam, evreii au fost alungați din Egipt împreună cu Moise al lor. Deci e clar că, scoborînd din vița străveche a evreilor, cum reiese din istoria scrisă de Moise, evreii vorbeau o limbă proprie din care și-au luat și numele, pe care l-au dat fiilor lor.

VIII

Pe cît de eronată este afirmația că *«evreii, care dealtfel erau de neam egiptean, își datorează originea unei răzvrătiri»*, tot așa de greșită este și a doua afirmație, potrivit căreia și *«alții, care se trăgeau dintre iudei, s-au răsculat, pe vremea lui Iisus, împotriva conducerii iudeilor, trecînd de partea lui Iisus»*. Or, Celsus și aderenții lui nu vor putea să aducă nici cea mai mică dovadă că ar fi existat vreo răzvrătire din partea creștinilor. Dacă întemeierea creștinismului s-ar fi datorat vreunei răscoale, așa cum își închipuie că ar fi fost cazul cu întemeierea poporului iudeu, căruia i s-a îngăduit să pună mîna pe arme ca să-și apere averile și să nimicească pe vrăjmași, atunci Legiuitorul creștinilor n-ar fi oprit cu totul orice ucidere omenească, nici n-ar fi propovăduit ucenicilor Săi că nu sînt îndreptățiți să facă uz de forță împotriva vreunui om, chiar dacă acesta ar fi fost al unui nelegiuit, întrucît socotea că-i potrivnic legii dumnezeiești să aprobi orice fel de moarte. Iar dacă creștinii și-ar datora originea unei răzvrătiri, atunci n-ar fi îngăduit legi atît de pașnice, potrivit cărora ei au acceptat, mai curînd, să fie dați morții «ca niște oi la junghiere» [21], nefiind vreodată în stare să se răzbune pe prigonitorii lor, întrucît, fiind învățați să nu răspundă răului cu rău, ei au respectat porunca blîndeții și a dragostei. De aceea, chiar în cazul cînd ar fi avut prilej să se lupte împotriva dușmanilor, și chiar dacă ar fi avut ei puterea s-o facă, în astfel de cazuri Domnul a fost Cel care a luptat în locul lor, ca unul Care a oprit în toată vremea pe vrăjmașii creștinilor, atunci cînd erau porniți împotriva lor, ca să-i nimicească. Iar ca să nu lipsească vreo pildă încurajatoare și ca să trezească simpla privire a cîtorva martori credincioși, ca să provoace în inimi curaj și întărire în credință și dispreț față de moarte, Dumnezeu a îngăduit ca, la vremea potrivită, un număr restrîns de creștini să sufere moartea de dragul credinței [22]. Dar tot El este Cel care a împiedicat pieirea întregului popor credincios, întrucît a găsit de cuviință că este mai bine ca acesta să trăiască mai departe și să umple întreg pămîntul cu învățătura Lui mîntuitoare și înălțătoare, iar aceasta a făcut-o ca să dea celor mai slabi ocazie să răsufle ușurați față de

21. *Ps*. 43, 24.
22. Numărul martirilor creștini a fost foarte mare, dar în comparație cu al celorlalți creștini, el a fost restrîns.

frica morţii. Dumnezeu s-a îngrijit să împrăştie dintre credincioşi numai prin simplă voinţa Lui toată urzeala uneltirilor pornite împotriva lor, ca să nu se aprindă peste măsură împotriva lor ura împăraţilor, a dregătorilor ţinuturilor şi a popoarelor respective.

Iată, dar, care e răspunsul meu la afirmaţia lui Celsus că «*o revoltă a fost cîndva pricina organizării statului iudeu şi mai tîrziu a închegării Bisericii creştine*».

IX

Dar ca să se vadă, mai departe, cît de nedrept judecă Celsus, voi reda textual spusele lui : «*Dacă toţi oamenii ar vrea să se facă creştini, creştinii înşişi ar fi cei care s-ar împotrivi la aşa ceva*». Minciuna acestei afirmaţii reiese din faptul că, pe cît le stă în putere, creştinii îşi dau toată silinţa să răspîndească învăţătura lor peste întreg pămîntul. În orice caz, cîţiva dintre ei au plecat să străbată pînă departe, nu numai la oraşe, ci prin sate şi cătune [23], ca să aducă şi pe alţii la credinţa în Dumnezeu. Şi nu s-ar putea spune că ei ar face acest lucru cu scopul de a se îmbogăţi, ba uneori nu primesc nici cele necesare hranei, iar dacă vreodată sînt nevoiţi s-o facă, din pricina lipsurilor, apoi şi atunci ei se mulţumesc doar cu strictul necesar, chiar dacă mulţi dintre cei care aveau doreau să-şi împartă avutul cu ei, sau să le ofere ceea ce le prisoseşte. Şi dacă în vremea noastră, faţă de marele număr al celor care trec la credinţă, unii oameni bogaţi sau sus-puşi, precum şi unele femei înstărite şi de neam mare primesc şi adăpostesc pe unii din cei ce le propovăduiesc credinţa, oare acest fapt poate să dea drept cuiva să afirme că aceşti oameni vestesc cuvîntul numai din dorinţa după mărire ? Desigur că cel puţin la început, cînd primejdia pîndea mai ales pe predicatori, aşa ceva nici măcar nu se putea bănui. Chiar şi astăzi, faima pe care şi-o cîştigă unii în mijlocul oamenilor trage la cîntar mai greu decît aşa zisa lor popularitate în rîndul celor de seama lor, popularitate care, însă, nu-i aceeaşi pentru toţi. De aceea e un neadevăr să se afirme că «dacă toţi oamenii ar vrea să se facă creştini, aceştia ar fi împotrivă».

X

Dar să auzim şi mărturia pe care vrea s-o aducă : «*La început, creştinii erau puţintei şi trăiau în acelaşi cuget* [24]*. Pe măsură ce a sporit numărul lor, au început să se împartă şi să se dezbine, fiecare avîndu-şi*

23. De reţinut amănuntul pentru istoria răspîndirii creştinismului. A se vedea expresia lui Tertulian (*Apologeticum*, 37, 4) : «sîntem de ieri şi am ajuns să umplem pămîntul» (trad. rom. p. 90).
24. E o dovadă că Celsus a citit Faptele Apostolilor 2, 44 ; 4, 32.

partida lui. Se vede că așa s-au orientat ei încă de la început». E clar că, în comparație cu mulțimile de mai tîrziu, primii creștini erau reduși numericește și chiar dacă n-ar fi fost așa, totuși numărul lor a fost neînsemnat. Iar ceea ce a ațîțat invidia împotriva lui Iisus, îndemnînd pe iudei să uneltească împotriva Lui, a fost creșterea tot mai mare a numărului celor care-L urmau pînă și în pustiuri: mulțimi de 5000 de bărbați, afară de femei și de copii [25], căci atît era de mare farmecul cuvîntărilor lui Iisus, încît nu numai bărbații s-au hotărît să-L însoțească în pustie, ci și femeile își uitau de slăbiciunea și de ezitarea femeiască, urmîndu-L și ele pe Învățătorul în pustie. Ba, chiar și pruncii, oricît ar fi ei de nepăsători, au luat-o după El împreună cu părinții lor, fie pentru că au fost luați de părinți, fie pentru că se simțeau atrași de dumnezeirea Lui, în dorința de a se împărtăși și ei din ea. Să zicem că la început numărul acestora era mic, dar cu ce ajută acest fapt pentru a dovedi că creștinii n-ar fi vrut să se nască în toți oamenii credința în Evanghelie?

XI

Mai departe Celsus declară că *«la început creștinii trăiau în același cuget»*. Dar el n-a văzut că totuși încă de la început au apărut și împerecheri între credincioși în legătură cu tălmăcirea cărților biblice socotite ca sfinte. Cît au trăit apostolii, desfășurîndu-și activitatea de propovăduire și cît au mai fost în viață martori oculari ai lui Iisus, au putut confirma și ei ceea ce au auzit de la El. S-a iscat însă o discuție aprinsă între creștinii dintre iudei cu privire la păgînii care urmau să îmbrățișeze Evanghelia: dacă sînt obligați și ei să țină obiceiurile evreiești, ori să fie scutiți de povara mîncărurilor curate și necurate, despre care s-a spus că nu trebuie să apese pe cei care au părăsit obiceiurile strămoșești din păgînătate și care acum credeau în Iisus [26]. Și în epistolele lui Pavel, care era de o vîrstă cu cei care văzuseră pe Iisus, întîlnim știri despre unele certuri în legătură cu întrebarea dacă învierea avusese loc și dacă «ziua Domnului» e aproape sau departe [27]. Iată ce se spune într-una din aceste epistole: «Depărtează-te de vorbirile deșarte și lumești și de împotrivirile științei mincinoase pe care unii mărturisind-o, au rătăcit de la credință» [28], arătînd astfel că, încă de la început, au existat interpretări diferite într-o vreme — cum spune Celsus — cînd creștinii nu se înmulțiseră încă.

25. *Mat.* 14, 21; 15, 38.
26. *Fapte* 10, 14; 15, 28.
27. *I Cor.* 15, 12; *II Tim.* 2, 18; *I Tes.* 5, 2.
28. *I Tim.* 6, 20—21.

XII

După aceea, drept învinuire împotriva doctrinei noastre, Celsus reproşează ivirea dezbinărilor în sînul creştinismului, zicînd: *«nici nu ajunse să se propage (creştinismul) în masă, că ei îndată s-au dezbinat şi divizat, fiecare dorind să-şi aibă gruparea sa»* [29]. Şi continuă apoi: *«Şi abia s-au despărţit de mulţime şi din nou se ceartă între ei. Intr-un cuvînt, creştinii nu mai au nimic comun decît numele, măcar de ar fi şi acela! Poate că numai ruşinea singură îi mai ţine să fie laolaltă, pentru rest fiecare e separat»*.

La acestea vom răspunde că nu există sector de activitate, oricît de serios şi de folositor vieţii s-ar dovedi el, în care să nu se fi format grupări aparte [30]. Oricît e medicina de folositoare şi de necesară neamului omenesc şi oricît s-ar discuta despre diferitele metode de a vindeca bolile trupeşti, cu toate acestea găsim la elini, după părerea tuturor, şi în domeniul medicinei numeroase şcoli şi eresuri. În ce mă priveşte, cred că acelaşi lucru îl găsim şi între barbari, mai ales la cei care s-au dedicat medicinei. Dar şi filosofia, care făgăduieşte adevărul şi cunoaşterea tuturor lucrurilor care există, întrucît ne recomandă cum să trăim şi încearcă să ne înveţe lucrurile care sînt folositoare neamului omenesc, şi în ea spiritele se grupează asupra multor probleme, de aceea şi în filosofie s-au ivit o sumedenie de şcoli, dintre care unele mai vestite, altele mai obscure. Dar şi iudaismul a dat prilej să se formeze erezii din pricina interpretării diferite a scrierilor lui Moise şi a cuvintelor proorocilor. La rîndul său, şi creştinismul s-a revelat oamenilor ca ceva foarte venerabil, nu numai pentru adunăturile de sclavi — cum crede Celsus —, ci şi pentru mulţi dintre învăţaţii elini. De aceea, a fost cu neputinţă să nu se formeze şi aici secte, în orice caz, însă, nu din pricina poftei de dezbinare şi de rivalitate, ci pentru că mulţi din aceşti învăţaţi şi-au dat silinţa să pătrundă cu mintea tainele creştinismului. Datorită acestui fapt, cuvintele Scripturii au ajuns să fie interpretate diferit, cuvinte pe care, dealtfel, toţi le socoteau dumnezeieşti, s-au născut ereziile şi sectele, cărora li s-au dat numele acelora a căror admiraţie pentru originea doctrinei nu i-a împiedicat să fie aţîţaţi într-un fel sau altul, din motive plauzibile, spre vederi divergente. Dar după cum de medicină nu ştiu să fi fugit cineva pe motivul că există mai multe şcoli medicale, şi după cum nici filosofia nu poate fi urgisită pentru motivul că, dorind ceva

29. Acuza aceasta a făcut-o şi împăratul Hadrian (Vopiscus: Saturnin 8).
30. Aceeaşi idee o mai întîlnim şi în II, 27; V, 61. Într-un fel, judecata lui Origen denotă aici toleranţă şi emulaţie, chiar dacă sectarismul nu e totdeauna ceva pozitiv.

mai bun, îţi ascunzi ura pentru celelalte şcoli filosofice, tot aşa nici la iudei nimeni nu trebuie să fie osîndit pentru părerile diferite cuprinse în cărţile lui Moise şi în cele ale proorocilor.

XIII

Dacă aşa stau lucrurile în celelalte sectoare, de ce n-am fi oare îngăduitori şi cu sectele dintre creştini ? Despre ele mi se pare că a vorbit în chip minunat Pavel, atunci cînd a zis : «căci trebuie să fie între voi şi eresuri, ca să se învedereze între voi cei încercaţi» [31], căci după cum în medicină «om încercat» este cel versat în diferite şcoli medicale, care examinează atent mai multe variante alegînd apoi soluţia cea mai bună, după cum şi în filosofie procedează corect cel care nu-şi declară preferinţele pentru un sistem mai bun pînă ce nu s-a documentat şi în celelalte, tot aşa aş zice că cel mai înţelept creştin este acela care examinează cu grijă atît eresurile iudeilor, cît şi şcolile din sînul creştinilor. Dar oricine osîndeşte învăţătura creştinismului din pricină că în el mai sînt şi secte, acela ar trebui să osîndească şi învăţătura lui Socrate, din a cărei şcoală au derivat multe orientări, dintre care unele foarte puţin asemănătoare cu celelalte. Tot aşa ar trebui blamate şi învăţăturile lui Platon, din pricină că Aristotel a încetat să mai cerceteze şcoala lui pentru ca să-şi deschidă alta nouă, după cum am spus-o mai înainte [32]. Dealtfel, mi se pare că şi Celsus a ajuns să cunoască unele eresuri, care n-au nimic comun cu noi, nici măcar numele lui Iisus. Poate să fi ajuns şi la urechile lui ştirea despre eresurile numite ale ofienilor sau ofiţilor [33] şi caianiţilor sau dacă va mai fi fost vreuna din cele care s-au îndepărtat cu totul de învăţătura lui Iisus. Dar, din tot ce am amintit mai sus, nu se poate aduce nici o învinuire învăţăturii creştine.

XIV

După aceea Celsus declară : *«Legătura dintre ei e cu atît mai uimitoare cu cît nu poate fi dovedit că ea ar avea un temei sigur. În locul unui temei solid a fost pusă răzvrătirea şi cîştigul scontat din ea, precum şi frica faţă de cei din afară : Iată pe ce se sprijină credinţa lor !»* Impo-

31. *I Cor.* 11, 19.
32. II, 12.
33. De la cuvîntul grec ὄφις (— şarpe), secta ofiţilor (despre care vorbeşte Origen mai pe larg în cărţile VI (24, 28) şi VII (53, 54), adoratori ai şarpelui, era un amalgam de credinţe siro-caldaice, dar mai ales era dominată de elemente din cabala iudaică. Ei credeau — ca şi cainiţii — că numai personajele negative din Biblie : Cain, Core, Datan şi Aviron, dar mai ales Iuda (Iscarioteanul) au urmat linia corectă a «adevăratului creştinism». Mai pe larg în anexa lui Röhm (*Gegen Celsus*, II, Kempten, 1877, p. 533—552).

trivа acestor afirmații voi răspunde că: legătura dintre creștini e atît de bine statornicită pe un temei, sau, mai curînd, nu pe un temei, ci pe însăși lucrarea lui Dumnezeu, încît izvorul este Însuși Dumnezeu, Care, prin intermediul proorocilor, luminează pe oameni să nădăjduiască în venirea lui Hristos pentru mîntuirea oamenilor. În măsura în care acest lucru nu poate fi nicicum respins, oricît de grele ar fi observațiile potrivnice ale necredincioșilor, în aceeași măsură s-a stabilit că această învățătură este cea pe care a adus-o Dumnezeu și prin care s-a dovedit că Iisus era Fiul lui Dumnezeu, atît înainte, cît și după întrupare. Iar eu adaug că: de cînd a luat asupră-Și firea omenească, această întrupare a Cuvîntului nu încetează a fi mereu descoperită (de către cei care au ochii sufletului adînc pătrunzători) în chipul cel mai dumnezeiesc, coborînd la noi de la Dumnezeu-Tatăl, că n-a luat din înțelepciunea omenească nici începutul și nici desăvîrșirea, ci a purces numai din Dumnezeu, Cel ce S-a arătat tot mai deplin, la început prin diferite căi înțelepte și prin minuni, chemînd la viață mai întîi iudaismul, iar apoi creștinismul. Așa trebuie răspinsă și observația care spune că ar trebui socotite rezvrătirea și apoi nădejdea după cîștig drept principii ale învățăturii, prin care atîția oameni au fost convertiți și scoși din răutate.

XV

Că nu din pricina «fricii față de cei străini» se menține unitatea dintre creștini ne-o spune și faptul că, potrivit rînduielii lui Dumnezeu, această frică de multă vreme a și încetat să mai existe. Și s-ar putea ca această siguranță pentru viața lor, de care se bucură acum creștinii, să ia sfîrșit cînd cei care calomniază în tot felul învățătura noastră vor crede iarăși că tulburările în care ne aflăm azi și-ar avea izvorul în mulțimea credincioșilor și în faptul că de acum nu mai sînt persecutați de către dregători, așa cum a fost mai demult [34]. Dar noi am învățat din cuvîntul Evangheliei ca în timp de pace să nu lăsăm brațele în poală și să nu ne complacem într-un trai molatic și dacă lumea ne prigonește noi să nu ne pierdem curajul, ci să ne păstrăm și mai puternică dragostea față de Dumnezeu prin Iisus Hristos. Noi mărturisim, drept aceea, pe față învățăturile fundamentale ale crezului nostru și nu le tăinuim, cum își închipuie Celsus, căci căutăm să trezim, încă de la început, pe cei care vor să vină la noi să se ferească de idolatrie și de orice slujire idolească, învățîndu-i că închinarea care se cuvine lui Dumnezeu nu tre-

34. Se cunoaște expresia clasică prin care Tertullian rezuma părerea dușmănoasă că pricina nenorocirilor (foamete, molimă, inundații) ar constitui-o răspîndirea rapidă a creștinismului: «dacă Tibrul se revarsă, dacă Nilul nu inundă cîmpiile, dacă cerul nu plouă, dacă pămîntul se cutremură, dacă e foamete, dacă se ivește vreo molimă, îndată se strigă: la lei cu creștinii!» (*Apologeticum* 40, trad. rom. p. 95).

buie adusă făpturilor, îndrumîndu-le gîndurile spre o țintă mai înaltă și spre Creatorul lumii, spunîndu-le că S-a arătat Cel făgăduit prin multe proorocii, care-L vestesc și-L propovăduiesc și astăzi prin Evanghelii și prin predicile apostolilor, transmise cu grijă de cei care au fost în stare să le priceapă în toată profunzimea[35].

XVI

Și apoi, să ne arate oricine *«ce povești de tot soiul și ce scorneli înspăimîntătoare plăsnuim noi»*, de felul celor pe care ni le atribuie Celsus fără temei! Poate că în rîndul acestor «plăsmuiri înspăimîntătoare» va fi pus el și credința că, în calitatea Lui de judecător, Dumnezeu va cere oamenilor odată și odată socoteală despre tot ce au făcut, învățătură în sprijinul căreia putem aduce multe dovezi atît din Scriptură, cît și din rațiune. Întrucît îmi place adevărul[36], trebuie să recunosc că Celsus declară: *«ferească Dumnezeu să nu lepede nici ei, nici noi și nimeni altcineva învățătura, că cei nedrepți vor fi pedepsiți, iar cei drepți vor fi vrednici de răsplată!»* Or, din clipa în care acceptă învățătura despre judecată, atunci ce vor să însemneze aceste «născociri înspăimîntătoare» pe care noi le-am plăsmuit ca să atragem cît mai mulți oameni la noi? Întrucît continuă, spunînd: *«prin mistificarea și falsificarea tradițiilor străvechi noi creștinii împuiem urechile ascultătorilor cu sunete de fluiere și de trîmbițe, așa cum fac cei ce bat toba în timp ce se face inițierea în ritul coribanților zeiței Cibela»*[37], îi punem întrebarea: care sînt aceste străvechi tradiții «pe care noi le mistificăm și le falsificăm»? Tradiția elinilor, care a propovăduit și credința într-un tribunal subteran?[38] Tradiția iudeilor, care a prezis că va mai fi încă o viață după cea de acum? Ar fi cu neputință să se aducă dovezi că noi am falsificat adevărul, după ce fiecare din noi ne dăm silința s-avem o credință chibzuită, pe care o vrem îndreptar pentru toată viața.

XVII

Celsus voia apoi să facă o comparație între credința noastră și cea a egiptenilor, *«la care încă de la început îți sar în ochi dumbrăvi stră-*

35. Sînt rezumate aici ca și în prefața lucrării *De principiis* principalele elemente ale credinței creștine, care vor forma miezul catehezei creștine propriu-zise.
36. Idee repetată de Origen: I, 12.
37. Cibela, zeitate sălbatică întocmai ca munții și ca peșterile, unde-și avea templele. Cultul ei s-a contaminat mai tîrziu cu al zeiței Rhea, mama zeilor. Coribanții erau geniile slujitoare ale Cibelei, a cărei patrie cea mai cunoscută era Frigia.
38. Platon vorbea în *Epistola VIII* 48, 9 că va urma o judecată după moarte. Mitologia greacă a pus pe înțeleptul rege al Cretei, Minos, să prezideze tribunalul din infern. Desigur că aceste palide indicii sînt departe de credința clară adusă de creștinism pe baza faptului că sufletul e nemuritor.

lucite şi statui sculptate, hale mărețe şi minunate, înconjurate de coloane impunătoare, cu ceremonii care provoacă respect şi mister; dar îndată ce ai intrat şi ai pătruns în interior ajungi să contempli aici ca obiect de adorare o pisică, o maimuță, un crocodil, un țap şi un cîine» [39]. Ei bine, ce asemănare poate fi între măreția exterioară pe care ți-o oferă, încă de la început, un templu egiptean şi ceea ce întîlnim la noi? Ce-ar exista la noi care să se asemene cu acele animale necugetătoare, care acolo, în dosul acestor mărețe pridvoare, servesc drept obiecte de adorare? Au cumva în ochii lui vreo vrednicie proorociile şi adorarea Atotputernicului Dumnezeu ori disprețul față de idoli, sau, dimpotrivă, poate fi făcută după părerea lui vreo asemănare între Hristos Cel răstignit şi viețățile necuvîntătoare care sînt adorate acolo? Dacă aceasta e părerea lui, şi nu văd care ar putea fi alta, atunci îi voi aduce aminte că am explicat, în cele anterioare [40], destul de amănunțit şi de exact că pentru Iisus tocmai ceea ce omenește pare a fi o scădere s-a dovedit a fi o binefacere pentru lumea întreagă şi spre mîntuirea tuturora.

XVIII

După aceea, întrucît vorbeşte cu atîta respect despre adorarea adusă acelor animale necuvîntătoare, afirmînd că ele sînt simboluri ale divinității, despre care a vrut să explice în mod forțat că erau nişte «prooroci», Celsus ne asigură că *«cei care au făcut cunoştință cu aceste viețăți şi despre care au primit explicații lămuritoare, s-au putut convinge că inițierea lor nu s-a dovedit deloc deşartă»*. Cît despre adevărurile pe care le înfățişăm noi celor care cunosc profund creştinismul din cuvîntările făcute sub influența a ceea ce numea Pavel «dar duhovnicesc», din cuvîntările de cunoaştere «în duh» [41], Celsus ne dă să înțelegem că nu are nici cea mai mică idee. Se vede acest lucru nu numai din ceea ce a spus pînă acum, ci şi din defăimările cu care împroaşcă adunările creştinilor, atunci cînd afirmă că ei *«exclud pe orice om cult din comunitățile lor şi nu primesc decît ignoranți şi sclavi»*, învinuiri la care vom răspunde atunci cînd vom ajunge la pasajul respectiv [42].

XIX

Celsus mai afirmă că *noi creştinii vorbim în batjocură de credințele egiptenilor, cu toate că ei au multe învățături tainice care nu trebuiesc*

39. Despre religia egiptenilor dădea informații încă Strabon, *Geogr.* 17, 1, 28, 305. Em. Vasilescu, *Istoria religiilor*, Bucureşti, 1975, pag. 98 ş.u.
40. I, 54; 61; II, 16; 23.
41. *I Cor.* 12, 8.
42. Mai pe larg în III, 44; 50; 55; 74. E vorba de una din cele mai frecvente defăimări aduse creştinismului în genul lui Lucian de Samosata ori a lui Nietzsche

dispreţuite. Potrivit informaţiilor lor, în dosul acelor vietăţi pieritoare, întîlnite în cultul lor, trebuie să vedem evlavia cu care se cuvine să cinstim credinţa în veşnicie. Aţi fi chiar nebuni dacă în istorisirile despre Iisus voi n-aţi vedea ceva mai vrednic decît ţapii sau cîinii egiptenilor [43]. Iată ce voi răspunde aici : ai dreptate, stimate amice, cînd afirmi în discursul tău că egiptenii prezintă multe învăţături tainice, care nu trebuie dispreţuite, precum şi multe lucruri misterioase despre vietăţile lor sacre, dar greşeşti cînd ne învinovăţeşti spunînd cu convingere că noi n-am exprima decît nebunii şi inepţii atunci cînd explicăm tainele legate de viaţa lui Iisus, potrivit înţelepciunii Cuvîntului şi a tuturor celor care caută să se desăvîrşească în ea. Ascultă ce ne învaţă Pavel despre cei care ajung să cunoască această înţelepciune a creştinismului : «Noi nu propovăduim înţelepciunea acestui veac, nici a stăpînitorilor acestui veac, care sînt pieritori, ci propovăduim înţelepciunea lui Dumnezeu în taină, pe cea ascunsă, pe care Dumnezeu, mai înainte de veci, a rînduit-o spre mărirea noastră» [44].

XX

Întrebam pe cei care cugetă la fel ca Celsus : Oare Pavel nu se gîndea la o înţelepciune superioară cînd vorbea despre «înţelepciunea la cei desăvîrşiţi» ? [45]. Iar dacă va spune, după felul lui îndrăzneţ, că Pavel nu avea nici o filosofie, noi îi vom răspunde : Cercetează mai întîi epistolele acestuia şi concentrează-ţi atenţia la sensul fiecărui pasaj din ele, de exemplu din cele către Efeseni, Coloseni, Tesaloniceni, Filipeni sau Romani. Dovedeşte că ai înţeles învăţăturile lui Pavel şi că ele nu conţin decît doar nerozii şi banalităţi. Dacă Celsus îşi va da osteneala să le citească cu atenţie, atunci sau va admira gîndirea acestui bărbat, care tratează adevăruri înalte într-o exprimare pe înţelesul tuturor, dovedind astfel că a înţeles-o sau, în caz contrar, se va face de rîs, încercînd să combată şi să răstălmăcească şi cele ce-şi închipuie el că a înţeles.

XXI

Şi nu mai vorbesc aici despre înţelepciunea tuturor învăţăturilor din Evanghelii, fiecare din acestea conţinînd o învăţătură înaltă şi «greu de tîlcuit» [46] nu numai pentru cei mulţi, dar şi pentru destui din cei înţelepţi. Parabolele, pe care Iisus le-a adresat celor «din afară», conţin o

43. Asupra combaterii cultului de adorare a animalelor la egipteni revine Origen şi mai jos : VI, 80.
44. *I Cor.* 2, 6—8.
45. *I Cor.* 2, 6—8.
46. *Evr.* 5, 11.

profundă semnificaţie, Iisus, a înfăţişat ascultătorilor şi tîlcuirea lor, Care, trecînd dincolo de grupul celor ce stăteau «afară», a venit la cei ce se aflau «în casă»[47]. «Poate se va mira cineva, gîndindu-se ce semnificaţie are faptul că unii stau «afară», iar alţii «în casă»? Şi iarăşi, cine nu va fi cuprins de admiraţie din cei care pot să urmărească pe Iisus pînă sus, pe munte, ascultîndu-I cuvintele, văzîndu-I faptele, dar mai ales contemplîndu-I schimbarea la faţă, iar jos pe acelaşi Doctor, vindecînd bolnavii aflaţi în neputinţa de a urca acolo unde L-au urmat doar ucenicii? A explica învăţăturile înalte şi dumnezeieşti ale Evangheliilor sau a explica gîndirea lui Iisus expusă de Pavel, adică înţelepciunea şi Cuvîntul, nu este acum momentul potrivit s-o facem[48]. Dar şi acestea sînt de ajuns la vorbele batjorocitoare şi lipsite de vreun sens filosofic ale lui Celsus, care compară tainele din Biserica lui Dumnezeu cu pisicile, cu maimuţele, cu crocodilii, cu ţapii sau cu cîinii din templele egiptenilor.

XXII

Întocmai ca un bufon, Celsus nu scapă nici un prilej spre a ne batjocori şi a ne lua în derîdere. În cartea sa îndreptată împotriva noastră, el aminteşte de *Dioscuri*[49], *de Hercule*[50], *de Asclepios*[51] *şi de Dionisos*[52], spunînd că aceştia, din oameni, au ajuns *să fie crezuţi drept zei* de către elini, şi că noi *«nu admitem ca aceştia să fie socotiţi zei, fiindcă au fost la început oameni*[53], *chiar dacă au săvîrşit în folosul mulţimilor multe fapte generoase»*. Cît despre Iisus, Cel care a murit şi despre Care aderenţii Lui spun că li S-a arătat după aceea, Celsus ne mai învinuieşte că spunem că atunci cînd li S-a arătat, ei *n-au văzut decît umbra Lui*. Şi la asta răspundem că Celsus cu abilitate, dar nu cu claritate, scrie că nu-i cinsteşte pe aceşti eroi drept zei, întrucît nu e prudent faţă de părerea eventualilor lui cititori, care ar putea să-l socotească ateu dacă ar arăta ceea ce numai lui i se pare a fi adevărat. Pe de altă parte, nici nu s-a prefăcut că-i socoteşte pe aceştia drept zei. Am răspunde şi la una şi la alta. Acelora care nu cred că eroii ar fi zei, le răspundem: aceştia nu există deloc, fiindcă după cum gîndesc unii cu privire la sufletul omenesc care s-ar distruge îndată după moarte, s-ar distruge şi sufletul

47. *Marcu* 4, 11.

48. Origen vrea să-i educe pe credincioşi căutînd pretutindeni un sens mai bogat al textului scripturistic. Expresiile «în casă», «afară», «sus pe munte» sînt tipice pentru sensul duhovnicesc căutat. A se vedea «P.S.B.», 6, p. 17, dar şi mai sus în II, 66.

49. Dioscurii (Castor şi Polux), doi fii ai lui Zeus, erau socotiţi patronii marinarilor.

50. Cel mai popular erou din mitologia greacă, viteaz, înţelept dar şi imoral, adeseori. Origen îl pomeneşte adeseori în: II, 55; III, 32; VI, 54; VIII, 41—42.

51. Despre Asclepios am mai vorbit, III, 3.

52. Fiu al lui Zeus, «Dionisos zgomotosul» era zeul vinului şi al petrecerilor.

53. Aşa afirmă şi Tertullian (*Apologeticum* 10), Atenagora (*Solii* 29) etc.

acestora. După părerea celor care afirmă că sufletul supraviețuiește, sau că este nemuritor, atunci supraviețuiesc și aceștia și sînt nemuritori. Sau nu sînt zei, ci numai niște eroi sau semizei, sau nici atîta, ci pur și simplu suflete [54]. Dacă presupuneți că aceștia nu există, atunci trebuie demonstrată concepția cu privire la suflet, concepție de mare importanță pentru noi; dacă există, atunci și concepția despre nemurire trebuie dovedită nu numai după scrierile elinilor, care au tratat-o cu temei, ci și după ceea ce ne spun și învățăturile dumnezeiești. Și vom arăta că nu este cu putință să fie socotiți zei și să ajungă — după trecerea lor de aici — într-o stare mai de cinste decît aceea pe care o arată povestirile privitoare la viața lor. Așa a fost cazul cu marea desfrînare a lui Hercule și supunerea lui nebărbătească față de nimfa Omfale [55], așa și Asclepios cel lovit de trăsnetul trimis de către Zeus. Iar despre Dionisos se spune: «Uneori ei trăiesc o zi sau două, uneori, cînd mor, ei au aceeași cinstire ca și zeii cei care mor de mai multe ori. Și atunci cum este posibil să fie, pe bună dreptate, socotit zeu sau semizeu vreunul dintre aceștia?» [56].

XXIII

Noi arătăm faptele lui Iisus al nostru după profeți și comparăm povestirea acestora cu povestirile celor amintiți mai înainte. Despre Iisus nu se istorisește nici o faptă de desfrîu. Nici dușmanii care I-au întins curse și au căutat «mărturii mincinoase» împotriva Lui, pentru a-L putea acuza de desfrînare, nu au găsit nimic care să aibă măcar aparența unei «mărturii mincinoase». Pînă și moartea I-a fost pusă la cale de oameni dușmani și ea nu are nimic asemănător cu pieirea lui Asclepios cel lovit de trăsnet [57]. Ce are demn în purtarea sa un Dionisos, cel nestăpînit și mascat în haine femeiești, încît lumea să se arunce la picioarele lui ca înaintea unui zeu? Chiar dacă apărătorii unora ca aceștia ar recurge la o interpretare alegorică, trebuie să se examineze, pe de o parte, faptul dacă alegoriile conțin ceva sănătos, iar pe de altă parte, dacă ele pot să aibă vreo considerație, și dacă pot să fie vrednice de cinstire și de adorare niște ființe sfîrtecate de titani, sau azvîrlite din

54. Ca și în alt loc (III, 80) sînt înșirate și aici cele trei concepții filosofice privitoare la suflet: cea epicureică (după care sufletul se nimicește), cea platonică (după care sufletul e nemuritor) și cea stoică (potrivit căreia sufletul supraviețuiește).

55. Regină a Lidiei, Omfale își bătea joc de viteazul Hercule, care vreme de 3 ani ajunsese să fie sub robia ei. M. A. Kun, *Legendele și miturile Greciei antice*, București, 1958, p. 158.

56. Homer, *Odiseea* XI, 303—304.

57. Zeus a lovit cu trăsnetul pe Asclepios din gelozie pentru că, datorită măiestriei lui, tînărul Asclepios ajunsese să învie chiar morți, ceea ce era o încălcare a puterii ce aparținea numai zeilor.

înălțimea tronului ceresc? Iisus al nostru, Cel ce S-a arătat propriilor Lui aderenți — folosesc cuvîntul lui Celsus — a fost văzut în carne și oase, așa încît Celsus ponegrește Scriptura cînd afirmă că Iisus a fost văzut doar ca o umbră. Să comparăm dar povestirile privitoare la acei eroi scorniți de legende cu istorisirile privitoare la Iisus. Celsus crede că povestirile acelora sînt adevărate, pe cînd realitatea faptelor descrise de martori oculari, doar vorbe legendare, cu toate că acestea au fost scrise de oameni care au dovedit prin fapte și printr-un întreg stil de viață că ei au fost convinși de adevărul celor văzute, demonstrînd vrednicia de credință a istorisirii lor prin suferințele pe care le-au îndurat de dragul învățăturii lor. Ce om care dorește să acționeze în toate condus de rațiune le-ar accepta pe acelea fără discernămînt, iar istorisirile reale despre Iisus le-ar respinge, nedîndu-le crezare și necercetîndu-le în prealabil?

XXIV

Și iarăși, cînd vorbește despre *Asclepios, spune că o mare mulțime de oameni, elini și barbari, aduc mărturie că adeseori l-au văzut și încă îl mai văd nu ca pe o stafie, ci ca pe unul care vindecă și face fapte bune, prezicînd și viitorul*[58], *Celsus ne pretinde să-l credem pe cuvînt* și ne-ar lua în nume de rău nouă, mărturisitorilor lui Iisus, dacă nu am da și noi crezare afirmațiilor despre Asclepios. În schimb, dacă sîntem de partea ucenicilor lui Iisus, fiindcă sîntem convinși că aceștia au văzut cu ochii lor minunile Lui și că au adus o puternică mărturie de sinceritate și nevinovăție în conștiința lor, atît cît se poate deduce din scrierile lor, sîntem categorisiți de Celsus ca niște oameni proști și fără cap. Dar el nu poate arăta acea «mulțime», după el «nenumărată de elini și de barbari, care dau mărturie despre Asclepios», pe cînd noi putem arăta clar, dacă socotește asta drept un lucru important, mulțimea de nedescris de elini și de barbari care dau mărturie despre Iisus. Unii dintre aceștia dau dovadă, chiar și prin cei vindecați, că au primit prin această credință ceva miraculos, neinvocînd asupra celor care au nevoie de tămăduire nimic altceva decît pe Dumnezeu, Stăpînul tuturor, și numele lui Iisus însoțit de vestirea Lui. Chiar și noi înșine am văzut mulți oameni vindecați de suferințe grele, de tulburare a minții, de nebunie și de alte nenumărate boli, cărora alți oameni sau demoni nu le-au putut pune capăt.

---

58. A se vedea mai sus: I, 6.

XXV

Dar chiar dacă aş admite că un demon medic, cu numele de Asclepios, este tămăduitor[59], totuşi aş spune oamenilor care admiră un asemenea fapt sau (mai degrabă) oracolul lui Apolo că în sine practica medicală nu-i nici ceva bun, nici ceva rău, dar că ea e utilă atît pentru cei cinstiţi, cît şi pentru cei cu viaţă morală, după cum dacă prezicerea viitorului este şi ea tot un fapt indiferent[60], ghicitorul nu apare totdeauna întru totul un om superior. Dovediţi-ne, dar, mai întîi, că aceşti tămăduitori sau ghicitori nu sînt stăpîniţi de nici o răutate şi că sub toate raporturile dau dovadă de oameni virtuoşi, încît nu sînt departe să fie socotiţi zei! În schimb, ei nu vor putea dovedi virtutea acestor tămăduitori sau prezicători, întrucît în multe cazuri vindecarea lor e pusă în legătură cu viaţa netrebnică pe care o duc unii, iar în cazuri ca acestea nici un medic înţelept n-ar fi vrut să-i vindece, din pricina destrăbălării lor.

Se poate întîmpla la fel ca şi în oracolele preotesei Pitia a lui Apolon din Delfi să întîlnim sfaturi din cele mai năstruşnice. Amintesc numai două exemple de acest fel. Apolo a poruncit să se dea cinstire zeiască lui Cleomede[61], pugilistul. Dar nu înţeleg ce ispravă venerabilă a văzut Apolo în măiestria pumnilor lui Cleomede, încît pe Pitagora şi pe Socrate nu i-a socotit vrednici de o cinstire asemănătoare. Mai departe, Apolo numindu-l drept «slujitor al muzelor» pe poetul Arhiloc[62], un bărbat fără morală şi desfrînat, care şi-a realizat creaţia poetică pe teme dezgustătoare şi respingătoare, l-a proclamat «slujitor al muzelor», socotindu-l evlavios, atît cît pot fi evlavioase şi muzele puse în rîndul zeiţelor. Or, nu ştiu dacă orice prim venit ar putea numi pe cineva om evlavios, cînd acesta nu este împodobit cu simţul măsurii şi cu practica virtuţii, după cum nu cred că s-ar găsi un om cinstit care să poată spune cît de respingătoare sînt versurile lui Arhiloc. Iar dacă nu găsim nimic sfînt în arta medicală a lui Asclepios şi în oracolul lui Apolo, cum ar putea cineva, admiţînd că lucrurile stau aşa, să cinstească pe aceştia drept nişte zei? Cum să înţelegi că Apolo Pitianul, socotit zeul prezicerii, aşa lipsit de trup cum era, se introduce în trupul unei femei, socotită

---

59. Se observă la Origen o tendinţă de a atribui demonilor o putere mai pozitivă decît le-o aprobă Biserica.

60. Aceeaşi idee se va repeta şi la IV, 96 şi VII, 5.

61. Despre Cleomede se vorbeşte şi la III, 33. La jocurile olimpice el se dovedi cel mai bun, dar i se refuză premiul pentru că ucisese pe un rival. Obligat şi la amendă în bani, de supărare Cleomede zgîlţîi stîlpii unei clădiri, care se dărîmă omorînd 60 de copii. Refugiat în templul zeiţei Hera, el se ascunse într-o ladă, iar cînd cetăţenii sparseră lada el nu mai era acolo. Zeus îl luă în rîndul «nemuritorilor».

62. Informaţii la M. Borret, *op. cit.*, II, 59.

profetească, atunci cînd era așezată la gura peșterii din Delfi ?[63] Noi nu înțelegem așa ființa și puterea lui Iisus, cu toate că trupul Lui cel născut din fecioară era trup materialnic în stare să îndure suferințe și moarte, așa cum le îndură și oamenii.

XXVI

Dar să vedem ce spune Celsus cu privire la niște minuni descrise în cărți, cu toate că ele par de necrezut, dar cărora el, după cum rezultă din textul lui, le dă crezare. Mai întîi, despre cele relatate despre Aristeas din Procones, el spune : «*Aristeas din Procones*[64]*, după ce a dispărut dintre oameni în chip miraculos, s-a arătat iarăși în carne și oase și mulți ani mai tîrziu, după ce a străbătut lumea, a povestit lucruri uimitoare. Și deși Apolo a sfătuit pe cei din Metapont să-l primească în rîndul zeilor, oamenii nu l-au socotit pe acesta drept zeu*». Pare să fi luat povestea aceasta din Pindar și din Herodot. Aici este de ajuns să redăm fragmentul din cartea a patra din «Istoriile» lui Herodot. Iată textul : «Am arătat de unde era Aristeas, poetul care a vorbit despre aceste întîmplări. Acum voi povesti legenda pe care am auzit-o despre el în Procones și în Cizic[65]. Se zice că Aristeas, care nu era mai prejos ca neam față de nici unul din cetatea lui, intrînd în atelierul unui piuar la Procones s-a săvîrșit din viață ; piuarul, închizîndu-și atelierul, a plecat să ducă vestea neamurilor mortului. Cînd s-a răspîndit în cetate vestea că Aristeas ar fi murit, sosi, spre tăgada celor ce se spuneau, un om din Cizic, venind din orașul Artake, spunînd că l-a întîlnit pe Aristeas intrînd în Cizic și a stat de vorbă cu el. În timp ce călătorul ținea morțiș că spune adevărul, rudele mortului s-au înfățișat la piuar cu cele de trebuință pentru a-l lua de acolo. Cînd au deschis odaia, nu l-au găsit pe Aristeas nici mort, nici viu. După aceea, șapte ani mai tîrziu, ivindu-se iarăși în Procones, a scris aceste poeme pe care azi elinii le numesc Arimaspen ; după alcătuirea lor el a pierit pentru a doua oară. Asemenea lucruri sînt povestite despre Aristeas de locuitorii acestor orașe. Iată ce știu că le-a fost dat să li se întîmple și metapontienilor din Italia, la 240 de ani de la a doua pieire a lui Aristeas, așa cum, după socotința mea, am aflat în Procones și Metapontum. Metapontienii spun că Aristeas însuși arătîndu-se în țara lor, le-a poruncit să ridice un altar lui

---

63. «Delirul profetic» al Pitiei de la Delfi e descris cu scîrbă atît de Origen, cît și de Sf. Ioan Hrisostomul. Momentul în care «proorocea» era un fel de nevroză isterică.

64. Insulă în Marea Marmara.

65. Colonie a Miletului așezată pe teritoriul peninsulei Cizic în coridorul Bosforului.

Apolo, iar alături să înalțe o statuie care să aibă numele lui Aristeas din Procones. Apolo, zicea Aristeas, i-a cercetat numai pe ei, dintre toți italioții, iar el, cel care acum era Aristeas, îl însoțise pe zeu; însă atunci cînd era în tovărășia zeului avea chip de corb. Zicînd acestea, s-a făcut nevăzut. Metapontienii, trimițînd oameni ai lor la Delfi, l-au întrebat pe zeu ce ar putea să fie năluca acestui om? Pitia le-a poruncit să asculte de nălucă; de vor asculta, numai de bine vor avea parte; iar ei, primind aceste sfaturi, le urmară. Și acum încă se mai află în Metapont o statuie cu numele lui Aristeas alături de altarul lui Apolo. În jurul ei au fost sădiți dafini, iar altarul se înalță în piața publică. Cred că am vorbit destul despre Aristeas»[66].

XXVII

Cu privire la povestirea lui Aristeas trebuie să spunem că dacă Celsus ar fi dat-o ca pe o simplă poveste, fără să se arate că ar primi-o ca adevărată, altfel i-am răspunde. Dar pentru că el spune că Aristeas a dispărut în chip extraordinar și că iarăși a apărut în carne și oase, că a străbătut lumea și că a povestit lucruri minunate, încă și despre oracolul lui Apolo, care a sfătuit pe metopontieni să-l pună pe Aristeas în rîndul zeilor, și pentru că el acceptă toate acestea, răspunsul nostru este următorul: Cum poți să socotești drept plăsmuiri minunile arătate de apostolii lui Iisus cu privire la El, și-ți arăți disprețul față de cei care le dau crezare, pe cînd faptele lui Aristeas nu le crezi nici invenții și nici născociri? Cum tu, care reproșezi altora că dau crezare fără temei minunilor lui Iisus, ești în stare să dai crezare unor asemenea scorneli despre Aristeas, fără să aduci vreo dovadă sau vreun argument că asemenea povești s-ar fi petrecut cu adevărat? Îți închipui că Herodot și Pindar nu au mințit, dar au mințit cei care s-au arătat gata să moară pentru învățăturile lui Iisus și care au lăsat urmașilor scrieri minunate, cu fapte în care au crezut cu tărie? Cum crezi că au putut să sufere pentru niște plăsmuiri, cum le crezi tu mituri și povești inventate, cîtă vreme au ajuns să ducă de dragul lor o viață plină de primejdii și să moară de o moarte înfricoșătoare? Situează-te la mijloc, între scrierile despre Aristeas și istorisirile despre Iisus, și vezi dacă nu e cazul să deduci din folosul adus în îndreptarea moravurilor și din evlavia față de Dumnezeu, stăpînul tuturor, că trebuie crezut că evenimentele istorisite despre Iisus sînt cele care s-au petrecut cu adevărat, iar nu cele despre Aristeas.

66. Herodot, *Istorii*, cartea IV, 314—315 (trad. rom. I, 318—319).

XXVIII

Ce scop a urmărit Providenţa cînd a inspirat «minunile» lui Aristeas şi ce folos a voit să aducă neamului omenesc, manifestînd (prin el) fapte, cum le socoteşti tu, Celsus, atît de măreţe, tu nu poţi răspunde. Noi, însă, cînd istorisim faptele lui Iisus, nu venim cu o argumentare superficială despre felul cum s-au desfăşurat ele. Noi spunem : Dumnezeu a vrut să fundamenteze prin Iisus o învăţătură mîntuitoare pentru omenire, statornicită pe tăria apostolilor[67] ca pe nişte temelii pe care să se înalţe construcţia creştinismului, îmbogăţită în vremurile ulterioare, cînd nu puţine au fost vindecările şi alte arătări minunate. În schimb, cine e acest Apolo, care a făcut să i se arate lui Aristeas o cinstire demnă de un zeu, cîtă vreme cu puţin timp înainte toţi îl socotiseră doar un simplu om ? Sfaturile lui Apolo, un demon, care după părerea noastră este doritor de libaţiuni şi de fum de jertfă, cu privire la Aristeas ţi se par demne de a fi luate în consideraţie, iar sfaturile lui Dumnezeu, stăpînul tuturor, şi ale sfinţilor Lui îngeri, anunţate prin profeţi nu după naşterea lui Iisus, ci înainte ca El să aibă parte de viaţă omenească, nu te îndeamnă să preamăreşti pe proorocii în stare să se lase pătrunşi de duhul dumnezeiesc, dar mai ales pe Cel proorocit de ei ? Venirea Lui în lume a fost vestită cu mult timp înainte prin mulţi profeţi, încît întregul popor iudeu, aşteptînd cu nerăbdare venirea Celui în Care îşi puseseră nădejdea, a ajuns să se întrebe cu privire la venirea lui Iisus. Şi mulţi din poporul iudeu L-au mărturisit pe Hristos şi au crezut că El este cel profeţit. Iudeii care nu au crezut, dispreţuind blîndeţea celor care nu voiau să se revolte, nicidecum urmînd învăţăturile lui Iisus, au îndrăznit să uneltească împotriva Lui atîtea răutăţi, pe care ucenicii Lui le-au transmis în scris cu dragoste de adevăr şi cu recunoştinţă, fără să treacă sub tăcere minunile Lui, chiar dacă acest fapt, aparent pentru mulţi, avea ceva mai puţin favorabil pentru învăţătura creştinilor.

Dar nici Iisus însuşi şi nici ucenicii Lui n-au cerut celor ce păşeau pe urmele Lui să creadă pur şi simplu în divinitatea şi în minunile Lui, fără ca El să fi luat asupă-Şi, prin întrupare, fire omenească tocmai prin aceea că a luat asupra Lui din acelaşi trup care «pofteşte împotriva duhului». Dar ei au văzut cum puterea dumnezeiască a coborît în natura omenească şi în realitatea omenească impunîndu-Se cu suflet şi cu trup omenesc, pentru a colabora împreună, prin credinţă, spre mîntuirea celor ce au credinţă în El. Aceştia îşi dau seama că de la El a început să

67. *Ef.* 2, 20.

se întrepătrundă firea dumnezeiască şi cea omenească, pentru ca aceasta din urmă să se îndumnezeiască prin comuniunea cu ceea ce este divin şi nu numai în Iisus, ci şi în toţi care duc, în credinţă, viaţa propovăduită de Iisus, care îndreaptă spre iubirea de Dumnezeu şi spre comuniunea cu El pe tot omul care îşi duce viaţa după îndemnurile lui Iisus[68].

XXIX

După Celsus, Apolo voia ca metapontienii să-l pună pe Aristeas în rîndul zeilor. Dar pentru că metapontienii socoteau că realitatea despre Aristeas ca om, şi încă, probabil, un om fără calităţi deosebite, era mai evidentă decît afirmaţia oracolului despre un Aristeas ca zeu, sau vrednic de o cinstire cuvenită zeilor, n-au voit să asculte pe Apolo. De aceea nimeni nu-l socotea zeu pe Aristeas. Despre Iisus noi am spus însă că a fost o binefacere pentru neamul omenesc că L-a recunoscut Fiu al lui Dumnezeu, Dumnezeu venit cu suflet şi cu trup omenesc. Dar acest fapt nu se împacă cu lăcomia demonilor, dornici şi legaţi de plăcerile trupeşti, şi nici cu cei care-i socoteau pe aceştia drept zei. De aceea, demonii de pe pămînt, socotiţi drept zei de cei care nu le cunosc firea, precum şi slujitorii demonilor s-au străduit să pună stavilă răspîndirii învăţăturii lui Iisus, căci prin această învăţătură ei îşi vedeau ameninţate libaţiunile şi mirosul jertfelor în care ei îşi găseau plăcerea. Însă Dumnezeu, Cel ce a trimis pe Iisus, a înlăturat cursele demonilor, sădind pretutindeni în lume sămînţa Evangheliei lui Iisus pentru întoarcerea şi îndreptarea oamenilor şi spre întemeierea de biserici ca să precumpănească adunările celor superstiţioşi, neînfrînaţi şi nedrepţi, căci mai ales din astfel de oameni sînt formate aproape pretutindeni adunările de prin cetăţile Imperiului. Dar bisericile lui Dumnezeu, conduse după învăţătura lui Iisus, comparate cu aceste adunări, cu care conlocuiesc, sînt ca nişte «luminători în lume»[69]. Cine nu ar recunoaşte că pînă şi oamenii de credinţă mai modestă din aceste biserici în comparaţie cu cei desăvîrşiţi, ca să nu amintim de cei mai devotaţi, sînt cu mult mai buni decît membrii acelor adunări necreştine ?

XXX

Să luăm, de pildă, biserica lui Dumnezeu din Atena ! Ea este o biserică liniştită şi aşezată, pentru că doreşte să fie plăcută lui Dumnezeu, Stăpînul tuturor, pe cînd adunarea populară a atenienilor este certăreaţă şi în nici un fel comparabilă cu Biserica lui Dumnezeu de acolo. Acelaşi

68. *Gal.* 5, 17.
69. Origen crede în sinergism, adică mîntuirea omului cere şi de la acesta să colaboreze cu harul. *Filip.* 2, 15.

lucru se poate spune și despre Biserica lui Dumnezeu din Corint în comparație cu adunarea poporului din Corint. La fel despre Biserica lui Dumnezeu din Alexandria și adunarea poporului din Alexandria. Iar omul care aude acestea, judecă bine și examinează faptele cu imparțialitate, admiră pe Cel ce a dorit și a reușit să înjghebeze pretutindeni Biserici ale lui Dumnezeu, conviețuind alături de adunările poporului din aceleași cetăți. Același lucru l-ai găsi dacă ai compara consiliul Bisericii lui Dumnezeu cu consiliul poporului din acea cetate, iar prin aceasta vei constata cu cît sînt mai vrednici sfetnicii Bisericii în conducerea cetății, desigur, dacă este cu adevărat o cetate a lui Dumnezeu; în schimb reprezentanții adunărilor publice nu se disting, prin moravurile lor, cu nimic pentru a fi vrednici de superioritatea slujbei lor, prin care numai de formă s-ar părea că îndrumă viața semenilor lor. Tot așa trebuie să comparăm pe conducătorul Bisericii dintr-o cetate, cu conducătorul (poporului) acelei cetăți. Cred că vei băga de seamă că pînă și la consilierii și conducătorii Bisericii lui Dumnezeu, care au și ei scăderi [70] și duc o viață mai fără griji în comparație cu alții mai virtuoși, se va putea remarca totuși o superioritate clară în strădania spre virtute cu nimic inferioară față de moravurile consilierilor și conducătorilor din cetăți.

XXXI

Dacă așa stau lucrurile, de ce nu am admite, pe bună dreptate, că Iisus, Care a săvîrșit atîtea fapte minunate, nu a avut în El numai o divinitate întîmplătoare, cum a fost cazul lui Aristeas din Procones, care n-a avut-o nicicum, cu toate că Apolo ar fi vrut să-l treacă în rîndul zeilor, precum nu o aveau nici ceilalți zei pe care îi enumeră Celsus, cînd spune că: *«Nimeni nu socotește zeu pe Abaris Hiperboreanul* [71], cu toate că era în stare să zboare prin văzduh cu viteza săgeții» ? De ce divinitatea, dacă i-ar fi dăruit lui Abaris Hiperboreanul puterea să zboare pe o săgeată, i-ar fi făcut un dar așa de mare ? Ce folos ar fi avut neamul omenesc ? Sau el însuși ce avantaj ar fi avut să zboare purtat de o săgeată ? Dar, chiar și dacă nu avem de a face cu simple plăsmuiri, ele au putut avea loc numai prin vreo conlucrare demonică. În schimb,

70. Interesant cum descrie Origen pe slujitorii Bisericii; oricum nu-i idealizează. Cf. J. Daniélou, Paris, 1948, 54—57. Desigur că prin consilierii și slujitorii Bisericii trebuie să înțelegem pe episcopi, preoți și diaconi. Cînd am vorbit în studiile introductive din volumul prim și din vol. III *(Convorbiri...)* am specificat în cîte comunități a fost trimis și chemat Origen, inclusiv în Grecia. Vezi și Comentarul la Migne, P.G., 11, 957—958.

71. Poet și vrăjitor scit căruia Apolo i-ar fi dăruit o săgeată de aur pe care «călătorea» ca fulgerul prin cetățile grecești, vindecînd boli și hrănind pe flămînzi. Figura lui legendară e amintită fulger de Herodot (IV, 36), dar și de alții. Însuși atributul hiperborean — «fericitul din țările nordice» ne arată că-i vorba de un personaj legendar.

cînd se spune că Iisus al nostru S-a ridicat «în slavă» [72], eu văd aici o iconomie dumnezeiască: Dumnezeu care a lucrat acestea L-a înălţat să fie învăţător pentru cei ce-L contemplau, pentru ca şi ei să se înalţe către Dumnezeu, Stăpînul tuturor, pentru a lupta cît de mult le stă în putinţă, nu pentru învăţăturile lumii acesteia, ci pentru învăţătura cea dumnezeiască, şi să le săvîrşească pe toate pentru a fi plăcuţi Lui, ca unii ce vor primi, la înfricoşata judecată a Domnului, răsplata pentru cele ce au făcut în această viaţă, bine sau rău.

XXXII

După acestea, Celsus adaugă şi povestea semizeului din Clazomene [73]: *«Oare nu se spune că sufletul acestuia adeseori părăsea corpul (lui) şi peregrina fără el? Dar oamenii nici pe acesta nu l-au socotit un zeu»*. Şi la aceasta vom răspunde că poate nişte demoni se vor fi îngrijit să se scrie aşa ceva, fiindcă nu cred ca ei să se fi îngrijit să se şi producă aşa ceva. Aceasta pentru ca şi cele prezise despre Iisus, şi cele spuse de El însuşi, ori să fie respinse ca nişte plăsmuiri, ori să nu stîrnească nici o admiraţie, ca unele ce nu au nimic deosebit faţă de celelalte. Iisus-ul nostru spunea, însă, despre sufletul Lui (care nu s-a despărţit de corp, drept urmare a unor neajunsuri omeneşti, ci printr-o putere extraordinară, ce-i fusese hărăzită în acest scop): «Nimeni nu-Mi ia viaţa de la Mine, ci Eu de la Mine Însumi o pun. Putere am ca să o pun şi putere am ca să o iau» [74]. Pentru că avea «puterea să o pună» El a pus-o, cînd a spus: «Părinte, pentru ce M-ai părăsit?» «Şi strigînd cu glas mare, Şi-a dat duhul» [75], luînd-o înaintea călăilor însărcinaţi să zdrobească fluierele picioarelor celor osîndiţi pe cruce, pentru a nu le mai prelungi chinurile [76]. Şi-a luat înapoi «sufletul» cînd S-a arătat ucenicilor, după cum le proorocise iudeilor cînd erau de faţă şi ucenicii: «dărîmaţi templul acesta şi în trei zile îl voi ridica». Iar El vorbea despre templul trupului Său [77]. La fel au prezis şi profeţii, dar în mai multe feluri, printre care şi aceasta: «Trupul meu va sălăşlui întru nădejde, că nu vei lăsa sufletul meu în iad, nici nu vei da pe cel cuvios al Tău să vadă stricăciunea» [78].

72. *I Tim.* 3, 16.
73. Despre Hermotim din Clazomene (Asia Mică) se relata că a zăcut un timp «mort», iar după o vreme, cînd sufletul a revenit, a istorisit cele văzute în călătoria sa. După un timp oamenii i-au luat cadavrul şi l-au incinerat. Röhm., *op. cit.*, p. 317.
74. *Ioan* 10, 18.
75. *Matei* 27, 46; 50.
76. *Ioan* 19, 31—34.
77. *Ioan* 2, 19.
78. *Ps.* 15, 9—10.

XXXIII

Celsus se arată a fi citit multe povestiri elinești, la care adaugă și pe cea a lui Cleomede din Astipalea [79]. Se povestește că : *«acesta, ascunzîndu-se într-o raclă, s-a închis pe dinăuntru încît să nu fie descoperit acolo ; unii, pentru a pune mîna pe el, au spart racla, dar el își luase zborul de acolo printr-un destin miraculos»*. Această povestire, dacă nu este o plăsmuire, așa cum pare să fie, nu este comparabilă cu cea a lui Iisus ; în viața acelor oameni nu se găsește nici un semn de divinitate, pe cînd semn al sfințeniei lui Iisus sînt bisericile pe care El le-a ajutorat, apoi proorociile cu privire la El, vindecările săvîrșite în numele Lui, cunoașterea însoțită de înțelepciune, îndemnul care se găsește la cei care se ridică de la credința celor simpli la cercetarea fină a sensului dumnezeieștilor Scripturi, după sfatul lui Iisus : «Cercetați Scripturile» [80], îndemnul lui Pavel care ne învață că trebuie să știm să răspundem fiecăruia după cuviință [81], îndemnul altui apostol : «Să fiți gata întotdeauna să răspundeți oricui vă cere socoteală despre nădejdea voastră» [82]. Iar dacă Celsus vrea să fim de acord că povestirea respectivă nu este o plăsmuire, atunci să explice cu ce scop a intervenit acea putere supraumană ca el să-și ia zborul din acea raclă printr-un destin miraculos. Dacă Celsus ne va arăta că ceea ce i s-a dăruit lui Cleomede [83] are o justificare vrednică de planul lui Dumnezeu, atunci vom găsi și noi modul în care trebuie să-i răspundem. Iar dacă nu va ști să răspundă în această privință cu ceva cît de cît convingător, clar fiind că nu poate găsi vreun argument, atunci fie că ne vom alătura și noi celor care nu o acceptă ca adevărată și o vom respinge, fie că vom spune și noi că în cazul lui Cleomede a lucrat un demon, ca și în cazul practicilor vrăjitorești care înșală vederea oamenilor. Și aceasta împotriva părerii lui Celsus, care gîndește că un oracol divin a prescris ca el să-și ia zborul «printr-un destin miraculos».

XXXIV

Eu socotesc că numai de acești eroi a avut cunoștință Celsus. Ca să nu pară însă că lasă la o parte, cu bună știință, pe alții, a adăugat : *«Ar mai putea fi menționați mulți de acest fel»*. Să admitem că au mai existat mulți ca aceștia, dar nici de pe urma lor neamul omenesc nu s-a pricopsit cu vreo binefacere : ce s-ar putea găsi la ei comparabil cu lu-

---

79. A se vedea mai sus : III, 25, nota.
80. *Ioan* 5, 39.
81. *Col.* 4, 6.
82. *I Petru* 3, 15.
83. Nici comentarul lui Eusebiu (*Praep. ev.* V, 34 ; ed. de Places, Paris, 1980, p. 97) nu-i mai entuziast. Și pentru el cazul lui Cleomede e o legendă.

crarea mîntuitoare a lui Iisus și cu minunile Lui, despre care am vorbit pe larg?

Dar, mai departe, Celsus socotește că și noi adorăm pe cîte unul *care a fost dat morții, sau pe cîte un prizonier de război, cum fac geții*, care cinstesc pe Zalmoxis [84], cei din Cilicia pe Mopsos, cei din Acarnania pe Amfiloh, Tebanii pe Amfiaraos, Levadienii pe Trofonios [85]. Noi vom dovedi că nici această comparație nu are nici un temei. Popoarele amintite au înălțat temple și statui celor pomeniți. Noi însă refuzăm să aducem divinității o asemenea cinstire, potrivită numai demonilor, legați, nu știu cum, de un loc pe care fie că l-au ocupat, fie că îl locuiesc prin ceremonii religioase sau prin vrăjitorii. În schimb, nu ne putem minuna îndeajuns în fața lui Iisus, Care ne-a înălțat de la ce cade sub simțuri, care sînt nu numai stricăcioase, ci condamnate să se descompună, și ne-a îndreptat gîndurile spre a cinsti pe Dumnezeu, Stăpînul tuturor, pe o cale dreaptă, prin rugăciunile pe care I le aducem prin Cel care este Mijlocitor între natura Celui nenăscut și între lumea tuturor celor create, Care ne aduce binefacerile Tatălui, ducîndu-ne, sub forma Marelui Arhiereu, rugăciunile îndreptate către Dumnezeu, Stăpînul tuturor.

XXXV

Unuia căruia, nu știu de ce, îi place numai să flecărească, aș vrea să-i pun și eu cîteva întrebări, mai serioase: «Nu cumva cei pe care i-ai înșirat erau inexistenți, întrucît nu se cunoaște nici o urmă despre vreo minune în legătură cu Trofonios în Levadia, cu Amfiaraos în Theba, cu Amfiloh în Acarnania și nici cu Mopsos în Cilicia? Să fi fost în ei vreun demon semizeu, sau vreo zeitate care să fi săvîrșit fapte ce depășesc firea omenească? Dacă Celsus afirmă, în privința lor, că în ei nu a existat nimic, nici demonic, nici dumnezeiesc, atunci să-și dea pe față propria-i părere, ca un epicureu ce este, care nu gîndește la fel ca elinii și care nu recunoaște existența demonilor și nu cinstește, ca elinii, pe zei! În cazul acesta să recunoască ceea ce arătăm noi că a greșit cînd a socotit că ar fi adevărate cele spuse mai înainte sau altele pe care le va adăuga. Iar dacă va spune că cei amintiți de el sînt doar demoni, semizei sau și zei, atunci să se hotărască și să precizeze ceea ce nu do-

84. Despre Zamolxis (ori Zalmoxis) care era în același timp rege și preot terapeut, reformator al moravurilor tracilor, a se vedea M. Eliade, *op. cit.*, p. 38—86.

85. Mopsos, Amfiloh, Amfiaraos și Trofonios pomeniți de Strabon (VII, 67), de Pausanias (IX, 39), (trad. Marinescu-Himu, București, 1982, p. 251—255), de Platon și de alții au fost consacrați ca zeități extatice și taumaturgice probabil în urma credinței superstițioase legate de cultul morților. Uneori părăseau trupul, alteori coborau în infern sau vindecau bolnavi. Origen nu crede în astfel de lucruri, socotindu-le vrăjitorii, acțiuni demonice. Numele acestora și al altora revin adeseori în această lucrare (III, 35; VII, 35). *Aceeași situație și cu Aristeas, Abaris* (III, 3; 5; 27—28).

reşte, anume că şi Iisus ar fi fost tot o ființă de acest fel! De aceea a şi putut Iisus că Se descopere multora că vine de la Dumnezeu spre mîntuirea neamului omenesc. Odată ce ar accepta aceasta, Celsus se va vedea silit să recunoască cum că Iisus este mai puternic decît cei alături de care a fost amintit. Nici unul dintre aceia nu poate împiedica să se dea cinstire celorlalţi; în schimb, Iisus este plin de încredere în Sine însuşi, întrucît e mai puternic decît toţi ceilalţi şi va mijloci ca astfel de demoni răi să fie puşi în rîndul zeilor, pentru că ei nu-s decît duhuri rele care s-au făcut stăpîni pe unele locuri de pe pămînt, dar care nu se pot atinge de ceea ce e sfînt, acolo nu pot să ajungă spiritele greoaie ale pămîntului cu nenumăratele lor rele.

XXXVI

După acestea, *Celsus se referă la favoritul lui Adrian, adică la tînărul Antinoos*[86] *şi la cinstirea ce i se face în Antinoopolisul Egiptului, socotind că nimic nu o deosebeşte de cultul pe care noi îl aducem lui Iisus.* Să discutăm şi această afirmaţie pornită din ură. Ce are în comun viaţa acestuia cu nepătatul nostru Iisus? Despre El nici una din nenumăratele acuzaţii şi minciuni nu au putut să aducă vreo dovadă că s-ar fi pătat de o cît de neînsemnată neînfrînare ce s-ar putea imagina. Dacă un om iubitor de adevăr şi imparţial al cerceta cele referitoare la Antinoos, ar descoperi practicile vrăjitoreşti şi ceremoniile egiptenilor drept cauză a pretinselor minuni pe care el le-ar săvîrşi în Antinoopolis chiar şi după moartea lui. Se povesteşte că egiptenii şi alţi cunoscători ai unor asemenea practici fac la fel în alte temple. În alte locuri ei pun demoni, ghicitori sau tămăduitori, adesea şi demoni însărcinaţi cu pedepsirea oamenilor care par să fi încălcat preceptele cu privire la mîncare sau la atingerea cadavrelor[87], ca astfel să înspăimînte mulţimile ignorante. La fel se întîmplă şi la Antinoopolis cu cel socotit a fi zeu şi căruia i se atribuie virtuţi imaginare de unii care trăiesc din înşelăciuni, de alţii care sînt păcăliţi de un demon pus acolo, de alţii care sînt mustraţi de conştiinţa lor ca suferind pedeapsă divină de la Antinoos[88]. Aşa se prezintă tainele săvîrşite de ei şi pretinsele lor oracole! Departe sînt acestea de faptele privitoare la Iisus. Aici nu e vorba de vraci uniţi între ei

86. Originar din Bitinia, frumosul Antinoos «slăbiciunea» împăratului Adrian s-a înecat în apele Nilului. De durere împăratul l-a trecut în rîndul zeilor; a înfiinţat o provincie cu numele lui, a clădit în cinstea lui un templu la Mantineea în Peloponez, i-a bătut monede, i-a închinat statuie, cum relatează istoricul Dio Cassius (*Istorii* 69, 11). Desigur că Origen era tulburat cum de a putut Celsus compara pe Antinoos cu Iisus!

87. Socotite necurate, de aceea erau prevăzute ceremonii de purificare. E. Rohde, *Psyche*, Tübingen, 1910, ed. V—VI, p. 216 şi urm.; 231.

88. Însuşi decretul de zeificare afirmă că zeii l-au răpit la ei. Rohde, *op. cit.*, II, 377.

care, din dorința de a-și atrage bunăvoința vreunui rege sau vreunui conducător, au vrut să-l facă pe El Dumnezeu. Însuși Creatorul lumii, ca urmare a credinței puternice în cuvîntul Lui minunat, L-a făcut vrednic de iubire, nu numai din partea oamenilor care vor să ducă o viață înțeleaptă, ci și din partea demonilor și a altor puteri nevăzute. Aceștia se arată înfricoșați de numele lui Iisus, ca fiind deasupra lor, sau îl privesc cu venerație ca pe unul care îi stăpînește după legile lor. Dacă nu I-ar fi dată de la Dumnezeu această recunoaștere, demonii nu s-ar îndepărta de la sufletele posedate ale oamenilor numai după o simplă invocare a numelui Lui.

XXXVII

Obișnuiți de mult să cinstească pe Antinoos, egiptenii nu se vor opune ca el să fie comparat cu Apolo și cu Zeus, dîndu-i-se astfel o mare importanță și prin aceasta putința de a fi pus în numărul acestora. Dar și aici Celsus minte cu bună știință, cînd spune : *«Egiptenii nu vor accepta ca Antinoos să fie pus pe aceeași treaptă cu Apolo și cu Zeus»*. Însă creștinii, care învață că ei rămîn în viața veșnică prin «cunoașterea singurului Dumnezeu adevărat, Stăpînul tuturor, și a lui Iisus, Cel trimis» [89] de Dumnezeu, știu că «toți dumnezeii popoarelor sînt idoli» nesățioși [90]. Aceștia colindă în jurul jertfelor, a sîngelui și a mirosurilor din sacrificii, pentru a înșela pe cei care nu-și caută întărire la Dumnezeu, Cel peste toate. Creștinii mai știu și faptul că sfinții și dumnezeieștii îngeri ai lui Dumnezeu sînt de altă natură și au altă menire în comparație cu toți demonii de pe pămînt [91] și că acești demoni sînt cunoscuți de puțini creștini, și anume — cei care caută să cerceteze cu conștiinciozitate și cu grijă cele privitoare la asemenea demoni. Ei nu vor accepta să se facă o comparație cu Apolo și cu Zeus, sau cu oricare dintre cei cinstiți cu grăsimi sau cu sînge de jertfă. Din cauza simplității cugetului lor, unii creștini nu pot să înțeleagă în ce chip lucrează demonii, nici să dea explicații tuturor faptelor pe care le săvîrșesc, în schimb țin cu grijă învățăturile primite ; alții explică cu argumente solide și profunde sau, cum ar spune elinul, esoterice, sau care oferă viziunea directă a evidenței ultime [92]. În această argumentare este o bogată învățătură despre Dumnezeu și despre ființele cărora Dumnezeu le face cinstea să se împărtășească din divinitatea Lui, prin însuși numele Său, prin mijlocirea Cuvîntului Celui unul născut al lui Dumnezeu. Există o bogată învățătură și despre dumnezeieștii îngeri și despre

89. *Ioan* 17, 3.
90. *Ps.* 95, 5.
91. Aceeași idee și mai departe : V, 5.
92. Lampe, *Patristic greek Lexicon*, Oxford, 1978, s.v.

puterile dușmane adevărului, cărora li s-a părut că se văd înșelați, iar în urma greșelii lor s-au proclamat «dumnezei» sau «îngeri ai lui Dumnezeu» sau demoni buni, sau eroi care-și datorează existența schimbării intervenite în lumea duhurilor [93]. Acești creștini vor dovedi că după cum mulți își închipuie că dețin adevărul în filosofie, fie din cauză că se lasă înșelați de argumente aparent convingătoare, fie din cauză că dau cu ușurință crezare argumentelor aduse sau găsite de alții, tot așa, pentru sufletele ieșite din corp sau printre îngeri și demoni sînt unii care, împinși de calcule aparent acceptabile se proclamă singuri dumnezei. Și pentru că asemenea învățături nu pot fi descoperite cu desăvîrșită exactitate printre oameni, s-a crezut de cuviință ca omul să nu se încredințeze nimănui ca lui Dumnezeu, decît numai lui Iisus Hristos, Care, ca un arbitru deasupra tuturor, a cunoscut aceste adevăruri profunde și le-a împărtășit numai cîtorva oameni.

XXXVIII

Credința în Antinoos sau în altul din cei ca el, care sînt cinstiți ca zei, fie în Egipt fie în Elada, aș putea spune că e o credință fără noroc, pe cînd credința în Iisus se vede că aduce noroc și pe bun temei: e aducătoare de noroc mai ales pentru oamenii de jos, dar e și bine întemeiată pentru numărul redus al celor învățați. Dacă spun acest lucru în sens obișnuit despre o credință care fericește pe om, aceasta nu mă împiedică să caut originea acestei credințe la Dumnezeu și să aflu de ce oamenii care vin pe lume nu primesc în mod egal aceleași daruri. Dealtfel și elinii vor spune că: chiar și cei pe care-i cred cei mai înțelepți, norocului datorează cel mai adeseori faptul că au avut, de pildă, astfel de dascăli și că i-au întîlnit pe cei mai buni, pe cînd alții învățau opinii contrare și că și-au făcut educația între elite. Căci mulți sînt crescuți într-un mediu în care nu le este dat să primească nici măcar o imagine a adevăratelor bunuri, ci rămîn din prima lor copilărie pe lîngă oameni mărunți, printre dascăli imorali sau în alte împrejurări nenorocite, ceea ce împiedică sufletul lor să privească spre mai sus. De bună seamă că Providența își are temeiurile ei și în legătură cu aceste inegalități [94], dar identificarea lor cu greu o pot face oamenii.

Iată ce am crezut de cuviință să răspund la cele mai de sus, pentru ca să resping obiecțiunile lui Celsus, care zice: *«Odată intrată în om, atît de mare e puterea credinței, încît îl angajează, indiferent cum a*

93. Zenon, doctrinarul stoicismului († 264 î. Hr.) susținea că «eroii sînt sufletele celor nobili, care au supraviețuit corpurilor». Laertios, *op. cit.*, VII, 151 (trad. rom. p. 373). «Ei sînt spiritele celor morți». Rohde, *op. cit.*, I, 150.
94. Aluzie la gnostici. *De princ.* II, 9, 5.

ajuns în el». Ar trebui, într-adevăr, să subliniem că diferența de educație explică deosebirile de credință la oameni, din care unii sînt, din acest punct de vedere, mai fericiți, alții, dimpotrivă, mai nefericiți. De aici urmează că ceea ce, chiar pentru oamenii culți, se numește fericire, pe de o parte, sau nenoroc, pe de alta, nu totdeauna e semn de înțelepciune și de învățătură.

XXXIX

Dar să luăm în considerare și următoarele cuvinte ale lui Celsus, care spun că: *«odată intrată în om, credința creștină pune stăpînire pe el, legîndu-l de Hristos»*. E foarte adevărat că credința creștină a adus la om un astfel de devotament. Dar oare nu de aceea se dovedește credința aceasta atît de vrednică de laudă pentru că credem în Dumnezeu, Domnul și Creatorul a toate, și pentru că Îi sîntem recunoscători că ne-a condus la această credință și pentru că mărturisim că fără ajutorul lui Dumnezeu nu s-ar fi zămislit în noi și nu ne-ar fi dus la nici o desăvîrșire?

Noi mai credem și în sinceritatea Evangheliștilor, pe care o deducem din evlavia și conștiinciozitatea de care dau dovadă în scrierile lor, unde nu-i nici urmă de falsificare, de înșelăciune, de plăsmuire sau de impostură. Sîntem convinși că sufletele acestor oameni nu s-au legat deloc de meșteșugirile deprinse la elini de sofistica cea artificială, vicleană și subtilă [95] și că nici arta oratoriei obișnuită prin tribunale n-ar fi fost în stare să făurească istorii care să convingă pe cineva să creadă și să-și rînduiască viața spre o astfel de credință. Mă mai gîndesc, totodată, că Iisus a vrut să se folosească de astfel de oameni, ca dascăli ai învățăturii, ca să nu dea loc la cine știe ce sofisme ascunse, ci să sară în ochii celor capabili și să înțeleagă că sinceritatea de intenție a sfinților scriitori însoțită, ca să zicem așa, de o mare simplitate, au făcut mai mult decît tot potopul de cuvinte măiestrit împrumutate, decît întorsăturile de fraze elegante, decît urmarea strictă a frazelor și a figurilor de stil, cum obișnuiesc elinii.

XL

Dar să vedem dacă este adevărat că învățăturile credinței noastre se află în concordanță cu ideile generale de bun simț pe care le-am primit încă de la naștere, și că aceste fapte sînt în stare să schimbe pe cei ce au bunăvoință să ne asculte. Căci chiar dacă imoralitatea susținută de o vastă cultură a putut sădi în popor ideea că statuile sînt zei, că

95. «Grai ales și clădit dialectic după moda elinească»; II, 62.

obiectele de aur, de argint, de fildeş sau de piatră sînt vrednice să fie adorate, totuşi bunul simţ al oamenilor ne cere să ne gîndim că Dumnezeu nu poate fi socotit nicicum materie stricăcioasă, şi nu I se poate aduce închinare sub forme prelucrate de oameni din materii neînsufleţite, care ar fi reproduceri «după chipul» Lui ori simboluri ale Lui [96]. De aceea trebuie să tragem concluzia că «chipurile acestea făcute de mîini nu sînt zei» [97], că aceste obiecte plăsmuite nu se pot compara cu Creatorul, fiind foarte neînsemnate faţă de Dumnezeul cel peste toate, Care a creat, susţine şi conduce întreaga lume. Sufletul cugetător, chiar dacă recunoaşte că e înrudit cu Dumnezeu, totuşi respinge pe cei care i se păruseră pînă acum că ar fi zei, îndreptîndu-se cu dragoste firească spre Creatorul său, şi cu aceeaşi dragoste primeşte pe Cel care cel dintîi a trimis aceste învăţături tuturor popoarelor prin ucenicii pe care i-a ales şi i-a trimis cu putere şi cu însărcinare dumnezeiască să propovăduiască despre Dumnezeu şi despre împărăţia Lui.

XLI

Mai departe Celsus revine iarăşi, nu ştiu pentru a cîta oară, la vechea învinuire împotriva lui Iisus: *«De ce credem că El e Dumnezeu, cîtă vreme El constă din trup muritor, şi cum putem să-I aducem în acest caz cult public?»*.

E de prisos să mai răspundem şi la acest atac, căci am făcut-o mai pe larg înainte [98]. Totuşi să ştie acuzatorii noştri că Cel în care credem cu convingere a existat de la început ca Dumnezeu şi ca Fiu al lui Dumnezeu care e Cuvîntul în persoană, Înţelepciunea în persoană şi Adevărul în persoană [99]. Mai afirmăm că trupul Său muritor şi sufletul omenesc, care se află în El, s-au ridicat la cea mai mare vrednicie, nu numai prin împreunarea lor, ci şi prin unirea şi legătura cu El, împărtăşindu-se din dumnezeirea Lui şi schimbîndu-se în Dumnezeu. Iar dacă cineva se sminteşte din pricină că El are şi trup, acela să-şi aducă aminte de ceea ce spun elinii despre materie [100], care, luată în sine, este fără calităţi, dar despre care toţi recunosc că îi place Creatorului să se îmbrace în ea şi că adeseori îşi părăseşte vechile însuşiri ca să primească altele mai alese şi mai deosebite. Iar dacă o astfel de învăţă-

96. Origen condamnă aici în mai multe pasaje cultul imaginilor (idoli, statui, picturi): VII, 14; VII, 44; 63 etc. Pînă la un punct putem înţelege atitudinea lui grijulie de împotrivire faţă de idolatrie.
97. *Fapte* 19, 26.
98. I, 69.
99. A se vedea Omil. 8, 2 la Ieremia.
100. *De princ.* II, 1, 4; *«Despe rug.»* : 27, 8 în «P.S.B.», 7, p. 217.

tură e sănătoasă, atunci de ce ar trebui să ne mirăm că prin lucrarea Providenței calitățile trupești ale lui Iisus s-au schimbat în altele eterice și dumnezeiești?

XLII

Fără să dovedească însușiri de prea mare dialectician Celsus compară trupul omenesc al lui Iisus cu aurul, cu argintul și cu piatra, afirmînd că el e mai pieritor și decît aceste elemente.

La drept vorbind un lucru pieritor nu este mai pieritor decît altul tot pieritor, după cum nici unul nepieritor nu este mai nestricăcios decît altul nestricăcios[101]. Dar să admitem că trupul lui Iisus e mai stricăcios decît alte elemente, eu nu-ți voi rămîne dator spunîndu-ți că dacă este posibil ca materia brută să-și schimbe calitățile, de ce n-ar fi posibil ca și trupul lui Iisus să-și fi schimbat calitățile și să fi ajuns ce trebuie ca să se sălășluiască în eter și în ținuturile de deasupra lui, după ce s-a eliberat de semnele slăbiciunilor trupești, numite de Celsus *«necurății»*? O astfel de greșeală n-ar fi trebuit s-o facă un filosof ca Celsus! Căci ceea ce este necurat, în adevăratul sens al cuvîntului, provine din răutate. Or, natura trupului nu este ceva rău în sine, căci dacă ai un trup pămîntesc nu înseamnează că ești legat și de răutate, izvorul principal al necurăției[102].

Apoi, ca și cum ar fi bănuit apărarea mea, Celsus a declarat în legătură cu schimbarea trupului lui Iisus: *«Dacă a fost cu putință ca Iisus să-Și părăsească trupul și să ia asupră-Și fire dumnezeiască, atunci de ce acest lucru să nu fi fost și pentru Esculap, pentru Bachus și Heracle?»* Iată ce voi replica: Dar ce isprăvi mari au făcut Esculap, Bachus și Heracle? Pe cine au făcut ei mai buni cu cuvîntul și cu faptele lor, oricît ar fi ei socotiți ca zei?

Să vedem dacă, citind multele legende care vorbesc despre ei, au fost ei cu totul lipsiți de desfrîu, de nedreptate, de batjocură și de lașitate? Dacă nu găsim la ei nici unul din aceste păcate, numai atunci pot fi puși pe aceeași treaptă cu Iisus, așa cum vrea Celsus. Dar, dacă e clar că alături de cîteva fapte bune, care li se atribuie, ei au săvîrșit, cum spun istoriile vieții lor, o mulțime de altele potrivnice moralei, atunci cum să mai susții, în chip cinstit, că, după ce s-au lepădat de trup, acești eroi au dreptul să fie socotiți zei mai repede decît Iisus?

---

101. Aceeași idee în II, 7.

102. Materia, inclusiv trupul, sînt indiferente. Voința e cea care dă calitate morală bună sau rea. A se vedea și mai jos: IV, 66.

XLIII

După acestea el afirmă despre noi că: *«luăm în derîdere pe oamenii care se închină lui Zeus, pentru că mormîntul lui este arătat în Creta, cu toate că și noi cinstim, fără să știm, pe cel ridicat din mormînt, nevrînd să înțelegem de ce și în ce fel și cretanii fac același lucru».* Vezi că prin aceasta el ia apărarea cretanilor, a lui Zeus și a mormîntului lui, făcînd aluzie la unele motivări alegorice, după care se spune că acolo s-a plăsmuit mitul lui Zeus, iar pe noi ne învinuiește fiindcă mărturisim că Iisus al nostru S-a îngropat și că a înviat din mormînt, fapt pe care cretanii nu îndrăznesc să-l povestească în legătură cu Zeus. Fiindcă pare să ia apărarea ideii despre mormîntul lui Zeus, cînd spune că noi nu vrem să înțelegem «pentru ce și în ce chip cretanii fac același lucru», noi vom răspunde că și Calimah din Cirene, care cunoștea extraordinar de multe creații poetice eline și care citise aproape întreaga istorie a elinilor, nu cunoaște nici o interpretare alegorică în povestirile despre Zeus și despre mormîntul lui. Dealtfel Calimah reproșează cretanilor în imnul către Zeus: «Cretani veșnic mincinoși, ei ți-au ridicat un mormînt ție, celui înalt, care nu ești muritor căci tu ești veșnic». Iar cînd spune: «tu nu ești muritor, căci ești veșnic», negînd astfel locul de îngropăciune al lui Zeus în Creta, admite totuși că s-a dovedit și prin el principiul morții lui Zeus, fiindcă nașterea pe pămînt conține implicit și principiul morții. Și Calimah spune: «În Parhasia, Rea, întinzîndu-se în pat, te-a născut». Așa cum Calimah a negat nașterea lui Zeus în Creta, fiindcă a negat și mormîntul lui acolo, Celsus trebuia să admită că Zeus, cel născut în Arcadia, a și murit acolo. Calimah completează: «Unii spun că te-ai născut în munții Ida, iar alții în Arcadia. Care din ei au mințit? Cretanii sînt veșnic mincinoși ș.a.m.d. [103]. Aici ne-a adus Celsus, el care dă dovadă de inconsecvență cu privire la Iisus, admițînd, după Scriptură, moartea și îngroparea Lui, dar socotind plăsmuire învierea Lui din morți, cu toate că aceasta au prezis-o numeroși profeți și că multe au fost dovezile arătărilor Sale după moarte.

XLIV

Celsus mai citează, împotriva noastră, cîteva observații făcute de unele persoane care propriu-zis se numesc creștini, dar care au idei cu totul contrare învățăturii lui Hristos și care nu pot fi numărați între cei prea inteligenți, ci între cei mai ignoranți. Iată ce susțin ei: *«Nimeni din*

103. Legenda spune că Zeus ar fi fost la început rege în Creta. Calimah, *Imne către Zeus*, I, 8–10. Citat după Röhm, *op. cit.*, p. 534.

cei ce au învățat carte, nici un înțelept sau om cu minte să nu stea între noi, căci astfel de însușiri sînt socotite de noi păcat ; în schimb cine n-are carte, cine e neștiutor, nătîng și nebun, aceștia să vină cu toată îndrăzneala ! Recunoscînd că numai astfel de oameni sînt vrednici de Dumnezeu, creștinii arată că nu doresc și nu pot convinge să vină la ei decît pe cei nerozi, pe cei de neam slab și imbecili, adică pe sclavi, pe femei și pe copii» [104].

La acestea răspundem că întrucît Iisus ne îndeamnă la cumpătare atunci cînd zice : «Oricine se uită la femeie, poftind-o, a și săvîrșit adulter în inima lui» [105], oricine ar vedea pe vreunul din creștini că trăiește în desfrîu, acela ar avea drept să-i disprețuiască pentru viața lor potrivnică învățăturii lui Hristos, dar ar proceda foarte nerațional dacă vina adusă acelor oameni ar arunca-o asupra învățăturii Domnului. Tot așa, dacă s-ar constata că învățătura creștină îndeamnă la înțelepciune mai mult decît altele, ar trebui să fie înfruntați cei care pentru a-și apăra neștiința lor se leagă de unele învinuiri ca cele întîlnite în scrierile lui Celsus, căci nu există astfel de învinuiri nici chiar în gura celor simpli și neștiutori, și nici altele de foarte mică importanță care să fie în stare să-i întoarcă de la practicarea înțelepciunii.

XLV

Că Logosul divin vrea să fim înțelepți, reiese atît din scrierile vechi ale iudeilor, care încă mai sînt în uz la noi, cît și din cele scrise după Hristos și care sînt recunoscute de Biserici ca inspirate. Căci scris e în Psalmul 50, în rugăciunea îndreptată de David către Dumnezeu : «Cele nearătate și cele ascunse ale înțelepciunii Tale mi-ai arătat mie» [106], iar despre Solomon știm că a cerut înțelepciune și că «a primit-o» [107]. Iar urmele înțelepciunii lui se pot recunoaște în scrierile pe care le-a lăsat, scrieri cuprinzînd în puține cuvinte o profundă înțelepciune : poți afla în ele atît elogii ale înțelepciunii, cît și îndemnuri spre trăire înțeleaptă. Căci atît era de înțelept Solomon încît și regina din Saba auzind de numele lui Solomon și de numele Domnului a venit să-l încerce prin întrebări enigmatice. Și i-a spus tot ce era în inima ei, iar Solomon a dat răspuns la toate întrebările ei. Și n-a rămas nici o întrebare la care împăratul să nu-i fi dat răspuns. Și a văzut împărăteasa din Saba toată înțelepciunea lui Solomon și toate averile lui. Și a zis ea către împărat : «adevărat este ce am auzit eu în țara mea de lucrurile

104. Cam în felul acesta se exprimase și Lucian de Samosata în *Moartea lui Peregrin* 12 (trad. rom. pag. 489).
105. *Matei* 5, 28.
106. *Ps.* 50, 8.
107. *II Cron.* 1, 10—11.

tale şi de înţelepciunea ta; însă eu nu credeam vorbele, pînă n-am venit şi n-am văzut cu ochii mei şi iată, nici pe jumătate nu mi se spusese; tu ai înţelepciune şi bogăţie mai mare decît am auzit eu[108]», căci scrie despre el: «Şi a dat Dumnezeu lui Solomon înţelepciune şi pricepere foarte mare şi cunoştinţe multe ca nisipiul mării. Şi era înţelepciunea lui Solomon mai presus de înţelepciunea tuturor celor vechi, şi mai presus de toată înţelepciunea egiptenilor. Şi era mai înţelept decît toţi oamenii»[109] şi celelalte.

Iată dar cum vrea Cuvîntul să promoveze înţelepciunea printre credincioşi, încît, pentru ca să pună la încercări priceperea ascultătorilor, a formulat unele adevăruri în formă de ghicitori ascunse, altele ca parabole, iar altele sub formă de probleme. Că zice Osea la sfîrşitul cărţii sale: «O, de ar fi cineva înţelept ca să priceapă acestea, şi ager ca să poată pătrunde cuvîntul cel adînc»[110]! Iar Daniil şi cei robiţi împreună cu el atît s-au pricopsit în ştiinţele cu care se îndeletniceau înţelepţii de la curtea din Babilon, încît se arătaseră «de zece ori mai isteţi» decît toţi[111]. Proorocul Iezechiel spune în cartea sa, adresîndu-se căpeteniei Tirului, care se ţinea tare priceput în filosofie: «Iată, tu îţi închipui că eşti mai înţelept decît Daniil şi că nu sînt taine ascunse pentru tine»[112].

XLVI

Dacă vii la cărţile scrise după (înălţarea lui) Iisus vei găsi mulţimile credincioşilor ascultînd pildele ca unii care se aflau «afară» şi erau vrednici numai de învăţături esoterice, în vreme ce ucenicii participă «îndeosebi» la explicarea esoterică (mai adîncă) a pildelor. Căci «ucenicilor Săi le lămurea (Iisus) toate»[113], preferînd mulţimilor pe cei care erau dornici să asculte mai de aproape înţelepciunea. Celor ce cred în El le făgăduieşte că le va trimite înţelepţi şi cărturari, zicînd: «Iată Eu trimit la voi prooroci şi cărturari; dintre ei veţi ucide şi veţi răstigni»[114]. Iar Pavel, înşirînd harismele dăruite de Dumnezeu, a pus la loc de frunte cuvîntul de «înţelepciune», iar pe locul al doilea, ca urmînd după el, cuvîntul «cunoştinţă», iar al treilea, şi mai jos, «credinţa». Şi pentru că pune cuvîntul mai presus decît săvîrşirea minunilor, aşază «darurile tămăduirilor şi facerii de minuni» într-un loc mai prejos decît harismele cuvîntului[115]. Iar în Faptele Apostolilor însuşi Ştefan măr-

108. *III Regi* 10, 1—7.
109. *III Regi* 4, 29—31.
110. *Os.* 14, 10.
111. *Daniel* 1, 20.
112. *Iezechiel* 28, 3.
113. *Marcu* 4, 11.
114. *Matei* 23, 34.
115. *I Cor.* 12, 8—9.

turiseşte despre ştiinţa bogată a lui Moise, informîndu-se din scrierile vechi la care n-au putut ajunge mulţimile, zicînd: «Şi a fost învăţat Moise în toată înţelepciunea egiptenilor» [116]. De aceea, cînd a ajuns să facă minuni îşi închipuiau că parcă nu le săvîrşea cu puterea dată de la Dumnezeu, ci după învăţăturile agonisite de la egipteni, în care se specializase. Tocmai această bănuială a îndemnat pe rege să cheme înţelepţii Egiptului şi pe sofişti şi pe vrăjitori [117], care şi-au dat pe faţă neputinţa lor faţă de înţelepciunea lui Moise care întrecea toată înţelepciunea egiptenilor.

XLVII

Se pare că cele scrise corintenilor aveau în vedere pe elini, care se umflau în înţelepciunea elinească şi care au adus pe unii la părerea că învăţătura creştină n-ar vrea să ştie de cei înţelepţi. Dar să audă cel care crede aşa ceva că, vrînd să contrazică pe oamenii răi, Logosul declară că ei nu sînt înţelepţi în privinţa celor care pot fi cunoscute, în privinţa celor nevăzute şi chiar a celor fără de sfîrşit, ci sînt înţelepţi faţă de cei ce nu se preocupă decît de cele bazate pe simţuri, iar întreaga lor înţelepciune se reduce la orizonturile lumii acesteia. Tot astfel şi în mulţimea învăţăturilor, cîte se cunosc, e o mare deosebire. Unele recunosc numai lumea materiei şi a simţurilor. Ei chiar şi cînd vorbesc de fiinţe mai înalte, le înţeleg în chip material. După ei afară de materie nu există nimic. De o existenţă a spiritelor nevăzute sau fără de corpuri nu vor să ştie. Această înţelepciune o denumeşte Pavel «înţelepciune a acestei lumi», menită destrămării şi dovedită ca nebună. Ea e numită pe scurt «înţelepciune a acestui veac» [118].

Dar mai există şi altă învăţătură care îndepărtează sufletul de la poftele spre cele pămînteşti, înălţîndu-l spre fericirea cu Dumnezeu şi spre împărăţirea cu El. Aceasta propovăduieşte dispreţuirea, ca vremelnice, tuturor celor sensibile şi vizibile, nevoindu-se spre cele nevăzute [119] şi ţintind spre cele ce nu se văd, spunînd că aceasta este înţelepciunea lui Dumnezeu. Şi ca unul care iubeşte adevărul, Pavel zice despre înţelepţii elini, în legătură cu unele afirmaţii, de altfel juste, ale lor: «cunoscînd pe Dumnezeu, ei nu L-au slăvit ca Dumnezeu, nici nu I-au mulţumit» [120]. El mărturiseşte, mai departe, că ei au cunoscut într-adevăr pe Dumnezeu, dar le mai spune că acest lucru n-ar fi fost cu putinţă fără ajutorul lui Dumnezeu, adăugînd: «căci Dumnezeu le-a vădit lor», făcînd alu-

116. *Fapte* 7, 23.
117. *Ieş.* 7, 11.
118. *I Cor.* 2, 6.
119. *Rom.* 1, 21.
120. *Rom.* 1, 21.

zie, cred, la cei ce se ridică de la cele văzute la cele nevăzute : «cele nevăzute ale Lui se văd de la facerea lumii, înțelegîndu-se din făpturi, adică veșnica Lui putere și dumnezeire, așa ca ei să fie fără cuvînt de apărare, pentru că, cunoscînd pe Dumnezeu, nu L-au slăvit ca pe Dumnezeu și nici nu I-au mulțumit» [121].

XLVIII

Apostolul zice în alt loc : «priviți chemarea voastră, fraților, că nu mulți sînt înțelepți după trup, nu mulți sînt puternici, nu mulți sînt de neam bun ; ci Dumnezeu Și-a ales pe cele nebune ale lumii, ca să rușineze pe cei înțelepți ; Dumnezeu Și-a ales pe cele de neam jos ale lumii, pe cele nebăgate în seamă, ca să strice pe cele ce sînt, ca nici un trup să nu se laude înaintea lui Dumnezeu» [122].

S-au ridicat, drept aceea, unii care au crezut că nimeni dintre oamenii culți, dintre cei înțelepți, ori dintre cei cu judecată, nu trec la credința noastră. Dar și împotriva acestora vom putea spune că nu s-a zis : «nici un înțelept după trup», ci «nu mulți sînt înțelepți după trup». Și e clar că între condițiile cerute pentru episcopi, descriind ceea ce trebuie să fie un episcop, Pavel a fixat-o și pe cea de dascăl, cînd spune că trebuie «să fie destoinic, să îndemne la învățătura cea sănătoasă și să mustre pe cei potrivnici» [123], pentru ca prin înțelepciunea din el să închidă gura grăitorilor în deșert și a celor înșelători. Și după cum a preferat în scaunul de episcop pe omul căsătorit o singură dată în locul celui căsătorit de două ori, unul «fără de prihană» față de cel prihănit, unul treaz față de unul care nu-i cuminte, cuviincios față de altul care nu-i deloc, tot așa cere de la cel preferat pentru acest scaun ca să fie «destoinic să învețe pe alții» și «să mustre pe cei potrivnici». Cum ar putea, cu bună credință, să ne atace Celsus, spunînd : *«nimeni din cei care au învățat carte, nici un înțelept sau un om cu minte să nu stea între noi»* ? Dimpotrivă, noi zicem că oricine a făcut carte, orice înțelept sau om cu minte sînt bineveniți. Să vină, desigur, și cine este fără școală, incult, nepriceput, prunc chiar ! Căci dacă vin Logosul pe toți îi tămăduiește, pe toți îi face oameni vrednici de Dumnezeu.

XLIX

Mincinoasă e și învinuirea că dascălii învățăturii creștine n-ar vrea să convingă decît oameni nerozi, de neam slab și imbecili, sclavi, femei

121. *Rom.* 1, 19—21. Oarecum în perspectiva gîndirii platonice a lumii ideilor veșnice și nevăzute își construiește și Origen teologia lui.
122. *I Cor.* 1, 26—29.
123. *Tit* 1, 9—11.

şi copii. Logosul cheamă pe toţi, ca pe toţi să-i facă mai buni. Dar îi cheamă şi pe cei superiori altora, căci «Hristos este Mîntuitorul tuturor oamenilor şi mai ales al celor credincioşi»[124], fie că ei sînt dintre inteligenţi, fie din cei mai simpli. Hristos ne este «jertfa de ispăşire (către Tatăl) pentru păcatele noastre, dar nu numai pentru ale noastre, ci pentru ale lumii întregi»[125]. E de prisos să-i răspunzi la următoarele cuvinte ale lui Celsus: *«Dealtfel ce rău este să fii educat în cele mai bune învăţături, să fii înţelept şi să dovedeşti acest lucru? Ar putea fi aceasta o piedică spre cunoaşterea lui Dumnezeu? N-ar fi mai curînd un ajutor şi un mijloc mai potrivit pentru a ajunge la adevăr?»*

Desigur nu este nici un rău să fii cu adevărat om învăţat, pentru că învăţătura este calea spre virtute. Cu toate acestea, ca să numeri printre cei învăţaţi şi pe cei care propovăduiesc dogme rătăcite, n-ar aproba nici chiar învăţaţii elinilor. Cine n-ar recunoaşte că e un bine să te dedici învăţăturilor superioare? Dar ce anume vom numi «învăţături superioare» dacă nu cele adevărate şi care ne îndeamnă la virtute? Mai mult, dacă este indicat să fii prudent, atunci să cauţi să te manifeşti ca atare, cum zice Celsus. Şi, departe de a fi un obstacol în calea cunoaşterii lui Dumnezeu, cultura şi sîrguinţa după învăţături mai bune, ca şi înţelepciunea, sînt un ajutor. Mai curînd decît lui Celsus, nouă ni se cade să o spunem, mai ales dacă prin aceasta combatem epicureismul.

L

Dar să vedem ce spune mai departe Celsus: *«Iată-i în pieţele publice pe cei care-şi divulgă secretele şi care-şi fac de cap cu gălăgia lor. Niciodată ei nu s-ar apropia de o adunare de oameni cuminţi şi nu ar îndrăzni să susţină acolo frumoasele lor mistere. În schimb, cum văd tineri, o grămadă de sclavi, o strînsură de imbecili, se reped într-acolo şi îndată se umflă în pene».*

Iată în ce chip ne calomniază, asemănîndu-ne cu cei care-şi divulgă secretele şi care-şi fac de cap în pieţele publice! Dar ce secrete divulgăm noi? sau ce altceva similar, noi care, atunci cînd ne adunăm, citim din textele sfinte şi le explicăm, îndemnînd la credincioşie faţă de Dumnezeul Cel peste toate şi la virtuţile înrudite, ferindu-ne să dispreţuim pe Dumnezeu şi să săvîrşim vreo faptă contrară raţiunii? Ar dori şi filosofii să adune, cum adună creştinii, atîţia ascultători la lecţiile lor, ca să-i îndemne la virtute! Aşa au făcut mai ales unii dintre filosofii

124. *I Tim.* 3, 2; *I Tim.* 4, 10.
125. *I Ioan* 2, 2.

cinici[126], care înjghebau discuţii publice cu toţi trecătorii. Credeţi, oare, că şi creştinii fac aşa : în loc să strîngă în jurul lor oameni socotiţi culţi, ei adună de pe la colţuri de stradă numai elemente din acelea care, cum spuneau acei filosofi, îşi divulgă secretele în pieţe publice, distrînd acolo mulţimile cu farsele lor ? Sînt convins că nici Celsus, nici altul din aderenţii lui nu cred pasibili de pedeapsă şi de reproş pe cei care şi-au făcut din luminarea mulţimilor celor neluminate o datorie a iubirii de frate.

LI

Iar dacă nu-s vinovaţi, să vedem dacă nu cumva creştinii cheamă mai mult (decît filosofii) mulţimile la cinstea cea desăvîrşită ? Filosofii care-şi ţin discursurile în plină stradă, nu-şi aleg auditorii, ci dacă vrea cineva să rămînă la ei, acela rămîne în picioare şi ascultă. În schimb, creştinii scrutează înainte, pe cît le stă în putinţă, inimile celor care doresc să fie primiţi în rîndul aderenţilor lor. Ei îi pregătesc în mod individual şi în chip deosebit şi abia atunci sînt primiţi ca auditori, desigur după ce au dat destule mărturii că nutresc intenţia de a duce o viaţă cinstită. Ei formează un grup aparte, de începători, care urmează să fie iniţiaţi şi care n-au primit încă simbolul curăţirii. Apoi, este alt grup, al celor care au dat cel mai bun indiciu despre hotărîrea lor de a nu vrea altceva decît ce e îngăduit pentru creştini[127]. Printre ei unii sînt rînduiţi să controleze viaţa şi purtarea celor care urmează să fie primiţi în comunitate, oprindu-i de la legături cu oameni vinovaţi de păcate ascunse, dar primind cu toată inima pe ceilalţi, pentru ca în fiecare zi să-i facă mai buni.

Un proces similar dovedesc şi faţă de cei păcătoşi, mai ales faţă de cei cu viaţa desfrînată, pe care-i exclud din comunitate. Poate că Celsus aseamănă pe creştini cu cei care întreţin în pieţele publice poporul de rînd cu beţiile şi cu scamatoriile lor. Venerabila şcoală a pitagoreilor socotea morţi pe cei care călcau învăţătura lor şi îi trecea pe piatra de mormînt ca apostaţi de la crezul lor[128]. În schimb, creştinii îi deplîng ca pe nişte defuncţi, pentru că sînt ca nişte pierduţi şi morţi faţă de Dumnezeu, pe cei care s-au lăsat biruiţi de o viaţă de plăceri sau de alte păcate. Dacă unul dovedeşte o schimbare serioasă, după un timp mai îndelungat decît cel de la prima lor iniţiere, creştinii îl primesc din

126. Cinicii (numiţi aşa după localul «Kinosarges», sediul lor) preconizau «reîntoarcerea la natură», prin trai modest, mărginit la strictul necesar. Întemeietor a fost Antistene (pe la a. 400 î.Hr.), ucenic al lui Socrate. Cel mai vestit filosof cinic a fost Diogene (sec. IV). Unii au încercat să facă o asemănare între cinici şi creştini. Origen nu acceptă aşa ceva.

127. Scrierile lui Origen ne dau bogate ştiri despre catehumenatul creştin din sec. III. A se vedea indicii operelor lui (Biserică, membrii, catehumeni...).

128. Cf. II, 12.

nou ca şi cum ar fi înviat din morţi, dar nu pun în nici o dregătorie de conducere a «Bisericii lui Dumnezeu» pe cei care au căzut după ce fuseseră primiţi în creştinism [129].

LII

Să te convingi dacă nu-i minciună neruşinată şi o asemănare cu totul nepotrivită afirmaţia lui Celsus care zice: «Iată în pieţele publice pe cei care-şi trădează secretele credinţei lor şi care cerşesc în public». Dar oamenii cu care ne aseamănă Celsus, care divulgă secretele lor şi cerşesc prin pieţele publice nu s-ar apropia niciodată, zice el, de adunările oamenilor serioşi cu îndrăzneala de a divulga misterele lor frumoase, dar dacă văd tineri, o grămadă de sclavi, o strînsură de imbecili se reped într-acolo şi se umflă acolo în pene! Celsus nu face decît să ne insulte aşa cum fac femeile pe la răspîntii cu scopul de a înjura pe trecători. Căci noi facem tot ce este cu putinţă ca întrunirile noastre să cuprindă la adunări oameni serioşi, iar în felul acesta nu ne afişăm în public tainele noastre cele mai frumoase şi dumnezeieşti, întrucît dispunem de auditori cuminţi. Din contră, noi ţinem ascunse [130] şi trecem sub tăcere tainele noastre cele mai adînci, mai ales cînd vedem oameni simpli şi care au încă nevoie de învăţătură, cum zicem noi, cei hrăniţi «cu lapte».

LIII

Căci scris este în epistola lui Pavel către corinteni, ai căror elini încă nu-şi îndreptaseră deplin năravurile: «Cu lapte v-am hrănit, nu cu bucate, căci încă nu puteaţi (mînca) şi încă nici acum nu puteţi, fiindcă sînteţi tot trupeşti. Cîtă vreme este între voi pizmă şi ceartă şi dezbinări, nu sînteţi, oare, trupeşti şi nu umblaţi după om?» [131] Acelaşi apostol, ştiind că unele adevăruri formează hrana sufletului mai desăvîrşit, pe cînd sufletele începătorilor se aseamănă cu laptele copiilor, zice în alt loc: «căci voi aveţi nevoie de lapte, nu de hrană tare, pentru că oricine se hrăneşte cu lapte este nepriceput în cuvîntul îndreptării, de vreme ce este prunc. Iar hrana tare este pentru cei desăvîrşiţi, care au prin obişnuinţă simţurile învăţate să deosebească binele şi răul» [132]. Or, dacă sînt valabile aceste adevăruri, oare se va putea admite că măreţele adevăruri ale credinţei noastre n-ar fi propovăduite într-o adunare de oameni inteligenţi şi serioşi, ci că, dimpotrivă, învăţătorii noştri ar trăda sfintele şi venerabilele noastre taine dacă ar vedea înaintea lor

129. Se ştie cît de amară a fost experienţa «lapsilor» în Biserica creştină.
130. Desigur, aici e vorba de «disciplina arcana».
131. *I Cor.* 3, 2—3.
132. *Evr.* 5, 12—14.

o grămadă de copii, de sclavi ori de imbecili, şi ar etala în fața lor astfel de spectacole? Dimpotrivă, pentru oricine ar examina ținuta Scripturilor noastre e limpede că, lăsîndu-se stăpînit de ura pe care populația josnică o nutreşte față de neamul creştinilor, Celsus se exprimă fără control, bazîndu-se pe minciuni.

LIV

Noi mărturisim, contrar celor spuse de Celsus, că vrem să educăm pe toți, prin cuvîntul lui Dumnezeu, în aşa fel încît să împărtăşim tinerilor îndemnuri potrivite vîrstei lor, iar sclavilor să le arătăm cum s-ar putea încuiba în ei duhul libertății şi astfel să fie şi ei înălțați prin lucrarea Cuvîntului. Propovăduitorii creştinismului declară destul de apăsat că «sînt datori şi elinilor şi barbarilor şi învățaților şi neînvățaților» [133]; în acelaşi timp ei nu tăgăduiesc că trebuie să tămăduiască şi sufletele celor neştiutori, pentru ca, pe cît e cu putință, să dobîndească şi ei o mai bună înțelegere, şi să asculte de cuvîntul lui Solomon: «Voi, cei simpli, învățați curățenia şi voi, cei nebuni, înțelepțiți-vă» [134]; «Cine e înțelept să intre la mine, iar celor lipsiți de buna chibzuință le zice: Veniți şi mîncați din pîinea mea şi beți din vinul pe care eu l-am amestecat cu mirodenii. Părăsiți neînțelepciunea, ca să rămîneți cu viața şi umblați pe calea cea dreaptă a priceperii» [135].

Şi aici aş mai putea adăuga un răspuns la atacurile lui Celsus: oare filosofii nu invită şi pe tineri să le asculte prelegerile? Oare nu îndeamnă pe tineri să părăsească viața destrăbălată, îndrumîndu-i spre bunuri mai înalte? Ce-ar fi dacă am reproşa şi noi filosofilor că i-au îndemnat pe sclavi să-i urmeze, cum face Pitagora, cînd vorbeşte de Zalmoxis ori Zenon despre Perseu şi mai recent cei care au îndrumat pe Epictet spre filosofie? [136] S-au n-avem şi noi dreptul, o elinilor, să chemăm la filosofia noastră pe tineri, pe sclavi, pe cei de jos? Cînd facem acest lucru, oare nu din iubire față de om îl facem, ca unii care vrem să vindecăm cu doctoria credinței orice ființă cugetătoare şi s-o familiarizăm cu Dumnezeu, Cel care a creat toate? Iată răspunsul, pe care-l socotim suficient, la cuvîntul lui Celsus, care este mai curînd defăimare decît critică.

---

133. *Rom.* 1, 14.
134. *Pilde* 8, 5.
135. *Pilde* 9, 5—6.
136. Se ştie că toți aceşti 3 filosofi fuseseră în tinerețe sclavi şi că s-au emancipat prin filosofie. Perseu († 243 î.Hr.), ucenic al lui Zenon. Epictet († 240 î.Hr.) a fost paznic în garda lui Nero, ucenic al filosofului Musonius Rufus. Scrisul simplu al lui Epictet e admirat de Origen (VI, 2; VII, 52—53).

LV

Dar, fiindcă îi plac asemenea cuvinte insultătoare la adresa noastră, Celsus a mai adăugat şi altele. Să le expunem şi pe acestea şi să vedem pe cine pun ele într-o lumină nefavorabilă : pe creştini sau pe Celsus ? *«Ne este dat să vedem prin case particulare,* zice el, *ţesători, cizmari, piuari, oameni din cei mai lipsiţi de cultură şi mai neciopliţi, care nu îndrăznesc să scoată o vorbă în faţa bătrînilor sau a unor stăpîni mai înţelepţi. Cînd sînt, însă, singuri, în compania copiilor şi a femeilor slabe de minte, atunci dau nişte explicaţii atît de extravagante încît parcă nu ei ar trebui să dea ascultare părinţilor şi dascălilor, ci numai lor să li se dea crezare. În faţa lor ceilalţi nu sînt întregi la minte, nu ştiu şi nici nu pot face ceva cu adevărat bun, ci spun doar vorbe goale : numai ei singuri ştiu cum trebuie să-şi ducă viaţa omenirea, numai lor să le dea crezare copiii şi atunci vor fi toţi fericiţi şi viaţa lor va fi îndestulată. Dacă văd cumva, în timp ce spun acestea, pe vreunul dintre dascăli sau dintre oamenii mai înţelepţi, sau chiar pe părinţi, pe cei mai timizi îi apucă frica dar dacă-s mai îndrăzneţi îi îndeamnă pe copii să se revolte, spunîndu-le, în şoaptă, că atunci cînd nu sînt de faţă părinţii sau dascălii nimic n-ar dori şi nici n-ar putea să le explice copiilor ceva bun, pentru că nu ar avea chef să se expună prostiei şi bădărăniei acestor bătrîni corupţi şi împătimiţi, de a căror răzbunare le este frică şi lor. Dacă, însă, doresc să cunoască ce este desăvîrşirea, atunci să-şi lase părinţii şi dascălii şi să-şi dea întîlnire cu femei şi cu alţi tovarăşi de joacă în casele femeilor sau prin atelierele cizmarilor ori ale piuarilor. Acolo vor primi cea mai deplină înţelepciune. Iată cum gîndesc ei (creştinii) să convingă pe oameni»*.

LVI

Vezi, aşadar, în ce fel ia Celsus în derîdere pe dascălii noştri, care se străduiesc să ne înalţe, în tot chipul, sufletul spre Creatorul tuturor, îndrumîndu-ne, îndeosebi, să nu punem preţ prea mare pe lucrurile trecătoare şi aparente, supuse simţurilor, învăţîndu-ne să ne ducem viaţa cu gîndul de a ne bucura de comuniunea cu Dumnezeu, de contemplarea fiinţelor cugetătoare şi nevăzute, şi de o viaţă fericită cu Dumnezeu şi cu «casnicii» Lui. Celsus compară pe aceşti dascăli cu ţesătorii, cu cizmarii, piuarii şi cu cei mai neciopliţi oameni, îndemnînd pînă şi pe copiii cruzi şi pe femeiuşti să se despartă de părinţi şi de dascăli şi să-i urmeze pe ei. Dar, să arate Celsus care sînt acei copii şi acele femei uşuratice, pe care noi vrem să-i despărţim de părinţi şi de dascălii superiori ? Să compare el ce învăţăm noi pe copiii şi pe femeile care

au îmbrățișat învățătura noastră cu cele ce au învățat mai înainte, și să arate în ce chip chemăm noi la fapte urîte pe copii și pe femei, îndepărtîndu-i de la învățături frumoase și însemnate! Din contră, noi sîntem cei care întoarcem pe femei de la desfrîu și de la legăturile rușinoase cu bărbați, de la spectacole vătămătoare și de la superstiții, iar pe tinerii cuprinși de poftele nesăbuite căutăm să-i cumințim[137], lămurindu-i despre rușinea acestor pofte, de primejdia care amenință sufletul în aceste fapte și despre pedepsele și chinurile ce-i așteaptă.

LVII

Și apoi, care sînt acei dascăli fără minte și reduși, dar pe care îi apără Celsus pentru că împărtășesc o învățătură atît de superioară? Nu cumva socotește drept dascăli iluștri și cu minte întreagă pe cei care duc femeile și bărbații la superstiții și la spectacole degradante? Și de ce nu socotește ca dascăli reduși la minte pe cei care atrag sau îndrumă pe tineri la tot felul de fapte dezonorante, pe care știu că ei le comit adeseori? Noi, pe cît ne este cu putință, chemăm și pe cei dedicați filosofiei la religia noastră, arătîndu-le sinceritatea și superioritatea ei. Celsus vrea să arate că noi ne ferim să chemăm și oameni cu carte, ci chemăm numai oameni simpli. Noi i-am răspunde: dacă ne reproșezi că noi îndepărtăm de la filosofie pe cei avansați în ea, nu ai spune adevărul, dar o astfel de afirmație s-ar putea totuși să aibă o oarecare crezare. Dar acum, fiindcă spui că noi îndepărtăm pe oameni de la dascălii cei buni, arată-ne că acești dascăli sînt altceva decît învățători de filosofie, sau că aceștia învață lucruri folositoare. El nu va putea însă să dovedească așa ceva. Noi făgăduim cu îndrăzneală și deschis că vor fi fericiți oamenii care își duc viața după învățătura lui Dumnezeu și care raportează totul la El, iar ceea ce săvîrșesc, o fac convinși că-i vede Dumnezeu. Oare sînt aceste învățături ale unor simpli torcători, curelari, piuari sau ale unor țărani lipsiți de cultură? El nu va putea să dovedească așa ceva.

LVIII

Acei care, după Celsus, sînt asemenea torcătorilor, ba chiar cizmarilor, postăvarilor și țăranilor neciopliți, aceia, spune el, nu ar vrea să spună și nici nu ar putea să explice copiilor nimic deosebit cînd sînt de față părinții sau dascălii lor. Întrebăm: ce fel de părinți și ce fel de dascăli înțelegi, prea bunule? Dacă este vorba despre cei care practică

137. «Ființa rațională se pervertește fie pe urma ocupațiilor externe, fie pe urma influențelor celor cu care vine în contact», spunea dascălul stoic Zeno (D. Laertios, *op. cit.*, VII, 89 trad. rom. 355); se resimte și la Origen apropierea față de gîndirea stoică.

virtutea şi resping viciul şi îmbrăţişează adevărurile superioare, să ştii că noi, cu toată îndrăzneala, vom explica copiilor învăţăturile noastre, ca unii care sîntem respectaţi de asemenea judecători. Dacă, însă, ne aflăm în faţa unor părinţi care detestă virtutea şi buna cuviinţă, sau a unora care propovăduiesc ceva împotriva raţiunii sănătoase, atunci păstrăm tăcere. Să nu ne reproşezi aceasta, căci atunci o faci fără temei. Dealtfel, şi tu dacă ai vrea să transmiţi tainele filosofiei unor tineri ai căror părinţi socotesc aceasta un lucru fără sens şi fără vreun folos, sau dacă ai vrea să înveţi pe copii filosofia, atunci nici tu nu o vei face în faţa unor părinţi răi. Aşa încît dacă vrei să desparţi de nişte părinţi decăzuţi pe fiii acestora, care se simt atraşi de filosofie, va trebui să aştepţi un prilej favorabil pînă ce învăţătura ta filosofică va ajunge la cei tineri. Acelaşi lucru îl vom spune şi cu privire la dascăli. Nu ezităm să mărturisim că îndepărtăm pe tineri de dascălii care îi învaţă fleacurile comediilor şi pornografia iambilor şi multe altele fără folos, atît pentru cine le spune, cît şi pentru cine le ascultă, fiindcă aceia nici nu au pregătirea să înţeleagă creaţiile poetice şi nici nu cunosc ce este spre folosul tinerilor. În schimb, dacă-mi arăţi dascăli care îndrumă pe tineri spre filosofie şi-i exersează în aceasta, atunci eu nu voi îndepărta pe tineri de unii ca aceştia, dimpotrivă, mă voi strădui să ridic pe cei deja exersaţi în ciclurile de învăţătură filosofică la înalta şi măreaţa elocinţă a creştinilor, rămasă necunoscută multora, în care aceştia explică învăţături de cea mai mare importanţă şi prin care dovedesc că filosofia lor este filosofia profeţilor lui Dumnezeu şi a apostolilor lui Iisus.

LIX

Apoi Celsus, dîndu-şi seama că ne jigneşte amar, continuă oarecum apărîndu-se : *«Cu nimic nu acuz mai aspru decît o cere adevărul ; lucru care poate fi verificat. Cei care cheamă la aceste ceremonii religioase proclamă sus şi tare acestea : «Orice om cu mîinile curate şi cu vorba înţeleaptă»* sau *«cine este supărat şi nu are conştiinţa încărcată cu vreun rău şi şi-a dus viaţa în dreptate, acela să se apropie !». Aşa proclamă cei care promit curăţirea de păcate. Să vedem acum ce fel de oameni cheamă creştinii. (Pe) oricine este păcătos, oricine se simte neajutorat, oricine este slab şi, ca să spun mai scurt, oricine se simte nenorocit, aceştia vor fi primiţi în împărăţia lui Dumnezeu. Oare nu socotiţi păcătos pe cel nedrept, pe hoţ, pe jefuitorul de case, pe otrăvitor şi pe hoţul de temple şi jefuitorul de morminte ? Care alţii s-ar putea numi hoţi ?»* La aceasta vom răspunde : una este să chemi spre vindecare oameni bolnavi şi alta este să chemi oameni sănătoşi la o mai bună cunoaştere şi înţelegere a celor dumnezeieşti. Iar noi, cunoscînd şi una şi

alta, la început chemînd oameni spre vindecare, îndemnăm pe păcătoşi să asculte cuvintele ce-i învaţă să nu păcătuiască, pe cei neînţelegători, cuvintele care le ajută înţelegerea, pe cei slabi, să aibă puterea de pătrundere ca nişte bărbaţi, într-un cuvînt, pe cei nefericiţi îi chemăm la mîngîiere sau, ca să spunem mai precis, la fericire. În schimb, pe acei oameni care au progresat pe calea pe care i-am îndemnat şi au pus la inimă învăţătura, îmbunătăţindu-şi astfel viaţa, pe cît a fost cu putinţă, noi îi introducem la slujbele noastre religioase, după cuvîntul Apostolului : «înţelepciunea o propovăduim la cei desăvîrşiţi»[138].

LX

Fiindcă noi învăţăm că «înţelepciunea nu pătrunde în sufletul viclean şi nu sălăşluieşte în trupul supus păcatului»[139], spunem : Oricine are mîinile curate le poate înălţa nepătate spre Dumnezeu, spre a săvîrşi fapte bune şi cereşti, încît să poată spune : «Ridicarea mîinilor mele, jertfă de seară»[140], acela să vină la noi ! Şi oricine este înţelept în cuvînt, fiindcă «ziua şi noaptea cugetă la legea lui Dumnezeu»[141] şi fiindcă are simţurile deprinse, prin obişnuinţă, să deosebească binele de rău, unul ca acela să nu se teamă să se apropie de hrana duhovnicească vîrtoasă, potrivită luptătorilor pentru credinţă şi pentru virtute. Pentru că şi darul lui Dumnezeu este «cu toţi care iubesc în curăţie pe învăţătorul»[142] cuvintelor despre nemurire. Oricine este neatins de vreun păcat, socotit uşor, dar şi de vreo pată, să se introducă cu îndrăzneală în tainele credinţei lui Iisus, transmise, pe bună dreptate, numai oamenilor sfinţi şi curaţi. În timp ce slujitorul spre care ne cheamă Celsus spune : «Toţi cei care nu au pe conştiinţă vreun rău făcut, să vină la noi», în acelaşi timp, cel ce ne introduce, potrivit rînduielilor lui Iisus, în tainele lui Dumnezeu, va spune celor care sînt curaţi la suflet : Oricine, al cărui suflet este de îndelungată vreme nepătat şi mai ales de cînd s-a încredinţat tămăduirii cuvîntului, unul ca acesta să ia aminte şi la cele spuse de Iisus în chip special numai ucenicilor Săi celor mai apropiaţi. Aşadar, Celsus cînd a comparat felul în care se face introducerea în misterele elinilor cu cele ale tainelor lui Iisus, nu a înţeles ceea ce deosebeşte chemarea la tămăduire a celor răi de chemarea la adîncirea tainelor a celor deja curăţiţi.

138. *I Cor.* 2, 6.
139. *Înţel. Sol.* 1, 4.
140. *Ps.* 140, 2.
141. *Ps.* 1, 2.
142. *Ef.* 6, 24.

LXI

Noi nu chemăm în adunările noastre oameni nedrepţi, hoţi, spărgători de case, otrăvitori, hoţi de temple, nici jefuitori de morminte sau pe alţii de acest fel, pe care îi înşiră Celsus exagerînd, nu-i chemăm să le facem cunoscute tainele noastre şi să-i facem părtaşi la înţelepciunea cea minunată «pe care Dumnezeu a rînduit-o mai înainte de veci spre mărirea noastră» [143], ci îi chemăm ca să-i vindecăm, căci avem în sfînta noastră învăţătură şi alte mijloace de vindecare a oamenilor bolnavi [144], după cum o spune Dumnezeu-Cuvîntul: «Nu cei sănătoşi au nevoie de doctor, ci cei bolnavi» [145], precum şi alte căi care arată oamenilor curaţi cu sufletul şi cu trupul «după descoperirea tainei celei ascunse din timpuri veşnice, iar acum arătată atît prin Scripturile proorocilor, cît şi după porunca veşnicului Dumnezeu prin venirea Domnului nostru Iisus Hristos» [146], care se descoperă fiecăruia din cei desăvîrşiţi, luminîndu-le cugetul spre cunoaşterea adevărată a lucrurilor. Apoi, exagerînd reproşurile împotriva noastră, Celsus mai pune şi această întrebare: «Pe care alţii i-ar putea chema la sine un hoţ?» La care răspundem că un hoţ cheamă pe alţi hoţi ca să se folosească de ei, în răutatea lor, împotriva oamenilor, pe care vrea să-i jefuiască sau să-i ucidă. Creştinul însă chiar dacă cheamă pe acei oameni pe care îi cheamă şi un hoţ, chemarea lui este de altă natură, anume ca să le uşureze rănile cu învăţătura, iar în sufletul cuprins de fierbinţeala patimilor să le verse balsamul învăţăturii şi să-i vindece aşa cum sînt vindecaţi cei vii cu untdelemn sau cu alte mijloace din arsenalul doctorilor.

LXII

Celsus răstălmăceşte şi îndemnurile verbale sau scrise pe care le dăm oamenilor cu o viaţă dezordonată, precum şi chemarea noastră spre pocăinţă şi spre îndreptarea sufletului lor, atribuindu-ne afirmaţia că *«Dumnezeu a fost trimis numai pentru nişte păcătoşi»*. Aceasta e ca şi cînd am spune că un rege milostiv a trimis un medic numai pentru locuitorii bolnavi dintr-un oraş! E adevărat că Dumnezeu-Cuvîntul, Iisus, a fost trimis să fie doctor pentru cei slăbănogi, dascălul dumnezeieştilor taine pentru oamenii care, după ce s-au curăţat de vechile patimi, nu vor să mai trăiască în păcate. Dar neputînd face această deosebire, fiindcă nici nu a dorit s-o înţeleagă, Celsus spune: *«De ce nu a fost trimis Iisus la cei ce nu au păcătuit? Ce este rău în faptul că nu au păcă-*

143. *I Cor.* 2, 7.
144. Aceeaşi idee e expusă şi mai sus: II, 64.
145. *Matei* 9, 12.
146. *Rom.* 16, 25; *II Tim.* 1, 10; *I Petru* 2, 22.

tuit?» La această întrebare putem răspunde așa : dacă Celsus înțelege pe cei fără de păcate ca pe unii care nu mai greșesc, atunci Mîntuitorul nostru Iisus Hristos și pentru ei a fost trimis, dar nu ca un doctor. Iar dacă a fost trimis la unii fără de păcat, ca unii care nu au păcătuit niciodată — Celsus nu face în textul lui nici o distincție —, atunci vom răspunde că nu este posibil ca să fi existat vreodată om fără de păcat. Exceptăm, desigur, Omul conceput în Iisus, care «n-a săvîrșit nici un păcat»[147]. Așadar, cu intenție rea afirmă Celsus despre noi că am spune : *Pe omul nedrept, dacă se căiește de viața lui desfrînată, îl primește Dumnezeu, pe cînd pe omul drept nu-l primește, chiar dacă acesta se îndreaptă spre El, fiind împodobit cu virtuți încă dintru început.* Or, după părerea noastră, este cu neputință ca omul să fie împodobit cu virtute de la început și abia după aceea să caute spre Dumnezeu. Viciul persistă în chip necesar de la început, cum spune și Pavel : «După ce a venit porunca, păcatul a prins viață, iar eu am murit»[148]. Și apoi noi învățăm că ar fi destul dacă omul s-ar smeri pentru viața lui destrăbălată, spre a fi primit, că Dumnezeu primește numai pe cel care recunoscîndu-și greșelile și osîndindu-și toate răutățile săvîrșite în trecut se împodobește de acum cu altfel de fapte, și anume cu cele ale virtuții.

LXIII

Neînțelegînd ce sens au cuvintele «Căci oricine se înalță pe sine va fi umilit, iar cel care se smerește pe sine va fi înălțat»[149] și uitînd și ceea ce învăța Platon că «omul echilibrat și bun pășește smerit și măsurat»[150]; apoi ignorînd și sensul textului nostru «Smeriți-vă sub mîna cea tare a lui Dumnezeu, ca să vă înalțe la timpul cuvenit»[151], Celsus afirmă : «*Oamenii puși în slujba dreptei judecăți opresc pe împricinați să vină la ei cu gemete și plînsete, pentru ca să nu fie judecata influențată mai mult de milă, decît de adevăr. Iară Dumnezeu își arată judecata nu purtat de adevăr, ci de lingușeală*». Ce fel de adulație și ce fel de gemete apar în Sfînta Scriptură cînd păcătosul spune în rugăciunile îndreptate către Dumnezeu : «Păcatul meu l-am cunoscut și fărădelegea mea n-am ascuns-o împotriva mea. Zis-am : «Mărturisi-voi fărădelegea mea Domnului»[152], și așa mai departe ? Poate el să susțină că nu îndreptează o asemenea mărturisire a păcătosului, care, în rugăciunile

147. In schimb, între oameni nu există nici unul fără păcat : «Întru păcate m-a născut maica mea», *Ps.* 50, 6. «Cine va fi curat de întinăciune ? Nimeni, măcar și de o zi ar fi viața lui», *Iov* 14, 1—2 (ed. 1914).
148. *Rom.* 7, 9.
149. *Matei* 23, 12 ; *Luca* 14, 11.
150. Platon, *Legile*, 716 a.
151. *I Petru* 5, 6—7.
152. *Ps.* 31, 5—6.

lui, se smerește înaintea lui Dumnezeu? Și încurcat de patima lui de a acuza, Celsus spune lucruri contradictorii, o dată părînd că știe că ar exista oameni fără păcat, virtuoși și drepți încă dintru început, îndrăznind chiar să ridice și privirea spre Dumnezeu, iar altă dată acceptînd afirmația noastră: «Cine, fiind muritor, va fi fără de prihană, sau cum va fi drept cel născut din femeie?»[153]. Spune acest lucru ca și cum ar admite că ar fi *«adevărat că neamul omenesc este înclinat prin natura sa să păcătuiască»*. După aceea, ca și cum nu toți ar fi chemați să primească învățătura noastră, adaugă: *«Totuși trebuie să-i cheme pe toți, dacă oricum toți sînt păcătoși»*. Și de fapt, așa este, după cum am arătat mai înainte, după cuvîntul lui Iisus, Care a spus: «Veniți la Mine toți cei osteniți și împovărați și Eu vă voi odihni pe voi»[154]. De aceea toți oamenii osteniți și apăsați de povara păcatelor firii sînt chemați la mîngîiere de cuvîntul lui Dumnezeu: «Trimis-a Cuvîntul Său și i-a vindecat și i-a izbăvit pe ei din stricăciunile lor»[155].

LXIV

«În definitiv, spune el, de ce la voi în creștinism se are mai multă grijă de cei păcătoși?» După care a mai adăugat și alte afirmații asemenea. Iată ce răspundem: la noi nu-i deloc mai preferat păcătosul decît cel drept. Cîteodată se întîmplă ca un păcătos care este conștient de propria păcătoșenie și pornit spre pocăință, smerit din pricina faptelor sale ticăloase, să fie preferat unui om socotit mai puțin păcătos și care, departe de a admite că și el este om păcătos, se laudă și se umflă de mîndrie cu ceea ce i se pare lui a fi virtuți. Și acest fapt se invederează celor care au bunăvoință să citească în evanghelii parabola vameșului, unde acesta spunea: «Dumnezeule, milostiv fii mie păcătosul», pe cînd fariseul, care se lăuda cu o îngîmfare respingătoare, spunea: «Dumnezeule, îți mulțumesc că nu sînt ca ceilalți oameni, răpitori, nedrepți, adulteri, sau ca și acest vameș». Și Iisus adaugă în parabola Sa: «acesta s-a coborît la casa sa mai îndreptat decît acela, fiindcă oricine se va înălța pe sine se va smeri, iar cel ce se smerește pe sine se va înălța»[156]. De aceea, departe de a «aduce ocară lui Dumnezeu și de a minți» cînd învățăm că orice om se cade să fie conștient de micimea sa în fața măreției lui Dumnezeu, să cerem totdeauna de la Cel care poate să ne dea ceea ce ne lipsește, bine știind că numai El e în stare să împlinească lipsurile noastre.

153. *Iov* 15, 14 (ed. 1914).
154. *Matei* 11, 28.
155. *Ps.* 106, 20.
156. *Luca* 18, 11—14.

LXV

Celsus mai formulează la adresa noastră o serie întreagă de învinuiri, spunînd că noi încurajăm pe păcătoşi întrucît *nu putem să atragem altfel nici un om cu adevărat bun şi drept, iar din această pricină noi am deschis porţile celor mai necinstiţi şi celor mai ticăloşi oameni.* Or, dacă cineva vrea să examineze mai îndeaproape şi cu sinceritate Biserica noastră, îi putem arăta oameni care s-au îndreptat părăsind nu atît o viaţă grea şi de mizerie, cît mai ales o viaţă plină de cele mai grele ticăloşii. Cei care îşi dau seama că vieţuirea lor este mai curată şi care se roagă să fie adevărate promisiunile cu privire la răsplata lui Dumnezeu pentru faptele lor, aceştia sînt mai pregătiţi să creadă în afirmaţiile noastre, în comparaţie cu oamenii care au dus o viaţă plină de ticăloşii şi pe care conştiinţa lor îi împiedică să accepte că vor fi pedepsiţi de Judecătorul tuturor cu pedeapsa potrivită a Judecătorului tuturor. Dar se întîmplă uneori ca chiar oameni foarte decăzuţi să dovedească bunăvoinţă faţă de învăţătura despre dreapta pedeapsă, întrucît nădăjduiesc că prin pocăinţă se pot mîntui, însă cînd e vorba să treacă la o viaţă ordonată, conformă unei drepte înţelegeri, sînt împiedicaţi de îndelungata lor obişnuinţă păcătoasă [157], parcă nu s-ar putea desprinde de El. De acest lucru şi-a dat seama şi Celsus, aşa că nu înţeleg cum mai poate face afirmaţii ca cele următoare : *«E limpede pentru oricine că pe cei înclinaţi din fire şi, pe deasupra, obişnuiţi să păcătuiască nimeni nu poate cîtuşi de puţin să-i mai îndrepte, nici dacă i-ar pedepsi, nici dacă li s-ar arăta îndurare. Este greu să fie schimbată cu totul natura, căci numai cei fără păcat pot avea parte de o viaţă mai bună».*

LXVI

Dar şi aici cred că Celsus se înşală atunci cînd nu admite că cei înclinaţi să păcătuiască, din fire sau din obişnuinţă, pot să se schimbe, subliniind că asemenea oameni nici prin pedepse nu s-ar mai putea îndrepta. Este limpede că toţi oamenii sîntem din fire împinşi să păcătuim, iar unii nu numai din fire, ci şi din obişnuinţă. E drept, pe de altă parte, şi faptul că nu toţi oamenii sînt cu putinţă de schimbat radical. Se cunosc, în orice şcoală filosofică, dar şi în viaţa Bisericii noastre creştine, oameni care atît de mult s-au schimbat, încît pot fi daţi de exemplu pentru viaţa lor cu totul superioară. Se ştie că aşa a fost cazul cu unii eroi ca Hercule şi Ulise [158], mai apoi Socrate, iar printre cei mai

157. Aceeaşi idee şi mai sus : I, 52.

158. Cunoscut prin isteţime, dar şi prin tărie de caracter, Ulise (sau cu nume latinizat Odiseu, de aici şi numele epopeii care-i descrie viaţa) a fost unul din principalii eroi elini participanţi la războiul troian.

de curînd, Musonius [159]. Celsus, nu numai după părerea noastră, a mințit cînd a zis că e limpede pentru oricine că oamenii păcătoși din fire sau din obișnuință în nici un chip, nici chiar prin pedepse, nu pot fi îndreptați spre o schimbare în bine, dar el a mințit și după părerea filosofilor, care nu neagă că este cu putință oamenilor să ajungă la virtute. Oricum, chiar dacă nu a exprimat cu destulă claritate ceea ce dorea, chiar și numai ascultîndu-l cu bunăvoință, nu îl vom combate mai puțin decît pe unul care a afirmat ceva neadevărat, și anume că «pe cei înclinați să păcătuiască, fie din fire, fie din obișnuință, nimeni nu ar putea cu nimic să-i schimbe, nici chiar cu pedepse». Ceea ce reiese dn textul lui noi am combătut pe cît ne-a fost în putință.

LXVII

Se pare că Celsus tocmai o asemenea idee vrea să învedereze : nimeni nu ar putea, nici prin frica pedepselor, să schimbe cîtuși de puțin nu numai pe cei înclinați din fire, ci nici pe cei duși de obișnuință să săvîrșească păcate. Or, acest fapt se dovedește a nu fi adevărat pînă și din povestirile unor filosofi. Cine nu ar așeza printre cei mai ticăloși oameni pe unul care s-ar face unealta stăpînului care l-ar pune să suporte de la oricine poftele cele mai josnice ? Un caz de felul acesta se istorisește despre Fedon [160]. Cine nu ar crede că e un mare nemernic cel care, ca și Fedon, însoțit de o cîntăreață de flaut și de tovarăși de petreceri, intră în școala lui Xenocrate și ocărește pe acest renumit bărbat, care era admirat chiar și de oamenii din anturajul lui ? [161] Și totuși, rațiunea a reușit să-i corijeze și să-i atragă și pe bețivi la filosofie, încît pe Xenocrate Platon l-a socotit demn de a explica învățătura lui Socrate despre nemurire și să descrie tăria de suflet a lui Socrate, pe cînd se afla el în închisoare, fără să se tulbure la gîndul otravei ce urma să o bea, și exprimînd fără teamă și cu toată seninătatea pocăinței idei atît de înalte, pe care să le înțeleagă abia cei pregătiți și netulburați de vreo petrecere. Și apoi exemplul lui Polemon : acesta, părăsindu-și viața de pierzanie pentru una de mare cumpătare, a moștenit conducerea școlii lui Xenocrate, renumit pentru seriozitatea lui, așa încît nu stă în pi-

---

159. Musonius Rufus, cunoscut filosof stoic, exilat în anul 65 de Nero, dar respectat de urmașii săi. Recomandă virtutea și viața simplă. E amintit și de Sf. Iustin (*Apologeticum,* II, 7). Maxima lui cea mai cunoscută e aceasta : «dacă săvîrșești binele trudindu-te, truda trece, dar binele rămîne ; dacă săvîrșești răul cu plăcere, plăcerea trece, dar răul rămîne».

160. E vorba de cazul relatat de D. Laertios, *op. cit.* IV, 16 (Polemon, sec. IV î.Hr.). Totuși e de remarcat că în cazul relatat aici Fedon nu era complet liber.

161. Cazul lui Polemon a mai fost evocat de Origen și mai înainte I, 64.

cioare afirmația lui Celsus că pe omul înclinat din fire, ori obișnuit cu păcatul, nimeni nu ar putea să-l schimbe, nici măcar înfricoșîndu-l cu pedepse.

LXVIII

E adevărat că nu trebuie să ne mirăm cîtuși de puțin că ordinea, compoziția și exprimarea argumentelor filosofice a avut asemenea rezultate la cei mai sus-amintiți [162], ca dealtfel și la alții, care duseseră mai înainte o viață de desfrîu. Dacă analizăm învățăturile socotite de Celsus simpliste și necultivate, dar pe care noi le considerăm mult grăitoare, parcă ar fi niște adevărate farmece, fiindcă ne dăm seama că ele îndrumă mulțimile să treacă de la o viață dezordonată la una așezată, de la una în nedreptate, la alta mai bună, de la una în urîțenie și lașitate, la una într-atît de curajoasă, încît e în stare să disprețuiască și moartea de dragul credinței adevărate prin ele, atunci cum să nu admirăm pe drept cuvînt tăria lor? Căci «cuvîntul» celor care au vestit de la început Evanghelia și care cu prețul multor sudori au contribuit la întemeierea bisericilor lui Dumnezeu, ca și propovăduirea lui, s-a făcut cu mare putere de convingere, nu cum apare în filosofia lui Platon sau a altui filosof: ei erau oameni și nu aveau decît putere omenească, pe cînd puterea de convingere dată de Dumnezeu apostolilor lui Iisus avea «dovada Duhului și a puterii» [163]. De aici au izvorît și repeziciunea și tăria cu care s-a răspîndit cuvîntul lor sau mai degrabă al lui Dumnezeu, care a schimbat, prin ei, pe mulți oameni înclinați spre răutăți atît din fire, cît și din obișnuință. Pe unii ca aceștia nu i-ar fi putut îndrepta omul nici dacă ar fi folosit pedepse, în schimb a făcut-o Cuvîntul, transformîndu-le cugetul și sădind în ei trăsăturile voii Sale.

LXIX

Am văzut că, potrivit gîndirii sale, Celsus ține să sublinieze că este foarte greu să schimbi cu totul firea omului. Noi, însă, care știm că toți oamenii au din fire același suflet rațional și care susținem că nici o fire n-a fost creată rea de Creatorul lumii [164], dar că mulți oameni au devenit răi din lipsa unei educații mai îngrijite ori de pe urma exemplelor și îndemnurilor rele, încît la unii răul a devenit parcă o a doua

---

162. Față de pretenția sofiștilor de genul lui Gorgias (sec. IV î.Hr.) care credea că prin joc de cuvinte poate trezi în sufletul omului orice convingere, a fost un noroc cu venirea lui Socrate și a lui Platon, care au salvat prestigiul adevăratei filosofii. N. Balcă, *Ist. filoz. antice*, p. 89.

163. *I Cor.* 2, 4. Această convingere a exprimat-o Origen și la începutul scrierii: I, 2.

164. Cum credeau gnosticii.

natură[165], sîntem convinşi nu numai că nu este imposibil, dar nu-i nici măcar prea greu Cuvîntului dumnezeiesc să îndrepteze pînă şi răul devenit a doua natură; [166] cu o singură condiţie, ca omul să accepte că el trebuie să se încredinţeze pe sine lui Dumnezeu, Stăpînul tuturor, şi să se poarte în aşa fel încît să se facă bine plăcut lui Dumnezeu, pentru că la El nu se adevereşte spusa poetului :

«Ori eşti om bun ori netrebnic, aceeaşi ţi-e partea de cinste.
Una este plata de stai sau din răsputeri te încaieri.
Moare cel trîndav la fel cu cel care-n viaţă a fost harnic» [167].

Iar dacă pentru unii este foarte greu să se schimbe, cauza, trebuie să o spunem, rezidă în părerea lor, care refuză să accepte că Dumnezeu, Creatorul tuturor, este pentru fiecare un Judecător drept al tuturor faptelor săvîrşite în viaţă. Căci faptele mari şi care ni se par nouă foarte dificile sau, exprimîndu-mă mai apăsat, aproape imposibile, se pot săvîrşi numai prin voinţă puternică şi prin strădanie continuă. Vrea cumva vreun om, căruia i s-ar cere să treacă pe o sîrmă întinsă în aer dintr-o parte în alta a circului, să reuşească şi pe deasupra să poarte şi greutăţi mari? Va putea s-o facă, dar numai după exerciţii îndelungate. În cazul acesta cum să nu-i fie cu putinţă omului să trăiască în virtute oricît de neînfrînată i-ar fi fost viaţa de mai înainte? [168] Vezi dacă nu cumva cel ce face o asemenea afirmaţie nu învinuieşte mai degrabă pe Creator decît fiinţa creată, afirmînd că ar fi creat pe om cu puterea de a săvîrşi cele mai mari isprăvi, deşi multe din ele sînt fără de nici un folos, în schimb neputincios în a-şi dobîndi fericirea. Dar cred că acestea sînt destule ca răspuns la afirmaţia lui Celsus că «este aproape cu neputinţă să schimbi cu totul firea omenească».

El mai adaugă: *«Oamenii fără de păcat sînt părtaşi la o viaţă mai bună»*, dar nu lămureşte cine sînt acei oameni fără păcat: cei dintru început sau cei recrutaţi dintre cei îndreptaţi? Dintru început nu pot exista oameni fără de păcat; iar oameni care să poată ajunge fără de păcat prin schimbare şi datorită învăţăturii noastre mîntuitoare se întîlnesc rar. Dar nu-i întîlnim în felul acesta dacă au intrat de curînd în creştinism, căci fără o însuşire temeinică a lui omul nu poate ajunge în mod automat fără păcat.

---

165. Idee afirmată cu puţin timp înainte: III, 56.
166. S-a spus de către cercetători (H. Koch: *Pronoia und Paideusis*, Berlin, 1932), că întreg sistemul teologic al lui Origen s-ar rezuma într-o pedagogie creştină. Unii au crezut că dacă marele cugetător alexandrin a accentuat apăsat libertatea voinţei omeneşti s-ar putea afirma că el ar fi chiar un premergător al pelagianismului. Poate că e prea exagerat acest lucru, dar oricum el a fost un predicator entuziast al transformării duhovniceşti a omului.
167. *Iliada*, IX, 319—320 (trad. Murnu, p. 179).
168. Cugetare stoică. Epictet 3, 12, 3. Citat după M. Borret, *op. cit.*, II, 159.

LXX

El ne mai atribuie și următoarea afirmație : *«Dumnezeu toate le poate»*, însă nu examinează de ce se afirmă aceasta, ce înțelege el prin «toate» și în ce chip (Dumnezeu) «poate». Nu este necesar să vorbim acum despre acestea, nici Celsus nu a făcut-o, deși el însuși ar fi putut răspunde la aceste întrebări, fie pentru că nu a știut ce să spună împotrivă, fie pentru că ar fi prevăzut ce i s-ar putea răspunde. După părerea noastră Dumnezeu toate le poate [169]. Prin cele ce poate Dumnezeu nu se îndepărtează de la a fi Dumnezeu, de la a fi bun, de la a fi înțelept. Apoi, fără să gîndească în ce fel se poate afirma că Dumnezeu toate le poate, Celsus ține să precizeze : *«nu vrea să facă nimic nedrept»*, lăsînd să se înțeleagă că El ar putea să facă și ceea ce este nedrept, dar nu vrea. Noi, însă, vom spune că după cum nu poate să devină amar ceea ce este prin natura sa dulce, împotriva propriei sale cauze, esența fiindu-i dulcele, după cum nu poate să producă întuneric ceea ce prin firea sa este destinat să lumineze, esența fiindu-i lumina, tot așa nici Dumnezeu nu poate săvîrși nedreptatea : puterea aceasta de a nu face ceea ce e nedrept este contrară divinității Lui și întregii Lui puteri în ea însăși. Iar dacă vreuna din ființele create poate face ceva nedrept, fiindcă firea ei e înclinată să săvîrșească ceva nedrept, acea ființă va putea săvîrși și nedreptăți, întrucît nu exclude posibilitatea absolută de a le săvîrși.

LXXI

După acestea, Celsus admite ceva ce nu este acceptat de credincioșii cu rațiune, ci doar de cei fără judecată și anume : *«asemenea oamenilor stăpîniți de milă, Dumnezeul vostru cade și El pradă aceluiași sentiment pentru cei care i se vaită, împărtășind alinare celor răi, dar respingînd pe cei buni, fapt care constituie cea mai mare nedreptate»*. După părerea noastră, a creștinilor, Dumnezeu nu aduce alinare nici unui om rău, care nu se întoarce spre virtute, și nu respinge pe nici un om bun [170]. El nu aduce ușurare și nici nu Se milostivește (mă folosesc de cuvîntul milă în sensul obișnuit al lui) pentru nimeni care se vaită, doar pentru motivul că se vaită. Dar pe oamenii care se condamnă cu asprime pentru faptele lor, întristîndu-se și deplîngîndu-se pe ei înșiși, ca niște oameni pierduți din cauza relelor săvîrșite, dar care pînă la urmă se arată gata să se îndrepte, Dumnezeu și-i apropie, din cauza căinței lor, chiar dacă ar fi vorba ca ei să se fi întors de la cea mai groaznică viață. Sălășluind în sufletele lor și alungîndu-le răul care le cu-

169. Ca în *Matei* 19, 26 Socrate și Platon identificau virtutea cu binele. Cunoscînd binele, omul îl și săvîrșește.
170. A se vedea mai sus : III, 63.

prinsese virtutea, le aduce uşurare. Şi chiar dacă nu s-ar ajunge la virtute, totuşi se produce un progres pentru sufletul lor, capabil şi acesta, după cum e natura progresului, să alunge şi să curme izvorul răului, aşa încît acesta să nu-şi mai găsească loc în suflete.

LXXII

Celsus face şi următoarea afirmaţie, pe care o atribuie unui dascăl creştin: *«Cei înţelepţi întorc spatele cînd aud ce propovăduim, simţindu-se înşelaţi şi stingheriţi de filosofia lor»*. Răspundem şi la aceasta: dacă înţelepciunea este ştiinţa lucrurilor «divine» şi «umane» şi a cauzelor acestora [171], sau, cum o defineşte cuvîntul dumnezeiesc, «suflul puterii lui Dumnezeu, atunci este curata revărsare a slavei Celui Atotputernic, încît nimic nu poate să o mînjească. Ea este strălucirea luminii celei veşnice şi oglinda fără pată a lucrării lui Dumnezeu şi chipul bunătăţii Sale» [172], iar dacă cineva ar fi cu adevărat înţelept nu ar respinge afirmaţiile făcute de un creştin cunoscător al învăţăturii creştine şi nici nu s-ar simţi înşelat sau stingherit din cauza ei. Nu adevărata înţelepciune înşală, ci lipsa de învăţătură, şi numai ştiinţa şi adevărul care provin din înţelepciune sînt temeiul sigur al existenţei. Dacă ai să numeşti filosof, în ciuda definiţiei de filosof, pe unul care-şi susţine părerile cu argumente sofistice, vom spune că acel înţelept al tău, după a lui zisă înţelepciune, va putea respinge cuvintele lui Dumnezeu, simţindu-se înşelat şi rătăcit de argumentaţiile şi sofismele lui. În schimb, însă, potrivit învăţăturii noastre, «înţelepciunea nu este ştiinţa răului» [173], ca să mă exprim aşa, ştiinţa răului aparţine oamenilor care predau învăţături false, lăsîndu-se înşelaţi de sofismele lor. De aceea, aş spune că la unii ca aceştia e vorba, mai curînd, de o lipsă de cunoaştere decît de înţelepciune.

LXXIII

Apoi Celsus insultă din nou pe vestitorul creştinismului, învinuindu-l că istoriseşte *«fapte ridicole»*, dar nu precizează ce anume înţelege el prin «fapte ridicole». După aceea continuă: *«nici un om cuminte nu crede în această învăţătură, de care se îndepărtează, speriate, mulţimile adepţilor»*. Dacă am aproba aşa ceva ar însemna că din cauza mulţimii oamenilor simpli, care se lasă conduşi de legile lor, nici un om cu cap n-ar mai asculta de pildă de un Solon [174] de un Licurg [175],

171. Definiţie platonică, *Rep.* 508 e.
172. *Înţ. Sol.* 7, 25—26.
173. *Înţ. Sir.* 19, 22.
174. Reformator al statului atenian (sec. VI î. Hr.), întemeietorul democraţie sclavagiste.
175. Organizatorul statului spartan (sec. X—IX î. Hr.) proclamat zeu.

de un Zaleukos[176] sau de alt legiuitor, mai ales dacă prin «om cu cap» am înțelege pe omul virtuos. Într-adevăr, în aceste exemple legiuitorii au împlinit ceea ce le-a apărut mai de folos, înzestrînd popoarele lor cu disciplină și cu legi deosebite: tot așa și Dumnezeu, legiferînd în Iisus pentru oamenii de pretutindeni, îndrumează și pe oamenii lipsiți de cultură în măsura în care e cu putință să-i conducă spre mai bine. După cum am spus-o mai înainte[177], Dumnezeu cunoștea bine acest lucru, cînd a grăit prin Moise: «Ei M-au întărit în gelozie prin cei ce nu sînt Dumnezeu și au aprins mînia Mea prin idolii lor; îi voi întărîta și Eu pe ei printr-un popor, le voi aprinde mînia printr-un neam fără pricepere»[178]. Aceeași era și gîndirea lui Pavel, cum s-a spus mai sus: «Dumnezeu Și-a ales pe cele nebune ale lumii, ca să rușineze pe cei înțelepți»[179], numind «înțelepți», în sens mai general, pe toți pe care progresul exterior al științelor nu i-a împiedicat să se întunece în politeismul ateu, pentru că «zicînd că sînt înțelepți, au ajuns nebuni. Și au schimbat slava lui Dumnezeu celui nestricăcios întru asemănarea chipului omului celui stricăcios și al pasărilor și al celor cu patru picioare și al tîrîtoarelor»[180].

LXXIV

Celsus ne mai acuză și atunci cînd afirmă că *«predicatorii» noștri se adresează numai celor nepricepuți și proști.* I s-ar putea răspunde: pe cine numești «proști»? Strict vorbind, orice om rău e un prost[181]. Dacă numești proști pe cei răi, atunci, în dorința de a cîștiga pe oameni prin filosofie, vei căuta să cîștigi pe cei răi sau pe cei aleși? Dar aceștia s-ar putea să nu fie aleși, din moment ce au îmbrățișat filosofia; prin urmare au mai rămas numai cei răi; dar dacă sînt răi, atunci ei sînt și proști. Și astfel va trebui să-ți aduni și tu din aceștia ca să faci cu ei filosofie; de unde urmează că și tu cauți din cei proști. Or, după părerea mea, chiar dacă umblăm după cei pe care tu-i numești proști, noi facem ca și medicul filantrop care caută pe bolnavi ca să le aducă doctorii și să-i refacă. Dar dacă numești proști pe oamenii cu minte mai redusă și mai neputincioasă, atunci îți voi răspunde că chiar și pe aceștia voi încerca, pe cît îmi stă în putință, să-i fac mai buni, fără să mă gîndesc să înjghebez o comunitate numai din astfel de oameni. Mai curînd caut oameni cu minți agere și pătrunzătoare, pentru că aceștia

176. Legiuitor elin în S—V Italiei («Grecia Mare», sec. VII î.Hr.).
177. II, 78.
178. *Deut.* 32, 21.
179. *I Cor.* 1, 27.
180. *Rom.* 1, 22—23.
181. Idee similară la Cicero: Tusc. 4, 54 (Cf. Borret, *op. cit.*, II, 167). «Potrivit părerii stoicilor nu poți fi decît ori înțelept, ori nebun; altă alternativă nu există», N. Balca, *op. cit.*, p. 259.

sînt în stare să caute lămurirea tainelor și a semnificațiilor ascunse ale Legii, ale proorocilor și ale Evangheliilor, pe care tu le-ai disprețuit pe motiv că n-ar cuprinde nimic de valoare, din pricină că nu ai cercetat înțelesul pe care-l cuprind ele și nu ai încercat să pătrunzi intenția scriitorilor.

LXXV

Mai departe Celsus observă: *«Predicatorul învățăturii creștine seamănă cu cel care făgăduiește că va vindeca trupurile bolnave cu condiția ca pacienții să nu se lase consultați de alți medici competenți, ca nu cumva el să fie demascat că de fapt e un ignorant în medicină»*. La acestea noi vom întreba: care sînt după părerea ta «medicii competenți», de care noi creștinii oprim pe oamenii simpli să se apropie? Se vede că nu accepți că noi îndemnăm și pe filosofi ca să îmbrățișeze Evanghelia, trecînd în rîndurile noastre, iar în cazul acesta s-ar putea ca nu ei să fie acei doctori de care — după părerea ta — noi ferim pe cei care ar vrea să se hotărască pentru creștinism. Dușmanul nostru ori nu știe de unde să-și caute medicii, și de aceea rămîne dator cu răspunsul, ori va trebui să-i caute printre oamenii lipsiți de pregătire, care nu se vor sfii să sprijine idolatria și să acorde crezare celorlalte nerozii pe care prostimea neluminată le socoate bani buni [182]. Oricum, asemănarea noastră cu cel care oprește pe bolnavi să-și caute medici competenți se dovedește greșită și fără noimă.

În special, dacă am opri pe cei înșelați de filosofia lui Epicur și a aderenților lui, a pretinșilor medici, spunîndu-le că sînt victime ale înșelăciunilor lor, am face bine. Oare nu i-am vindeca atunci de o boală grea, de care s-au molipsit și doctorii lui Celsus, prin aceea că tăgăduiau Providența și declarau plăcerea supremul bine? Să mai admitem că noi creștinii ferim pe cei pe care-i atragem la învățătura noastră și de alți medici filosofi, de pildă de peripatetici, care neagă faptul că Providența se întinde și la persoane particulare, și care contestă că ar exista vreo legătură între divinitate și om. N-am face un act de milostenie dacă am pregăti și vindeca pe cei pe care i-am adus la noi, convingîndu-i să-și închine întreaga viață Dumnezeului celui atotputernic, vindecîn-

---

182. În perioada eclectismului filosofic Filon din Larisa († 80 î. Hr.) a propus un tratat de «pedagogie medicală», în care ar urma să colaboreze cele două discipline după o directivă comună. Informații la M. Borret, *op. cit.*, II, 168—169. Origen răspunde lui Celsus că elucubrațiile acestor «filosofi medici» nu pot da garanția unei bune îndrumări cîtă vreme nu se acceptă concepția creștină despre Providență, despre spiritualitatea lui Dumnezeu și nu se combate antropologia și cosmologia greșită a stoicilor.

du-i astfel de rănile profunde provocate de învățăturile pretinșilor filosofi pe cei pe care i-am convins? E drept că pe unii îi oprim să-și aplece urechea și la medicii stoicilor, care propovăduiesc că și Dumnezeu este ființă coruptibilă, pieritoare, cînd susțin că are o structură corporală pasibilă de schimbare integrală, de alterare, de transformare, propovăduind că într-o zi totul se va nimici, rămînînd numai Dumnezeu. Or, cum să nu ferești de niște învățături atît de primejdioase pe cei care se încred în noi, și cum să nu-i îndrumi spre credința cea sănătoasă, care îi învață să se închine doar Creatorului, preamărind pe Legiuitorul crezului creștin, Care, în nemărginita Lui iubire față de oameni, lucrează în chip tainic la convertirea lor și poartă grijă să-Și răspîndească învățăturile pentru mîntuirea sufletească a tuturor oamenilor? Dacă vindecăm pe cei pe care-i amețește credința absurdă despre peregrinarea sufletului, pusă în circulație de medici, care uneori înjosesc ființa cugetătoare pînă la firea cea necuvîntătoare, alteori coborînd-o atît de jos încît îi răpesc și puterea simțurilor, oare în chipul acesta nu redăm noi sănătate celor mai bune dintre sufletele care cred în învățătura noastră? Căci ea nu propovăduiește că pedeapsa celui rău va însemna nimicirea simțurilor și a puterii de cugetare, ci ne arată că suferințele și pedepsele date de Dumnezeu celor răi sînt tot atîtea mijloace în vederea îndreptării. Iată, dar, ce gîndesc creștinii înțelepți chiar dacă ei aplică această învățătură așa cum o aplică părinții copiilor lor încă fragezi.

Așadar, *noi nu căutăm refugiu doar pe lîngă copiii mici și pe lîngă sălbaticii fără carte, spunîndu-le : «feriți-vă de medici!»*, *nici nu le spunem «luați aminte ca nici unul din voi să nu învețe carte!»* Și tot astfel nici unul din noi nu-i atît de nebun încît să declare că *«știința face pe oameni să-și piardă sănătatea sufletului»*, după cum nu le vom spune *că «vreodată și-ar fi stricat cineva mintea de pe urma învățăturii și a înțelepciunii»*[183]. Cînd învățăm pe credincioși, noi nu le spunem : «fă-te ucenicul meu!», ci spunem : «urmați Dumnezeului celui atotputernic și lui Iisus, dascălul tainelor celor dumnezeiești! Și nimeni nu-i atît de lăudăros încît să spună ucenicilor lui cuvîntul pe care Celsus îl pune în gura acelui pretins dascăl, care zice *«numai eu singur vă pot mîntui»*.

Vezi, așadar, cît de multe minciuni scornește Celsus la adresa noastră! Nouă niciodată nu ne-a trecut prin cap să zicem despre *adevărații medici că ei sînt cei care le-au făgăduit ajutor așa de mare bolnavilor încît au reușit să-i ducă la groapă!*

---

183. Una dintre acuzele cele mai răutăcioase e aceea în care se învinuia creștinismul că ar interzice cultura și știința. A se vedea studiul introductiv.

LXXVI

Celsus aduce și un alt exemplu împotriva noastră, atunci cînd spune: *«Tot așa procedează și învățătorii lor, venind amețiți de băutură, ca să predice printre oameni beți, dar avînd nerușinarea să defaime pe oamenii cei cumpătați declarînd că aceștia ar fi răpuși de băutură»*. Să ne aducă dovezi Celsus, de pildă după cele ce le-a scris Pavel, dacă și acest apostol al lui Iisus a fost un dascăl care umbla beat, ori dacă învățăturile lui sînt învățăturile unui înțelept? Sau după cele ce a scris Ioan: dacă nu era și el un om cumpătat și dacă meditațiile lui nu erau ale unui om străin de orice viciu al beției? Nici un om care învață preceptele creștine nu este atins de beție, fiind un om cumpătat. Dar Celsus spune acestea numai ca să ne batjocorească într-un mod nedemn de un filosof. Și care sînt «oamenii cumpătați» pe care îi defăimăm noi, învățătorii dogmelor creștine? După părerea noastră «amețiți» sînt tocmai cei care înalță rugăciuni unor obiecte neînsuflețite, socotind că acelea sînt Dumnezeu. Și de ce să spun că sînt numai niște oameni beți? Sînt mai degrabă atinși de nebunie atunci cînd aleargă la temple, unde se închină unor statui sau unor animale ca și cum ar fi Dumnezeu. Și nu sînt mai puțin bolnavi mintal decît aceștia nici cei care socotesc că pot să aducă drept cinstire a Dumnezeului celui adevărat niște obiecte lucrate de vreun meșter păcătos, dacă nu de vreunul dintre cei mai ticăloși meșteri [184].

LXXVII

După aceea, Celsus compară *învățătura pe care dascălii noștri o împărtășesc altora cu ceea ce fac orbii care îndrumă pe orbi, declarînd că tocmai ei învinuiesc în fața ascultătorilor lor bolnavi de ochi pe acei oameni cu vedere pătrunzătoare că aceștia sînt niște orbi»*. Cine sînt, după noi, oameni lipsiți de orizont dacă nu tocmai acei oameni care nu pot să-și înalțe privirea și să înțeleagă, pornind de la măreția lumii și de la frumusețea făpturilor din ea, că ei trebuie să contemple, să admire și să cinstească numai pe Acela care le-a creat și că nimic din cele lucrate de oameni și aduse spre cinstirea zeilor nu sînt vrednice de cinstire, nici să stea alături de Dumnezeu Creatorul, nici în afară de El? A compara ceea ce în nici un chip nu se poate compara cu Cel Care depășește prin nemărginire întreaga fire creată e dovadă de orbire totală. Nu socotim că sînt bolnavi de ochi sau miopi oamenii care văd bine, ci spunem că sînt orbiți, în ceea ce privește mintea, oamenii care, necunoscînd pe Dumnezeu, se mărginesc la temple, la statui și la așa nu-

184. Aceeași temă și în I, 5.

mitele sărbători din fiecare lună, mai ales cînd ne gîndim că la lipsa lor de evlavie se mai adaugă și o viață trăită fără înfrînare și fără fapte vrednice, fiind copleșiți numai de fapte de rușine.

LXXVIII

După ce ne-a adus atîtea învinuiri, Celsus lasă să se înțeleagă că ar mai avea și altele, dar le trece sub tăcere. Iată cum se exprimă el: *«Acestea sînt învinuirile, ca să nu le mai enumăr pe toate. Eu spun că creștinii sînt necinstiți față de Dumnezeu și greșesc atunci cînd îi înșală pe oamenii răi cu speranțe deșarte, căutînd să-i convingă să disprețuiască bunurile de pe pămînt, dîndu-le iluzia că dacă le disprețuiesc aici vor dobîndi altele mai mari în viața de dincolo».* La acestea s-ar putea răspunde că: după felul în care se apropie de creștinism, nu cei răi se lasă atrași de învățăturile noastre, ci mai ales oamenii simpli, sau cum le spune lumea, cei care nu pun mare preț pe plăceri. Pe aceștia teama de pedeapsă îi determină să se abțină de la fapte pentru care și-ar atrage pedeapsa, lăsîndu-se cu totul în seama religiei creștine. Ei sînt atît de legați de învățătura creștină, încît de frica pedepselor socotite de această învățătură ca veșnice, disprețuiesc orice torturi ce le-ar imagina ceilalți oameni împotriva lor și chiar miile de chinuri care le aduc chiar moartea. Nimeni, dacă judecă bine, nu ar putea spune că aici este o purtare izvorîtă dintr-o alegere condamnabilă. Cum s-ar putea naște dintr-o asemenea alegere cumpătarea și prudența, altruismul și binefacerea? Dar nici frica de Dumnezeu, care-i atît de folositoare pentru mulțimi (mai ales cei care nu au puterea nici să judece și nici să aleagă ceea ce în sine trebuie ales ca bun suprem, dincolo de orice făgăduințe), nici această frică nu se poate naște în cei ce și-au ales să-și ducă viața după principiul răului.

LXXIX

Dacă cineva își va închipui că între cei care fac parte din Biserica noastră sînt mai de grabă superstițioși decît imorali, și dacă îi va reproșa că ea este cea care produce superstițioși, vom răspunde și noi cum a răspuns vechiul legiuitor unui om care l-a întrebat dacă el este cel care a dat concetățenilor săi cele mai bune legi? Legiuitorul a răspuns că el le-a dat dacă nu cele mai bune din toate, totuși cele mai bune din cîte s-a putut[185]. Tot așa ar fi putut spune și Părintele învățăturii creștinilor că El a dat legile cele mai bune cu putință și învățăturile de care

185. Plutarh, *Vieți paralele*: I, Solon 15, 2 (trad. N. Barbu, București, 1960, pag. 213).

aveau nevoie mulţimile să-şi îndrepte moravurile, ameninţîndu-i pe păcătoşi nu cu pedepse şi chinuri născocite, ci cu unele adevărate, aplicate în chip necesar spre îndreptarea celor îndărătnici, chiar dacă aceştia nu-şi dau seama de influenţa celui ce aplică pedeapsa şi nu-şi dau seama nici de rezultatul pedepsei. Însă învăţătura despre pedepse se arată de folos oamenilor, fie că ele se formulează în mod direct, fie în chip voalat. Dealtfel, după cum oamenii atraşi de predicatorii religiei creştine nu sînt numai din cei mai înrăiţi, tot aşa nici noi nu aducem prin asta defăimare divinităţii : afirmăm despre Ea adevăruri limpezi pentru cei mulţi, chiar dacă aceştia par că nu le pot pătrunde sensul, aşa cum pot să-l pătrundă cei aleşi şi deprinşi în cunoaşterea învăţăturii noastre.

LXXX

Cînd Celsus pune sub acuzare învăţătura noastră despre o viaţă fericită şi despre comuniunea cu Dumnezeu, spunînd că prin asta creştinii se lasă duşi de speranţe deşarte, noi îi vom răspunde : după tine, onorabile, sînt atraşi de speranţe deşarte şi adepţii lui Pitagora şi ai lui Platon, cînd e vorba de învăţătura despre suflet, care prin firea lui a fost creat ca să se poată înălţa pînă la tăria cerului, iar pe tărîmul de deasupra cerurilor să se poată împărtăşi de bucuria celor cu adevărat fericiţi. Deci, după tine, Celsus, şi adepţii învăţăturii despre nemurirea sufletului şi cei care vieţuiesc cu gîndul că vor deveni eroi şi că vor petrece cu zeii, şi adepţii acestei învăţături sînt atraşi de speranţe deşarte [186]. Poate şi acei oameni convinşi de existenţa unui cuget venit de undeva «din afară» [187] (ca unul ce-şi va avea supravieţuirea ca singur nemuritor), sînt atraşi de speranţe deşarte. Să-şi recunoască clar Celsus concepţia sa de epicureu şi să nu şi-o mai ascundă ! Să combată deschis afirmaţiile nedemne şi de dispreţuit ale elinilor şi ale barbarilor despre nemurirea sufletului, despre supravieţuirea acestuia sau despre nemurirea spiritului. Să demonstreze că cine acceptă astfel de credinţe se lasă înşelaţi doar de nişte nădejdi deşarte ; or, pe temeiurile propriei sale filosofii, în loc de nădejdi întemeiate Celsus fie că prezintă nădejdi deşarte, fie că — ceea ce este mai degrabă cazul cu el — ele nu mai prezintă nici o nădejde din cauză că sufletul se descompune în întregime la moartea trupului. Şi toate astea afară numai dacă

186. Aceeaşi teză şi la III, 37.

187. «Numai spiritul vine de undeva, de afară, numai el este dumnezeiesc ; acţiunea trupului n-are nici o legătură cu el», zicea Aristotel : *De gen. anim.* 2, 3 (737 b.), de aceea Origen a deosebit nemurirea sufletului de supravieţuirea lui» (Rohde, *op. cit.*, 516).

Celsus și epicureii nu afirmă că este zadarnică nădejdea în scopul final: plăcerea, care după părerea lor este bunul suprem, anume starea echilibrată a trupului și obiectul de nădejde în care crede Epicur [188].

LXXXI

Să nu-ți închipui că n-am fost în concordanță cu învățătura creștină cînd am luat drept mărturie față de Celsus filosofi care susțin nemurirea sau supraviețuirea sufletului. Cu aceștia avem unele puncte comune. Voi arăta mai pe larg, la un moment mai potrivit [189], că viața fericită ce va veni aparține numai oamenilor care au îmbrățișat învățătura lui Iisus și credința în Creatorul tuturor, sinceră, curată și neîntinată de nimic. Care anume sînt acele bunuri pe care oamenii sînt convinși de noi să le disprețuiască, să o arate cine va vrea [190]. Să compare sfîrșitul, după noi fericit, la Dumnezeu cu Hristos, adică în Cuvîntul și în virtute pentru oamenii care și-au petrecut viața în curăție și fără pată și care au primit iubirea neîmpărțită și nedespărțită la Dumnezeul tuturor, sfîrșit dobîndit prin harul lui Dumnezeu, să-l compare, zic, cu scopul promovat de oricare școală filosofică de la elini sau de la barbari sau de la alte învățături de inițiați și să arate că scopul prezentat de vreuna din aceste școli este superior celui al învățăturii noastre!, că în consecință concepția lor e mai bună pentru că e cea mai adevărată, iar învățătura noastră nu este în consonanță nici cu darul lui Dumnezeu și nici cu oamenii care și-au dus viața în bine și nici nu a fost transmisă de Duhul lui Dumnezeu, care a inspirat sufletele curate ale profeților! Să dovedească cine va vrea că doctrinele, recunoscute de toți drept omenești, sînt superioare învățăturii pe care noi o demonstrăm ca provenind de la Dumnezeu, din inspirația divină! Care să fie bunurile superioare la care noi învățăm că este mai bine să renunțe cei ce le-au îmbrățișat? Reiese de la sine, dacă nu este de prisos să o mai spunem, că nimic altceva nu poate fi gîndit drept mai bun decît a se încredința lui Dumnezeu și a îmbrățișa învățătura, care, pornind de la ființa creată, ne duce la Dumnezeul tuturor prin Cuvîntul cel viu și inspirat, Care este totodată și Înțelepciunea vie și Fiul lui Dumnezeu. Și deoarece cartea a treia a luat proporții mari cu răspunsurile ce ne-am propus să le dăm la lucrarea lui Celsus, ne oprim cuvîntul aici, urmînd să răspundem în următoarea carte la alte învinuiri cuprinse în ea.

---

188. «Atîta vreme cît existăm noi moartea nu există, iar cînd vine ea, noi nu mai existăm», declara Epicur (D. Laertios, *op. cit.*, X, 125).

189. Se știe (Eusebiu, *Istoria...*, VI, 26, 3) că despre înviere Origen a scris două tratate speciale, care din păcate s-au pierdut.

190. E drept că Origen n-a condamnat decît epicureismul vulgar, căci «prin plăcere ca supremul bine, noi nu înțelegem plăcerile deșănțate», zicea Epicur (D. Laertios, *op. cit.*, X, 131) (trad. rom. p. 500).

CARTEA A PATRA

I

După ce am expus pe larg, în cele trei cărţi anterioare, ideile noastre în combaterea lucrării lui Celsus, pornim acum, în continuare, Cucernice Ambrosie, cu rugăciuni către Dumnezeu prin Hristos, la a patra carte. De mi-ar face parte şi mie Dumnezeu de cuvintele de care vorbeşte proorocul Ieremia, în cartea sa : «Iată, am dat cuvintele Mele în gura ta foc, iată te-am pus în ziua aceasta peste neamuri şi peste împărăţii, ca să smulgi şi să arunci la pămînt, să pierzi şi să dărîmi, să zideşti şi să sădeşti !» [1]. Şi eu doresc să am cuvintele «care să smulgă», ideile potrivnice adevărului din orice suflet vătămat de scrierea lui Celsus şi de alte idei asemănătoare cu ale lui. Îmi trebuie argumente care să fie în stare să dărîme din temelie toate construcţiile de păreri false din lucrarea lui Celsus, asemănătoare zidirilor celor care spuneau odinioară : «Haideţi să ne facem un oraş şi un turn al cărui vîrf să ajungă la cer» [2]. Dar mai este necesară şi înţelepciunea care să înfrîngă toată «îngîmfarea care se ridică împotriva cunoaşterii lui Dumnezeu» [3], precum şi tăria lăudăroşeniei lui Celsus, pornite împotriva noastră. Şi nici nu trebuie să ne oprim la a dezrădăcina şi a dărîma părerile lor, ci pe locul unde am dezrădăcinat să sădim cultura de pe «ogorul lui Dumnezeu» [4], iar pe locul unde am dărîmat să ridicăm zidirea Lui şi templul slavei Lui. Pentru aceasta trebuie să ne rugăm Domnului, Care a inspirat cele scrise în cartea lui Ieremia, să ne dea şi nouă, cum i-a dat lui, cuvinte profetice spre a ridica zidirea lui Hristos şi a sădi în suflete legea duhovnicească. Şi, mai ales, va trebui să respingem şi celelalte atacuri ale lui Celsus, dovedind exactitatea şi adeveritatea cu care s-au împli-

---

1. *Ieremia* 1, 10 (ed. 1914). Cuvîntul «foc» nu se află în ediţia română. Origen l-a luat, cred, din versetul următor : «Şi a fost cuvîntul lui Dumnezeu către mine, zicînd : ce vezi tu Ieremia ? Şi am răspuns : toiag de foc».
2. *Fac.* 11, 4.
3. *II Cor.* 10, 5.
4. *I Cor.* 3, 9.

nit proorociile privitoare la Hristos, căci el se ridică atît împotriva iudeilor, cît și împotriva creștinilor, dintre care cei dintîi nu recunosc că venirea lui Hristos a avut loc, ci speră că abia de acum încolo se va înfăptui, iar ceilalți mărturisesc că Iisus este Hristosul cel vestit de prooroci.

II

Neînțelegerea dintre iudei și creștini este aceasta: *«iudeii cred că are să vină pe pămînt un Dumnezeu sau un fiu al lui Dumnezeu ca să îndrepteze pe oameni, pe cînd creștinii afirmă că acel Mîntuitor a și venit deja. Cearta dintre ei e atît de rușinoasă încît absurditatea ei nici măcar n-are nevoie de argumentare mai lungă»*. Atunci cînd afirmă că nu cîțiva, ci toți susțin că Cel așteptat urmează să vină în viitor, pe cînd despre creștini spune că numai unii susțin că venirea s-ar fi petrecut deja, Celsus lasă impresia că informația sa e controlată și exactă. De fapt, el se referă la acuzații care demonstrează, pe baza scrierilor iudaice, că venirea lui Hristos a avut deja loc, dar, în același timp, el știe și de existența unor erezii care tăgăduiesc că Iisus, Cel venit, ar fi Hristosul Cel vestit de prooroci [5]. În cărțile anterioare [6] am demonstrat, pe cît mi-a fost cu putință, că Hristos a fost anunțat înainte de prooroci. De aceea, pentru a nu repeta ceea ce se poate găsi la locul cuvenit și pentru a nu lungi cuvîntul, vom spune pe scurt din ceea ce ar fi de spus, și aceasta nu este puțin. Să băgăm, deci, de seamă că dacă ar fi voit să respingă cu consecvență fie și aparentă credința greșită că Hristos a venit sau va veni, Celsus ar fi trebuit să indice mai întîi profețiile de care se slujesc fiecare, atît creștinii cît și iudeii, în controversele lor. În chipul acesta el ar fi putut determina, măcar în aparență, pe cei care se lăsaseră atrași de profeții să nu mai creadă că Iisus este Hristosul prezis. Dar, fie că proorociile nu-i pot îmbia nici o confirmare, dar nici el nu le poate infirma, fie, în sfîrșit, că nu cunoaște cîtuși de puțin care sînt acele profeții despre Hristos, Celsus nu vine cu nici un text din profeții, deși ele sînt nenumărate. El gîndește că poate respinge profețiile fără să demonstreze ceea ce numește el caracterul lor îndoielnic. El încă nu știe că nu toți iudeii afirmă că Hristos ca Dumnezeu sau ca Fiu al lui Dumnezeu va coborî, așa cum am arătat mai înainte [7].

5. Aceeași idee și la I, 49. Desigur sînt vizați aici Marcion și alți eretici care vorbeau de doi Dumnezei și de doi Hristoși, unul care a venit și altul care urmează să vină de acum încolo.
6. I, 49—57; II, 28—30.
7. I, 49.

III

A afirma teza că Hristos a venit pe pămînt ca un judecător, cum cred unii creştini, ori că de abia de acum încolo ar urma să vină, cum susţin iudeii, este un lucru nepotrivit, care trebuie respins fără ca să fie nevoie de vreo argumentare mai întinsă. *Care ar fi pentru Dumnezeu sensul unei asemenea coborîri?* se întreabă Celsus. El nu înţelege că, după noi, o asemenea coborîre are un scop îndoit : întîi, acela de a întoarce, aşa cum se spune în Evanghelie, «oile pierdute ale casei lui Israel» [8], iar în al doilea rînd, acela de a lua de la vechii iudei, pentru necredinţa lor, împărăţia, numită a lui Dumnezeu, şi de a o încredinţa altor lucrători, creştinilor, care vor «aduce» lui Dumnezeu roadele împărăţiei Lui, la timpul cuvenit, cînd fiecare faptă este rod al Împărăţiei [9].

În felul acesta noi am răspuns, pe scurt, deşi ar fi multe de spus, la întrebarea lui Celsus, şi anume care este sensul unei asemenea coborîri pentru Dumnezeu? Celsus ar dori să-şi explice lui însuşi o afirmaţie care nu aparţine nici iudeilor şi nici nouă creştinilor, anume : «*Este cumva scopul venirii lui Iisus în lume acela ca să afle cele ce se petrec printre oameni?*» Nimeni, însă, printre noi nu susţine că Hristos a venit pe pămînt ca să vadă cele ce se petrec printre oameni. Şi la ceea ce ar spune unii, anume ca să cunoască cele ce se petrec printre oameni, Celsus reia, pentru sine însuşi, obiecţiunea «*dar oare nu cunoştea Iisus totul?*» Apoi, acelora care ar răspunde că da, Dumnezeu ştie totul, el le pune o altă întrebare, cu subînţeles : *nu cumva Dumnezeu atotştiutorul nu îndreptează nimic pentru că aşa ceva depăşeşte puterea lui dumnezeiască?* Dar toate aceste vorbe sînt naivităţi şi n-au nici un rost ! Căci de totdeauna şi în toate timpurile Dumnezeu a coborît prin Cuvîntul Său, generaţie după generaţie, în sufletele curate şi Şi-a pregătit prieteni şi profeţi, îndreptînd pe cei care dădeau ascultare spuselor Lui. Iar în urma întrupării lui Hristos, Dumnezeu îndreptează nu pe aceia care nu doresc, ci pe aceia care, conform învăţăturii creştine, şi-au ales o viaţă virtuoasă, plăcută voii Sale. Nu-mi dau seama ce fel de «îndreptare» ar voi Celsus să aibă loc atunci cînd îşi pune întrebarea : «*nu putea săvîrşi oare Dumnezeu, cu puterea Sa dumnezeiască, acea operă de îndreptare fără să mai fi trimis pe cineva în mod special în lume?*» Crede cumva Celsus că Dumnezeu ar vrea ca îndreptarea omului să se facă în mod mecanic, scoţînd dintr-odată răutatea din el şi sădind virtutea în locul ei? Să cerceteze altcineva dacă un asemenea mod de a îndrepta este conform şi posibil naturii omului; noi să presupunem că ar

8. *Matei* 10, 6; 15, 24.
9. Matei, 21; 41; 43.

fi conform cu natura lucrurilor și ar fi și posibil. Atunci în ce ar mai consta libertatea voinței noastre? În ce măsură ar fi demn de laudă acordul nostru la adevăr și demnă de răsplată îndepărtarea noastră de la minciună?[10] Iar dacă s-ar accepta acest lucru ca posibil și realizabil, pentru ce să nu cercetăm și întrebarea în modul cum o pune Celsus; nu era oare propriu naturii divine să creeze pe om virtuos în sine și perfect, fără prezența răului, încît să nu mai fie nevoie de vreo îndreptare? Acest mod de a gîndi ar putea face pe oamenii simpli și fără judecată să-și piardă cumpătul, dar nu și pe cel care poate pătrunde natura lucrurilor, căci dacă elimini din virtute libertatea voinței, atunci distrugi însăși esența virtuții. În acest subiect ar fi necesară o întreagă lucrare. De această problemă s-au ocupat elinii mult în operele care au tratat despre Providență, care nu concordă însă cu cele expuse de Celsus, atunci cînd zice: *«Dumnezeu cunoaște totul, dar nu îndreptează și nici nu este propriu puterii Lui divine să îndrepteze»*. Noi am tratat despre această problemă, pe cît ne-a fost cu putință, în mai multe locuri[11], iar Scripturile divine au arătat-o și mai limpede celor care pot să le dea crezare.

IV

Ceea ce ne obiectează Celsus nouă și iudeilor s-ar putea întoarce și împotriva lui însuși, în modul următor: spune-ne amice, Dumnezeu care e Stăpînul tuturor, știe El sau nu știe cele ce se petrec printre oameni?[12] Dacă tu, Celsus, admiți că există Dumnezeu și Providență divină, așa cum apare din lucrarea ta, atunci în chip necesar le știe toate. Iar dacă știe, de ce nu îndreptează pe om? Rămîne în sarcina noastră să arătăm pentru care motiv Dumnezeu, deși știe, totuși n-o face. Tu, însă, care nu vrei să te arăți în lucrarea ta adept al lui Epicur[13], și simulezi numai că recunoști existența Proniei divine, nu cumva ai vrea să ne arăți, în același timp, și cauzele pentru care Dumnezeu, deși cunoaște cele ce se petrec printre oameni, nu-i îndreptează și nici nu-i îndepărtează prin puterea Sa divină pe toți de la rău? În ceea ce ne privește, noi nu ne mai rușinăm să spunem că Dumnezeu trimite mereu mesageri, care să îndrepteze pe oameni, și că, din darul lui Dumnezeu,

---

10. Sau cum zicea Sf. Iustin Filozoful: «Dacă de la destin ar fi cineva bun și altcineva rău, atunci nici cel dintîi n-ar fi demn de laudă, nici cel de pe urmă nu ar fi drept de blam». *Apologia* I, 43 (trad. rom. p. 53). Trebuie subliniat că în cuvintele filosofice din preajma venirii Mîntuitorului în lume și imediat după aceea se resimte tot mai hotărîtă orientarea gîndirii în acest sens. Deosebit de puternică e această convingere antifatalistă la Filon din Alexandria, care se știe că a avut mare influență asupra scriitorilor creștini din primele trei veacuri.

11. I, 57; II, 35; 37. În mod deosebit *De principiis*, III, 1, și *Filocalia* XXV.

12. I, 57; IV, 99.

13. Se știe că aderenții acestui filosof tăgăduiau Providența divină.

se găsesc între oameni învăţători care să-i îndemne să păşească spre mai bine. E adevărat că sînt multe deosebiri printre cei care slujesc lui Dumnezeu, dar puţini sînt oamenii care învaţă adevărurile, întru totul curat, şi îşi dau toată osteneala să îndrepteze pe om spre o întoarcere deplină, aşa cum au fost Moise şi profeţii. Însă, faţă de toţi aceştia, cu mult mai mare este lucrarea lui Iisus, Care nu s-a limitat să vindece numai locuitori dintr-un singur colţ al pămîntului, ci, pe cît a fost posibil, pe toţi oamenii de pretutindeni, căci El a venit să fie pe drept «Mîntuitorul tuturor oamenilor» [14].

V

După acestea, prea vrednicul Celsus nu ştiu de unde va fi luat şi încurcătura în care vrea să ne pună, atribuindu-ne afirmaţia că *«Însuşi Dumnezeu va coborî printre oameni»*, socotind, prin urmare, că Dumnezeu *«îşi părăseşte tronul»* [15]. Se vede că el nu cunoaşte puterea lui Dumnezeu, că «Duhul lui Dumnezeu a umplut lumea şi că El cuprinde toate şi ştie orice şoaptă» [16], şi nici nu poate să priceapă cuvîntul Domnului : «Au nu umplu Eu cerul şi pămîntul ? zice Domnul» [17]. Nici nu ia în seamă că după învăţătura creştinilor, toţi «în El trăim, ne mişcăm şi sîntem» [18], aşa cum a învăţat şi Pavel în cuvîntul său către atenieni. Chiar dacă Dumnezeul Cel peste toate coboară prin puterea Sa cu Iisus în viaţa oamenilor şi chiar dacă «Cuvîntul era la început la Dumnezeu» [19], ca unul Care era El însuşi Dumnezeu şi vine spre noi, (totuşi) El nu rămîne în afara tronului Său, pe care nici nu-l părăseşte, ca şi cum ar exista un anumit spaţiu gol, iar apoi altul e plin de el, spaţiu pe care anterior nu-l cuprinesese. Dimpotrivă puterea şi sfinţenia lui Dumnezeu îşi găseşte locaş prin cine voieşte şi în cine îşi află loc, fără să-şi schimbe locul sau să şi-l părăsească şi să ocupe un altul gol. Cînd spunem că El părăseşte un loc şi umple un altul, nu afirmăm asemenea lucruri cu privire la spaţiu, ci vom spune că sufletul celui rău şi copleşit de răutate este părăsit de Dumnezeu, iar că sufletul celui ce doreşte să trăiască în virtute, sau al celui care progresează în ea sau deja trăieşte în virtute, spunem că este plin de Duh dumnezeiesc sau că se împărtăşeşte din El [20]. Nu trebuie să înţelegem că atunci cînd Hristos a coborît

---

14. *I Tim.* 4, 10.
15. Că Dumnezeu nu trebuie înţeles corporal şi că s-ar mişca fiziceşte dintr-un spaţiu în altul ştiau deja şi Platon *(Sofistul* 247), Iustin Filozoful *(Dial.* 127) şi Origen însuşi (*De principiis* IV, 3, 2).
16. *Înţ. Sol.* 1, 7.
17. *Ier.* 23, 24.
18. *Fapte* 17, 28.
19. *Ioan* 1, 1.
20. Imaginea des întîlnită în operele lui Origen. A se vedea : Lampe, *Lexicon,* p. 1536—1537. M. Borret, *Origène, Contre Celse,* V. index, p. 518.

sau cînd Dumnezeu S-a întors spre oameni a lăsat un tron mai înalt și l-a schimbat cu starea de aici, de pe pămînt, așa cum gîndește Celsus, cînd afirmă: *«Dacă ai schimba cel mai neînsemnat lucru din starea de aici de pe pămînt, ar însemna că ai răsturna totul»*. Dacă trebuie să spunem că se schimbă ceva prin prezența puterii lui Dumnezeu și prin sălășluirea Cuvîntului în om, nu ne vom sfii să spunem că prin prezența puterii lui Dumnezeu și prin petrecerea Cuvîntului Său în oameni are loc în ei o schimbare dintr-un om ticălos într-unul bun, dintr-unul neînfrînat într-altul cu cugetul cumpătat și dintr-unul superstițios, într-unul pios; ca astfel să-și poată deschide sufletul pentru petrecerea lui Dumnezeu în el.

VI

Dacă dorești, răspundem și la afirmațiile cele mai ridicole ale lui Celsus, care spune: *«Nu cumva Dumnezeu, nefiind cunoscut printre oameni, iar prin aceasta socotindu-Se oarecum desconsiderat, se va hotărî să Se facă cunoscut și să pună la încercare pe oamenii credincioși ca și pe cei necredincioși, așa cum se fălesc parveniții cu bogăția lor? E drept că așa ceva ar însemna să-I atribuie lui Dumnezeu plăcerea unei glorii prea deșarte și prea pieritoare»*. Sîntem și noi de părere că Dumnezeu a rămas nebăgat în seamă de oamenii vicioși și că ar vrea să fie cunoscut de ei, nu pentru că S-ar socoti cumva desconsiderat, ci pentru ca prin cunoașterea Lui să-i îndepărteze de la ticăloșii. Și nu din dorința de a încerca pe credincioși sau necredincioși sălășluiește El însuși în unii oameni prin puterea Lui dumnezeiască și nepătrunsă, și nici nu trimite pe Hristosul Său cu același gînd, ci pentru a îndepărta de la orice nelegiuire pe oamenii care recunosc dumnezeirea Lui și care cred în El, pe de o parte, și pentru ca cei necredincioși să nu aibă cuvînt de apărare că nu au crezut pentru că nu au avut prilejul să audă învățătura Lui, pe de alta. Și apoi, ce dovadă ar putea să aducă Celsus că după noi «Dumnezeu se aseamănă parveniților care se fălesc cu averea lor?» [21]. Doar Dumnezeu nu urmărește nici o glorie deșartă cînd dorește ca noi să înțelegem și să cuprindem cu mintea măreția Lui, ci vrea să ne facă numai să simțim fericirea ce crește în suflete din cunoașterea Lui, de aceea lucrează prin Hristos și prin neîncetata petrecere la noi a Cuvîntului ne ridică la comuniunea cu El. Potrivit învățăturii creștine nu se cade așadar să atribuim lui Dumnezeu nici un fel de plăcere pentru vreo glorie deșartă.

---

21. Se vede că Celsus nu va fi cunoscut afirmația autorului Epistolei către Diognet: «Creștinii sînt săraci, dar îmbogățesc pe mulți; sînt lipsiți de toate, dar în toate au belșug» (cap. V, în «P.S.B.», I, p. 340). E greu de înțeles cum s-ar fi mîndrit cu bogăția lor astfel de oameni.

VII

Nu-mi dau seama cum, după ce a trăncănit în zadar despre niște lucruri pe care le-am explicat, Celsus mai adaugă: «*Nu de dragul Lui dorește Dumnezeu să se facă cunoscut, ci, dorește acest lucru, de dragul nostru și pentru mîntuirea noastră, pentru ca cei ce au acceptat-o, devenind oameni cinstiți, să se mîntuiască, iar cei ce nu au primit-o, dovedindu-se niște ticăloși, să fie pedepsiți*». După ce a expus o asemenea idee, el mai formulează o întrebare ca să ne pună în încurcătură: «*Dar de ce abia acum, după atîtea veacuri, și-a adus aminte Dumnezeu să judece viața oamenilor, iar mai înainte nici nu o lua în seamă?*» [22]. Nu se poate pune problema că vreodată Dumnezeu nu a voit să judece viața oamenilor, ci El s-a îngrijit neîncetat de îndreptarea ființei raționale, dîndu-i modele de virtute. La fiecare generație înțelepciunea dumnezeiască a pregătit profeți și prieteni ai lui Dumnezeu, inspirînd sufletele pe care le-a găsit pioase. S-ar putea găsi, în cărțile sfinte, pentru fiecare generație, exemple de oameni evlavioși în stare să primească pe Duhul Sfînt, care și-au dat toată silința să convertească pe oamenii din vremea lor.

VIII

Și-apoi nu-i de loc de mirare că în unele generații s-au ivit prooroci, care printr-o viețuire cu totul activă și încordată au fost în receptarea divinității superiori altora din vremea lor sau altora dinaintea lor sau de după ei. De aceea nici nu trebuie să ne mirăm că mai tîrziu a venit și timpul cînd pentru neamul omenesc s-a ivit acea ființă excepțională și cu totul deosebită în comparație cu cele de dinaintea Sa sau de după El. Afirmația aceasta are un temei mai ascuns și mai profund, care nu poate să ajungă la înțelegerea oamenilor de rînd. Pentru a lămuri sensul cu privire la venirea lui Hristos și a răspunde la observațiile lui Celsus că «numai acum după atît de multe veacuri și-a adus aminte Dumnezeu să îndrepte viața oamenilor, pe cînd înainte nici nu o lua în seamă», este necesar să atingem chestiunea împărțirii roadelor și să explicăm că atunci «cînd Cel Prea Înalt a împărțit moștenirea popoarelor, cînd a împărțit pe fiii lui Adam» și a împărțit popoarele, punîndu-le hotare după numărul îngerilor lui Dumnezeu, atunci s-a văzut că «partea Domnului este poporul lui Iacob, iar Israel e partea Lui de moște-

22. Așa cum Iustin afirmase că «toți cei care viețuiseră după îndrumările Logosului divin erau «creștini», chiar dacă se numeau Socrate, Heraclit sau Noe» (*Apologeticum*, I, 46), cum Clement Alexandrinul socotea înțelepciunea elinilor «pedagog spre Hristos», tot așa (ba chiar și mai mult), e convins Origen în «*C. Cels*» că s-a făcut omenirii o educație progresivă în sens umanitar, la care au contribuit și filosofii elini. De aceea venirea lui Hristos în lume n-a putut avea loc mai repede.

nire»[23]. Trebuie să lămurim pricina naşterii (oamenilor) în fiecare dintre hotare, sub o anumită moştenire şi cum a ajuns «partea Domnului poporul lui Iacob, partea Sa de moştenire Israel»[24]. Să arătăm pentru ce mai înainte era «partea Domnului poporul său Iacob, partea sa de moştenire Israel», iar mai apoi Tatăl Îi spune Mîntuitorului: «Cere de la Mine şi-Ţi voi da neamurile moştenirea Ta şi stăpînirea Ta, marginile pămîntului»[25], căci există anumite înlănţuiri şi anumite rînduieli, care îndrumă iconomia vieţii spirituale a omenirii, pe care nimeni nu le poate cerceta şi explica.

IX

Aşadar, chiar dacă Celsus s-ar împotrivi, după mulţi prooroci, care au călăuzit poporul lui Israel, a venit în lume Hristos, călăuzitorul întregii lumi, fără să mai aibă nevoie pentru pedepsire, cum o făcuse înainte, nici de bice, nici de lanţuri şi nici de alte instrumente de tortură, căci a fost de ajuns cuvîntul «a ieşit Semănătorul să semene»[26], pentru ca învăţătura Sa să se răspîndească în toată lumea. Dacă există o întindere temporală a lumii, ea are cu necesitate o limită, pentru că a avut un început şi va avea de asemeni şi un sfîrşit, iar după acestea va veni dreapta judecată a tuturor. De aceea, filosoful sau înţeleptul creştin trebuie să-şi întărească principiile învăţăturii cu tot felul de dovezi, atît din Sf. Scriptură, cît şi legate de raţiune; în schimb mulţimea oamenilor simpli, care nu pot să se ridice prin gîndire pînă la cele mai variate aspecte ale înţelepciunii divine, trebuie să se încreadă în Dumnezeu şi în Mîntuitorul neamului nostru, fiindu-le mai de folos expresia «însuşi el a spus-o»[27] decît orice alt temei.

X

După acestea, iarăşi, fără să argumenteze sau să dovedească, aşa cum îi stă în obicei, Celsus vorbeşte despre noi ca despre unii care am tot murmura lucruri fără respect şi fără cuviinţă la adresa lui Dumnezeu. Iată cum se exprimă el: *«E clar că ei murmură într-una lucruri fără respect şi fără cuviinţă la adresa lui Dumnezeu»*. Celsus socoteşte că noi am face acest lucru *ca să înfricoşăm pe oamenii simpli,* în schimb, *ne ferim să spunem adevărul asupra pedepselor inevitabile cuvenite oame-*

23. *Deut.* 32, 8—9.
24. «Îngerii lui Dumnezeu» puşi în fruntea poporului erau 70 (*Fac.* 10, 1—32), număr care «coboară» şi în Egipt (*Fac.* 46, 27). Despărţirea popoarelor are loc la Turnul Babilonului. După *Mat.* 19, 28 erau numai 12 popoare, iar dintre ele poporul evreiesc e declarat «parte a Domnului» (*Înţ. Sir.* 17, 14).
25. *Ps.* 2, 8.
26. *Mat.* 13, 3.
27. Cunoscuta maximă pitagoreică (αὐτὸς ἔφα — el a spus-o, magistrul) (D. Laertios, VIII, 44) de astădată cu aplicare la prestigiul sau autoritatea lui Iisus, cum a citat-o Origen şi mai sus, I, 7.

nilor păcătoşi. De aceea ne asemuieşte celor care *în ceremoniile bahice*[28] *aduc în faţa ochilor imagini înfricoşătoare.* Că ar fi sau nu vreo fărîmă de probabilitate în aceste ceremonii, să o arate elinii şi să-i asculte Celsus şi acoliţii lui! Noi însă vorbim în apărarea învăţăturii noastre atunci cînd spunem că scopul nostru este să îndreptăm neamul omenesc, fie cu ameninţarea chinurilor, care, sîntem convinşi, sînt bine venite pentru orice om, iar pentru cei care le suferă nu sînt inutile[29], fie prin făgăduirea unei vieţi fericite în împărăţia lui Dumnezeu, pe seama celor care se fac vrednici să fie conduşi de El.

XI

Mai încolo, voind să ne arate că noi nu afirmăm nimic deosebit şi nimic nou, în ceea ce priveşte potopul şi conflagraţia universală, Celsus afirmă că noi *«nepricepînd (sensul) celor spuse de elini sau de barbari»*, dăm crezare în privinţa aceasta Scripturilor noastre. Şi mai departe: *«s-a întîmplat şi acestora să nu înţeleagă ceea ce au spus filosofii elini, anume că, după îndelungate cicluri de timp şi după revenirea şi conjuncţia astrelor, au loc conflagraţii şi potop, şi că după ultimul potop de pe vremea lui Deucalion*[30] *perioada de succesiune a tuturor lucrurilor impunea o conflagraţie*[31]. *Aceasta i-a făcut pe creştini să afirme — dintr-o idee greşită — că Dumnezeu va coborî asemenea unui călău aducînd foc»*[32]. Iată ce vom răspunde la aceste afirmaţii. Nu pricep cum Celsus, care cunoaşte multe lucruri şi care dovedeşte că a citit multe povestiri, nu şi-a oprit atenţia asupra vechimii lui Moise, pe care l-au pomenit unii scriitori elini că a trăit pe vremea lui Inachos al lui Toroneu[33], pe care egiptenii precum şi povestitorii despre istoria fenicienilor l-au recunos-

---

28. Probabil sub influenţă orientală (Décharme, *Mythologie*, p. 463 ş.u.) iniţierile în misterele dionisiace au luat cu timpul un caracter de frenezie sălbatică şi zgomotoasă, din arsenalul cărora nu lipseau nici blestemele şi ameninţările cele mai îngrozitoare pentru cei care nu respectau secretul iniţierii. A se vedea şi aici: III, 16; VIII, 48.

29. În alte scrieri Origen recunoştea pedepselor numai rol pedagogic. Exprimarea lui nu-i clară atunci cînd vorbeşte de pedepsele din urmă, care par a nega veşnicia chinurilor iadului. A se vedea şi mai jos: IV, 13; 14; 69; V, 14—17; VI, 70; VIII, 48.

30. Despre Deucalion am vorbit înainte: I, 19.

31. Atît Epicur, cît şi stoicii lui Zenon vorbeau despre o conflagraţie universală, care cu timpul a fost înţeleasă în sensul unui mit al veşnicei reîntoarceri (M. Eliade, *Le mythe de l'eternel retour*, Paris, 1949), unde se resimte influenţa caldeiană. Stoicismul nou de pe vremea lui n-a vrut să mai ştie de aceste calcule cabalistice ale revenirii ciclice a universului, care în evul mediu a avut mare actualitate, datorită calculelor astrologice.

32. Să fie o confuzie la citatul din Iustin (*Apologeticul* I, 60), unde comentîndu-se citatul din *Deut.* 32, 22 se spune: «se va pogorî un foc pururea viu şi va devora totul pînă în fundul abisului»? Or acolo era vorba de «focul mîniei», nu de cel care mistuie lumea.

33. Se crede că Inachos, rege în Peloponez, a fost contemporan cu Isaac patriarhul. Cf. Röhm., *op. cit.*, p. 411.

cut ca fiind din îndepărtata antichitate. În orice caz, să citească și primul venit cele două cărți ale lui Iosif Flaviu despre «Antichitățile iudaice» [34] și să-și dea seama cum a trăit Moise cu mult înaintea celor care au scris despre potop și după conflagrațiile cele vechi. Celsus afirmă că acestea nu le-ar fi înțeles iudeii și creștinii și că, neînțelegînd cele scrise despre conflagrații, ei au afirmat că «Dumnezeu va coborî asemenea unui călău aducînd foc».

XII

Că au existat sau nu perioade [35], iar la trecerea unora a avut loc vreun potop sau vreo conflagrație despre care se face mențiune, acest lucru îl spune și Scriptura, mai ales în cărțile lui Solomon, unde se spune : «Ceea ce a mai fost, aceea va mai fi și ceea ce s-a întîmplat se va mai petrece» [36] și despre ele nu este acum timpul să vorbim ; ajunge numai să însemnăm că acești bărbați, trăitori în vremuri foarte îndepărtate, ca Moise și unii profeți, nu au împrumutat de la alți scriitori afirmațiile despre potopirea lumii, iar dacă trebuie să vorbim despre prioritate în timp, atunci alți scriitori, neînțelegînd afirmațiile lui Moise și ale profeților, și-au imaginat repetarea după anumite perioade a acelorași evenimente cu totul asemănătoare trăsăturilor lor calitative și specifice [37]. Noi, însă, nu atribuim ciclurilor și perioadelor astrelor cauza potopului și a conflagrației lumii, ci noi afirmăm drept cauză a acestora răul revărsat peste măsură și curățat prin potop sau prin conflagrația universală. Iar dacă glasurile profeților vorbesc despre Dumnezeu care coboară : *«Au nu umplu Eu cerul și pămîntul ? zice Domnul»* [38], noi interpretăm acestea în chip figurat. Dumnezeu coboară din propria-I înălțime și mărire atunci cînd rînduiește viața oamenilor, mai cu deosebire a celor răi. Aceasta după cum este obiceiul să se spună că dascălii se coboară la nivelul copiilor, iar înțelepții, sau și cei mai avansați, se apleacă spre tinerii atrași de filosofie, fără ca prin aceasta să înțelegem că ei se apleacă în sens fizic ; tot așa și ceea ce se spune în Sfînta Scriptură că «Dumnezeu coboară», trebuie s-o înțelegem în chip asemănător sensului folosit în mod obișnuit, după cum se folosește în sensul că Dumnezeu se înalță.

---

34. Despre Iosif Flaviu a se vedea mai sus : I, 16 ; 47.
35. În calculele parsiste perioadele acestor cicluri erau de 12.000 de ani.
36. *Ecl.* 1, 9.
37. Din nefericire, vrînd să explice cît mai pe înțeles învățătura creștină, Origen s-a folosit de terminologia filosofică a timpului său, care vorbea de «eoni» sau perioade nedeterminate de timp și care s-ar succede ciclic pînă ce în lupta cu răul din lume Hristos va supune totul ascultării Tatălui. În felul acesta Origen a greșit vorbind de perindarea ciclică a mai multor lumi succesive, ceea ce e o rătăcire combătută la sinodul V ecumenic.
38. *Ieremia* 23, 24.

XIII

Pentru că Celsus ia în derîdere afirmaţia noastră că *«Dumnezeu coboară asemenea unui călău ce pedepseşte cu foc»*, ne sileşte acum, la un moment nepotrivit, să cercetăm chestiuni mai profunde. De aceea voi spune cîteva lucruri, atît cît este necesar, pentru ca ascultătorii să se aleagă cu ceva din apologia noastră şi să înlăture afirmaţiile ridicole făcute de Celsus la adresa noastră. După aceea ne vom întoarce la celelalte chestiuni.

Scriptura divină spune că Dumnezeul nostru este «foc mistuitor» [39] şi «rîu de foc se vărsa şi ieşea din El» [40]. Apoi în alt loc: «El este ca focul topitorului şi ca leşia înnălbitorilor ca să curețe pe poporul său» [41]. Cînd se spune că Dumnezeu este «foc mistuitor», să cercetăm cine trebuie să fie mistuit de Dumnezeu? Precizăm că răul şi cele provenite de la el, numite în sens figurat «lemne, fîn şi trestie» [42], acestea le va mistui Dumnezeu, asemenea unui foc. Omul este rău a adăugat pe temelia care fusese pusă mai înainte lemne, fîn, trestie. Dacă ar fi să arătăm că cel care a scris acestea le-a gîndit altfel şi anume fiziceşte, aşa cum poate cineva să-şi reprezinte pe omul rău, care a ridicat deasupra temeliei duhovniceşti lemne, fîn şi trestie, atunci este limpede că şi focul va fi conceput ca ceva material şi sensibil. Dacă, însă, faptele omului rău sînt înţelese în mod figurat drept lemne, fîn sau trestie, atunci cum să nu se înţeleagă, de la sine, ce fel de foc va mistui asemenea uscături? «Lucrul fiecăruia se va face cunoscut; îl va vădi ziua (Domnului). Pentru că în foc se descoperă, şi focul însuşi va dovedi ce fel este lucrul fiecăruia. Dacă lucrul cuiva pe care l-a zidit va rămîne, va lua plată. Dacă lucrul cuiva se va arde, va fi păgubit, iar el se va mîntui, dar aşa ca prin foc» [43]. O lucrare mistuită de foc, ce altceva ar putea fi socotită decît ceva săvîrşit cu răutate? Aşadar Dumnezeul nostru este «foc mistuitor», aşa cum am interpretat, şi porneşte ca focul topitorului, curăţind fiinţa cugetătoare cuprinsă de răutatea «plumbului» şi a altor substanţe necurate, care au prefăcut în rău natura sufletului din aur curat sau din argint, ca să mă exprim aşa. În acelaşi fel se spune şi despre «rîuri de foc care se varsă şi curg din Dumnezeu», care nimicesc răul răspîndit în întreg sufletul omenesc. Acestea socotesc că sînt de ajuns împotriva celor afirmate de Celsus că creştinii «dintr-o părere greşită, afirmă că Dumnezeu va coborî asemenea unui călău, pedepsind cu foc».

39. *Deut.* 4, 24; 9, 3.
40. *Daniel* 7, 10.
41. *Mal.* 3, 2.
42. *I Cor.* 3, 12.
43. *I Cor.* 3, 13—15.

XIV

Să vedem ce mai afirmă Celsus în chip pretenţios : *«Să reluăm argumentarea cu şi mai multe dovezi. Creştinii nu aduc nici o învăţătură nouă, ci numai lucruri cunoscute de mult timp. Dumnezeu este bunătatea, frumuseţea şi fericirea, avînd în Sine frumuseţea frumuseţilor şi bunătatea bunătăţilor. Dacă El coboară între oameni atunci înseamnează că suferă o schimbare : de la ceea ce e bun în rău, de la ceea ce e frumos la urît, de la fericire la nefericire şi de la ceea ce este foarte bun la ceea ce este foarte rău. Cine ar alege o asemenea schimbare ? Numai fiinţele muritoare se preschimbă şi se reformează din nou ; dar specificul unei fiinţe nemuritoare este să rămînă mereu una şi aceeaşi. Dumnezeu nu ar putea primi o astfel de schimbare»* [44]. La aceste obiecţiuni am răspuns cum se cuvenea atunci cînd am explicat sensul a ceea ce este numit în Scriptură «coborîrea lui Dumnezeu printre oameni», în care nu are loc nici o schimbare, aşa cum ne-o atribuie Celsus, de la bine spre rău, de la frumos la urît, de la fericire la nefericire, de la ceea ce este foarte bun la ceea ce este foarte rău. Rămînînd neschimbat în substanţa Sa, Dumnezeu intervine în acţiunile omeneşti prin Pronia şi iconomia Sa. De aceea şi dumnezeieştile Scripturi ni-L reprezintă pe Dumnezeu neschimbat prin cuvintele: «Tu însă (în veac) acelaşi eşti» [45] sau «Nu M-am schimbat» [46]. Dimpotrivă, dumnezeii lui Epicur, întrucît sînt compuşi din atomi şi întrucît sînt în stare de agregare, sînt, fireşte, şi în situaţia de a se desface, ei acţionînd tocmai spre a-şi desprinde atomii coruptibili. Dar şi dumnezeul filosofilor stoici, fiind corp, are uneori drept principiu conducător înglobarea în întreg ciclul materiei şi anume în caz de conflagraţie, iar alteori devine parte a acesteia, în cazul recompunerii lumii [47]. Aceşti filosofi nu au putut preciza dacă fiinţa lui Dumnezeu trebuie înţeleasă ca ceva cu totul nestricăcios şi simplu, necompus şi indivizibil.

XV

Dar, Cel coborît printre oameni există în «chipul lui Dumnezeu», Care, din dragoste faţă de oameni, «S-a deşertat pe Sine» [48], pentru a putea fi înţeles de ei. Desigur, nu ca şi cum s-ar fi petrecut în El o schimbare de la bine spre rău, «pentru că n-a săvîrşit nici un păcat» [49], nici

---

44. Se recunosc pasaje platonice : *Rep.* 381 b-c, *Fedros* 246 d. Dar şi Epicur vede desăvîrşirea divină ca pe o fericire, ca un «repaus continuu». De aici conflictul lui Origen contra epicureilor. Pentru aceştia crearea lumii, Providenţa şi întruparea se opun fericirii cereşti.
45. *Ps.* 101, 28.
46. *Mal.* 3, 6.
47. A se vedea aceeaşi idee şi la I, 21 ; III, 75.
48. *Filip.* 2, 7.
49. *I Petru* 2, 22.

de la frumos spre urît, «căci n-a cunoscut păcatul» [50] şi nici nu a venit de la fericire la nefericire, ci «S-a smerit pe Sine» [51], şi nu era mai puţin fericit atunci cînd, spre folosul neamului nostru, Se smerea pe Sine. Şi nici schimbarea nu I s-a petrecut de la ceea ce era foarte bun la ceea ce era foarte rău, căci cum ar putea fi foarte rău Cel foarte bun şi Cel iubitor de oameni? Se poate spune oare despre un doctor care vede situaţii înfricoşătoare şi care atinge răni respingătoare, numai cu scopul de a vindeca pe suferinzi [52], că trece de la ceea ce este bun la ceea ce este rău, de la ceea ce este frumos la ceea ce este urît, de la fericire la nefericire? Dacă, totuşi, medicul, care vede situaţii înfricoşătoare şi care atinge răni atît de respingătoare, nu poate evita pe deplin ajungerea în asemenea situaţie, în schimb, Cel care vindecă «rănile» sufletului nostru prin cuvîntul lui Dumnezeu existent în El e scutit de orice fel de influenţă în rău. Chiar dacă i s-ar părea lui Celsus că Cuvîntul, Dumnezeul Cel fără de moarte, ia asupră-Şi un trup muritor şi un suflet omenesc, iar în cazul acesta S-ar preschimba şi S-ar reface, el trebuie să ia aminte că, rămînînd neschimbat în fiinţa Sa, Cuvîntul nu suferă cîtuşi de puţin ceea ce suferă trupul şi sufletul unui muritor. Făcînd un pogorămînt, faţă de slăbiciunea celui care nu poate să privească strălucirea şi lumina dumnezeirii Sale, Iisus Se face trup, înfăţişîndu-Se în formă corporală şi îngăduind celui care L-a primit sub această formă şi pe care Logosul îl înalţă tot mai mult, să poată contempla, ca să zic aşa, adevărata înfăţişare a Logosului.

XVI

Sînt oarecum diferite aspectele în care Cuvîntul [53] Se face cunoscut fiecăruia dintre cei care înaintează în cunoaştere, după starea celui care abia îşi începe ucenicia, după cum a înaintat, dacă este mai aproape de virtute sau chiar şi-a însuşit virtutea. Dar de aici nu urmează că Dumnezeul nostru «S-a schimbat», cum vor să înţeleagă acest lucru Celsus şi cei apropiaţi lui. Ducîndu-Se pe un munte înalt, «deosebi» (Iisus) «S-a schimbat» [54], luînd o înfăţişare cu mult superioară aceleia pe care o văzuseră cei rămaşi jos, care nu L-au putut urma pînă pe culme. Căci «cei de jos» nu aveau ochi care să poată privi schimbarea Cuvîntului întru slavă şi sfinţenie, ci abia puteau să-L cuprindă aşa cum fusese pînă atunci printre ei, încît ei, care nu au putut privi ce era mai bun în El, au zis

---

50. *II Cor.* 5, 2.
51. *Filip.* 2, 8.
52. Aceeaşi idee în *Ier. omil.* 14, 1 şi în *Filocalie*, XII, 12 etc.
53. Aceeaşi idee şi în III, 63; VI, 68.
54. *Matei* 17, 2; 1.

despre Dînsul : «(L-am văzut şi) nu avea nici chip, nici frumuseţe, ca să ne uităm la El, şi nici înfăţişare, ca să ne fie drag. Dispreţuit era şi cel din urmă dintre oameni»[55]. Iată, dar, care e răspunsul nostru la presupunerile lui Celsus, care nu a înţeles «transformările» şi «schimbările» lui Iisus — aşa cum sînt ele istorisite, şi nici ce este muritor şi ce este nemuritor în El.

XVII

Oare nu sînt aceste fapte — mai ales în felul în care trebuie interpretate — cu mult mai semnifciative decît legenda lui Dionisos[56], care înşelat de titani, e dat jos de pe tronul lui Zeus şi sfîşiat de ei în bucăţi, iar după aceea, oarecum reconstituit, capătă viaţă şi se urcă la cer ? De ce elinilor li se îngăduie să vină cu argumente şi să interpreteze în mod figurat aceste fapte privitoare la suflet, pe cînd nouă, creştinilor, ni se închide uşa cînd venim cu o expunere închegată şi întru totul în armonie şi în consonanţă cu Scripturile inspirate de Duhul Sfînt, care pătrunde în sufletele fără pată ? Celsus nu a înţeles cîtuşi de puţin intenţia Scripturilor noastre şi nici că în felul acesta el îşi subminează propria-i interpretare, nu numai pe cea cuprinsă în Scripturi. Dacă ar fi meditat la ceea ce se va întîmpla cu sufletul în viaţa cea veşnică, atunci el n-ar fi luat în rîs venirea în trup omenesc a fiinţei dumnezeieşti netrecătoare şi n-ar fi recurs la o astfel de concepţie de genul metemsomatozei[57] lui Platon, ci ar fi recurs la o concepţie mai înaltă. El ar fi înţeles şi venirea excepţională, motivată, a lui Iisus la noi, venire izvorîtă din marea Sa iubire de oameni, spre a întoarce — aşa cum, în chip mistic, le numeşte Sf. Scriptură — «oile pierdute ale casei lui Israel»[58], pentru care, aşa cum se spune în unele parabole, păstorul «a coborît» (la noi păcătoşii), lăsînd acolo pe cele care nu se rătăciseră.

XVIII

Oprindu-se, mai îndelung, la probleme pe care nu le înţelege, Celsus ne aduce în situaţia de a ne repeta, fiindcă nu voim să lăsăm neexaminate, nici măcar în aparenţă, vreuna din afirmaţiile sale. El spune următoarele : *«Sau că Dumnezeu se schimbă cu adevărat, după cum susţin*

55. *Is.* 53, 2—3.
56. Cultul zeului de origine tracă Dionysos sau Bachus, cel mai «tînăr» dintre zeii panteonului elin, a fost contaminat cu elemente orientale, arice. Pătrunderea lui în lumea zeilor s-a făcut cu jertfe mari ; după unele variante el ar fi fost tăiat în bucăţi şi devorat de titani, dar readus la viaţă de Zeus (tatăl lui) prin trăsnet ; după alte variante bucăţile tăiate ar fi fost aduse de Zeus lui Apolo, care le-ar fi îngropat pe Parnas (Rohde, *Psyche* II, 114—115).
57. Am văzut mai jos (I, 20) că Origen respinge credinţa în învierea sufletului după moarte, numind-o «mitică».
58. *Matei* 15, 24.

ei (creştinii) într-un corp muritor şi, cum s-a spus mai înainte, aceasta nu este cu putinţă, sau că El nu se schimbă, dar face pe cei care îl văd să li se pară (cu adevărat că se schimbă) şi astfel îi înşală şi îi minte. Or, înşelăciunea şi minciuna sînt (fapte) rele, afară doar dacă cineva nu le-ar folosi în chip de remediu, fie faţă de prietenii atinşi de nebunie, spre a-i vindeca, fie faţă de duşmani, luîndu-şi astfel măsuri pentru a evita o primejdie. Dar nimeni, bolnav fiind, sau atins de nebunie, nu este prieten cu Dumnezeu, nici nu se teme Dumnezeu de cineva, pentru ca înşelîndu-l să scape de primejdie». La acestea s-ar putea răspunde în două feluri : fie cu privire la natura Logosului, care e Dumnezeu adevărat, fie cu privire la sufletul lui Iisus [59]. Despre natura Logosului, aşa cum calitatea alimentelor se schimbă la mamă în lapte, după natura pruncului, sau cum sînt prescrise de medic doctoriile utile unui bolnav în vederea redobîndirii sănătăţii, sau aşa cum pentru omul mai sănătos se pregătesc nişte doctorii mai puternice, tot aşa putem zice că Dumnezeu «schimbă» puterea Logosului în aşa fel încît să hrănească sufletul omului după vrednicia fiecăruia [60]. Pentru unul (puterea Logosului) este, cum a numit Scriptura, «lapte duhovnicesc şi neprefăcut» [61], pentru un altul, mai slab, «legume» [62], iar pentru un altul, desăvîrşit, «o hrană vîrtoasă» [63]. Şi, desigur că Logosul nu-Şi dezminte propria Sa natură, devenind hrana fiecăruia după cum este el capabil să-L primească, şi nu înşală, nici nu minte. Iar dacă cineva socoteşte că are loc o «schimbare» în sufletul lui Iisus atunci cînd ajunge în corp, cum s-ar înţelege această «schimbare» ? Dacă e vorba de o schimbare de substanţă, atunci trebuie să spunem că o astfel de schimbare nu poate avea loc nici cînd e vorba de sufletul lui Iisus şi nici de oricare alt suflet raţional. Atunci sufletul lui Iisus suferă ceva de pe urma unirii lui cu trupul, sau din cauza locului în care a venit ? Şi de ce s-ar putea împotrivi Logosul, oprind astfel realizarea mîntuirii, făcute din iubire pentru neamul omenesc ? Nimeni dintre cei care au făgăduit mai înainte să tămăduiască pe om n-a putut-o face aşa cum a făcut-o acest suflet prin ceea ce a făcut El de bună voie, coborînd prin chinuri în inimile oamenilor pentru mîntuirea neamului nostru. Acestea le arată Logosul divin în multe locuri din Sfînta Scriptură. Ne este de ajuns să aducem aici un singur text al Sf. Pavel : «Cugetaţi în voi la fel ca şi Hristos Iisus, Care, în chipul lui Dumnezeu fiind, nu răpire a socotit a fi El întocmai cu Dumnezeu, ci S-a deşertat pe Sine, chip de rob lu-

---

59. Despre felul cum se exprimă Origen în legătură cu sufletul lui Iisus a se vedea mai pe larg *De principiis*, p. 145 ş.u. («P.S.B.», vol. 8, indice).
60. Biserica creştină nu admite minciuna. *Matei* 5, 37.
61. *I Petru* 2, 2.
62. *Rom.* 14, 2.
63. *Evr.* 5, 12.

înd, făcîndu-Se asemenea oamenilor şi la înfăţişare aflîndu-Se ca un om; S-a smerit pe Sine, ascultător făcîndu-Se pînă la moarte — şi încă moarte de cruce. Pentru aceea şi Dumnezeu L-a preaînălţat şi I-a dăruit Lui nume care este mai presus de orice nume» [64].

XIX

Dar să dea alţii crezare lui Celsus că Dumnezeu nu Se schimbă, ci face doar pe cei care Îl văd numai să li se pară că El S-a schimbat. Noi însă, convinşi că nu este vorba numai de o aparenţă, ci de o realitate adevărată şi clară petrecerea lui Iisus printre oameni, nu putem accepta acuza lui Celsus şi ne vom apăra. Nu afirmi tu, Celsus, că este îngăduit să folosească cineva înţelepciunea şi minciuna ca un mijloc de salvare? Ce poate fi absurd ca aşa ceva să aibă loc, dacă un asemenea mijloc ar aduce tămăduirea? Unele din cuvinte, cum sînt cele folosite de medici faţă de bolnavi, conving pe om cînd sînt spuse mai degrabă sub formă de minciună decît de adevăr. Acestea să fie îndeajuns pentru apărarea noastră faţă de alte atacuri! Căci aşa cum nu este absurd ca cineva să vină să-şi vindece prietenii suferinzi, tot aşa nu este absurd ca Acela să vină să tămăduiască, din iubire, neamul omenesc, folosind (asemenea) mijloace pe care cineva nu le-ar întrebuinţa în principiu, ci le-ar folosi numai datorită unor anumite împrejurări. Şi neamul omenesc, atins de nebunia păcatului, trebuia vindecat prin mijloace pe care Logosul le socotea potrivite celor atinşi de ea, pentru readucerea lor pe căi înţelepte. Celsus mai spune şi aceea că asemenea mijloace se folosesc şi faţă de duşmani, spre a se evita o primejdie. Însă Dumnezeu nu se teme de nimeni pentru ca să fugă din faţa primejdiei, înşelînd pe cei care L-ar urmări. Este de prisos şi fără temei să răspundem unei învinuiri pe care nimeni nu a adus-o Mîntuitorului nostru. Şi apoi, noi am mai răspuns, în apărarea noastră, la învinuirea că «nu poate fi prieten al lui Dumnezeu nici omul bolnav şi nici cel atins de nebunie». În apărare spunem că nu poate avea loc o asemenea interpretare cu privire la oamenii suferinzi sau atinşi de nebunie, fie ei oricît de mari prieteni ai lui Dumnezeu, ci cu privire la cei care nu pot ajunge prieteni ai lui Dumnezeu, fiindu-I duşmani, din pricina unor boli ale sufletului sau din pricina unor tulburări ale minţii — de la natură sănătoasă —. E clar că Iisus a răbdat toate şi în folosul păcătoşilor, pentru a-i abate de la păcate şi a-i face oameni drepţi [65].

---

64. *Filip.* 2, 5—9.
65. *Rom.* 5, 19; *I Tim.* 1 ,15; *Evr.* 2, 15.

XX

Celsus pune față-n față, pe de o parte, pe iudei, după care venirea lui Iisus va avea loc în viitor, iar pe de altă parte, pe creștini, după care venirea Fiului lui Dumnezeu în viața oamenilor a avut deja loc. Să explicăm, pe scurt, și una și alta, pe cît ne este cu putință. După el *«iudeii susțin că lumea a ajuns plină de tot felul de răutăți și că este nevoie de un trimis al lui Dumnezeu, pentru ca cei nedrepți să fie pedepsiți și totul să fie purificat, așa cum s-a întîmplat la primul potop»*. La aceste explicații creștinii mai adaugă și altele [66]. Ce este absurd în afirmația că va veni cineva care să curețe lumea cuprinsă de valul răutăților, care să plătească fiecăruia după vrednicie ? căci nu stă în firea lui Dumnezeu să nu pună capăt răspîndirii răului și să nu restabilească lucrurile. Doar și elinii știu că pămîntul este purificat din timp în timp prin potop, sau prin foc, după cum spune și Platon undeva : «Cînd zeii aduc potopul, curățind cu apele lui pămîntul, oamenii de pe munți» [67] ș.a.m.d. Trebuie oare să acceptăm concluzia că, dacă asta o spun elinii, atunci aceste afirmații ale lor au importanță și merită crezare, în schimb, dacă și noi argumentăm ceea ce este lăudat de elini, atunci învățăturile noastre nu merită considerație ? Totuși, cei care pun la inimă rînduiala și exactitatea tuturor Scripturilor se vor strădui să dovedească că autorii acestora sînt mai vechi, dar și că afirmațiile lor sînt strîns legate între ele și au un profund temei spiritual.

XXI

Nu înțeleg *cum poate compara Celsus potopul* care a reînnoit pămîntul, cum afirmă iudeii și creștinii, cu *prăbușirea Turnului Babel*. Presupunem că n-ar avea nici o semnificație ascunsă narațiunea din cartea Facerii cu privire la Turnul Babel, cum socotește Celsus, ci ar fi clar povestită, totuși acest eveniment nu pare să fi avut loc spre purificarea pămîntului, afară numai dacă, așa cum gîndește Celsus, purificarea pămîntului ar putea fi numită «amestecarea» limbilor. Interpretarea ei o va putea da, la timpul potrivit și cînd se va oferi prilejul, cel ce va fi în stare să explice atît înțelesul ei literal, cît și cel moral. Și întrucît Celsus socotește că alcătuind povestirea cu *Turnul Babel* și cu amestecarea limbilor, *Moise ar fi împrumutat și elemente din povestirea cu fiii lui Aloeos»* [68], trebuie să-i răspund : după părerea mea povestirea cu fiii lui Aloe-

66. Așa cum va sublinia și în cele următoare : IV, 22.
67. *Timeu* 22 ; *Legile* 676—678.
68. Giganți care au vrut să atace Olimpul și care au fost potopiți. Décharme, *op. cit.*, p. 187.

os nu a fost spusă de altcineva înainte de Homer [69], pe cînd narațiunea cu Turnul Babel sînt convins că Moise a scris-o cu mult timp înainte de a fi trăit Homer, ea fiind chiar mai veche decît descoperirea literelor elinești [70].

A cui povestire a alterat pe a celuilalt? Naratorii despre fiii lui Aloeos au luat povestirea cu Turnul Babel, sau cel care a scris narațiunea cu Turnul Babel și cu amestecarea limbilor a luat povestirea cu fiii lui Aloeos? Faptul e clar pentru ascultătorii nepărtinitori, întrucît Moise a trăit cu mult înainte de Homer.

Celsus a comparat și istorisirea lui Moise din Cartea Facerii despre Sodoma și Gomora [71], care au fost nimicite cu foc din cauza păcatelor lor, asemuind-o cu povestirea lui Faeton, făcînd mereu greșeala de a nu lua în considerare faptul că Moise a trăit cu mult înainte. Naratorii despre Faeton par și mai tîrzii decît Homer [72], care, la rîndul lui, este cu mult mai tîrziu decît Moise. Noi nu tăgăduim posibilitatea unui foc purificator și nici distrugerea lumii spre nimicirea răului și reînnoirea pămîntului, ceea ce am învățat din cărțile sfinte ale proorocilor. Iar pentru că proorocii, așa cum am spus mai sus [73], au dovedit că s-au adeverit, în urmă, prezicerile lor despre cele ce aveau să se întîmple, pentru că așa au și fost inspirați de Duhul Sfînt, este limpede că lor trebuie să le dăm crezare, sau mai degrabă Duhului Sfînt, Care i-a insuflat și cu privire la alte evenimente viitoare.

XXII

«Pe de altă parte, zice Celsus, *și creștinii mai adaugă unele afirmații la cele ale iudeilor, declarînd că din cauza păcatelor iudeilor a fost trimis Fiul lui Dumnezeu, iar iudeii, din cauză că L-au supus pe acesta chinurilor și I-au dat să bea fiere, au atras asupra lor mînia lui Dumnezeu»* [74]. Să arate, dar, că este minciună această afirmație, oricine ar vrea, dacă mai poate crede că n-a fost alungat din țara sa neamul tuturor iudeilor la o generație după ce Iisus a fost supus chinurilor din partea lor [75]. Eu socotesc că s-au scurs 42 de ani de cînd ei au

69. «A pățit-o chiar Ares odată cînd fiii / Lui Alveu, Efialt și Otos, puternic în lanțuri / L-au ferecat și la temniță-n chip de aramă-l ținură / Peste un an, de era să se mistuie aci Războilă,..» Homer, *Iliada* V, 385—387 (trad. G. Murnu, p. 110).

70. Idee afirmată de Origen și în alte pasaje ale lucrării de față: IV, 36; VI, 7; VII, 28. Dealtfel toți scriitorii creștini susțin acest lucru. Primul care a căutat o documentație a tezei creștine a fost Tațian Asirianul în *Discursul către greci.*

71. *Fac.* 11, 1—9.

72. Euripide, *Hipolit* 735.

73. I, 36—37; III, 3—4.

74. *Matei* 27, 34.

75. Căutînd să scoată un înțeles cît mai duhovnicesc din texte, Origen arată sensul pedagogic al pedepsirii iudeilor (II, 3, 38; IV, 32), dar pe de altă parte preamărește și vrednicia lor de popor ales (IV, 31) socotind că Biserica e moștenitoarea vechilor făgăduințe (II, 1—6).

răstignit pe Iisus pînă la distrugerea Ierusalimului[76]. În schimb, niciodată de cînd este pomenit neamul iudeilor, nu se istorisește ca ei să fi fost pentru mai mult timp tulburați în credința și cultul lor atît timp cît au rămas sub stăpînirea celor puternici. Iar dacă vreodată s-a părut că sînt părăsiți din cauza păcatelor lor[77], în schimb nu mai puțin au fost și încercați, iar după ce s-au îndreptat au dobîndit ceea ce era al lor propriu, exercitîndu-și în continuare nestingheriți practicile lor religioase. Una din mărturiile care arată că Iisus a fost o ființă dumnezeiască și sfîntă este și cea provenită din multele și grelele calamități ce s-au abătut îndelung asupra lor, și îndrăznim să o spunem că țara lor nu va mai fi restaurată așa cum a fost odată: ei au comis cea mai mare nelegiuire cînd au uneltit omorîrea Mîntuitorului neamului omenesc în cetatea unde Îi aduceau lui Dumnezeu practicile simbolice ale unor taine profunde. Trebuia ca cetatea unde Iisus Și-a purtat suferințele să piară din temelie, iar poporul iudeu să se risipească și să se coboare asupra altora chemarea la fericirea în Dumnezeu, anume creștinii, care s-au împărtășit de învățătura unei evlavii sincere și curate, primind legi noi în armonie cu constituția întronată pretutindeni, pentru că legile date mai înainte, ca unui popor condus de oameni dintre ai lor și după obiceiurile lor, nu mai erau de urmat acum.

XXIII

Apoi Celsus luînd în derîdere după obiceiul lui «neamul iudeilor și al creștinilor», i-a comparat pe toți cu *«niște lilieci, cu niște furnici ieșite din furnicarul lor, cu niște broaște adunate la sfat în jurul unei bălți, cu niște viermi îngrămădiți în gunoaie, întrecîndu-se care dintre ei ar fi mai păcătoși*[78] *și declarînd: «nouă toate ni le dezvăluie Dumnezeu și ni le anunță dinainte, lăsînd la o parte lumea întreagă și mișcarea cerului și neluînd în seamă pămîntul acesta atît de întins, conduce numai pentru noi singuri, comunică numai cu noi și nu a încetat să ne trimită mesageri, ca să fim neîncetat în comuniune cu El»*. Și în închipuirea lui, Celsus ne asemănă cu *«viermii care declară: da, Dumnezeu există, dar după Dumnezeu îndată urmăm noi, cei făcuți de El, întru totul asemănători Lui, căci nouă ne sînt supuse toate: pămîntul, apa, văzduhul și astrele, pentru noi există toate și pentru noi au fost rînduite ele»*. Și viermii aceștia, prin care ne înțelege pe noi creștinii,

76. Împlinirea proorociei o semnalează și Clement Al. *Strom.* I, 124, 1.

77. Desigur că nu numai în *Dialogul cu Trifon* s-a căutat justificarea pedepselor venite peste Israel, ci toți scriitorii creștini ai primelor veacuri o subliniază. A se vedea și o succintă înșirare a lor și în Migne, P.G. 11, 1056—1058.

78. Imaginile luate din lumea acestor vietăți sînt întîlnite și la Platon, *Fedon* 109 b (în trad. rom. C. Papacostea, Buc., 1919, p. 102), dar ele par a fi împrumutate din *Odiseea* lui Homer (XXIV, 6—8). Cf. Borret, *op. cit.*, II, 238—239.

vorbesc între ei mai departe așa: *«Întrucît unii dintre noi sînt păcătoși, va veni sau va trimite pe Fiul Său ca să arunce în flăcări pe cei nedrepți, iar ceilalți să avem viață veșnică împreună cu El»*. După care mai adaugă și acestea: *«neînțelegerile dintre viermi și broaște sînt mai ușor de suportat decît ceea ce discută între ei iudeii și necreștinii»*.

XXIV

Prezentăm în fața tuturor aceste afirmații și întrebăm pe cei care acceptă astfel de învinuiri împotriva noastră: credeți oare și voi că toți oamenii pot fi comparați cu niște lilieci, cu furnicile, cu broaștele și cu viermii? Nu e oare acest lucru jignitor, chiar față de superioritatea lui Dumnezeu? [79] Sau pe unii nu-i categorisiți în felul de mai sus, ci îi considerați cu adevărat oameni, pentru sufletul lor cugetător și pentru legile care-i guvernează, în timp ce numai pe creștini și pe iudei, din dispreț pentru învățăturile lor, care nu vă sînt pe plac, îi comparați cu asemenea ființe? Oricum ați răspunde la întrebarea noastră, noi vom încerca să dovedim că nu se cuvine să se aducă asemenea ocări nici unui om și deci nici nouă. Dacă ați răspunde că, în comparație cu Dumnezeu, toți oamenii pot fi asemuiți cu astfel de ființe disprețuite, totuși nu în acest chip poate fi prezentată micimea lor față de superioritatea lui Dumnezeu. De ce fel de micime poate fi vorba? Răspundeți, oameni buni! Dacă e vorba de cea fizică, atunci înțelegeți că ceea ce este superior sau inferior, la judecarea adevărului nu se ia în considerare dimensiunea corpului. În acest caz grifonii și elefanții ne-ar fi superiori nouă oamenilor, ca unii ce sînt mai mari, mai puternici și cu viață mai îndelungată. Însă nimeni din cei înzestrați cu o judecată sănătoasă nu ar putea spune că asemenea ființe necuvîntătoare ar fi, din cauza corpului lor, superioare ființelor raționale. Rațiunea întrece în superioritate orice ființă necugetătoare. Nici acele naturi alese și fericite, sau cum le numiți voi genii sau demoni buni [80], sau cum obișnuim să le numim noi «îngerii lui Dumnezeu», sau oricare alte naturi de deasupra oamenilor, nu le sînt acestora superioare, pentru că omul se desăvîrșește prin rațiune și se califică prin virtute.

XXV

Dacă disprețuiți pe om, nu din cauza dimensiunii lui fizice, ci din cauza sufletului, ca fiind — după voi — inferior celorlalte ființe raționale și cu deosebire celor alese, și inferior, cu deosebire, pentru

79. Desigur cu referire la «chipul» Lui în om.
80. După părerea lui Origen toți demonii sînt ființe rele: V, 5; 42; 65 etc.

viciul ce sălășluiește în el, atunci de ce aceia dintre creștinii și iudeii care duc o viață desfrînată ar fi socotiți lilieci, furnici, viermi și broaște, mai mult decît desfrînații altor neamuri? Judecînd așa, oricine ar fi el, mai ales cel cuprins cu totul de patimi, este, în raport cu ceilalți oameni, liliac, vierme, broască sau furnică. Dacă ar fi cineva orator, ca un al doilea Demostene[81], dar laș și cu fapte la fel de condamnabile, sau de ar fi cineva un al doilea Antifon[82], orator renumit și el, cu toate că a tăgăduit existența Providenței, în cărțile lui intitulate *Despre adevăr*, în chip asemănător celui al lui Celsus, ei bine și aceștia sînt, într-un fel, niște viermi care colcăie în murdăria neștiinței și a ignoranței. Și cu toate acestea orice ființă dăruită cu rațiune, pe bună dreptate, nu trebuie comparată cu un vierme, întrucît are în adîncul ei un fond moral. Această înclinare spre virtute ne oprește să comparăm cu viermii ființele care au putința de a deveni virtuoase și care nu pot să-și piardă cu totul sămînța lor. Rezultă, așadar, că oamenii nicidecum nu ar putea fi viermi în fața lui Dumnezeu: rațiunea, avîndu-și principiul în Logosul divin, Acesta nu îngăduie ca ființa rațională să fie considerată cu totul străină de Dumnezeu[83]. Nici creștinii cei păcătoși și nici iudeii cei desfrînați[84] — care în realitate nu sînt nici creștini și nici iudei adevărați — cu nimic față de alți oameni nu ar putea fi comparați cu viermii de pe gunoaie. Iar dacă natura rațiunii nu ne îngăduie să acceptăm această comparație, în consecință nu vom ocărî natura umană sădită prin virtute, și nici nu o vom asemăna unor astfel de ființe inferioare, chiar dacă ea păcătuiește din cauza neștiinței.

XXVI

Dacă, din cauza învățăturilor lor, care nu sînt pe placul lui Celsus și din care se vede că el nu cunoaște nici cele mai elementare lucruri, creștinii și iudeii sînt considerați viermi și furnici, pe cînd ceilalți oameni nu sînt socotiți astfel, atunci să confruntăm învățăturile lor, cunoscute dealtfel tuturor, cu învățăturile celorlalți oameni. Celor care acceptă părerea că unii oameni pot să fie viermi și furnici, nu li se pare că viermi, furnici și broaște sînt mai degrabă oamenii decăzuți de la concepția sănătoasă despre Dumnezeu, care adoră dintr-o evlavie înșelătoare ființe fără rațiune, statui sau chiar creaturi, în loc să admire,

81. Orator vestit și conducător al partidei antimacedonene, Demostene († 322) s-a sinucis după înfrîngerea partidului său.
82. Sofist celebru († 411 î.Hr.).
83. Știa ce spune Pavel în areopagul Atenei: «din neamul lui Dumnezeu sîntem» (*Fapte* 17, 29), idee pe care stoicii o popularizează de mult (Cicero, *De leg.* I, 7, 23).
84. *Rom.* 1, 29.

pornind de la frumusețea lor, pe Creatorul acestora și pe El să-L adore? Și oare n-ar trebui să fie socotiți oameni cei care, ascultîndu-și rațiunea și trecînd de la piatră și lemn, chiar de la aur și argint, ca cel mai prețios material, ba chiar și de la frumusețea lumii, pot să se ridice la Creatorul tuturor, Căruia să I se încredințeze ca unuia ce singur susține întreaga existență, poate înțelege gîndurile tuturor și poate auzi rugăciunea tuturor? Doar oamenii numai spre El își îndreaptă rugăciunile, și în tot ce lucrează au senzația că El le vede faptele și că le ascultă cuvintele, păzindu-se ca nu cumva să spună ceva ce nu ar fi plăcut lui Dumnezeu.

O atît de puternică credință, neînfrîntă nici de chinuri, nici de primejdia morții, nici de alte presupuse eventualități, și nimic din toate acestea nu vine oare în apărarea oamenilor, care dau dovadă de o adîncă evlavie, spre a nu mai fi asemuiți viermilor, chiar dacă mai înainte puteau fi socotiți astfel? Oare oamenii care-și înfrîng viclenele porniri trupești care multora le fac voința molatică, ca și cum ar fi de ceară [85], iar din această pricină ies învingători, pentru că sînt convinși că nu pot să se unească cu Dumnezeu, decît dacă urcă spre El printr-o purtare înțeleaptă, oare pe aceștia îi socotim frați cu viermii, înrudiți cu furnicile și semeni ai liliecilor? Oare nici strălucirea dreptății, care face pe om să păstreze față de semenii săi apropiați înțelegerea, dreptatea, omenia și bunătatea, nimic din acestea nu poate convinge că un asemenea om nu poate fi comparat cu liliacul? Iar oamenii care se lasă pradă desfrîului (și de felul acesta sînt mulți, care se apropie cu ușurință de femeile desfrînate, învățînd că aceasta nu contravine vreunei îndatoriri) nu sînt, oare, viermi de pe gunoaie? Și mai ales dacă sînt comparați cu oamenii care sînt învățați să «nu facă mădularele lui Hristos și trupul în care sălășluiește Logosul mădulare ale unei desfrînate» [86], care socotesc că trupul ființei cugetătoare dedicate lui Dumnezeu Cel peste toate «este templul lui Dumnezeu» [87] Celui cinstit de ei, păstrat ca atare din curăția cugetului despre Creator. Căci oamenii care se păzesc să întineze printr-o unire împotriva legii «templul lui Dumnezeu» dovedesc o atitudine înțeleaptă și evlavioasă față de Dumnezeu.

XXVII

Nu mai menționez și alte răutăți ale oamenilor, de care nu se vindecă nici cei care se socotesc filosofi, pentru că mulți dintre ei sînt, probabil, niște filosofi falși. Propriu-zis asemenea rele se găsesc și la

85. Platon, *Legile*, 633.
86. *I Cor.* 6, 15.
87. *I Cor.* 3, 16.

oameni care nu sînt creştini, nici iudei. E adevărat că la creştini numărul acestora este mic, dacă se ţine seama de ce înseamnă un creştin adevărat. Iar dacă totuşi se mai găseşte vreunul, acela nu este dintre creştinii care vin la adunările sau la rugăciunile în comun [88], el este exclus dintre ei, afară de cazul cînd se întîmplă — rar de tot — ca vreun asemenea om să se strecoare printre cei mulţi. În orice caz, noi nu sîntem viermi adunaţi pe gunoaie, noi care ne ridicăm şi împotriva iudeilor, arătîndu-le că, după Sfintele Scripturi încredinţate lor, Cel proorocit de ele a venit în lume, iar ei, din cauza marilor lor nelegiuiri au fost părăsiţi, pe cînd noi, care am primit Cuvîntul, avem cele mai bune nădejdi la Dumnezeu, izvorîte din credinţa în El şi într-o viaţă prin care să facă din noi casnici ai Săi, «izbăvindu-ne de toată fărădelegea» [89]. Nu-i destul, aşadar, dacă se declară cineva iudeu sau creştin ca să poată spune că întreg pămîntul şi cerul au fost create de Dumnezeu pentru noi, ci numai dacă cineva este, precum a învăţat Iisus, curat în inima lui şi blînd şi făcător de pace [90], înfruntînd curajos primejdiile de dragul credinţei, numai un astfel de om poate să aibă îndrăzneală la Dumnezeu în aşa fel ca, după ce a înţeles învăţătura proorocilor, să poată spune şi mai departe: toate acestea Dumnezeu ni le-a dezvăluit şi ni le-a prezis nouă celor care credem.

XXVIII

Întrucît Celsus a pus în seama creştinilor, pe care îi consideră drept viermi, afirmaţii ca aceasta: «Dumnezeu uită de toată lumea şi de cer şi de toată întinderea pămîntului, purtînd grijă numai de noi şi veghind numai asupra noastră, neîncetînd să ne trimită soli după soli, şi căutînd să fim neîncetat cu El», trebuie să răspundem că el, Celsus, pune în seama noastră afirmaţiile altora, fiindcă citim şi cunoaştem că Dumnezeu iubeşte toate cele ce sînt şi nimic nu urgiseşte din cele ce a făcut, că dacă ar fi urît un lucru, nu l-ar fi plăsmuit [91]. Şi iată ce cuvinte am mai citit acolo: «Tu ierţi tuturor, că toate ale Tale sînt, iubitorule de suflete. Duhul Tău cel fără stricăciune este în toate. Pentru aceea pedepseşti cu măsură pe cei ce cad şi, cînd păcătuiesc, le deschizi ochii şi-i dojeneşti» [92]. Cum am putea, dar, să spunem că Dumnezeu, lăsînd la o parte cerul şi lumea întreagă şi neţinînd seamă de pămîntul acesta întins, ar purta grijă numai de noi, ca unii care ştim

88. Importante mărturii privitoare la catehumenat. A se vedea şi III, 40; 51; VIII, 21 etc.
89. *Tit* 2, 14.
90. *Matei*, 8—9.
91. *Înţ. Sol.* 11, 24.
92. *Înţ. Sol.* 11, 26; 12, 1—2.

ce trebuie să spunem și să gîndim în rugăciunile noastre: «De mila Domnului este plin pămîntul»[93], «mila Domnului peste tot trupul»[94]. Dumnezeu, în bunătatea Lui, «face să răsară soarele Său și peste cei răi și peste cei buni, face să plouă și peste cei drepți și peste cei nedrepți»[95], iar pe noi, ca să ne facă fiii Lui, ne îndeamnă și ne învață să-L urmăm, cuprinzînd în binefacerile noastre, cît ne este în putință, pe toți oamenii. Dealtfel, El însuși e numit «Mîntuitorul tuturor oamenilor[96] și mai ales al credincioșilor», iar pe Hristos să-L socotim «jertfa de ispășire pentru păcatele noastre, dar nu numai ale noastre, ci și ale lumii întregi»[97]. Iată, acesta a fost răspunsul meu la toate cele scrise de Celsus împotriva noastră.

Unii iudei ar putea să gîndească altfel, anume că tot ce a spus Celsus pentru ei este ceva de la sine înțeles, dar nu și pentru noi creștinii. Noi am fost înșelați că Dumnezeu invederează dragostea Lui față de noi prin aceea că «Hristos, încă fiind noi neputincioși, la timpul hotărît a murit pentru cei necredincioși. Căci cu greu va muri cineva pentru un drept, dar pentru cel bun poate se hotărăște cineva să moară»[98]. Acum însă Iisus, numit, după un obicei transmis în scrierile noastre și «Hristosul lui Dumnezeu»[99], este propovăduit că a venit pentru păcătoșii de pretutindeni, ca ei să se lepede de păcat și să se încredințeze lui Dumnezeu.

XXIX

Această afirmație a lui Celsus că «există un Dumnezeu și că îndată după El venim noi «va fi auzit-o el poate, în mod greșit, de la unii, pe care el îi numește «viermi», care, întocmai ca un adolescent, compromite o întreagă grupare filosofică pe motiv că a urmat și el trei-patru zile la școala vreunui filosof, ceea ce, crede el, i-ar da dreptul să pornească împotriva celorlalți, socotindu-i niște oameni mărunți și neînvățați. Noi știm, însă, că există multe ființe mai de cinste decît omul, căci am citit că «Dumnezeu a stat întru adunarea dumnezeilor»[100] și nu numai a zeilor cinstiți de păgîni, despre care știm că «toți zeii neamurilor sînt idoli»[101]. Și tot acolo am mai citit: «Dumnezeu a stat în adunarea dumnezeilor și în mijloc pe dumnezei va judeca»[102].

93. *Ps.* 32, 5.
94. *Înț. Sir.* 18, 12.
95. *Matei* 5, 45.
96. *I Tim.* 4, 10.
97. *I Ioan* 2, 8.
98. *Rom.* 5, 6—8.
99. *I Cor.* 3, 23.
100. *Ps.* 81, 1.
101. *Ps.* 95, 5.
102. *Ps.* 81, 1.

Mai știm că «deși sînt unii numiți dumnezei, fie în cer, fie pe pămînt, precum sînt dumnezei mulți și domni mulți, noi nu avem decît un singur Dumnezeu, Tatăl, de la Care sînt toate și noi în El, și un Domn, Iisus Hristos, prin Care sînt toate și noi prin El [103]. Și mai știm că deși îngerii sînt într-o oarecare măsură superiori oamenilor, totuși oamenii desăvîrșiți pot să ajungă egali cu îngerii, după cum este scris: «la învierea morților (oamenii) nici nu se însoară, nici nu se mărită, ci drepții vor fi ca îngerii din cer, «vor fi la fel cu îngerii» [104]. Știm că în rînduiala universului sînt unele (ființe) numite tronuri și altele domnii, altele puteri și altele stăpînii [105] și vedem că noi oamenii sîntem cu mult departe de ei, dar, ducînd o viață virtuoasă și acționînd întru totul după învățătura Logosului, avem nădejde să ne ridicăm la asemănarea cu toate acestea. Și în cele din urmă, dacă «încă nu s-a arătat ce vom fi, știm că dacă El se va arăta, noi vom fi asemenea Lui, fiindcă Îl vom vedea cum este» [106]. Dacă cineva ar repeta spusa acelora, fie ei dintre cei învățați, fie din cei neînvățați, dar care au înțeles greșit învățătura sănătoasă, spunînd că «există un Dumnezeu și îndată după El urmăm noi» [107], ei bine! chiar și această afirmație eu aș interpreta-o așa: sub cuvîntul «noi» înțelege ființele cugetătoare și mai ales cele superioare. Căci după noi, aceeași virtute aparține tuturor fericiților, încît aceeași virtute aparține și omului și lui Dumnezeu, pentru că noi sîntem îndemnați să fim «desăvîrșiți precum Tatăl nostru cel ceresc desăvîrșit este» [108]. Așadar, nici un om bun nu poate fi un vierme de pe gunoaie, nici un om evlavios, furnică, nici un om drept, broască și nimeni, luminîndu-și sufletul la lumina strălucitoare a adevărului, nu ar putea fi cîtuși de puțin comparat cu un liliac.

XXX

Mi se pare că Celsus a înțeles pe dos cuvîntul biblic: «Să facem om după chipul și asemănarea Noastră» [109] și de aceea va fi pus în gura viermilor afirmația: «Fiind creați de Dumnezeu, noi îi sîntem întru totul asemănători». Dacă Celsus ar fi înțeles deosebirea dintre «a face pe om după chipul lui Dumnezeu» și dintre a-l face asemenea Lui [110], fiindcă, după cum relatează Scriptura, Dumnezeu a zis: «Să fac pe om după chipul și asemănarea Noastră», dar l-a făcut pe om «după chipul Lui, iar

103. *I Cor.* 8, 5—6.
104. *Isaia* 20, 36.
105. *Col. 1,* 16.
106. *I Ioan* 3, 2.
107. Teză stoică, Borret, *op. cit.*, II, 254.
108. *Matei* 5, 48.
109. *Fac.* 1, 26.
110. Origen afirmă adeseori această diferență: asemănarea e chipul actualizat. *De princ.* III, 6, 1.

nu «după asemănarea Lui», atunci Celsus nu ne-ar mai fi atribuit afirmaţia că «Noi sîntem întru totul asemenea lui Dumnezeu». Noi nu afirmăm că pînă şi astrele ne sînt supuse, pentru că şi aşa numita înviere a drepţilor, aşa cum o înţeleg şi înţelepţii elini, este asemănătoare soarelui, lunii şi stelelor, dar «alta este strălucirea soarelui şi alta este strălucirea lunii şi alta strălucirea stelelor, căci stea de stea se deosebeşte în strălucire. Aşa este şi învierea morţilor» [111]. Sau cum a proorocit Daniel mai înainte despre acelaşi subiect. Celsus ne mai atribuie nouă, creştinilor, şi altă afirmaţie, anume că «toate sînt rînduite ca să ne slujească numai pe noi» [112]. Aici, fie că nu a înţeles bine pe vreunul din înţelepţii noştri, fie că n-a priceput ce a vrut să spună cuvîntul scris : «care între voi va vrea să fie mai mare, să fie slujitorul vostru» [113]. Dacă elinii spun : «Soarele şi noaptea sînt în slujba muritorilor» [114], acesta este prilej de laudă şi de comentariu. În schimb, dacă la noi asemenea afirmaţii nu se fac, sau se fac în alt mod, Celsus ne mai şi defăimează pe deasupra. Noi, cei pe care Celsus îi numea viermi, am fi spus mai departe, zice el : «Pentru că unii dintre noi ne-am întinat cu păcate, va veni Dumnezeu la noi, sau Îl va trimite pe Fiul Său, ca să nimicească cu foc pe cei nedrepţi, iar noi, ceilalţi, broaştele, să avem viaţă în veci împreună cu El». Şi iată cum marele filosof ia în bătaie de joc, defăimînd şi zeflemisind ca un comediant, învăţătura sfîntă despre judecata dumnezeiască, adică despre pedepsirea păcătoşilor şi despre răsplătirea celor drepţi. Şi drept concluzie mai adaugă: «Iată nişte nebunii mai uşor de suportat din partea unor viermi şi a unor broaşte decît certurile reciproce dintre iudei şi dintre creştini !» Noi, însă, nu-l vom imita pe Celsus şi nici nu vom debita aşa ceva la adresa filosofilor, care declară că ştiu natura universului şi care poartă dialog între ei despre modul cum s-a constituit universul, cum s-au creat cerul şi pămîntul şi ceea ce cuprind ele, dacă sufletele sînt nenăscute şi nezidite de Dumnezeu [115], cu toate că sînt puse sub ascultarea Sa, ori dacă ele trec dintr-un corp într-altul şi dacă după ce au fost sădite în corp îşi continuă sau nu existenţa după moartea corpului. Vreunul ar putea ca, în loc să laude sau să înţeleagă efectul celor care s-au consacrat cercetării adevărului, să-i ia în derîdere şi să-i defăimeze ca fiind un fel de gunoi al lumii, nişte viermi, care nu-şi cunosc măsura, iar din această pricină declară că au înţeles şi susţin că au pătruns chestiuni atît de

111. *I Cor.* 15, 41—42.
112. *Daniel,* 12, 3.
113. *Matei* 20, 26.
114. Euripide, *Fenicienele* 545, pasaj citat de Origen şi în V, 77.
115. Încă în prefaţa lucrării *De principiis* Origen precizează că lumea nu-i veşnică, după cum afirmau unele sisteme filosofice antice, că sufletul este de natură spirituală şi e liber, deşi e creat de Dumnezeu.

înalte, încît sînt imposibil de contemplat fără o inspirație sau o putere dumnezeiască! Cum zice Scriptura: «Nimeni dintre oameni nu știe cele ale omului, decît duhul omului, care este în el, și cele ale lui Dumnezeu, nimeni nu le-a cunoscut, decît Duhul lui Dumnezeu»[116]. Noi nu ne-am pierdut mintea în așa măsură încît să comparăm cu mișcarea viermilor, sau a altor ființe de același fel, superioritatea minții omenești — minte în înțeles obișnuit al cuvîntului — preocupată nu de lucruri mărunte, ci de căutarea adevărului. Dimpotrivă, de dragul adevărului vom recunoaște că unii filosofi elini au cunoscut pe Dumnezeu, pentru că «Dumnezeu le-a descoperit lor», în schimb ei «nu L-au slăvit ca pe Dumnezeu, nici nu I-au mulțumit, ci s-au rătăcit în gîndurile lor și inima lor cea nesocotită s-a întunecat. Zicînd că sînt înțelepți, au ajuns nebuni. Și au schimbat slava lui Dumnezeu Celui nestricăcios cu asemănarea chipului omului celui stricăcios și al păsărilor și al celor cu patru picioare și al tîrîtoarelor»[117].

XXXI

După acestea, în dorința de a dovedi că iudeii și creștinii nu se deosebesc cu nimic de animalele arătate de el mai înainte, Celsus afirmă: *«iudeii sînt niște sclavi fugiți din Egipt, care nu au înfăptuit nimic demn de menționat și nu s-au remarcat vreodată nici prin cultură și nici prin număr»*. Am avut mai înainte[118] prilejul să arătăm că ei nu sînt nici sclavi fugiți, nici egipteni, ci evrei așezați în Egipt. Iar dacă Celsus socotește că poate dovedi că ei «nu s-au remarcat nici prin cultură și nici prin număr»[119] din faptul că nu se găsește la elini ceva consemnat despre istoria lor, vom răspunde așa: dacă își îndreaptă cineva atenția la modul lor inițial de conducere și la rînduiala legilor lor, își dă seama că ei, oameni fiind, au închipuit aici pe pămînt imaginea unei vieți cerești[120]. La ei nu era alt Dumnezeu decît unul singur, stăpînul tuturor, și nici un făuritor de statui nu era primit printre locuitori. Nici pictor, nici sculptor nu se aflau în statul lor[121], legea alungînd asemenea oameni, pentru ca să nu existe nici un fel de pretext în ridicarea de statui, ceea ce ar fi făcut pe oamenii mai fără minte să-și îndrepte ochii sufletului de la Dumnezeu spre ființe pămîntești. Iată ce

---

116. *I Cor.* 2, 11.
117. *Rom.* 1, 19; 21—23.
118. III, 5—8.
119. Acuză devenită tradițională. O știa și Tacit (*Istorii*, V), dar și Clement Alex. (*Strom.* VII, 110).
120. *Evr.* 10, 1.
121. Filon, *De gigantibus* 59 (trad. A. Moses, Paris, 1963).

poruncă exista la ei: «Să nu greșiți dar și să nu vă faceți chipuri cioplite sau închipuiri ale vreunui idol, care să înfățișeze bărbat sau femeie, sau închipuirea vreunui dobitoc de pe pămînt, sau închipuirea vreunei păsări ce zboară sub cer, sau închipuirea vreunei jivine ce se tîrăște pe pămînt, sau închipuirea vreunui pește din apă, de sub pămînt» [122]. Legea voia ca ei să înțeleagă chipul natural a orice și să nu-și plăsmuiască altele alături de adevăr, care ascund ceea ce este în realitate parte bărbătească și femeiască, fie că-i vorba de natura animalelor sau de neamul păsărilor, al reptilelor sau al peștilor. La ei era un fapt de mare însemnătate și respect. Nu cumva «privind la cer și văzînd soarele, luna, stelele și toată oștirea cerului, să nu te lași amăgit ca să te închini lor, nici să le slujești» [123]. Și, la fel, să fi văzut ce guvernare avea întregul popor, la care destrăbălarea nu-și mai arăta fața! Un lucru de admirat era și acela de a alunga din mijlocul lor femeile stricate, mijloc de corupere a tinerilor. Aveau și sfaturi de judecată formate din oamenii cei mai drepți, cărora li se încredințau judecățile, după ce aceștia dăduseră mult timp dovadă de o purtare înțeleaptă. Aceștia, pentru curăția supraomenească a moravurilor lor, erau cinstiți ca niște dumnezei [124], după un obicei strămoșesc al iudeilor. Și se putea vedea un întreg popor atras spre filosofie și, pentru a i se da răgaz să mediteze asupra legilor divine, s-au stabilit la ei așa numitul «sabat» și celelalte sărbători. Ce să mai spunem despre rînduiala preoților și a jertfelor lor, cuprinzînd mii de simboluri lămuritoare pentru iubitorii de învățătură?

XXXII

Dar pentru că în natura omului nimic nu este statornic, a fost firesc ca lucrurile și această orînduire să se îndrepte încet încet spre descompunere. Însă Pronia a schimbat și sfințenia acestei învățături a lor după cum a găsit de cuviință să o înnoiască, așa încît în locul iudeilor a transmis credincioșilor, ce s-au ales dintre oamenii altor neamuri de pretutindeni, religia înnoitoare a lui Iisus. Acesta dăruit nu numai cu înțelepciune, dar și cu fire dumnezeiască, a înlăturat cu totul învățătura zeilor pămîntești, care se lăsaseră încîntați de mirosul de tămîie, de sînge și de fumul slujbelor [125] și care, ca și giganții uriași [126] din poveste, îndepărtau pe oameni de la cunoașterea lui Dumnezeu. Înfruntînd cursele pe care ei le întindeau cu deosebire oamenilor celor mai buni,

122. *Deut.* 4, 16—18.
123. *Deut.* 4, 19.
124. *Ieș.* 22, 28 (după ed. din 1914).
125. A se vedea și III, 28.
126. Ca și cei amintiți în Cartea Facerii (cap. 6) titanii din vechile mitologii s-au răsculat împotriva «olimpienilor» și numai cu greu au putut fi înfrînți.

Iisus a așezat legi după care oamenii care le urmau aveau să ajungă fericiți fără să mai caute cîtuși de puțin cîștigarea demonilor prin jertfe, ci disprețuindu-i întru totul, pentru că acum erau înarmați cu învățătura divină care ajută oamenilor să-și îndrepte privirile în sus, spre Dumnezeu. Și pentru că voința lui Dumnezeu era ca în lume să stăpînească învățătura lui Iisus, demonii nu au mai avut nici o putere, cu toate că au pus în mișcare toate forțele împotriva creștinilor, ca să-i nimicească. Și au pornit împotriva Logosului și a credincioșilor Lui, regi, conducători, legiuitori și chiar popoare, care nu-și dădeau seama că sînt unelte ale lucrării celei nebunești și desfrînate a demonilor. Dar Cuvîntul lui Dumnezeu a fost mai puternic decît toți. Piedicile care I se puneau erau ca o hrană în creșterea lor, iar în drumul Său cîștiga tot mai multe suflete, pentru că Dumnezeu a vrut acest lucru.

Explicațiile noastre le-am socotit necesare, chiar dacă m-au îndepărtat de la subiectul principal. Am voit să răspund la afirmația lui Celsus că «iudeii sînt niște sclavi fugiți» și că acești oameni iubiți de Dumnezeu nu au înfăptuit nimic vrednic de menționat. Că «iudeii, nici prin cultură, nici prin număr, nu s-au remarcat deloc», vom răspunde că acest «neam ales», această «preoție împărătească» [127], viețuind retras și ferindu-se de amestecul cu ceilalți, pentru a nu-și strica moravurile, erau apărați de puterea lui Dumnezeu ca într-o cetate. Și nici nu rîvneau, ca multe neamuri, să-și supună alte împărății, dar nici nu erau părăsiți, astfel încît să ajungă cuceriți și să piară cu totul din cauza numărului lor mic. Aceasta s-a petrecut atît timp cît au fost vrednici de ocrotirea lui Dumnezeu. Dar cînd trebuia să fie îndreptat prin încercări grele, ca un popor păcătos, a fost părăsit pe mai mult sau mai puțin timp, iar începînd din vremea romanilor, cînd ei au săvîrșit marele păcat de a fi ucis pe Iisus, iudeii au fost cu totul părăsiți.

XXXIII

Agățîndu-se apoi de prima carte a lui Moise, intitulată *Facerea*, Celsus zice: *«Iudeii au început să-și demonstreze cu nerușinare începuturile neamului lor de la un prim răsad de vrăjitori și înșelători, aducînd drept mărturie niște cuvinte obscure și neclare, ascunse parcă în întuneric, și le comentează unor oameni neînvățați și nesocotiți, fără ca vreme îndelungată să se fi ivit în această privință vreo controversă oarecare».* Mi se pare că Celsus s-a exprimat cu totul neclar în ceea ce a dorit să spună, și cred că era foarte natural ca el să fi adoptat aici o asemenea neclaritate, pentru că își dădea seama cît de temeinice erau afirmațiile care demonstrau originea poporului iudeu de la niște stră-

127. *I Petru* 2, 9.

moşi atît de vrednici. Pe de o parte, el n-a vrut să pară un necunoscător al istoriei evreilor şi a neamului lor, pe de altă parte, e limpede că iudeii îşi trag originea din cei trei strămoşi: Avraam, Isaac şi Iacob, iar cînd numele acestora sînt pronunţate împreună cu numele lui Dumnezeu au o putere atît de mare, încît nu numai cei din neamul lor se folosesc de el în rugăciunile lor către Dumnezeu prin rostirea imprecaţiilor împotriva demonilor şi prin invocarea Dumnezeului lui Avraam, a Dumnezeului lui Iacob şi a Dumnezeului lui Isaac, ci aproape toţi cei care se ocupă cu magia şi descîntecul [128]. Căci în multe locuri din scrierile magice se găseşte împotriva diavolilor o asemenea invocare şi folosire a numelui lui Dumnezeu strîns legat de numele acestora. Acestea mi s-au părut a fi dovezi aduse de iudei şi de creştini că Avraam şi Isaac şi Iacob, strămoşii poporului evreu, au fost oameni sfinţi, ceea ce ştia şi Celsus, dar el s-a temut să recunoască pe faţă acest lucru pentru că atunci nu ar fi putut să dea problemei un răspuns potrivit.

XXXIV

Întrebăm pe toţi care folosesc asemenea invocare a lui Dumnezeu: spuneţi-ne, oameni buni, cine este Avraam, cît de mare este Isaac şi ce putere are Iacob, încît numele lui Dumnezeu rostit împreună cu al lor să aibă o aşa mare putere? De la cine aţi aflat sau puteţi afla faptele acestor oameni? Cine şi-a dat osteneala să descrie viaţa lor, fie că îi laudă direct, fără ocol, fie că lasă să se înţeleagă, pentru oamenii care pot pricepe, marile şi minunatele lor fapte? La întrebarea noastră, nimeni dintre voi nu ar putea să ne arate vreo istorie scrisă fie de elini, fie de barbari. Şi dacă nu există nici una, atunci nu cumva este vreo scriere tainică unde să fie consemnate faptele acestor bărbaţi? Noi însă vom aduce (drept mărturie) cartea intitulată *Facerea,* care cuprinde faptele acestor bărbaţi şi răspunsurile tainice date lor de Dumnezeu. Şi vom mai adăuga: nu cumva prin faptul că şi voi acceptaţi numele acestor trei patriarhi ai neamului iudaic lăsaţi să se înţeleagă cu claritate cît de mare este puterea izvorîtă din invocarea numelui lor, fiind şi aceasta o dovadă a sfinţeniei acestor oameni? [129] În ceea ce ne priveşte, noi nu-i cunoaştem din altă parte, ci numai din cărţile sfinte ale iudeilor. Dar şi invocaţia «Dumnezeul lui Israel şi Dumnezeul evreilor şi Dumnezeul care a înecat în Marea Roşie pe egipteni şi pe regele lor» este adeseori folosită împotriva diavolilor şi a altor puteri ale răului. Noi

128. Aceeaşi problemă revine în multe locuri: I, 22; 24; V, 45, dar şi în *Filocalie* (XX, 13) etc.

129. De fapt, formula de invocare a celor trei patriarhi se folosea şi de iudei şi se pare şi de alte neamuri, după cum ne informează Iustin Martirul (*Dialog* 85).

am luat povestirea și interpretarea numelor lor de la evrei, care ni le-au dezvăluit și ni le-au explicat pe limba și în cărțile părinților lor. Așadar, cum să fi căutat iudeii, fără să le fie rușine, să-și înceapă genealogia cu acești primi strămoși și să-și întemeieze originea neamului lor pe ei, socotiți de Celsus niște vraci înșelători? Desigur, faptul că numele acestora sînt ebraice, iar sfintele lor cărți sînt scrise în limba și cu litere ebraice, pentru evrei constituie o mărturie elocventă că neamul lor se trage din acești bărbați. Pînă și în timpul de acum numele iudaice aparțin limbii ebraice, fie că ele s-au transmis din cărțile lor, fie că ele au un sens în concordanță cu cuvintele evreilor.

XXXV

Și să ia aminte cel care se va întîmpla să citească lucrarea lui Celsus dacă nu cumva cuvintele rostite de el mai înainte au un înțeles ascuns! Iată ce zice: *Creștinii au căutat să-și stabilească genealogia de la un prim răsad de vrăjitori și înșelători, aducînd ca mărturie cuvinte neclare și cu dublu înțeles, oarecum ascunse în întuneric»*. Tainice și nu la lumina celor mulți sînt aceste nume, dar după noi nu sînt cîtuși de puțin cu dublu înțeles. Chiar dacă sînt împrumutate de oameni străini de religia noastră, așa cum spune Celsus, care nu ne arată cum sînt ele cu dublu înțeles, nu pricep de ce să fie respinse? Dacă Celsus ar fi voit să respingă cu sinceritate părerea despre originea neamului iudeu, ca fiind de la Avraam și de la urmașii lui, origine cu care poporul iudeu se mîndrește, după cum crede Celsus, «în mod nerușinat», atunci el ar fi trebuit să aducă toate mărturiile privitoare la subiectul respectiv și să susțină, mai întîi, pe cele socotite de el mai convingătoare și abia după aceea să respingă greșeala prin ceea ce i se părea lui a fi adevăr și cu argumentele care îl întăreau. Dar nici Celsus și nici altcineva nu vor putea, atunci cînd discută natura acestor nume invocate în ajutor, să aducă aici vreun argument precis, care să întărească părerea lor și nici nu vor putea să convingă pe cineva că aceștia sînt oameni de dispretuit, ale căror nume nu numai la poporul lor, ci și la alții străini, au o atît de mare trecere.

Pe de altă parte, ar fi trebuit să arate cum sîntem noi în stare, atunci cînd comentăm în fața unor oameni fără știință de carte și fără judecată natura acestor nume, să înșelăm, cum crede el, pe ascultători, în timp ce el, care se laudă că este și învățat și cu minte la cap, oferă adevărata interpretare! I-a fost de ajuns să spună, în privința acestor nume de la care își trag obîrșia iudeii, că niciodată în vremea de mai înainte nu a avut loc vreo controversă cu privire la ele, ci numai în timpul din urmă iudeii poartă discuții cu alții, pe care, dealtfel, nici nu i-a amintit. Să

arate, oricine va vrea, cine anume sînt cei care se ridică împotriva iudeilor şi care aduc temeiuri plauzibile împotriva crezului greşit al iudeilor şi al creştinilor despre aceste nume, şi care sînt ceilalţi care pot da în această privinţă explicaţiile cele mai înţelepte şi mai adevărate. Sîntem însă convinşi că nimeni nu o va putea face, deoarece este evident că numele acestea provin din limba ebraică vorbită numai între iudei.

XXXVI

După acestea, Celsus aducînd o povestire din afara Scripturii şi anume despre *«popoare care se pretind a avea o mai mare vechime, cum sînt atenienii, egiptenii, arcadienii şi frigienii şi care spun că sînt unii la ei făcuţi din pămînt şi despre care fiecare aduce dovezi,* Celsus spune : *«iudeii ghemuiţi într-un colţ al Palestinei*[130] *au fost oameni lipsiţi cu totul de cultură, care neştiind că odinioară aceste istorii au fost cîntate de Hesiod*[131] *şi de alţi nenumăraţi bărbaţi inspiraţi, au compus nişte poveşti de necrezut şi lipsite de artă despre un om creat de mîna lui Dumnezeu, căruia i s-a suflat suflare de viaţă, despre o femeie luată din coasta bărbatului, despre nişte porunci ale lui Dumnezeu, despre un şarpe ridicat împotriva acestora şi care s-a arătat învingător asupra poruncilor divine, poveşti scornite parcă pentru babe, în care se arată necuviincioşi faţă de Dumnezeu, pe care-L socotesc atît de slab chiar de la început, încît nici pe singurul om, creat de El Însuşi, nu l-a putut convinge să-I rămînă ascultător».* Prin aceasta, prea cunoscătorul şi prea învăţatul Celsus, învinuind pe iudei şi pe creştini de neştiinţă şi de lipsă de cultură se arată cît de bun cunoscător al vremii fiecărui scriitor elin sau barbar este el, care crede că Hesiod şi alţi nenumăraţi «bărbaţi, inspiraţi», cum îi numeşte el, ar fi anteriori lui Moise şi scrierilor acestuia, pe cînd, în realitate, Moise a trăit cu mult înainte de războaiele Troiei[132]. Aşadar, nu iudeii au compus povestiri de necrezut şi lipsite de artă despre un om plăsmuit din pămînt, ci tocmai «acei bărbaţi», după spusa lui Celsus, «inspiraţi», cum sînt Hesiod «şi alţi nenumăraţi». Aceştia se vede că n-au ştiut şi n-au auzit că există astfel de scrieri în Palestina, mult mai vechi şi foarte semnificative. Ei sînt cei care au compus acel gen de povestiri, cum ar fi *Theogonia* sau *Naşterea zeilor*[133], atribuindu-le după mintea lor o anumită naştere şi multe asemenea fapte. De aceea, pe bună dreptate, Platon alungă din *Statul* său pe Homer

130. VI, 78.

131. Cunoscut poet grec (sec. VIII—VII î. Hr.) descriind viaţa plugarilor şi marinarilor precum şi probleme mitologice.

132. IV, 21 dar şi I, 42.

133. Împreună cu *Munci şi zile*, *Naşterea zeilor*, constituie opera principală a lui Hesiod. A se vedea traducerea lor de D. Burtea, Bucureşti, 1973.

şi pe alţi poeţi cu poemele lor, ca unii ce împing pe tineri la pierzanie [134]. Platon a arătat clar că nu-i socoteşte inspiraţi pe bărbaţii care au lăsat asemenea poeme. Poate că numai Celsus epicureul va fi fost în stare să judece mai bine decît Platon, atunci cînd a compus şi alte două cărţi împotriva creştinilor [135], poate numai spre a stîrni invidia socotind totuşi inspiraţi pe nişte poeţi pe care nu-i putea crede inspiraţi.

XXXVII

Celsus ne mai reproşează că prezentăm omul ca şi cum a fost plăsmuit cu mîinile de către Dumnezeu. Or, Cartea Facerii nu foloseşte expresia «mîinile lui Dumnezeu» nici atunci cînd l-a creat şi nici cînd l-a modelat. Numai Iov şi David spun : «Mîinile Tale m-au făcut şi m-au zidit» [136], precum şi «în privinţa aceasta avem mult de vorbit» [137] (cum zice Apostolul) pentru a preciza ce-au vrut să spună cei care s-au exprimat aşa. Mai întîi : ce deosebire este între «creare» şi «plăsmuire» sau modelare ? Şi, în al doilea rînd, cum trebuie să înţelegem «mîinile lui Dumnezeu» ? Cei care nu înţeleg aceste expresii şi altele asemănătoare din Sfînta Scriptură, să nu-şi închipuie că noi atribuim lui Dumnezeu Cel peste toate, Stăpînul cerului şi al pămîntului, înfăţişare omenească, potrivit căreia ar trebui să credem că Dumnezeu are un corp prevăzut chiar cu aripi, pentru că Scriptura se exprimă în felul acesta despre Dumnezeu [138]. Dar sarcina noastră momentană nu este aceea de a lămuri aceste expresii. În Comentariul nostru la Cartea Facerii ne-am ocupat, cît am putut mai pe larg, de această «problemă» [139].

Să fim atenţi cît de răutăcios se exprimă Celsus în cele ce urmează. Cînd relatează despre crearea omului, Scriptura spune textual : «A suflat în faţa lui suflare de viaţă şi s-a făcut omul fiinţă vie» [140]. Or, în dorinţa de a-şi bate joc, în loc să explice cuvintele «a suflat în faţa lui suflare de viaţă şi s-a făcut omul fiinţă vie» Celsus scrie plin de ură : «creştinii şi-au închipuit că Dumnezeu a modelat pe om cu mîinile Lui şi a băgat în el suflare de aer, pentru ca cititorul să înţeleagă că Dumnezeu a suflat asupra omului aşa cum ai sufla într-un burduf, pentru ca astfel cuvintele «a suflat în faţa lui suflare de viaţă» să pară şi mai ridicole ! Or, expresia pronunţată în sens figurat ne cere o explicaţie

134. Platon, *Rep.* 379 c-d.
135. În cartea VIII, 76 Origen afirmă că Celsus a avut de gînd să mai scrie un tratat anticreştin. Care poate fi adevărul : cel exprimat aici ori acolo ?
136. *Iov* 10, 8 ; *Ps.* 118, 73.
137. *Evr.* 5, 11.
138. *Ps.* 16, 9 ; 35, 7 ; 56, 1 ; 60, 4 ; 62, 7.
139. Din păcate lucrarea aceea s-a pierdut.
140. *Fac.* 2, 7.

care să arate că Dumnezeu l-a făcut pe om părtaş la nestricăciune, aşa cum este scris în Scriptură: «Duhul Tău cel fără stricăciune este întru toate» [141].

XXXVIII

Apoi, ca unul care şi-a propus să defăimeze cele scrise de Biblie, şi anume: «a adus Dumnezeu asupra lui Adam un somn adînc şi, dacă a adormit, a luat una din coastele lui şi a plinit locul ei cu carne; iar coasta luată din Adam a făcut-o femeie» [142], Celsus nu citează continuarea, care ar fi putut să dea ascultătorului sugestia unei interpretări alegorice, dar nici nu vrea să lase impresia că asemenea text poate fi interpretat alegoric, deşi el spune mai departe că bărbaţi iudei şi creştini dintre cei mai capabili, stingheriţi, îşi dau toată silinţa să arate că cele de mai sus ar trebui interpretate alegoric [143]. I se poate răspunde: povestirea sub formă de mit a inspiratului tău Hesiod cu privire la femeie poate fi interpretată alegoric în sensul că pe acestea le-a dat Zeus ca pe un «rău» «în loc de foc» [144], în timp ce istorisirea despre femeia luată din coasta bărbatului «adormit», după un somn adînc, şi plinită la loc de Dumnezeu, ţi se pare a fi spusă fără nici o noimă şi fără un sens ascuns?

Oricum, nu-i cinstit, pe de o parte, să zîmbeşti la povestirea aceea care este un mit, ba chiar să o admiri ca pe nişte adevăruri filosofice expuse sub forma mitului, iar, pe de altă parte, să ridiculizezi povestirea celorlalţi, interpretîndu-i sensul numai în litera textului, considerînd-o ca ceva fără logică. Dar dacă ar trebui să respingi sensul ascuns al unor scrieri, limitîndu-te doar la litera lor, vezi dacă nu-s de luat în rîs mai curînd cele scrise de (exemplu) Hesiod, om pe care tu-l crezi inspirat:

«Zeus, de nori strîngătorul, ce altfel îi zicea în mînia-i:
«O! Tu născut din Iapet, priceput deopotrivă la toate
Te-ai bucurat că furat-ai focu-nşelînd al meu cuget?
Spre nenorocul tău fi-va, cît şi-ai viitorilor oameni,
Căci le voi da-n loc de foc o năpastă de care cu toţii
S-or bucura-n al lor gînd, îndrăgiţi de năpasta ce-i paşte».
Astfel grăit-a rîzînd al zeilor tată şi-al nostru
Şi-a poruncit lui Hefaistos vestitul s-amestece iute
Apă şi lut şi-n acestea să pună şi glas şi tărie,
Ca şi de om, şi să-i deie un chip cu zeiţele asemeni,
Tînăr şi fermecător. Apoi poruncit-a Atenei
Ca meşteşugul s-o-nveţe de-a ţese-nfloritele pînze
Şi Afroditei, pe cap să-i reverse-auritele haruri;

141. *Înţ. Sol.* 12, 1.
142. *Fac.* 2, 21—22.
143. A se vedea mai jos, în acest capitol, dar şi la I, 17.
144. Aluzie la Prometeu.

Dorul cel mistuitor și iubirea ce trupul topește.
Și poruncit-a lui Hermes, călăul lui Argus, să-i deie
Suflet sfruntat de cățea și-nșelătoare năravuri.
Astfel Zeus grăi, și aceștia-mpliniră porunca
Hefaistos, meșteri-ndată, din lut după sfatul lui Zeus,
Trup plăsmuit-a asemeni la chip c-o sfielnică fată.
Zeea Atena, cu ochi de azur, găti și o-ncinse
Apoi divinele Grații și Înțelepciunea, slăvita,
Trupu-i gătesc cu-aurite brățări, iară Hore, cu mîndre
Plete o încununară cu flori ce răsar primăvara
Toată podoaba pe trupu-i de Atena a fost potrivită.
Crainicul, Hermes, ce ucise pe Argus, pe urmă în cuget
Pusu-i-a amăgitoarele vorbe, minciuna și firea
Înșelătoare, cum Zeus spusese. Dar ea înzestrată
Fuse cu glas de al zeilor crainic, care Pandora
A poreclit-o, fiindcă toți zeii din cer îi dădură
Daruri, ca ea să ajungă năpasta isteților oameni.
Iar după ce isprăvi viclenia cea primejdioasă,
Hermes, al zeilor crainic, fost-a trimis de-al său tată
Darul acesta să-l ducă lui Epimeteu. Iar acesta
Nu-și aminti ce i-a spus Prometeu, ca nicicînd să primească
De la olimpicul zeu vreun dar, ci-napoi să-l trimită
Ca să nu cadă vreun rău pe capul sărmanilor oameni.
Astfel el darul primit-a și rău-l simți pătimind
Căci mai-nainte trăiau pe pămînt omeneștile neamuri
Fără necazuri și rele și fără de trudnică muncă
Fără de boli dureroase, ce-aduc după ele sfîrșitul.
Ci într-o parte capacul butoiului dîndu-l Pandora
Relele toate zburară, spre a omului nenorocire
Numai Speranța rămase-năuntru, aproape de buza
Vasului, făr-a zbura, căci la loc împinsese capacul
După voința lui Zeus, de nori strîngătorul, Pandora» [145].

Pe cel ce interpretează în mod alegoric, fie că reușește să o facă cu înțeles adînc sau nu, îl vom întreba: oare numai elinilor le este îngăduit să gîndească în simboluri ascunse, sau cel mult și egiptenilor și acelora dintre barbari care se mîndresc cu adevărul din misterele lor? Pe cînd iudeii cu legiuitorul și scriitorii lor ți se pare a fi cei mai lipsiți de minte dintre toți oamenii, și ți se pare că numai acest popor nu s-a împărtășit de putere dumnezeiască, el care a fost învățat în chipul cel mai desăvîrșit să se ridice la concepția despre natura necreată a lui Dumnezeu, la El singur să-și ridice privirea și numai în El să-și pună nădejdea.

145. Hesiod, *Munci și zile* 53—82. trad. Șt. Bezdechi, București, 1957, p. 48—50.

XXXIX

Celsus batjocorește și cele scrise despre șarpele care lucrează împotriva poruncilor lui Dumnezeu date omului, socotind această istorisire legendă asemănătoare celor pe care barbarilor le place să le povestească. În chip voit se ferește să vorbească despre «grădina raiului» lui Dumnezeu și despre felul în care se spune acolo că «a sădit-o Dumnezeu în Eden[146], spre răsărit» și apoi «a făcut să răsară «din pămînt tot soiul de pomi, plăcuți la vedere și cu roade bune de mîncat, iar în mijlocul raiului era pomul vieții și pomul cunoștinței binelui și al răului»[147], precum și celelalte, care se istorisesc acolo și care ar fi putut prin ele însele să convingă pe un cititor bine intenționat că acest pasaj nu poate fi interpretat dacă nu se ține seama de semnificația lui mai adîncă. Să comparăm cele spuse despre Eros, în *Symposionul* lui Platon, și anume cele ce se pun în seama lui Socrate, ca celui mai de seamă dintre toți vorbitorii la Symposion. Iată fragmentul lui Platon:

«Cînd s-a născut Afrodita, zeii se ospătau. Și erau mulți acolo; între ei și Poros, (= Descurcărețul) feciorul zeiței Metis. După ce au mîncat, iată sosi și Penia (= Sărăcia să cerșească ceva de la ospăț. Și ședea pe lîngă uși. În vremea asta Poros, amețit de nectar (căci vinul nu exista încă), ieși în grădina lui Zeus. Acolo, îngreuiat cum era, adormi. Atunci Penia, împinsă de propria ei lipsă, își puse în gînd să aibă un copil cu Poros. Se culcă, deci, lîngă dînsul și concepu pe Eros. Fiindcă fusese zămislit chiar în ziua de naștere a Afroditei, fiindcă în același timp el este prin natură îndrăgostit de tot ce-i frumos și fiindcă Afrodita este frumoasă, Eros se făcu însoțitorul și slujitorul ei plecat. Dar, ca fecior al lui Poros și al Peniei, iată ce soartă îl ajunse pe Eros. Mai întîi e pururea sărac și foarte departe de a fi delicat și frumos, cum îl socotesc mulți. Dimpotrivă, e aspru și murdar, e cu picioarele goale și fără culcuș; totdeauna se culcă pe pămîntul gol; doarme pe lîngă porți, pe drumuri, sub cerul liber; într-un cuvînt, avînd firea mamei, el trăiește pururea cu lipsa alături. Pe de altă parte, semănînd și cu tatăl, stă gata să prindă tot ce e frumos și bun; căci e viteaz, cutezător și-i încordat nevoie mare. Vînător temut, urzind pururea te-miri-ce curse; la gîndire pătimaș și totdeauna gata cu dezlegările; în același timp filosofînd în cursul întregii vieți, el este un vraci temut, e magician și e în stare de toate iscusințele. Nu-i dn fire nici nemuritor, nici muritor; ci de multe ori, chiar în aceeași zi, cînd înflorește și trăiește, cînd moare, dar iarăși înviază, ori de cîte ori reușește aceasta o face datorită firii tatălui. Iar tot prisosul agonisit se scurge fără încetare, așa că Eros niciodată n-ajunge nici la istovire, dar nici la belșug»[148].

Cititorii acestui text, dacă vor imita răutăciosul obicei al lui Celsus — ceea ce Doamne ferește! creștinii nu ar face-o — vor lua în derîdere toată povestea și-și vor bate joc de marele filosof. Dacă vor examina, însă, cu ochiul unui filosof afirmațiile învăluite în haina mitului, vor putea să descopere sensul dat lor de Platon și vor admira felul în care

146. Eden în evreiește înseamnează «desfătare».
147. *Fac.* 2, 8—9.
148. Platon, *Symposion*, trad. Șt. Bezdechi, București, 1944, p. 121—123.

el a știut să ascundă adevăruri adînci, clare pentru el, dar pentru ceilalți mulți sub forma mitului, și să le expună altora, încît aceștia să descopere sensul adevărat dat de autor. Am folosit aici mitul lui Platon pentru că amintește și el de «grădina lui Zeus», care poate să aibă asemănare cu raiul lui Dumnezeu, de sărăcia comparabilă cu șarpele și de belșugul ispitit de sărăcie, comparabil cu omul ispitit de șarpe. Este limpede, că Platon a dat peste acestea ca din întîmplare sau, așa cum cred unii, întîlnind în timpul șederii sale în Egipt pe unii cercetători ai obiceiurilor iudeilor și aflîndu-se pe la ei, pe unele le-a reținut pe altele le-a trecut cu vederea, temîndu-se ca nu cumva să jignească pe elinii săi — dacă ar fi transmis întocmai povestirile înțelepte ale iudeilor, priviți de aceștia cu suspiciune din cauza straniilor lor legiuiri și a particularității modului lor de guvernare. Nici mitul lui Platon și nici istorisirea despre șarpe, despre raiul lui Dumnezeu și cîte s-au întîmplat acolo, nu e momentul să facă acum obiectul interpretării noastre. Le-am tratat în mod special în comentariile la Cartea Facerii, unde era vorba despre ele.

XL

Iar la pretenția lui Celsus că ar fi o atitudine lipsită de cuviință față de Dumnezeu dacă L-am socoti «chiar dintru început atît de neputincios, așa cum reiese din povestirea lui Moise, încît să nu reușească să-l facă ascultător de poruncile Lui nici pe primul om, creat de El Însuși», vom răspunde că aceasta este ca și acuzația despre existența răului, pe care Dumnezeu nu l-a putut îndepărta nici de la un singur om, încît măcar un singur om să fie creat în așa fel dintru început încît să nu guste răul [149]. Căci, atît în privința aceasta, cît și cînd e vorba de Providență, oamenii vor aduce în apărarea lor multe și puternice argumente. Astfel, cunoscătorii vor reuși să se lămurească și despre Adam și despre păcatul acestuia, anume că în grecește cuvîntul ebraic «Adam» înseamnează om, iar în considerațiile sale despre Adam, Moise descrie cele privitoare la natura omului. De aceea și zice Scriptura: «În Adam toți mor» [150], fiind osîndiți[151] «după asemănarea greșelii lui Adam» [152], deci Scriptura nu vorbește de un singur om, ci de tot neamul omenesc. Ca o consecință, a ceea ce se spune despre unul singur, și blestemul abătut asupra lui Adam este comun tuturor oamenilor, iar ceea ce se spune împotriva femeii nu este numai împotriva uneia. Istorisirea omului alungat din rai împreună cu femeia lui, îmbrăcați în piei de animale [153], pe care Dum-

149. A se vedea IV 3.
150. *I Cor.* 15, 22
151. *Fac.* 3, 15
152. *Rom.* 5, 14.
153. *Fac.* 3, 21.

nezeu le-a pregătit păcătoșilor, din cauza călcării poruncii Lui, cuprinde o explicație ascunsă și tainică [154], superioară celei a lui Platon despre suflet, care-și pierde aripile și se prăvălește în jos, spre pămînt [155], pînă ce simte că a dat de ceva solid sub picioare.

XLI

În continuare Celsus zice: «*Acolo unde e vorba despre un potop și despre o corabie neobișnuită, cuprinzînd în ea toae vietățile, despre un porumbel și despre un corb, folosiți ca vestitori, se vede că s-a imitat în chip slugarnic, expunîndu-se grosolan povestirea lui Deucalion* [156], *uitînd că astfel de povești neghioabe ar putea fi date cîndva la lumină, ci istorisindu-le doar ca pentru copiii mici*». Se poate vedea de aici cît de puțin filosofică este ura acestui om față de cea mai veche scriere a iudeilor! Căci nu se cade a vorbi urît despre un potop și nici nu se cade să ne oprim la ceea ce s-ar fi putut obiecta privitor la dimensiunile corăbiei, anume că ea nu putea cuprinde din vietuitoarele cîte se găseau pe pămînt cîte patrusprezece din cele curate și cîte patru din cele necurate, dacă ea ar fi fost calculată, după socotința multora, de 300 de coți în lungime, 50 în lățime și 30 în înălțime [157]. El spune numai atît, o corabie neobișnuită, cuprinzînd în ea toate vietățile. Ce avea neobișnuit cînd ea a fost construită într-o sută de ani, iar de la lungimea ei de jos de 300 de coți, lățimea de 50 și înălțimea de 30, ajungea la vîrf doar de un cot în lățime și unul în lungime? Nu e mai degrabă minunată o astfel de construcție asemenea unei cetăți, cu dimensiuni la pătrat, adică 90.000 de coți lungimea și 2500 coți lățimea la partea de jos? Oare nu este de admirat cînd te gîndești că era în așa fel construită încît să reziste ploilor ce au dus la potop? că era unsă nu cu rășină sau cu vreun alt material asemănător, ci smolită cu smoală? Cum nu era de admirat, cînd în ea s-au adus, după Pronia cea dumnezeiască, toate speciile pentru ca pămîntul să aibă din nou sămînța spre înmulțirea vieții, Dumnezeu alegînd pe cel mai drept om, care să fie tatăl celor născuți după potop?

---

154. Pare a fi o tălmăcire gnostică identificarea hainei de piele cu condiția trupului pieritor (Irineu, *Ad. v. haer.* 5, 5), interpretare pe care Origen o generalizează și în alte scrieri (*In lev. hom.* 6, 2), iar după el și Grig. de Nyssa. Daniélou, *Platonisme et théologie mystique*, Paris, 1944, p. 30 ș.u.

155. Imaginea aripilor sufletului o întîlnim la Platon (*Fedros* 246).

156. Identificarea potopului biblic cu mitul lui Deucalion o întîlnim și la Iustin (*Apologia*, II, 7), în trad. rom. «P.S.B.», 2, p. 82.

157. Încă ereticul Apelles ridiculiza interpretarea literală a dimensiunilor corăbiei lui Noe. A se vedea și mai jos V, 54.

XLII

Celsus a respins și povestirea cu porumbelul, numai ca să arate că a citit cartea Facerii, dar fără ca să poată dovedi că o asemenea istorisire este plăsmuită. Dar, așa cum îi este obiceiul de a lua în batjocură Scripturile, el a schimbat cuvîntul «corb» în «cioară». Și mai crede că Moise a scris acestea falsificînd povestirea elinească a lui Deucalion. Măcar dacă nu ar fi spus că nu Moise, ci alții sînt autorii povestirii! Căci așa se poate deduce din vorbele lui: «au copiat și au falsificat povestirea lui Deucalion», și adaugă mai departe: «negîndu-se că astfel de povești neghioabe ar putea fi date cîndva la lumină». Cum se poate spune despre cei care au dat unui popor întreg atîtea alte scrieri că nu s-au așteptat să iasă la lumină povestirea aceasta, prevestind că va fi propovăduită această religie tuturor popoarelor? Iar Iisus, cînd a spus iudeilor «împărăția lui Dumnezeu se va lua de la voi și se va da neamului care va face roadele ei» [158], ce altceva voia să arate decît că El prin puterea Sa dumnezeiască aducea la lumină întreaga Scriptură a iudeilor, care conținea tainele împărăției lui Dumnezeu. Dacă legendelor elinești despre nașterea zeilor și povestirilor despre doisprezece zei li se acordă o mare semnificație, în schimb scrierile noastre sînt luate în batjocuri, spunîndu-se simplu că sînt «povești pentru copii mici!».

XLIII

Vorbind despre o *«concepere cu totul imposibilă la o vîrstă înaintată»*, Celsus s-a referit, chiar dacă n-a precizat-o, la Avraam și la Sara [159]. Respinge și dușmăniile dintre frați, cum sînt cea dintre Abel și Cain, ucigașul lui, cea dintre Isav și Iacob [160], apoi amărăciunea unui părinte, poate cea a lui Isaac, la plecarea lui Iacob, poate cea a lui Iacob din cauza lui Iosif vîndut în Egipt [161], apoi vicleșugurile unor mame, ca acelea ale Rebecăi care au uneltit ca binecuvîntarea lui Isaac să ajungă asupra lui Iacob și nu asupra lui Isav [162]. Dacă spunem că «Dumnezeu conduce de aproape toate acestea», ce necuviință comitem, cînd sîntem convinși că dumnezeirea Lui nicicînd nu se îndepărtează de la cei care, prin viața lor înțeleaptă, îi sînt apropiați? Celsus a luat în rîs și averea lui Iacob, cîștigată la Laban, neînțelegînd la ce se referă textul: «oile ce se cuveneau lui Laban erau slabe, iar cele ce se cuveneau lui Iacob erau voinice» [163], adăugînd și aceea că Dumnezeu a dăruit fiilor lui mă-

158. *Matei* 21, 43.
159. *Fac.* 21, 1—7.
160. *Fac.* 4, 8; 25; 29—35; 27, 18—29.
161. *Fac.* 28, 1—5; 37, 33—35.
162. *Fac.* 27, 5—17.
163. *Fac.* 30, 42.

gari, oi și cămile și nu vedea că «toate acestea li s-au întîmplat acelora, ca preînchipuiri ale viitorului, și au fost scrise spre povățuirea noastră, la care au ajuns sfîrșiturile veacurilor»[164]; la noi diferite neamuri primind «pildele» se conduc după cuvîntul lui Dumnezeu, date moștenire celui numit în chip figurat Iacob. Cei dintre neamuri care vor veni la El sînt cei care au crezut în El prin cele scrise despre Laban și Iacob.

XLIV

Aflîndu-se departe de intenția adevărată a Scripturilor, atunci cînd afirmă *«Dumnezeu a dăruit celor drepți și fîntîni cu apă»*[165], Celsus nu a observat că oamenii drepți nu-și fac rezervoare de apă, ci își sapă fîntîni, străduindu-se să descopere adîncurile cu izvoarele apelor bune de băut, după porunca primită, care spune în chip figurat: «Bea apa din puțul tău și din pîrîiașele care curg din izvorul tău. Să nu se risipească izvoarele tale pe uliță, nici pîraiele tale prin piețe. Să fie numai pentru tine singur, iar nu pentru străinii care sînt cu tine»[166]. Adeseori Scriptura folosește întîmplări reale, pentru a prefigura adevăruri mai înalte[167], descoperite prin comparație, cum sînt și adevărurile despre *«puțuri»*, despre *«căsătorii»* și despre diferite *«împreunări ale drepților»*. Despre acestea ne vom strădui să aducem lămuriri la momentul potrivit în comentariile la textele respective. Că s-au construit fîntîni de către oameni drepți în țara filistenilor, așa cum scrie în Cartea Facerii, o învederează minunatele fîntîni arătate la Ascalon, vrednice de amintit din cauza construcției lor neobișnuite și deosebite în comparație cu altele. Interpretarea, în chip figurat, a cuvintelor «femei» și «roabe» nu noi o facem, ci am primit-o de la înțelepții noștri înaintași. Unul din ei îndeamnă pe ascultător la o interpretare în chip figurat. «Spuneți-mi voi, care vreți să fiți sub Lege, nu auziți Legea? Căci scris este că: Avraam a avut doi fii, unul din femeia roabă și altul din femeia liberă. Cel din roabă s-a născut după trup, iar cel din cea liberă s-a născut prin făgăduință. Unele ca acestea au altă însemnare, căci acestea (femei) sînt două testamente, unul de la Muntele Sinai, care naște spre robie, și este Agar»[168], iar puțin mai departe: «Iar cea liberă este Ierusalimul cel de sus, care este mama noastră». Cel ce va citi Epistola către Galateni, acela va cunoaște modul cum să interpreteze alegoric textele privitoare

164. *I Cor.* 10, 11.
165. *Fac.* 16, 14.
166. *Pilde* 5, 15—17.
167. Dornic mereu de a găsi sensuri mai adînci, Origen folosește și prilejul de a adînci imaginea izvoarelor tainice, așa cum a făcut-o în *Com. la Fac.*, hom. 10; la *Numeri*, hom. 12 (în trad. rom. «P.S.B.» 6, p. 163 ș.u.), dar mai ales la *Cînt. Cînt.*, «P.S.B.» 29, p. 113 ș.u.
168. *Gal.* 4, 21—24.

la căsătorii și la unirea cu roabele lor; intenția Cuvîntului cere ca și noi să căutăm cu străduință faptele celor care le-au împlinit nu numai într-o aparență trupească, ci așa cum obișnuiau să le numească apostolii lui Iisus, în însemnarea lor duhovnicească.

XLV

După ce a admis sinceritatea autorilor Sfintelor Scripturi, care nu au ascuns întîmplări chiar nefavorabile, Celsus ar fi trebuit în consecință să accepte ca adevărate și alte fapte, poate și mai uimitoare. El, însă, a procedat pe dos, faptele lui Lot și ale fiicelor lui, fără să le fi examinat materiabilitatea lor și fără să le fi cercetat sensul lor spiritual, le-a socotit *«mai nelegiuite decît crimele lui Thieste»* [169]. Nu este necesar să arătăm acum ceea ce ar aduce o interpretare alegorică în această povestire, nici despre Sodoma și nici despre cuvîntul îngerilor către cel ce trebuia salvat de acolo: «Să nu te uiți înapoi, nici să te oprești în cîmpia din jur, ci fugi în munte, să nu pieri cu ei» [170] și nici ce semnificație are Lot sau soția lui, care a fost transformată în stîlp de sare, pentru că a privit înapoi, ce sînt fiicele lui, care îmbată pe tatăl lor pentru ca să ajungă mame datorită lui. Totuși să limpezim pe scurt ceea ce frapează mai mult în această povestire. Și elinii au cercetat natura faptelor bune, rele și indiferente [171]. Cei care s-au ocupat mai îndeaproape de această chestiune definesc faptele bune și rele după criteriul voinței, iar indiferente ceea ce nu este nici cu participarea voinței, dar nici fără ea. Și după cum voința se folosește în bine sau în rău, fapta este demnă de laudă sau e condamnabilă. Acolo unde e vorba de fapte indiferente ei spun că a te uni cu fiicele tale este un fapt indiferent, deși acest lucru nu trebuie să aibă loc în societăți constituite [172]. Astfel, ca să arate că asemenea act aparține celor indiferenți, ei presupun cazul unui înțelept supraviețuitor după ce întreg neamul omenesc a pierit. Ei întreabă: ar fi îngăduit ca el să se împreune cu fiica lui ca să nu piară tot neamul omenesc? Și acestea se spun în mod îndreptățit la elini și le susține res-

169. Thieste (fiu al lui Pelops și frate al lui Atreu) a ademenit la adulter pe Erope, soția lui Atreu, care-l alungă de la curte. Mîniat, Thieste îl trimite pe Plistene, fiul lui Atreu, dar pe care acesta nu-l cunoaște, cu intenția să-l crească la el, în realitate cu scopul de a-l ucide pe Atreu. Lucrurile s-au întîmplat tocmai pe dos: Atreu a omorît el pe Plistene fără să știe că și-a omorît fiul. Acum el se împacă cu Thieste chemîndu-l la curte, unde puse la cale uciderea celor doi fii ai lui Thieste din carnea cărora ospătă pe Thieste. Acestea sînt «mesele thiestice» cu care păgînii acuzau pe creștini, care luau la liturghie trupul euharistic al Domnului, spunînd că se hrănesc cu «ospețe thiestice».

170. *Fac.* 19, 17.

171. Clasificare stoică întîlnită și în alte pasaje ale lucrării: I, 61; IV, 54; V, 36; VI, 73.

172. În alt loc (IV, 26) Origen nu admite teoria faptelor indiferente; aici o susține. Oricum, nu-i îngăduit să scuzi prin astfel de acțiuni un scop atît de discutabil.

pectabila școală a stoicilor. (Să presupunem) că tinerele fete, după ce au aflat, într-un chip nu prea clar, de primejdia pieirii și au văzut cetatea lor cu ținutul ei mistuite de foc și înțelegînd că sămînța neamului omenesc este numai în tatăl lor și în ele, iar în lumina unei asemenea păreri ar vrea să se păstreze viața lumii, ar fi ele mai prejos decît filosoful care, după ipoteza stoicilor, s-ar uni cu fiicele lui, atunci cînd e vorba de pieirea neamului omenesc? Știu că sînt unii oameni cărora le repugnă fapta fiicelor lui Lot și o socotesc nerușinată [173]. Ei mai spun că din asemenea uniri necuviincioase s-au născut popoarele blestemate, ca cel al moabiților și al amoniților. Într-adevăr, Sf. Scriptură nu se exprimă clar asupra naturii unui asemenea act: dacă îl încuviințează, dacă îl condamnă sau dacă îl blamează. Oricum ar fi, fapta poate să aibă un sens figurat, dar în același timp în sine însăși poate fi și scuzată [174].

XLVI

Celsus respinge și ura, în special mă gîndesc la aceea a lui Isav [175] împotriva lui Iacob, mai ales că Isav e recunoscut de Sf. Scriptură ca un om rău. Celsus nu expune prea clar nici întîmplările cu privire la Simion și Levi, *care urmăresc răzbunarea sorei lor, siluită de fiul regelui din Sichem* [176]. El îi acuză pe amîndoi. După aceea amintește de *frați care se vînd*, adică pe fiii lui Iacob, și pe fratele vîndut, Iosif, apoi de *un tată înșelat*: Iacob, care nu-și suspectează fiii cînd ei îi arată cămașa lui Iosif însîngerată, ci, dîndu-le crezare, își plînge fiul ca pierit, deși acesta se găsea rob în Egipt [177]. Iată cu ce ură și cu ce părtinire menționează Celsus povestirea! Acolo unde i se pare că aceasta conține ceva reprobabil în el o comentează, însă trece sub tăcere textul unde se poate găsi o dovadă de înțelepciune, cum a fost cea a lui Iosif. Acesta nu s-a plecat nici în fața rugii, nici a amenințării ca să se împreune cu cea care era stăpîna lui. Cu mult superioară celor povestite despre Bellerofon [178] este atitudinea lui Iosif, care a preferat să fie dus la închisoare, decît să-și piardă cinstea. Deși putea să se apere, sau să se dezvinovățească împotriva stăpînei, care-l acuza, el a păstrat curajos tăcerea, încredințîndu-și lui Dumnezeu apărarea.

---

173. Se pare că în interpretarea aceasta se resimte influența lui Filon din Alexandria, *Quaest. in* Gen. 4, 56.
174. *In Gen.* 5, 4—5.
175. *Fac.* 27, 41—45.
176. *Fac.* 34, 24—31.
177. *Fac.* 37, 26—36.
178. *Iliada* VI, 160 ș.u. (trad. rom. 159 ș.u.).

XLVII

După acestea Celsus, pentru a părea că nu-şi reproşează nimic, aminteşte, dar fără a fi cîtuşi de puţin clar, de visurile marelui paharnic, de cele ale marelui pitar şi ale faraonului şi dezlegarea lor. Din această cauză Iosif a fost scos din închisoare, pentru ca faraonul să-i încredinţeze demnitatea cea mai înaltă la egipteni [179]. Ce are absurd în sine această povestire, încît Celsus să facă din ea un cap de acuzare, el care şi-a intitulat lucrarea *«Discurs adevărat»*? Dar, în ea, el nu expune învăţături, ci aduce acuzaţii împotriva creştinilor şi a iudeilor. Cît de darnic s-a purtat Iosif *cu fraţii săi, care-l vînduseră în robie, atunci cînd aceştia, în vreme de foamete, fuseseră trimişi cu măgarii să cumpere provizii din Egipt*, Celsus a trecut totul sub tăcere. Mai aminteşte şi de *«recunoştinţă»* [180], dar nu-mi dau seama ce urmăreşte sau ce i se pare absurd cu privire la «recunoştinţă». Îndrăznesc să spun că nici chiar Momos [181] nu ar putea să găsească vreo pricină de acuzare în această istorisire, care, şi fără a fi interpretată în mod alegoric, are în ea multă învăţătură. Mai aminteşte că *«Iosif, care fusese vîndut în robie, după ce a fost eliberat, s-a întors cu alai la mormîntul tatălui său»* [182]. După aceea îşi închipuie că poate găsi prilej de acuzare şi cînd spune: *«De la el* — adică de la Iosif — *strălucitul şi minunatul neam al iudeilor, înmulţindu-se peste măsură în Egipt, a primit poruncă să se aşeze undeva departe şi să-şi pască turmele în nişte locuri pierdute»*. Desigur că numai motive de ură îl îndeamnă să adauge, împins de intenţii ascunse, cuvintele: «a primit poruncă să-şi pască turmele în locuri părăsite», fără să explice de ce Ghesem-ul din Egipt [183] este un ţinut dispreţuit. Pe de altă parte, *ieşirea poporului (evreu) din Egipt o numeşte «fugă»*, fără să amintească cele scrise în cartea Ieşirii cu privire la motivul ieşirii evreilor din Egipt. Am adus şi aceste exemple aici ca să arăt că ele sînt vrednice de acuzare, chiar dacă ar fi luate în sens literal. Celsus le-a expus astfel încît să fie prilej de acuzare şi de vorbărie goală, fără să dovedească cu vreun argument ce anume este rău, după socotinţa lui, în Scripturile noastre.

XLVIII

Pornit, ca să zicem aşa, numai pe ură şi pe duşmănie faţă de învăţătura iudeilor şi a creştinilor, Celsus zice după aceea: *«Cei mai înţelegători dintre iudei şi dintre creştini tălmăcesc aceste lucruri în chip*

179. *Fac.* 40—41.
180. *Fac.* 42—44.
181. Momos Certăreţul sau Prinţul criticilor, cum îl numeşte Platon *(Rep. 487)*, era fiul nopţii care crăpa de ciudă că Afrodita nu-i dădea nici o atenţie.
182. *Fac.* 50, 4—14.
183. *Fac.* 47, 1—5.

alegoric». După care adaugă : *«Şi fac aceste lucruri pentru că se ruşinează de ele, de aceea îşi caută refugiu în alegorie»* [184]. I-am putea răspunde : Dacă trebuie să socotim ruşinoase învăţăturile miturilor şi ale povestirilor care ascund un înţeles figurat sau de alt fel, dacă le-am lua în sensul lor literal, atunci l-ar putea întreba cineva pe Celsus, cu care istorii s-ar potrivi mai bine cele spuse dacă nu decît cu cele greceşti ? În ele fiii îşi castrează părinţii, cu toate că aceştia erau zei ; părinţii, aşa zei cum erau, îşi devorează şi ei pe fiii lor ; zeiţa-mamă, în locul unui fiu, îl ospătează cu un bolovan pe cel care-i «părintele zeilor şi al oamenilor» ; un tată se împreună cu fiica sa ; o femeie îşi pune în lanţuri pe soţ luînd drept complice, pentru ca să-l pună şi pe el în lanţuri, pe fratele şi pe fiica celui pus în lanţuri [185]. Dar de ce trebuie să mai înşir istoriile absurde ale elinilor despre zeii lor, care sînt atît de ruşinoase, chiar dacă le socotim numai alegorii ? Astfel Hrisip din Soles, despre care se spune că a făcut cinste Porticului prin multe scrieri distinse, explică un tablou din Samos, în care Hera era zugrăvită într-o poziţie obscenă cu soţul ei Zeus [186]. Vrednicul filosof spune, în tratatul său, că materia după ce a primit scurgerile seminale ale lui Zeus le păstrează în ea ca să fie spre podoaba lumii. În tabloul din Samos, Hera e materia, Zeus e Dumnezeu.

Iată care-i pricina pentru care vom refuza chiar şi să dăm nume de Dumnezeu suprem zeului-soare Apollo ori zeiţei lunii Artemis, ci, arătînd cinstire curată numai Creatorului şi lăudînd frumuseţea fápturilor Sale, noi nu înjosim nici măcar cu numele lucrurile dumnezeieşti, aprobînd cuvîntul spus de Platon în opera sa *Fileb* [187], care nu vrea să accepte că plăcerea ar putea fi numită zeu : «cinstea mea, Protarh, pentru numele zeilor este adîncă». Deci cinstirea care trebuie adusă lui Dumnezeu noi nu o atribuim făpturilor lui minunate, nici măcar sub forma alegoriei ori a basmelor de orice fel, ca să nu corupem tineretul.

XLIX

Dacă Celsus ar fi citit Scriptura fără părtinire, atunci nu ar mai fi susţinut că scrierile noastre nu se pretează la interpretări alegorice, căci

---

184. A se vedea I, 17 ; IV, 50, dar îndeosebi III, 23.

185. Urmînd celor înregistrate în *Naşterea zeilor (Teogonia)* lui Hesiod ni se relatează castrarea lui Uranos (versurile 164—182), de către Cronos, care-şi devorează fiii (459—467) ; Rea sau Cibela, soţia lui Cronos, salvează pe Zeus înşelîndu-l pe Cronos cu bolovanul (481—491) (traducere rom. T. Burtea). După cele spuse în *Iliada* I, 399—400 soţia lui Zeus, Hera, împreună cu cumnatul Poseidon şi cu fiica Atena pun în lanţuri pe Zeus.

186. Diog. Laertios, *op. cit.*, VII, 187. Unii se îndoiesc însă dacă ar fi existat sau nu acest tablou, ceea ce nu opreşte pe Teofil de Antiohia *(Către Autolic* 3, trad. rom. p. 334).

187. Platon, *Fileb* 12 b (citat încă o dată aici : I, 25).

nu este necesar să pornim de la povestiri, ci de la proorociile care cuprind povestiri, acestea fiind scrise în vederea unei interpretări alegorice și rînduite în chip înțelept, încît să fie potrivite atît mulțimii de credincioși simpli, cît și celor puțini care voiesc și pot să cerceteze faptele mai în profunzimea lor. Și dacă acei iudei și creștini învățați, așa cum îi califică în prezent Celsus, ar fi singurii care interpretează Scripturile în mod alegoric [188], atunci s-ar putea presupune că afirmă ceva ce poate fi acceptat. Dar întrucît chiar părinții și scriitorii învățăturilor noastre interpretează alegoric unele ca acestea, atunci trebuie să înțelegem că ele au fost scrise în așa fel încît să fie interpretate după cum au gîndit ei în principiu.

Vom da doar cîteva exemple din cele multe cîte sînt, spre a arăta că în zadar își bate joc Celsus de învățăturile noastre, ca de unele ce nu ar putea fi supuse unei interpretări alegorice. Zice Pavel, apostolul lui Iisus [189] : Căci în Legea (lui Moise) este scris : «să nu legi gura boului care treieră. Oare de boi se îngrijește Dumnezeu ? sau în adevăr pentru noi zice ? Pentru noi s-a scris : cel ce ară, trebuie să are cu nădejde și cel ce treieră, trebuie să treiere cu nădejdea că va avea parte de roade». Sau în alt loc : «Este scris : de aceea va lăsa omul pe tatăl său și pe mama sa și se va alipi de femeia sa și vor fi amîndoi un trup. Taina aceasta mare este, iar eu zic în Hristos și în Biserică» [190]. Iar în alt loc zice : «Știți că părinții noștri au fost toți sub nor și că toți au trecut prin mare. Și toți, întru Moise, au fost botezați în nor și în mare» [191]. Și apoi, interpretînd povestirea cu mana și pe cea cu apa izvorîtă din stîncă în chip minunat, el spune : «Și toți au mîncat aceeași mîncare duhovnicească și toți aceeași băutură duhovnicească au băut, pentru că beau din piatra duhovnicească ce îi urma. Iar piatra era Hristos» [192]. Tot așa arată că «taine» și «parabole» sînt și povestirile din cartea *Ieșirii* și a *Numerilor*, precum este scris în cartea psalmilor, cînd amintește de acestea. Așa spune el în cuvînt înainte : «Luați aminte, poporul meu, la legea mea, plecați urechile voastre spre graiurile gurii mele. Deschide-

188. S-a vorbit mult despre interpretarea alegorică a Scripturii. În românește e bine să citim studiul lui H. Rovența, *Interpretarea Scripturii după Origen*, R. Vîlcea, 1929. Iar ca să se explice problema și mai pe larg, mai ales acolo unde marele alexandrin a abuzat de text în dorul lui continuu după «sensuri ascunse», e de mare folos lucrarea prof. Iustin Moisescu, *Interpretarea Scripturii după Sfîntul Ioan Gură de Aur*, Craiova, 1946. În general Origen brodează mînecînd de la fapte istorice, în care el mai vede și o valoare tipică. Așa sînt pasajele biblice la Fac. 3, 14 ; 19, 33—37 ; *I Cor.* 10, 1 ; *I Petru* 3, 21 ; *Evr.* 7, 1 etc.

189. *I Cor.* 9, 9—10.

190. *Ef.* 5, 31—32.

191. *I Cor.* 10, 1—2.

192. *I Cor.* 10, 3—4.

voi în pilde gura mea, spune-voi cele ce au fost dintru început, cîte am auzit şi am cunoscut şi pe care părinţii noştri ni le-au istorisit nouă» [193].

L

Dar chiar dacă Legea lui Moise nu ar avea deloc înţeles simbolic, nici atunci n-ar fi zis proorocul în ruga sa către Dumnezeu : «Descoperă ochii mei şi voi cunoaşte minunile din legea Ta» [194]. El ştia că un «văl» al neştiinţei stă pe inima [195] celor care citesc şi nu înţeleg cele scrise sub formă alegorică. Vălul este îndepărtat prin darul lui Dumnezeu, cînd Acesta ia aminte la omul care face tot ce-i stă în putinţă, exersîndu-şi simţirile ca să deosebească binele de rău, prin rugăciune neîncetată : «Descoperă ochii mei şi voi înţelege minunile din Legea Ta». Care om, după ce va fi citit despre balaurul din fluviul Egiptului, despre peştii care se ascund sub solzii acestuia şi despre munţii Egiptului plini de necurăţiile lui Faraon, care om, zic, nu va fi împins de curiozitate să cerceteze cine este cel ce umple munţii Egiptului cu atîtea necurăţii urît mirositoare, ce sînt munţii Egiptului şi, în general, care sînt fluviile din Egipt despre care Faraonul spune, lăudîndu-se : «Al meu este rîul şi eu l-am făcut pentru mine» [196], cine este acel balaur în consens cu fluviile din interpretarea alegorică şi, în sfîrşit, ce sînt aceşti peşti de sub solzii lui ? Şi de ce este necesar să demonstrăm cele ce nu au nevoie de demonstraţie ? Despre acestea se spune : «Cine este înţelept şi va înţelege acestea ? Sau înţelegător şi va cunoaşte acestea ?» [197].

M-am întins mai mult la cuvînt din dorinţa de a-i aminti lui Celsus de afirmaţia lui greşită, că : «*Cei mai învăţaţi dintre iudei şi dintre creştini încearcă să dea un sens alegoric acestora, însă unele ca acestea nu pot fi supuse unei interpretări alegorice, ci dimpotrivă, ele sînt povestiri dintre cele mai naive*». Cu cît mai naive şi mai lipsite de respect sînt atunci povestirile elinilor ! Povestirile noastre au în vedere mulţimea oamenilor simpli, lucru de care nu s-au îngrijit creatorii poveştilor elinilor. De aceea Platon alungă din *Statul* său, şi nu fără temei, asemenea mituri şi asemenea creaţii poetice.

LI

Mi se pare că Celsus ar fi auzit de existenţa unor scrieri în care Legea lui Moise e tălmăcită alegoric ; dacă el le-ar fi citit nu ar mai fi afirmat : «*Alegoriile, care par scrise despre acestea, sînt mai de ruşine*

193. *Ps.* 77, 1—3.
194. *Ps.* 118, 18.
195. *II Cor.* 3, 15.
196. *Iez.* 19, 3 ; 32, 6.
197. *Os.* 14, 10 (ed. sinodată din 1914).

și mai absurde decît miturile, pentru că printr-o prostie uimitoare și cu totul de neconceput leagă laolaltă lucruri care nu se pot în nici un fel coordona». Mi se pare că se referă la scrierile lui Filon[198] sau la unele și mai vechi, ca acelea ale lui Aristobul[199]. Presupun, însă, că Celsus nu a citit cărțile respective, întrucît mie mi se par, în multe locuri, scrise foarte reușit ca să atragă prin conținutul lor și pe filosofii elini. În acestea sînt redate cu grijă și încîntare prin stilul lor cugetările și învățăturile și chiar folosirea a ceea ce Celsus socotește a fi «miturile Scripturilor». Eu cunosc pe Numenios Pithagoreianul[200], un comentator cu totul superior al lui Platon și bun cunoscător al învățăturilor pitagoreice, care adeseori în scrierile sale, cum este așa numitul *Epops*[201] sau în cele *Despre numere,* și *Despre spațiu,* aduce texte din Moise și din profeți și le interpretează nu fără a fi convingător. Iar, în a treia carte *Despre bine,* el expune și o istorisire despre Iisus, fără să-i amintească numele, și o interpretează în mod alegoric. Dacă reușește sau nu reușește, o voi spune cu alt prilej. El mai amintește și povestirea cu Moise, cu Ianes și Iambres[202]. Noi nu ne lăudăm cu asta, dar primim cu înțelegere, mai mult decît Celsus și decît alți elini, pe un filosof care, din dorința de a cunoaște, a fost mînat să cerceteze chiar și Scripturile noastre, ca să vadă în ele cărți pline de sensuri alegorice, iar nu de prostii.

LII

După ce a ales dintre toate scrierile cu povestiri și alegorii una compusă într-un mod atrăgător, dar simplistă, bună să întărească credința în mare masă a credincioșilor, dar nu să impresioneze pe oamenii mai inteligenți, Celsus spune: *«Am cunoscut o asemenea scriere cu numele Papiscos și Iason*[203]*, scriere care-ți stîrnește mai degrabă mila și*

198. Filon din Alexandria născut pe la a. 25 î.Hr. a fost cea mai marcantă personalitate a lumii evreiești din timpul său. Studiind izvoarele filosofiei platonice și stoice, el a căutat să explice problemele teologiei mozaice în limbajul filosofic al timpului său. El era convins că ideile mari ale filosofiei eline au fost puternic influențate de cultura iudaică. Biblia posedă o nesfîrșită bogăție de idei inspirate de Dumnezeu. Dacă ele nu pot fi explicate altfel, Filon propune folosirea unei exegeze alegorice și morale. Sub acest raport scrierile lui Filon (vreo 40 de volume) au influențat mult scrisul lui Origen.

199. Filosof peripatetic, originar din familie de preot, ajuns apoi profesor al regelui Ptolemeu Filometor, Aristobul a trăit pe la mijlocul sec. II d.Hr. și a scris studii temeinice, arătînd că filosofii greci, mai ales Platon, au fost influențați de scrisul lui Moise și al proorocilor. În această privință a se vedea studiul nostru introductiv la Origen, *Scrieri alese,* partea întîia, București 1981, p. 36—37. J. Daniélou, *Philon d'Alexandrie,* Paris, 1958.

200. A se vedea I, 15 (nota).

201. În românește «pupăză».

202. Căpetenii ale vrăjitorilor egipteni. *II Tim.* 3, 8. Cf. și *Ieș.* 7, 11—13, 22.

203. Scriere pierdută. Harnack, *Gesch. d. altchr. Litt.,* I, Die Überlieferung I, p. 92—95.

disprețul decît buna dispoziție. În ceea ce mă privește nu mă cobor să compar asemenea nerozii: ele sînt evidente pentru orice om care ar avea răbdarea să-i ducă lectura pînă la capăt. Un lucru aș vrea, mai degrabă, să arăt cu privire la natura celor create de Dumnezeu, și anume că El n-a creat nimic trecător, ci în categoria operelor lui Dumnezeu intră numai realități nemuritoare, iar cele muritoare sînt opera altora, adică a făpturilor Lui[204]. *Și sufletul este tot lucrarea lui Dumnezeu, dar natura trupului este cu totul alta. În această privință nu există nici o deosebire între corpul unui liliac, al unui vierme sau broaște, pe de o parte, și între trupul unui om, pe de alta. Materia este aceeași și principiul lor de descompunere e asemănător.*

Eu nu aș dori nimic altceva decît ca orice om care a auzit pe Celsus susținînd că scrierea intitulată *Controversa lui Iason și Papiscos despre Hristos* este o scriere vrednică să stîrnească mai curînd ură decît rîs și bună dispoziție, să ia în mînă această mică lucrare, să aibă răbdarea să o citească pînă la capăt și sînt convins că nu va găsi în ea nimic vrednic de ură, încît el va condamna tocmai pe Celsus. Dacă cititorul va judeca fără părtinire, va vedea că această carte nu poate stîrni rîsul, în care un creștin este pus să discute cu un iudeu, creștinul arătînd, pe baza scrierilor iudaice, că profețiile despre Hristos se referă de fapt la Iisus, cu toate că și celălalt susține discuția, nu fără îndrăzneală de cuget, așa cum se cuvine unui iudeu convins.

LIII

Nu-mi dau seama cum poate spune Celsus că acea carte stîrnește și mila și ura, punînd laolaltă sentimente contrare, care nu încap în același timp în conștiința omenească. Oricine va fi de acord că un om demn de milă nu poate inspira ură atîta vreme cît stîrnește milă, după cum nici cel care inspiră ură nu stîrnește milă, atunci cînd este urît de cineva. Celsus spune că el nu se coboară să combată asemenea nerozii, pentru că, socotește el, sînt evidente, fără să mai fie nevoie de o combatere argumentată, și sînt demne de milă și de ură. Noi îndemnăm pe cititorul care va găsi această apologie, scrisă spre a combate pe Celsus, să aibă răbdare și să caute să înțeleagă scrierile noastre și, cît îi stă în putință, să urmărească intenția, buna credință și felul lor de a gîndi. Va întîlni în ele bărbați care susțin cu înflăcărare învățăturile transmise lor, unii dovedindu-se că scriu întîmplări văzute de ei, considerate ca minuni vrednice de transmis, spre folosul cititorilor. Și să cuteze cineva să spună că credința în Dumnezeul tuturor nu este izvorul și începutul

204. Platon, *Timeu* 69.

oricărui lucru folositor şi al oricărei acţiuni, spre a fi plăcuţi lui Dumnezeu în toate, în loc să gîndească ceea ce este plăcut lui Dumnezeu, fiindcă nu numai cuvintele şi faptele, ci şi gîndurile noastre vor fi judecate. Şi care altă învăţătură ar îndruma firea omenească spre o viaţă cuviincioasă, dacă nu credinţa şi convingerea că Dumnezeu, Care este deasupra tuturor, cunoaşte atît cuvintele şi faptele noastre, cît şi gîndurile noastre? Să arate oricine ar voi o altă cale, care să ducă la virtute, nu numai pe unul sau pe altul, ci pe cît mai mulţi cu putinţă, pentru ca astfel, prin compararea acestor două căi, să înţeleagă cît mai bine pe cea care duce spre o purtare frumoasă.

LIV

După aceea, în textul lui Celsus, pe care l-am reprodus mai sus şi care este o parafrazare din *Timeu* al lui Platon, se găsesc afirmaţii ca acestea: *«Dumnezeu nu a creat nimic muritor, ci numai fiinţe nemuritoare; cele muritoare sînt opera altora. Sufletul este opera lui Dumnezeu, în timp ce cu totul alta este natura corpului. Cu nimic nu se deosebeşte trupul omului de corpul unui liliac sau al unui vierme sau al unei broaşte; materia este aceeaşi şi principiul de descompunere este asemănător».*

Să discutăm puţin aceste afirmaţii. Vom dovedi că Celsus îşi voalează concepţia epicureică sau, cum ar zice cineva, şi-o schimbă în alta mai bună sau, cum s-ar mai zice, n-are nimic comun cu Epicur, decît numele. După ce-şi arată asemenea concepţii şi după ce şi-a propus să ne contrazică nu numai pe noi, ci şi renumita şcoală filosofică a urmaşilor lui Zenon din Citium [205], trebuia ca el să demonstreze că trupurile animalelor nu sînt opera lui Dumnezeu şi că o atît de mare organizare în făpturi nu provine de la o asemenea inteligenţă primară. Cu privire la numeroasele şi feluritele plante, conduse de o forţă interioară nevăzută, create spre folosul oamenilor şi al tuturor creaturilor din univers, şi cu privire la animalele în serviciul omului, sau create şi în alt scop, el nu trebuia să facă simple afirmaţii, ci să vină cu dovezi prin care să arate că nu o inteligenţă perfectă a pus în materia plantelor atît de multe calităţi [206].

Odată ce el consideră că numai sufletul este opera lui Dumnezeu, în timp ce toate corpurile sînt create de alţi zei, oare cum de nu a sim-

205. Zenon din Citium (264 î. Hr.) întemeietorul şcolii de filosofie stoică. Una din afirmaţiile cheie a lui Zenon sună aşa: «divinitatea întrepătrunde lumea la fel ca mierea fagurii». Dacă nu uităm însă că pentru ei şi divinitatea e ceva material, iar divinitatea se reduce în fond la raţiune, la logos, atunci înţelegem de ce au afirmat ei că logosul spermaticos (sau seminal) poartă lumea. Diog. Laertios, *op. cit.*, VII, 130—150.

206. A se vedea mai jos: IV, 56—57.

ţit nevoia el, care a categorisit atît de multele acte de creaţie şi le-a atribuit mai multor zei, să explice, cu argumente nu de dispreţuit, diferenţele dintre dumnezei, unii fiind creatori ai corpurilor oamenilor, alţii, hai să spunem, ai animalelor domestice şi alţii ai animalelor sălbatice? După ce a tras concluzia că există unii dumnezei creatori ai dragonilor, ai viperelor şi vasiliscilor, alţii, creatori ai diferitelor specii de insecte, alţii, creatori ai speciei fiecărei plante şi a fiecărei ierbi, el trebuia să arate cauza acestei categorisiri de creatori. Poate că dacă şi-ar fi dat osteneala unei cercetări precise în această problemă, el ar fi recunoscut fie că un singur Dumnezeu este creatorul tuturor lucrurilor, chiar dacă acestea au scop şi cauză specifică, fie că, neajungînd la această concluzie, el ar fi trebuit să respingă afirmaţia despre coruptibilitatea făpturilor create, indiferent de natura lor, sau afirmaţia că nu este absurd că lumea construită din elemente deosebitoare să fie opera unui singur arhitect, care a ordonat în folosul întregului ceea ce este deosebitor între specii, sau, în sfîrşit, el nu ar fi trebuit să se pronunţe cu privire la o învăţătură de o importanţă aşa de mare, dacă nu era în situaţia să dovedească cele ce dorea să înveţe, afară numai dacă nu cumva el, care reproşează celor ce mărturisesc o credinţă naivă, ar fi voit ca noi să credem cele afirmate de el, deşi el ne-a asigurat că nu face simple afirmaţii, ci aduce dovezi în sprijinul afirmaţiilor sale.

LV

Nu mai spun că, dacă ar fi avut răbdarea, cum zice el, să ducă pînă la capăt lectura scrierilor lui Moise şi a profeţilor, el ar fi băgat de seamă că expresia «Dumnezeu a făcut» se referă, pe rînd, la «cer» şi la «pămînt» şi la aşa numita «tărie a cerului», apoi la luminătorii cei mari, soarele, luna şi stelele, iar în afară de acestea la peştii cei mari şi la toată suflarea «vietăţilor care mişună în ape, după neamul lor», şi asupra oricărei zburătoare înaripate, «după neamul lor», la urma acestora la fiarele pămîntului, «după neamul lor», şi la toate tîrîtoarele pămîntului, «după felul lor», şi, în cele din urmă, la om [207], fără să folosească expresia «a făcut» cu privire la celelalte. De pildă, cînd a fost vorba de lumină, Scriptura spune simplu «s-a făcut lumină», iar la «adunarea apelor» de sub cer «s-a făcut astfel», de asemenea şi la toţi germenii pămîntului, căci «pămîntul a dat din sine iarba care face sămînţa după felul şi asemănarea ei, şi pomi roditori, care să dea rod cu sămînţa în sine, după fel, pe pămînt» [208]. Şi dacă el ar fi cercetat poruncile lui Dumnezeu, care s-au scris despre facerea fiecărei părţi a lumii, care la care anume

207. *Fac.* 1, 1; 7, 16; 21; 25, 27.
208. *Fac.* 1, 3; 9; 11.

se referă, nu ar fi acuzat cu ușurință, ca de neînțeles și fără vreun sens ascuns, cele scrise de Moise cu privire la acestea sau, cum am spune noi, de duhul lui Dumnezeu prin Moise, de la care s-a și proorocit că el[209] «cunoștea cele ce sînt, cele ce vor fi și cele ce au fost»[210] mai bine decît cei numiți de poeții lor ispirați.

LVI

Celsus mai afirmă că «sufletul a putut fi creat numai de Dumnezeu, pe cîtă vreme natura corpului este alta. Iar în această privință cu nimic nu se deosebește corpul liliacului sau al viermelui sau al broaștei de cel al omului : «materia este aceeași și principiul de descompunere al tuturora este asemănător». La această afirmație a lui Celsus trebuie arătat că : dacă nimic nu deosebește corpul unui liliac, al unui vierme sau al unei broaște de corpul unui om, pentru că aceeași materie stă la baza tuturor acestor corpuri, atunci este clar că nimic nu va deosebi corpurile acestora de soare sau de lună, de stele, de cer sau de orice altceva numit la elini divinitate sensibilă[211]. Dacă aceeași materie stă la baza corpurilor și, printr-o expresie proprie, ea este fără calitate și fără formă[212], atunci nu-mi dau seama de la cine a primit ea calitățile, asta judecînd după Celsus, care nu concepe ca ceva coruptibil să fie opera lui Dumnezeu ? Principiul de descompunere al oricărui corp provenit din aceeași materie (care le descompune) cu necesitate este același, după părerea lui Celsus, cu propria lui expresie, afară dacă nu cumva aici Celsus «ajuns în încurcătură, se va îndepărta de Platon, care credea că sufletul iese dintr-un vas special[213], și va căuta o apropiere de Aristotel[214] și de filosofii din școala peripateticilor, care afirmă că eterul este imaterial și că acesta provine din a cincea esență (= quintesență) alături de cele patru elemente (pămînt, aer, apă, foc), concepție la care s-au oprit filosofii din școala lui Platon, cît și cei din școala stoicilor. Or, noi, cei disprețuiți de Celsus, nu sîntem mulțumiți cu ceea ce spune și vom cere să explice și să dovedească ceea ce spune în cartea profetului David : «Cerurile vor pieri, iar Tu vei rămîne și toți ca o haină se vor învechi și ca un veșmînt îi vei schimba și se vor schimba. Dar Tu a-

209. Moise.
210. Homer, *Iliada* I, 70 (trad. Murnu, p. 31).
211. V, 10. O singură rațiune universală însuflețește totul, atît lumea rațională, cît și cea nerațională, sensibilă.
212. Cum s-a afirmat și mai sus : III, 41.
213. Platon, *Timeu* 41 d-e.
214. Neputînd explica din elementele cunoscute prin simțuri activitatea cugetării, Aristotel preconizează cea de «a cincea esență», quintesența. În schimb, stoicii susțin că focul primar este elementul din care se alimentează sufletul. Origen, *De principiis*, III. 6, 6, în «P.S.B.», 8, 258.

celași ești»[215]. Și cu aceasta credem că e de ajuns ceea ce am răspuns împotriva lui Celsus la afirmația lui că «sufletul este opera lui Dumnezeu, iar natura corpului este alta». După concepția acestuia ar urma că nimic nu deosebește corpul liliacului sau al viermelui sau al broaștei de trupul eterat (al unei ființe cugetătoare n. tr.).

LVII

Va trebui oare să ne alăturăm unui om care, prin asemenea învățături, învinuiește pe creștini numai pentru că ei resping felul de argumentare care explică deosebirile dintre corpuri prin calitățile inerente acestora sau exterioare lor ? Știm și noi că există «și trupuri cerești și trupuri pămîntești» și că «alta este strălucirea trupurilor cerești» și «alta a celor pămîntești» și nici chiar a celor «cerești» nu este aceeași : «alta este strălucirea soarelui și alta strălucirea stelelor», ba și între aceste stele «stea de stea se deosebește în strălucire»[216]. De aceea, noi, care așteptăm înnoirea «morților», spunem că se produc schimbări și în calitățile trupului. La unele din ele «se seamănă întru stricăciune, înviază întru nestricăciune», se «seamănă întru necinste, înviază întru slavă», odată semănate «întru slăbiciune, înviază întru putere» și odată semănate «trup firesc, înviază trup duhovnicesc»[217]. Toți care acceptăm Providența sîntem convinși de faptul că este posibil ca materia, care stă la baza corpurilor, să primească însușiri pe care le voiește Creatorul, căci cu voia lui Dumnezeu, o calitate, așa cum este ea acum într-o asemenea materie, poate fi urmată de o alta, ca să zic așa, mai bună și superioară.

Și dacă, în schimbarea corpurilor, sînt căi rînduite încă de cînd există lumea și cît va exista ea, dacă va urma o cale nouă și diferită după stricăciunea lumii, pe care scrierile noastre o numesc «sfîrșitul veacului», nu știm dacă nu-i ceva admirabil că încă de acum, dintr-un om mort se formează șarpe, după cum spun cei mai mulți, din măduva spinării, ori se formează albină din bou, viespe din cal, cărăbuș din măgar și, în general, viermi din cele mai multe[218]. Desigur că, dacă Celsus își închipuie că aici e dovada că nimic din acestea nu este opera lui Dumnezeu, ci socotește că aceste calități nu sînt opera unei rațiuni divine, care schimbă calitățile în altceva, atunci eu nu mai înțeleg care este originea acestor schimbări.

---

215. *Ps.* 101, 26—28.
216. *I Cor.* 15, 40—43.
217. *I Cor.* 15, 43—44.
218. Cei mai mulți cercetători sînt de părere că în aceste ultime fragmente (52—57) reproduce o parte din argumentarea lui Celsus, iar nu a lui Origen, întrucît acesta — se știe din alte scrieri ale lui — nu admite teoria metempsihozei sau a migrării sufletului.

LVIII

Iată ce mai avem de adăugat la afirmația lui Celsus că «sufletul este opera lui Dumnezeu, pe cînd natura corpului este alta», afirmație prin care el lasă nu numai fără argumentare, dar și în termeni imprecişi, o învățătură de o asemenea importanță. El nu a lămurit una sau alta din întrebări : dacă orice suflet este opera lui Dumnezeu sau numai sufletul rațional ? La acestea noi spunem : Dacă orice suflet este opera lui Dumnezeu, atunci (este opera lui Dumnezeu și sufletul) ființelor necuvîntătoare cele mai de jos, pentru că alta este natura oricărui trup în comparație cu natura sufletului. După afirmațiile sale ulterioare, că *«animalele necuvîntătoare sînt mai plăcute lui Dumnezeu decît noi oamenii și că ele au un simț al divinității mai curat»* [219], pare să rezulte că nu numai sufletul oamenilor ci și sufletul animalelor necuvîntătoare este opera lui Dumnezeu. Aceasta este rezultatul concluziei afirmației lui Celsus, că acelea sînt mai plăcute lui Dumnezeu. Dacă numai sufletul rațional este opera lui Dumnezeu, atunci, mai întîi, el nu a lămurit o asemenea afirmație, în al doilea rînd, a vorbi în termeni imprecişi despre suflet, că nu orice suflet, ci numai cel rațional este opera lui Dumnezeu, ar însemna că nici natura fiecărui corp nu-i diferită de cea a sufletului. Or, dacă natura oricărui corp nu e diferită de cea a sufletului, ci corpul fiecărui animal este asemănător sufletului, reiese că corpul, al cărui suflet este opera lui Dumnezeu, se deosebește de corpul în care sălășluiește un suflet care nu este opera lui Dumnezeu. Și astfel se dovedește falsa afirmație că «nimic nu deosebește corpul unui liliac, al unui vierme sau al unei broaște de corpul omului».

LIX

Este fără temei să susții că unele pietre și niște construcții ar fi mai curate sau mai spurcate decît alte pietre sau alte construcții, după cum sînt ele destinate să fie lăcaș de cinstire a lui Dumnezeu, sau să adăpostească în ele trupuri ale unor ființe de ocară și nelegiuite, dar că, dimpotrivă, nu același lucru s-ar putea spune despre unele corpuri că nu se deosebesc de altele pe motiv că în ele sălășluiesc ființe cuvîntătoare sau necuvîntătoare, ființe mai mult sau mai puțin virtuoase sau oameni dintre cei mai răi [220]. O asemenea concepție a făcut ca unii să divinizeze trupurile oamenilor superiori, ca unele ce ar fi adăpostit un suflet virtuos, și «în schimb, nu acordă nici un fel de cinstire trupurilor oamenilor celor mai răi, nu pentru că o asemenea părere ar fi întru totul

219. A se vedea mai jos, aceeași idee : IV, 88.
220. Aceeași idee și mai încolo : V, 24.

sănătoasă, ci pentru că obiceiul acesta izvora dintr-o oarecare tradiție generală. Se va gîndi oare un înțelept, la moartea lui Anitos[221] și a lui Socrate, dacă se va acorda același fel de înmormîntare pentru trupul lui Socrate și pentru trupul lui Anitos, pregătind oare pentru amîndoi un același fel de mormînt ?

(Am spus) acestea (de mai sus) din cauza afirmației lui Celsus că *«nimic din acestea nu este opera lui Dumnezeu»*, înțelegînd prin «acestea» fie trupul omului sau al șerpilor ieșiți din corpul acestuia, fie corpul boului sau al albinelor ce ies din corpul boului, fie corpul calului sau al măgarului sau al viespilor și cărăbușilor ce ies din corpul calului sau al măgarului. Am fost silit să accentuez acestea (ca răspuns) la afirmația lui Celsus că «sufletul este opera lui Dumnezeu, dar natura corpului este cu totul alta».

LX

În continuare Celsus vrea să precizeze că : *«este comună natura tuturor corpurilor sus amintite, după cum aceeași este și schimbarea care vine și revine în chip regulat în viața lor»*. Și în această privință este clar, din cele afirmate mai înainte, că nu numai corpurile arătate, ci natura lor este comună și astrelor «cerești». Și dacă așa stau lucrurile e clar că după el (teoretic sau și în realitate) natura tuturor corpurilor este una singură în schimbarea ei care vine și revine iarăși în același mod. Și e limpede că așa stau lucrurile după cei care concep lumea coruptibilă[222]. Dar și cei care nu cred că lumea e coruptibilă nici cu acceptarea unei a «cincea esențe»[223], se vor strădui să demonstreze că și după ei una singură este natura tuturor corpurilor, în schimbarea ei, care vine și revine în același mod. Astfel, și ceea ce se pierde rămîne în schimbare, căci materia substrat rămîne și după ce s-a pierdut calitatea, conform celor care introduc conceptul de materie necreată. Iar dacă se va putea dovedi prin vreun argument cum că materia nu este necreată, ci că ea a fost creată spre un anumit scop, atunci rezultă clar că ea nu poate avea natură de a persista, decît admițînd ipoteza că ar fi necreată. Dar nu despre așa ceva trebuie să vorbim noi acum, spre a răspunde la acuzațiile lui Celsus.

LXI

Celsus afirmă că *«nici un lucru provenit din materie nu este nemuritor»*. La aceasta s-ar putea răspunde astfel : dacă nimic din cele provenite din materie nu este nemuritor, atunci, sau întreaga lume este

221. Acuzator în procesul intentat lui Socrate.
222. E vorba de stoici, care susțin conflagrația universală !
223. Adepții lui Platon.

nemuritoare, şi deci ea nu poate proveni din materie, sau ea nu este o creaţie nemuritoare. Aşadar, dacă lumea este nemuritoare — şi cu această afirmaţie sînt de acord cei care susţin că numai sufletul este opera lui Dumnezeu şi că el apare ca dintr-un vas sau dintr-un crater [224], — atunci să dovedească Celsus că lumea nu provine dintr-o materie fără formă şi fără calitate, drept dovadă că nimic din ce-i format din materie nu este nemuritor. Dacă însă lumea s-a născut din materie, atunci ea nu este nemuritoare. Nefiind nemuritoare, ci fiind produs al materiei şi supusă schimbării, atunci este lumea ceva muritor şi coruptibil sau nu este ? Şi dacă ea este ceva coruptibil, este ea coruptibilă tocmai pentru că nu este lucrare a lui Dumnezeu ? Atunci ce se va întîmpla cu sufletul, creatura lui Dumnezeu, cînd se va nimici lumea ? Să ne răspundă la această întrebare Celsus ! Să spună dacă răsturnînd conceptul de nemuritor, lumea este nemuritoare, deşi supusă, pe de o parte, descompunerii, iar pe de alta, nesupusă descompunerii, ca una ce ar putea să participe la moarte fără să moară ? [225] Este clar că, după el, lumea va fi în acelaşi timp şi ceva muritor şi ceva nemuritor, putînd participa la amîndouă stările, şi că ceva poate fi muritor şi fără să moară, acceptînd conceptul nemuritor, nemuritor nu prin natură faţă de conceptul propriu-zis de nemuritor, ci ca ceva ce nu moare ! În ce sens, aşadar, făcînd această distincţie, ar spune el că nimic născut din materie nu este nemuritor ? Supuse unui examen riguros, aceste afirmaţii şi alte cugetări, examinate în adîncime, pot fi respinse ca unele ce nu cuprind ceva solid şi de necontestat. În concluzie, Celsus mai adaugă : *este de ajuns în această privinţă, iar dacă cineva ar dori să cunoască mai mult şi să cerceteze, atunci va şti*. Să vedem, aşadar, şi noi, oameni mărginiţi, cum ne crede el, ce concluzii, fie ele şi puţine, am putea să tragem după ce l-am ascultat şi după ce am cercetat toate.

LXII

În acord cu cele de mai sus, Celsus crede că poate să explice, prin cîteva expresii, întrebările despre natura răului, întrebări cercetate în diverse moduri şi explicate în chip diferit în numeroase lucrări importante. *În fiinţa umană răul nu ar fi nici mai mare, nici mai mic în trecut decît în prezent sau decît în viitor, căci natura universului este mereu una şi aceeaşi, iar originea răului întotdeauna aceeaşi.* Îmi pare că a-

224. Platon, *Timeu* 41 d-e.
225. Dintre platonişti unii admit că fiind creată, lumea totuşi va pieri, alţii că, fiind opera lui Dumnezeu, e menţinută prin darul Lui.

ceste afirmații sînt o parafrazare a unui text din opera *Theetet* a lui Platon [226], în care Socrate spunea: «Nici nu este cu putință ca răul să dispară din lume și nici nu e cu putință ca el să-și aibă temeiul la zei» ș.a.m.d. Se pare că Celsus nu a înțeles exact pe Platon, el care și-a intitulat cartea, îndreptată împotriva noastră, *Discurs adevărat*, dorind să cuprindă tot adevărul într-o singură scriere. Afirmația din Timeu că «zeii purifică pămîntul prin potop» [227] vrea să invedereze că pămîntul purificat prin potop conține mai puțin rău în comparație cu vremea de dinainte de purificare. Și cu această afirmație, anume că răul este mai mic, ne aflăm și noi în concordanță cu gîndirea lui Platon, și anume cu textul din *Theetet*, care spune că: «nu e cu putință ca răul să dispară cu totul din viața omenirii».

LXIII

În schimb, nu pot să înțeleg în ce chip, în timp ce acceptă ideea de Providență, atît cît putem să deducem pe baza cărții lui, afirmația lui Celsus că într-un anumit moment nu există nici un rău mai mare decît altul mai mic, ci ca și cum ar fi determinat, infirmîndu-și astfel prea frumoasa-i învățătură după care păcatul și răul sînt nelimitate [228] sau cu un cuvînt propriu filosofic ele ar fi infinite. Or potrivit afirmației că «răul nu a fost, nu este și nu va fi mai mic sau mai mare», urmează concluzia, în consens cu cei care susțin ideea incoruptibilității lumii, că echilibrul dintre elemente este păstrat de Providență, care nu permite ca unul din ele să precumpănească, încît lumea să piară. Astfel parcă o Providență ar veghea asupra răului, oricît ar fi el de mare, să nu devină mai mare sau mai mic [229]. Dar, afirmația lui Celsus despre rău poate fi combătută și în alt mod, adică cu argumentele filosofilor care au cercetat chestiunile despre rău și bine și le-au confirmat cu exemple din istorie, explicînd, de pildă, că la început femeile desfrînate se țineau în afara cetății și erau mascate, oferindu-se pe bani oamenilor doritori de plăceri, dar apoi au devenit mai îndrăznețe și și-au lepădat masca, fără, însă, să le fie îngăduită, prin lege, intrarea în cetate, ele rămînînd încă în afara lor. Mai apoi, perversiunea devenind cu fiecare zi tot mai mare, ele și-au luat îndrăzneala și au intrat în cetate. Acestea le poves-

226. Platon, *Theetet* 176 a.
227. Platon, *Timeu* 22 b.
228. Pentru antici conceptul de nelimitat pare a fi însemnat «vidul», golul, irealul, de care se știe că se speriau (horror vacui). Să fie astfel confirmată identitatea dintre neant și răutate și automat și cea dintre ființă și bunătate? Poate. Cf. Borret, *op. cit.*, II, 340—341.
229. Se pare să ideea menținerii acestui echilibru universal va fi fost formulată tot de Filon, *De providentia* 2, 98.

teşte Hrisip în *Introducerea la problema binelui şi a răului*[230]. Că răul se poate întinde sau reduce este dat exemplul «oamenilor numiţi dubli», care se ofereau public, pasiv sau activ, ca mijloc de plăceri[231]. Mai apoi, supraveghetorii pieţelor i-au alungat, iar despre cele ce s-au produs în viaţa oamenilor din creşterea nestăvilită a răului se poate spune că mai înainte răul nu exista. Totuşi cele mai vechi povestiri, oricît ar fi ele de puţin favorabile moralităţii oamenilor, nu aduc mărturie despre fapte atît de respingătoare.

LXIV

Faţă de unele ca acestea şi altele asemănătoare, oare nu apare ridicol Celsus cînd socoteşte că răul nu ar fi mai mare sau mai mic (într-o epocă decît în alta n. tr.)? căci chiar dacă natura universului este una şi aceeaşi, răutatea nu este totdeauna întru totul aceeaşi. Căci, după cum una şi aceeaşi este natura unui om, nu rămîn aceleaşi nici raţiunea, nici gîndirea şi nici acţiunile lui: o vreme nu a dobîndit raţiune, altădată împreună cu raţiunea i-a venit şi răutatea şi aceasta într-o măsură mai mare sau mai mică. Este un timp cînd se poate îndrepta spre virtute şi poate spori în ea mai mult sau mai puţin, iar uneori poate ajunge de la virtute la o contemplare mai înaltă sau mai puţin înaltă[232]. La fel se poate spune şi despre natura universului, căci chiar dacă aceasta este una şi aceeaşi în condiţia ei, totuşi nu totdeauna au loc în univers aceleaşi fenomene. După cum nu totdeauna sînt rînduite numai vremi de belşug sau numai de lipsă şi nici totdeauna numai zile cu ploaie sau numai de uscăciune, tot aşa este rînduit să nu fie numai spor sau numai sărăcie de suflete superioare sau de suflete inferioare în măsură mai mică sau mai mare[233]. Învăţătura despre rău ce decurge de aici pentru cei care vor să explice totul cît mai exact posibil, este că răul nu rămîne totdeauna la acelaşi nivel, din cauza Providenţei care veghează asupra lucrurilor de pe pămînt, sau care trece la purificarea prin cataclism sau conflagraţie[234], poate nu numai pe pămînt, ci şi în univers, cînd e nevoie de o purificare, dacă răul a devenit peste măsură de întins.

---

230. «Dacă n-ar fi existat Hrisip n-ar fi existat o filosofie stoică» (D. Laertios, *op. cit.*, VII, 180 şi 183. trad. rom. 384). El a murit pe la 212 î. Hr. şi a argumentat filosofic conceptele stoicismului.

231. Eunucii.

232. «Pentru stoici raţiunea sau logosul care ne face capabili de a judeca îl formează totalitatea anticipărilor, care nu se completează decît cam la 7 ani sau chiar la 14 ani» spunea Aetios (*Plac.* 4, 11) sau Iamblic (*De anima ap. Stob.* 317, 21. Citat după M. Borret, *op. cit.*, II, 344).

233. Se pare că aici sînt tot convingerile lui Hrisip.

234. Platon, *Republica*, 379.

LXV

După acestea Celsus continuă : *«Care anume este originea răului nu este uşor de înţeles pentru un om de rînd, căci este de ajuns să se spună oamenilor simpli că răul nu provine de la Dumnezeu, ci este legat de materie şi face parte din ceea ce este muritor*[235]*, fluxul străbătut de muritori de la început pînă la sfîrşit fiind asemănător ciclurilor rînduite cu necesitate a fi cam aceleaşi totdeauna în trecut, în prezent şi în viitor*[236]. Cu alte cuvinte, Celsus afirmă că nu este uşor pentru un nefilosof să cunoască originea răului, ca şi cum un filosof ar putea să o înţeleagă fără efort, în timp ce unui om de rînd nu-i este dat s-o cunoască nici chiar dacă ar face un efort foarte mare. Eu, însă, răspund la acestea că nici chiar filosofului nu-i este uşor să înţeleagă originea răului şi nici nu-i este posibil să o priceapă cu claritate dacă nu-i va fi făcută limpede, graţie inspiraţiei divine, natura răului, dacă nu i se va explica cum s-a ivit răul şi dacă nu va fi făcut să mediteze la înlăturarea lui. Şi necunoaşterea lui Dumnezeu face parte din rău, iar răul cel mai mare constă în a nu cunoaşte chipul în care Dumnezeu trebuie preamărit şi adorat, ceea ce, judecînd şi după Celsus, unii filosofi nu au înţeles cîtuşi de puţin, lucru care reiese clar din existenţa diverselor interpretări filosofice despre rău. După convingerea noastră, însă, nimeni nu va putea să cunoască originea răului fără să fi înţeles că este un rău în a socoti că se poate salva credinţa prin legile rînduite în state, aşa cum sînt ele concepute în mod obişnuit. Şi nimeni nu va putea cunoaşte originea răului fără să fi înţeles cele scrise despre aşa-numitul diavol şi despre îngerii lui, anume ce a fost acesta mai înainte de a deveni diavol, cum a devenit aşa şi care este cauza căderii, deodată cu el, a îngerilor lui. Spre a cunoaşte originea răului trebuie să spunem despre demoni că ei au fost creaturi ale lui Dumnezeu, dar nu au fost creaţi ca să fie diavoli, ci au fost creaţi ca fiinţe dotate cu raţiune, însă la un moment dat voinţa lor i-a transformat în stare de demoni. Căci dacă există în viaţa omului vreo chestiune greu de înţeles, atunci printre cele ce au nevoie să fie adînc cercetate se află şi problema originii răutăţii şi a răului.

LXVI

Apoi, ca unul ce ar avea de dezvăluit cine ştie ce alte adevăruri adînci cu privire la originea răului, dar pe care le trece sub tăcere, limi-

235. Platon, *Republica*, 379 c. Idem, *Theetet* 176.
236. Platon, *Polit.* 369—370, dar şi Lucreţiu, *De rerum nat.* III, 854. Totuşi viaţa ne confirmă că nu poate fi vorba de «eternel retour», ci de «accidental retour», cînd e vorba de aceeaşi persoană.

tindu-se numai la ceea ce este pe măsura oamenilor simpli, Celsus spune că acestora le este de ajuns dacă știu că originea răului nu provine de la Dumnezeu, ci e legat de materie și sălășluiește în ființe muritoare. De fapt, e un adevăr clar că răul nu provine de la Dumnezeu, după cum afirmă și proorocul Ieremia, atunci cînd spune că «din gura Domnului nu pot ieși nici răul și nici binele» [237]. Pe de altă parte, după convingerea noastră, nu poate fi adevărat nici faptul că materia, care e strîns legată de ființa muritorului, ar putea fi cauza răului, ci principiul răului sau principiul cauzal al păcatului din om provine din voința rațională a fiecăruia [238]. Cugetul fiecăruia e cauza răutății lui. El e răul. Rele sînt doar faptele ce izvorăsc dintr-o astfel de voință, așa încît, după părerea mea ca s-o spun scurt și precis, răul nu constă în nimic altceva. Îmi dau bine seama că această problemă mai adîncă cere demonstrație mai amănunțită, care poate fi făcută numai de cel a cărui minte e luminată de Dumnezeu și care este socotit vrednic ca să înțeleagă această învățătură.

LXVII

Nu-mi dau seama ce profit a gîndit Celsus că scoate din defăimarea învățăturii noastre, expunînd, în mod ușuratic, o concepție care are nevoie de o demonstrație aprofundată spre a părea cît de cît de susținut, anume că lanțul periodic al muritorilor rămîne același de la început pînă la sfîrșit și că înlăuntrul ciclurilor rînduite să se repete au fost, sînt și ar urma să fie cu necesitate totdeauna aceleași lucruri. Dacă acest fapt ar fi adevărat, atunci s-ar desființa voința noastră. Dacă înlăuntrul ciclurilor, care se repetă totdeauna cu necesitate, a fost, este și va fi aceeași viețuire periodică a muritorilor, atunci este limpede că Socrate se va ocupa mereu cu filosofia, fiind tot timpul acuzat că introduce zei noi și corupe tineretul, că Anitos și Melitos [239] îl vor învinui mereu, iar adunarea din areopag îl va condamna la moarte prin otrăvire. Tot la sorocul respectiv Falaris [240] va fi ales din nou tiran al orașului și Alexandru din Feres [241] va săvîrși aceleași nedreptăți, iar oamenii vor fi condamnați să se chinuie alături de «taurul din Falaris» și să mugească în veci cu

237. *Ier.* 3, 37.

238. Idee adeseori afirmată de Origen: III, 42. A se vedea pe larg în *De princ.* III, 1, 1 ș.u.

239. Aceiași acuzatori ai lui Socrate, primul retor, celălalt aristocrat.

240. Falaris, tiran al orașului Agrigenti (570—554 î. Hr.), un stăpîn crud împotriva căruia s-a ridicat cu urlete, «ca de taur» un miner chemînd poporul la revoltă (sîntem doar în țara Mafiei!) după ce dădu foc tiranului.

241. Alexandru de Feres, tiran în Tesalina (370—357 î. Hr.) ucis de soția lui.

el. Dacă am accepta acestea nu înţeleg cum s-ar împăca ele cu faptele care depind de voinţa noastră şi cum ar mai putea avea vreun temei răsplata şi pedeapsa oamenilor. S-ar putea răspunde lui Celsus, în privinţa acestei păreri, că, dacă ciclul muritorilor este totdeauna asemănător, de la început pînă la sfîrşit şi înlăuntrul ciclurilor, care se repetă cu necesitate totdeauna aşa cum aceleaşi lucruri au fost, sînt şi vor fi, înlăuntrul ciclurilor care se repetă, Moise va ieşi din Egipt cu poporul iudeu, Iisus iarăşi va veni în lume să săvîrşească aceleaşi fapte, pe care nu o dată, ci de nenumărate ori le-a făcut în alte cicluri, ba şi creştinii vor fi aceeaşi creştini în ciclurile care se repetă şi chiar şi Celsus va scrie din nou aceeaşi carte, pe care a mai scris-o anterior, de nenumărate ori [242].

LXVIII

Aşadar, pe cînd Celsus susţine că numai perioada fiinţelor muritoare din lăuntrul ciclurilor mereu repetate a fost, este şi va fi totdeauna cu necesitate asemănătoare, cei mai mulţi dintre stoici mai susţin că nu numai perioada fiinţelor muritoare este asemănătoare, ci şi aceea a fiinţelor nemuritoare şi aceea a ceea ce ei socotesc zei [243]. Potrivit acestei teorii ar urma că după fiecare mistuire a universului, care a avut loc şi va avea loc de nenumărate ori să se repete mereu aceeaşi stare de la început pînă la sfîrşit! E drept că stoicii încearcă să-şi atenueze oarecum exagerările, susţinînd că oamenii dintr-o perioadă nu se deosebesc deloc de cei din perioadele anterioare, aşa încît n-ar mai urma ca acelaşi Socrate să se nască neapărat din nou, ci ar fi vorba doar de un om oarecare cu totul asemănător lui Socrate, căsătorit cu o femeie în totul asemănătoare Xantipei şi acuzat de unii într-un mod cu totul asemănător lui Anitos şi Melitos. Eu nu mai pot înţelege cum, pe de o parte, lumea este totdeauna una şi aceeaşi şi cu nimic deosebită de cealaltă, iar, pe de altă parte, lucrurile din ea nu mai sînt aceleaşi, ci cu totul asemănătoare (între ele). Problema care se referă însă atît la pasajele lui Celsus, cît şi la cele ale stoicilor va fi examinată în altă parte [244], pentru că nu este acum momentul potrivit şi nici nu a fost în intenţia noastră să insistăm aici asupra ei.

---

242. Un citat similar reproduce Origen şi în *De principiis*, II, 3, 4. Adam şi Eva vor greşi din nou, Moise va scoate iarăşi pe iudei din Egipt, Hristos va predica şi săvîrşi ceea ce făcuse de atîtea ori, ba însuşi Celsus îşi va repeta din nou defăimările sale. Unde-i atunci libertatea omului?

243. A se vedea şi aici: IV, 14; VI, 71.

244. V, 20.

LXIX

După acestea, Celsus spune: «*nici însușirile văzute ale omului nu trebuie socotite daruri ale lui Dumnezeu, ci totul se produce spre salvarea întregului, respectiv spre schimbarea unora în altele, așa cum am spus mai înainte*»[245]. Este de prisos să mai reluăm combaterea acestei păreri, la care am răspuns mai înainte, pe cît ne-a fost cu putință[246]. Tot atunci am răspuns și la altă afirmație a lui[247] care zicea că «*la ființele muritoare nici binele, nici răul nu pot fi sporite ori micșorate*[248], *după cum nici Dumnezeu nu simte nici o nevoie de a aduce vreo îmbunătățire acțiunilor Sale, căci El n-a făcut-o întocmai ca un om care a construit ceva defectuos și fără pricepere, ca să-i aducă apoi îndreptare, cînd o purifică prin potop și prin foc*». Cînd Dumnezeu împiedică răutatea să se reverse ca un val din ce în ce mai mare, eu gîndesc că o nimicește spre folosul întregului. Dacă, după acea nimicire a răutății, ar mai exista vreo rațiune sau nu ca ea să renască, asemenea întrebare va fi cercetată într-o lucrare specială[249]. Dumnezeu dorește totdeauna ca printr-o nouă îndreptare să se înlăture neajunsurile. Dacă la crearea universului toate au fost rînduite de El în modul cel mai bun și mai sigur, atunci cu atît mai mult s-a simțit nevoia unui remediu pentru cei care suferă din cauza viciului, cînd lumea întreagă a fost ca și întinată de el. Și nimic nu uită, și nimic nu va neglija să facă, în fiecare moment, din ceea ce se cuvine să facă într-o lume trecătoare și schimbătoare. Căci după cum agricultorul execută diverse lucrări agricole, după anotimp, impuse de sol și de culturi[250], tot așa și Dumnezeu ca pe niște anotimpuri — să mă exprim așa — poartă iconomia secolelor, lucrînd în fiecare din ele cît este necesar fiecăruia, spre buna păstrare a întregului, conceput și realizat de Dumnezeu, singurul Care pricepe limpezimile adevărului întreg[251].

LXX

Celsus a mai adus, în problema răului, un argument de acest gen: «*Chiar dacă ți se pare că ceva e rău, aceasta nu înseamnă că acel ceva este un rău, căci nu poți să știi dacă nu cumva acel ceva (rău) îți*

245. Cu alte cuvinte, așa cum spune Platon (*Legile* 903) chiar dacă individul trebuie să sufere un timp, Providența lucrează în așa fel încît prin salvarea întregului se fericește și individul.
246. IV, 60.
247. IV, 62—64.
248. IV, 11—13.
249. Nu-i probabil ca această lucrare să fi avut loc. În privința repetării ciclice a lucrărilor se pare că însuși Origen a ezitat să se pronunțe hotărît, dat fiind faptul că fiind liber, omul oricînd poate cădea din nou.
250. Aceeași temă reluată și în *Filocalia* XXII, 3 și în *De principiis* (II, 6, 2).
251. A se vedea *In Num. hom.* 14, 2.

aduce vreun folos ție sau altcuiva sau tuturor». Această afirmație prezintă oarecare temei, dar, pe de altă parte, ne face să înțelegem că natura răului n-ar fi cu totul negativă, pentru că el cuprinde ideea că ceea ce este socotit a fi rău pentru unul sau pentru altul, poate fi totuși de folos întregului. Însă, pentru ca nimeni să nu răstălmăcească greșit cele afirmate, gîndind că răutatea lui este sau ar putea fi de folos, vom răspunde că Dumnezeu, chiar dacă folosește păcătoșenia celor răi pentru a îndrepta colectivitatea, scoțînd din ea ceea ce este de folos pentru cei mulți, totuși fiecăruia i se lasă libertatea de alegere, iar răutatea unui astfel de om e tot atît de vrednică de condamnat după cum își merită condamnarea cel care se pune într-o situație care, chiar dacă ar fi utilă întregului, este totuși de criticat. Dacă despre un om care a săvîrșit fapte reprobabile într-un oraș și a fost condamnat din cauza lor la munci publice, utile tuturor, s-ar spune că un asemenea om ar aduce folos întregii cetăți, totuși nu-i mai puțin adevărat că un asemenea om a ajuns într-o situație condamnabilă, în care nici un om cu minte cît de cît sănătoasă nu ar dori să ajungă. Și Pavel, apostolul lui Iisus, ne învață că oamenii cei mai răi, chiar dacă pot să aducă un oarecare folos în lume, ajung în situații condamnabile datorită lor înșiși, după cum, în același timp, și cei mai virtuoși pot fi și cei mai folositori[252] în lume, fiind rînduiți în cea mai frumoasă stare datorită lor înșiși. «Într-o casă mare, zice Pavel, nu sînt numai vase de aur și de argint, ci și de lemn și de lut; și unele sînt spre cinste, iar altele spre necinste. Deci, de se va curăți pe sine de acestea, va fi vas de cinste, sfințit, de bună trebuință stăpînului, potrivit pentru tot lucrul bun»[253]. Iată ce am socotit să răspund la afirmația lui Celsus în care spune că dacă ți se pare ceva că e rău, aceasta nu înseamnă că acel ceva este cu adevărat un rău; nici nu poți să știi dacă acel ceva (rău) îți aduce vreun folos ție sau altcuiva.

LXXI

După acestea, Celsus ponegrește credința creștină, întrucît el nu a pătruns sensul unor texte din scrierile noastre cu privire la Dumnezeu, căruia îi atribuie gîndiri și simțiri omenești, pentru că în ele se întîlnesc expresii de *mînie* față de cei necredincioși și de *amenințări* la adresa păcătoșilor. La acestea trebuie să precizăm că: așa cum în vorbirea noastră cu copiii nu urmărim să ne arătăm forța oratorică, ci ne adaptăm la mintea lor slabă și facem ceea ce ni se pare nouă mai potrivit cu

252. C. Andresen crede (*op. cit.*, p. 65 ș.u.) că în argumentarea sa despre antropomorfismele folosite aici (mînia, amenințările lui Dumnezeu etc.), Origen ar fi fost influențat de stoici. Mai probabil că filosoful Albinos (sec. II) îi va fi servit de model.
253. *II Tim.* 2, 20—21.

vîrsta lor de copii, spre educarea și îndreptarea lor, tot astfel și Logosul sau Cuvîntul lui Dumnezeu a purtat grijă scrierilor Sale, măsurînd felul de exprimare cu puterea de înțelegere a ascultătorilor și după folosul lor sufletesc. În general, așa se confirmă și în Deuteronom, un asemenea mod de a exprima adevărurile despre Dumnezeu: «Așa te-a purtat Domnul Dumnezeul tău, cum ar purta un tată pe fiul său» [254]. În acest fel vorbește Cuvîntul, adoptînd felul oamenilor de a vorbi, spre folosul oamenilor. Nu aveau nevoie cei mulți, atunci cînd Dumnezeu li se înfățișa, să li se adreseze altfel decît potrivit lor. Dar cel ce aspiră la înțelegerea Sfintelor Scripturi va găsi în ele înțelesurile duhovnicești pentru adevărurile numite duhovnicești, comparînd [255] interpretarea textelor pentru oamenii mai simpli cu interpretarea vestirilor adresate oamenilor cu o minte mai înaltă, înțelesuri aflate adeseori în unul și același text, pentru omul care are puterea să le cuprindă.

LXXII

Vorbim despre «mînia lui Dumnezeu» nu ca de o pasiune a Lui, ci ca de un mijloc sever de îndreptare a oamenilor care au săvîrșit păcate grele și numeroase [256]. Că e în stare să îndrepteze ceea ce numim «mînia și urgia lui Dumnezeu» și că aceasta a fost și intenția Logosului dumnezeiesc, reiese limpede din psalmul al șaselea: «Doamne, nu cu mînia Ta să mă mustri, nici cu urgia Ta să mă certi»; [257] precum și din cartea lui Ieremia: «Ceartă-ne pe noi, Doamne, însă cu judecată, nu cu mînie, ca să nu ne împuținezi pe noi» [258]. Dacă vei citi în cartea a doua a Regilor despre «mînia Domnului» [259], care a îndemnat pe David să poruncească numărătoarea poporului, iar în cartea întîia a Cronicilor vei citi că diavolul a îndemnat pe David [260] și dacă vei face o comparație a celor scrise acolo, vei vedea asupra cui se abate mînia. «Fii» ai acestei mînii s-au făcut toți oamenii, spune (apostolul) Pavel, «din fire eram fiii mîniei ca și ceilalți» [261]. Aici nu se vorbește de mînia lui Dumnezeu ca de o patimă a Lui, ci de una pe care oricine și-o pregătește prin păcatele ce le săvîrșește. Acest lucru îl învederează apostolul Pavel cînd vorbește de «bogăția bunătății lui Dumnezeu și a îngăduinței și a îndelungii Lui

254. *Deut.* 1, 3.
255. *I Cor.* 2, 13.
256. Stoicii respingeau teoria vindicativă a pedepselor. Seneca, *Despre liniștea sufletească,* I, 19, 7. Platon, *Gorgias 525* a-b trad. Al. Cizek în colecția «Platon Opere» I, ed. P. Creția, C. Noica, București, 1974, p. 390—391.
257. *Ps.* 6, 1 .
258. *Ier.* 10, 24 (trad. sin. 1914).
259. *II Regi* 24, 1.
260. *I Paral.* 21, 1.
261. *Ef.* 2, 3.

răbdări» pentru cel care nu știe că «bunătatea lui Dumnezeu îndeamnă la pocăință». «După învîrtoșarea ta și după inima ta nepocăită îți aduni mînie în ziua urgiei și a arătării dreptei judecăți a lui Dumnezeu»[262]. Cum își poate cineva «aduna o comoară de mînie în ziua urgiei» dacă mînia este înțeleasă ca o pasiune? Cum ar putea îndrepta pe cineva «patima mîniei»? Și cuvîntul, care ne învață să nu ne mîniem cîtuși de puțin, spune în psalmul al treizeci și șaselea: «Părăsește mînia și lasă iuțimea»[263], precum și (apostolul) Pavel: «Lăsați toate acestea: mînia, iuțimea, răutatea, hula, cuvîntul de rușine din gura voastră»[264]. S-ar putea oare atribui lui Dumnezeu o patimă de care El voiește să ne liberăm cu totul? Este clar, așadar, că cele afirmate cu privire la «mînia lui Dumnezeu» se interpretează în mod alegoric, așa cum se scrie și despre «somnul» Lui, din care părea că-L deșteaptă proorocul: «Deșteaptă-Te, pentru ce dormi, Doamne?»[265] Și iarăși: «Și S-a deșteptat Domnul ca cel ce doarme, ca un viteaz amețit de vin». Dacă, deci, Domnul ar semnifica altceva, nu ceea ce arată și scrisul obișnuit al cuvîntului, de ce nu ar putea fi înțeleasă în sens asemănător și «mînia lui Dumnezeu»? Amenințările cu mînia lui Dumnezeu sînt și ele avertismente cu privire la ceea ce li se va întîmpla oamenilor răi, ca niște recomandări ale medicului făcute bolnavilor: «am să te operez și am să te cauterizez dacă nu ai să urmezi prescripțiile mele și dacă nu ai să ții regimul alimentar și celelalte recomandări». Noi nu atribuim lui Dumnezeu patimi omenești, nici nu avem păreri lipsite de cuviință față de El și nici nu ne reprezentăm în mod greșit explicațiile luate chiar din Scriptură și comparate între ele. Dascălii învățăturii noastre au și ei această sarcină: să înlăture interpretările simpliste și, pe cît le stă în putință, să facă pe ascultătorii lor mai deschiși la minte.

LXXIII

În urma faptului că n-a înțeles textele în care se descrie mînia lui Dumnezeu, Celsus adaugă: «*Nu-i oare de rîs ca din pricina mîniei sale față de iudei un om*[266] *să le extermine acestora toți tinerii capabili de luptă, să le ardă și să le nimicească orașele, iar apoi, auzind despre acestea, Dumnezeu Atotputernicul să Se mînie, să Se tulbure, să amenințe și la urmă să trimită în lume pe Fiul Său și Acesta să pătimească atît de mult?*»

262. *Rom.* 2, 4—5.
263. *Ps.* 36, 8.
264. *Col.* 3, 8.
265. *Ps.* 43, 25; 78, 5.
266. Titus.

Omorîrea tuturor tinerilor și incendierea orașelor provocate de suferințele cu care au îndrăznit iudeii să chinuie pe Iisus n-au fost altfel socotite decît ca o «comoară a mîniei», pe care ei și-o adunaseră și anume : judecata lui Dumnezeu, care a căzut asupra lor în urma unei rînduieli dumnezeiești, potrivit cunoscutei expresii uzuale evreiești «mînie». În schimb, a fost intenția Fiului lui Dumnezeu Celui Prea Înalt de a suferi pentru mîntuirea neamului omenesc, așa cum am arătat mai înainte [267], pe cît am putut.

Și Celsus continuă : *«Totuși, fiindcă nu discutăm numai despre iudei — nu aceasta a fost intenția mea — ci despre întreagă firea omenească, după cum am promis* [268] *am să explic mai pe larg cele spuse»*. La auzul acestor cuvinte, care cititor modest și conștient de neputințele omenești nu s-ar tulbura de aroganța cu care Celsus pune în vedere că va da explicații despre întreagă firea și despre tot ce se petrece în ea, nedîndu-și seama că ar călca, printr-o lăudăroșenie sfruntată, adevărul pe care l-a afișat în titlul cărții sale ? Să vedem, așadar, ce vrea să spună prin «explicațiile despre întreaga fire și despre tot ce se petrece în ea», pentru care făgăduiește să «explice mai pe larg cele spuse».

LXXIV

Cu multe ne mai învinuiește Celsus. Între altele și cu aceasta : *«de ce afirmați voi că tot ce a creat Dumnezeu a creat de dragul omului ?»* [269]. Or, descriind animalele și agerimea manifestărilor lor, *Celsus pretinde că nu numai de dragul omului a creat Dumnezeu totul, ci a făcut acest lucru și de dragul celorlalte viețuitoare necuvîntătoare*. Am impresia că el se exprimă aici ca și cei care, orbiți de ura față de dușmanii lor, îi bîrfesc tocmai pentru calitățile care sînt admirate de cei mai buni prieteni ai lor. Căci, după cum atunci cînd ura orbește pe oameni și-i împiedică să observe că judecă și pe prietenii lor în învinuirile îndreptate împotriva dușmanilor, tot așa și Celsus, în întunecimea minții sale, n-a observat că atacă și pe filosofii stoici, care, nu fără dreptate, pun înaintea tuturor ființelor necugetătoare pe om și, în general, firea cugetătoare, în primul rînd pentru binele ființelor cugetătoare [270]. Aceste

267. I, 54—55 ; 61 ; II, 16 ; 23.

268. IV, 52.

269. Ideea că Dumnezeu a creat totul numai de dragul omului era cunoscută primilor scriitori bisericești. «Ceea ce e sufletul în trup, aceea sînt creștinii în lume», spunea autorul Epistolei către Diognet (VI, 1). «Pe toate le-a făcut Dumnezeu pentru oameni» zicea Iustin (*Apologia*, II, 5).

270. «Quorum igitur causa quis dixerit, effectum esse mundum ? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur» declară Cicero, *De natura deorum* II, 160 (citat după Röhm *op. cit.*, 529).

E drept că Celsus obiectează că, departe de a fi inferioare, animalele sînt mai bine dotate de natură. La care Origen răspunde că totuși omul și aici se dovedește superior (IV, 74—98).

ființe cugetătoare sînt cele mai importante dintre toate viețuitoarele și joacă rolul odraslelor care asigură conducerea lumii, pe cînd ființele necugetătoare și neînsuflețite sînt doar ca un înveliș care înconjoară doar fătul în pîntecele mamei.

Mai mult, după părerea mea, pe cînd în orașe controlorii mărfurilor și ai tîrgurilor nu supraveghează decît pe oameni, în timp ce cîinii și celelalte vietăți necuvîntătoare se înfruptă, în drum, din ceea ce este de prisos, tot așa și Providența se îngrijește, în primul rînd, de ființele cugetătoare, urmînd, desigur, ca și cele necugetătoare să profite din cele ce au fost create pentru oameni. De aceea, după cum greșește cel ce spune despre controlorii tîrgurilor că poartă grijă mai mult de oameni decît de cîini, deoarece și așa cîinii adună, în trecere, din cele ce se găsesc de prisos la vînătoare, cu atît mai mult Celsus și cei care cred ca el se fac vinovați în fața lui Dumnezeu, care poartă de grijă doar de ființele cuvîntătoare, atunci cînd declară: de ce toate aceste lucruri ar fi destinate mai mult pentru hrana oamenilor decît pentru cea a plantelor, a arborilor, a ierburilor, a spinilor etc.?

LXV

Mai întîi Celsus e de părere că *«tunetele, fulgerele și ploile nu pot fi lucrări ale lui Dumnezeu»*, lăsînd prin aceasta să se întrevadă că el e ucenic al lui Epicur. În al doilea rînd, el mai adaugă: *«Chiar dacă am admite că ele sînt lucrări ale lui Dumnezeu, totuși ele nu sînt produse spre a fi hrana noastră, a oamenilor, mai mult decît a plantelor, a arborilor, a ierburilor și a spinilor»*.

Ca un adevărat adept al lui Epicur, Celsus acceptă că toate operele create sînt rezultatul întîmplării, nu al Providenței. Or, dacă aceste lucruri nu sînt făcute mai mult în folosul nostru decît al arborilor, al ierbii și al spinilor, atunci e limpede că ele nu provin din Providență, sau că provin de la o Providență care nu poartă grijă de noi mai mult decît de arbori, de iarbă și de spini. Dar oricare din aceste presupuneri constituie o impietate și este o nebunie să formulezi astfel de păreri ca să răspunzi unui om care ne critică tocmai pe noi de impietate! Din cele spuse oricine poate deduce cine anume e lipsit de pietate.

Și el continuă: *«S-ar putea spune oare că ele cresc numai în folosul oamenilor* (e vorba de plante, de arbori, de ierburi, de spini)? *De ce să pretinzi că ele cresc mai mult pentru oameni decît pentru cele mai sălbatice dintre viețuitoarele necuvîntătoare?»* Să spună limpede Celsus: marea diversitate a celor ce cresc pe pămînt oare nu sînt opera Provi-

denţei? Sînt ele doar un joc oarecare al atomilor? El să fi creat atîtea specii diferite? Oare numai graţie acestui joc sînt pe lume atîtea soiuri de plante, de arbori, de ierburi asemănătoare întreolaltă? Nici o forţă conducătoare nu le-a adus la viaţă şi originea lor nu se datoreşte oare unei inteligenţe mai presus de orice admiraţie? Noi creştinii, care cinstim numai un singur Dumnezeu, Care a creat toate acestea, pentru care aducem mulţumiri Creatorului că ni le-a rînduit nouă şi pentru noi, după cum şi vietăţile ni le-a pus la dispoziţie, pregătind tuturora un sălaş atît de nesfîrşit, mărturisim: «Cel ce răsari iarbă dobitoacelor şi verdeaţă spre trebuinţa oamenilor; ca să scoată pîine din pămînt; şi vinul veseleşte inima oamenilor; ca să veselească faţa cu untdelemn şi pîinea inima omului o întăreşte»[271]. Ce este de mirare că a pregătit hrană pînă şi vietăţilor celor mai sălbatice? Căci pînă şi despre aceste vietăţi au spus unii filosofi că au fost create ca să pună la încercare forţa cugetătoare a omului, cum spune undeva unul din înţelepţii noştri: «Şi nu este pentru ce să zici: ce este aceasta? Că toate la vremea lor se dovedesc de folos». Şi «Nu pot zice: ce este aceasta? pentru ce este aceasta? căci toate sînt făcute cu un scop»[272].

LXXVI

Mai departe, Celsus tăgăduieşte că Providenţa a făcut produsele pămîntului mai mult pentru noi decît pentru cele mai sălbatice vieţuitoare, zicînd: *«noi, oamenii, ne asigurăm hrana cu mari oboseli şi suferinţe, în timp ce pentru animale ea creşte fără însămînţare şi fără muncă»*[273]. El nu vede că vrînd ca mintea omului să fie pusă la probă în toate privinţele, pentru ca să nu se lenevească şi să rămînă ignorantă în arte, Dumnezeu a creat pe om lipsit, aşa încît lipsa însăşi să-l constrîngă să inventeze îndeletnicirile şi meseriile, unele prin care să se hrănească, iar altele prin care să se ocrotească. Pentru cei care n-ar avea de gînd să studieze tainele dumnezeieşti şi nici filosofia, ar fi mai bine dacă ar rămîne lipsiţi, pentru ca să-şi pună la contribuţie inteligenţa la inventarea literelor, căci belşugul i-ar face să-şi nesocotească cu totul inteligenţa.

Aşadar, nevoia de ceea ce este necesar vieţii e cea care a produs cultura cîmpului, viticultura, grădinăritul, tehnica construcţiilor şi a fierului, precum şi fabricarea uneltelor necesare cîştigării hranei. Nevoia de adăpost a produs ţesătoria după ce materialul respectiv a fost dărăcit şi tors, apoi arta de a construi şi astfel s-a ridicat inteligenţa pînă la arta arhitecturii. Lipsa celor necesare a făcut să se transporte prin navigaţie

271. *Ps.* 103, 15—17.
272. *Is. Sir.* 39, 22, 26.
273. Homer, *Odiseea* IX, 109. Şi Lucreţiu era de aceeaşi părere V, 205—217, 218—234 (omul e inferior animalelor).

și prin cîrmuirea vapoarelor produsele din unele ținuturi acolo unde ele lipseau. Și tot din astfel de pricini trebuie admirată Providența, care a creat, spre folosul ei, ființa cugetătoare, oricît de neajutorată ar părea ea cînd o comparăm cu viețuitoarele necugetătoare. Fiind lipsite de înclinări spre arte, viețuitoarele acestea își au hrana de-a gata, dar au și o ocrotire tot de-a gata, fiind prevăzute cu peri, cu pene, cu scoici.

Cred că ajunge atîta pentru a răspunde cuvintelor lui Celsus : «noi, oamenii, ne asigurăm hrana cu mari oboseli și suferințe, pe cînd pentru ele cresc fără însămînțare și fără muncă».

LXXVII

După acestea, uitîndu-și parcă scopul lui de a învinui pe iudei și pe creștini, Celsus se leagă de afirmația tragedianului Euripide, pe care-și dă silința s-o combată, pentru că i se pare că nu îi împărtășește părerile. Iată versurile de care se leagă Celsus : *«Vrei să-mi amintești de versul lui Euripide că și soarele și luna sînt în slujba muritorilor ?* [274] *Dar de ce în slujba noastră și nu a furnicilor și a muștelor ? Și lor le-mbie noaptea răgaz pentru odihnă, iar ziua prilej de a lucra și a alerga».* Se poate vedea, așadar, că nu numai iudeii și creștinii au spus că și soarele și celelalte astre sînt în folosul oamenilor. Ca unul care a ascultat lecțiile lui Anaxagora [275] «despre natură», și care, nu pe degeaba, va fi numit «filosof al scenei» [276], Euripide a știut să declare acest lucru folosind intermediul exprimării prin sinecdocă, adică declarînd că toate își au rostul lor, dar, în fond, referindu-se la unul singur, la ființa cugetătoare care e omul. Așa se explică de ce a zis că «și soarele și luna stau în slujba omului» (adică și luminătorul zilei și cel al nopții). Și a numit Euripide soarele zi, pentru că lumina lui e cea care produce ziua, dar și ca să ne învețe că cei care au nevoie și de zi și de noapte sînt ființele sublunare sau cele superioare, pe cînd celelalte nu au situația celor de pe pămînt. Așadar, ziua și noaptea sînt de folos muritorilor, singurii care au fost zidiți ca ființe cugetătoare. Chiar dacă furnicile și muștele lucrează și ele ziua, iar noaptea se odihnesc, orientîndu-se și ele după ceea ce a fost creat pentru om, aceasta nu ne dă dreptul să spunem că ziua și noaptea au fost create și pentru furnici și pentru muște sau pentru alte asemenea vietăți. De aceea trebuie să credem că în planurile Providenței ziua și noaptea au fost create pentru oameni.

274. *Fenicienele* 546 (citat încă o dată aici : IV, 30).

275. Anaxagora († 428 î. Hr.) era un îndrăgostit de științele naturii, de aceea Euripide îl preamărește cu versurile: «fericit bărbatul care s-a dăruit științei» (N. Balca, *op. cit.*, p. 61).

276. Euripide († 406 î. Hr.), tragedian grec, cu replici etice profunde.

LXXVIII

Celsus obiectează și asupra motivelor: de ce omul e superior animalelor și îndeosebi de ce tocmai în folosul oamenilor să fi fost create animalele necugetătoare: «*La afirmația că: noi sîntem regi peste animalele fără rațiune, pentru motivul că le putem prinde prin vînătoare, pregătindu-ne din ele ospețe, răspundem: de ce să nu fi fost creați și noi în folosul acelor animale, pentru că și ele ne vînează și ne mănîncă? Mai mult, noi oamenii sîntem cei care avem nevoie de plase, de arme, de ajutorul mai multor oameni și de cîini împotriva animalelor pe care le vînăm, în vreme ce lor le-a dat natura, de la început, arme la îndemînă ca să ne supună cu ușurință puterii lor*» [277].

Se vede, chiar și numai din acestea, în ce chip ni s-a dat inteligența ca mare ajutor și ca armă mai puternică decît oricare altă armă cu care ni se pare că sînt înzestrate oricare din fiarele sălbatice. În orice caz, deși mai slabi la trup decît multe animale și cu mult mai mici decît unele din ele, totuși prin inteligență noi le întrecem chiar și pe cele mai sălbatice, iar la vînătoare prindem chiar și elefanți uriași. Pe cele pe care natura le-a făcut ușor de îmblînzit, noi le domesticim prin blîndețe. Împotriva celor pe care nu le putem îmblînzi sau care odată domesticite s-ar părea că nu ne mai sînt de vreun folos, ne apărăm, pentru siguranța noastră, prin aceea că le ținem închise, iar dacă avem nevoie să ne hrănim din ele, le sacrificăm ca și pe animalele domestice. Creatorul le-a rînduit, așadar, pe toate în folosul «animalului cugetător» (omului) și al inteligenței sale naturale. În alte împrejurări ne folosim, de pildă, de cîini la paza oilor ori a vitelor, a caprelor și a caselor, la alte treburi ne folosim de boi pentru lucrarea cîmpului, în alte împrejurări înjugăm alte animale pentru dusul poverilor. Se spune că rasele de lei, de urși, de pantere, de mistreți și de alte animale de acest gen ne-au fost date tot pentru a dezvolta curajul în noi [278].

LXXIX

Apoi Celsus se adresează oamenilor care au conștiința că sînt cu mult superiori animalelor necugetătoare, zicînd: «*La afirmația voastră că Dumnezeu v-a dat puterea să prindeți animalele sălbatice și să vă folosiți de ele, noi observăm că înainte de a fi existat orașe și meserii, precum și asociații, arme sau năvoade, oamenii erau aceia care erau răpiți și devorați de animale, iar nu animalele de către oameni*» [279].

---

277. Aceeași idee și la Lucrețiu, *De rerum nat.* V, 219.
278. În toate acestea superioritatea omului se verifică prin inteligența lui.
279. Lucrețiu, *op. cit.*, V, 932—968 («Despre viața omului primordial»).

Chiar dacă oamenii prind fiare şi fiarele răpesc pe oameni, observă ce mare deosebire este între biruinţa inteligenţei asupra forţei sălbatice şi brute şi între apărarea contra cruzimii animalelor care nu pot face uz de inteligenţă. Şi cînd zice : «înainte de a fi existat oraşe şi meserii şi asociaţii omeneşti» se vede că Celsus uită ce a spus mai înainte : *«Lumea e necreată şi nepieritoare, numai lucrurile pămînteşti sînt supuse potopului şi incendiilor, dar nici ele nu cad în acelaşi timp în aceste calamităţi».*

Atunci, chiar presupunînd că ar fi existat o lume necreată, nu poţi vorbi de un început, după cum nu poţi găsi un anumit timp în care să nu fi existat nici un fel de oraşe sau meserii ! Să ne închipuim totuşi că în această privinţă Celsus ar fi de aceeaşi părere cu noi, cu toate că el nu s-ar fi împăcat nici cu el însuşi şi cu cele spuse de el mai înainte. În ce măsură reuşeşte el să aducă dovezi că la început oamenii erau răpiţi de animale şi erau devoraţi de ele, cîtă vreme animalele nu erau încă răpite de oameni ? Pentru că dacă lumea există datorită Providenţei şi faptului că Dumnezeu le rînduieşte pe toate, atunci este necesar ca micile scîntei a ceea ce este neamul omenesc să fi fost prezente la începutul existenţei [280], puse sub paza fiinţelor superioare în forma unei legături sociale oarecare între firea dumnezeiască şi oameni. Este ceea ce poetul din Askra a compus zicînd :

> «Căci erau pe atunci banchete şi adunări comune
> între zei nemuritori şi între oameni muritori» [281].

LXXX

Şi cuvîntul lui Dumnezeu, transmis de Moise, ne prezintă pe cei dintîi oameni ca ascultînd glasul dumnezeiesc şi mesajele divine şi avînd cîteodată impresia că văd pe îngerii lui Dumnezeu venind să-i cerceteze. Se cădea, într-adevăr, ca la începutul lumii firea omenească să fie ajutată mai mult, pînă în momentul cînd, prin progresul pe drumul cunoaşterii şi al altor virtuţi şi în inventarea artelor, oamenii au putut trăi prin ei înşişi, fără să aibă nevoie de ajutor şi de îndrumarea continuă, manifestată în chip tainic, a slujitorilor voinţei dumnezeieşti. Prin urmare, nu-i adevărat că la început oamenii erau răpiţi şi devoraţi de fiare şi nicidecum că fiarele prindeau pe oameni.

Tot de aici reţinem şi alt cuvînt, tot atît de eronat, al lui Celsus : *«din acest punct de vedere Dumnezeu a lăsat ca oamenii să fie mai mult supuşi fiarelor»* (decît invers n.tr.). Dar Dumnezeu n-a supus pe oameni fiarelor ; dimpotrivă, El a îngăduit ca fiarele să fie prinse cu ajutorul

280. Idei luate din Platon, *Legile* 677 a-b.
281. Hesiod fragm. 82 (216) citat după M. Borret, *op. cit.*, II, 383.

inteligenței oamenilor și a iscusinței lor, prin inteligență, căci nu fără ajutor dumnezeiesc au inventat oamenii mijloace de asigurare împotriva fiarelor, iar prin acestea să le stăpînească.

LXXXI

Oare nu vede acest om vestit cîți filosofi cred în existența Providenței, afirmînd că Ea face totul pentru ființele cugetătoare și străduindu-se din toate puterile să răstoarne învățături atît de folositoare, spre a împăca, în această privință, creștinismul cu filosofia? El nu vede ce pagubă și ce piedică este pentru credință faptul că admitem că în fața lui Dumnezeu omul nu-i cu nimic mai mult decît o furnică ori o albină. El spune textual: «*Chiar dacă oamenii par să întreacă ființele necuvîntătoare prin aceea că au clădit cetăți și au un regim politic cu dregătorii și guverne constituite, aceasta nu dovedește nimic, pentru că și furnicile și albinele au așa ceva*[282]. *Cel puțin albinele au o regină cu suită și cu servante, se bat, cîștigă bătălii, omoară pe cei învinși, au orașe și chiar întărituri, își împart responsabilitățile și judecă pe cele leneșe, în orice caz vînează și pedepsesc pe bondari*». Celsus n-a văzut nici aici superioritatea acțiunilor săvîrșite de rațiune și reflexiune față de cele care provin dintr-o fire lipsită de rațiune și dintr-o structură firească mai puțin pretențioasă. Astfel de acte nu pot fi explicate printr-o rațiune prezentă în cei ce le săvîrșesc pentru simplul motiv că nu o au. Dar Ființa supremă, Fiul lui Dumnezeu, Împărat a tot ce există, a creat o fire fără rațiune, care, chiar fără să cugete, asistă ființele care nu s-au învrednicit să aibă rațiune.

Printre oameni s-au ridicat orașe cu multe meșteșuguri și cu legi anumite. Iar regimurile, dregătoriile și cîrmuirile sînt apreciate, fie în sens strict, ca virtuoase, după ființa și activitatea lor, fie într-un sens mai larg, pe temeiul imitării celor dintîi cît mai fidel posibil[283]. Dacă aruncăm privirea asupra celor dintîi, aflăm că, într-adevăr, ei au dat legi bune, au organizat state, dregătorii, cîrmuiri. Aceasta la ființele fără rațiune e cu neputință, oricît ar vrea Celsus să aplice la furnici și la albine expresii «raționale», folosite pentru orînduirile raționale, cum sînt orașele, regimurile, dregătoriile, cîrmuirile. În privința aceasta nu se cuvine să apreciem mai mult decît trebuie pe furnici și pe albine, căci ceea ce fac ele nu fac cu gîndire; în schimb sîntem datori să admirăm firea divină, care-și întinde pînă la animalele fără rațiune un fel de imitare a ființelor cugetătoare, poate cu gîndul de a ne face de rușine, pentru ca la vederea furnicilor să devenim mai sîrguincioși și mai cruțători

282. Virgiliu, *Georgicele* IV, 67—87 (trad. G. Coșbuc, București, 1927, p. 127).
283. A se vedea și mai jos: IV, 84; influență stoică.

cu lucrurile care ne sînt de folos, și, luînd seama la albine, să ascultăm și noi de o stăpînire, luînd parte în mod cuviincios la lucrările obștești folositoare salvării orașelor.

LXXXII

Poate că felul cum se luptă albinele ne este spre învățătură că războaiele dintre oameni — dacă vreodată ar fi necesare — trebuie să fie juste și ordonate[284]. La albine nu sînt orașe, nici cetăți, în schimb au faguri cu căsuțe exagonale, pe care și la fabrică în chip original, pentru că oamenii au nevoie de miere la multe ocazii, ca leac pentru mădularele bolnave sau ca hrană sănătoasă. Dar nu trebuie să comparăm procedeele albinelor contra bondarilor cu judecățile făcute în orașe împotriva celor leneși și răi, nici cu pedepsele care li se dau. Dar dacă, așa cum am zis, trebuie să admirăm natura, în schimb, trebuie să admitem că omul, care e capabil să îmbrățișeze lumea întreagă și să aducă ceva ordine în ea, conlucrînd cu Providența, împlinește nu numai lucrările Providenței lui Dumnezeu, ci și pe cele ale prevederii umane.

LXXXIII

Vorbind despre albine, ca să coboare, pe cît se poate, nu numai între noi creștinii, ci și între toți ceilalți oameni orașele, regimurile, dregătoriile, cîrmuirile, războaiele de apărare a patriei, Celsus mai adaugă, în continuare, un «panegiric» în cinstea furnicilor. Scopul lui este să coboare *«grijile pe care și le iau oamenii pentru a se hrăni»*, și, prin comparație cu furnicile, să coboare și *«prevederea lor pentru iarnă»*, ca și cum n-ar exista nimic altceva așa de înalt ca prevederea irațională cu care le crede dotate pe furnici. Dar pe care om din cei simpli, care nu este în stare să pătrundă natura tuturor acestor lucruri, nu l-ar întoarce Celsus, pe cît ar putea, spre ajutorarea furnicilor încărcate cu poveri, și să împărtășească chinul lor, cînd zice : *«furnicile iau una de la alta poverile, atunci cînd le văd obosite»* ? Într-adevăr, cel ce are nevoie de cuvînt de învățătură rațională și nu pricepe nimic din toate acestea, va putea zice : întrucît noi nu întrecem cu nimic pe furnici chiar și atunci cînd ajutăm pe cei obosiți să-și ducă sarcinile prea grele, de ce să luăm această sarcină inutilă ? Furnicile, animale fără rațiune, nu se pot supăra dacă le compari în munca lor cu oamenii. Dar oamenii, pe care îi face în stare să priceapă felul în care e batjocorită prietenia lor cu ceilalți, riscă să fie jigniți și supărați de vorbele lui Celsus. În pofta lui de a îndepărta de creștinism pe cititorii tratatului său, el n-a văzut că împiedică

284. A se vedea și mai departe VIII, 73 (— ideea unui război just, de apărare).

și pe necreștini să sufere împreună cu cei care poartă cele mai grele sarcini. Dacă ar fi fost un filosof simțitor față de binele comun, Celsus ar fi trebuit să evite să sustragă, în același timp, și creștinismul și credințele utile și comune oamenilor, și, în măsura posibilului, să susțină bunele învățături comune creștinismului și celorlalți oameni.

Dar chiar dacă *«furnicile ridică saci cu grăunțe puse ca rezervă, nu ca să încolțească, ci să rămînă peste an pentru hrană»*, nu trebuie să ne închipuim că pricina ar fi un plan rațional făcut de furnici, ci natura, mama tuturor ființelor, a rînduit atît de bine chiar și vietățile lipsite de rațiune, încît nici pe cea mai mică n-a lăsat-o cu totul lipsită de urmele acestei «rațiuni» care vine de la natură. Poate că măcar aici nu vrea s-o spună Celsus în cuvinte acoperite — că în multe puncte se pricepe să platonizeze — că toate sufletele sînt de aceeași specie[285] și că cel al omului nu întrece cu nimic pe al furnicilor și pe al albinelor. Este oare logic să cobori sufletul din bolta cerului nu numai pînă la trupul omenesc, ci chiar și pînă la alte trupuri?[286] Creștinii nu vor subscrie la aceasta, căci ei au înțeles că sufletul omenesc a fost făcut după chipul lui Dumnezeu, și văd clar imposibilitatea, pentru natura plăsmuită după chipul lui Dumnezeu, să piardă toate însușirile lui și să se acopere cu altele, după chipul a nu știu ce în niște ființe necugetătoare.

LXXXIV

Și mai zice iarăși: *«furnicilor care mor cele rămase vii le aleg un alt loc, care ar fi pentru ele ca un mormînt familial»*[287]. La aceasta trebuie spus că, cu cît laudă Celsus mai mult animalele fără rațiune, cu atîta preamărește mai mult — vrînd-nevrînd — opera Logosului, ordonator al tuturor lucrurilor, și face să răsară și mai mult iscusința oamenilor, în stare să coordoneze, prin rațiune, darurile superioare ale naturii ființelor celor fără rațiune. Dar de ce să le zicem ființe fără rațiune? Cel de sus nu consideră ca fiind fără rațiune ființele pe care opinia generală a tuturora le declară fără rațiune. Cel puțin pe furnici el nu le crede fără rațiune, el care se mîndrește să vorbească de natura universală[288] și care susține, chiar prin titlul cărții sale, că spune adevărul! Iată în ce termeni se exprimă el, ca și cum furnicile ar dialoga între ele: *«Și tot în chip natural, cînd se întîlnesc, ele stau de vorbă între ele, iar de aici vine faptul că ele nu-și greșesc drumul; așadar, la ele există o plenitudine de rațiune, noțiuni comune ale anumitor realități universale, sunet specific, evenimente, simțire semnalizată»*.

---

285. A se vedea mai jos: IV, 52 (după Platon, *Timeu* 69).
286. Platon, *Fedru* 246—247.
287. Pliniu, *Ist. Nat.* II, 30, 110.
288. A se vedea aceeași idee: IV, 73.

În realitate, conversaţia dintre o persoană şi alta se face printr-un grai, care exprimă ceea ce intenţionezi şi adeseori se istoriseşte despre ceea ce se numesc «evenimente», dar ca să vrei să atribui aşa ceva şi furnicilor, oare n-ar fi lucrul cel mai de rîs ?

LXXXV

Celsus nici măcar nu roşeşte cînd subliniază pentru urmaşii săi schimonosirea doctrinei sale : *«Dac-ar privi cineva din înaltul cerului*[289] *pe pămînt, ce deosebire ar putea găsi între activităţile noastre şi ale furnicilor şi albinelor ?»* După ipoteza sa, a privi din înaltul cerului activităţile de pe pămînt ale oamenilor şi ale furnicilor, oare n-ar însemna să-ţi mărgineşti privirile numai asupra făpturilor trupeşti ale oamenilor şi ale furnicilor, fără să mai ţii seama, pe de o parte, de principiul conducător raţional pus în mişcare de cuget, iar, pe de altă parte, de principiul conducător lipsit de raţiune pus în mişcare în chip iraţional prin imbold şi reprezentare datorită unei dispoziţii fireşti (a instinctului) ? Dar ar fi absurd ca privind din înaltul cerului spre pămînt să vrei să-ţi fixezi ochii de la o distanţă aşa de mare asupra corpurilor oamenilor şi furnicilor, fără să preferi să vezi mai curînd esenţa principiilor lor directoare şi izvorul raţional şi neraţional al imboldurilor lor. E limpede că privind numai izvorul tuturor acestor tendinţe, însemnează să vrei să vezi diferenţa şi superioritatea omului nu numai asupra furnicilor, ci şi asupra elefanţilor. Căci, «aruncîndu-ţi din înaltul cerului» privirea peste fiinţele fără raţiune, oricît de mare ar fi corpul lor, nu vei vedea alt principiu (dacă mi-e permis s-o spun) decît al lipsei de raţiune. În fiinţele raţionale, dimpotrivă, se va vedea logosul comun tuturor oamenilor, fiinţelor divine şi cereşti şi poate şi Dumnezeul suprem Însuşi. De aici expresia Scripturii despre o făptură «după chipul lui Dumnezeu», căci chipul Dumnezeului suprem este Logosul Său sau Cuvîntul[290].

LXXXVI

De aici, ca şi cum s-ar încăpăţîna să înjosească şi mai mult neamul oamenilor, asemuindu-l vieţuitoarelor necugetătoare, Celsus se zbate să scoată din unele trăsături mărturii despre o oarecare superioritate şi

289. Celsus pare a fi împrumutat aici un cunoscut pasaj din Lucian de Samosata († 180 d. Hr.) supranumit *«Voltaire al antichităţii»*. *«Îmi închipui că ai putut să vezi* adeseori întovărăşiri de furnici, cum unele se învîrt în jurul adăpostului, iar altele se îndepărtează, pe cînd altele iarăşi se întorc la cetatea lor. Una scoate murdăriile, alta aduce o păstaie de bob sau de grîu. La furnicile astea există arhitecţi, cuvîntători, înalţi magistraţi, unii care cultivă muzica, filosofia. Oraşele şi oamenii dinlăuntrul lor grozav se asemuiesc cu nişte furnicare» (*Scrieri alese*, Buc., 1959, p. 162).

290. *Col.* 1, 15 («Logosul comun tuturor oamenilor»).

în ființele lipsite de rațiune, declarînd că: chiar și puterile magiei s-ar găsi în cîteva din aceste ființe neraționale, deci oamenii nu pot să se fălească în chip deosebit, nici să pretindă că dețin superioritatea asupra ființelor necugetătoare.

Iată cum se exprimă el: *«Dacă oamenii se laudă și cu puterile magiei, să nu uite că tocmai aici șerpii și vulturii au mai multă știință decît ei: ei cunosc multe din leacurile contra otrăvurilor și a bolilor, ca și virtutea anumitor pietre, pe care le întrebuințează ca să-și salveze pruncii. Oamenii dacă le află se cred în posesia unor mari comori»*. Mai întîi nu știu de ce dă numele de «magie» cunoașterii contra-otrăvurilor naturale (pe care unele animale fie că le-au experimentat direct, fie că le percep în chip firesc), căci, de fapt, cuvîntul magie are un alt înțeles. Cu toate acestea, călcînd pe urmele lui Epicur, el vrea să învinuiască fără să dea de înțeles că știe ceva din practicarea vrăjitoriei. Cu toate acestea, acceptînd că unii oameni, vrăjitori sau nu, se laudă cu cunoașterea acestor secrete, ar fi un motiv să spunem că șerpii au mai multă știință decît oamenii în această privință, pentru că întrebuințează mărar pentru a li se ageri vederea și a se mișca mai iute, fapt care pentru ei este un dar natural provenind nu din cugetare, ci din conformația lor organică? În chip firesc, oamenii nu ajung niciodată la felul de a acționa al șerpilor; doar experiența ori rațiunea sau uneori exercitarea raționamentului științific dacă pot realiza așa ceva. Tot așa, dacă vulturii, ca să-și salveze puii lor în cuib, le aduc acolo o «mamă» [291], pe care o găsesc, de ce să tragi concluzia că vulturii au o știință și chiar o știință mai mare decît cea a oamenilor, care abia prin experiență și prin raționament au descoperit acest ajutor dat în chip firesc vulturilor?

LXXXVII

Dar să zicem că și alte contra-otrăvuri ar fi cunoscute de animale. Ce dovadă avem că această cunoaștere a lor nu le vine de la natură, ci că rațiunea ar fi aceea care le-ar descoperi-o? Căci dacă ar fi așa, atunci ea n-ar descoperi numai acest leac unic la șerpi, sau să zicem un al doilea, al treilea, să zicem la vulturi și așa mai departe la alte animale, ci ar descoperi și leacuri pentru oameni. În realitate, fiecare animal fiind înclinat de la natură spre întrebuințarea exclusivă a anumitor leacuri, este clar că la el nu înțelepciunea sau rațiunea, ci structura specifică a firii, creată de Logos, este cea care îl face să se întoarcă spre aceste leacuri, pentru salvarea speciei lui.

---

291. Pliniu, *Ist. Nat.* 8, 99.

Iar dacă aş vrea să mai continui discuţia cu Celsus, m-aş folosi de cuvîntul din «Pildele lui Solomon», care spune: «Patru sînt animalele cele mai mici de pe pămînt şi care sînt cele mai înţelepte: furnicile, neam fără putere, care îşi agonisesc vara hrana lor; dihorii, neam slab, care-şi clădesc în stînci locaşul lor; lăcustele care nu au rege şi totuşi ies toate în stoluri; şopîrla care se poate prinde cu mîna şi care pătrunde în palatele regilor»[292]. Cu toate acestea eu nu mă leg de înţelesul ocolit al cuvintelor, ci după titlu, (şi cartea e întitulată *Pilde*), eu le pătrund ca pe nişte enigme. E obiceiul la aceşti autori să împartă în diferite clase, din care una sînt pildele, fie ceea ce are un înţeles ocolit, fie ceea ce are un înţeles tainic. Iată de ce chiar şi în Evanghelii e scris că Mîntuitorul însuşi a zis: «Acestea vi le-am spus în pilde, dar vine vremea cînd nu vă voi mai grăi în pilde»[293]. Aşadar, nu furnicile sensibile au o ştiinţă mai înaltă decît cea a învăţaţilor, ci cele care sînt desemnate sub forma Pildelor. Şi tot aşa trebuie să spunem şi de restul animalelor. Dar Celsus e de părerea că Scripturile iudeilor şi ale creştinilor sînt foarte simpliste şi vulgare şi crede că o interpretare alegorică ar forţa textul pe care l-au pus acolo scriitorii[294]. Iată o dovadă că ne-a ponegrit în zadar; de unde putem scoate şi o combatere a argumentului său despre vulturi şi şerpi, pe care îi socoate mai învăţaţi decît pe oameni.

LXXXVIII

Dar Celsus vrea să arate şi mai pe larg că în neamul omenesc cunoştinţele despre divinitate nu sînt deosebite de ale celorlalte fiinţe muritoare, întrucît şi unele animale fără raţiune posedă noţiuni despre Dumnezeu, în vreme ce chiar între oamenii cei mai ageri la minte de pretutindeni, dintre elini sau barbari, există atîtea dezacorduri cînd e vorba de Dumnezeu.

Iată cum grăieşte el: «*Dacă s-ar crede că omul trebuie situat deasupra celorlalte fiinţe pe motivul că numai la el întîlnim noţiuni despre Dumnezeu, atunci cei care sînt de această părere să fie atenţi, căci chiar şi acest privilegiu îl vor revendica multe dintre animale. Şi nu fără temei. Într-adevăr, ce lucru l-ai putea socoti mai dumnezeiesc decît prevederea şi anunţarea viitorului? Ei bine, tocmai acest lucru îl învaţă oamenii*[295] *de la alte animale şi în special de la păsări, iar toţi cei care înţeleg semnele pe care le dau ele sînt ghicitori. Deci, dacă păsările şi toate celelalte vieţuitoare care ghicesc viitorul îl prevăd printr-un dar de la Dumnezeu şi ni-l predau prin semne, reiese că, prin însăşi natura*

292. *Pilde* 30, 24—28.
293. *Ioan* 16, 25.
294. Aici, mai înainte: I, 17; IV, 38, 51.
295. VI, 10.

lor, ele sînt cu mult mai aproape de Dumnezeu, cu mult mai știutoare și mai scumpe lui Dumnezeu. Unii oameni inteligenți spun că între păsări există conversații, desigur mult mai sfinte decît ale noastre[296]*, unele pe care le exprimă prin cele cîteva cuvinte ale lor, și că ar avea cunoștință de ceea ce s-a vorbit, lucru pe care l-ar putea dovedi prin fapte, întrucît ne anunță că păsările ar fi zis că merg acolo sau dincolo, că fac cutare sau cutare lucru, după care ar aduce dovada că ar fi fost și ar fi executat ceea ce au prevăzut. Mai mult, nici o altă vietate nu pare mai credincioasă jurămîntului și mai ascultătoare de divinitate decît elefanții, desigur pentru că au o oarecare cunoștință despre Dumnezeu»*[297].

Iată cum prezintă el lucrurile, dînd ca verificate o serie de probleme discutate de filosofii atît elini, cît și barbari, care au descoperit sau au învățat de la unii demoni secretele păsărilor și ale altor animale, prin care se zice că unele puteri de ghicire au fost împărtășite oamenilor. Într-adevăr, cel dintîi lucru pe care trebuie să-l știm este : să precizăm dacă există sau nu o artă de a surprinde semnele și, în general, dacă se poate ghici ceva din mijlocirea animalelor. Al doilea lucru asupra căruia partizanii ghicitului prin păsări sînt dezbinați e temeiul de la care se pleacă la ghicit ; unii acceptă că anumiți demoni sau zei «ghicitori» transmit animalelor impulsurile lor, în speță păsărilor, diferitele lor zboruri sau diferitele lor mișcări, pe cînd alții cred că «sufletele» lor sînt mai divine și mai indicate în acest scop, ceea ce-i foarte puțin probabil.

LXXXIX

Întrucît voia să dovedească aici că animalele necugetătoare sînt mai divine și mai înțelepte decît oamenii, Celsus ar fi trebuit să arate în chip mai amănunțit dezvoltarea acestei arte divinatorii, prezentîndu-ne apoi și o justificare mai clară a ei, adică să fi combătut fără discuție temeiurile celor care tăgăduiesc existența unei arte a ghicitului, să nimicească și temeiurile celor care atribuie demonilor sau zeilor mișcările revelatorii ale animalelor, în sfîrșit, să aducă dovezi că sufletul viețuitoarelor necugetătoare e mai divin. Dacă și-ar fi arătat competența sa filosofică în aceste grele probleme, m-aș fi silit să mă împotrivesc argumentărilor sale, aș fi tăgăduit din capul locului să cred că animalele necugătoare sînt mai învățate decît oamenii, după cum aș fi dezvăluit și minciuna că ar trebui să recunoaștem animalelor noțiuni despre di-

296. Filostrat, *Vita Apol.* 4, 3 (citat după M. Borret, *op. cit.*, II, 404).
297. Mai jos : IV, 98.

vinitate mai sfinte decît ale noastre, precum şi că ele întreţin conversaţii sfinte între ele.

În schimb, el învinovăţeşte credinţa creştină în Dumnezeul cel peste toate şi vrea să ne facă să credem că sufletele păsărilor au noţiuni mai divine şi mai clare decît cele ale oamenilor. Dacă aşa ceva ar fi adevărat, atunci păsările au de la Dumnezeu noţiuni cu mult mai clare decît Celsus şi nici nu-i de mirare dacă el înjoseşte atît de mult pe om. Şi apoi, dacă-i urmărim gîndirea, păsările ar avea idei mai nobile şi mai dumnezeieşti nu numai decît noi creştinii sau decît iudeii, care folosesc aceleaşi Scripturi ca şi noi, ci chiar şi decît teologii elinilor, căci şi aceştia sînt oameni! După Celsus soiurile de păsări care ar avea darul de a ghici ar fi înţeles mai bine natura divinităţii decît Ferekide, Pitagora, Socrate sau Platon! Şi ar fi trebuit să ne punem şi noi în şcoala păsărilor pentru ca, după concepţia lui Celsus, aşa cum împărtăşesc ele cunoaşterea viitorului, tot aşa să elibereze pe oameni de îndoielile asupra divinităţii, împărtăşindu-le noţiunea clară care le-a fost dată.

XC

Dar, între altele, ar trebui să mai spun cîteva cuvinte asupra acestei probleme, pentru ca să arăt că părerea sa rătăcită e o dovadă de nerecunoştinţă faţă de Creatorul său, căci în calitatea lui de om sau, cum spune în Psalmi, «omul în cinste fiind n-a priceput» [298], Celsus nefiind mulţumit dacă-l punem în rîndul păsărilor şi al altor vietăţi fără minte, dar pe care le crede în stare de a ghici viitorul, s-a coborît mai jos decît ele şi, pe cît i-a stat în putinţă, a înjosit întreg neamul omenesc, întrucît are despre divinitate o înţelegere mai puţin vrednică şi mai puţin ridicată chiar decît vieţuitoarele fără raţiune.

Mai întîi să căutăm, aşadar, dacă există o artă a ghicitului prin mijlocirea păsărilor sau a altor animale crezute ca potrivite pentru acest scop. Căci motivul deopotrivă de plauzibil pentru amîndouă posibilităţile e important. Pe de altă parte, sîntem sfătuiţi să nu credem în ghicit de teama de a nu ocoli cuvintele dumnezeieşti şi a merge să întrebăm păsările. Şi iarăşi, pe de altă parte, se dovedeşte, prin mărturia clară a multora, că mulţi au fost salvaţi de la primejdii foarte mari pentru că au crezut în aceste ghicitorii prin păsări. Dar să acceptăm, pentru moment, un temei pentru ştiinţa ghicitului, pentru că chiar şi în acest caz se dă pe faţă celor care cred în ea, că omul are o superioritate netăgăduită asupra animalelor necugetătoare, aşa încît chiar dacă ele sînt indicate pentru ghicit, totuşi între ei nu se poate face nici o comparaţie.

298. *Ps.* 48, 12; 21.

Trebuie spus, așadar, că chiar dacă ar exista în animale o fire divină în stare să prevadă viitorul și să meargă pînă acolo încît să prevestească pînă și primului venit ceea ce i se va întîmpla, totuși e limpede că ele își cunoșteau de mai înainte destinul. Iar dacă îl cunosc, ele se feresc să zboare pe acolo pe unde oamenii au întins împotriva lor lațuri și plase, unde arcașii le țintesc în zbor cu săgeți. Tot așa s-ar întîmpla cu vulturii care dacă ar ști mai dinainte atacul asupra puilor, fie din partea șerpilor, care urcă spre ei ca să-i omoare, fie din partea oamenilor, care să-i prindă ca să se distreze sau ca să-i prindă pentru ghicit, nu și-ar face cuib acolo unde ar fi expuși atacului lor. Și niciodată nici unul din aceste animale n-ar fi prinse de oameni pentru că ele sînt mai înțelepte și mai divine decît oamenii.

XCI

Dar chiar dacă am presupune că păsările duc lupte între ele și că — după cum spune Celsus — păsările «ghicitori» și celelalte animale necugetătoare ar avea o natură divină și cunoștințe despre divinitate și o putere de a prevedea viitorul; ele l-ar prezice altora. Atunci nici vrăbiuța, de care vorbea Homer, nu și-ar fi făcut cuib tocmai acolo unde balaurul avea să o mănînce pe ea și pe puii ei și nici șarpele, din aceeași poezie, nu s-ar fi lăsat să fie prins de vultur. Iată pasajul minunatului Homer în legătură cu cel dintîi [299]: «Atunci mi s-a arătat o îngrozitoare viziune. Un balaur cu spatele aprins, grozav la vedere, chemat la lumină chiar de Zeus din Olimp, țîșnind de sub altar, s-a avîntat spre platan. Acolo, pe creanga clătinîndă, se odihneau puii golași de vrabie; opt se ascundeau sub frunze, iar al nouălea era mama, care-i îngrijea. Numai mama, plîngînd, zbura în jur pînă cînd fiara și-a întors capul și de aripă a prins-o; dar după ce pe pui i-a mîncat și pe soața vrăbiorului, iată a apărut un semn trimis de la Domnul: căci în stîncă l-a schimbat fiul ascunsului Cronos. Noi stăteam doar în jur și ne miram de apariție cîtă grozăvie intră în jertfele cerești».

---

299. Homer, *Iliada* II, 308—321 (trad. G. Murnu, 54—55):
«Groaznic atunci, o minune, balaur cu spatele roșii,
Ochilor noștri s-arată, sfetit de vrerea lui Zeus.
El din altar, dedesubt, țîșnind, s-a urcat în platanul
Unde pe ramura cea mai de sus, tremurînd pe sub frunze
Stau pitulate în cuib ciripind vrăbiuțe plăpînde;
Opt erau toate-mpreună, cu muma-le nouă. Și puii
El i-a înghițit, pe cînd ei țiuiau sărăcuții agale.
Muma tîrcoale pe acolo dădea și-și bocea puișorii
Dar se roti și o prinse de-o arip-atunci și pe dînsa.
După ce fiara-nghițit-a și puii și vrabia, zeul
Care pe ea o sfetise, atunci făptui o minune
O prefăcu doar în stană de piatră născutul din Cronos».

Despre cel de al doilea se istorisește în alt loc :[300] «Căci o pasăre apăru să-i îmbărbăteze spre ziduri, un vultur ce zbura sus, spre stînga armatei, un șarpe puternic înroșit purtînd în pliscu-i, încă viu și zbătîndu-se, dar fără să fi uitat plăcerea luptei, căci vulturului care-l ținea îi străpunse pieptul la gît, răsucindu-i capul în jos ; vulturul se învîrti în jos, puternic chinuit de dureri, și căzu în mijloc, la pămînt grămadă, și răsucindu-se puternic scăpă în bătaia vîntului. În jur, troienii îngroziți văzură șarpele în agonie, zăcînd în praf ca semn al îngrozitorului scut al tatălui zeilor».

Avea vulturul darul ghicitului, pe cînd șarpele (despre care la fel se credea) să nu-l fi avut ? Cum adică ? dacă-i ușor de dovedit că deosebirea dintre ei e întîmplătoare, atunci nu se poate trage concluzia că nici unul, nici celălalt n-aveau acel dar ? Și am mai putea găsi nenumărate exemple de acest fel, care ne-ar convinge că viețuitoarele n-au în ele însele un astfel de dar, ci, după cum spun atît poetul Homer, cît și cei mai mulți dintre oameni :

«Fost-a chemat la lumină chiar de Zeus din Olimp», așa se exprimă, și anume într-un sens figurat, poetul despre solul trimis de Apollo : uliul e sprintenul trimis al lui Apollo[301].

XCII

După noi, unele duhuri rele, tiranii sau uriașii, dacă pot spune așa, făcîndu-se urgisiți înaintea divinității celei adevărate și a îngerilor cerului, rod pe pămînt în jurul corpurilor îngroșate și necurate. Avînd ceva din puterea de a scruta viitorul și fiind lipsite de trupuri pămîntești, aceste duhuri[302] au o înclinare anumită spre aceste lucruri, vrînd mai ales să abată neamul omenesc de la Dumnezeul cel adevărat. Se introduc, în acest scop, în cele mai lacome și mai crude animale și în altele mai viclene, îndemnîndu-le să săvîrșească acțiunile pe care le vor ei și cînd le vor, îndreptînd manifestările acestor animale fie spre zboruri, fie spre mișcări de un fel sau altul, pentru ca răpiți de puterea de a ghici, familiară unor viețuitoare fără rațiune, să înceteze să mai caute pe Dumnezeu «care umple întreagă lumea», și să mai cultive evlavia

---

300. Homer, *Iliada* XII, 200—209 (trad. G. Murnu, p. 233) :
«Se ivise un vultur
Sus zburător care-n ghiare purta sîngerat un balaur ;
El se zbătea încă viu și tot se lupta între ghiare
Pînă ce șarpele capul sucind înapoi înspre pieptul
Pajurei o spintecă la grumaz. De durere pătrunsă,
Ea de la sine-l zvîrli, de căzu la mijlocul oastei ;
Pasărea dusă de vînt dup-aceea cu țipete zboară.
Se îngroziră troienii privindu-l cum zace-ntre dînșii
Șarpele cel împestrit, semn ce trimisu-le-au zeii».

301. Homer, *Odiseea*, XV, 526.

302. *Filon, De gigant*, 3—4.

curată, şi decad prin cugetările lor pînă la pămînt, pînă la pasări şi şerpi, ba chiar pînă la vulpi şi lupi. Într-adevăr, oameni cunoscători în acest domeniu au constatat că prezicerile cele mai eficace vin de la animalele de acest soi, căci diavolii nu au asupra animalelor mai blînde o putere atît de mare ca cea pe care o exercită ca să mişte pe acele animale cu care se înrudesc în răutate, şi care la aceste animale nu-i răutate propriu-zisă, ci doar una părută.

XCIII

Astfel, între alte locuri minunate, pe care le aflu la Moise, voi semnala ca vrednice de admiraţie atît cunoştinţa lui despre diferitele însuşiri ale vieţuitoarelor, cît şi faptul că a învăţat de la Dumnezeu adevărul asupra lor şi asupra demonilor înrudiţi cu fiecare animal. Acestea le-a aflat, iar prin înaintarea lui în înţelepciune a numit în lista animalelor necurate pe acelea pe care egiptenii şi celelalte popoare le socoteau indicate pentru ghicire, iar ca animale curate pe acelea care nu sînt de acest soi. După Moise între animalele necurate sînt socotite vulpea, lupul, şarpele, vulturul, şoimul şi cele înrudite cu ele [303]. Şi, în general, nu numai în Lege, ci şi în profeţi se poate afla că aceste animale sînt date ca pildă pentru păcatele cele mai urîte şi că niciodată lupul şi vulpea nu sînt pomenite între cele curate. Se pare, aşadar, că există o înrudire între fiecare soi de duhuri şi între fiecare specie de animale. Şi după cum printre oameni există unii mai tari decît alţii, indiferent de însuşirea lor morală, în acelaşi chip şi unele duhuri pot fi mai tari decît altele. Unii folosesc anumite animale ca să înşele pe oameni, după voinţa celui pe care Scripturile îl numesc «stăpînul lumii acesteia» [304], iar alţii fac ghicitorie cu ajutorul altor animale. Şi blestemăţia duhurilor merge pînă acolo încît unii folosesc nevăstuici la prezicerea viitorului! Dar judecă tu însuţi, ce e mai bine să spui: că Dumnezeul cel peste toate şi Fiul Său îndeamnă păsările şi celelalte vieţuitoare să ghicească, ori că cei care le îndeamnă (şi nu atît oamenii, chiar dacă aceştia sînt de faţă) sînt ei înşişi duhuri rele sau, cum i-au numit Scripturile noastre, «duhuri necurate».

XCIV

Dacă într-adevăr «sufletul» păsărilor e divin, pentru că prevestesc viitorul, cu atît mai mult vom zice, atunci cînd prevestirile au fost primite de oameni, că divin este sufletul care ascultă aceste vestiri! După autorii elini, divin era sufletul acelei sclave de la moară, care spune despre peţitorii Penelopei (cum ne spune Homer): «cîte n-au gustat în

303. *Lev.* 11.
304. *Ioan* 12, 31; *II Cor.* 4, 4.

această ultimă zi la masa lor, la noi !»[305]. Ea era divină, în timp ce marele Ullise, prietenul Atenei, cum îl numește Homer, nu era divin ; el s-a bucurat cînd a înțeles prezicerea vestită de morăriță după spusa poetului :

«Mult s-a bucurat divinul Odiseu de această prezicere !»[306].

Dacă păsările au un suflet divin și simt pe Dumnezeu, sau, cum zice Celsus, pe zei, atunci și noi oamenii cînd strănutăm o facem pentru că în noi e prezentă o divinitate care dă sufletului putere de prezicere. Acest lucru e confirmat de mulți oameni. De unde aceste cuvinte ale poetului : «Dar a strănutat și i-a făcut o mare urare» și apoi cuvintele Penelopei :[307] «Nu vezi tu ? Fiul meu a strănutat la toate cuvintele tale».

XCV

Adevărata divinitate nu întrebuințează pentru cunoașterea viitorului *nici animale fără rațiune, nici orice fel de oameni*, ci pe cele mai sfinte și mai curate dintre sufletele omenești, pe care le inspiră și le dă dar de proorocie. De aceea, între alte minunate cuvinte cuprinse în Legea lui Moise, trebuie puse și acestea : «Să nu vrăjiți, nici să nu ghiciți»[308]. Și în alt loc : «Căci popoarele acestea, pe care le izgonești tu, ascultă de ghicitori și de prevestitori, iar ție nu-ți îngăduie aceasta Domnul Dumnezeul tău»[309]. Și imediat după aceea : «Prooroc dintre frații tăi va ridica Domnul-Dumnezeul tău». Și vrînd cîndva să-i întoarcă printr-un ghicitor de la obiceiul ghicitului, pune să vorbească duhul prin gura lui : «Căci nu este vrăjitorie în Iacob, nici farmec în Israel, la vreme se va spune lui Iacob și lui Israel ; cele ce vrea să plinească Dumnezeu»[310].

Recunoscînd, deci, valoarea acestora și a altora, noi ținem să cinstim și porunca aceasta, care are un înțeles tainic : «Păzește-ți inima mai mult decît orice»[311] pentru ca nici unul din duhurile rele să nu intre în cugetul nostru și pentru ca nici unul din duhurile potrivnice să nu întoarcă, după placul lui, închipuirile noastre. Ci ne rugăm «să strălucească în inimile noastre cunoștința slavei lui Dumnezeu»[312], Duhul lui Dumnezeu care sălășluiește în gîndurile noastre sugerîndu-ne imagini vrednice de Dumnezeu «căci cîți sînt mînați de Duhul lui Dumnezeu, sînt fii ai lui Dumnezeu»[313].

---

305. Homer, *Odiseea*, IV, 658 ; XX, 116 ; 119 (trad. G. Murnu 452).
306. *Odiseea* XX, 120 (trad. G. Murnu, p. 453).
307. *Odiseea* XVII, 541 (p. 400).
308. *Lev.* 19, 20.
309. *Deut.* 18, 14.
310. *Num.* 23, 23.
311. *Pilde* 4, 23.
312. *II Cor.* 4, 6.
313. *Rom.* 8, 14.

XCVI

Trebuie să știm, dar, că prezicerea viitorului nu este numaidecit un lucru dumnezeiesc; prin sine însăși această prezicere este lucru indiferent; de ea pot avea parte și răi și buni. Cunosc acest lucru, mai dinainte, datorită iscusinței lor doctoricești și medicii, chiar cînd unii din aceștia au purtare rea. Tot așa și cîrmacii vapoarelor, fie ei cît de păcătoși, prevestesc semnele și furia vînturilor și schimbările vremii bazîndu-se pe experiența lor și pe observație. Nu-mi închipui că ar fi vreun motiv să le socotești dumnezeiești atît timp cît din punct de vedere moral sînt rele. E mincinoasă, deci, afirmația lui Celsus: «ce am putea declara mai dumnezeiesc decît prevederea și prezicerea viitorului?» Tot minciună e să zici că în multe animale s-ar resimți idei despre Dumnezeu, căci nici o viețuitoare din cele fără rațiune n-au nici o idee despre Dumnezeu. E minciună, în sfîrșit, să spui că animalele fără rațiune sînt mai aproape de unirea cu Dumnezeu. În realitate, printre oameni, cei care sînt încă răi, chiar dacă ar fi ei în culmea progresului, rămîn departe de unirea cu Dumnezeu. Numai adevărații înțelepți, adică cei care-și trăiesc sincer credința, numai ei sînt cei mai aproape de unirea cu Dumnezeu. Așa erau proorocii noștri, și Moise, cărora Scriptura le-a adus mărturie pentru cea mai mare curățenie, cînd a spus: «Numai Moise singur să se apropie de Domnul, iar ceilalți să nu se apropie» [314].

XCVII

Dar ce nelegiuire e să fim învinuiți tocmai noi de nelegiuire, spunîndu-se nu numai că animalele necugetătoare sînt mai învățate decît firea omenească, ci și că sînt mai dragi lui Dumnezeu! Celsus își întoarce atenția de la om, socotind că șarpele, vulpea, lupul, vulturul și șoimul sînt mai scumpe înaintea lui Dumnezeu decît natura omenească! Ar urma, după afirmația lui Celsus, că: dacă într-adevăr animalele sînt mai scumpe înaintea lui Dumnezeu decît oamenii, aceste animale plătesc mai mult în fața lui Dumnezeu decît Socrate, Platon, Pitagora, Ferekide și ceilalți teologi pe care el i-a preamărit înainte. Și i s-ar putea face și o urare: dacă, într-adevăr, aceste animale sînt mai scumpe înaintea lui Dumnezeu decît oamenii, n-are decît să ajungă și Celsus în ceata celor scumpi lui Dumnezeu, asemănîndu-se celor pe care-i crede mai scumpi lui Dumnezeu decît oamenii! Și să nu creadă că ceea ce spun e blestem, iar nu urare! Căci cine n-ar dori să se asemene întru totul celor de care-i convins că sînt mai plăcuți lui Dumnezeu și să ajungă și el tot atît de plăcut Domnului ca și ei?

314. *Ieș*. 24, 2.

Ca să arate că discuţiile animalelor necugetătoare sînt mai nobile decît ale noastre, Celsus nu pune istoria aceasta pe seama primilor veniţi, ci pe seama celor inteligenţi [315]. Dar cei inteligenţi cu adevărat sînt cei serioşi, căci nimeni din cei răi nu e inteligent! Iată cum se exprimă el: *«Unii oameni inteligenţi spun că chiar între păsări există conversaţii, desigur mai sfinte decît ale noastre, şi că ar avea cunoştinţă de ceea ce s-a vorbit, lucru pe care l-ar putea dovedi prin fapte, întrucît ne anunţă că păsările ar fi declarat că merg acolo sau dincolo, că fac cutare sau cutare lucru, după care ar aduce dovadă că ar fi fost şi ar fi executat ceea ce au prevăzut»*.

În realitate, nici un om inteligent n-a istorisit aşa ceva şi nici un înţelept n-a spus că discuţiile animalelor necugetătoare ar fi mai sfinte decît conversaţiile oamenilor. Şi dacă am examina concluziile la care ajunge Celsus am constata că, după el, conversaţiile animalelor fără raţiune ar fi mai sfinte decît discuţiile venerabile ale lui Ferekide şi Pitagora, Socrate şi Platon, şi ale altor filosofi, ceea ce, luat în sine însuşi, nu e numai greu de crezut, ci de-a dreptul absurd. Dacă crezi că există persoane care din «ciripiturile» încurcate ale păsărilor ar deduce că ele ar spune dinainte că merg acolo sau dincolo şi că execută cutare sau cutare lucrare, aş spune că aşa ceva şi duhurile rele îl arată oamenilor prin semne; scopul lor fiind să înşele pe om, să-i coboare duhul de la cer şi de la Dumnezeu spre pămînt şi chiar mai jos.

XCVIII

Nu mă pot dumiri cum a auzit Celsus vorbindu-se despre jurămîntul elefanţilor, despre care ştie că sînt cu mai multă credincioşie faţă de Dumnezeu decît noi şi că au şi o cunoştinţă despre Dumnezeu. Cunosc şi eu numeroase şi minunate lucruri care se povestesc despre firea acestui animal şi despre blîndeţea lui, dar nu-mi aduc deloc aminte să fi vorbit cineva despre jurămintele elefanţilor [316], afară doar de cazul cînd Celsus ar fi denumit drept jurămînt firea lui blîndă şi felul lui parcă protocolar de a se comporta cu oamenii din clipa în care ajunge sub ascultarea lor, dar nici acest lucru nu corespunde adevărului. Oricît de rar s-ar întîmpla, blîndeţea lor fiind recunoscută, totuşi uneori ei devin atît de cruzi faţă de oameni, încît săvîrşesc ucideri, şi din această pricină sînt osîndiţi să fie omorîţi, viaţa lor nemaifiind socotită utilă.

Şi apoi ca să arate că berzele au o nevinovăţie şi mai copilărească decît oamenii, Celsus citează ceea ce se istoriseşte despre acest animal în legătură cu *recunoştinţa ce o au puii lor faţă de mamele care le hră-*

---

315. Lactanţiu, *Div. inst.* V, 17.
316. Pliniu, *Ist. Nat.* 8, 2—3 (se afirmă că elefanţii adoră luna).

nesc[317], dar nici ei nu fac acest lucru ca și cum și-ar da seama că sînt datori s-o facă, ci numai dintr-un instinct firesc, probabil pentru ca prin acest exemplu necontrolat al lor animalele fără rațiune să rușineze pe oameni în ce privește recunoștința acestora față de părinții lor. Dacă și-ar fi dat seama cîtă deosebire este între a face acest lucru prin controlul rațiunii și între a-l executa în chip natural, instinctiv, n-ar mai fi spus că și berzele sînt mai recunoscătoare și mai conștiincioase decît oamenii.

Ca și cum s-ar fi simțit obligat să arate evlavia animalelor necugetătoare, Celsus mai oferă, în această privință, încă un exemplu : *«pasărea din Arabia, foenix, după ce a trăit acolo mulți ani, emigrează în Egipt și duce cu ea cadavrul părintelui ei, pe care-l învăluie într-o coroană de smirnă ca într-un mormînt și apoi îl așază în locul unde se află templul soarelui»*. E adevărat că se istorisește așa[318], dar chiar dacă ar fi adevărat, faptul poate fi explicat ușor și în chip firesc. Bunătatea Providenței reiese și din deosebirea dintre animale, ca prin aceasta să arate oamenilor varietatea structurală dintre ființele din lumea aceasta, inclusiv la păsări. Ea a lăsat și acest animal unic, pentru ca să se preamărească prin el nu animalul, ci Creatorul lui.

XCIX

Din toate acestea iată ce concluzie scoate Celsus : *«Nu pentru om au fost create toate, nici pentru lei, pentru vultur sau pentru delfin, ci pentru ca această lume să se desfășoare ca o lucrare a lui Dumnezeu completă și desăvîrșită în toate amănuntele ei. De aceea toate lucrurile au fost în așa fel rînduite, nu unele pentru altele, și nici unele contra altora, ci armonizate toate întreolaltă. De acest întreg poartă grijă Dumnezeu, niciodată Providența nu-l părăsește și nici nu se va înrăutăți. Dumnezeu nu-l recheamă la Sine după un răstimp, nu Se tulbură din pricina oamenilor, nici din cauza maimuțelor sau a șoarecilor, nu amenință nicicum aceste ființe, din care fiecare și-a primit o menire la locul ei»*.

Să răspundem pe scurt la acestea.

Cred că am demonstrat prin cele de pînă acum că toate au fost făcute pentru om și pentru toate ființele cugetătoare, căci, în primul rînd, de dragul ființei cugetătoare au fost create toate. Întrucît Celsus spune că nu pentru om, nici pentru leu și nici pentru alt animal pe care-l amintește au fost făcute toate acestea, vom zice și noi : «nu de dragul leului,

317. Aristotel, *Ist. anim.* 10, 13 (cf. M. Borret, *op. cit.*, II, 429).
318. Herodot, *Istorii* II, 73 (trad. rom. p. 161—165).

nici a vulturului, nici a delfinului a făcut Dumnezeu aceste lucruri, ci de dragul omului, a acestui animal rațional, cu scopul ca lumea să se desfășoare ca o lucrare a lui Dumnezeu completă și desăvîrșită în toate amănuntele ei».

La aceste concluzii subscriem și noi pentru că sînt frumoase. Dar Dumnezeu poartă grijă nu numai de întreg, cum zice Celsus, ci în afară de întreg, în mod deosebit, și de fiecare ființă în parte. Niciodată Providența nu va părăsi întregul. În cazul cînd o parte a întregului se înrăutățește în urma păcatului ființei raționale, Dumnezeu va avea grijă s-o curățească și s-o readucă după un timp la (unitatea) întregului. Desigur că nu se tulbură nici din pricina maimuțelor ori a șoarecilor ,în schimb supune judecății și pedepsei pe oamenii care calcă în picioare legile firești. Le adresează amenințări prin prooroci și prin Mîntuitorul, Care a petrecut pe pămînt de dragul întregului neam omenesc, pentru ca cei care pleacă urechea la aceste avertismente să se întoarcă, iar cei care nu ascultă cuvintele de chemare să-și primească pedepsele cuvenite ; și se cade ca, în același timp, Dumnezeu să prevadă, pentru binele întregii lumi, un tratament și o îndreptare foarte aspră celor cărora se cuvine [319].

Dar întrucît și cartea a patra a ajuns destul de voluminoasă voi termina aici cuvîntul meu. Să dea Dumnezeu ca prin Fiul Său, Care e Dumnezeu Cuvîntul, Înțelepciunea, Adevărul, Dreptatea și tot ceea ce spune despre El teologia Sfintelor Scripturi, să putem începe și cea de a cincea carte, spre folosul cititorilor, și s-o ducem la bun sfîrșit cu ajutorul Cuvîntului, care sălășluiește în noi.

319. Cald imn adus Providenței.

CARTEA A CINCEA

I

Acum, cînd încep să scriu cea de a cincea carte împotriva scrierii lui Celsus, nu mă gîndesc, cucernice Ambrozie, să spun vorbe multe, pentru că dacă aş face-o m-aş putea feri şi mai greu de păcat [1], şi încerc, pe cît posibil, să nu las nimic necercetat din cele susţinute de Celsus, mai cu seamă acele locuri în care unii ar crede că Celsus ne-a avut în vedere pe noi sau pe evrei. Şi dacă prin acest cuvînt al meu, intrînd în conştiinţa unuia din cei care s-ar întîmpla să dea peste cartea lui Celsus, aş fi în stare să scot din ea fiecare săgeată care răneşte pe cel ce nu-i îmbrăcat cu toate «armele lui Dumnezeu» [2] şi aş aduce un leac duhovnicesc în stare să vindece rana lui Celsus, care face ca cei ce iau în seamă cuvintele lui să nu mai «fie sănătoşi» [3] în credinţă, aş fi făcut-o bucuros. Dar numai lucrarea lui Dumnezeu e în stare să-şi gătească sălaş în chip nevăzut prin Duhul Său şi prin Duhul lui Hristos în cei cu care găseşte de cuviinţă să petreacă. Datoria mea este ca încercînd, prin viu grai şi prin scrieri, să întăresc pe oameni în credinţă, să mă silesc să fac totul pentru a fi un lucrător neînfruntat, propovăduind «cuvîntul adevărului» [4]. De aceea, prima mea strădanie cred că trebuie să fie cea de a nimici, pe cît se poate, argumentele părute ale lui Celsus, îndeplinind astfel, cu credinţă, porunca pe care mi-ai dat-o. Mă oblig, dar, să expun şi pe mai departe învăţătura lui Celsus, care urmează celei la care am răspuns pînă acum (cititorul să-şi spună părerea dacă le-am combătut destul), urmînd să dau şi de astă dată contraargumentele mele. Dumnezeu să-mi ajute să nu intru în subiect cu mintea şi cu vorba neînarmate şi lipsite de puterea Lui, pentru ca credinţa acelora, cărora eu doresc să le fiu de folos, să nu fie izvorîtă din «înţelepciunea oamenilor» [5], ci să primesc «mintea lui Hristos» [6], de la Tatăl Său, sin-

1. *Pilde* 10, 10: «Mulţimea cuvintelor nu scuteşte de păcătuire, iar cel ce-şi ţine buzele lui este un om înţelept».
2. *Ef.* 6, 10.
3. *Tit* 1, 2: «sănătoşi în credinţă şi întregi la minte».
4. *II Tim.* 2, 15.
5. *I Cor.* 2, 5.
6. *I Cor.* 2, 16.

gurul care o dă, să primesc harul de a mă împărtăşi din Cuvîntul lui Dumnezeu şi astfel să surp toată trufia care «se ridică împotriva cunoaşterii lui Dumnezeu» [7], nimicind totodată şi înfumurarea lui Celsus, care se porneşte împotriva noastră şi împotriva lui Iisus al nostru, ba chiar împotriva lui Moise şi a proorocilor. Iar Cel care dă «cuvînt celor ce vestesc cu putere multă» [8] să mi-l dea şi mie din belşug, pentru ca astfel să se nască în cititori credinţa întemeiată pe Cuvîntul şi pe puterea lui Dumnezeu.

II

Aşadar, mi-am propus acum să demasc ca mincinoasă o frază a lui Celsus, care sună aşa : *«Nici Dumnezeu, nici Fiul lui Dumnezeu, o voi iudeilor şi creştinilor, nu S-a coborît şi nici nu S-ar putea coborî vreodată pe pămînt. Iar dacă spuneţi că s-au coborît îngeri, atunci spuneţi-ne, ce ziceţi că sînt aceştia : Dumnezei sau alt fel de fiinţe ? Alt soi, se pare, şi anume demoni»*. Împotriva acestora nu-i nevoie să-i mai răspund lui Celsus, care repetă mereu aceleaşi lucruri [9]. Vor fi de ajuns cele spuse de mine pînă acum, în această chestiune. Voi expune însă cîteva idei, printre multe altele, care mi se par în legătură cu cele spuse mai înainte, dar care nu au întru totul acelaşi înţeles. Voi preciza doar atîta că, susţinînd că nici Dumnezeu şi nici vreun Fiu al lui Dumnezeu nu S-a coborît la oameni, Celsus tăgăduieşte credinţa generală despre descoperirea lui Dumnezeu, despre care a vorbit şi el, mai înainte, ca despre o realitate. Dacă Celsus ar afirma adevărul cînd susţine că nici Dumnezeu şi nici vreun Fiu al lui Dumnezeu nu S-a coborît din ceruri, şi nici n-ar putea să Se coboare, atunci trebuie tăgăduită şi existenţa pe pămînt a zeilor, care s-au coborît din cer, fie ca să proorocească oamenilor, fie ca să vindece pe cei bolnavi prin oracole. Or, nici Pitianul Apollo, nici Esculap, nici altul dintre cei despre care se crede că proorocesc şi tămăduiesc, nu pot fi dumnezei coborîţi din cer, ci poate că sînt nişte zeităţi sortite să locuiască mereu pe pămînt, nişte fiinţe surghiunite din locuinţa zeilor sau lipsiţi de îngăduinţa de a petrece cu zeii acolo în cer. Apollo şi Esculap şi ceilalţi, despre care se crede că lucrează ceva pe pămînt, nici nu sînt de fapt zei, ci nişte demoni, mult mai slabi decît înţelepţii care prin virtute se ridică pînă în înaltul cerului [10].

7. *II Cor.* 10, 5.
8. *Ps.* 67, 9.
9. În general, Celsus tăgăduia orice doctrină comună între iudei şi creştini, care admiteau de fapt realitatea Providenţei în viaţa naturii şi a omenirii. A se vedea mai sus : IV, 2.
10. Acelaşi lucru îl spunea şi Platon. *Fedros* 247 b.

III

Iată că, vrînd să tăgăduiască ideile noastre, Celsus, care în întreaga lui scriere nu se declară a fi epicureu, este de fapt dovedit ca partizan al lui Epicur. Iată că tu, cititorule al tratatului lui Celsus, admițînd cele de mai sus, atunci ori tăgăduiești că Dumnezeu Se coboară ca să poarte de grijă de oameni, și încă de fiecare în parte, ori, admițînd acest lucru, accepți Providența, dar declari mincinoasă scrierea lui Celsus. Dacă, deci, tăgăduiești cu totul Providența, ca să afirmi că teza ta este cea adevărată, atunci faci mincinoasă scrierea lui Celsus, în care el admite pe zei și Providența [11]. Iar dacă admiți totuși Providența, ca unul care nu ești de acord cu Celsus, cînd zice că nici Dumnezeu, nici Fiul lui Dumnezeu nu S-a coborît și nici nu Se poate coborî la oameni, atunci de ce să nu cercetezi spusele mele despre Iisus și despre cele prooro-cite cu privire la El? Pe cine trebuie să crezi mai mult că este Dumnezeu și Fiu al lui Dumnezeu, care S-a coborît la oameni: pe Iisus, Care a lucrat și a săvîrșit minuni atît de mari, sau pe aceia care, sub pretextul oracolelor și al prezicerilor, nu îndreaptă nici moravurile oamenilor pe care îi au în grija lor, și, pe deasupra, îi mai și îndepărtează de cinstirea și respectul curat și sincer către Creatorul tuturor? Aceștia sfîșie sufletul omenesc sub cuvînt că trebuie să venereze mai mult zeii, nu pe unul și singurul Dumnezeu cel dovedit.

IV

Apoi, ca și cum evreii sau creștinii i-ar fi răspuns că cei ce se coboară la oameni sînt îngeri, Celsus zice: *«Dacă ziceți că sînt îngeri, atunci spuneți-mi ce fel de ființe sînt ei? Și, pe deasupra, am să vă mai întreb, zicînd: cine ziceți că sînt ei, zei sau alt fel de ființe?»*. Și dîndu-și seama cam ce fel de răspuns am da noi, el răspunde: se pare că sînt alt fel de ființe, anume demoni. Dar să spunem lucrurilor pe nume: Noi sîntem de părere că «Îngerii sînt duhuri slujitoare, care sînt trimiși să slujească pentru cei ce vor să moștenească mîntuirea» [12]. Îngerii se suie să ducă rugăciunile oamenilor în locurile cele mai presus de ceruri și mai curate sau în cele și mai curate de deasupra acestora [13]. Și de acolo coboară iarăși, aducînd fiecărui om, după vrednicia lui, ceva din cele rînduite de Dumnezeu ca să fie împărțite acelora care Îi primesc binefacerile. Deci pe aceste duhuri obișnuindu-ne să-i numim în-

11. Idee repetată adeseori de Origen, I, 57; IV, 4; 99; VII, 68; VIII, 45. A se vedea și indicii primelor 3 volume.
12. *Evr.* 1, 14 (ed. 1914).
13. Origen are o foarte bogată anghelologie. *De princ.* I, 8, 1. A se vedea indicii volumelor I—III rubrica «îngeri».

geri, după lucrarea lor, îi aflăm în Sfintele Scripturi, numiţi cîte odată «dumnezei» [14], fiindcă au însuşiri dumnezeieşti. Dar nu ni s-a poruncit nicidecum să-i cinstim şi să ne închinăm ca lui Dumnezeu celor care ne slujesc şi ne aduc dumnezeieştile daruri, căci «Orice cerere, rugăciune, mijlocire sau mulţumire» [15] trebuie să fie înălţate către Arhiereul cel mai presus decît toţi îngerii, prin mijlocirea Celui Care e Înţelepciunea cea vie şi Dumnezeu. Acestui Cuvînt îi vom face şi noi cereri şi rugăciuni şi mulţumiri, dacă vom putea înţelege care este deosebirea dintre sensul absolut şi cel relativ al cuvîntului «rugăciune» [16].

V

Ar fi neraţional să chemăm în rugăciune pe îngeri dacă nu avem despre ei convingerea că sînt mai presus de oameni. Dar să admitem că am fi primit cunoaştere despre îngeri şi că ea este minunată şi negrăită : cunoaşterea aceasta ne arată doar firea lor şi la ce lucrare au fost rînduiţi fiecare dintre ei, dar nu ne va da dreptul să îndrăznim să ne rugăm altuia decît lui Dumnezeu cel peste toate, Care le plineşte pe toate prin Mîntuitorul nostru, Fiul lui Dumnezeu. El este Cuvînt şi Înţelepciune şi Adevăr şi celelalte cîte spun despre El scrierile proorocilor şi scrierile apostolilor lui Iisus. Pentru ca sfinţii îngeri ai lui Dumnezeu să ne fie cu bunăvoinţă şi să facă toate pentru noi, este de ajuns să fie imitată asemănarea, pe cît stă în putinţă firii omeneşti, cu felul lor, prin buna purtare a noastră faţă de Dumnezeu, căci şi îngerii, pe această cale, se aseamănă cu Dumnezeu. Iar ideea noastră despre Fiul sau Cuvîntul lui Dumnezeu, pe cît putem să ne-o facem, în loc să contrazică ideea mult mai limpede pe care o au despre Domnul sfinţii îngeri, cu fiecare zi se apropie de ea tot mai mult în limpezime şi în curăţie. În schimb, ca unul care n-a citit Sfintele noastre Scripturi, Celsus răspunde, ca din partea noastră, că noi am susţine că îngerii care vin de la Dumnezeu pe pămînt, ca să facă bine oamenilor, sînt alt fel de fiinţe, după care continuă aşa : după părerea noastră, fără îndoială, ei sînt demoni. El nu vede că numele de demon nu este un nume indiferent, ca numele de oameni, printre care sînt şi buni şi răi ; dar nu-i nici un nume ales aşa ca numele zeilor, care nu se dă demonilor celor urîţi, nici statuilor, nici animalelor, ci este dat de cei ce cunosc lucrurile lui Dumnezeu acelor persoane care sînt cu adevărat îndumnezeite şi fericite. În schimb, numele de *demon* se dă totdeauna

14. *Ps.* 49, 9 ; 81, 1 ; 85, 8 ; 95, 4 ; 135, 2.
15. *I Tim.* 2, 1.
16. Am discutat problema în tratatul *Despre rugăciune*, cap. 14—16. În realitate, Origen acordă închinare atît Tatălui, cît şi Fiului şi Sfîntului Duh.

celor stricați, lipiți de trup, greoi, rătăcind și distrugînd pe oameni și atrăgîndu-i de la Dumnezeu și de la cele mai presus de ceruri spre lucrurile de aici, de pe pămînt [17].

VI

După aceea Celsus spune despre evrei : *«Primul lucru vrednic de mirare la evrei este că deși venerează cerul și pe îngerii de acolo, totuși ei nu venerează părțile cele mai mărețe și mai puternice ale cerului : soarele, luna și toate stelele, cele fixe și cele mobile, ca și cînd s-ar putea admite că întregul este Dumnezeu, dar părțile lui nu sînt dumnezeiești ; sau să cinstești ca pe Dumnezeu ființe despre care se zice că se arată prin nu știu ce întunecimi celor orbiți de o magie ascunsă sau care visează niște arătări nelămurite. Iar pe cei care proorocesc pentru toată lumea în chip atît de vădit și de strălucit, prin mijlocirea cărora ne vin ploile și căldurile și norii și tunetele, la care iudeii se și închină, fulgerele și roadele și toate produsele, prin care Dumnezeu li se descoperă, vestitorii cei mai curați ai celor de sus, pe îngerii cei cu adevărat cerești, pentru creștini aceștia ca și cînd n-ar exista...»*. În această privință mi se pare că Celsus a confundat lucrurile și a scris din auzite despre fapte necunoscute de el, căci pentru cei care cercetează credința evreilor și o compară cu învățăturile creștine e clar că evreii urmează Legea mozaică, care prevede din partea lui Dumnezeu : «Să nu ai alți dumnezei afară de Mine, să nu-ți faci chip cioplit nici vreo asemănare a celor care sînt sus în cer și jos pe pămînt. Să nu te închini lor, nici să nu le slujești lor» [18]. Evreii nu venerează nimic altceva decît pe Dumnezeu cel peste toate, Care a făcut cerul și toate celelalte. E limpede că cei ce trăiesc după această Lege, venerînd pe făcătorul cerului, nu pot venera deodată cu Dumnezeu și cerul. Ba nici îngerilor din cer nu se închină nici unul din cei ce cinstesc Legea lui Moise. Tot așa, prin faptul că nu se închină soarelui, nici lunii, nici stelelor, care sînt «podoaba cerului», evreii se țin departe de închinarea către cer și către îngerii din cer, ascultînd de Legea lor care zice : «Privind la cer și văzînd soarele, luna, stelele și toată oștirea cerului să nu te lași amăgit ca să te închini lor, nici să le slujești, pentru că Domnul Dumnezeul tău le-a lăsat pentru toate popoarele de sub cer» [19].

17. S-a văzut în cărțile anterioare ale operei de față că sub «demoni» Origen înțelege numai pe îngerii răi, căzuți din har. Cf. I, 31 ; II, 17 ; VI, 45 etc. A se vedea indicele din vol. V al operei C. *Cels* (M. Borret), p. 383—385.

18. *Ieș.* 20, 3—5.

19. *Deut.* 4, 19.

VII

Dar chiar însuşindu-şi ideea că evreii socotesc cerul ca pe un fel de zeu, Celsus zice că aşa ceva este absurd; în acelaşi timp el învinuieşte pe evrei că se închină cerului, dar nicidecum nu se închină şi soarelui şi lunii şi stelelor, lăsînd, astfel, să se înţeleagă că ar fi posibil ca un lucru să fie în întregime Dumnezeu, dar că părţile lui n-ar avea deloc caracter dumnezeiesc. Lasă impresia că ar spune că întregul este cerul, iar părţile lui sînt soarele, luna şi stelele. Or e limpede că nici evreii, nici creştinii nu afirmă că cerul ar fi Dumnezeu. Dar hai să admitem, după părerea lui Celsus, că evreii susţin că cerul este Dumnezeu, iar soarele, luna şi stelele, să admitem că sînt părţi ale cerului — lucru care nu-i un adevăr absolut, după cum nici animalele şi plantele de pe pămînt nu sînt părţi ale pămîntului —: ar fi oare adevărat, chiar şi după filosofii elinilor, că dacă întregul este Dumnezeu, atunci şi părţile lui să aibă numaidecît însuşiri dumnezeieşti? Desigur, ei zic că lumea în totalitatea ei este Dumnezeu; stoicii zic că ea este cel dintîi dumnezeu [20], platonicienii zic că este al doilea [21], iar alţi filosofi, al treilea [22]. Dacă, după părerea lor, lumea ca totalitate este dumnezeu, atunci părţile ei au însuşiri dumnezeieşti: [23] ar urma ca sfinţi să fie nu numai oamenii, ci şi animalele necuvîntătoare, iar pe deasupra şi plantele, întrucît toate acestea sînt părţi ale lumii. Iar dacă vom considera ca părţi ale lumii şi rîurile şi munţii şi mările, atunci, fiindcă lumea ca întreg este dumnezeu, sînt oare dumnezei şi munţii şi rîurile şi mările? Dar nici elinii nu vor susţine acest lucru, ci poate că vor numi zei pe cei care guvernează rîurile, mările şi munţii, fie că le vor spune demoni, fie că îi numesc zei, cum obişnuiesc elinii. În cazul acesta afirmaţia generală a lui Celsus că, dacă întregul este Dumnezeu şi părţile lui sînt dumnezeieşti, chiar şi numai după credinţele elinilor, care totuşi admit Providenţa, este neadevărată. Din afirmaţia lui Celsus urmează că, dacă lumea ar fi dumnezeu, atunci toate cele din lume ar fi dumnezeieşti, fiindcă sînt părţi ale lumii. Pe temeiul unui astfel de considerent ar urma că şi animalele ar fi dumnezeieşti: muştele, viermii, larvele, toate speciile de şerpi, de păsări şi de peşti, deşi pe acestea nici măcar cei care afirmă că lumea este dumnezeu nu le susţin că sînt dumnezeieşti. Desigur că nici evreii, care trăiesc după

20. «Divinitatea şi natura erau pentru ei unul şi acelaşi lucru» N. Balca, *Istoria filozofiei antice*, p. 239.

21. «Lumea în totalitatea ei e o fiinţă însufleţită, izvorîtă din Dumnezeu», *Timeu* 39.

22. Eusebiu de Cez., *La prépar. evang.* II, 22 éd. des Places, Paris, 1978, p. 119.

23. «Dacă Jupiter e Dumnezeu, atunci şi fraţii săi: Neptun şi Pluton, ba şi Nilul şi toate fluviile. Dacă soarele-i Dumnezeu, atunci şi ziua şi luna şi anul sînt şi ei Dumnezeu». Cicero, *De nat. deorum*, 3, 17, 43 (Citat după M. Borret, *op. cit.*, III, 31)

Legea lui Moise, deşi nu ştiu să înţeleagă intenţia cuvintelor tainice ale Legii şi să explice vreun lucru ascuns, nu afirmă că cerul şi îngerii ar fi dumnezeu.

VIII

Întrucît am spus că Celsus a făcut o confuzie din unele greşeli, să ne silim să lămurim, cît vom putea, aceste învăţături, dovedind că Celsus greşeşte cînd îşi închipuie că închinarea la cer şi la îngerii din cer este un obicei evreiesc şi care, departe de a ţine la iudaism, e o călcare a lui, ca şi închinarea la soare şi la lună şi la alte chipuri cioplite. Vei afla, mai cu seamă la Ieremia, că prin prooroci cuvîntul lui Dumnezeu mustră şi poporul evreiesc dacă ar greşi să se închine şi să «jertfească reginei cerului şi întregii oştiri a cerului» [24]. Chiar şi scrierile creştineşti arată că ei învinuiesc pe evreii căzuţi în păcate, de faptul că pe lîngă alte rele l-au făcut şi pe acela de a-l părăsi şi pe Dumnezeu. Căci în Faptele Apostolilor este scris despre iudei că: «S-a întors Dumnezeu şi i-a dat pe ei să slujească oştirii cerului, precum este scris în cartea proorocilor: «Adus-aţi voi Mie, casă a lui Israel, timp de patruzeci de ani, în pustiu, junghieri şi jertfe? Şi aţi purtat cortul lui Moloh şi steaua dumnezeului vostru Remfan, chipurile pe care le-aţi făcut, ca să vă închinaţi la ele!» [25]. Iar, în cartea către Coloseni, Pavel, care, fiind educat cu stricteţe în tradiţiile evreilor, s-a increştinat în urma unei arătări minunate a lui Iisus, spune următoarele: «Nimeni să nu vă smulgă biruinţa, prin făţarnică smerenie sau prin slujirea îngerilor, intrînd în lucruri pe care nu le-a văzut şi semeţindu-se în deşert cu mintea sa cea trupească, în loc să ţină cu putere la capul de la care trupul tot, prin încheieturi şi legături, îndestulîndu-se şi întocmindu-se, sporeşte în creşterea lui Dumnezeu» [26].

Celsus, însă, care n-a citit şi nu ştie acestea a inventat, nu ştiu cum, că iudeii nu-şi calcă Legea lor cînd se închină cerului şi îngerilor din cer.

IX

Tot aşa, întrucît confundă lucrurile şi nu prelucrează cu atenţie subiectul, Celsus crede că prin unele descîntece de vrăjitorie şi ghicitorie, apărîndu-le unele arătări celor care descîntă, evreii au fost îndemnaţi să se închine îngerilor din cer, neînţelegînd că tocmai acest lucru este, pentru cei ce îl practică, împotriva Legii, care spune: «Să nu alergaţi la cei ce cheamă morţii, pe la vrăjitori să nu umblaţi şi

24. *Ier.* 7, 17, 18, 19, 13, 51, 17.
25. *Fapte* 7, 42—43.
26. *Col.* 2, 18—19.

să nu vă întinați cu ei. Eu sînt Domnul Dumnezeul vostru»[27]. Atunci ar fi trebuit ca Celsus să facă una din două : sau să nu atribuie evreilor aceste practici, în caz că își menține afirmația că evreii păzesc Legea și trăiesc după rînduielile ei ;[28] sau, referindu-se la evrei, să arate că ei fac aceste lucruri împotriva Legii. Dar, precum cei care se închină undeva în întuneric la niște ființe ascunse, fiind orbiți de magie și avînd vise și arătări nelămurite, adoră pe cei care, așa zicînd, li se arată și pe alții de același fel, tot așa și cei ce aduc jertfe soarelui și lunii și stelelor fac o mare nelegiuire. Prin aceasta nu s-ar putea susține, după părerea aceluiași Celsus, că iudeii se feresc să se închine soarelui și lunii și stelelor, dar nu se feresc, dacă este vorba să se închine cerului și îngerilor.

X

Iar dacă trebuie să ne apărăm noi creștinii, care de asemenea nu ne închinăm nici îngerilor, nici soarelui, nici lunii, nici stelelor, pentru faptul că nu ne închinăm nici celor numiți de elini zei văzuți și simțiți[29], vom declara că și Legea lui Moise zice că acești zei au fost împărțiți de Dumnezeu : «tuturor neamurilor de sub cer»[30]. Zeii aceștia nu au fost, însă, împărțiți și acelora care au fost aleși de Dumnezeu ca să-I fie «parte de moștenire pentru Sine dintre toate neamurile de pe pămînt», căci scrie în Deuteronom : «Privind la cer și văzînd soarele, luna, stelele și toată oștirea cerului, să nu te lași amăgit ca să te închini lor, nici să le slujești, căci Domnul Dumnezeul tău le-a lăsat pentru toate popoarele de sub cer. Iar pe voi v-a luat Domnul Dumnezeu și v-a scos din cuptorul de fier, din țara Egiptului, ca să-I fiți Lui popor de moștenire, cum sînteți acum»[31]. Așadar, poporul evreilor, care a fost chemat de Dumnezeu, este «neam ales și preoție împărătească», «popor sfînt», și «popor chemat spre mîntuire»[32]. Despre el s-a prezis lui Avraam prin glasul Domnului, care a fost către acesta : «Privește la cer și numără stelele, de le poți număra !» și apoi a adăugat : «Așa de mulți vor fi urmașii tăi !»[33]. Doar nu aveau să se închine stelelor cei ce nădăjduiau să devină ca stelele cerului, cu care aveau să se asemene în urma înțelegerii și păzirii Legii lui Dumnezeu, fiindcă lor li s-a spus : «Domnul Dumnezeul vostru v-a înmulțit și iată acum sînteți mulți la

27. *Levitic* 19, 31.
28. După cum se va afirma și mai încolo : V, 25.
29. A se vedea mai jos : IV, 56.
30. *Deut.* 32, 9.
31. *Deut.* 4, 19—20.
32. *I Petru* 2, 9.
33. *Fac.* 15, 5.

număr, ca stelele cerului»[34]. Iar profetul Daniil proorocește următoarele despre cei din vremea învierii: «În vremea aceea poporul tău va fi mîntuit și anume oricine va fi găsit scris în carte. Și mulți din cei care dorm în țărîna pămîntului se vor scula, unii la viață veșnică, iar alții spre ocară și rușine veșnică. Și cei înțelepți vor lumina ca strălucirea cerului și cei care vor fi îndrumat pe mulți, pe calea dreptății, vor fi ca stelele în vecii vecilor»[35]. Sfîntul Apostol Pavel, vorbind despre înviere zice: «Sînt și trupuri cerești și trupuri pămîntești; dar alta este slava celor cerești și alta a celor pămîntești. Alta este strălucirea soarelui și alta strălucirea lunii și alta strălucirea stelelor. Căci stea de stea se deosebește în strălucire. Așa este și învierea morților»[36].

Deci pentru cei ce au fost învățați să se înalțe cu vrednicie deasupra tuturor făpturilor create și să nădăjduiască de la Dumnezeu cele mai mari răsplătiri de pe urma vieții lor înbunătățite; pentru cei ce au auzit: «Voi sînteți lumina lumii» și iarăși: «Așa să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor, încît să vadă faptele voastre cele bune și să slăvească pe Tatăl vostru cel din ceruri»[37]; pentru cei ce se străduiesc să dobîndească înțelepciunea cea luminoasă și neveștejită ori au și dobîndit-o, ca fiind o «oglindire a strălucirii luminii celei veșnice»[38], toți aceștia nu ar avea nici un rost ca ei să se minuneze de soarele, de luna și de stelele cele văzute, în așa măsură încît să se socotească a fi mai prejos decît ele, din pricina luminii lor văzute, întrucît ei au, de fapt, o lumină înțelegătoare de cunoaștere foarte cuprinzătoare, au «lumina lumii»[39], «lumina adevărată»[40], «lumină a oamenilor»[41], și de aceea nu se cade să se închine unei lumini văzute. Dacă ar fi trebuit să ne închinăm lor, noi n-am fi făcut-o din pricina luminii celei văzute, de care se minunează mulțimea, ci din pricina luminii înțelegătoare și adevărate, presupunînd că și stelele din cer sînt ființe raționale și bune, care au fost luminate cu lumina cunoștinței de către Înțelepciune, căci Înțelepciunea este: «strălucirea luminii veșnice». Întradevăr, lumina firească a stelelor este o lucrare a Făcătorului tuturor, pe cînd ele ar putea să aibă și o lumină înțelegătoare, care să vină din libera lor hotărîre[42].

---

34. *Deut.* 1, 10.
35. *Daniel* 12, 1—3.
36. *I Cor.* 15, 40—42.
37. *Matei* 5, 14.
38. *Înț. Sol.* 6, 13.
39. *Ioan* 1, 9.
40. *Ioan* 8, 12.
41. *Ioan* 9, 5.
42. *Înț. Sol.* 7, 26. Am subliniat în alt loc *(De princip., prefața, 10; I, 27, 3, 9, 7 etc.)* atitudinea nestatornică a lui Origen, care atribuie astrelor uneori libertate și conștiință de sine, alteori le-o contestă.

XI

Dar nici lumina minții celei înțelegătoare nu trebuie să fie un obiect de închinare pentru cel ce vede și înțelege «Lumina cea adevărată», din care s-au împărtășit și stelele, dacă au fost luminate. Cel ce privește spre Dumnezeu, Părintele luminii adevărate, nu trebuie să se închine stelelor, căci numai despre Dumnezeu a putut zice Scriptura: «Dumnezeu este lumină și nici un întuneric nu este întru El»[43]. Cei ce se închină soarelui, lunii și stelelor din pricina luminii lor sensibile și firești, nu s-ar închina nicicum scînteierii unui foc sau unei lămpi de pe pămînt, fiindcă își dau seama de neasemănata superioritate a astrelor, pe care ei le cred vrednice să li se închine, spre deosebire de luminile unor scîntei sau ale unor lămpi. După cum, deci, cei ce înțeleg în ce mod «Dumnezeu este lumină»[44], care pricep în ce fel Fiul lui Dumnezeu poate zice: «lumina cea adevărată care luminează pe tot omul ce vine în lume»[45], cei ce sînt conștienți pentru ce zice El: «Eu sînt lumina lumii»[46], tot așa nu ar avea nici un rost să se închine luminii soarelui, lunii și stelelor, căci lumina aceasta este ca o mică scînteie, în comparație cu lumina cea adevărată, Dumnezeu.

Nu pentru că am disprețui aceste făpturi atît de mărețe ale lui Dumnezeu și nici că am declara că soarele, luna și stelele sînt doar niște «blocuri incandescente»[47], cum zice Anaxagoras, ci susținem aceste adevăruri despre stele, despre lună și soare fiindcă simțim puterea suprafirească a lui Dumnezeu, Care e mai mare decît ele într-o măsură nespus de mare. Însă, mai presus de toate, noi simțim și dumnezeirea Unuia născut al Său, care întrece toate celelalte realități existente. Or, dacă sîntem convinși că și soarele, și luna și stelele se roagă lui Dumnezeu Cel peste toate, prin mijlocirea Unuia născut Fiului Său, atunci înțelegem că nu trebuie să înălțăm rugăciuni către cei, care, la rîndul lor, și ei trebuie să se roage. Căci astrele au rostul mai curînd să ne înalțe spre Dumnezeu, Căruia se roagă și ele, decît să ne coboare spre ele însele, sau să împartă puterea rugăciunii noastre între Dumnezeu și ele însele[48].

Mă voi folosi acum și de următoarea pildă despre acest subiect: Domnul și Mîntuitorul nostru, cînd a auzit pe cineva zicîndu-I «Învățătorule bune», l-a trimis pe cel ce a zis așa la Tatăl Său, zicînd: «De

43. *Ioan*, 5.
44. *Ioan* 8, 12.
45. *Ioan* 1, 9.
46. *Ioan* 8, 12.
47. Diogene Laertios, *op. cit.*, II, 8 (trad. rom., pag. 157).
48. Același exemplu îl dă Origen și în *Exortație la martiriu*, 7. A se vedea în Origen, *Scrieri alese*, în «P.S.B.», vol. 8, pag. 357.

ce-Mi zici bun? Nimeni nu este bun decît unul Dumnezeu»[49]. Dacă, pe bună dreptate, a vorbit despre «Fiul iubirii Tatălui»[50], Cel care este chipul bunătății lui Dumnezeu, apoi cu și mai bună dreptate soarele ar putea să zică celor ce i s-ar închina: de ce mi te închini mie? «Domnului Dumnezeului tău să te închini și Lui singur să-I slujești»[51]. Așadar Lui singur ne închinăm și Lui, numai Lui Îi slujim și eu și toți cei ce sînt cu mine. Iar dacă cineva nu este atît de înaintat în virtute, cu atît mai mult să se roage Cuvîntului lui Dumnezeu, Care are puterea să ne tămăduiască pe toți, chiar și mai mult, să se roage Tatălui, Care și drepților de altădată «a trimis pe Cuvîntul Său și i-a vindecat pe ei și i-a izbăvit din stricăciunile lor»[52].

XII

Așadar, în bunătatea Sa, Dumnezeu Se coboară la oameni, nu prin mutare din loc, ci prin Providență, căci Fiul lui Dumnezeu n-a fost numai o vreme cu ucenicii Săi, ci este totdeauna cu ei, plinind cuvîntul: «Iată Eu cu voi sînt în toate zilele, pînă la sfîrșitul veacului»[53] și dacă «mlădița nu poate să aducă roadă de la sine, dacă nu rămîne în viță»[54] e limpede că nici ucenicii Cuvîntului, mlădițele cele înțelegătoare ale adevăratei vițe, care este Cuvîntul, nu pot să rodească virtutea, decît dacă Hristos este cu noi, care sîntem jos pe pămînt, după cum este și cu cei ce sînt în legătură cu El pretutindeni, ba este și cu cei ce nu-L știu pe El, în tot locul. Acest lucru îl arată Evanghelistul Ioan cînd spune prin gura lui Ioan Botezătorul aceste cuvinte: «În mijlocul vostru se află Acela, pe Care voi nu-L știți, Cel care vine după mine»[55]. Întrucît Cel ce a umplut cerul și pămîntul și a zis: «Au nu umplu Eu cerul și pămîntul, zice Domnul!»[56] fiindcă El se află și cu noi și aproape de noi — căci Îl cred cînd zice: «Eu sînt un Dumnezeu apropiat, nu un Dumnezeu depărtat»[57] — e absurd să ne închinăm soarelui, lunii sau uneia dintre stele, a cărei strălucire nu ajunge să umple toate lumea.

Dar să admitem că, întrebuințînd chiar frazele lui Celsus, soarele, luna și stelele anunță din timp ploile, căldurile, norii și tunetele. Dacă ele prevestesc lucruri atît de mari, nu-i oare un temei și mai mare, pentru a ne închina lui Dumnezeu, pe care ele Îl slujesc prin prevestirile lor, și să-L cinstim pe El, iar nu pe vestitorii Lui? Lasă să pre-

---

49. *Marcu* 10, 18; *Lc.* 18, 19.
50. *Col.* 1, 13.
51. *Matei* 4, 10
52. *Ps.* 106, 20.
53. *Matei* 28, 20, cum a afirmat-o și înainte; IV, 5.
54. *Ioan* 15, 4.
55. *Ioan* 1, 26.
56. *Ier.* 23, 24.
57. *Ier.* 23, 23.

vestească astrele atît fulgerele și fructele, cît și toate celelalte roduri și să le iconomisească! Dar pentru aceasta noi n-o să ne închinăm închinătorilor, precum nu ne închinăm nici lui Moise, nici celor de după el care au proorocit inspirați de Dumnezeu fapte mai importante decît ploile, căldurile, norii, tunetul și fulgerele și toate rodurile sensibile. Și chiar de ar avea soarele, luna și stelele puterea de-a prooroci lucruri mai mari decît ploile, noi tot nu ne-am închina lor, ci Tatălui Celui care proorocește prin ele și Cuvîntul lui Dumnezeu, pe Care ele Îl slujesc. Chiar dacă am admite că astrele sînt vestitorii și trimiși autentici ai lui Dumnezeu, în cazul acesta cum să nu-L adorăm și mai mult pe El, Cel vestit și propovăduit de astre, decît pe vestitorii și trimișii Săi?

XIII

Celsus afirmă, de la sine, că noi socotim soarele, luna și stelele ca niște nimicuri. În realitate, noi mărturisim că și ele, de asemenea, «așteaptă descoperirea fiilor lui Dumnezeu, căci făptura a fost supusă deșertăciunii — nu din voia ei, ci din cauza aceluia care a supus-o —, cu nădejde» [85]. Dacă ar fi citit Celsus și alte mii de citate, pe care le spun Scripturile despre soare, lună și stele, de pildă: «lăudați-L pe El soarele și luna, lăudați-L pe El toate stelele și lumina» [59] și «lăudați-L pe El cerurile cerurilor», nici atunci nu ar fi putut susține despre noi că reducem la nimic niște zidiri atît de mari, care laudă pe Dumnezeu cu măreție. Dar Celsus nu-și dă seama nici că: «nădejdea cea dornică a făpturii așteaptă descoperirea fiilor lui Dumnezeu, căci făptura a fost supusă deșertăciunii, nu de voia ei, ci din cauza aceluia ce a supus-o, cu nădejde, pentru că și făptura însăși se va izbăvi din robia stricăciunii, ca să se bucure de libertatea fiilor lui Dumnezeu» [60].

Cu acestea să ia sfîrșit îndreptățirea noastră în privința faptului că nu venerăm soarele, luna și stelele! Iar acum să redăm și pasajul care urmează în opera lui Celsus pentru ca, după aceea, cu ajutorul lui Dumnezeu, să punem împotriva lui cele hărăzite nouă de lumina adevărului.

XIV

Așadar, Celsus zice: *«este o prostie a lor să creadă că atunci cînd Dumnezeu va ațîța focul ca un bucătar* [61], *toate celelalte neamuri vor arde, iar ei singuri vor rămîne, nu numai cei vii, ci și cei morți de*

58. *Rom.* 8, 17—20.
59. *Ps.* 148, 3.
60. *Rom.* 8, 19—20.
61. Idee repetată și în alte pasaje ale lucrării: IV, 23; VII, 9.

demult, ridicîndu-se cu aceleaşi trupuri din pămînt. Sărmană nădejde a viermilor! Fiindcă, în adevăr, cărui suflet de om i-ar mai părea rău după un trup putrezit? [62] *Pe cînd, de fapt, această dogmă nici nu vă este comună vouă şi unei alte părţi dintre creştini, iar caracterul ei este foarte necurat şi dovedeşte că este totodată şi greţoasă şi cu neputinţă de crezut. Căci ce trup, după ce s-a descompus de tot, s-ar mai putea întoarce la firea lui primordială şi la aceeaşi veche organizaţie, din care a fost scos? Fiindcă creştinii nu ştiu ce să răspundă, recurg la acest ultim argument fără rost: «că totul este cu putinţă la Dumnezeu»! În realitate, Dumnezeu nu poate săvîrşi nici un lucru necuviincios, nici nu vrea să lucreze împotriva naturii* [63]. *Dacă tu, care eşti stricat, ai pofti ceva necurat, Dumnezeu n-ar putea să facă acel lucru şi nu trebuie să crezi că acel lucru se va realiza, căci Dumnezeu nu este autorul pornirilor nestăpînite şi al desfrîului rătăcit, ci al firii celei drepte şi bune. El ar putea să dea sufletului o viaţă veşnică, dar leşurile* [64] *sînt bune de dat la gunoi — zice Heraclit. În adevăr, trupul fiind plin de urîciuni, pe care nu le mai numesc, Dumnezeu nici n-ar vrea, nici n-ar putea să-l mai facă veşnic, căci ar fi un lucru iraţional. El este raţiunea a tot ce există, deci El nu poate să facă nimic împotriva Lui însuşi*».

XV

Ia aminte, cum de la început Celsus răstălmăceşte în batjocură învăţătura despre arderea lumii, care este admisă şi de unii din cei mai de frunte filosofi elini. Lui i se pare că noi am fi făcut din Dumnezeu un bucătar, pentru că admitem arderea lumii [65]. El nu pricepe că chiar şi după părerea unora dintre elini, care au luat-o poate de la poporul străvechi al evreilor, focul este adus în lume ca o curăţire, şi se pare că şi pentru cei care au nevoie de judecată şi de tămăduire prin foc [66]. Arzîndu-i, fără să-i consume, pe cei care nu au în ei materie care să ardă, focul veşnic arde şi consumă pe cei ce, în zidirea lor, au folosit în faptele, cuvintele şi gîndurile lor «lemne, fîn şi trestie» [67], precum este spus

62. Credinţa în înviere o respingeau, între evrei, saducheii, iar între creştini, gnosticii.

63. Evangheliştii şi părinţii apostolici argumentau credinţa în înviere prin repetarea cuvîntului «La Dumnezeu nimic nu este cu neputinţă», *Luca* 1, 37; *Matei* 19, 26; I Clem. 27, 2; Iustin, *Apol.* I, 18. Primul care sistematizează această credinţă a fost Atenagora Atenianul. A se vedea *Apologeţi de limbă greacă*, p. 384—386.

64. Heraclit, fragm. B. 96. Diels Kranz, I, 172 (citat după M. Borret, *op. cit.*, III, 51).

65. (Pentru Heraclit «chiar şi sufletele înţelepţilor durează numai pînă la focul universal» (ἐκπύρωσις). N. Balca, *Istoria filoz. antice*, p. 36).

66. Idee afirmată şi mai înainte: IV, 21.

67. *I Cor.* 3, 12.

în chip simbolic. Dumnezeieştile Scripturi spun că Domnul va veni ca «focul topitorului şi ca leşia nălbitorului» [68], va veni pentru fiecare din cei care au nevoie de foc, fiindcă s-au amestecat — ca să zic aşa — cu o materie rea, care răspîndeşte în ei răutate. Focul va topi pe cei amestecaţi «cu plumb şi fier şi cositor». Cel ce vrea să se documenteze privitor la acestea, să citească la proorocul Iezechiel [69]. Cu aceasta nu vrem să spunem că Dumnezeu «ar aţîţa focul» ca un bucătar, ci El procedează ca un Dumnezeu binefăcător al celor ce au trebuinţă de durere şi de foc, cum mărturiseşte proorocul Isaia. El scrie că trebuie să se spună unui neam păcătos : «Fiindcă ai cărbuni de foc, şedea-vei pe ei, aceştia îţi vor fi ajutor» [70]. Prin purtarea Sa de grijă, Cuvîntul exprimă, în chip tainic, nişte cuvinte aspre către mulţimile de cititori, care le citesc cu înţelepciune. Aceste cuvinte sînt scrise pentru a îngrozi pe cei care nu pot să se întoarcă în alt chip de la potopul păcatelor. În felul acesta şi păzitorul strict al Legii va afla cu ce scop sînt date pedepse aspre şi dureroase celor care sufăr în viaţa aceasta. Deocamdată este de ajuns să citām doar un pasaj din Isaia : «pentru numele Meu Îmi opresc mînia şi pentru slava Mea o potolesc, ca să nu te nimicesc» [71]. Am fost nevoit să folosesc cuvinte deosebite, care nu se potrivesc cu cei simpli la credinţă, căci ei au nevoie de o povaţă spusă în cuvinte mai desluşite. Am întrebuinţat aceste figuri de stil ca să nu par că las necombătută învinuirea lui Celsus, care zice că Dumnezeu va «aţîţa focul ca un bucătar».

XVI

Pentru cei ce ascultă învăţătura cu mai multă pricepere reiese clar, din cele expuse, şi felul în care trebuie să răspundem la cuvintele lui Celsus că «orice alt neam va fi ars, numai ei vor mai rămîne». Nu-i de mirare că gîndesc aşa aceia dintre noi la care face aluzie cuvîntul sfînt : «Dumnezeu şi-a ales cele nebune ale lumii, ca să ruşineze pe cei înţelepţi ; Dumnezeu şi-a ales pe cele slabe ale lumii, ca să ruşineze pe cele tari ; Dumnezeu şi-a ales pe cele nebăgate în seamă, ca să strice pe cele ce sînt, aşa a binevoit Dumnezeu să mîntuiască pe cei ce cred prin nebunia propovăduirii, fiindcă lumea prin înţelepciunea ei nu l-a cunoscut pe Dumnezeu» [72]. Ei nu pot să explice limpede citatele şi nu vor să-şi petreacă vremea cu explicarea Scripturii, cu toate că Iisus a zis : «Cercetaţi Scripturile» [73]. Ei îşi fac nişte idei nepotrivite despre

68. *Maleahi* 3, 2.
69. *Iez.* 22, 18.
70. *Is.* 9, 48—49.
71. *Is.* 48, 9.
72. *I Cor.* 1, 27—28 ; 21.
73. *Ioan* 5, 39.

focul pe care-l pregătește Dumnezeu și despre cele ce se vor întîmpla acelora care păcătuiesc. Așa cum, atunci cînd vorbim cu copiii este potrivit să spunem lucruri corespunzătoare vîrstei lor fragede, spre a-i întoarce, ca pe niște copii, spre mai bine, tot așa și celor pe care Cuvîntul i-a numit «nebuni» în lumea aceasta, «de neam prost» și dispreţuit, li se potrivește înțelesul ocolit despre pedepse, fiindcă ei nu ajung la cuminţire și la îndepărtarea de rele decît prin frică și prin faptul că li se amintesc pedepsele pe care le vor primi dacă nu-și vor schimba viaţa. Deci Cuvîntul zice că rămîn în viaţă și sînt scutiţi de foc și de pedepse numai cei care au fost bine curăţiţi în privinţa dogmelor, a purtării și a felului lor de a cugeta. Cei ce nu sînt curăţiţi, avînd nevoie de rînduiala pedepselor prin foc, vor petrece în aceste pedepse pînă la un anumit termen, zice Scriptura. Lui Dumnezeu îi place să aducă acest sfîrșit (termen) peste cei care, deși au fost zidiţi după «chipul» Său [74], au trăit împotriva voinţei firii celei după chip. Acestea toate le-am spus combătînd fraza lui Celsus: «toate celelalte neamuri vor arde și numai ei vor rămîne în viaţă».

XVII

Apoi Celsus, fie că a înţeles greșit Scrierile Sfinte, fie că se ia după cei ce nu le-au înţeles, zice că noi am afirma că în vremea cînd va veni peste lume curăţirea prin foc, singurii care vor rămîne în viaţă vor fi nu numai cei ce vor trăi atunci, ci și cei morţi de demult. El nu înţelege cu ce înţelepciune tainică grăiește Apostolul lui Iisus: «Nu toţi vom muri, dar toţi ne vom schimba deodată, într-o clipeală de ochi, la trîmbiţa cea de apoi, căci trîmbiţa va suna și morţii vor învia nestricăcioși, iar noi ne vom schimba» [75]. Celsus ar fi trebuit să știe ce înţelege Apostolul, cînd zice acestea, să facă o distincţie între sine și cei ca el, pe de o parte, și între cei morţi pe de alta, ca unul care nicidecum nu este mort. De aceea după cuvintele «și cei morţi vor învia nestricăcioși», adaugă: «iar noi ne vom schimba». Iar ca să se adeverească și mai bine spusa Apostolului, care la acest lucru s-a gîndit atunci cînd a scris cuvintele citate din Epistola întîia către Corinteni, voi cita și din Întîia epistolă către Tesaloniceni, unde Apostolul, care pe atunci era viu, treaz și deosebit de cei adormiţi, zice astfel: «Aceasta vă spunem după cuvîntul Domnului, că noi cei vii, care vom fi rămas pînă la venirea Domnului, nu vom lua înainte celor adormiţi, pentru că Însuși Domnul, întru poruncă, la glasul arhanghelului și întru trîmbiţa lui Dumnezeu Se va pogorî din cer». După acestea, Apostolul știind că cei morţi în Hristos sînt alţii decît el însuși și decît cei la fel cu

74. *Fac.* 1, 26.
75. *I Cor.* 15, 51—52.

el, adaugă zicînd: «Cei morți în Hristos, vor învia întîi; după aceea noi cei vii, care vom fi rămas, vom fi răpiți împreună cu ei în nori, ca să întîmpinăm pe Domnul în văzduh»[76].

XVIII

Întrucît Celsus a luat în rîs destul timp învierea trupului care este propovăduită în biserici și care-i înțeleasă mai bine de cei știutori, nu mai e nevoie să citez din nou spusele lui, pe care le-am mai citat odată. Dar fiindcă această apologie e scrisă împotriva unui om de altă credință, și din pricina celor care sînt încă «prunci» și «purtați de valuri» și «duși încoace și încolo de orice vînt al învățăturii, prin înșelăciunea oamenilor, prin vicleșugul lor, spre uneltirea rătăcirii»[77], să mi se îngăduie să precizez cîteva idei potrivite pe seama cititorilor noștri. Nici noi și nici Dumnezeieștile Scripturi nu spun că cei morți de demult, atunci cînd vor răsări din pămînt, vor trăi cu aceleași trupuri, fără ca acestea să sufere nici o schimbare în mai bine. În schimb, Celsus ne ponegrește atunci cînd zice că noi am crede așa ceva. Căci noi înțelegem multele citate din Scriptură, care vorbesc despre înviere, într-un fel vrednic de Dumnezeu. Este de ajuns să citez, deocamdată, fraza lui Pavel din Epistola primă către Corinteni, care zice: «Dar va zice cineva: cum înviază morții? Și cu ce trup au să vină? Nebun ce ești! Tu ce semeni nu dă viață, dacă nu va fi murit. Și ceea ce semeni nu este trupul ce va să fie, ci grăunte gol, poate de grîu, sau de altceva din celelalte. Iar Dumnezeu îi dă un trup, precum a voit, fiecărei semințe un trup al său»[78]. Ia aminte ce zice în citatul acesta Apostolul, că «nu trupul ce va să fie» este semănat, ci se întîmplă un fel de înviere din sămînța semănată și ascunsă goală în pămînt, fiindcă Dumnezeu dă «fiecărei semințe un trup» al ei. Din sămînța care a fost aruncată pe pămînt înviază, după caz, un spic sau un copăcel — ca cel de muștar — sau un copac și mai mare, dacă e vorba de un sîmbure de măslin sau de alt fruct.

XIX

Așadar Dumnezeu dă — fiecăruia un trup «precum a voit», — atît semințelor semănate, cît și celor care sînt ca și semănați întru moarte și care vor primi un trup potrivit din cele ce sînt semănate, un trup cu care fiecare va fi îmbrăcat de Dumnezeu după vrednicie. Să ascultăm și cuvîntul, care, prin mai multe amănunte, ne învață deosebirea dintre un trup semănat și unul înviat din cel semănat: «Se seamănă trup întru

76. *I Tes.* 4, 15—17.
77. *Ef.* 4, 14.
78. *I Cor.* 15, 35—38.

stricăciune, înviază întru nestricăciune; se seamănă întru necinste, înviază întru slavă; se seamănă întru slăbiciune, înviază întru putere; se seamănă în trup firesc, înviază trup duhovnicesc»[79]. Să înțeleagă, dar, cine poate ce rost au cuvintele următoare: «Cum este cel pămîntesc, așa sînt și cei pămîntești; și cum este cel ceresc, așa sînt și cei cerești. Și după cum am purtat chipul celui pămîntesc, așa vom purta și chipul celui ceresc»[80]. Deci, dacă Apostolul voia să ascundă cele nespuse din punct de vedere firesc și care nu se potrivesc urechilor celor simpli și nici auzului celor pe care credința reușește să-i facă mai buni, totuși a fost silit pînă la urmă — ca nu cumva noi să înțelegem lucrurile greșit — să zică, după «cum purta chipul celui ceresc», și următoarele cuvinte: «Aceasta însă zic, fraților: «Carnea și sîngele nu pot să moștenească împărăția lui Dumnezeu, nici stricăciunea nu moștenește nestricăciunea»[81]. Și știind caracterul nespus și tainic al acestor cuvinte, Apostolul, după cum se și cuvenea celui care voia să lase prin scrieri posterității gîndurile sale, adaugă și cuvintele «iată, taină vă spun vouă». Aceste cuvinte sînt adăugate de obicei la învățăturile cele mai adînci și mai tainice, care trebuie să fie ascunse de mulțime. Cam cu același înțeles este scris și în cartea lui Tobie: «Taina Regelui este bine s-o păstrezi». În ce privește lucrurile pline de slavă, care se potrivesc mulțimii, Scriptura zice, dozînd bine adevărul: «iar lucrurile Domnului e de laudă să le vestești»[82].

Așadar, nădejdea noastră nu este o nădejde de viermi, nici sufletul nostru nu va duce dorul unui trup putrezitor, deși îi trebuie un trup ca să se poată mișca în spațiu, ci, după ce a cugetat la «înțelepciune» după cuvîntul «gura dreptului va deprinde înțelepciune»[83], sufletul nostru va înțelege deosebirea dintre locuința cea pămîntească, unde se află cortul și care-i sortită pieirii, și cortul în care cei cu adevărat drepți suspină din greu, nu că ar vrea să se dezbrace de cort, ci fiindcă vor să se îmbrace, pe deasupra, cu un alt cort, pentru ca astfel îmbrăcați «ceea ce este muritor să fie înghițit de viață»[84], căci trebuie — fiindcă toată firea trupului este stricăcioasă — ca acest cort stricăcios să se îmbrace în nestricăciune și ca cealaltă parte a lui, care este muritoare și primitoare de moarte, ca urmare a păcatului, «să se îmbrace în nemurire». Așadar, cînd «acest trup stricăcios se va fi îmbrăcat în nestricăciune și acest (trup) muritor se va fi îmbrăcat în

79. *I Cor.* 15, 42—44.
80. *I Cor.* 15, 48—49.
81. *I Cor.* 15, 50. A se vedea aceeași tălmăcire și în tratatul *Despre rugăciune*, XXVI, 6 (în «P.S.B.» 7, 256).
82. *Tob.* 12, 7.
83. *Ps.* 36, 30.
84. *II Cor.* 5, 4.

nemurire, se va întîmpla ceea ce a fost prezis în vechime de prooroc: «moartea a fost înghițită de biruință»[85] după ce ea ne-a biruit, făcîndu-ne supușii ei, și va înceta și «boldul morții», cu care ințepînd sufletul, care nu era apărat din toate părțile, îi provoca rănile izvorîte din păcat.

XX

Dar, după ce am expus învățăturile noastre despre înviere, atît cît am considerat că este bine acum, căci în alte cărți am scris despre această problemă mai mult, cercetînd acest subiect după cum trebuia[86], să cercetăm și să combatem, după cuviință, și învățăturile lui Celsus. Întrucît el n-a înțeles învățătura noastră creștină, era firesc să nu poată să tălmăcească afirmațiile înțelepților scriitori biblici mai bine decît oamenii simpli, care, trecînd la creștinism, nu aduc ceva mai bun decît simplitatea credinței lor. De aceea ne vom sili să arătăm ca foarte absurde ideile susținute de acești bărbați destul de deștepți și în ce privește gîndirea rațională și meditația dialectică. Iar dacă trebuie să ne batem joc de niște idei absurde și muierești, apoi vina este mai degrabă a lor decît a noastră!

În adevăr, stoicii susțin că după un anumit număr de ani are loc o ardere a universului, iar după această ardere se formează din nou un alt univers cu nimic schimbat față de prima lui organizare. Cîțiva dintre acești stoici, care s-au rușinat de doctrina aceasta[87], au recunoscut și ei că de la o perioadă pînă la cea următoare are loc o prea mică schimbare. Totuși, ei susțin că și în perioada următoare lucrurile se vor petrece în mod cu totul identic. De pildă Socrate va fi tot atenian și iarăși fiu al lui Sofronise și aceeași Fenareta, soția lui Sofronise, îi va fi mamă. Așadar, cu toate că stoicii nu-i zic învierii pe nume, totuși o susțin în realitate din moment ce ei susțin că Socrate va învia din sămînța lui Sofronise. Se va forma în pîntecele Fenaretei, după ce va fi crescut în Atena se va deda unei filosofii, care va învia, așa zicînd, filosofia lui din perioada anterioară, fiind absolut identică, fără nici o schimbare, cu cea dinainte. Anitos și Melitos[88] vor învia și ei, fiind iarăși acuzatorii lui Socrate, iar sfatul din Areopag îl va osîndi și de astă dată pe Socrate. Mai de rîs este părerea stoicilor că Socrate va îmbrăca aceleași veșminte și va trăi în aceeași sărăcie neschimbată,

85. *I Cor.* 15, 54.
86. E vorba de cele două tratate speciale *Despre înviere*, care s-au pierdut, Cf. Eusebiu, *Istoria bis.* VI, 24.
87. Unii reprezentanți ai platonismului mijlociu respingeau astfel de teze perimate. Așa Panetios, cf. Diog. Laertios, *op. cit.*, VII, 142, în trad. rom. p. 370. A se vedea și C. *Cels* IV, 67—68.
88. Reprezentanți ai partidei aristocratice, amîndoi ajunși în conflict cu Socrate, pe care-l acuză în proces. A se vedea tot în această lucrare IV, 59; IV, 67; 20.

în acelaşi oraş, Atena, rămas neschimbat ca şi în prima perioadă! Acelaşi Falaris va fi iarăşi tiran şi taurul lui de aramă va mugi din nou prin glasul oamenilor închişi înlăuntrul taurului, fără de nici o schimbare faţă de perioada dinainte. Alexandru din Fera va fi din nou tiran, avînd, ca şi în prima perioadă, aceeaşi cruzime neschimbată şi osîndind la moarte aceleaşi persoane ca mai înainte. Dar la ce trebuie să înşir învăţătura stoicilor despre acest subiect? Celsus nu-şi bate joc de această învăţătură, ba poate că o laudă, deoarece Zenon i se pare mai înţelept decît Iisus!

XXI

Şi pitagoreii şi platonicienii, deşi par să menţină afirmaţia că lumea este nestricăcioasă, cad şi ei în erori asemănătoare celor ale stoicilor. Căci stelele — zic ei — după cîteva perioade fixe ajung iar în aceleaşi poziţii şi relaţii unele faţă de altele, iar toate lucrurile de pe pămînt sînt asemănătoare cu acelea din vremea cînd stelele aveau între ele aceleaşi relaţii şi poziţii [89]. Aşadar, după această părere, cînd stelele, după o lungă rotaţie, ajung iarăşi în aceleaşi relaţii, în care erau pe vremea lui Socrate, rezultă, în chip necesar, că Socrate se va naşte din nou, din aceiaşi părinţi, va suferi la fel, fiind învinuit de Anitos şi Melitos, şi va fi osîndit de consiliul din Areopag. Pînă şi legendele egiptenilor, care ne transmit lucruri asemănătoare, sînt respectate şi nu sînt luate în rîs de Celsus şi de cei de o seamă cu el! În schimb, noi, care susţinem că lumea este cîrmuită de Dumnezeu, desigur fără ca prin aceasta să fie îngustată libertatea de voinţă a cuiva dintre noi, ci fiind condusă mereu spre mai bine, în măsura posibilului, bine ştiind că firea noastră admite cele posibile, întrucît în ea nu poate încăpea ideea că Dumnezeu este cu totul neschimbat, să nu spunem lucruri care ar merita să fie verificate şi cercetate?

XXII

Dar,să nu-şi închipuie cineva că, atunci cînd vorbim în felul acesta, noi am fi dintre acei creştini care nu admit dogma învierii [90], deşi despre ea Scripturile vorbesc adesea. Oamenii aceştia nu-şi pot închipui nicidecum ca dintr-un bob de grîu sau dintr-o altă plantă oarecare să învieze tocmai un spic sau un pom. În schimb, noi sîntem încredinţaţi că sămînţa «nu dă viaţă dacă nu va muri» şi că «ceea ce semeni nu este trupul care va să fie», ci «Dumnezeu îi dă un trup precum a voit: înviindu-l în nestricăciune, după ce-a fost semănat în stricăciune; înviindu-l întru slavă, după ce a fost semănat în necinste; după ce a fost

89. Platon, *Timeu* 39 (idee repetată şi aici în I, 19 şi IV, 11).
90. Cum afirma partida saducheilor.

semănat în neputință, înviindu-l întru putere, și după ce a fost semănat trup firesc, înviindu-l trup duhovnicesc[91]. Căci noi ținem atît credința Bisericii lui Hristos, cît și făgăduința cea mare a lui Dumnezeu, prezentînd ca posibilă învierea, nu printr-o simplă afirmație, ci prin mărturia cuvîntului, întrucît știm că chiar dacă ar dispare și cerul și pămîntul cu tot ce este în ele, cuvintele despre fiecare punct de credință, care sînt, într-un fel, tot atîtea părți dintr-un întreg și specii ale unui gen, și anume ale Cuvîntului lui Dumnezeu, «care la început era la Dumnezeu», nu vor trece. Căci noi ascultăm de Cel care a zis : «cerul și pămîntul vor trece, dar cuvintele Mele nu vor trece»[92].

XXIII

Desigur că noi nu afirmăm că trupul putrezit se va întoarce la firea lui de la început și nici că grăuntele de grîu putrezit se va întoarce ca să fie iar grăunte de grîu, ci că, precum din bobul de grîu se ridică un spic, tot așa și în trupul omului este un principiu[93] de la care — fiindcă este nestricăcios — înviază trupul în nestricăciune. Dar stoicii susțin că trupul, după ce a putrezit de tot, va reveni la firea lui de la început, în virtutea învățăturii lor despre continua reîntoarcere cu fiecare perioadă, la starea existentă înainte. Ei spun, dar, că trupul va avea iarăși aceeași alcătuire pe care o avusese înainte de a se fi dizolvat și vor să confirme acest adevăr printr-o argumentație foarte strînsă, cred ei. Nu-i adevărat, însă, că noi ne-am refugia la cel mai simplist argument, că «lui Dumnezeu totul îi este cu putință», căci știm că acest «totul» nu se extinde asupra unor fapte care nu au loc fără contradicție interioară sau care pot fi cugetate ca atare. Mai zicem că Dumnezeu nu poate săvîrși fapte rușinoase, căci atunci Dumnezeu ar trebui să înceteze a mai fi Dumnezeu, căci dacă Dumnezeu face ceva rușinos, atunci El nu mai este Dumnezeu[94].

Și fiindcă Celsus presupune că Dumnezeu nu vrea nimic împotriva firii, la această afirmație a sa noi facem următoarea precizare : dacă numește cineva «răutate» un lucru împotriva firii, atunci zicem și noi că Dumnezeu nu acceptă ceva împotriva firii, nici din cele izvorîte din urmările răutății și nici din cele făcute în chip irațional. Cît despre cele întîmplate în conformitate cu Cuvîntul și cu voința lui Dumnezeu, desigur că, din capul locului, așa ceva nu poate fi împotriva firii, căci lucrările lui Dumnezeu nu sînt și nu pot fi împotriva firii, oricît ar fi sau

91. *I Cor.* 15, 36—44.
92. *Ioan* 1, 1.
93. *Matei* 24, 25.
94. Euripide, fragm. 292 Nauck (citat după M. Borret *op. cit.*, II, 71).

ar părea ele că sînt de neînțelese. Iar dacă trebuie să întrebuințăm numiri precise, vom zice că, în ce privește firea în înțelesul obișnuit, există ceva mai presus de fire pe care-l poate săvîrși Dumnezeu, de pildă, cînd ajută pe om să se ridice mai presus de firea sa omenească, făcîndu-l să se preschimbe într-o fire mai bună și mai dumnezeiască și păzindu-l astfel atîta timp cît timp și omul arată, prin fapte, că vrea să fie păzit.

XXIV

Odată ce am spus că Dumnezeu nu vrea altceva decît ce I se cuvine și care confirmă că El este Dumnezeu, vom mai zice și că, dacă un om ar pofti ceva rușinos după răutatea lui, Dumnezeu nu poate să îngăduie acest lucru. Prin aceasta nu căutăm nici o pricină în afirmațiile lui Celsus, ci, cercetîndu-le în lumina adevărului, vom zice și noi că Dumnezeu nu este autorul unor porniri dezordonate, nici al desfrîului nebunesc, ci este autorul unei firi drepte și bune, fiindcă El este urzitorul oricărui bine. Or, noi mai mărturisim că El poate să dea sufletului viață veșnică și chiar i-o și dă, nu numai că ar putea să i-o dea. Nu ne pasă de fel, mai cu seamă din pricina celor spuse mai înainte, de cuvintele lui Heraclit, pe care Celsus le rezuma așa : «Cadavrele sînt mai de disprețuit decît gunoaiele» [95]. Desigur că s-ar putea zice că gunoaiele sînt de aruncat, pe cînd cadavrele oamenilor nu sînt de aruncat din pricina sufletului care a sălășluit în ele, mai ales dacă sufletul aparținuse unei persoane mai distinse, în care caz, conform cu cele mai civilizate dintre legi, cadavrele se învrednicesc de o înmormîntare mult mai frumoasă, ca să nu jignim în mod brutal sufletul care a locuit în acel trup, aruncînd fără grijă trupul după ieșirea din el a sufletului, așa cum aruncăm trupul animalelor [96]. Cu aceasta nu vrem, Doamne ferește ! să declarăm, împotriva rațiunii, că nu ar fi veșnic nici grăuntele de grîu, nici spicul crescut din el, nici ceea ce a fost semănat în stricăciune, ci numai ceea ce a înviat în nestricăciune. Dar, dacă potrivit spuselor lui Celsus rațiunea a tot ce există este Dumnezeu însuși, după învățătura noastră, rațiunea a tot ce există este Fiul Său. În legătură cu această problemă ne exprimăm și noi ca niște filosofi : «La început era Cuvîntul și Cuvîntul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvîntul». Dar nici noi nu credem că Dumnezeu poate săvîrși ceva împotriva rațiunii sau împotriva Lui însuși.

Are dreptate M. Borret (op. cit., II, 70) cînd afirmă că era un lucru firesc ca Origen să folosească limbajul veacului său, care era îmbibat de ideea stoică a lui «logos spermatikos».

95. Idee afirmată și înainte : I, 14.

96. A se vedea mai sus : IV, 59.

XXV

Dar, să vedem şi pasajul următor din cartea lui Celsus : *«Evreii deveniseră un popor aparte, rînduindu-şi legi potrivite obiceiurilor din ţara lor, menţinîndu-le şi azi şi păstrînd o religie, care, oricum ar fi, este cel puţin tradiţională. Ei acţionează ca şi ceilalţi oameni, căci fiecare din ei cinstesc obiceiurile tradiţionale după cum le-au apucat. Şi aceasta nu numai fiindcă fiecărui popor îi place să-şi aibă legi diferite şi că e o datorie să păstrezi ce ai crezut că-i bun comun, ci şi pentru că probabil diferitele părţi ale lumii şi le-au atribuit de la început diferitelor puteri protectoare, după care şi-au închegat şi anumite sisteme de conducere* [97]. *De atunci ceea ce s-a făcut în viaţa fiecărui popor s-a executat după voinţa lui, aşa încît ar fi fost ceva necuviincios să încalci legile stabilite de la început în fiecare regiune»*.

Cu alte cuvinte, Celsus pretinde că evreii, foşti altădată în Egipt [98], au ajuns mai pe urmă un popor deosebit şi şi-au stabilit legi pe care le respectă. Iar, ca să nu mai repetăm iarăşi spusele lui, el spune că evreii au ajuns să-şi ţină practicile lor religioase după obiceiul celorlalte popoare care-şi cinstesc tradiţiile lor. Mai mult, el expune şi un temei mai adînc, care explică menţinerea acestor obiceiuri la evrei, insinuînd că fiinţele care au ajuns să fie de la început puteri protectoare ale ţării au cooperat cu legiuitorul fiecărui popor la instruirea legilor lor proprii. Se pare că arată că fie pămîntul evreiesc, fie poporul lui, se află sub tutela unuia sau a mai multor indivizi şi că abia prin colaborarea cu aceştia au fost stabilite şi legile lui Moise.

XXVI

Şi trebuie, spune el, să respectăm legile, nu numai pentru că s-a încetăţenit în mintea diferitelor popoare obiceiul de a-şi fixa legi proprii şi că este o datorie să păstrezi ceea ce s-a hotărît că-i bun comun, ci probabil şi pentru că diferitele părţi ale lumii au fost date în seamă, de la început, unor forţe tutelare şi repartizate ca atare unor anumite forme de conducere. Apoi, ca şi cum ar uita de atacurile aduse evreilor, iată că Celsus îi cuprinde şi pe ei în aprobarea generală dată tuturor celor ce-şi apără tradiţiile proprii de atunci : ceea ce s-a făcut în cadrul fiecărui popor, s-a făcut pe dreptate, dacă a fost acceptat de popoarele respective. Vezi că nu cumva exprimă fără ocolişuri voinţa, pe cît depinde de el, că evreul trăind după legile lui proprii nu le calcă pentru că aşa ceva ar fi necuviincios, căci spune : ar fi o impietate să încalci legile stabilite de la început în fiecare ţinut.

---

97. Mai pe larg în cele următoare : VII, 68 ; VIII, 28.
98. Tacit consemnează în *Istoria* sa (V) că numele «Iudeii» ar proveni de la muntele Ida din Creta. Desigur, adevărul biblic e altul.

Drept răspuns, aş vrea să întreb pe Celsus sau pe adepţii săi: care ar fi autorul care să fi repartizat, de la început, diferitele părţi ale lumii în puterea anumitor forţe tutelare şi anume ţinutul iudeilor şi pe iudeii înşişi aceluia sau acelora cărora le-au fost sortiţi? Nu cumva Zeus, cum ar spune Celsus, ar fi sortit poporul evreiesc în ţara lor uneia sau mai multor puteri şi cel în seama căruia a fost sortită Iudeea acela să statornicească şi legile valabile între iudei? Or acest lucru se va fi întîmplat fără voia lor? Orice s-ar răspunde, iată ce situaţie încurcată! Şi dacă diferitele ţinuturi ale pămîntului n-au fost sortite de o singură fiinţă forţelor lor tutelare, însemnează că fiecare, de capul lor şi fără ascultarea unui conducător, şi-au luat cîte o parte din lume. Dar şi aşa ceva e absurd, însemnînd să se tăgăduiască purtarea de grijă a lui Dumnezeu cel peste toate [99].

XXVII

Atunci să explice cine vrea: cum sînt îndrumate diferitele forţe cărora li s-a sortit conducerea şi supravegherea peste diferitele ţinuturi de pe pămînt? Să ne mai spună cum de reuşesc să execute totul, în chip just, la fiecare popor, dacă aceasta stă doar la dispoziţia dferitelor forţe tutelare? Să ne spună dacă aceeaşi justeţe e respectată, de pildă şi de sciţi în legătură cu uciderea părinţilor, ori de perşi, care nu opresc nici căsătoria mamelor cu fiii lor, nici a taţilor cu fetele lor? Dar ce rost are să strîngem exemple de la autorii care au tratat despre legile diferitelor popoare, ca să contestăm afirmaţia că la fiecare popor legile sînt aplicate just în măsura în care sînt aprobate de puterile tutelare? [100] Sau să ne spună Celsus de ce nu este cuviincios să calce legile tradiţionale cel care acceptă să se căsătorească cu mama ori cu fiica? ori de ce, dacă sfîrşeşti viaţa prin spînzurare, ajungi la fericire, ori, de ce, dacă mori ars în foc, obţii purificarea deplină? Ori de ce nu-i cuviincios să calci legile ce sileau, de pildă, pe locuitorii din Taurida să ofere pe străini ca victime zeiţei Artemida, sau la anumite popoare din Libia să sacrifice prunci zeului Cronos?

Dacă ne-am lua după judecata lui Celsus ar fi necuviincios pentru evrei să calce legile tradiţionale, care interzic închinarea la alt Dumnezeu decît la Creatorul lumii. După ei pietatea n-ar fi divină prin firea ei, ci numai în urma faptului că aşa a fost ea acceptată şi gîndită; după unii e un lucru cuviincios să te închini la crocodil şi să mănînci animale socotite sfinte la unele popoare, după cum la alte popoare e un act de

99. Origen vorbeşte adeseori despre «îngerii popoarelor» Cf. J. Daniélou, *op. cit.*, p. 222.

100. Origen acuză paricidul sciţilor, antropofagia chiar (aici V, 34).

pietate să venerezi vițelul ori țapul în locul lui Dumnezeu. Așa că acțiunea unuia ar fi un act de credință, după unele legi, în schimb ar fi impietate după altele, ceea ce e culmea absurdității.

XXVIII

Dar poate că mi se va replica: pietatea constă în păstrarea tradițiilor și că, în orice caz, nu este nici un păcat dacă nu respecți tradițiile străinilor. Sau, chiar dacă ar părea necuviincios în ochii altora, n-ar fi un păcat să cinstești, cum cere tradiția, propriile tale divinități, pe de-o parte, iar pe de altă parte, să osîndești sau să nimicești pe cele ale altor popoare, diferite de ale tale. Dar vezi să nu faci o și mai mare confuzie în privința justiției, a pietății și a religiei, atunci cînd nu le definești nici nu le recunoști, și să caracterizezi ca oameni religioși pe cei ce își conformează viața după religia lor însăși. Or, dacă într-adevăr religia, pietatea și justiția sînt lucruri atît de relative, încît aceeași atitudine e cuviincioasă ori necuviincioasă, după cum variază condițiile și legile, atunci nu urmează oare că tot așa ar varia și cumpătarea sau curajul, prudența sau știința ori alte virtuți? Or, atunci nimic n-ar fi mai absurd decît așa ceva.

Dacă am judeca lucrurile mai simplu și am rămîne la ceea ce spun cei mulți, răspunsul la citațiile aduse de Celsus ar fi suficient. Dar, întrucît cred că și unele minți mai critice vor citi acest tratat, mă grăbesc să prezint unele elemente de gîndire mai adîncă, în stare să ne ducă la o contemplare mistică și ascunsă în legătură cu atribuirea, de la început, diferitelor puteri tutelare pentru fiecare ținut al universului. Și mă silesc să arăt, pe cît posibil, că învățătura noastră e lipsită de lanțul atîtor absurdități.

XXIX

Mi se pare că Celsus s-a înșelat în privința unora din rațiunile misterioase ale împărțirii ținuturilor pămîntești. Într-un fel, chiar și istoria elinilor ne poate fi de folos aici, atunci cînd spune că unii zei din mitologie s-au luptat între ei, cînd a fost vorba de Atica, și ne lasă să înțelegem de la unii pretinși zei, din scrierile poeților, că unele ținuturi le sînt mult mai familiare decît altele. Dar și istoria barbară, mai ales cea egipteană, face unele aluzii în legătură cu împărțirea unora din «nomele» sau ținuturile Egiptului, atunci cînd zice că și Atena, căreia i-a fost sortit orașul Sais, mai stăpînește și Atica [101]. Învățații Egiptului vor repeta mii de astfel de lucruri, dar nu știu dacă cuprind și pe evrei și țara lor în

---

101. A se vedea și mai jos: V, 3 (știre luată după Herodot: *Istorii* II, 62 (trad. rom. Vanț-Ștefan, p. 160).

acest partaj, și dacă le sortesc sau nu vreunei puteri. Dar despre mărturiile nescripturistice cred că sînt suficiente cele spuse pînă aici.

Noi susținem că Moise, care pentru noi e proorocul lui Dumnezeu și adevăratul său slujitor, schițează în felul următor împărțirea popoarelor de pe pămînt în cîntarea Deuteronomului: «Cînd Cel Preaînalt a împărțit moștenire popoarelor, cînd a împărțit pe fiii lui Adam», El a statornicit marginea neamurilor după numărul îngerilor lui Dumnezeu, «căci partea Domnului este poporul lui Iacob, Israel este partea lui de moștenire» [102]. Despre împărțirea neamurilor același Moise relatează în Cartea Facerii sub forma unei istorii : «În vremea aceea era în tot pămîntul o singură limbă și un singur grai la toți. Purcezînd de la răsărit, oamenii au găsit în țara Senaar un șes și au descălecat acolo». Și puțin mai departe : «Atunci S-a pogorît Domnul să vadă cetatea și turnul pe care-l zideau fiii oamenilor. Și a zis Domnul : «Iată, toți sînt de un neam și o limbă au și iată ce s-au apucat să facă și nu se vor opri de la ceea ce și-au pus în gînd să facă. Haidem, dar, să Ne coborîm și să amestecăm limbile lor, ca să nu se mai înțeleagă unul cu altul». Și i-a împrăștiat Domnul de acolo în tot pămîntul și au încetat de a mai zidi cetatea și turnul» [103]. În cartea numită «Înțelepciunea lui Solomon», vorbind despre înțelepciune și despre cei ce trăiau pe timpul împărțirii limbilor, cînd a avut loc împărțirea popoarelor de pe pămînt, se vorbește despre faptul că «popoarele și-au amestecat nelegiuirile toate, de-a valma, înțelepciunea a știut pe cel drept și l-a păstrat fără vină în fața lui Dumnezeu și l-a păzit nebiruit, cînd a fost să-l doboare mila de copilul său» [104].

O adîncă și tainică învățătură este și cea care se leagă de cele spuse în alt loc : «Taina regelui se cuvine s-o păstrezi» [105]. Însă nu se cade să încredințezi urechilor profane învățătura despre intrarea sufletelor în trupul care nu se datorește metempsihozei, căci «nu se cuvine să dăm cele sfinte cîinilor, nici să aruncăm mărgăritarele porcilor» [106]. Ar fi o nelegiuire echivalentă cu trădarea sfintelor cuvinte ale înțelepciunii lui Dumnezeu, despre care se scrie atît de frumos : «Înțelepciunea nu pătrunde în sufletul viclean și nu sălășluiește în trupul supus păcatului» [107]. Pentru adevărurile ascunse sub forma unei istorii e suficient dacă le prezentăm în forma acestei istorii, ca să îngăduim celor care pot să scoată pentru ei înșiși înțelesul cuvenit.

102. *Deut.* 32, 89.
103. *Fac.* 11, 1—2; 5—9.
104. *Înț. Sol.* 10, 5.
105. *Tob.* 12, 7.
106. *Matei* 7, 6.
107. *Înț. Sol.* 1, 4.

XXX

Să ne închipuim, așadar, că toate popoarele de pe pămînt se folosesc de aceeași limbă dumnezeiască și că, atîta vreme cît trăiesc în înțelegere unele cu altele, doresc să se folosească mereu de aceeași limbă dumnezeiască. Rămîn nemișcate în fața «Răsăritului» atîta vreme cît duhul inimii lor simte încă mîngîierea luminii și strălucirea «luminii veșnice». Dar cînd cugetele se înstrăinează de «lumina Răsăriturilor» și se îndepărtează de ea, atunci dau peste «cîmpia din țara Senaar», cuvînt care în tălmăcire însemnează «scrîșnirea dinților» [108], vrînd să arate, în chip tainic, că și-au sfîrșit proviziile de hrană. În această situație s-au sălășluit acolo și s-au apucat să adune cărămizi, căutînd să unească cu cerul printr-un turn ceea ce nu poate fi nicicum unit, și uneltind prin mijlocirea materiei împotriva a ceea ce-i nematerial. Și au zis : «Haideți să facem cărămizi și să le ardem cu foc ! Și astfel învîrtoșează și întăresc ceea ce era doar lut, căutînd să transforme cărămida în piatră și lutul în tencuială, iar în chipul acesta să înalțe o cetate și un turn, al cărui vîrf credeau că-l vor ridica pînă la cer, ridicîndu-se prin mîndria lor «împotriva cunoașterii lui Dumnezeu» [109]. Pe măsură ce se depărtau cu toții de Răsărit și pe măsură ce «foloseau cărămida în loc de piatră, iar smoala în loc de var» ei s-au dat mai mult sau mai puțin în puterea îngerilor celor strașnici, în așa măsură încît pînă la urmă și-au primit pedeapsa îndrăznelii lor. Și astfel, acești îngeri insuflă de acum fiecărui popor o altă limbă, conducîndu-i, apoi, cum merită pînă în ținuturile de la marginile pămîntului, pe unele în locuri cu climă fierbinte, pe altele în locuri cu climă înghețată, dar deopotrivă de greu de cultivat, atît la unii, cît și la alții, la unii cu regiuni pline de fiare sălbatice, la alții cu mai puține vietăți.

XXXI

Apoi, după cum deducem din istorisirea care are și o anumită doză de adevăr istoric, dar mai are și un înțeles ascuns [110], trebuie să înțelegem că unii au păstrat limba lor primordială, pentru că nu s-au depărtat de «Răsărit», ci rămîn și azi legați de acest Răsărit și în limba lui, așa cum trebuie să deducem că numai aceia au moștenit «partea Domnului» și poporul său numele lui Iacob, devenind astfel «partea lui de moștenire, Israel» [111], căci numai ei s-au plecat Stăpînului care l-a primit, pe cînd pe celelalte nu le-a primit decît spre a le pedepsi.

---

108. *Inț. Sol.* 7, 26. Filon: De confusione linguarum, 68, ed. G. Kahn, Paris, 1963, p. 75.

109. *II Cor.* 10, 5.

110. Căutînd mereu sensuri mai bogate, Origen pune față în față dezbinul care biruia la Turnul Babel cu perspectiva reunificării eshatologice.

111. *Deut.* 32, 9.

Să luăm aminte, atît cît se poate cere de la noi oamenii, că în lumea celor care au fost împărțiți Domnului ca parte de alegere s-au făcut fărădelegi, la început mai ușoare și care nu atrăgeau o totală părăsire a celor ce le-au săvîrșit, apoi mai numeroase, dar nu chiar de neiertat. Trebuie să înțelegem că această stare a durat destul de multă vreme și pe atunci exista încă posibilitatea de îndreptare iar din cînd în cînd, într-adevăr, unii se și îndreptau. Mai trebuie observat că, în comparație cu păcatele săvîrșite, oamenii fuseseră lăsați în stăpînirea forțelor conducătoare ale altor regiuni. Loviți mai ușor prin cazne și pedepse, așa-zise de îndreptare, unii s-au reîntors în ținuturile lor, dar trebuie să spunem că pe urmă ei au îndurat asuprirea foarte aspră a asirienilor și mai apoi a babilonienilor, cum îi numesc Scripturile. Dar după aceea trebuie să recunoaștem că, în ciuda pedepselor primite, ei și-au înmulțit și mai mult păcatele, fapt pentru care au fost împrăștiați în celelalte părți ale lumii de conducătorii altor popoare, care le-au cotropit țara. Căci cel ce îndrumă viața lor, anume a îngăduit să fie dezbinați și asupriți de conducătorii altor popoare, pentru ca în felul acesta să li se dea o pedeapsă, iar după ce vor fi îndeajuns de apăsați, să poată să atragă în locul lor cît mai multe neamuri cu putință, cărora le dă apoi astfel de legi ca să le poată îndruma cît mai bine spre scopul dorit, așa cum a făcut-o și mai înainte cu cei care n-au păcătuit.

XXXII

Să învețe, dar, din această istorie cei care sînt în stare să o înțeleagă, cu cît este mai presus decît alte puteri Cel care a primit în moștenire pe cei care n-au păcătuit de la început. El a reușit să cheme oameni aleși din sînul tuturor popoarelor, *să-i mîntuie din mîna celor* care puseseră mîna pe ei ca să-i certe și să-i aducă sub legi și o viețuire care să-i ajute să uite de vechile lor păcate. Dar, cum am spus, această istorie trebuie înfățișată de noi și în înțelesul ei ascuns, pentru ca să restabilim adevărurile falsificate de cei care au zis că diferitele regiuni ale lumii au fost sortite de la început unor forțe protectoare, care le-au încredințat apoi conducătorilor lor, iar în felul acesta au fost ele conduse. De la ele a împrumutat Celsus cuvintele citate.

Și întrucît, prin păcatele lor, cei care s-au depărtat de «Răsăritul cel de sus» au fost încredințați unui duh rău, în puterea «unor patimi de ocară, după poftele inimilor lor» [112], pentru ca, scîrbiți de păcat, să-l urască, noi nu vrem să subscriem la cele afirmate de Celsus că, din

112. *Rom.* 1, 28; 26, 24.

pricina puterilor protectoare, sortite diferitelor ținuturi ale lumii, ceea ce s-a întîmplat în fiecare ținut e împlinit pe bună dreptate. În afară de aceasta, noi vom face ceea ce nu este pe placul acestor forțe. Căci vedem că e socotit ca ceva pozitiv faptul că se schimbă obiceiuri introduse mai de mult în viața unuia sau altuia dintre popoare cu alte rînduieli mai bune și dumnezeiești pe care le-a așezat Iisus, căci El e Cel mai puternic și ne poate «scoate din acest veac viclean» și «a stăpînitorilor acestui veac, care sînt pieritori» [113]; dar în același timp ne-a oprit să ne aruncăm la picioarele Celui care S-a dovedit și S-a arătat mai curat și mai puternic decît toți stăpînitorii, pe Care Dumnezeu L-a vestit prin proorocii Săi cînd a zis: «Cere de la Mine și-Ți voi da neamurile moștenirea Ta și stăpînirea Ta, marginile pămîntului» [114]. El e «așteptarea» noastră, a celor care am venit «dintre neamuri» [115], pentru că am crezut în El și în Dumnezeu cel peste toate, Tatăl nostru.

XXXIII

Acestea au fost spuse de mine împotriva datelor despre puterile tutelare, dar ele previn într-o oarecare măsură și cele spuse de Celsus împotriva noastră în termenii următori; *«Să vină și al doilea grup. Iar eu îi voi întreba și pe ei: de unde vin și pe cine au ca autor al legilor lor părintești? Ei nu vor putea numi pe nimeni. De acolo au pornit și ei și tot de acolo își iau și învățătorul și pe alcătuitorul cetei lor. Și totuși ei s-au depărtat de evrei»*. Deci, noi «în vremurile cele mai de pe urmă [116], în care Iisus al nostru a venit la noi, noi venim la «muntele cel arătat al Domnului», la Cuvîntul cel mai presus de orice cuvînt și la «casa lui Dumnezeu, care este Biserica Dumnezeului celui viu, stîlp și temelie al adevărului» [117]. Și vedem că este zidită pe «vîrful munților», adică pe cuvintele pustnicești, care îi sînt «temelie». Această casă se înalță deasupra «măgurilor», adică a celor ce par a tăgădui o înțelepciune și un adevăr mai presus de cele omenești. Și noi, toate neamurile, urcînd spre casa aceasta și înaintînd neamuri multe, zicem unii către alții, îndemnîndu-ne la evlavia către Dumnezeu, care ne-a răsărit nouă prin Iisus Hristos în zilele de pe urmă: «Veniți să ne suim în muntele Domnului, în casa Dumnezeului lui Iacov, ca El să ne învețe căile Sale și să mergem pe cărările Sale» [118]. Căci legea a ieșit de la cei ce erau în

113. *I Cor.* 2, 6.
114. *Ps.* 2, 8.
115. *Fac.* 49, 10.
116. *Is.* 2, 2.
117. *I Tim.* 3, 15.
118. *Is.* 2, 4. Se pare că primii creștini socoteau acest pasaj ca o prefață, dovadă Iustin, *Dialog.* 109—110, în «P.S.B.», 2, 220—221.

Sion, dar nouă ne-a fost transmisă, duhovnicească. Însă şi «Cuvîntul Domnului a ieşit din acel Ierusalim», ca să fie răspîndit pretutindenea şi va judeca neamurile, alegîndu-şi pe cei ce-i vede ascultători, şi să mustre mulţimea de popor cea neascultătoare. Celor care ne întreabă de unde venim şi pe cine avem povăţuitor, noi le spunem că, după sfatul lui Iisus, noi venim ca să sfărîmăm «săbiile noastre cele raţionale şi violente», prefăcîndu-le în fiare de plug, şi să transformăm în seceri lăncile, pe care le aveam mai dinainte, după felul nostru războinic. Noi nu mai luăm sabia împotriva vreunui neam, nici nu mai învăţăm să ne războim, căci, prin Iisus, ne-am făcut «fii ai păcii»[119], căci «El este povăţuitorul nostru»[120] în legile părinteşti, după care noi sîntem «străini de aşezămintele lor». Am primit o lege pentru care mărturisim recunoştinţa noastră către Cel ce ne-a smuls din rătăcire şi zicem : «Numai minciună au moştenit părinţii voştri, idoli deşerţi, care nu sînt de nici un folos. Au nu eşti Tu, Doamne Dumnezeule, Cel ce dai ploaie ?»[121]. Aşadar, conducătorul şi învăţătorul nostru, care a ieşit dintre evrei, hrăneşte toată lumea cu cuvîntul învăţăturii Lui. Şi luînd-o înainte cu acestea, am combătut pasajul lui Celsus adăugat la multe altele. Le-am legat după putere de cele ce au fost citate mai înainte.

XXXIV

Dar, ce să mai trec cu vederea cele spuse de Celsus între cele două locuri citate, hai să răspund şi acestor rînduri : *«Ar putea invoca cineva şi mărturia lui Herodot*[122]*, care zice aşa : «Locuitorii din oraşele Mareea şi Apis, care sînt mai apropiaţi de graniţa Libiei, parcă sînt mai mult libieni decît egipteni, apăsaţi de îndoiala privitoare la jertfe şi dorind să nu fie opriţi de la carnea de vacă, au trimis soli la templul lui Amon, zicînd că ei nu au nimic comun cu egiptenii, că, locuind în afara Deltei, nu mărturisesc aceeaşi credinţă şi doresc să le fie permis să guste din toate. Însă zeul nu le îngăduie să facă aşa, zicînd că Egiptul este toată ţara pe care o udă Nilul, care se varsă peste ea, iar egiptenii sînt toţi cei ce beau din acest rîu şi locuiesc din sus de oraşul Elefantina». Acestea sînt istorisite de Herodot. Dar, zice Celsus mai departe : «Amon nu soleşte voia zeilor, cu toate că nu-i cu nimic mai mic decît îngerii evreilor. Aşa că nu este nici o nedreptate dacă fiecare popor îşi respectă legile proprii. Desigur, vom afla multe deosebiri de religie între neamuri, şi totuşi fiecăruia i se pare că credinţa lui este mai bună. Etiopienii care*

119. *Luca* 10, 6.
120. *Fapte* 3, 15.
121. *Ier.* 16, 19 ; 14, 21.
122. Herodot, *Istorii*, II, 18 (trad. rom. p. 140).

locuiesc la Meroe cinstesc numai pe Zeus și pe Dionisos[123], *arabii pe Urania și pe Dionisos*[124], *egiptenii, cu toții, au evlavie față de Osiris și Isis*[125], *locuitorii din Sais, față de Atena*[126], *naucratiții cheamă mai mult numele lui Serapis*[127], *iar ceilalți fiecare după rînduielile lor. Unii nu mănîncă oaia*[128], *socotindu-o sfîntă, alții capra, alții crocodilul*[129], *alții vaca*[130], *iar alții nu mănîncă porci, fiindu-le un obiect de dezgust. La sciți este o faptă bună să mănînce oameni*[131]. *Iar unii indieni socotesc că fac un lucru sfînt mîncîndu-și părinții»*. Tot Herodot povestește, într-alt loc, iar eu mă folosesc chiar de cuvintele lui, zicînd spre încredințare, așa : *«Dacă cineva ar pune toată omenirea să-și aleagă legi, poruncindu-le să le aleagă pe cele mai bune dintre toate, după ce le-ar cerceta pe fiecare în parte, fiecare popor ar alege legile proprii poporului său, așa de mult crede fiecare că legea poporului său este cu mult cea mai bună. Deci nu este cu putință să faci de rîs legile, dacă nu ești nebun. Că așa au crezut despre legi toți oamenii, putem să ne dăm seama din alte multe mărturii, dintre care și următoarea : Darius, pe vremea cînd domnea, chemînd pe elinii care erau aproape, i-a întrebat cu ce preț ar vrea să mănînce trupurile părinților lor morți. Ei au răspuns că n-ar face-o pentru nimic în lume. Apoi chemînd Darius la sine pe indienii numiți calbați, care-și mănîncă părinții, de față cu elinii, care, prin tălmaci, luau cunoștință de cele ce vorbeau, i-a întrebat cu ce preț ar primi să-și ardă în foc pe părinții lor morți. Indienii au început să strige tare și l-au rugat pe rege să vrăjească de bine». Așa sînt acum aceste obiceiuri, și mi se pare că pe drept cuvînt a zis poetul Pindar că legea împărățește peste toate*[132].

XXXV

Pe temeiul acestor exemple, Celsus crede că ar putea conchide astfel : e necesar ca toți oamenii să trăiască potrivit tradițiilor lor, căci atunci nu li se va reproșa nimic, pe cînd creștinii, care au părăsit vechile lor tradiții și nu formează un popor aparte, așa cum sînt evreii, ar trebui osîndiți pentru că înclină spre învățătura lui Iisus. Să ne spună, însă,

123. *Idem* II, 29 (p. 145).
124. *Idem* III, 8 (p. 226).
125. *Idem* II, 42 (p. 151).
126. *Idem* II, 28 (p. 144)
127. Strabon : *Geografia* 17, 1, 23, trad. Vanț-Ștefan, București, 1974, p. 159.
128. Herodot, *op. cit.*, II, 42 (p. 226).
129. *Idem* II, 69 (p. 163).
130. *Idem* II, 47 (p. 154).
131. *Idem* III, 38 (p. 242).
132. Pindar, fragm. 49. Citat după M. Borret, *op. cit.*, III, 104—105. E discutabil dacă «Νόμος» sau legea acestor popoare se confunda cu Legea divină, cum zice Origen. Comentatorul german C. Andresen crede că pentru Celsus «legea» aceasta e un fel de «Logos istoric» (*Logos und Nomos*, p. 199).

Celsus dacă filosofii, care învaţă să nu fii superstiţios, sînt şi ei datori să părăsească tradiţiile, încît să mănînce mîncăruri oprite în ţările lor, şi dacă o astfel de purtare e potrivnică legii? Căci dacă din pricina filosofiei şi a lecţiilor care opresc superstiţia, li se dă voie — în ciuda tradiţiilor — să mănînce hrană interzisă încă de pe timpul strămoşilor, de ce atunci să n-o poată face şi creştinii? Logosul le interzice să se oprească şi să se închine la statui, la imagini sau chiar la creaturile lui Dumnezeu, ci să caute mai sus şi să-şi înfăţişeze sufletul înaintea Creatorului, iar dacă purtarea lor este ca şi a unor filosofi, de ce să nu trăiască şi ei fără supărări? Dacă, pentru a-şi salva teza, Celsus şi adepenţii lui afirmă că pînă şi filosofii trebuie să cinstească tradiţiile[133], atunci se vor face ei înşişi de rîs, pentru că, de pildă, în Egipt, se vor feri să mănînce ceapă, pentru ca să respecte tradiţiile, sau unele părţi din corpul anumitor vietăţi, de pildă capul sau umerii[134], ca să nu calce obiceiurile din strămoşi. Tot aşa stau lucrurile şi cu cei care au fost îndrumaţi de Logosul divin ca să adore pe Dumnezeu Cel peste toate, în loc să rămînă, din pricina tradiţiilor, legaţi numai de nişte chipuri şi statui omeneşti, iar dacă refuză să se înalţe, prin voinţă luminată, pînă la Creator, se aseamănă oamenilor care, cu toate bunurile filosofiei, se tem de ceea ce nu-i de temut, socotind că ar fi necuviincios să consume astfel de mîncăruri.

XXXVI

În definitiv cine este acest Amon al lui Herodot, ale cărui cuvinte le-a citit Celsus, care spune că fiecare trebuie să păstreze predaniile strămoşeşti, pe cînd el nu-i lăsa pe locuitorii din oraşele Mareea şi Apis, care sînt aşezate la hotarele Libiei, să fie indiferenţi faţă de mîncarea cărnii de vacă, deşi mîncarea cărnii de vacă nu numai că este indiferentă de la fire, dar nu împiedică pe nimeni să fie bun? Dacă Amon al lor ar fi oprit consumarea cărnii de vacă pentru că animalul acesta este folositor în agricultură şi, pe deasupra, fiindcă prin vacă se înmulţeşte specia, atunci s-ar putea ca legea să aibă o oarecare valabilitate. Dar aşa, Amon vrea ca ei să fie siliţi să păzească rînduielile egiptenilor cu privire la vaci numai pentru că şi ei beau apă din Nil! Celsus îşi mai bate joc şi de îngeri, care la evrei vestesc voia lui Dumnezeu, declarînd că Amon nu-i un vestitor mai mic al voinţei divine decît îngerii evreilor. Dar Celsus n-a cercetat ce semnificaţie au cuvintele şi arătările îngerilor, căci atunci ar fi văzut în ce măsură «se

133. Comparaţia cu atitudinea filosofilor o întîlnim în mai multe locuri din această scriere: V, 43; VI, 4; VII, 44; 66. Toţi sînt liberi, numai creştinii nu sînt.
134. Aceeaşi observaţie şi la Min. Felix, *Octavius*, 28, 9, în «P.S.B.», 3, p. 383.

îngrijeşte Dumnezeu de boi»[135], chiar şi atunci cînd pare că ar exista legi privitoare la boi şi la alte animale, întrucît cele ce sînt scrise sub pretextul animalelor despre oameni, acelea conţin o oarecare rînduială firească.

Celsus zice, aşadar, că nimeni nu comite vreo nedreptate cînd îşi păzeşte rînduielile religiei sale proprii. Potrivit acestei afirmaţii ar urma ca, în conformitate cu tradiţiile lor, nici sciţii, care mănîncă oameni, nu comit nici o nedreptate. Şi tot aşa şi acei indieni care-şi mănîncă părinţii şi care, după părerea lui Celsus, cred că fac o faptă sfîntă sau cel puţin nu una rea, întrucît el pomeneşte acel pasaj din Herodot, care este de acord ca fiecare să împlinească legile strămoşeşti. Se vede că, citînd pe Herodot, însuşi Celsus pare a fi de acord cu indienii numiţi callaţi, contemporani cu Darius, care-şi mîncau părinţii. Aceşti indieni, cînd Darius i-a întrebat dacă nu ar vrea să-şi lepede această rînduială, au strigat tare şi au cerut «să nu cobească de rău».

XXXVII

Aşadar, există două feluri de legi : una este legea firii, pe care a aşezat-o Dumnezeu, cealaltă este legea scrisă pentru stat. Este bine ca legea scrisă să nu se contrazică cu Legea lui Dumnezeu, dar şi mai bine este ca cetăţenii să nu fie tulburaţi cu legi străine. Cînd legea firii — adică a lui Dumnezeu — pomeneşte altceva decît cea scrisă, să bagi de seamă dacă nu cumva îţi dictează raţiunea să zici adio legilor scrise şi intenţiei legiuitorilor şi să te predai lui Dumnezeu ca Legiuitor, să alegi a trăi după legea Cuvîntului Său, chiar dacă ar trebui să faci acest lucru cu preţul multor primejdii, a nesfîrşite suferinţe, poate chiar a morţii şi a dispreţului altora. Cînd lui Dumnezeu îi place altceva decît ceea ce place unora din legile statelor — şi este cu putinţă să placă şi lui Dumnezeu şi celor care preferă astfel de legi — nu are nici un rost să dispreţuieşti acele fapte prin care omul se face plăcut Făcătorului tuturor şi să le alegi pe acelea prin care nu eşti plăcut lui Dumnezeu, dar eşti plăcut legilor, care de fapt nici nu sînt legi, precum şi prietenilor acelor legi.

Dacă este un lucru cuminte, în alte privinţe, să dăm întîietate legii fireşti, care este legea lui Dumnezeu, faţă de legea scrisă alcătuită de oameni, şi contrară celei a lui Dumnezeu, atunci cu cît mai mult trebuie să facem acest lucru în privinţa legilor care au ca obiect pe Dumnezeu? De aceea nu ne vom închina lui Zeus şi lui Dionisos, precum găsesc cu cale să facă egiptenii, care locuiesc în jurul Meroei, dar nici

135. *I Cor.* 9, 9.

nu vom cinsti defel pe zeii egipteni, cum fac etiopienii. Nu vom crede nici ca arabii, care susțin că numai Urania[136] și Dionisos sînt zei. În realitate, nu există zei de fel, căci în ei se cinstește partea femeiască și bărbătească (sexul), fiindcă arabii se închină Uraniei, ca femeie, și lui Dionisos, ca mascul[137]. Dar nici nu vom socoti zei pe Osiris și Isis, cum fac toți egiptenii, nici nu le vom adăuga pe Atena, cum fac cei din orașul Sais. Iar dacă naucratiții[138] din vechime au găsit de cuviință să se închine altor zei, iar de ieri-alaltăieri au ajuns să se închine lui Serapis, care nici n-a fost vreodată zeu, atunci nici noi nu vom declara zeu nou pe unul care nu era mai înainte zeu, ba nici măcar nu era cunoscut de oameni. Însă Fiul lui Dumnezeu «Cel mai întîi născut decît toată făptura»[139], deși S-a făcut om de curînd, El nu este de fel tînăr. Din contra cuvintele dumnezeieștii Scripturi spun că El este Cel mai bătrîn dintre toate făpturile, și că Lui I s-a adresat Dumnezeu, cu privire la facerea omului: «Să facem pe om după chipul și asemănarea Noastră»[140].

XXXVIII

Vreau să arăt acum cît de nesocotit este Celsus cînd afirmă că fiecare trebuie să respecte religia țării sale. Acest amic zice că etiopienii care locuiesc la Meroe nu cunosc decît doi zei, pe Zeus și pe Dionisos, și numai pe ei îi venerează. Mai zice că nici arabii nu cinstesc decît doi, pe Dionisos, ca și etiopienii, și pe Urania, care este zeul lor specific. În schimb, după cum povestește Herodot, nici etiopienii nu cinstesc pe Urania, nici arabii pe Zeus. Așadar un etiopian care din întîmplare a venit la arabi și este socotit nelegiuit fiindcă nu se închină Uraniei, iar din această cauză ajunge în primejdie de moarte, va trebui oare să moară sau să cinstească pe Urania și să i se închine, călcîndu-și astfel tradiția? Dacă e obligat să procedeze împotriva tradiției comite, după raționamentul lui Celsus, o nelegiuire. Iar dacă ar fi dus la moarte, să ne arate Celsus dacă e normal ca pentru așa ceva etiopianul să sufere moarte, căci eu nu știu dacă credința etiopienilor îi învață pe aceștia să se gîndească la nemurirea sufletului și la răsplata pentru faptele lor bune, cîtă vreme, potrivit legilor strămoșești, ei cinstesc doar niște pretinși zei (care nu știu de așa ceva). Același lucru s-ar putea spune

136. Zeiță «cerească», Afrodita-Urania reprezintă simbolul iubirii platonice, pe cînd Afrodita Pandemos era simbolul iubirii vulgare. P. Decharme, *Mythologie de la Grèce antique*, ed. VI, Paris, 1929, p. 205—206.
137. Herodot, *Istorii*, III, 8 (p. 226).
138. Numiți așa după orașul Naucratios din Egiptul de Jos.
139. *Col.* 1, 15.
140. *Fac.* 1, 26.

și despre arabii care vin din întîmplare la etiopienii din jurul Meroei căci și arabii, fiind obișnuiți să se închine numai Uraniei și lui Dionisos, nu se vor închina lui Zeus împreună cu etiopienii. Iar dacă vor fi socotiți nelegiuiți și vor fi duși la moarte, să ne spună Celsus ce rost ar avea moartea lor?

Ar fi de prisos și cu totul fără rost să înșir, în amănunte, miturile despre Osiris și Isis. Deși tălmăcite într-un sens figurat, miturile lor ne învață să cinstim apa cea neînsuflețită și pămîntul aflat dedesubtul oamenilor și al tuturor vietăților, căci, după cum cred eu, egiptenii îl iau pe Osiris drept apă, iar pe Isis drept pămînt [141]. Istoria lui Serapis este lungă și încîlcită. El a intrat în rîndul zeilor mai ieri-alaltăieri prin niște vrăjitorii ale lui Ptolemeu, care voia să-l arate locuitorilor din Alexandria ca pe un zeu nou care s-a descoperit poporului [142]. Am citit la pitagoreul Numenios [143] despre instituirea mitului lui Serapis, despre care se afirmă că ea participă la ființa tuturor animalelor și plantelor care sînt dirijate de fire. S-a acreditat părerea că din misterele profane și din vrăjitoriile celor ce cheamă pe demoni a fost instituit și Serapis ca zeu, nu numai de către sculptori, ci și de magii, vrăjitorii și de demonii care sînt fermecați de descîntecele vrăjitorilor.

XXXIX

Apoi trebuie să cercetătm dacă hrana e sau nu hotărîtoare pentru ființele cugetătoare și civilizate, care le lucrează pe toate cu chibzuială, și să nu venerăm la întîmplare oaia sau capra sau vacile. Poate că e firesc să nu consumăm carnea unora dintre ele, deși de pe urma lor oamenii au mult folos. Dar cum să nu fie cea mai mare prostie să cruți un crocodil și să crezi că ei sînt închinați nu știu cărui zeu mitologic? Este ceva de-a dreptul nebunesc să cruți niște animale necuvîntătoare și să venerezi animalele care devorează pe oameni! Iată, însă, că Celsus aprobă pe cei ce, respectîndu-și tradițiile, venerează crocodilii și n-a scris nici un cuvînt împotriva lor! Lui i se par de osîndit doar creștinii care au fost învățați să nu sufere păcatul și să ocolească urmările lui, iar virtutea s-o cinstească și s-o venereze ca pe ceva născut din Dumnezeu și din Fiul lui Dumnezeu. Cu aceasta nu trebuie să se creadă că Înțelepciunea și Dreptatea sînt în esență principii feniciene, după numele lor feminin [144]. După mine, ele sînt fiii lui Dumnezeu despre care

---

141. Plutarh, *Mor.* 366 (Citat după M. Borret, op. cit., III, 116).

142. Legenda o cunoștea și Tacit (*Istorii* 4, 81—84), dar sub altă formă, ca avînd loc sub împăratul Vespasian. Oricum, cultul sincretist adus lui Osiris și Isis a exercitat o puternică influență asupra greco-romanilor.

143. Numenios, fragm. 33 (citat după M. Borret, *op. cit.*, III, 117).

144. Filon, *De fuga* 51 ed. Strabinski-Safran, Paris, 1970, p. 134.

a vorbit adevăratul Său ucenic, atunci cînd a zis că: «pentru noi S-a făcut înțelepciunea de la Dumnezeu și dreptate și sfințire și răscumpărare»[145]. Deci, chiar dacă Îl numim (pe Cuvîntul) «al doilea Dumnezeu»[146], să se știe că nu numim al doilea Dumnezeu altceva decît numai virtutea care cuprinde toate virtuțile și rațiunile care cuprinde rațiunea tuturor făpturilor create după fire, fie spre folosul individual, fie spre cel al întregului[147]. Noi zicem că această Rațiune (Logos) se roagă și se unește cu sufletul lui Iisus[148] într-o unire mai intimă decît cu orice alt suflet, căci numai întru El putea să aibă loc, în mod deplin, participarea la Rațiunea însăși, la Înțelepciunea însăși, la Dreptatea însăși[149].

XL

După ce a spus acestea despre diverse legi, Celsus adaugă: *«Mi se pare că, pe bună dreptate, a zis Pindar că legea împărățește peste toți»*. Ei bine, să vorbim și despre aceasta. Spune-mi, amice, despre care lege zici că împărățești peste toți? Dacă zici că legea statului, atunci spui o minciună, căci nu toți sînt cîrmuiți de aceleași legi, iar în cazul acesta ar fi trebuit ca Pindar să zică: legile împărățesc peste toți, căci la fiecare popor împărățește o lege peste toți cei care aparțin acelui popor. Dar dacă înțelegi legea propriu-zisă (prin excelență), ea, din fire, împărățește peste toți, în ciuda celor care, ca și tîlharii, lepădîndu-se de lege, o tăgăduiesc pentru că își duc viața în tîlhării și în nedreptăți. Deci, noi creștinii, care știm că acea lege care din fire împărățește peste toți nu este decît Legea lui Dumnezeu, încercăm să trăim după ea, luîndu-ne adio de la legile care nu sînt legi[150].

XLI

Să vedem acum și cele spuse de Celsus, în continuare, din care foarte puține sînt despre creștini, cele mai multe fiind despre evrei. Așadar zice el: *«Deci, în conformitate cu acestea, dacă evreii au grijă de propria lor lege, ei fac un lucru de laudă, dar nu tot așa fac și*

145. *I Cor.* 1, 30.

146. Aici avem un subordinațianism clar, care e cu atît mai condamnabil cu cît e repetat de Origen și în alte locuri ale acestei scrieri: II, 9; VI, 47; VIII, 15. E drept însă că într-un pasaj (VIII, 12), Origen se exprimă ortodox despre raporturile intertrinitare. Să nu se uite însă că înainte de sinodul prim ecumenic aproape toți scriitorii bisericești s-au exprimat în mod subordinațianist. A se vedea studiul nostru introductiv la Origen, *Scrieri alese*, III.

147. Se resimte aici influența clară a exprimării lui Filon, *Leg alleg.* 2, 21, ed. Cl. Mondesert, Paris, 1962, p. 150; *Quaest. in Gen.* 2, 62, ed. Ch. Mercier, Paris, 1979, p. 30.

148. Idee îndrăzneață, vecină cu erezia. *De principiis* II, 6, 3 ș.u.

149. A se vedea mai sus: III, 41.

150. A se vedea mai sus (V, 34) cele afirmate acolo, la nota 132.

acela care, părăsindu-şi propriile lor legi, țin pe ale evreilor[151]. *Iar dacă ei se mîndresc cu faptul că au o înțelepciune mai mare, pentru care pricină se şi feresc să intre în legătură cu alte popoare, pe care nu le socotesc atît de curate ca ei*[152], *le spun că nici credința despre cer nu le este, cum se zice, proprie. Ci, ca să trec peste toate, şi perşii credeau mai de mult tot aşa după cum arată undeva Herodot, care zice: căci ei (perşii) cred că trebuie să aducă jertfe lui Zeus, suindu-se pe vîrfurile munților, numind Zeus toată bolta cerului»*[153]. *Deci, sînt de părerea că nu-i nici o deosebire să numeşti pe Zeus «cel prea înalt», sau «Zeu» sau «Adonai» sau «Savaot»*[154] *sau «Ammon» ca egiptenii, sau «Papaeos» ca sciţii*[155]. *Evreii nu sînt mai sfinți decît alte popoare numai fiindcă se taie împrejur. Au făcut-o înaintea lor egiptenii şi calchidienii*[156]. *Nici pentru că nu consumă carne de porc nu sînt mai sfinți, la fel şi egiptenii, deşi ei nu mănîncă nici capră, nici oaie, nici bou, nici peşte*[157]. *Pitagora şi ucenicii lui nu mănîncă țelină şi carne de orice animal care a avut în el viață*[158]. *Nu mi se pare adevărat că evreii ar fi prețuiți şi iubiți de Dumnezeu în mod deosebit față de alte neamuri, ca şi cum ar fi primit prin sorți o parte din «țara fericiților», căci vedem bine de a cui țară s-au învrednicit ei*[159]. *Să plece, dar, această ceată, luîndu-şi osînda pentru obrăznicia ei, fiindcă n-a cunoscut pe marele Dumnezeu, ci, amăgită de înşelătoriile lui Moise, s-a făcut ucenită lui, dar într-un scop rău»*[160].

XLII

Este clar că Celsus îi învinuieşte pe evrei pentru faptul că se cred — e drept, fără temei — a fi dintre toate neamurile «parte aleasă»[161] a lui Dumnezeu cel peste toate. Îl mai învinuieşte de aroganță, fiindcă se laudă cu Dumnezeul cel mare, dar fără să-L fi cunoscut, ci fiind amăgiți de «viclenia» lui Moise şi, înşelați de el, i s-au făcut ucenici cu un scop rău. Într-un capitol anterior[162], am vorbit, în parte, despre or-

151. Lucru remarcat şi de Tacit (*Istorii* 5, 5).
152. Iosif Flaviu raportează (*Contra Apionem*, 2, 148) că filosoful neopitagoreic Apoloniu din Tiana († 96) reproşa evreilor laşitatea, mizantropia, ateismul.
153. Herodot, *Ist.* I, 131 (trad. rom., p. 78).
154. La fel e şi în *C. Cels* I, 23.
155. Herodot, *op. cit.*, IV, 59 (p. 331—332).
156. *C. Cels*, I, 22.
157. *Idem*. I, 22.
158. *C. Cels*. V, 34.
159. *C. Cels* VIII, 69.
160. Idee cunoscută şi la I, 23.
161. *Deut*. 32, 9.
162. IV, 31.

ganizaţia politică serioasă şi aleasă a evreilor, atîta timp cît a durat pentru ei imaginea «cetăţii lui Dumnezeu» şi a templului Său şi chipul cultului preoţesc din templu şi de pe jertfelnic. Şi dacă cumva pironindu-şi gîndul asupra voinţei legiuitorului şi a organizaţiei politice pe care le-a dat-o, cercetînd realităţile evreieşti, iar comparată cu organizaţia celorlalte neamuri de azi, să spună dacă va admira un neam mai mult decît pe evrei? căci ei au lăsat la o parte cele ce nu sînt folositoare neamului omenesc şi au păstrat numai rînduieli favorabile vieţii oamenilor, pe cît este cu putinţă. De aceea la ei nu erau nici lupte sportive, nici teatre, nici alergări de cai, nici femei care să-şi vîndă frumuseţea [163] oricui doreşte să semene în vînt şi să-şi bată joc de natura seminţei omeneşti. Cît de frumoasă era la ei deprinderea din cea mai fragedă copilărie de a te înălţa deasupra întregii firi sensibile şi de a te crede că nicăieri în ea nu şade Dumnezeu, ci să-L cauţi sus, în afară de materie! Cît de măreţ era să primeşti, încă din faţă, odată cu formarea minţii, învăţătura despre nemurirea sufletului, despre locurile de judecată de dincolo de mormînt şi despre răsplătirea celor ce au dus o viaţă îmbunătăţită! Toate aceste adevăruri erau propovăduite însă sub formă de istorisiri atît pentru copii, cît şi pentru cei care cugetau lucrurile cu nevinovăţie copilărească. În schimb, pentru cei ce căutau înţelesul mai adînc al lucrurilor şi voiau să înainteze în el, istorisirile de pînă atunci s-au prefăcut îndată, ca să zic aşa, în adevărul care era ascuns în ele. Eu socotesc că după vrednicie au fost ei numiţi «parte a lui Dumnezeu», căci au dispreţuit orice ghicitorie, ca pe ceva care înşală zadarnic pe oameni şi porneşte, mai degrabă, de la diavolii răi decît de la vreo fiinţă mai bună. Ei au căutat să cunoască viitorul de la sufletele care dobîndiseră prin marea lor curăţie Duhul lui Dumnezeu cel peste toate.

XLIII

Oare ce trebuie să mai spun despre faptul că nu era îngăduit evreilor să ţină în robie pe un om crescut în aceleaşi legi mai mult de şase ani [164], fără să nedreptăţeşti nici pe stăpîn, nici pe rob? Evreii trebuie să-şi ţină propria lor lege pentru cu totul alte motive decît celelalte neamuri. Ar fi fost o greşeală vrednică de mustrat şi o nesimţire din partea lor dacă ar fi uitat de superioritatea legilor lor, dacă ar fi crezut că ele au fost scrise la fel cu celelalte legi ale celorlalte neamuri. Oricît de mult ar tăgădui Celsus aceasta, evreii au conştiinţa că înţelepciunea lor este superioară, depăşind nu numai conştiinţa omului de mij-

163. *Levitic* 19, 29.
164. *Ieş*. 21, 2; Deut. 15, 12.

loc, ci chiar şi pe cea a filosofilor, căci filosofii, după ce au rostit cuvîntări documentate despre filosofie, sînt în stare să cadă cu fața la pămînt înaintea idolilor şi a demonilor, pe cînd şi cel din urmă evreu priveşte numai spre Dumnezeul cel prea înalt [165]. Şi pe drept cuvînt se laudă ei în această privință şi se feresc de amestecarea cu alte neamuri, care, cred ei, sînt blestemate şi nelegiuite. Oh! de n-ar fi păcătuit acest popor călcîndu-şi legea şi de n-ar fi omorît mai întîi pe prorocii mei şi mai pe urmă de nu ar fi «uneltit» împotriva lui «Iisus» [166], atunci i-am fi putut da ca exemplu de orînduire cerească cum a căutat s-o descrie Platon! [167] Dar nu ştiu dacă el a avut tot atîta putere cît a avut Moise şi cei ce i-au urmat, care au crescut «un neam ales» şi «un popor sfînt» [168], prin învăţături lipiste de orice superstiţie.

XLIV

Fiindcă Celsus vrea să arate că legile sublime ale evreilor sînt la fel cu cele ale altor neamuri, hai să examinăm şi această chestiune! Celsus este de părere că credința despre cer nu este despărțită de cea despre Dumnezeu şi zice că şi perşii, la fel ca evreii, aduc jertfă lui Zeus pe vîrful munților. El nu vede că evreii nu recunosc ca Dumnezeu decît numai pe unul singur, şi că au tot numai o singură casă sfîntă de rugăciune, un singur altar al arderilor de tot, un singur altar al tămîierii, precum şi un singur arhiereu al lui Dumnezeu. Evreii, însă, nu au nimic comun cu perşii, care într-adevăr se urcă pe vîrfurile munților, care sînt în număr mare şi în țara lor, spre a-şi aduce acolo jertfele, dar care nu aveau nimic asemănător cu cele aduse după Legea lui Moise. Potrivit acestei legi, preoții evreilor săvîrşeau nişte ritualuri asemănătoare «închipuirii şi umbrei» unor «realități cereşti» [169], tîlcuind, astfel, în chip tainic intenția Legii despre jertfe şi despre ceea ce simbolizau ele. N-au decît să numească perşii cerul întreg cu numele lui Zeus! Noi însă nu identificăm cerul cu nici un Zeus, nici cu Dumnezeu, ştiind că Dumnezeu este mult superior acestor făpturi, chiar dacă ele sînt socotite deasupra cerului şi a întregii lumi văzute. În sensul acesta tîlcuim noi cuvîntul: «Lăudați-L pe El (pe Dumnezeu) cerurile cerurilor şi apa cea mai presus de ceruri, să laude numele Domnului» [170].

---

165. A se vedea şi mai sus: V, 35.
166. *Mat.* 23, 27.
167. Platon, *Rep.* 369—372.
168. *I Petru* 2, 9.
169. *Evr.* 8, 5.
170. *Ps.* 148, 4.

XLV

Şi întrucît Celsus grăieşte că este indiferent dacă numeşti pe Zeus Dumnezeu cu atributul de «Zeus cel prea înalt», «Zen», «Adonai», «Savaot», «Amon», cum fac egiptenii, sau Papaeos, cum fac sciţii, să mi se mai îngăduie cîteva cuvinte în legătură cu această problemă, aducîndu-i aminte cititorului de cele spuse înainte [171]. Repet, dar, şi aici că fiinţa numelor nu se reduce la definiţiile convenţionale ale celor care li se dau, cum ar crede Aristotel. Căci limbile aflate în uz între oameni nu-şi au începutul de la oameni, după cum ne putem convinge cînd analizăm textul cîntecelor populare compuse de autorii anonimi ai fiecărei limbi în parte, şi felul pronunţării lor [172]. Am spus, mai înainte, că numele care au putere deosebită într-o anumită limbă îşi pierd puterea lor de expresivitate şi de sonoritate atunci cînd le traducem în altă limbă. Practica zilnică spune : cine şi-a primit de la naştere un nume în limba elină, acelui (nume) nu-i mai poţi da aceeaşi expresivitate cînd îl traduci în limbile egipteană, latină sau în alta, fapt dovedit ori de cîte ori ai încerca să-l rechemi cu vechiul nume. Dar nici dacă ai traduce în elineşte numele unui latin tot n-ai putea pretinde să aibă acea putere de expresivitate de la început.

Dacă aşa stau lucrurile cu numele comune, atunci ce să zicem de numele atribuite într-un fel sau altul divintăţii ? De pildă, există în grai elinesc o traducere a numelui lui Avraam, o însemnare a numelui lui Isaac şi un sens legat de numele lui Iacob. Dar dacă într-o invocaţie sau într-un jurămînt pomeneşti pe «Dumnezeul lui Avraam, Dumnezeul lui Isaac şi Dumnezeul lui Iacob» atunci formula îşi face efectul fie prin însăşi formularea acestor nume, fie prin puterea lor, căci şi dracii se biruie şi sînt învinşi la simpla pomenire a acestor nume. Dar dacă zici : «Dumnezeul tatălui ales din ecou»[173], «Dumnezeul rîsului», «Dumnezeul dedublării» [174], nu spui nimic mai mult decît doar că ai mai înşirat un nume lipsit de putere. N-ar avea mai multă putere nici dacă ai traduce în elineşte, sau în altă limbă, numele lui Israel ; în schimb, păstrîndu-l pe acesta şi punîndu-l în legătură cu ceea ce ştiu oamenii cunoscători se poate realiza efectul făgăduit invocărilor făcute în limba respectivă. Acelaşi lucru s-ar putea spune despre numele Savaot întrebuinţat adeseori în formulările de rugăciuni : traducîndu-l prin cuvintele «Dumnezeul Puterilor, Dumnezeul oştirilor, Cel Atotputernic» — pentru că traducătorii îi dau diferite însemnări — efectul va fi nul, pe cînd dacă-i păstrezi

171. Ideé reluată după I, 24—25.
172. Reluare după I, 25.
173. Filon, *De gigant.* 64.
174. Filon, În *Leg. alleg.* I, 61 ; 82, p. 86 şi de Abrah. 82 ed. I. Goroz, Paris, 1964, p. 58.

sonoritatea lui tipică vei obţine rezultatul dorit, aşa cum spun cunoscătorii. Acelaşi lucru şi despre Adonai. Dar dacă în traducerea elinească nici Savaot nici Adonai n-au nici un efect în genul celor semnificate de numele lor, atunci cu atît mai mult vor fi ele lipsite de eficacitate şi de putere cînd ştii că îi este indiferent dacă-l invoci sub numele de Zeus cel prea înalt, Zen, Adonai sau Savaot !

XLVI

După ce a ajuns să cunoască astfel de taine şi altele de felul lor, Moise şi proorocii au oprit să «se mai pomenească numele altor dumnezei[175] de către o gură obişnuită, ci să se roage numai Dumnezeului celui peste toate şi nici să-şi aducă aminte de ei într-o inimă deprinsă a se feri de orice deşertăciune a gîndurilor şi vorbelor. Aceasta este motivul pentru care sîntem în stare să răbdăm oricît de multe nedreptăţi decît să recunoaştem pe Zeus ca Dumnezeu, căci noi sîntem de părere că nu este identic cu Savaot, ci că, departe de a fi o divinitate, el nu este decît un demon căruia îi place să fie numit aşa, dar în realitate e vrăjmaş al omului şi al Dumnezeului celui adevărat. Şi chiar dacă egiptenii ne propun să ne închinăm lui Amon, ameninţîndu-ne că dacă nu ne vom închina vom fi pedepsiţi, declarăm că mai bine să murim decît să socotim pe Amon Dumnezeu, căci se ştie că la egipteni el era doar un nume obişnuit în practicile demonice. N-au decît să creadă sciţii că Papaeos al lor e dumnezeul lor suprem ; noi însă nu vom numi pe Dumnezeul nostru cu numele de Papaeos, care se vede că-i şi el tot numele unui demon stăpîn peste deşerturi, peste neamurile şi peste limba sciţilor. În schimb nu greşim dacă vestim numele Dumnezeului celui Atotputernic şi în limbile scită, egipteană şi în oricare alta.

XLVII

Tăierea împrejur a evreilor are altă pricină decît a egiptenilor sau a colhidienilor, de aceea nici nu trebuie s-o socotim asemănătoare acelora. Precum cel ce jertfeşte nu jertfeşte aceluiaşi dumnezeu, oricît de asemănătoare ar părea jertfele, şi precum cel ce se roagă, nu se roagă aceluiaşi dumnezeu, deşi cere aceleaşi binefaceri în rugăciune, tot aşa cînd un evreu este tăiat împrejur, această tăiere împrejur se deosebeşte cu totul de cea a altui neam. Căci scopul, rînduiala şi intenţia celui care face tăierea împrejur fac ca lucrul acesta să fie cu totul diferit. Ca să se înţeleagă mai bine ce vreau să spun, dau un exemplu : cuvîntul «dreptate» este acelaşi la toţi elinii. Dar dreptatea se dove-

175. *Ieş.* 23, 13 ; *Ps.* 15, 4.

deşte a fi una după Epicur, alta după stoici, care tăgăduiesc că sufletul are trei părţi, şi alta după platonicieni, care susţin că dreptatea este o lucrare independentă a fiecărei părţi a sufletului [176]. Tot aşa altul este curajul după Epicur, care rabdă durerile ca să nu vină peste el altele mai mari; altul e cel înţeles de stoici, care preţuiesc orice fel de virtute pentru valoarea ei intrinsecă, şi alta pentru platonicieni, care zic despre curaj că este o virtute a părţii irascibile a sufletului şi îi rînduieşte locul în jurul pieptului. Tot aşa şi tăierea împrejur ar putea fi deosebită după dogmele celor ce sînt tăiaţi împrejur. Dar nu-i necesar să tratez despre ea într-o scriere ca aceasta. Dacă îi face cuiva plăcere ce anume m-a îndemnat să spun aşa, să citească despre asta în «Comentarul meu la epistola către Romani» a lui Pavel [177].

XLVIII

E drept că evreii se mîndresc cu tăierea lor împrejur, deosebind-o nu numai de cea a colhidienilor şi a egiptenilor, ci şi de cea a arabilor ismailiţi, deşi Ismael s-a născut din strămoşul evreilor, Avraam, şi a fost tăiat împrejur odată cu acesta. Evreii afirmă că tăierea împrejur în a opta zi este cea principală, dar nu tot aşa este şi cea care se face în alte împrejurări [178]. S-ar putea ca să se fi săvîrşit din cauza vreunui înger vrăjmaş al poporului evreu, care ar fi putut să vatăme pe cei care nu erau tăiaţi împrejur, dar care nu avea nici o putere împotriva celor tăiaţi împrejur. Ar putea zice cineva că aceasta reiese din cele scrise în cartea Ieşirii, cînd îngerul putea acţiona împotriva lui Moise, înainte de tăierea împrejur a lui Eliazar. Dar după ce a fost tăiat împrejur, îngerul n-a mai avut nici o putere [179]. Şi fiindcă ştia acest lucru Sefora a luat o piatră tăioasă şi a tăiat împrejur pe fiul ei, zicînd (după înţelesul cel mai obişnuit al copiilor sau variantelor Bibliei) [180]: «Sîngele fiului meu s-a oprit», căci Sefora ştia despre acest înger, care avea putere înainte de vărsarea sîngelui, dar a cărui putere înceta prin sîngele tăierii împrejur. De aceea a zis aşa: «tu îmi eşti un soţ crud».

---

176. În scrierea sa *Despre suflet* (cap. 14) Tertulian aminteşte că fiecare filosof antic reducea activitatea sufletului la una sau mai multe din facultăţile lui. Zenon, întemeietorul stoicismului, socotea că sufletul are trei facultăţi. Panetios (alt stoic) ridica numărul facultăţilor la 5 sau chiar 6, Hrisip (iarăşi alt stoic) număra 8 facultăţi, Apolofane dădea 9, iar alţii chiar 10 sau mai multe (trad. rom. «P. S. B» 3, p. 276—277). Dreptatea se va fi pierzînd printre atîtea puteri ale sufletului. Pentru Epicur scopul suprem al vieţii omeneşti e plăcerea, pentru Platon, înţelepciunea. Toţi pierdeau din vedere izvorul ultim, pe Dumnezeu.

177. Păstrată numai fragmentar în limba latină, această lucrare va fi fost scrisă între anii 244—246, aşa că tratatul *C. Cels* va fi compus ulterior, pe la 249—251.

178. Iosif Flavius, *Antich. iud.* 1, 12, 214 (citat după M. Borret, *op. cit.*, III, 139).

179. *Ieş.* 4, 24—26.

180. Adică ale Septuagintei, care pare cea mai corectă.

Am spus toate acestea, care parcă sînt prea lungi şi nici nu corespund înţelegerii mulţimii. Dar le adaug încă un gînd, care este potrivit fiecărui creştin şi apoi voi trece mai departe. Eu cred că acest înger avea putere împotriva celor netăiaţi împrejur din popor şi îndeobşte împotriva celor care se închinau numai Făcătorului; dar, a avut putere numai atît timp cît timp încă Iisus nu Se întrupase. Dar după ce El S-a întrupat şi după ce trupul Său a fost tăiat împrejur, atunci a fost nimicită orice putere a acelui înger împotriva celor netăiaţi împrejur, care ţin de credinţa creştină, căci Iisus l-a uimit pe înger cu negrăita Sa dumnezeire. De aceea le-a interzis ucenicilor Săi să se taie împrejur, iar Pavel a spus: «Dacă vă veţi tăia împrejur, Hristos nu vă va folosi la nimic» [181].

XLIX

Dar nici pentru faptul că se abţin de la carnea de porc să nu se mîndrească evreii şi să nu se laude ca de un lucru mare, ci să se mîndrească pentru că au învăţat despre existenţa animalelor curate şi necurate şi despre cauza pentru care sînt ele aşa, şi ştiu că porcul a fost rînduit printre animalele necurate. Însă şi acestea erau numai simboluri ale unor anumite realităţi rămase ascunse pînă la venirea lui Iisus. Nici după venirea lui Iisus ucenicul Său tot nu înţelegea pricina acestor oprelişti şi zicea: «Niciodată n-am mîncat ceva spurcat şi necurat». Atunci i s-a spus acest cuvînt: «Cele ce Dumnezeu a curăţit, tu să nu le numeşti spurcate» [182]. Nu interesează, aşadar, nici pe evrei şi nici pe noi creştinii faptul că preoţii egipteni se abţin nu numai de la carnea de porc şi de capră, ci şi de la carnea de vacă şi de la peşti. Dar fiindcă «nu ce intră în gură îl spurcă pe om» [183] şi nu mîncarea ne va pune înaintea lui Dumnezeu» [184], să nu ne mîndrim cu abţinerile noastre şi nici să nu mîncăm cu lăcomie. De aceea, din partea noastră zicem adio pitagoreilor, care nu mănîncă nimic însufleţit [185]. Ia seama însă şi la deosebirea de motive dintre abstinenţa pitagoreilor şi abstinenţa asceţilor noştri: aceia se abţin de la cele însufleţite din cauza mitului despre metemsomatoză a sufletului [186], căci «cine este aşa de mare prost, încît să-şi ia fiul iubit şi să-l jertfească şi încă cu rugăciune» [187]. Noi chiar dacă am face aşa ceva, am face-o ca să strunim trupul şi să-l

181. *Gal.* 5, 2.
182. *Fapte* 10, 14—15.
183. *Matei* 5, 11.
184. *I Cor.* 8, 8.
185. Diogene Laertios, *op. cit.*, VIII, 13 (trad. rom. p. 398).
186. Origen respinge ideea reîncarnării: III, 75; IV, 17.
187. Empedocle (fragm. B. 137) respingea «uciderea animalelor socotind-o cea mai abominabilă dintre crime», N. Balca, *op. cit.*, p. 60

reducem în stare de supunere. Noi vrem să ne omorîm «mădularele noastre cele de pe pămînt: desfrînarea, necurăţia, neruşinarea, patima, dorinţa rea», şi facem orice ca să omorîm «faptele trupului»[188].

L

Celsus mai zice, arătîndu-şi părerea despre evrei: nu este posibil ca ei să aibă mai multă trecere la Dumnezeu şi să-I fie mai dragi, mai mult decît alţii şi nici nu este posibil ca numai lor să li se fi trimis îngeri, ca şi cum ar fi primit prin sorţi ceva din «ţara fericiţilor», mai ales cînd ne gîndim cît de multe rele au trebuit să îndure ei şi ţara lor[189]. Eu însă voi dovedi că este minciună şi această afirmaţie, zicînd că trecerea pe care a avut-o la Dumnezeu acest popor este dovedită şi prin aceea că Dumnezeul cel peste toate este numit «Dumnezeul lui Israel» chiar şi de cei din afara credinţei noastre[190]. Iar evreii, ca unii care au avut trecere la Dumnezeu cît timp n-au fost părăsiţi de El, deşi erau puţini la număr, au trăit ocrotiţi de puterea dumnezeiască. Aşa că nici pe vremea lui Alexandru Macedon ei n-au avut de suferit nimic din partea acestuia, deşi n-au vrut să pună mîna pe arme împotriva lui Darius[191], din cauza unor îndoieli şi jurăminte ale lor. Se zice că pe vremea aceea Alexandru s-a închinat Marelui Preot al evreilor care era îmbrăcat în odăjdii, zicînd că i s-a arătat cineva îmbrăcat în acest fel şi care i-a vestit, în vis, că va supune întreaga Asie[192].

Aşadar, noi creştinii susţinem că într-adevăr evreii au avut trecere şi au fost iubiţi de Dumnezeu în mod deosebit faţă de alte neamuri. Dar această purtare de grijă a fost trecută asupra noastră împreună cu harul atunci cînd Iisus a făcut să treacă puterea care era în evrei asupra acelora din alte neamuri, care au crezut în El. De aceea, cînd romanii au vrut să facă multe împotriva creştinilor, ca să-i împiedice să mai existe, nu au avut nici o putere, căci o mînă dumnezeiască nebiruită s-a întins asupra lor, îngăduind să semene cuvîntul lui Dumnezeu în tot neamul omenesc, începînd dintr-un colţişor al ţării evreilor[193].

LI

Şi acum, după ce am răspuns lui Celsus la acuzaţiile pe care le aduce el evreilor şi religiei acestora, să arătăm, pe cît ne este cu putinţă, că noi nu ne lăudăm cînd zicem că-L cunoaştem pe marele Dum-

188. *I Cor.* 9, 17; *Col.* 3, 5; *Rom.* 8, 13.
189. Ideea asupra căreia Origen revine şi în VIII, 69.
190. Cum s-a afirmat aici, mai sus: IV, 34.
191. Darius III Codomanul, rege al Persiei (336—330 î.Hr.).
192. Ştire transmisă de Iosif Flaviu, *Antich. iud.* XI, 8, 3—5.
193. Idee pe care Origen o repetă: IV, 36; VII, 68.

nozeu, dar nici nu ne-am lăsat amăgiţi de vraja lui Moise, sau chiar a lui Iisus, Mîntuitorul nostru, ci ascultăm cu scop bun cuvintele lui Dumnezeu spuse prin mijlocirea lui Moise şi pe baza mărturiei acestuia, că este Dumnezeu, L-am primit pe Iisus, socotindu-L că este Fiul lui Dumnezeu. Şi într-adevăr noi nutrim cele mai bune nădejdi, dacă vom trăi după învăţătura Lui.

Trec bucuros peste cele pe care le-am spus mai înainte[194], cînd am arătat de unde am venit şi pe cine avem de cîrmuitor şi ce Lege ne-a rămas de la El. Iar dacă Celsus nu vede nici o deosebire între noi şi egipteni, care cinstesc ţapul, berbecele, crocodilul, vaca, hipopotamul, maimuţa cea cu bot de cîine sau pisica, în felul cum ar cinsti pe zei, asta nu-l priveşte decît pe el însuşi şi pe cei de aceeaşi părere cu el. Noi, am dovedit după putere, în cele spuse mai înainte, cinstirea cuvenită a lui Iisus al nostru, arătînd că prin ea am aflat ceva mai bun, iar dacă numai noi singuri recunoaştem în învăţătura lui Iisus Hristos caracterul ei cu adevărat curat şi neamestecat cu minciuna, înseamnează că nu pe noi ne preamărim, ci pe Învăţătorul nostru. Lui I-a adus mărturie Însuşi Dumnezeu cel peste toate, prin multe semne, prin cuvintele proorocilor evrei şi prin adevărul însuşi. Toate acestea arată clar că Iisus n-ar fi putut face minuni atît de mari dacă n-ar fi fost Dumnezeu.

LII

Iată acum alte cuvinte ale lui Celsus, pe care vrem să le cercetăm: *«Dar să zicem că trecem peste cele discutate despre Învăţătorul lor. Să zicem că El a fost un adevărat înger*[195]*. Venit-a însă numai El singur, oare a venit primul, ori au venit şi alţii mai înainte? Dacă ar zice că numai El a venit, dovedesc că mint împotriva lor înşişi. Fiindcă tot ei zic că au mai venit şi alţi îngeri şi încă de multe ori, ba chiar şasezeci sau şaptezeci deodată. Creştinii mai declară că îngerii s-au făcut răi şi au fost pedepsiţi, fiind aruncaţi în lanţuri sub pămînt, de unde se şi spune că izvoarele termale calde sînt lacrimile lor*[196]*. Şi la mormîntul lui Iisus au venit, unii zic un singur înger, alţii zic doi îngeri, care au spus femeilor că El a înviat, ca şi cum Fiul lui Dumnezeu n-ar fi putut, pasămite, să deschidă singur mormîntul, ci a avut nevoie de altul care să dea piatra la o parte. Ba, a venit un înger şi la teslar, să-i spună des-*

---

194. V, 33.

195. Exprimarea aceasta pare un simplu joc polemic din partea lui Celsus, care nu vedea în Hristos nici măcar un trimis al lui Dumnezeu în viaţa reală a lumii. Atributul de «sol» sau «înger al lui Dumnezeu» îl întîlnim şi la Iustin, *Dialog* 56, 4; 59, 3.

196. Pare că Origen se referă aici la scrierea apocrifă *Apocalipsa lui Enoh*, 6–10. A se vedea mai jos § 54—50. Şi *«Apocalipsa lui Baruh»* vorbeşte de «fîntîni de lacrimi» ed. P. Bogaert I (Paris, 1969), p. 486.

pre Mesia, pe Care Maria Îl avea în pîntece, apoi un alt înger să le spună să fugă, ca să-L salveze pe Prunc. De ce trebuie să socotim că au fost trimiși lui Moise și altora din neamul lui? Deci, dacă au mai fost trimiși și alți îngeri, e clar că și Acesta a fost trimis din partea aceluiași Dumnezeu. Să zicem că El a vestit și altceva important, anume faptul că evreii sînt gata să facă greșeli, și să-și strice credința și să săvîrșească și alte nelegiuiri[197], *căci ei (creștinii) ne dau de înțeles că așa este».*

LIII

Ar fi de ajuns cele spuse de mine mai înainte[198], în observațiile speciale despre Mîntuitorul nostru Iisus Hristos, ca să resping argumentele lui Celsus. Dar, ca să nu se pară că trec dinadins peste vreun loc din scrierea lui, ca și cum n-aș putea să-l resping, ei bine! să vorbim pe scurt, după puteri, și despre aceasta, chiar dacă ne învîrtim pe loc, căci Celsus ne-a înfruntat. Poate că în felul acesta vom clarifica sau vom înnoi vreun argument. Celsus zice că a lăsat de o parte argumentele împotriva creștinilor care privesc pe Învățătorul lor, dar din cele spuse de el mai înainte reiese că n-a lăsat nimic din ce putea el să zică. Drept aceea observațiile sale nu sînt altceva decît o metodă retorică goală[199]. Deși Celsus nu a putut aduce nici o dovadă zdrobitoare împotriva Mîntuitorului, cu toate că lui i se pare că ne-a nimicit cu învinuirile aduse, totuși pentru oricine cercetează lucrurile cu dragoste de adevăr, toate proorociile și Scripturile privitoare la Iisus sînt clare.

Apoi, întrucît Celsus crede că ne face o concesie cînd zice că Iisus este «un înger adevărat», declarăm că noi nu admitem aceasta datorită concesiei lui Celsus, ci fiindcă am cercetat lucrarea Lui, a Celui ce a venit la tot neamul omenesc, cu cuvîntul și învățătura Lui, pe cît putea să-L cuprindă fiecare din cei ce au dat de El. Lucrarea aceasta era nu numai a unui înger simplu, ci a «Îngerului de Mare Sfat»[200], precum s-a exprimat proorocul despre Cel Care a vestit oamenilor «Sfatul cel mare» al lui Dumnezeu și Tatăl tuturora, cu privire la El. Dar, dacă unii de bunăvoia lor trăiesc într-o evlavie curată și se înalță spre Dumnezeu prin fapte mari, în schimb alții nu primesc Cuvîntul, fiindcă s-au depărtat de Dumnezeu și se îndreaptă spre pierzanie prin necredința lor în Dumnezeu.

Pe urmă Celsus continuă: «dacă acest înger a venit la oameni, întrebarea este dacă a venit numai El singur sau au mai venit și alții

197. Afirmație repetată: IV, 22.
198. I, 6; 26—27; 29—31; II, 9—11; 22—25; 32—37; 40—43; 59—70.
199. Tot așa s-a exprimat Origen și în alte locuri: II, 13; III, 78.
200. *Isaia* 9, 6.

mai înaintea Lui?». Prin aceasta Celsus crede că răspunde la fiecare întrebare. Şi cu toate că nici unul din adevăraţii creştini nu susţine că numai Hristos a venit la neamul omenesc, totuşi Celsus zice că: «au fost văzuţi şi alţi îngeri» şi asta doar ca să întîmpine cazul cînd ar zice creştinii că numai Hristos singur a venit.

LIV

Apoi Celsus îşi răspunde lui înşişi, după pofta inimii: «*Desigur că nu numai El (Iisus) singur se zice că a venit către neamul omenesc. Sînt unii care, sub motivul că învaţă pe oameni despre credinţa legată de numele lui Iisus, s-au lepădat de Creatorul, socotindu-L mai mic, şi s-au apropiat de Dumnezeu, Tatăl Celui care a venit, pe care-L cred ca fiind foarte mare*[201], *afirmînd că şi înainte de Iisus au mai venit către neamul omenesc unii îngeri din partea Creatorului*». După ce vom cerceta acest pasaj în spiritul adevărului, vom zice că Apelles, ucenicul lui Marcion, devenit părintele unei erezii, socotind că Scripturile evreilor sînt basme, susţine că numai Iisus singur a cercetat neamul omenesc. Faţă de afirmaţia că numai Iisus a venit la oameni de la Dumnezeu, Celsus nu avea nici un rost să aducă dovada că şi alţii au venit, pentru că Apelles tot nu crede în Scripturile evreilor, care vorbesc despre minuni. Cu atît mai puţin va aproba Apelles ceea ce citează Celsus, se pare din cartea lui Enoh[202], pe care o înţelege greşit. Deci nu ne va dovedi nimeni de minciună şi de contrazicere pe motivul că numai singur Mîntuitorul nostru a venit, pe cînd în realitate au venit şi mulţi alţii. Iar printr-o confuzie generală, în discuţia despre îngerii care au venit la oameni, Celsus citează din cartea lui Enoh nişte lucruri lipsite de claritate. Dar nici pe acestea nu pare să le fi citit, nici nu pare să ştie că în Biserici nu sînt considerate în totalitate ca inspirate aşa numitele cărţi ale lui Enoh. S-ar putea crede că de acolo a scos el povestea că ar fi venit pe pămînt în acelaşi timp şaizeci sau şaptezeci de îngeri, care s-au depărtat apoi de la Dumnezeu.

LV

Dar să acceptăm cu toată bunăvoinţa că Celsus n-a observat din Cartea Facerii că «Văzînd fiii lui Dumnezeu că fiicele oamenilor sînt frumoase şi le-au luat de soţii, care pe cine a voit»[203]. Voi încredinţa,

---

201. Se vede că Celsus cunoştea operele lui Marcion. A se vedea aici paragrafele V, 62; VI, 74; VII, 18. Iustin, *Apol.* I, 26. Mai multe despre Marcion şi Apelles a se vedea la Eusebiu, *Istoria*, vol. IV, indice (ed. G. Bardy).

202. N-am putut consulta studiul lui J. Ruwett, *Les Apocryphes dans les oeuvres d'Origène*, în «Biblica», 1934.

203. *Fac.* 6, 12.

totodată, pe cei ce pot să înțeleagă intenția proorocului, că unul dintre înaintașii noștri[204] a legat acest citat de învățătura despre sufletele care au ajuns să dorească o viață în trup omenesc, trup care este numit printr-o figură de stil «fiice ale oamenilor». Pe lîngă aceasta, oricum ar sta lucrurile cu citatul despre «fiii lui Dumnezeu care au dorit pe fiicele oamenilor», cuvîntul acesta nu-l ajută pe Celsus să spună că Iisus nu a venit singur, ca un înger la oameni, ca să fie Mîntuitor și binefăcător în chip văzut al celor care s-au întors din valurile răutății.

Dealtfel, Celsus încurcă și confundă faptele pe care se vede că le-a auzit cîndva și care, probabil, sînt scrise undeva, fie că sînt socotite la creștini texte sfinte, fie că Celsus susține că îngerii, care s-au coborît deodată vreo șasezeci sau șaptezeci de inși, au fost pedepsiți, fiind aruncați sub pămînt în lanțuri. Și ia acest citat din cartea lui Enoh, fără să numească acea carte, zicînd: «de aici și izvoarele calde care sînt lacrimile lor», lucru care nici nu s-a spus și nici nu s-a auzit în bisericile lui Dumnezeu. Căci n-ar putea fi cineva atît de lipsit de minte încît să-și închipuie la îngerii coborîți din cer niște lacrimi materiale asemănătoare cu ale oamenilor. Și dacă aș glumi, ca răspuns la cuvintele serioase ale lui Celsus împotriva noastră, ar trebui să spun că nimeni n-ar afirma că izvoarele termale formate din lacrimi ale îngerilor ar avea apă dulce cîtă vreme știm că gustul lacrimilor e sărat din fire, afară doar dacă nu cumva, după părerea lui Celsus, îngerii varsă lacrimi dulci![205]

LVI

Apoi, confundînd lucruri cu totul diferite și unind laolaltă pe cele care nu se aseamănă, Celsus vorbește de cei șasezeci sau șaptezeci de îngeri care s-au coborît pe pămînt, cum zice el, și ale căror plînsete sînt izvoare fierbinți, adăugînd apoi că și la mormîntul lui Iisus se povestește că au apărut, unii zic doi îngeri, alții unul singur. Cred că Celsus n-a luat seama că Matei și Marcu au istorisit despre un singur înger, iar Luca și Ioan despre doi. Aceste relatări nu sînt însă contradictorii. Cei care au scris despre un singur înger zic că a fost cel care a răsturnat «piatra» de pe mormînt[206], iar cei care au scris despre doi îngeri se referă la cei care au stat în fața femeilor, cînd ajunseseră ele la mormînt, sau la cei care au fost înăuntrul mormîntului «șezînd în veșminte albe»[207]. Se poate demonstra că fiecare din aceste două arătări de

204. E vorba de Filon, *De gigant.* 2, 64, ed. A. Moses, Paris, 1963, p. 94.

205. Sf. Irineu relatează (*Adv. haer.* 1, 2—4) că gnosticii valentinieni credeau că mama lumii, Achamot, a plîns atît de mult cînd a fost alungată împreună cu fiii ei din pliroma, încît din aceste lacrimi s-au format oceanele și izvoarele.

206. *Matei* 20, 2.

207. *Luca* 24,4; *Ioan* 20, 19.

îngeri este și un fapt real și o alegorie. Alegoria este atunci cînd se vorbește despre descoperirile care se fac celor ce contemplează învierea Cuvîntului. Dar acest lucru nu ține de opera de față, ci mai mult despre o exegeză a Evangheliei.

LVII

Că li s-au arătat oamenilor cîteodată lucruri minunate, au povestit și unii scriitori elini, nu numai din cei care ar putea fi bănuiți că plăsmuiesc basme, ci și din cei care s-au dovedit a fi bine informați și care au descris, cu iubire de adevăr, faptele care au ajuns pînă la ei. Am citit astfel de întîmplări la Hrisip din Soles [208], iar altele la Pitagora, iar mai încoace și la unii din scriitorii mai noi, născuți mai ieri-alaltăieri. Așa la Plutarh din Heroneea [209], în cărțile *Despre suflet*, și la pitagoreul Numenios [210], în cartea a doua *Despre nestricăciunea sufletului*. Desigur elinii și mai cu seamă filosofii lor cînd istorisesc aceste întîmplări, spusele lor nu sînt nici glumă, nici rîs, nici plăsmuiri sau basme [211]. Iar dacă cei devotați Dumnezeului a toate și care, pentru a nu mai grăi un cuvînt mincinos despre Dumnezeu, primesc să fie chinuiți pînă la moarte declară că au văzut arătări de îngeri, de ce nu sînt socotiți vrednici de crezare și cuvintele lor nu sînt vrednice a fi puse în rîndul celor adevărate?

Dealtfel n-are rost să precizăm de ce unele sînt adevărate sau altele false. Căci cei ce se ocupă de adevărul gol, după multă și amănunțită cercetare și explicare a acestui fel de fapte, declară pe încetul și cu siguranță cine anume spune adevărul și cine minte în privința minunilor despre care povestesc. Desigur, nu toți istoricii se arată vrednici să fie crezuți, după cum nici nu se dovedesc, în mod clar, a fi transmis oamenilor numai plăsmuiri și basme. În schimb, trebuie să spun despre învierea din morți a lui Iisus că nu este de mirare dacă atunci a fost văzut un singur înger sau au fost văzuți doi, care au vestit învierea Lui. Nu este de mirare ca îngerii să se fi îngrijit de binele celor care au crezut aceasta, și nu mi se pare lipsit de rațiune faptul că pentru cei ce cred în învierea lui Iisus și aduc ca rod al credinței lor o viață întărită și întoarsă de la noianul păcatelor, întoarcerea lor spre Dumnezeu nu se face fără ca îngerii să se fi apropiat de ei ca să-i ajute.

---

208. Filosof stoic († 233 î.Hr.). Despre el mai sus: I, 40.
209. Mare filosof platonic-pitagorizant († 125 d.Hr.).
210. Filosof platonic-pitagorizant (sec. II d.Hr.). Vezi mai sus: I, 15.
211. Aceeași prețuire pozitivă arată Origen pentru acești filosofi și în *C. Cels* III, 27. Lucrările lor le va fi cunoscut în tinerețile sale.

LVIII

Celsus se împotrivește și Scripturii, care zice că un înger a rostogolit «piatra»[212] de pe mormîntul în care era trupul lui Iisus. El aseamănă pe înger cu un avocat tinerel, care pentru ca să-și poată susține acuzația împotriva cuiva, își adună datele necesare. Și, ca și cum ar fi găsit împotriva Scripturii un motiv înțelept, zice că Fiul lui Dumnezeu n-a fost în stare, pe cît se pare, să deschidă singur mormîntul, ci a avut nevoie de un altul care să mute piatra din loc! Or, ca să nu mă opresc prea stăruitor asupra acestui pasaj și nici să nu par că-l explic în mod alegoric și că fac filosofie într-un moment nepotrivit, declar despre povestirea însăși că pare un lucru mai sfînt să fi rostogolit piatra de pe mormînt o ființă mai mică sau un duh slujitor, decît să fi făcut acest lucru tocmai Cel Care a înviat spre folosul oamenilor. Nu susțin că cei ce făcuseră sfat împotriva Cuvîntului și voiau să-L omoare și să-L arate tuturor mort și devenit nimic, nu voiau nicidecum ca mormîntul să fie deschis, pentru ca nimeni să nu vadă pe Cuvîntul viu, după uneltirea lor. Dar «Îngerul lui Dumnezeu»[213], Cel ce a venit pentru mîntuirea oamenilor, a lucrat împreună cu acel înger cu mai multă putere decît uneltitorii, răsturnînd piatra cea grea, pentru ca astfel cei ce socoteau că a murit Cuvîntul să vadă că El nu este «cu cei morți», ci este viu și «merge înaintea»[214] celor ce vor să-L urmeze, ca să le arate cele ce aveau să se întîmple după aceea și care începuse să li le descopere mai înainte, fiindcă ei nu puteau cuprinde taine mai mari în primele zile ale chemării lor.

Apoi, nu știu de ce, Celsus adaugă — și nu știu de ce i se pare că adaosul acesta este de folos tezei sale, — că a venit un înger la Iosif să-i spună despre Maria, care era însărcinată[215]. Și că iarăși a venit alt înger pentru Pruncul Care se născuse și împotriva Căruia se făceau uneltiri. (Îngerul le-a zis) ca luîndu-L, Maria și Iosif să fugă în Egipt[216]. Despre acestea am vorbit și mai înainte[217], cînd am dat răspuns la observațiile lui Celsus. Ce vrea să spună Celsus cînd afirmă că, după Scripturi, se relatează că au fost trimiși îngeri și lui Moise și celorlalți? Mi se pare că acest lucru nu-i este de nici un folos la ceea ce vrea el să arate, mai cu seamă nici unul dintre acei bărbați nu s-a luptat

212. *Matei* 28,2.
213. *Matei* 28, 71. Am văzut și în alt loc (V, 52) același atribut folosit pentru persoana Mîntuitorului.
214. *Matei* 28, 7.
215. *Matei* 1, 20.
216. *Matei* 2, 16.
217. *C. Cels* I, 34—38.

pentru neamul oamenilor ca, după putere, să-i întoarcă de la păcate. Se știe doar că au mai fost trimiși și alți îngeri, dar ceea ce a vestit Iisus era un eveniment cu mult mai important. De aceea, cînd evreii au greșit și au vrut să schimbe religia, săvîrșind faptele cele mai nelegiuite, Împărăția lui Dumnezeu a fost dată «altor lucrători»[218], cei care, pretutindenea în Biserici, au grijă de ei înșiși și fac orice ca să aducă și pe alții la Dumnezeul tuturor, pe temeiurile învățăturii lui Iisus, prin viață curată și printr-o gîndire adecvată vieții.

LIX

Prin cuvintele lui: *«Așadar, au unul și același Dumnezeu, atît evreii cît și aceștia»* — e limpede că Celsus are în vedere pe creștini, și ca și cum ar trage o concluzie care nu i-a fost dată de-a gata, zice așa: *«Aceasta o mărturisesc pe față cei din Biserica cea mare, care cred că facerea lumii, așa cum este transmisă de evrei, este adevărată, cu cele șase zile și cu a șaptea»*. Iar despre această din urmă zi Scriptura zice că «a sfîrșit Dumnezeu în ziua a șasea lucrarea Sa»[219] și S-a retras în contemplarea de Sine[220]. Celsus, care n-a observat bine cele scrise, nici nu le-a priceput, zice că *«Dumnezeu s-a odihnit»*, ceea ce nu este scris. Dar despre facerea lumii și despre odihna sabatului cea lăsată ca poruncă, după creație, poporului lui Dumnezeu[221] cuvîntul ar fi «lung» și tainic și adînc și «greu de explicat»[222].

După aceea, vrînd, mi se pare, să-și completeze cartea și s-o facă să pară mai mare, Celsus adaugă niște fapte la întîmplare, cum ar fi despre *«primul om, că noi zicem că a fost același, precum zic și evreii, și facem aceeași genealogie ca și evreii»*. Dar despre uneltirea fraților unul împotriva altuia nu știu nimic[223]. Știm doar că a uneltit Cain împotriva lui Abel și Isav împotriva lui Iacob. În schimb, n-a uneltit nici Abel împotriva lui Cain și nici Iacob împotriva lui Isav. Dacă ar fi fost așa, Celsus ar putea zice, pe bună dreptate, că noi povestim aceleași uneltiri ale fraților între ei (ca evreii). La fel cu evreii, istorisim și noi despre plecarea în Egipt și despre întoarcerea de acolo, întoarcere și plecare care nu a fost încă fugă, așa cum crede Celsus. În fond, de ce adaugă acest fapt la învinuirea adusă de el împotriva noastră sau a evreilor? Atunci cînd Celsus se gîndea să nu ia în rîs învățătura

218. *Matei* 21, 41—43.
219. *Fac.* 2, 2—3.
220. Aceste ultime cuvinte («s-a retras») sînt preluate de Origen de la Platon, *Statul* 272), cum au arătat comentatorii, mai ales H. Chadwick.
221. *Evr.* 4, 9.
222. *Evr.* 5, 11.
223. Idee repetată în IV, 43.

evreilor, vorbea despre «*fugă*» [224]. Dar cînd a fost să facă cercetarea realității despre plăgile care au venit asupra egiptenilor de la Dumnezeu, cum zice Scriptura, atunci Celsus a amuțit de bunăvoie.

LX

Dar dacă trebuie să vorbim amănunțit împotriva lui Celsus, care crede că noi avem despre subiectul în discuție aceeași învățătură cu evreii, declar că: ambele părți mărturisim că Scriptura a fost insuflată de Dumnezeu, dar o interpretăm în mod diferit, căci noi nu trăim ca evreii, ci gîndim că interpretarea literală a legilor nu este în stare să explice tot cuprinsul acestora. Noi zicem așa: «pînă astăzi, cînd se citește Moise, un văl stă pe inima lor» [225], căci intenția Legii lui Moise rămîne ascunsă de cei ce nu s-au hotărît să pășească pe calea arătată de Iisus Hristos.

Știm însă că atunci «cînd se vor întoarce către Domnul», «Domnul este Duh», «vălul se va ridica, iar noi toți, privind ca în oglindă, cu fața descoperită, slava Domnului», care este în gîndurile ascunse sub literă, și acest lucru se face spre propria slavă a noastră a tuturora [226]. Cuvîntul «față» este numit în chip figurat, ceea ce la propriu s-ar putea numi *minte*, în care se află fața «după omul lăuntric» [227], cel plin de lumina și de slava dobîndite prin adevărul care este în aceste legi.

Și Celsus continuă: *«Să nu creadă cineva că n-aș ști că unii dintre ei (dintre creștini) acceptă că Dumnezeul lor e același cu Dumnezeul iudeilor, pe cînd alții afirmă dimpotrivă că e deosebit și chiar potrivnic Dumnezeului iudeilor și că tocmai Fiul Aceluia a fost trimis în lume»* [228]. Dacă Celsus crede că existența mai multor secte printre creștini ar oferi motiv pentru disprețuirea și osîndirea creștinismului, atunci cum se face că din aceeași pricină nu se aduc plîngeri și învinuiri împotriva filosofiei, din pricina diferenței nu numai în unele puncte mărunte în sînul deosebitelor școli filosofice, ci chiar în puncte de o excepțională importanță? Ar trebui oare să învinuim medicina pentru motivul că în sînul ei există diferite curente? [229]

LXI

Să admitem că unii dintre noi tăgăduiesc că Dumnezeul creștinilor ar fi același cu al iudeilor. Or, de acest lucru nu trebuie învinuiți cei

224. *Ieș.* 7, 20; 8, 6; 9, 6; 12, 29.
225. *II Cor.* 3, 15.
226. *II Cor.* 3, 16—18.
227. *Rom.* 7, 22.
228. A se vedea mai sus în V, 54.
229. Idee repetată în III, 12.

care dovedesc, pe temeiul acelorași Sfinte Scripturi, că Dumnezeul iudeilor este unul și același cu al păgînilor, după cum se exprimă clar Pavel, care a trecut de la iudaism la creștinism : «Mulțumesc lui Dumnezeu, că Îl slujesc — ca și strămoșii mei — cu cuget curat»[230].

Să mai admitem totodată că ar exista și *o a treia categorie, cei pe care unii îi numesc psihici, alții pnevmatici.* Cred că aici se referă la ucenicii lui Valentin[231]. Ce concluzie se poate scoate de aici împotriva noastră, care aparținem Bisericii și care osîndim pe cei care-și închipuie că unele firi omenești sînt făcute să se mîntuiască iar altele să fie date pierzaniei ? Să mai admitem, în același timp, că *unii își spun gnostici,* cam așa cum se fălesc epicureii, spunînd că ei sînt filosofi. Ori nici cei care tăgăduiesc Providența nu pot fi cu adevărat filosofi și nici cei care fabrică astfel de basme străine, pe care le critică ucenicii și aderenții lui Iisus.

În sfîrșit, să mai admitem că *unii acceptă pe Iisus și de aceea se laudă că sînt creștini, dar care vor să trăiască și pe mai departe după legea iudeilor, ca și mulțimea iudeilor, cum fac ebioniții,* atît cei care învață, ca și noi, că Iisus S-a născut dintr-o fecioară, cît și cei care nu acceptă acest lucru, ci afirmă că El ar fi venit pe lume ca și ceilalți oameni[232]. În cazul acesta, însă, cum pot fi învinuiți cei ce aparțin Bisericii și sînt designați de Celsus *«cei din mulțime?» Ar mai fi* — continuă el — *printre creștini și unii sibiliști* numiți așa, poate, fiindcă batjocoresc în felul acesta pe cei care cred în darul proorocesc al Sibilei, de la care și-au luat numele[233].

LXII

Apoi «botezîndu-ne» cu o grămadă de porecle, Celsus zice că *știe și pe unii simonieni, care adorînd pe învățătorul lor — Elena sau Elenos — sînt numiți elenieni.* Dar Celsus se înșală, pentru că simonienii nu mărturisesc nicidecum pe Iisus ca Fiu al lui Dumnezeu, ci zic că Simon este o «putere a lui Dumnezeu», povestind diferite minuni despre Simon, care simula, că, dacă face niște minuni false, asemănătoare cu acelea, tot false, după părerea lui, pe care le-a făcut Iisus, atunci va dobîndi tot atîta trecere la oameni cîtă a avut Iisus în fața mulțimii[234]. Însă nici Celsus, nici Simon n-au putut să înțeleagă cum a

230. *II Tim.* I, 3.
231. Irineu, *Adv. haer.* 1, 7, 5. Am vorbit adesea despre erezia gnosticului Valentin.
232. A se vedea C. *Cels* II, 1 și notele noastre de acolo.
233. Personaj aproape legendar, dăruit cu harul de a «profetiza» în extaz evenimente viitoare. A se vedea *C. Cels* VII, 53. Herma, *Viz.* 2, 4. Iustin, *Apol.* I, 20; XLIV, 12.
234. *Fapte* 8, 9—10; Iustin, *Apol.* I, 26.

putut semăna Iisus «ca un bun plugar» [235] cuvîntul lui Dumnezeu în cea mai mare parte din Elada și cea mai mare parte din țările barbare și le-a umplut cu semințele unor învățături care scot sufletul din răutate și îl aduc la Ziditorul tuturor. Celsus mai știe și *de marcelinieni, ucenicii Marcelinei* [236] *și carpocrațieni* [237], *de ucenicii Salomiei, de alții ai Mariammei și de alții ai Martei* [238]. Eu însă, care, cu iubire de învățătură, am cercetat nu numai punctele doctrinei noastre și diversitatea lor, ci, pe cît am putut, am examinat, cu iubire de adevăr, și doctrinele filosofilor, n-am dat nicăieri și niciodată peste aceste secte. Celsus mai amintește și de marcioniți, care au în fruntea lor pe Marcion [239].

LXIII

Apoi Celsus, ca să arate că mai cunoaște și alți sectari pe lîngă cei pe care i-a numit, zice, cum îi este obiceiul, că *«unii avînd căpetenie pe un învățător și un demon, alții pe altul, duc o viață de retragere absurdă, rostogolindu-se într-o beznă adîncă, mai nelegiuiți și mai întinați decît thiasii sau trupele lui Antinoos din Egipt»* [240]. S-ar putea să spună ceva adevărat cînd amintește de aceste fapte: își vor fi avînd unii de căpetenie pe unul, alții pe altul, rătăciți și rostogoliți cu toții în bezna necunoștinței. Cît despre Antinoos, asemănat cu Iisus al nostru, fiindcă am vorbit despre el mai înainte [241], aici nu mai vorbesc.

Și mai zice Celsus: *«Acești oameni se defaimă unul pe altul de toate blestemățiile spuse și nespuse, fiind dușmănoși față de orice încercare de împăcare și însuflețiți de ura cea mai cumplită»*. Am răspuns și pînă acum acestei calomnii: chiar în medicină și în filosofie se găsesc curente și școli care se critică una pe alta [242]. Cu toate acestea, ca unii care urmăm cuvîntul lui Iisus și trăim după poruncile Lui, în gînduri și în fapte «ocărîți fiind, binecuvîntăm, prigoniți fiind, răbdăm, huliți fiind, mîngîiem» [243], dar, departe de a vorbi, între noi, blestemății împotriva celor care au alte păreri decît cele pe care le-am primit, noi facem tot ce ne stă în putere ca să-i schimbăm pe oameni la o viață mai bună, legîndu-i numai de Creatorul lumii și făcînd totul cu gîndul

235. *Iac.* 5, 7.
236. Irineu, *Adv. haer.* 1, 25, 6.
237. Eretici panteiști (sec. II) care preconizau o viață desfrînată. Excentrici, unii din ei își atîrnau un bici de urechi, probabil răstălmăcind citatul din Evr. 4, 12.
238. Gnostici, după unii dascăli ai ofiților, despre care vorbește Origen în III, 13; VI, 24; VII, 40 etc.
239. Cunoscut din celelalte opere ale lui Origen; el e cel mai profund dintre gnostici. Despre el am vorbit mai înainte: II, 27.
240. A se vedea cele spuse mai sus în III, 36—38.
241. Mai sus în III, 36; 37, dar și în cele următoare din VIII, 9.
242. III, 12; V, 61.
243. *I Cor.* 4, 12—13.

la judecata viitoare. Iar dacă cei ce cred altfel nu sînt convinși de acest lucru, noi respectăm cuvîntul care fixează atitudinea față de ei: «de omul eretic, după întîia și a doua mustrare, depărtează-te»[244], știind că unul ca acesta s-a abătut și a căzut în păcat, osîndindu-se singur. Și ca unii care am înțeles sentințele, să zicem: «fericiți făcătorii de pace», «fericiți cei blînzi»[245], căci unii ca aceștia nu pot urî pe cei care «falsifică adevărurile creștinismului».

LXIV

Mi se pare că Celsus a înțeles greșit și conținutul Apostolului, care zice: «În vremurile cele de apoi, unii se vor îndepărta de la credință, luînd aminte la duhurile cele înșelătoare și la învățăturile demonilor, ale celor care întru fărădelegi grăiesc minciuni și care sînt înfierați în cugetele lor. Aceștia opresc de la căsătorie și de la unele bucate, pe care Dumnezeu le-a făcut, spre gustare cu mulțumire, pentru cei credincioși și pentru cei ce au cunoscut adevărul»[246]. Celsus a priceput greșit și pe cei ce se folosesc de aceste cuvinte ale Apostolului împotriva detractorilor creștinismului. De aceea el zice că la creștini *«unii sînt numiți cauterul auzului»*[247]. Tot el zice că *«unii sînt numiți enigme»*, ceea ce n-am auzit niciodată. Este adevărat că expresia: *«piatră de poticnire»*[248] este adesea pomenită în aceste scrieri. Obișnuim să numim așa pe cei ce abat de la învățătura sănătoasă pe oamenii simpli și ușor de amăgit. Pe cele numite *Sirene, care joacă hora și amăgesc, care astupă urechile și transformă în capete de porci capetele celor ce li se supun*[249], nu-i cunosc nici eu și nici altcineva din cei de credința noastră și nici dintre eretici.

Dar amicul acesta care pretinde că «știe toate» zice și următoarele: *«vei auzi pe toți aceștia care se deosebesc atît de mult între ei și se combat unii pe alții în chip rușinos, cu certuri, că îți spun «lumea este răstignită pentru mine și eu pentru lume»*[250]. Se pare că atîta a reținut Celsus din Pavel. De ce să nu citez și alte zeci de mii de pasaje, precum: «Căci deși umblăm în trup, nu ne luptăm trupește, căci armele luptei noastre nu sînt trupești, ci puternice înaintea lui Dumnezeu, ca să dărîme întăriturile; noi surpăm gîndurile și toată trufia care se ridică împotriva cunoașterii lui Dumnezeu»[251].

---

244. *Tit* 3, 10—11.
245. *Matei* 5, 9.
246. *I Tim.* 4, 1—3.
247. Irineu, *Adv. haer.* 1, 25, 6, «fuduli de urechi», încăpățînați.
248. Filocalia X, 1.
249. Homer, *Odiseea*, XII, 39—54; trad. G. Murnu, p. 286.
250. *Gal.* 6, 14.
251. *II Cor.* 10, 3—5.

LXV

Şi fiindcă Celsus zice :*pe toţi aceşti oameni, atît de deosebiţi unul de altul, îi auzim şi pe unii şi pe alţii că «lumea este răstignită pentru mine şi eu pentru lume»,* — *voi dovedi că şi aceasta este minciună.* Sînt unii eretici, care nu acceptă epistolele Apostolului Pavel, cum sînt ebioniţii din amîndouă grupele şi aşa numiţii encratiţi [252]. Deci cei ce nu citează pe Apostol ca pe un fericit şi înţelept, n-ar putea zice : «lumea este răstignită pentru mine şi eu pentru lume». De aceea, şi în această privinţă, Celsus minte şi-şi pierde vremea învinuindu-ne de deosebirile dintre erezii. Mi se pare că nu-şi dă deloc seama de ceea ce zice : nici nu le-a considerat cu dinadinsul, nici n-a înţeles în ce fel *creştinii, care sînt mai cunoscători ai Scripturilor, afirmă că ştiu mai mult decît evreii.* Cumva Celsus vrea să spună că creştinii admit aceleaşi cărţi ca şi evreii, dar tîlcuiesc înţelesul lor în sens contrar ? Ori zice că nici nu admit aceleaşi cărţi ca evreii ? Putem afla în erezii şi o alternativă şi pe cealaltă [253].

Apoi Celsus zice : «*Dar chiar dacă ei (creştinii) nu au nici un temei pentru învăţătura lor, totuşi să cercetăm învăţătura însăşi. Mai întîi să examinăm acele lucruri pe care ei le strică din neştiinţă, înţelegîndu-le pe dos. Ei se obrăznicesc, fără nici o măsură, în privinţa unor lucruri despre care au habar. Iată-le*». Numaidecît Celsus opune unor fraze spuse mereu de credincioşii creştini fraze ale filosofilor. El vrea să spună că acele cuvinte ale creştinilor, pe care el le socoteşte frumoase, ar fi fost spuse mai bine şi mai limpede în operele filosofilor. Cu aceasta vrea să întoarcă pe oameni de la «Mielul lui Dumnezeu care ridică păcatele lumii». Dar să încheiem cu aceasta şi cartea a cincea şi să începem apoi şi pe cea de a şasea cu ceea ce urmează.

---

252. Despre ebioniţii moderaţi şi radicali (II, 1 ; 22) ca şi despre encratiţi, care nu acceptau epistolele Sf. Pavel, vezi Eusebiu, *Istoria bis.* 4, 29, 5.

253. Este aici unul din multele cazuri de confuzie cu care judeca Celsus. A se vedea şi VI, 34 ; 53. Dar şi III, 1 ; IV, 2.

CARTEA A ŞASEA

I

În această a şasea carte, pe care o încep, prea cucernice Ambrozie, mi se cere să resping defăimările îndreptate de Celsus împotriva creştinilor, iar nu împrumuturile lui din filosofie, după cum ar crede cineva. Într-adevăr, Celsus citează multe pasaje, mai ales din Platon, comparîndu-le cu pasaje din Sfintele Scripturi, în stare să impresioneze şi pe un om cult, susţinînd că *«toate acestea au fost mai bine formulate de către greci, fără să mai fie vorba de vreo ameninţare sau vreo făgăduinţă din partea lui Dumnezeu ori a Fiului lui Dumnezeu»* [1]. La aceasta răspund că e de datoria slujitorilor adevărului să ajute un număr cît mai mare de oameni şi, pe cît le stă în putinţă, să atragă la ei prin iubire pe toţi oamenii, atît din cei culţi, cît şi din cei fără carte, şi nu numai elini, ci şi barbari, căci e o mare fericire să poţi întoarce (de la rău) pînă şi pe cei mai sălbatici şi pe cei mai simpli. Aşadar, e limpede că trebuie să avem grijă să ne exprimăm într-un grai pe înţelesul tuturora şi in stare să se facă auzit de toţi. Dimpotrivă, dacă am alunga, ca pe nişte sclavi, pe cei fără carte, care nu sînt în stare să guste plăcerea unui grai oratoric şi a unei eleganţe deosebite în compoziţie, şi dacă n-am purta grijă decît de ascultătorii pasionaţi de literatură şi de ştiinţe, ar însemna să reducem ceea ce-i în folosul tuturor semenilor la un domeniu cu totul strîmt şi neînsemnat.

II

Am făcut aceste sublinieri ca să apăr, împotriva învinuirilor lui Celsus şi a altora, simplitatea graiului Sf. Scripturi, care pare întunecată astfel de strălucirea compoziţiei literare. Proorocii noştri, Iisus şi apostolii Săi şi-au propus un mod de a propovădui care cuprinde nu numai adevăruri, ci are şi puterea de a atrage minţile mulţimilor, încît, odată convertiţi şi instruiţi, ei să se poată ridica singuri, fiecare după părerile

---

1. Celsus afirmă adeseori că creştinismul n-a adus nimic original, ci că a fost nevoie să împrumute din cultura elenistă şi chiar de la barbari multe din punctele sale de credinţă: III, 16; V, 65; 6, 7; 7, 32. În schimb, pe lîngă Origen, şi alţi scriitori creştini afirmă că tocmai filosofii greci au împrumutat adevăruri din Biblie. Aşa Iustin, *Apol.* I, 46; 54; Teofil de Ant., *Autol.* I, 14 etc.

lor, la adevăruri ascunse sub expresii, care numai în aparenţă sînt simple. Şi chiar dacă ar trebui să spun că stilul elegant şi rafinat al lui Platon şi al imitatorilor săi s-a arătat util — atît cît a fost — numai unui număr restrîns de cititori, totuşi cei care au învăţat şi au scris într-un grai mai simplu, mai practic şi mai popular s-au arătat utili unui număr de oameni cu mult mai mare. De aceea nu prea vedem operele lui Platon decît în mîinile celor pe care-i socotim învăţaţi, pe cînd, de pildă, Epictet e admirat pînă şi de oamenii din mulţime dornici să găsească în el o influenţă binefăcătoare. Departe de mine gîndul de a critica pe Platon pentru că cei mai mulţi dintre oameni au scos multe învăţături folositoare din operele lui, dar vreau să demonstrez şi mai mult ceea ce a spus Pavel : «Cuvîntul meu şi propovăduirea mea nu stăteau în cuvintele convingătoare ale înţelepciunii omeneşti, ci în dovada Duhului şi a puterii, pentru ca credinţa voastră să nu fie în înţelepciunea oamenilor, ci în puterea lui Dumnezeu» [2].

Dar chiar dacă am admite că în unele puncte învăţăturile ar fi identice între elini şi între cei care propovăduiesc Evanghelia noastră, ele nu au totuşi aceeaşi putere de a atrage sufletele şi a le îndemna să vieţuiască după ele. Iată de ce ucenicii lui Iisus, oricît de puţin cunoscători ai filosofiei greceşti au fost ei, au străbătut multe ţinuturi ale lumii, influenţînd după cuviinţă pe toţi cei care îi ascultau de dragul Logosului, încît, în măsura în care libertatea cugetului îi îndemna să primească virtutea, ei progresau tot mai mult în ea.

III

«N-au decît să se facă cunoscuţi vechii bărbaţi şi cei înţelepţi înaintea celor care pot să-i înţeleagă ! Să trateze mai ales Platon, fiul lui Ariston, despre natura Binelui Suprem într-una din scrisorile lui şi să declare că, prin cuvinte, acesta e cu neputinţă de exprimat, ci se dobîndeşte spontan numai în urma unui lung contact, ţîşnind din suflet ca o flacără vie» [3]. Ascultînd aceste cuvinte ale lui Celsus te convingi de frumuseţea lor, căci Cel ce le-a făcut această descoperire e Dumnezeu şi tot El este şi Cel care a învăţat pe toţi ce e bine. Or, şi noi afirmăm că cei ce au conceput adevărul despre Dumnezeu, fără să pună în aplicare credinţa în acest adevăr, suferă pedepsele păcătoşilor. Iată în ce cuvinte se exprimă Pavel despre această problemă : «Mînia lui Dumnezeu se descoperă din cer peste toată fărădelegea şi peste toată nedreptatea oamenilor care ţin adevărul lui Dumnezeu în robia nedreptăţii. Pentru că ceea ce este cunoscut despre Dumnezeu este vădit între ei ; căci

2. *I Cor.* 2, 4—5.
3. Platon, *Epist. VII*, 341 c-d, trad. C. Noica (Platon, *Dialoguri*, Bucureşti, 1968).

Dumnezeu le-a vădit lor. Cele nevăzute ale Lui se văd de la facerea lumii, *înțelegîndu-se din făpturi, adică veșnica Lui putere și dumnezeire*, așa ca ei să fie fără cuvînt de apărare, pentru că, cunoscînd pe Dumnezeu, nu L-au slăvit ca pe Dumnezeu, nici nu I-au mulțumit, ci s-au rătăcit în gîndurile lor și inima lor cea neînțelegătoare s-a întunecat. Zicînd că sînt înțelepți, au ajuns nebuni. Și au schimbat slava lui Dumnezeu celui nestricăcios întru asemănarea chipului omului celui stricăcios și al păsărilor și al celor cu patru picioare și al tîrîtoarelor» [4].

După cum ne spune Sfînta Scriptură, filosofii «țin adevărul în robie», crezînd că «Binele Suprem este inefabil» și adaugă : «el se dobîndește spontan, numai în urma unui lung contact, țîșnind din suflet ca o flacără vie, iar după aceea se alimentează pe sine însuși».

IV

Dar cei care au scris atît de frumos despre Binele Suprem coboară în Pireu ca să se închine Artemidei [5] ca unei zeități și ca să vadă serbarea populară celebrată de cei de jos. După ce au filosofat în modul acesta despre suflet și după ce au descris cu de-amănuntul starea viitoare a sufletului care a viețuit virtuos, ei trec de la aceste idei sublime, pe care Dumnezeu li le-a descoperit, sfîrșind prin a gîndi la lucruri mărunte și josnice, cum e de pildă sacrificarea unui cocoș în cinstea lui Ascelepios [6]. S-au gîndit și ei, poate, la «lucrările cele nevăzute ale lui Dumnezeu» și și-au format și ei idei în legătură cu crearea lumii și a lucrurilor văzute, de unde se vor fi ridicat apoi la realitățile spirituale, văzînd nu fără noblețe «veșnica Lui putere și dumnezeire». Dar și-au și pierdut bunul simț, în urma cugetărilor lor deșarte, iar inima lor rătăcită se tîrăște, așa zicînd, în neștiință atunci cînd e vorba să aducă cinstirea cuvenită lui Dumnezeu. Și se poate vedea la acești oameni, mîndri de înțelepciunea și de teologia lor, cum se închină unui chip oarecare de om muritor, ca să cinstească, zic ei, această divinitate, coborînd uneori, împreună cu egiptenii, pînă la pasări, la animale cu patru picioare sau la cele tîrîtoare. Dacă despre unii ai impresia că s-ar fi ridicat deasupra acestor lucruri, curînd îți vei da seama că ei «au schimbat adevărul lui Dumnezeu pe minciună, s-au închinat și au slujit făpturii

4. *Rom.* 1, 18—23. Origen subliniază adeseori planul divin privind cîrmuirea universului : III, 47 ; VII, 37 ; 48 etc.

5. Zeiță sălbatică și crudă, care masacrează copii sau prezidează ritualuri sîngeroase. *Enciclopedia civilizației grecești*. București, 1970, p. 81—82.

6. Fiu al lui Apollo cu o muritoare. Asclepios fusese smuls de la sînul mamei și crescut în sălbăticie, unde învață medicina, al cărei zeu și patron devine. Centrul lui cel mai cunoscut a fost Epidaur. Citatul lui Platon e din *Fedon* 118 a : «să i-l dați, să nu uitați» (Papacostea în Platon : *Dialoguri*).

în locul Făcătorului» [7]. Drept aceea, întrucît înţelepţii şi învăţaţii Eladei s-au înşelat în cinstirea zeilor, «Dumnezeu Şi-a ales pe cele nebune ale lumii, ca să ruşineze pe cei înţelepţi; Dumnezeu Şi-a ales pe cele slabe ale lumii, ca să ruşineze pe cele tari; Dumnezeu Şi-a ales pe cele de neam de jos ale lumii, pe cele nebăgate în seamă, ca să strice pe cele ce sînt» [8] şi aceasta, desigur, «ca nici un trup să nu se laude înaintea lui Dumnezeu».

Dar şi înţelepţii noştri, Moise, cel dintîi, şi proorocii, după el, ştiau că Binele Suprem este cu totul inexprimabil. Şi întrucît Dumnezeu Se descoperă doar celor ce sînt vrednici de El şi gata să-L primească, ei au scris că Domnul S-a arătat, între alţii, lui Avraam, lui Isaac şi lui Iacob [9]. Dar cu ce însuşiri, în ce stare, în ce mod şi căruia dintre noi S-a mai arătat? Iată o problemă pe care a lăsat-o s-o rezolve cei ce pot să arate ei înşişi că sînt asemenea celor cărora S-a arătat Domnul Dumnezeu, pe Care nu L-au putut vedea cu ochii lor trupeşti, ci doar cu inima lor curată, căci, după cum ne spune Iisus, «fericiţi cei curaţi cu inima că aceia vor vedea pe Dumnezeu» [10].

V

Cît despre afirmaţia: «îndată ţîşnind ca din foc, aşa apare o lumină în suflet», Logosul a ştiut-o cel dintîi, după cum zice proorocul: «lămuriţi-vă din lumina cunoştinţei» [11], iar Ioan Evanghelistul, care a trăit pe lîngă El, zice: «Ceea ce s-a făcut» era viaţă în Cuvînt «şi viaţa era lumina oamenilor, lumina cea adevărată, care luminează pe tot omul» [12], lumina adevărată şi înţelegătoare şi care e «lumina lumii», căci «El a strălucit în inimile noastre, ca să strălucească cunoştinţa slavei Evangheliei lui Dumnezeu pe faţa lui Iisus Hristos» [13]. De aceea un prooroc foarte vechi, în predicile sale anterioare, cu mai multe generaţii înainte de Cirus, pe care l-a precedat cu 14 generaţii [14], a putut zice: «Domnul este luminarea mea şi mîntuitorul meu; de cine mă voi teme?» [15]. «Făclie picioarelor mele este legea Ta şi lumină cărărilor mele» [16]. «Însemnatu-s-a peste noi lumina feţei Tale, Doamne» [17]. «Întru lumina Ta vom vedea lumină» [18]. Prin această lumină Logosul ne îndeamnă în cartea lui Isaia:

---

7. *Rom.* 1, 20—25.
8. *I Cor.* 1, 27—29.
9. *Fac.* 12, 7; 26, 2; 35, 9.
10. *Matei* 5, 8.
11. *Os.* 10, 12.
12. *Ioan* 1, 3—4.
13. *II Cor.* 4, 16.
14. Socotind după genealogiile din Evanghelie, David a domnit între anii 1056 1015, pe cînd Cirus al perşilor între 558—529 î.Hr.
15. *Ps.* 26, 1.
16. *Ps.* 118, 105.
17. *Ps.* 4, 6.
18. *Ps.* 35, 9.

«Luminează-te, luminează-te, Ierusalime, că vine lumina ta, şi slava Domnului peste tine a răsărit!» [19]. Acelaşi scriitor prooroceşte venirea lui Iisus, Cel care va întoarce poporul de la închinarea la idoli, la statui şi la demoni: «poporul care locuia întru întuneric va vedea lumină mare şi voi care locuiţi în latura umbrei morţii lumină va străluci peste voi» [20].

Vezi, dar, ce deosebire este între «cuvîntul îngrijit» al lui Platon, în legătură cu Binele Suprem, şi între cuvintele proorocilor, care vorbesc de lumina celor fericiţi. Să nu uiţi că virtutea trîmbiţată de Platon n-a ajutat în nici un chip vreo religie curată a celor ce l-au citit, ba nici măcar pe el, oricît de pătrunzătoare a fost concepţia lui despre Binele Suprem, în vreme ce graiul nemeşteşugit al dumnezeieştilor Scripturi a umplut de iubire dumnezeiască pe cei care fac din ele îndeletnicirea cititorilor celor adevăraţi. Şi aceasta pentru că la ei această lumină e hrănită de ceea ce se numeşte în unele pilde «untdelemn», care întreţine lumina candelelor celor cinci fecioare înţelepte [21].

VI

Pe urmă, Celsus redă şi alt fragment dintr-o scrisoare a lui Platon, care sună aşa: *«Dacă mi s-ar fi părut că lucrurile pot fi scrise şi rostite destul de limpede pentru mulţime, ce aş fi putut face mai bun în viaţa mea decît să scriu acest lucru pentru oameni, şi să pun în plină lumină şi să aduc la cunoştinţa tuturor firea lucrurilor?»* [22]. Dar hai să vorbim pe scurt despre toate acestea. Lăsînd pe fiecare să cerceteze, după putinţă, dacă Platon a cunoscut sau nu ceva mai adînc decît a scris şi mai sfînt decît a lăsat, voi arăta că şi proorocii noştri cugetau adevăruri mai mari decît tot ce se poate scrie, dar pe care ei nu le-au încredinţat scrisului. Căci, de pildă, Iezechiel a apucat un sul de hîrtie [23] scris şi pe faţă şi pe dos, în care erau «plîngeri şi bocet şi vai» [24] şi, la porunca Cuvîntului însuşi, a mîncat acel sul, ca să nu mai fie copiat şi predat celor nevrednici. Scriptura ne mai spune că şi apostolul Ioan a văzut şi a făcut la fel [25]. Dar şi Pavel «a auzit cuvinte de nespus, pe care nu se cuvine omului să le grăiască» [26]. Iar despre Iisus, al Cărui glas are putere mai mare decît al tuturor celorlalţi, e scris că ucenicilor, în deo-

19. *Is.* 60, 1.
20. *Is.* 9, 2.
21. *Matei* 25, 1—13.
22. Platon, *Epist. VII*, 341 d *(trad. cit.)*.
23. Se ştie că cei vechi scriau pe hîrtie, pe care o rulau.
24. *Iez.* 2, 9—10.
25. *Apoc.* 10, 9—10.
26. *II Cor.* 12, 3.

sebi în particular, «le dezlega toate»[27], făcînd acest lucru în locuri retrase, însă cele ce au fost spuse astfel nu au fost scrise, căci ei n-au găsit cu cale să scrie sau să spună acestea mulţimilor. Ar fi un fapt jignitor să se vorbească în felul acesta despre asemenea oameni, cum au fost ucenicii, aş afirma că ei ştiau mai mult decît Platon, pentru că primiseră din harul lui Dumnezeu gîndurile acestea şi ştiau ce trebuie să scrie şi cum trebuie să scrie şi ce nu trebuie să scrie pentru mulţime. Ştiau şi aceea că unele se pot spune mulţimii, iar altele nu. Şi tot Ioan ne învaţă deosebirea dintre cele ce trebuie scrise şi cele ce nu trebuie scrise, zicînd că a auzit şapte tunete care îl învăţau unele taine, dar îl opreau să predea în scris cuvintele acelor taine[28].

VII

La Moise şi la prooroci s-ar putea afla multe adevăruri vrednice de harul lui Dumnezeu şi pline de gîndire înaltă, adevăruri care sînt mai vechi nu numai decît Platon, ci şi decît inventarea alfabetului la elini[29]. Aceştia n-au spus asemenea lucruri fiindcă «l-au înţeles greşit pe Platon», cum crede Celsus. Cum ar fi putut să-l înţeleagă pe cel ce încă nu se născuse? Şi ca să raporteze cineva cuvîntul lui Celsus la apostolii lui Iisus, care-s mai recenţi decît Platon, vezi dacă nu-i de-a dreptul de necrezut ca Pavel, făcătorul de corturi, şi Petru pescarul şi Ioan, care abia părăsise mrejele tatălui său, să fi transmis despre Dumnezeu nişte învăţături atît de înalte tocmai fiindcă ar fi înţeles pe dos cele spuse în scrisorile lui Platon! Şi Celsus, care a repetat de mai multe ori că *noi pretindem o credinţă nemijlocită*, afirmă iarăşi acest lucru, ca pe ceva nou, peste cele spuse mai înainte. Dar ajunge cît am răspuns la acestea.

Iar întrucît Celsus redă încă un citat din Platon, în care zice că: *«Întrebuinţînd întrebări şi răspunsuri, Platon a luminat cugetarea celor care filosofau în felul lui»*[30], am să dovedesc, cu argumente din Sfintele Scripturi, că şi cuvîntul lui Dumnezeu ne îndeamnă la dialectică. Doar de aceea zice Solomon: «Cel ce leapădă cercetarea rătăceşte»[31]. Iar Iisus fiul lui Sirah, cel ce ne-a lăsat cartea Înţelepciunii, declară: «vorba nebunului este ca sarcina în cale»[32]. Sînt şi la noi mulţi care mustră de bunăvoie pe cei ce au înţeles că Dătătorul învăţăturii noastre trebuie să fie în stare «să mustre pe cei potrivnici»[33]. Şi chiar dacă unii se lenevesc şi nu se exercită, să ia aminte la dumnezeieştile citiri, să «cerce-

27. *Marcu* 4, 34 (după ediţia sinodală din 1914).
28. *Apoc.* 10, 4.
29. Afirmaţie repetată: IV, 21.
30. Platon, *Epist. VII*, 3, 344 b (*trad. cit.*, p. 435).
31. *Pilde* 10, 17.
32. *Înţ. Sir.* 21, 18.
33. *Tit* 1, 9.

teze Scripturile»[34], să caute după porunca lui Iisus[35] înțelesul lor și să ceară de la Dumnezeu, și să bată la ușile cele încuiate, căci făcînd așa se vor convinge că dobîndesc înțelepciune.

VIII

După alte citate din Platon, Celsus declară la urmă : *«Binele este cunoscut de puțini, fiindcă mulțimea, plină de un dispreț nejustificat și de o nădejde îngîmfată și deșartă, ca și cum ar fi aflat niște lucruri însemnate, declară orice lucru întîlnit drept adevăr. Cu toate că Platon spusese acestea mai înainte*[36]*, totuși el nu povestește basme miraculoase, nici nu împiedică limba celui ce vrea să mai întrebe despre cîte făgăduiește și nici nu cere ca cei ce vin la el să creadă pe loc că Dumnezeu este așa și așa, că are un Fiu așa și așa, Care S-a coborît și a stat de vorbă cu mine și cu tine»*. Împotriva acestei afirmații a lui Celsus, eu zic că, după cît mi-aduc aminte, Aristandru este cel care afirmă despre Platon că n-a fost fiul lui Ariston, ci al unei ființe diafane, care, luînd chipul lui Apolon, s-a apropiat de Amfictiona, fapt pe care l-au relatat și alți biografi ai lui[37]. Despre Pitagora se spune că a făcut multe minuni și că și-a arătat coapsa de fildeș în adunarea grecilor, unde a declarat că a recunoscut scutul de care se folosea cînd era el însuși Euforb ; că a fost văzut într-o singură zi în mai multe orașe[38]. Cel ce vrea să învinuiască cele spuse despre Platon și Socrate ca fiind niște povești miraculoase, se va referi și la lebăda care i s-a arătat lui Socrate în somn, și la faptul că atunci cînd tînărul Platon s-a prezentat mai tîrziu la Socrate, învățatul i-a zis : Așadar tu erai lebăda ![39] Dar tot în rîndul acestor minunății trebuie să fie trecut și «al treilea ochi» pe care îl avea Platon, după propria sa părere. Niciodată nu vor lipsi oameni nărăviți care ar vrea să afle pricină în vedeniile celor mai presus de mulțime, spre calomniere și învinuiri nedrepte. Unii își bat joc de demonul lui Socrate[40] ca de ceva ireal.

Cu alte cuvinte, noi nu cădem în miraculos cînd istorisim despre faptele lui Iisus, nici bunii Lui ucenici nu au scris vreodată despre El asemenea povești. Dar Celsus, care se declară atotștiutor, făcînd multe citate din Platon, trece sub tăcere intenționat, cred eu, cuvîntul despre

34. *Ioan* 5, 10.
35. *Matei* 7, 1—7.
36. Platon, *Epist. VII*, 341 e (pag. 432).
37. A se vedea mai sus : I, 37. La fel Diog. Laertios, *op. cit.*, III, 2 (trad. rom., p. 203).
38. Diog. Laertios, *op. cit.*, VIII, 5 (p. 396).
39. *Idem, ibidem.*
40. Platon, *Apologia* (trad. Șt. Bezdechi, ed. P. Creția și C. Noica, București, 1974, p. 42).

Fiul lui Dumnezeu spus de Platon în scrisoarea către Ermia şi Corisc. Citatul din Platon este aşa : «Juraţi şi pe Dumnezeul Cel peste toate, îndrumător la cele prezente şi viitoare, Părinte şi Domn al Celui ce este principiul şi cauza pe care, dacă ne-am deda unei filosofii adevărate, L-am cunoaşte cu toţii limpede, atît cît pot să-L cunoască oamenii fericiţi» [41].

IX

Celsus mai citează şi un alt pasaj din Platon, care sună aşa : «*Mi-a venit în minte să vorbesc multe despre acest subiect, poate va deveni ceva mai clar decît cele ce le-am spus mai înainte. Există o raţiune adevărată care se împotriveşte celui ce are îndrăzneala să scrie, fără alegere, despre aceasta. Am vorbit de multe ori despre această raţiune, dar trebuie să vorbesc şi acum. Pentru fiecare fiinţă există trei factori prin care, în chip necesar, se dobîndeşte cunoaşterea. Al patrulea este însăşi cunoaşterea, al cincilea trebuie să fie socotit însuşi obiectul cognoscibil, care este şi obiectul real al cunoaşterii. Primul factor este numele, al doilea definiţia, al treilea imaginea, al patrulea este cunoaşterea*» [42]. Potrivit acestor idei platoniciene am putea zice că Ioan a fost trimis înaintea lui Iisus, fiind «glasul celui ce strigă în pustie» [43], asemănător cu «numele» lui Platon. Al doilea factor după Ioan a fost Iisus, care a fost arătat de Ioan. Lui I se potriveşte citatul : «Cuvîntul S-a făcut trup» [44], şi este analog cu «cuvîntul» lui Platon. Al treilea factor după Platon este «imaginea» sau «chipul». Aplicînd acest «chip» asupra altei realităţi, vom spune că după cuvînt rămîne în suflet întipărirea rănilor şi acesta este Hristos în fiecare creştin care urmează pe Hristos Cuvîntul. Iar cine este în stare îşi va da seama de ce Hristos, Înţelepciunea «care este la cei desăvîrşiţi» [45], este asemenea cu «cunoaşterea», care este al patrulea factor.

X

Apoi Celsus zice : «*Vezi că Platon, deşi afirmă cu tărie că binele nu poate fi exprimat, totuşi, ca să nu pară că se retrage fără să discute, arată pricina acestei nelămuriri. Căci pînă şi nimicul ar putea fi exprimat*» [46]. Dar fiindcă Celsus citează acestea în sprijinul faptului că trebuie nu numai pur şi simplu să credem, ne vom folosi şi noi de o frază a lui

41. Platon, *Epist.* VI, 323 (citat după M. Borret, *op. cit.*, III, 198).
42. Platon, *Epistola VII*, 342 a-b (*ed. cit.*, p. 432—433).
43. *Matei* 3, 3.
44. *Ioan* 1, 14.
45. *I Cor.* 2, 6.
46. Platon, *Epistola VII*, 341 e (p. 432).

Pavel, prin care mustră pe cel ce crede în zadar, zicînd : «afară numai dacă n-ați crezut în zadar» [47].

După cum stau lucrurile, Celsus, care se repetă, mă silește să mă repet și eu, atunci cînd adaugă alte lucruri, umflîndu-se în pene ca un fanfaron : *«Platon nu se laudă și nu minte cînd zice că găsește ceva nou sau că vestește ceva nou, adus din cer. În schimb el mărturisește de unde este acea cunoaștere»*. Dacă cineva ar vrea să-i răspundă lui Celsus, ar putea zice că Platon se laudă în discursul pe care-l pune în gura lui Zeus din *Timeu*, prin cuvintele : «Voi zeilor, fii de zei, al căror creator și părinte sînt «eu» [48] și celelalte». Dar dacă cineva ar nedreptăți aceste cuvinte prin înțelesul dat de creatorul Zeus în textul lui Platon, atunci de ce, cercetînd cuvintele Fiului lui Dumnezeu și ale proorocilor Creatorului, omul n-ar putea să spună cu mult mai mult decît a spus Zeus în *Timeu ?* Căci ceea ce caracterizează dumnezeirea este vestirea viitorului, care nu se face prin putere omenească, ci împlinirea celor prevestite arată că Duhul cel dumnezeiesc este Cel ce a vorbit.

Așadar, noi creștinii nu zicem oricui se apropie de noi : tu să crezi mai întîi că Cel pe care ți-L propovăduiesc este Fiul lui Dumnezeu, ci expunem fiecăruia învățătura așa cum se potrivește cu caracterul și felul lui de a fi, ca «să știm cum să răspundem fiecăruia» [49]. E drept că sînt și din aceia care nu pot primi mai mult decît să le spunem să creadă. Aceasta le-o și propovăduim [50]. Cu alții, însă, procedăm, pe cît se poate, «demonstrativ» (cum ne ia în rîs Celsus) : *«să crezi că Cel pe care ți-L propovăduim este Fiul lui Dumnezeu, cu toate că El a purtat lanțuri fără cinste și a primit pedeapsă de rușine, și mai ieri-alaltăieri umbla plin de ocară în ochii tuturor»*. Și nici nu ținem să adăugăm : *«Tocmai de aceea să crezi !»* [51], căci noi ne silim să spunem fiecăruia cu mult mai multe adevăruri decît cele expuse de Celsus mai sus.

XI

După acestea Celsus zice că : *«Dacă unii dintre creștini vestesc mai mult pe unul, alții pe altul, în schimb tuturor le stă pe buze sfatul: «dacă vrei să fii mîntuit, crede, dacă nu pleacă de aici !» Și atunci ce vor face cei care vor cu adevărat să se mîntuiască ? Vor arunca ei zarurile ca să ghicească încotro s-o ia și de cine să se lipească ?»* La acestea, îndemnat

47. *I Cor.* 15, 2.
48. Timeu 41 a.
49. *Col.* 4, 6.
50. E vorba de «cei simpli» (οἱ ἁπλούστεροι), cărora li se propovăduiește în sens literal. A se vedea indicii primelor 3 volume din operele lui Origen.
51. Aceleași nume sînt amintite de Origen și în alte locuri : *C. Cels.* I, 57. *De princ.* 4, 3, 2 etc.

de realitate, răspund aşa : Dacă aşa cum a vorbit despre Iisus, istoria ar vorbi despre mai multe persoane, care aveau să intervină în viaţa oamenilor susţinînd că ei sînt fii ai lui Dumnezeu, şi fiecare dintre aceste persoane ar fi atras la sine destui discipoli, aşa încît, — fiindcă toţi se declară deopotrivă fii ai lui Dumnezeu şi ar exista îndoiala pe care din ei l-ar mărturisi credincioşii că este cu adevărat — abia atunci ar fi cazul să zică Celsus : «unii pun înainte pe unul, alţii pe altul, şi tuturor le stă pe buze sfatul «dacă vrei să fii mîntuit crede, dacă nu, pleacă» etc. În realitate, însă, în toată lumea asta, Iisus este propovăduit ca singurul Fiu al lui Dumnezeu, Care a venit şi a petrecut între oameni. Dar cei care, ca şi Celsus, Îl bănuiesc pe Iisus că ar fi săvîrşit minuni numai ca să aibă trecere înaintea oamenilor, cei care voiau să facă şi ei minuni în acelaşi scop, au fost dovediţi că nu sînt nimic. Aşa a fost Simon Magul din Samaria şi Dositei, care era din aceeaşi ţară. Primul zicea că el este puterea lui Dumnezeu numită «cea mare», al doilea pretindea că este însuşi fiul lui Dumnezeu. Totuşi, nicăieri pe pămînt nu mai există simonieni, deşi, ca să le sporească numărul, Simon înlătura de la ucenicii săi primejdia morţii, pe care creştinii fuseseră obişnuiţi să o aleagă. Ba el învăţa că închinarea la idoli nu-i păcat. Însă nici la început nu s-au făcut uneltiri împotriva simonienilor, căci demonul cel viclean, care uneltea împotriva învăţăturilor lui Iisus, ştia bine că nici unul din planurile lui nu va fi zădărnicit de ucenicii lui Simon. Iar dositeenii niciodată n-au avut putere, iar acum au dispărut aproape cu totul, încît numărul lor se zice că nu este nici 30 în total [52]. După cum scrie Luca în Faptele Apostolilor, şi Iuda galileanul a vrut să zică despre sine «că este cineva», iar mai înainte de el tot aşa Teuda [53]. Dar pentru că învăţătura lor nu era de la Dumnezeu, au pierit, iar toţi cîţi li s-au supus s-au împrăştiat îndată. Deci noi nu dăm cu bobii ca să ghicim încotro să mergem şi lîngă cine să ne alăturăm, ca şi cum mai multe persoane ar putea să ne atragă prin afirmaţia că au venit la neamul omenesc trimişi de Dumnezeu. Dar acum, destul despre acest subiect.

XII

Trecem de aceea la altă învinuire a lui Celsus, care necunoscînd scrierile noastre le înţelege pe dos. El zice că noi susţinem că *«înţelepciunea omenească este nebunie la Dumnezeu»*, după Pavel, care scrie : «Înţelepciunea lumii acesteia este nebunie înaintea lui Dumnezeu» [54].

---

52. Din apocriful *Recunoaşterile lui Clement* (2, 8) pare a reieşi că pierzîndu-şi cu totul faima, Simon a trecut la dositeeni, pe al căror conducător a reuşit să-l înlăture.
53. *Fapte* 5, 6—37.
54. *I Cor.* 3, 9.

Celsus adaugă: *«motivul acestei zicale a fost spus şi mai de demult»* [55]. El crede că motivul este *voinţa noastră de a atrage numai pe oamenii simpli şi proşti.* Însă, precum a notat el însuşi, cînd a spus mai sus acelaşi lucru, i-am răspuns pe cît am putut. Celsus a vrut însă să arate că şi citatul din Pavel *l-am fi inventat sau l-am fi luat de la filosofii elini, care declarau că una este înţelepciunea omenească şi alta cea dumnezeiască.* Amicul nostru citează şi nişte fraze ale lui Heraclit [56]. Una din ele zice: *«Fiinţa omenească nu are gîndire, cea dumnezeiască are»*, iar în cealaltă zice: *«un om nebun ştie atîta despre un demon cît ştie un copil despre un om în toată firea».* Mai citează Celsus şi din «Apologia lui Socrate», scrisă de Platon [57]: *«M-am ales cu numele acesta, atenieni, numai din pricina unui fel de înţelepciune. Dar ce fel de înţelepciune? Una care e probabil o «înţelepciune omenească. Mă tem că este de fapt singura înţelepciune pe care o am».* Acestea sînt citatele scoase de Celsus din Platon. Iar eu citez tot din Platon, dar din Epistola către Ermias, Erastos şi Corisc: «Lui Erastos şi Corisc le spun, deşi sînt bătrîn, că pe lîngă frumoasa înţelepciune de idei, ei mai au nevoie si de o înţelepciune şi de oarecare putere de apărare, care să-i păzească de oamenii vicleni şi nedrepţi. Le lipseşte experienţa, fiindcă şi-au petrecut mare parte din viaţă cu noi, oameni cumpătaţi şi buni. De aceea am zis că le mai trebuie şi acestea, ca să nu fie siliţi să neglijeze înţelepciunea cea adevărată şi să nu se îngrijească mai mult decît trebuie de cea omenească, oricît de necesară le-ar părea» [58].

XIII

Aşadar, potrivit personajelor citate de Platon, există o înţelepciune dumnezeiască şi una omenească. Cea omenească este cea numită la noi «înţelepciune a lumii acesteia, care este nebunie la Dumnezeu», iar pe cea dumnezeiască, cu totul diferită de cea omenească, o dăruieşte Dumnezeu prin har [59]. Ea vine la cei ce s-au pregătit să fie gata pentru primirea ei, dar mai cu seamă la cei ce, din pricină că au cunoscut deosebirea dintre cele două înţelepciuni, grăiesc aşa în rugăciunile lor către Dumnezeu: «căci, chiar dacă ar fi cineva desăvîrşit între fiii oamenilor, de-i va lipsi înţelepciunea cea de la Tine, ca nimica toată se va socoti» [60]. Eu susţin că înţelepciunea omenească nu este decît un exerciţiu

55. Acuză amintită şi la începutul lucrării (I, 9; I, 27; apoi III, 44, 50).
56. Heraclit, fragm. 13, 78—79 ed. Diels-Krantz II, 168—169 (citat după M. Borret, *op. cit.*, III, 209).
57. Platon, *Opere I*, trad. P. Creţia şi C. Noica, Bucureşti, 1974, p. 19.
58. Platon, *Epist. VI*, 322 d-e.
59. Idee pe care o regăsim şi în VIII, 44.
60. *Inţ. Sol.* 9, 6.

al sufletului, scopul ei este însă cea dumnezeiască. Despre înţelepciunea dumnezeiască se zice că este «hrana cea tare a sufletului» în textul care sună aşa: «Iar hrana cea tare este pentru cei desăvîrşiţi, care au prin obişnuinţă simţurile învăţate să deosebească binele şi răul[61].

Şi într-adevăr *«credinţa aceasta este veche,* dar nu datează, cum crede Celsus, *din vremea lui Heraclit şi Platon»,* căci, încă înaintea acestora, proorocii au fost cei care au făcut deosebire între cele două feluri de înţelepciune. Deocamdată este de ajuns să citez, dintre cuvintele lui David, pe cele despre omul înzestrat cu înţelepciune dumnezeiască «care nu va vedea stricăciune, cînd va vedea pe cei înţelepţi murind»[62].

Deci înţelepciunea divină, care e deosebită de credinţă, este prima dintre aşa-numitele «harisme» date de Dumnezeu, iar după aceea, pentru cei ce ştiu să facă deosebire în acest domeniu, este aşa-numita «cunoaştere». A treia este credinţa, întrucît trebuie să fie mîntuiţi şi cei mai simpli, care se apropie, după putinţă, de viaţa cea evlavioasă. De aceea, zice Pavel: «unuia i se dă prin Duhul Sfînt cuvînt de înţelepciune, iar altuia, după acelaşi Duh, cuvîntul cunoştinţei. Şi unuia i se dă întru acelaşi Duh credinţă»[63]. Pentru aceea nu vei afla împărtăşindu-se din înţelepciunea dumnezeiască primii veniţi, ci doar cei mai aleşi şi mai distinşi dintre creştini. Dar nimeni nu ar vorbi despre înţelepciunea dumnezeiască *«unor oameni inculţi, unor robi sau unora care sînt cu totul lipsiţi de învăţătură».*

XIV

Deşi Celsus zice că cei ce nu cunosc lucrările lui şi nu sînt educaţi în cultura elinească[64] sînt inculţi, robi şi lipsiţi de învăţătură, noi zicem că sînt mai mulţi cei ce nu se sfiesc să umble după lucruri neînsufleţite, să caute sănătatea în slăbiciuni, să caute viaţa printre mortăciuni şi să ceară ajutor de la cel neajutorat. Deşi unii afirmă că acestea nu sînt zei, ci numai chipuri şi simboluri ale zeilor[65], chiar şi ei sînt la fel de inculţi şi robiţi şi de neînvăţaţi, fiindcă cred în chipurile zeilor care sînt făcute de meşteşugari[66]. Aşa că pînă şi cei din urmă dintre ai noştri sînt eliberaţi de această lipsă de cultură şi de învăţătură, iar nădejdea dumnezeiască este înţeleasă şi cuprinsă de cei mai cuminţi. Desigur că noi susţinem că nici un om care nu s-a deprins în înţelepciune omenească

61. *Evr.* 5, 14.
62. *Ps.* 48, 10—11.
63. *I Cor.* 12, 8—9.
64. Programul educaţional clasic cuprinde cele două cicluri: trivium (gramatica, retorica şi filosofia) şi quadrivium (aritmetica, geometria, astronomia şi muzica).
65. A se vedea şi III, 40; VII, 44.
66. Idee susţinută şi la începutul lucrării, I, 5.

nu este în stare s-o înţeleagă pe cea dumnezeiască, dar, în acelaşi timp, mărturisim şi aceea că orice înţelepciune care se mărgineşte numai la om este nebunie în faţa celei dumnezeieşti.

Apoi socotind că este de datoria lui să discute şi despre doctrină, amicul Celsus ne numeşte pe noi creştinii *«şarlatani»*, zicînd că noi *«o luăm la fugă în momentul în care ne ies înainte oameni mai de frunte, socotindu-ne înşelaţi dacă intrăm în contact cu ei, dar, în schimb, fugim după cei proşti, pe care-i prindem în cursa noastră»*. Se vede că Celsus nu ştie că din vechime şi din totdeauna înţelepţii noştri au fost instruiţi şi în învăţăturile profane. Moise, de pildă, a fost crescut «în toată înţelepciunea egiptenilor» [67], iar Daniil, Anania, Azaria şi Misail au fost instruiţi în literatura asirienilor [68], încît au fost aflaţi de zece ori mai învăţaţi decît înţelepţii băştinaşi. Dar şi în timpurile noastre Bisericile au cîţiva înţelepţi, e drept puţini la număr faţă de mulţimile credincioşilor, dar versaţi în ceea ce noi numim «înţelepciune trupească» [69]. În schimb, Bisericile au şi din cei care au trecut de la această înţelepciune trupească la înţelepciunea cea dumnezeiască.

XV

Mai apoi, ca şi cum s-ar fi vorbit în jurul lui despre smerenie, dar pe care el nu s-a îngrijit s-o înţeleagă, Celsus vrea să o ponegrească pe a noastră. El crede că ar fi vorba despre o răstălmăcire a cuvintelor lui Platon, care zice undeva în Legile sale : *«Într-adevăr, după o veche predanie, Dumnezeu avînd începutul, sfîrşitul şi mijlocul a tot ce există, încheie cursa, dînd ocol universului. Pe El Îl urmează veşnic Dreptatea, care răzbună călcarea Legii dumnezeieşti ; iar cel ce se îngrijeşte să fie fericit o are şi o urmează smerit şi ordonat»* [70]. Celsus nu ia în serios faptul că la nişte înţelepţi mult mai vechi decît Platon s-a spus într-o rugăciune : «Doamne, nu s-a mîndrit inima mea, nici nu s-au înălţat ochii mei, nici n-am umblat după lucruri mari, nici după lucruri mai presus de mine, dimpotrivă mi-am smerit sufletul» [71]. Prin aceste cuvinte se arată că *«cel smerit nu este nevoie să se umilească în mod necuviincios şi jalnic, aruncîndu-se, de pildă, jos la pămînt, în genunchi, căzînd cu faţa în jos, îmbrăcat cu haină mizerabilă şi presărat pe cap cu cenuşă»*, căci după cum zice proorocul, cel ce se smereşte mergînd pe drumuri

67. *Fapte* 7, 22.
68. *Daniel* 17, 8.
69. *I Cor.* 1, 26.
70. Platon, *Leg.* 4, 715.
71. *Ps.* 130, 1—2.

din cele mai înalte şi «minunate», care sînt mai presus de el, adică în învăţăturile cu adevărat mari şi în gîndurile cele minunate, se smereşte el însuşi «sub mîna cea tare a lui Dumnezeu» [72].

Iar dacă unii, nefiindu-le limpede învăţătura despre smerenie, din cauza simplităţii lor, fac aşa, nu trebuie învinuită doctrina creştină, ci trebuie să certăm simplitatea celor care propunîndu-şi să săvîrşească faptele cele mai bune, nu izbutesc totuşi din pricina simplităţii lor. Mai mult decît cel smerit şi ordonat, aşa cum îl vede Platon, este «smerit şi ordonat» cel ce este aşa fiindcă umblă în drumurile mai înalte şi mai minunate decît el. Creştinul este smerit fiindcă deşi se află în cele mari şi minunate, totuşi se umileşte. Dar nu se umileşte în faţa orişicui, ci numai «sub mîna cea tare a lui Dumnezeu», prin Iisus, Cel Care a dat această învăţătură : «nu răpire a socotit a fi El întocmai cu Dumnezeu, ci S-a deşertat pe Sine, chip de rob luînd, făcîndu-Se asemenea oamenilor, şi la înfăţişare aflîndu-Se ca un om ; S-a smerit pe Sine, ascultător făcîndu-Se pînă la moarte, şi încă moarte de cruce» [73]. Atît de mare este învăţătura aceasta despre smerenie, încît pentru ea nu pun pe un dascăl oarecare să ne înveţe, ci pe Însuşi marele nostru Mîntuitor, Care zice : «Învăţaţi-vă de la Mine că sînt blînd şi smerit cu inima şi veţi găsi odihnă sufletelor voastre» [74].

XVI

Celsus mai zice : *«declaraţia lui Iisus împotriva bogaţilor, atunci cînd zice : «mai lesne este să intre o cămilă prin urechile unui ac decît un bogat în împărăţia lui Dumnezeu»* [75]*, este luată din Platon, doar că Iisus a alterat puţin maxima platoniciană, în care Platon zice că : «nu se poate ca un om deosebit de bun să fie şi deosebit de bogat»* [76]. Cine oare, nu numai dintre credincioşii lui Iisus, ci şi dintre ceilalţi oameni, care pot să gîndească normal, n-ar rîde de Celsus auzind astfel de lucruri ? La fel, cine ar putea crede că Iisus, născut şi crescut la iudei, socotit a fi fiul lui Iosif «teslarul», Care n-a învăţat carte, nu numai elinească, dar nici măcar evreiască, după cum mărturisesc Scripturile despre El, cele iubitoare de adevăr, ar fi citit pe Platon şi, plăcîndu-I cuvîntul spus de acesta despre bogaţi, cum că «este cu neputinţă ca cineva să fie deosebit de bun şi deosebit de bogat», l-ar fi alterat şi ar fi făcut din el : «mai uşor este să intre cămila prin urechile acului, decît bogatul în împărăţia lui Dumnezeu» ? În schimb, dacă Celsus ar fi citit Evangheliile fără ură şi fără să le socotească vrednice de a fi detestate, ar fi fost

72. *I Petru* 5, 6.
73. *Filipeni* 2, 6—8.
74. *Matei* 11, 29.
75. *Matei* 19, 24.
76. Platon, *Leg.* 743 a.

iubitor de adevăr și și-ar fi dat seama de ce a fost luată cămila ca să fie asemănată cu bogatul. Printre animale cămila este strîmbă la înfățișare. Celsus și-ar fi dat seama și ce caută urechea îngustă a acului, cînd este vorba de calea îngustă și grea, care duce la viață [77]. Ar fi știut că, după Lege, cămila este socotită necurată, fiind pe de o parte animal nepretențios, căci e rumegător, iar pe de altă parte trebuie respinsă dintre animalele curate, fiindcă are copita despicată [78]. Celsus ar mai fi putut să cerceteze de cîte ori este vorba despre cămilă în Sfintele Scripturi și în ce fel de împrejurări se vorbește despre ea, ca să prindă înțelesul cuvîntului despre bogați. El n-ar fi lăsat necercetat nici faptul că săracii sînt numiți de Iisus fericiți, iar bogații, nefericiți [79]. Ar fi pus întrebarea dacă afirmația lui Iisus se referă la săraci și bogați în cele sensibile, sau ar fi știut ce fel de sărăcie fericește în general Cuvîntul și pe care o socotește întotdeauna rea, căci nici măcar primul venit n-ar fi lăudat pe săraci fără alegere, pentru că mulți dintre ei au purtări foarte rele. Dar așa stau lucrurile.

XVII

Apoi Celsus, vrînd să ponegrească Scripturile noastre în legătură cu învățătura despre împărăția lui Dumnezeu, nu face nici un citat din Scripturi, ca și cum n-ar fi vrednice să fie citate, sau poate fiindcă omul nu cunoaște acele Scripturi. În schimb, îi dă înainte cu *citatele din Platon, anume din «Scrisori» și din «Fedru»*, socotindu-le cuvinte spuse cu insuflare dumnezeiască, iar Scripturile noastre n-ar avea nimic asemănător. Dar să luăm cîteva citate din Scriptură ca să le comparăm cu cuvintele lui Platon, care sînt destul de convingătoare, dar care nu-l pregătesc pe filosof să trăiască cu demnitatea cuvenită și în evlavie față de Făcătorul tuturor. Platon n-ar fi trebuit să strice și să pîngărească această evlavie, ceea ce noi numim închinare la idoli, iar cei mai mulți, folosind un termen mai obișnuit, îi zic superstiție.

Printr-o figură de stil ebraică se zice despre Dumnezeu în Psalmul 17 : «Și Și-a pus Dumnezeu întunericul acoperămînt» [80]. Psalmistul vrea să arate că cele gîndite de Dumnezeu, în calitatea Sa dumnezeiască, sînt nearătate și necunoscute, căci El S-a ascuns, ca să zicem așa, în întuneric de cei ce nu suportă strălucirea cunoașterii Lui și nici nu pot să-L vadă fie din pricina minții lor întunecate, care le este îmbrăcată într-un «trup al smereniei» [81] omenești, fie din cauza miopiei omului în înțelegerea lui Dumnezeu. Iar ca să reiasă și mai limpede că cunoașterea lui

77. *Matei* 7, 14.
78. *Lev.* 11, 6.
79. *Luca* 6, 20.
80. *Ps.* 17, 13.
81. *Fil.* 3, 21.

Dumnezeu a ajuns foarte rar la toţi oamenii, ea arătîndu-se doar la cîţiva dintre ei, este scris că : «a stat tot poporul departe, iar Moise a intrat în întunericul în care era Dumnezeu» [82]. Şi tot despre Moise zice Scriptura : «Numai Moise singur să se apropie de Dumnezeu, ceilalţi să nu se apropie» [83]. Şi iarăşi, ca să înfăţişeze adîncimea dogmelor despre Dumnezeu, care erau de neînţeles pentru cei ce nu au «Duhul care cercetează toate, chiar şi adîncurile lui Dumnezeu» [84], a zis proorocul : «adîncul ca o haină este îmbrăcămintea Lui» [85].

Dar Mîntuitorul nostru şi Domnul, Cuvîntul lui Dumnezeu, arătînd cît de mare importanţă are cunoaşterea lui Dumnezeu-Tatăl — fiindcă Tatăl nu este cuprins şi cunoscut cum s-ar cădea decît numai de Însuşi Domnul şi, în al doilea rînd, de cei luminaţi la minte de către Domnul — zice : «Nimeni nu cunoaşte pe Fiul, decît numai Tatăl, nici pe Tatăl nu-L cunoaşte nimeni, decît numai Fiul şi cel căruia va voi Fiul să-i descopere» [86]. Căci nimeni nu poate cunoaşte pe Cel nenăscut, Cel «mai întîi născut decît toată făptura» [87], precum Îl cunoaşte Tatăl, Care L-a născut, nici pe Tatăl nu-L cunoaşte nimeni cum Îl cunoaşte Cuvîntul cel viu, Înţelepciunea şi Adevărul Său. Prin împărtăşirea de Sine, Cuvîntul înlătură din jurul Tatălui aşa-zisul «întuneric», pe care «şi l-a pus acoperămînt», şi adîncul care este numit «haina Sa», şi Îl descoperă, aşa că oricine este în stare să cunoască pe Fiul Îl cunoaşte şi pe Tatăl.

XVIII

Am socotit că trebuie să dau aceste citate, dintre foarte multe altele, întrucît ele conţin gînduri şi cugetări ale unor oameni sfinţi despre Dumnezeu. Prin aceasta vreau să dovedesc că scrierile proorocilor au mai multă greutate în ochii celor care pot să înţeleagă importanţa Scripturilor decît cuvintele lui Platon admirate de Celsus. Iar frazele lui Platon, pe care Celsus le-a citat, sînt următoarele : «*Toate se învîrtesc în jurul Împăratului tuturor şi toate există din pricina Lui şi El este cauza tuturor bunătăţilor. În jurul Celui de al doilea sînt cele de importanţă secundară şi în jurul Celui de al treilea sînt cele şi mai mici* [88]. *Deci sufletul omenesc tinde să afle cum sînt toate acestea, observînd o înrudire a sa cu ele. Dar nici unul dintre acestea nu-l mulţumeşte. În privinţa Împăratului tuturor, însă, şi a celorlalte pe care le-am enumerat, nu este nimic să fie asemenea lor*». Aş fi putut să citez cuvintele despre aşa numiţii

82. *Ieş.* 20, 21.
83. *Ieş.* 24, 2.
84. *I Cor.* 2, 10.
85. *Ps.* 103, 10.
86. *Matei* 11, 27 ; *Luca* 10, 22.
87. *Col.* 2, 15.
88. Platon, *Epist.* II, 313.

«Serafimi» ai evreilor, care au fost descriși de Isaia și care acoperă fața și picioarele lui Dumnezeu [89]. Aș mai fi putut cita și cuvintele despre așa-numiții «Heruvimi», pe care i-a descris Iezechiel, despre înfățișarea lor și în ce fel este scris că Dumnezeu este purtat de Heruvimi [90]. Dar, pentru că se vorbește despre acestea într-un mod cu totul tainic, din pricina oamenilor nevrednici și neserioși, care nu pot să urmărească măreția și seriozitatea teologiei, am socotit că nu-i cuviincios să tratez acest subiect în scrierea de față.

XIX

După acestea Celsus zice: *«Unii creștini, răstălmăcind cuvintele lui Platon, înalță pe Dumnezeul cel mai presus de ceruri, suindu-se mai sus decît cerul evreilor»*. Celsus nu ne lămurește dacă creștinii se urcă chiar mai presus decît Dumnezeul evreilor, ori numai mai presus de cerul pe care se jurau evreii. Deci scopul meu nu este să vorbesc despre cei ce propovăduiesc un alt Dumnezeu decît Acela la care se închinau și evreii, ci să ne apărăm pe noi înșine, dovedind că proorocii evreilor, care sînt și ai noștri, n-au putut lua nimic de la Platon, căci ei au fost anteriori acestuia. Noi n-am luat de la Platon fraza care sună: «în jurul Împăratului tuturor sînt toate și toate există din pricina Lui». Noi am aflat de la prooroci niște adevăruri care sînt spuse mai bine decît aceste cuvinte ale lui Platon. Iisus și ucenicii Săi au lămurit intenția Duhului din prooroci, care nu era altul decît Duhul lui Hristos. Nu filosoful (Platon) a prezentat mai întîi ideea despre un spațiu care este deasupra cerului, ci, în vechime, David a prezentat adîncimea de gîndire despre Dumnezeu a acelor oameni care s-au ridicat mai presus de lumea simțurilor. El zice în Cartea Psalmilor: «Lăudați pe Domnul cerurile cerurilor, și apa cea mai presus de ceruri să laude numele Domnului» [91].

Știu foarte bine că acele fraze din *Fedru* [92], Platon le-a aflat de la evrei, sau după ce au citit scrierile proorocilor, cum au scris unii cercetători, unde se spune: *«Locul cel de deasupra cerului nu l-a cîntat și nici nu-l va cînta vreun poet de pe pămînt așa cum trebuie»*. La fel este și urmarea acestei fraze, în care se află cuvintele: *«Căci ființa fără culoare, fără formă și de nepipăit, care poate fi doar contemplată cu mintea care conduce sufletul și care este centrul științei adevărate, ocupă acest loc în spațiu»*. Și Pavel al nostru, care fusese educat în învățăturile proorocilor și care era dornic după cele de deasupra lumii și a cerului, făcînd totul pentru ca să le și dobîndească, zice în Epistola a II-a către Corinteni: «Căci necazul nostru de acum, ușor și trecător, ne aduce nouă, mai

89. *Isaia*, 6, 2.
90. *Iezechiel*, 1, 5—27; 10, 1—21.
91. *Ps.* 148, 4—5.
92. Platon, *Fedros* 247 c.

presus de orice măsură, slavă veşnică covîrşitoare, neprivind noi la cele ce se văd, ci la cele ce nu se văd, fiindcă cele ce se văd sînt trecătoare, iar cele ce nu se văd sînt veşnice»[93].

XX

Pavel prezintă, de-a dreptul, celor care pot să asculte, pe cele sensibile, numindu-le «văzute», iar pe cele inteligibile, care pot fi cuprinse numai cu mintea, numindu-le «nevăzute». El ştie că cele sensibile şi văzute sînt şi «trecătoare», iar cele inteligibile şi nevăzute sînt «veşnice». Şi vrînd să ajungă la contemplarea acestora, ajutat de dorul după ele, a socotit că orice necaz este ca un nimic şi ca un fleac. Şi nefiind împovărat de necazuri şi de osteneli, nici chiar în vremea cînd trecea prin ele, Pavel şi-a uşurat orice potrivnicie prin contemplarea celor inteligibile, fiindcă noi avem un «mare Arhiereu», Care prin măreţia puterii şi a raţiunii Sale «a străbătut cerurile», avem pe Iisus, Fiul lui Dumnezeu»[94], Care a făgăduit celor ce au învăţat sincer cele dumnezeieşti şi *au dus o viaţă vrednică de acestea, să-i ducă la «cele mai presus de lume»*, căci El a zis : «pentru ca acolo unde sînt Eu să fiţi şi voi»[95]. De aceea, după oboselile şi după luptele de aici[96], noi nădăjduim să ajungem în înălţimile cerului şi să primim «izvor de apă curgătoare spre viaţa veşnică»[97]. Şi, după învăţătura lui Iisus, nădăjduim să încapă în noi rîuri de «contemplaţie» şi să fim împreună cu ceea ce Scriptura numeşte «apele cele mai presus de ceruri», care «laudă numele Domnului»[98]. Atîta vreme cît Îl mărim pe El nu vom fi abătuţi de la drumul nostru spre tărîmurile cereşti, ci vom fi *mereu în contemplarea lucrărilor nevăzute ale lui Dumnezeu*. Atunci acestea vor fi înţelese de noi nu ca «de la facerea lumii prin făpturi»[99], ci aşa cum a spus adevăratul ucenic al lui Iisus : «atunci vom cunoaşte faţă către faţă» şi mai departe : «cînd va veni ce este desăvîrşit, atunci acel «în parte» va pieri»[100].

XXI

Scripturile admise în Bisericile lui Dumnezeu nu pomenesc că cerurile ar fi în număr de 7 sau, în genere, că ar fi într-un număr precis[101].

93. *II Cor.* 4, 17—18.
94. *Evr.* 4, 14.
95. *Ioan* 14, 3.
96. A se vedea *C. Cels* V, 44.
97. *Ioan* 4, 14.
98. *Ioan* 7, 31 ; *Ps.* 148, 4—6.
99. *Rom.* 6, 20.
100. *I Cor.* 13, 12.
101. M. Eliade crede *(Traité de l'hist. des religions*, Paris, 1949, p. 101) că orfismul şi pitagoreismul au popularizat cel mai mult credinţa că sînt 7 ceruri.

Dar cuvintele dumnezeiești obișnuiesc să ne învețe despre mai multe ceruri, fie că numesc ceruri sferele planetelor, cum le zic elenii, fie că numesc cer ceva mai tainic. Iar *drumul sufletelor spre pămînt și de pe pămînt (plecarea și venirea sufletelor pe pămînt) Celsus, în conformitate cu Platon*[102], *zice că este prin planete (duce prin planete).*

Însă Moise, cel mai vechi prooroc al nostru, în vedenia patriarhului nostru Iacob, zice că i s-a arătat un vis dumnezeiesc: o scară care ajungea «pînă la cer», iar îngerii «lui Dumnezeu» se urcau și se coborau pe ea, și Domnul era sprijinit de vîrful ei[103]. Moise prefigura prin scară fie planetele, fie niște taine mai mari decît acestea. Tot despre această scară Filon a scris un tratat vrednic de o cercetare atentă și pricepută din partea iubitorilor de adevăr[104].

XXII

După aceea, Celsus vrînd să-și dovedească multiplele lui cunoștințe, în lucrarea scrisă împotriva noastră, se referă la niște persoane misterioase, despre care zice: *«Doctrina perșilor și cultul lui Mitras, care este la ei, ne lasă să înțelegem acestea. În cultul lui Mitras găsim un simbol al celor două circuite ale cerului, unul nemișcat, iar celălalt atribuit planetelor. Iar simbolul este următorul: o scară cu șapte porți, iar deasupra scării este a opta poartă. Prima poartă este de plumb, a doua de cositor, a treia de bronz, a patra de fier, a cincea dintr-un amestec de mai multe metale, a șasea de argint, a șaptea de aur. Prima poartă este a lui Saturn, fiindcă perșii văd în plumb o asemănare cu încetineala acestei planete. A doua este a astrului Venus, căci cu ea au asemănat strălucirea și moliciunea cositorului. A treia poartă este a lui Jupiter, căci are temelia de bronz și este tare. A patra este a lui Mercur, căci și fierul și mercurul ei sînt gata să fie prelucrate prin tot felul de munci și dau mult de lucru. A cincea, cea făcută dintr-un amestec nearmonizat și împestrițat, este a lui Marte. A șasea, cea de argint, este a lunii, a șaptea, cea de aur, este a soarelui, ale cărui culori le imită».*

Celsus *cercetează de ce a înșirat astrele în această ordine, arătată prin numirile diferitelor materii în chip simbolic. El adaptează și niște date muzicale la cele citate înainte din teologia persană.* Își face din asta un titlu de glorie și *citează și a doua tîlcuire, care iarăși conține cîteva teorii muzicale.* Dar mi s-a părut fără rost să citez acest paragraf al lui Celsus, căci aș face ceva asemănător cu ce a făcut el în învinuirea împotriva creștinilor și a evreilor, citînd, cînd nu era momentul, nu numai

102. Platon, *Fedros* 248, Origen, *De princ.* II, 11, 6.
103. *Fac.* 28, 12—13.
104. Filon, *De somniis*, Paris, 1962, editat de P. Savinel.

cuvintele lui Platon, care l-ar fi putut fi de ajuns, ci şi, cum le zice el, misterele lui Mitras al perşilor şi tîlcuirea lor. Fie cum ar fi, minciună sau adevăr, *misterele lui Mitras*[105], de ce să le citeze cei ce le propovăduiesc mai curînd pe ele, decît pe vreunul dintre celelalte mistere, împreună cu tîlcuirea lor? Căci misterele lui Mitras n-au apărut, pare-se, în Elada într-o situaţie excepţională faţă de cele eleusine[106] sau de cele ale Hecatei[107], care au fost predate iniţiaţilor din Egina[108]. Dacă Celsus voia să facă o descriere a miturilor barbare cu explicaţia lor, de ce nu a expus mai bine miturile egiptenilor, cu care se mîndresc mulţi, sau ale capadocienilor, care au în centrul lor pe Artemis din Comana, sau pe ale tracilor, sau chiar pe ale romanilor, care sînt săvîrşite de cei mai nobili bărbaţi din senat? Dar dacă i s-a părut nepotrivit să asemene vreunul din aceste mistere cu cele ale evreilor sau ale creştinilor, pentru că acest lucru nu l-ar fi ajutat să învinuiască pe aceştia din urmă, cum de nu i s-a părut la fel de nepotrivit să expună misterele lui Mitras?

XXIII

Dacă ar vrea cineva să-şi facă un punct de sprijin pentru o concepţie mai tainică despre introducerea sufletului în cele dumnezeieşti, să nu pornească de la erezia fără importanţă, pe care o citează Celsus, ci să pornească de la cărţile evreilor, care sînt citite în sinagogile lor şi sînt admise şi de creştini, precum şi de la cărţile care sînt numai ale creştinilor, apoi să citească vedeniile de la sfîrşitul proorociei lui Iezechiel, în care sînt descrise diferite porţi, prin care se înţelege cîte ceva despre diferitele moduri de introducere la o stare mai bună a unor suflete mai îndumnezeite[109]. Să citească şi din Apocalipsa lui Ioan despre cetatea lui Dumnezeu, Ierusalimul ceresc, despre temeliile şi porţile acestei cetăţi[110]. Iar cel ce poate, să afle prin simboluri şi calea care a fost arătată acelor oameni care se vor înălţa spre cele dumnezeieşti. Să citească cartea lui Moise, intitulată: «Numerii», să caute pe cineva care

---

105. Mitras, zeu al soarelui şi al fertilităţii, al cărui cult se răspîndeşte mult în Imperiul Roman. Iustin aminteşte (*Apol.* I, 66, *Dial.* 70) că închinarea adusă acestui zeu persan era interpretată de unii ca o falsificare a euharistiei creştine. Origen nu cunoaşte o astfel de stare de lucruri, de aceea combate insinuările lui Celsus că ar fi vreo legătură între mitraism şi creştinism.

106. Misterele elusiene (după localitatea cu acelaşi nume situată la 20 km vest de Atena) erau legate la început mai ales de fertilitatea solului; mai tîrziu s-a cultivat aici mai ales credinţa în supravieţuire, în care scop primăvara şi toamna se ţineau ceremonii de purificare, *Enciclopedia civiliz. greceşti*, p. 209—210.

107. Zeiţă a nopţii şi a vrăjitorilor, care vagabondînd pe la răscruci însoţită de cîini şi de lupi, fiind invocată mai ales de femei.

108. Insulă neproductivă numită aşa după nimfa cu acelaşi nume, una din amantele lui Zeus. Locuitorii confecţionau statui de bronz pe care le vindeau peste tot. Cultul Hecatei era răspîndit aici.

109. *Iez.* 48, 31—35.

110. *Apoc.* 21.

să-l inițieze în misterele arătate prin taberele fiilor lui Israel. Se precizează acolo care anume seminții au fost așezate la răsărit, fiind cele dintîi, care seminții au fost puse la sud-vest sau la sud, care erau cele de lîngă mare și care erau la miazănoapte, acestea fiind ultimele [111]. Căci va vedea, în acest capitol, niște concepții vrednice de luat în seamă, nicidecum niște povești, cum crede Celsus, *povești care să fie ascultate de nebuni și de robi*. Se va putea înțelege cine sînt și cîți sînt, după număr, oamenii înșirați în acest loc al Scripturii și felul numerelor după fiecare seminție. Despre acestea nu ni se pare potrivit să scriem acum. Dar să știe Celsus și cititorii cărții lui că nicăieri în Scripturi, pe care noi le credem autentice și sfinte, nu este vorba de șapte ceruri [112] și proorocii noștri *n-au luat nimic de la perși sau de la cabiri* [113], după cum nici apostolii lui Iisus și Fiul lui Dumnezeu Însuși n-au luat nimic de la ei.

XXIV

După exemplul luat din misterele lui Mitras, Celsus afirmă: *Dacă ar vrea cineva să cerceteze comparativ inițierea creștinilor cu cea a perșilor (despre care vorbisem mai înainte) asemănîndu-le una cu alta și dezvăluindu-o pe a creștinilor, atunci ar observa ușor diferența dintre ele.* Acolo unde a știut să spună ereziilor pe nume, Celsus nu s-a lenevit să le citeze, întrucît se pare că le cunoștea, iar acolo unde ar fi trebuit să facă mai mult și să arate care sectă se folosește de semnul descris, el n-a făcut-o.

Din toate acestea eu mi-am format părerea că Celsus a luat în parte expunerea despre diagrama doctrinelor [114], înțelegînd pe dos învățăturile sectei mărunte a ofiților. Am dat peste aceeași diagramă prin pasiunea mea de a învăța. În ea găsim plăsmuiri ale unor oameni care, precum zice Pavel, «se vîră prin case și robesc femeiuști împovărate de păcate și purtate de multe feluri de pofte, mereu învățînd, dar neputînd să ajungă la cunoașterea adevărului» [115]. Dar diagrama avea un caracter atît de neconvingător încît n-ar face să fie de acord cu ea nici măcar femeiuștile cele ușor de amăgit, nici cei mai grosolani care sînt gata să creadă orice. Așadar, deși am străbătut multe regiuni și am căutat persoane despre care se zicea că știu ceva, n-am dat peste nimeni care să se ocupe de o astfel de diagramă.

---

111. *Numerii* 2.
112. A se vedea Origen, *Scrieri alese*, partea întîi, în «P.S.B.» p. 56—57. După unii gnostici ar fi existat 7 ceruri, după alții 10, după Vasilide 365 de ceruri!
113. Cabirii erau zeități ale focului și ale vulcanilor, care aveau în insula Samotrache din nordul Egeei un frumos templu.
114. Mai pe larg despre această «diagramă» paragraful 30 din această carte.
115. *II Tim.* 3, 6—7.

XXV

În această diagramă era un desen de zece cercuri, despărţite între ele şi legate printr-un alt cerc, despre care se spunea că este sufletul universului şi era numit Leviatan. Despre acest Leviatan Scripturile evreieşti, orice ar fi dat de înţeles prin aceasta, ziceau că a fost făcut de Dumnezeu ca o jucărie. Căci în Psalmi zice : «toate cu înţelepciune le-ai făcut ! Umplutu-s-a pămîntul de zidirea Ta. Marea aceasta este mare şi largă ; acolo se găsesc tîrîtoare, cărora nu este număr, vietăţi mici şi mari. Acolo corăbiile umblă ; balaurul acesta pe care l-ai zidit, ca să se joace în ea» [116]. În limba ebraică, balaur se zicea «leviatan». Deci diagrama cea nelegiuită zicea că leviatanul, cel arătat atît de limpede de prooroc, este sufletul care străbate universul. Am aflat în această diagramă şi de aşa-numitul Behemot, ca de o fiinţă aşezată după cercul cel mai de jos. Cel ce a născocit această diagramă necurată a desenat acest leviatan atît pe cerc, cît şi în centrul cercului, citindu-i numele de două ori. Celsus mai zice că *diagrama este împărţită printr-o linie neagră groasă* şi declară că *i s-a spus că această linie este gheena, adică iadul.* Pentru că am aflat gheena şi în Evanghelie, descrisă ca un loc de pedeapsă [117], am cercetat dacă gheena este pomenită în vreun loc din Vechiul Testament şi dacă evreii pomenesc acest nume. Am aflat în Scriptură un loc în care este pomenită «prăpastia fiului lui Hinom», iar în evreieşte am aflat că în locul cuvîntului *prăpastie* aceeaşi persoană zice şi «prăpastie» şi «valea lui Hinom şi Gheenă» [118]. Însă observînd lecţiunile am aflat că şi în moştenirea seminţiei Veniamin este trecută Gheena sau valea Hinom, în care se afla Ierusalimul. Meditînd asupra faptului că Ierusalimul ceresc face parte din moştenirea lui Veniamin, împreună cu valea Hinom, aflu ceva despre locul pedepsei de care vor avea parte, mai tîrziu, unele suflete, spre a se curăţi prin suferinţă, căci zice : «Domnul va intra ca focul topitorului şi ca leşia nălbitorului. Şi El Se va aşeza să lămurească şi să curăţească ca pe aur şi pe argint» [119].

XXVI

În jurul Ierusalimului se vor întîmpla pedepsele celor ce vor fi topiţi, fiindcă au primit în fiinţa sufletului lor urmările răutăţii, numite în mod figurat «plumb». De aceea la Zaharia răutatea şade «pe un disc de plumb» [120]. Cele ce ar mai putea fi spuse despre acest subiect nu pot fi

116. *Ps.* 103, 24—26.
117. *Matei* 5, 22.
118. *Ieremia* 7, 31 ; 39, 35.
119. *Mal.* 3, 2—3.
120. *Zah.* 5, 7.

explicate acum oricui. Ba, ar fi chiar primejdios să încredințăm scrisului explicația unor asemenea taine, fiindcă mulțimea nu are nevoie de o altă învățătură, în afară de cea despre pedepsele date păcătoșilor, căci nu este de folos să ne ridicăm la adevărurile de dincolo de această învățătură din cauza celor care, numai din frica de pedeapsă veșnică, se abat pentru o vreme de la răutate și de la noianul plăcerilor din ea.

Așadar, nici cei ce au născocit diagrama și nici Celsus n-au știut care-i rostul gheenei. Căci născocitorii diagramei nu puteau face din niște tablouri și diagrame un lucru serios, prefăcîndu-se că descoperă adevărul. Nici Celsus, în scrierile lui împotriva creștinilor, n-ar fi întors împotriva lor niște fapte care nicicînd n-au fost spuse de creștini ca învinuire împotriva lor, ci aceste lucruri le-au spus numai unii eretici, care poate că nici nu mai există, ci au pierit definitiv, ori sînt puțini la număr și ușor de numărat. Și precum nu te poți aștepta ca filosofii platonicieni să facă apologia lui Epicur și a învățăturilor lui nelegiuite, tot așa nici de la mine nu te poți aștepta să apăr diagrama și cele spuse de Celsus despre ea. De aceea, las la o parte spusele lui Celsus ca pe o expunere de prisos și zadarnică, întrucît în caz contrar aș învinui pe cei stăpîniți de astfel de învățături mai mult decît a făcut-o Celsus.

XXVII

După explicațiile despre diagramă și înțelegînd pe dos cuvintele despre ceea ce la scriitorii bisericești se numește «pecete», Celsus debitează adevărate neghiobii atunci cînd scrie sub formă de dialog : *«Cică cel ce pune pecetea se numește Tată, iar cel pecetluit se numește tînăr și fiu și răspunde : am fost uns cu ungerea albă din pomul vieții»*. N-am auzit să se petreacă acest lucru nici chiar la eretici. Apoi Celsus delimitează la șapte numărul de îngeri care transmit pecetea : *șapte îngeri stau de o parte și de alta a sufletului, atunci cînd omul se desparte de trup ; unii sînt îngeri de lumină, alții sînt dintre cei numiți arhontici sau «ai puterii». Celsus afirmă că mai marele așa-zișilor arhontici se numește «dumnezeu cel blestemat»*.

Apoi, apărînd această expresie, Celsus are deplină dreptate să învinuiască pe cei ce îndrăznesc să vorbească despre Dumnezeu pe un ton atît de arogant. De aceea și noi sîntem la fel de indignați ca și cei ce îl mustră pe acei oameni (dacă ei există în realitate) care *numesc «blestemat» pe Dumnezeul evreilor, Stăpînul ploii și al tunetului, Creatorul acestei lumi, Dumnezeul lui Moise și al «Facerii lumii»*, așa cum e descris El în cartea lui Moise [121]. Dar se pare că Celsus n-are intenții bune,

121. Același limbaj în pasajele VI, 29 și 59.

ci, dimpotrivă, se poartă cu totul răuvoitor şi cu ură faţă de noi, ură care nu onorează pe un filosof. El a vrut ca cei care nu cunosc de aproape învăţăturile noastre, după ce vor fi citit scrierea, să ne combată, ca şi cum noi am fi cei care am numi «dumnezeu blestemat» pe bunul Creator al lumii acesteia. Mi se pare că Celsus a făcut întocmai ca şi evreii, care la începutul creştinismului au răspîndit împotriva învăţăturii noastre calomnia următoare : [122] că noi jertfind un copilaş mîncăm carnea lui. Iar în alt loc spun că creştinii, vrînd să săvîrşească faptele întunericului, sting lumina în adunările lor şi fiecare s-ar împreuna cu femela de lîngă el. Această calomnie smintită a dăinuit mai de demult în mulţime, făcînd pe cei din afara creştinismului să creadă că aşa se comportă în realitate creştinii. Chiar pînă în ziua de astăzi calomnia mai amăgeşte pe unii oameni, care din cauza aceasta se feresc să mai vină în contact cu creştinii, fie numai şi pentru un simplu schimb de cuvinte.

XXVIII

Aceasta cred că este intenţia lui Celsus atunci cînd zice că creştinii susţin că Creatorul este un «dumnezeu blestemat», pentru ca cel ce crede în învinuirile aduse de el împotriva noastră să fie pornit spre nimicirea noastră, ca unii care am fi cei mai nelegiuiţi dintre toţi oamenii. Confundînd faptele, Celsus arată şi pricina pentru care Dumnezeul din «Cartea Facerii», scrisă de Moise, este numit «Blestemat». El susţine că *«acest Dumnezeu este vrednic de blestem, după cum cred despre El cei ce zic aceasta, fiindcă a blestemat şarpele care aducea primilor oameni cunoştinţa binelui şi a răului»* [123]. Celsus însă ar fi trebuit să ştie că cei ce ţin partea şarpelui, sub cuvînt că acesta a sfătuit la bine pe primii oameni şi a întrecut în felul acesta pînă şi pe uriaşi şi pe giganţi, se numesc din cauza aceasta, închinători ai şarpelui sau ofiţi. Lor le lipseşte atît de mult ca să fie creştini, încît învinuiesc pe Iisus cam tot atîta cît şi Celsus. Nimeni nu este primit în adunarea lor dacă, mai întîi, n-a pronunţat blesteme împotriva lui Iisus ! Iată în ce constă culmea absurdităţii cu care procedează Celsus în «Discursul» lui împotriva creştinilor : să iei drept creştini pe unii care nici măcar nu vor să audă de nu-

122. Chiar dacă Celsus n-a împărtăşit cunoscute calomnii (în acest canibalism şi amor ritual) aduse de păgîni creştinilor, totuşi el pare a fi consimţit la ele. Cf. VI, 40. Calomniile ne sînt cunoscute din scrisorile lui Iustin (*Apol.* I, 26 ; II, 12 ; *Dial.* 10) ; Atenagora (*Solie* 3, 31), Teofil *Ant.* (Autolic 3, 4), Tertulian (*Apolog.* 4, 11).

123. Ofiţii sau închinătorii şarpelui (ὄφις — şarpe), preamăreau pe şarpe aproape mai mult decît pe Hristos, urînd pe Dumnezeul lui Moise. Credinţa ofiţilor s-a contaminat cu elemente din cabala iudaică şi din dualismul persan. Mai ales credinţa în Adam Cadmon, prototipul divin al omului pe care avea să-l restaureze Hristos, este una din tainele lor preferate. Descrierea ereziei lor o fac Sf. Irineu, Ipolit şi Epifanie.

mele lui Iisus, oricît ar fi fost El de înțelept și măsurat în purtări! Așadar, ce prostie și nebunie mai mare ar putea fi, nu numai din partea ofiților, care vor să facă din șarpe izvor și povățuitor al binelui, ci și din partea lui Celsus, care crede că acuzațiile împotriva ofiților se potrivesc și împotriva creștinilor? În vechime, filosoful grec care iubea simplitatea și a dat o pildă de viață fericită, pentru că nu s-a lăsat împiedicat de la fericire de nici o sărăcie, s-a numit pe sine cinic [124]. Acești nelegiuiți se mîndresc cu aceea că-și spun ofiți sau ofiani, de la cuvîntul grecesc ὄφις = șarpe, cel mai mare și mai primejdios dușman al oamenilor, ca și cum n-ar fi și ei tot oameni, al căror dușman este șarpele, ci ar fi chiar șerpi, lăudîndu-se cu un oarecare Euphrates, care a fost întemeietorul învățăturii lor [125].

XXIX

Apoi, ca și cum le-ar imputa creștinilor, cînd învinuiesc pe cei ce numesc «blestemat» pe Dumnezeul lui Moise și al legii acestuia, și închipuindu-și că cei care susțin așa ceva sînt creștini, Celsus declară: *«Ce prostie și nebunie mai mare ar putea să existe decît această înțelepciune idioată? Cu ce a greșit legiuitorul evreilor? Și cum îți însușești tu cosmogonia lui Moise, explicînd-o alegoric — zici tu — sau legea evreilor și fără să vrei îl lauzi, tu, prea nelegiuitule, pe Făcătorul lumii* [126]*, Care a dat tot felul de făgăduințe evreilor, Care a prevestit că neamul lor va crește pînă la marginile pămîntului și va învia din morți cu același trup și sînge* [127]*, Care a insuflat pe prooroci, dar pe Care în același timp, tu Îl ocărești? Și totuși, cînd ești silit de evrei, recunoști că te închini aceluiași Dumnezeu ca și ei. Cînd însă Învățătorul tău Iisus stabilește niște legi contrare* [128] *celor ale lui Moise al evreilor, tu îți cauți un alt dumnezeu în locul Aceluia pe care Îl numești Tatăl».*

Iată, deci, cît de direct defaimă pe creștini Celsus, afirmînd că atunci cînd îi silesc evreii creștinii mărturisesc pe același Dumnezeu ca și ei. În schimb, atunci cînd Iisus rînduiește legi contrare celor ale lui Moise, creștinii caută alt Dumnezeu în locul Dumnezeului lui Moise! Or, fie că stăm de vorbă cu evreii, fie că sîntem numai între creștini, atît unii cît și alții ne dăm seama că e vorba de unul și același Dumnezeu, Căruia, mai demult, I se închinau evreii, care zic că și acum I se închină, față de Care noi ne purtăm cu toată evlavia. În schimb, noi nu afirmăm că Dumnezeu va învia din morți pe oameni cu același trup și cu același

124. Probabil e vorba de Crates din Teba, de care s-a amintit, și mai înainte: II, 41.
125. Așa ne informează Ipolit, *Ref.* 4, 21.
126. Citat după M. Borret, *op. cit.*, III, 251. A se vedea VI, 65.
127. *Facere* 8, 17; 9, 1, 12, 2; 15, 5.
128. A se vedea mai jos VII, 18.

sînge, ci susținem că nu învie trupul cel însuflețit, așa cum a fost «semănat întru stricăciune», «întru necinste» și «trup firesc»[129]. Însă despre acestea am vorbit mai sus cît am crezut de cuviință[130].

XXX

După acestea Celsus repetă explicațiile despre *cei șapte conducători ai demonilor, care nu sînt niciodată numiți de creștini cu numele lor, dar care au fost* — cred eu — *transmise de ofiți*. Am găsit în diagramă (pe care mi-am procurat-o în acest scop) ordinea numelor expusă așa cum a expus-o și Celsus. Așadar, omul a declarat că *primul* (conducător al demonilor) *este închipuit sub formă de leu*, fără a arăta pe cine numesc așa cei ce în realitate sînt niște mari nelegiuiți. Dar eu am găsit că potrivit acestei necurate diagrame, pe îngerul Creatorului, cel preamărit în Scripturile Sfinte, îl numește Mihail, care are înfățișare de leu. Celsus zice că *următorul, al doilea, este în chip de taur*. Diagrama pe care am avut-o eu zicea că taurul este Suriil. Apoi Celsus zice că *al treilea este un animal amfibiu, care șuieră îngrozitor*, iar diagrama mea zicea că al treilea este Rafail, avînd înfățișarea de balaur. Celsus zice că *al patrulea are înfățișarea de vultur*, iar diagrama mea zicea că Rafail are înfățișarea de vultur. Celsus zice că *al cincilea are fața de urs*, iar diagrama mea zicea că Thauthabooth este cel cu formă de urs. Celsus mai zice că *se povestește la creștini că al șaselea are față de cîine*, iar diagrama zice că acesta este Erataoth. *Al șaptelea are față de măgar* — confirmă Celsus — și este numit Thaphavaoth sau Onoel, iar eu am aflat din diagramă că el se numește Oboel sau Tartaraot și are înfățișare de măgar. Am găsit de cuviință să expun mai amănunțit acestea, ca să nu părem a nu cunoaște o materie pe care Celsus susține că o știe; ci să arătăm că noi, creștinii, cunoaștem mai bine decît el toate acestea; le cunoaștem ca pe o doctrină care nu e de-a creștinilor, ci a unor oameni care sînt cu totul străini de mîntuire. Aceștia nu-i dau lui Iisus numele de Mîntuitor sau de Dumnezeu, sau de Învățător, sau de Fiu al lui Dumnezeu.

XXXI

Iar dacă cineva ar vrea să afle și născocirile prin care acești vrăjitori, sub pretext că știu unele taine, au vrut să atragă pe unii oameni la învățăturile lor, desigur, însă, fără să reușească, n-au decît să asculte formula pe care vrăjitorii îi învață s-o zică, pe inițiații care au trecut prin ceea ce ei numesc «îngrăditura răutății» sau «ușile stăpînitorilor

129. *I Cor.* 15, 42—44.
130. IV, 57; V, 18—19.

cele veșnic ferecate»[131]. Formula este următoarea: «împărate unic, legătură a orbirii, uitare deplină, te salut, tu care ești puterea cea dintîi, pe care o păzește duhul providenței și al înțelepciunii, de care sînt trimis la tine curat ca o parte din lumina fiului și a tatălui, harul să fie cu mine, da, părinte, așa să fie!» Și ei zic că de aici este începutul ogdoadei... După aceea, cînd trec prin așa-zisele Ialdobaoth, inițiații sînt învățați să zică: «tu Ialdobaoth, cu siguranță primul și al șaptelea, care stăpînește, tu care ești rațiunea stăpînitoare a minții curate, lucrare desăvîrșită pentru fiul și pentru tatăl; eu, purtînd asupra mea un simbol cu semnul vieții, deschizînd lumii ușa pe care ai închis-o tu în veșnicia ta, din nou liber, trec prin împărăția ta. Harul să fie cu mine, da, părinte, să fie cu mine». Susțin, apoi, că stăpînitorului cu înfățișare de leu îi corespunde astrul Saturn. Totodată mai cred că cel ce a trecut prin Ialdobaoth și a ajuns la Ia, trebuie să zică: «tu, începătorul tainelor ascunse ale fiului și ale tatălui, Iao, care strălucește noaptea, al doilea și primul stăpîn al morții, parte a celui nevinovat, acum purtînd ca simbol propria mea minte ascultătoare, sînt gata să trec prin împărăția ta, căci m-am făcut mai tare decît cel născut din tine, printr-un cuvînt zice: «Harul să fie cu mine părinte, da, să fie!» După aceea urmează Savaoth, către care eu cred că trebuie să zică: «stăpîne al celei de a cincea împărății, puternice Savaoth, tu aperi prin numărul cel mai puternic: cinci. Lasă-mă să trec, văzînd acest simbol neatins al artei tale, păstrat ca o icoană, adică trupul meu slobozit prin numărul cinci. Harul să fie cu mine, părinte, să fie cu mine!». După el, urmează Astafaios, pe care vrăjitorii cred că cei inițiați trebuie să-l invoace așa: «Astafaios, stăpîn al porții a treia, care veghezi asupra izvorului de apă, celui din început, văzîndu-mă pe mine care săvîrșesc misterele tale, lasă-mă să trec, căci am fost curățit de duhul unei fecioare, o tu, cel ce vezi ființa lumii. Harul să fie cu mine, părinte, să fie cu mine!» După el mai au pe Eloaios, căruia ei cred că trebuie să-i zică așa: «Eloaios, stăpîn al porții a doua, lasă-mă să trec pe mine care îți aduc simbolul maicii tale, un har ascuns de puterile stăpînilor. Harul să fie cu mine, părinte, să fie cu mine!» La sfîrșit, îl numără pe Horaios, și cred că trebuie să-l roage așa: «Horaios, tu care ai trecut fără frică peste îngrăditura de foc și ai primit prin sorți stăpînirea porții celei dintîi, lasă-mă să trec, văzînd simbolul puterii tale nimicit de pe chipul pomului vieții și primit într-o imagine după asemănarea celui nevinovat. Harul să fie cu mine, părinte, să fie cu mine!»

---

131. Desigur Origen face aluzie la interdicția din *Ieș.* 3, 14. A se vedea și Irineu, *Adv. haer.* I, 30, 11.

XXXII

Iată la ce fantasmagorii ne-a adus vestita erudiţie a lui Celsus, care este, mai degrabă, curiozitate şi vorbărie! Ea m-a provocat să arăt celui ce ia în mînă atît cartea lui Celsus, cît şi răspunsul meu, că nu s-ascunde nici o filosofie nouă în privinţa calomniilor îndreptate de el împotriva noastră, a creştinilor, care nici nu admit, nici nu cunosc aceste calomnii, dar nici nu se prea sinchisesc de ele. Eu însă am vrut să le fac cunoscute şi să le prezint aşa cum sînt, pentru ca nu cumva, prin faptul că se laudă că ştiu mai multe decît noi creştinii, aceşti scamatori să ademenească pe cei ce s-ar putea lăsa furaţi de poleiala cuvintelor. Aş fi putut să citez mai multe locuri, ca să arăt că noi cunoaştem cuvintele acestor vicleni, dar ne descotorosim de ele, pentru că sînt străine, lipsite de evlavie şi în dezacord cu învăţătura creştinească, pe care noi o apărăm chiar cu preţul vieţii.

Trebuie să se ştie că alcătuitorii acestor descîntece n-au înţeles nici vrăjitoria, dar nu au priceput nici dumnezeieştile Scripturi, ci le amestecă pe toate la un loc. Din magie au luat pe Ialdobaoth, pe Astafaios şi pe Horaios, iar din Scripturile exprese au luat pe Cel numit la evrei cu grupul de litere «Iao» sau «Io», cum sînt Savaoth, Adonai sau Eloaios. Însă numirile din Scripturi sînt atribute ale unuia şi aceluiaşi Dumnezeu. Vrăjmaşii lui Dumnezeu, neînţelegînd acest lucru, după cum ei înşişi recunosc, au crezut că Iao ar fi un Dumnezeu, Savaoth altul, şi pe lîngă el ar fi al treilea, Adonaios, pe Care Scripturile Îl numesc Adonai; iar altul este Eloaios, pe Care proorocii Îl numesc în evreieşte Eloai.

XXXIII

Celsus mai spune şi alte basme, şi anume că există oameni care se întorc în lume sub înfăţişări ale acestor spirite, încît unii ar lua nume de lei, alţii de tauri, alţii de şerpi, vulturi, urşi sau cîini[132]. În diagrama pe care o am eu, aflu şi ceea ce Celsus numeşte «semnul patrulaterului sau tetragonului», precum şi cuvintele spuse de acei nenorociţi în faţa uşilor raiului. Iar sabia de flăcări a fost desemnată pe diagramă ca diametru al unui cerc de foc, ca să apere pomul cunoştinţei şi al vieţii. Celsus deci sau n-a vrut sau n-a putut să citeze declamaţiile pe care — după basmul nelegiuiţilor ăstora — le spun la fiecare uşă cei ce trec prin ea. Eu însă le-am citat, ca să-i demonstrez lui Celsus şi cititorilor cărţii lui că punctul final al acestor iniţieri zadarnice ştiu bine că este să înstrăineze pe creştini de la evlavia faţă de dumnezeire.

---

132. H. Chadwick e de părere că cei iniţiaţi trebuiau să poarte măşti cu figura animalelor atribuite arhonţilor şi să poarte numele acestor animale.

XXXIV

După ce a tratat acest subiect şi altele asemănătoare, pe care le-am citat mai sus, Celsus mai zice unele ca acestea : «*creştinii îngrămădesc claie peste grămadă cuvintele proorocilor, titluri peste titluri, şuvoi sau emanaţii ale bisericii pămînteşti şi ale tăierii împrejur, o putere izvorîtă dintr-o fecioară numită Pronicos*[133]*, un suflet viu, un pămînt tăiat cu sabia, mulţi oameni omorîţi ca să trăiască, moartea trebuie să-şi încheie lucrarea în lume, atunci cînd va înceta păcatul lumii, o cale strîmtă care trebuie să coboare din nou, porţi care se deschid de la sine. În toate acestea se face amintire de pomul vieţii*[134] *şi de învierea trupului cu ajutorul acestui pom, fiindcă — aşa cred — învăţătorul lor a fost ţintuit pe cruce şi era de meserie lemnar. Aşa că, dacă El ar fi fost, din întîmplare, aruncat de pe o stîncă sau azvîrlit într-o prăpastie, sau înăbuşit prin sugrumare, sau dacă ar fi fost de meserie pielar sau pietrar sau fierar deasupra cerului ar fi trebuit să fie şi o stîncă a vieţii sau o prăpastie a învierii, sau o funie a nemuririi, sau o piatră a fericirii, sau un fier al dragostei, sau o piele a sfinţeniei. Dar care babă, după ce a băut şi cîntă o poveste ca să adoarmă un copilaş, nu s-ar ruşina să şoptească astfel de bazaconii ?*».

Mi se pare că Celsus amestecă aici nişte idei înţelese pe dos. El se aseamănă cuiva care prinzînd în fugă doar cîteva cuvinte din doctrina uneia sau alteia dintre secte, dar pe care nu le-a înţeles deplin şi n-avea habar în ce sens erau spuse, a pus laolaltă cuvintele şi s-a prezentat în faţa unora care nu ştiau nimic, nici despre doctrina noastră, nici despre a acelei secte, ca şi cum, vezi doamne, ar cunoaşte toate învăţăturile creştinilor[135]. Cam acest lucru îl arată şi citatul de mai sus.

XXXV

E adevărat că noi folosim cuvintele proorocilor ca să dovedim că Iisus este Hristosul cel vestit mai înainte de ei şi să arătăm din aceste proorociri că relatările Evangheliilor privitoare la viaţa şi faptele lui Iisus sînt tocmai împlinirea lor. Însă cuvintele «cercuri peste cercuri» au fost luate, probabil, de la secta pomenită mai înainte, după care un cerc (pe care-l numeau «sufletul universal» şi Leviatan) înconjura celelalte şapte cercuri arhontice[136]. Dar s-ar putea să fie la mijloc şi o în-

---

133. Valentinienii botezaseră înţelepciunea cu numele pronikos (Irineu, *Adv. haer.* I, 29, 4) citat după M. Borret *op. cit.*, 261.

134. Temă întîlnită la Sf. Ignatie (*Tral.* 11, 2), Smirn 1, la Iustin (*Dial.* 86, 138), la Irineu (*Adv. haer.* 5, 17, 3—4) etc.

135. A se vedea mai sus I, 12.

136. *Ioan* VI, 25, era vorba de 10 cerçuri.

ţelegere foarte greşită a pasajului din Eclesiast, care zice: «Vîntul suflă către miazăzi, vîntul se întoarce către miazănoapte şi, făcînd roateroate, el trece neîncetat prin cercurile sale» [137].

Cît despre «şuvoiul» Bisericii de pe pămînt şi despre tăierea împrejur, acestea le-a luat Celsus poate din cauză că unii zic că Biserica de pe pămînt decurge dintr-una cerească, adică dintr-un eon mai bun [138]. Iar tăierea împrejur, despre care este scris în Lege, este un simbol al curăţirii săvîrşite acolo sus, într-un loc de curăţire. Secta lui Valentin numeşte Pronicos o înţelepciune oarecare, aşa cum o văd în cugetarea lor cea rătăcită, al cărei simbol cred că ar fi femeia care avea scurgere de sînge de 12 ani [139]. Neînţelegînd aceasta şi amestecînd laolaltă idei ale elinilor, ale barbarilor şi ale ereticilor, Celsus a zis: o putem deduce dintr-o fecioară cu numele Pronicos.

Iar prin «sufletul viu» înţeleg, poate în chip tainic, ceea ce unii din secta lui Valentin zic că este «creatorul văzut»; dar poate, spre deosebire de sufletul mort, pe bună dreptate sufletul unei persoane mîntuite este numit suflet viu. Dar n-am auzit ce ar putea fi un «cer, aşa-zicînd, spintecat», nici un pămînt trecut prin ascuţişul sabiei şi nici mulţimi nenumărate care trebuie să moară ca să trăiască. Ar fi posibil ca pe aceştia să-i fi născocit însuşi Celsus.

XXXVI

Am putea zice că moartea va înceta în lume cînd va muri păcatul din ea, după cum pare să ne spună citatul tainic din Apostol, care sună aşa: «Iar cînd va pune pe toţi vrăjmaşii Săi sub picioarele Sale, atunci vrăjmaşul cel din urmă, care va fi nimicit, va fi moartea» [140]. Însă Apostolul mai zice şi următoarele: «Cînd acest trup stricăcios se va îmbrăca în nestricăciune şi acest (trup) muritor se va îmbrăca în nemurire, atunci va fi cuvîntul care este scris: «Moartea a fost înghiţită de biruinţă» [141]. Despre a doua coborîre, şi anume pe calea cea strîmtă, pot vorbi numai cei care susţin credinţa în transmigrarea sufletelor sau metemsomatoză. S-a vorbit şi despre porţi care se deschid de la sine şi ele au fost numite aşa de cei care tîlcuiesc în cuvinte nelămurite versetul: «deschideţi-mi porţile dreptăţii şi intrînd în ele voi lăuda pe Domnul» [142]. Iar mai departe «acestea sînt porţile fiicei Sionului, drepţii vor intra prin ele». Mai departe în psalmul 9 zice iarăşi: «Cel ce mă înalţi din porţile morţii ca

137. *Ecl.* 1, 6.
138. În odgoada lui Valentin Biserica forma cel de al optulea «eon», Irineu *Adv. haer.* I, 1, 1; 20, 2.
139. Irineu c. I, 3, 5; II, 20, 1.
140. *I Cor.* 15, 25–26.
141. *I Cor.* 15, 54.
142. *Ps.* 117, 19–20.

să vestesc toate laudele Tale în porțile fiicei Sionului»[143]. Cuvîntul numește «porți ale morții» pe cele ale păcatului, care duc la moarte și pierzanie, precum dimpotrivă prin «porțile Sionului», indică faptele bune. Expresia «porțile dreptății» este tot una cu «porțile virtuții» și ele se deschid de la sine înaintea celui care urmează faptele virtuții.

Un prilej mai bun l-ar putea găsi cineva să vorbească despre «pomul vieții», cînd ar tîlcui cele despre raiul lui Dumnezeu care a fost sădit de El, precum este scris în cartea Facerii[144]. Dar Celsus a vorbit în rîs despre înviere fiindcă n-o înțelege. Acum, socotind pe semne că a spus prea puțin, el declară că este vorba de o înviere a trupului printr-un pom, înțelegînd pe dos — așa cred — citatul simbolic că printr-un pom a venit moartea și tot printr-un pom viața : «moartea în Adam, viața în Hristos»[145]. Apoi, bătîndu-și joc de pomul vieții, îl ironizează din două puncte de vedere, zicînd că lemnul a fost primit ca simbol al creștinilor, fie fiindcă Împăratul nostru a fost țintuit pe cruce, fie fiindcă era de meserie lemnar. El nu vede că despre lemnul vieții este scris în cărțile lui Moise și nici nu-și dă seama că în nici una din Evangheliile care sînt acceptate de Biserici nu este scris despre Iisus însuși că ar fi fost dulgher[146].

XXXVII

Celsus crede că noi creștinii sîntem cei care am născocit lemnul vieții ca să găsim o explicare alegorică a crucii, iar ca urmare a acestei cugetări greșite, El susține că chiar dacă Iisus ar fi fost azvîrlit de pe o stîncă, sau ar fi fost aruncat într-o prăpastie, sau ar fi fost spînzurat cu o frînghie, noi totuși am fi născocit deasupra cerurilor o stîncă a vieții, o prăpastie a învierii sau o funie a nemuririi, după caz. Și tot el mai afirmă că deoarece lemnul vieții a fost născocit din pricină că Iisus era dulgher, însemnează că dacă El ar fi fost pielar, să se vorbească despre o piele a sfințeniei ; dacă ar fi fost fierar, despre un fier al iubirii, iar dacă ar fi fost pietrar, despre o piatră a fericirii ! Cine nu vede, chiar și numai aici, vulgaritatea învinuirii aduse de Celsus atunci cînd spune astfel de grosolănii unor oameni pe care făgăduia să-i întoarcă din cale întrucît au căzut pradă înșelăciunii ?

Mai departe același Celsus spune niște lucruri potrivite doar cu cei care au născocit pe arhonții cu înfățișare de lei, cu cap de măgar sau cu aspect de balaur, precum și pentru oricine a inventat astfel de basme, iar nu pentru creștinii care țin de Biserică. Într-adevăr, pînă și o

143. *Ps.* 9, 14—15.
144. *Fac.* 2, 9.
145. *Rom.* 5, 12 și *I Cor.* 15, 21—22.
146. Se vede că-i scapă lui Origen expresia «teslarul, fiul Mariei» de la *Marcu*, 6, 3.

babă beată, care caută să adoarmă copiii, s-ar ruşina dacă i s-ar spune poveşti ca cele pe care le spun cei ce au născocit capul de măgar şi descîntecele care se zic la fiecare poartă. Cît despre dogmele creştinilor din Biserică, Celsus habar nu are de ele. Pe acestea s-au nevoit să le înţeleagă puţinii bărbaţi care şi-au petrecut toată viaţa lor ca să «cerceteze Scripturile» [147], după porunca lui Iisus. Ei s-au ostenit cu cercetarea Scrierilor Sfinte mai mult decît s-au ostenit filosofii elini cu dobîndirea pretinsei lor ştiinţe.

XXXVIII

Nu i-au fost destule mincinosului Celsus învinuirile împotriva creştinilor din diagrama celor care se închină şarpelui, ci a vrut să le sporească numărul, şi, cu toate că noi nu avem nimic comun cu diagrama, totuşi el repetă ca şi cum ar fi ale noastre ideile acestei secte, căci iată ce zice el : *«minunea cea mai mare din partea creştinilor este că explică nişte inscripţii scrise între cele două cercuri supracereşti şi îndeosebi cele mai de sus, dar, în acelaşi timp, şi alta mai de jos, prin care vor două cuvinte, unul «mai mare» şi altul «mai mic» spre a designa pe Fiul şi pe Tatăl»*. De fapt în diagrama aceasta am găsit un cerc mai mare şi altul mai mic, pe diametrul cărora stătea scris «tatăl» şi «fiul». Între cercul mai mare şi cel mai mic, este un altul alcătuit din două cercuri : unul galben în exterior, altul albastru în interior. În mijlocul lor era desenată diagrama în formă de secure cu 2 tăişuri. Deasupra diagramei un cerc mic, înscris în cercul mai mare, cu inscripţia «iubire». Mai jos, atingînd acest cerc, era altul cu inscripţia «viaţă». În cercul al doilea, care este încolăcit în jurul lor şi le înconjoară, alte două cercuri şi o formă de romb, purtînd inscripţia «purtarea de grijă a Înţelepciunii». La intersecţia cercurilor era scris «esenţa înţelepciunii». Iar deasupra intersecţiei se afla un cerc în care era cuvîntul «cunoaştere» şi, în fine, dedesubt, un alt cerc în care era scris «înţelegere».

Le-am cuprins şi pe acestea în lucrarea mea împotriva lui Celsus, ca să arăt cititorilor că şi eu cunosc acele idei, ba chiar mai bine decît el şi nu numai din auzite. În schimb, eu nu le aprob cîtuşi de puţin. Cei ce se laudă cu astfel de lucruri *îşi iau pe cap un fel de vrajă magică în care văd o culme a înţelepciunii*. De fapt, asta nu afirm de la mine, pentru că aşa ceva nu mi-a fost dat să cunosc. Poate Celsus, care a mai fost prins cu mărturii mincinoase şi cu afirmaţii fără temei, va şti dacă minte şi în privinţa aceasta, sau dacă a luat aceste idei de la cei străini de credinţa creştină sau chiar de la duşmanii ei.

147. *Ioan* 5, 39.

XXXIX

În privința celor care, *folosindu-se de magie și de vrăji invocă numele barbare ale unor demoni*, Celsus zice că aceștia fac la fel cu «făcătorii de minuni», care cheamă aceiași demoni, dar fără să-și dea seama că același demon are un fel de nume la elini și altul la sciți. Apoi citează din Herodot pasajul care zice că *«sciții numesc pe Apolon — Gongosiros, pe Poseydon — Tagimasade, pe Afrodita — Argimpase, iar pe Vesta — Tabiti»* [148]. Dar cine poate să cerceteze dacă nu cumva Celsus a greșit și aici, urmîndu-l pe Herodot, căci sciții nu au aceleași idei despre cei socotiți zei ca și elinii, căci ce siguranță avem că Apolon era numit la sciți — Gongosiros? Nu cred ca, tradus în limba elină, cuvîntul «Gongosiros» să aibă înțelesul original de Apolon, sau ca Apolon, în limba scită, să fie Gongosiros. Și despre celelalte nume de zei ai putea zice la fel. Pornind de la lucruri și înțelesuri deosebite, elinii și sciții au numit așa pe presupușii lor zei; tot așa, pornind de la alte realități, și-au numit zeii și perșii sau libienii, sau etiopienii, sau nubienii. Popoarele și-au numit zeii cum le-a plăcut lor mai mult, căci la ei nu se statornicise o concepție clară despre un singur Dumnezeu făcător al tuturor. Dar despre acest lucru am vorbit destul mai înainte, atunci cînd am vrut să arăt că Dumnezeu-Savaot nu este tot una cu Zeus; atunci am citat din dumnezeieștile Scripturi și ceva privitor la diferențele dintre limbi [149]. Acum trec peste acest subiect, în care Celsus mă invită să mă repet.

Tot el confundă, din nou, formulele vrăjitoriei magice, neputînd să le pună pe seama nimănui, pentru că nu există vrăjitori care să vrăjească, luînd ca pretext o religie cu astfel de caracter. Fiindcă unii fac uz de magie înaintea celor ușor de amăgit ca să pară că lucrează cu puterea lui Dumnezeu, Celsus citează cîteva practici magice, zicînd: *La ce bun să-i înșir pe toți cîți au învățat poporul purificările, sau descîntecele de dezlegare, sau cuvintele și sunetele de îndepărtare a răului, sau statuile demonilor și alte forțe protectoare împotriva influenței răufăcătoare de tot felul, scoase fie din haine, fie din potrivirea numerelor, sau din pietre, sau din plante, sau din rădăcini, sau îndeobște din orice fel de obiecte?* Nici rațiunea nu pretinde să ne apărăm de niste lucruri de care nu sîntem dealtfel nici măcar bănuiți.

148. Herodot, *Istorii*, IV, 59 (trad. rom. p. 331—332).
149. Mai sus: V, 45.

XL

Mai departe, am impresia că Celsus se aseamănă acelor oameni care dintr-o adîncă ură faţă de creştini asigură pe cei prea puţin cunoscători în ale creştinismului că ştiu din experienţă că creştinii mănîncă trupurile copiilor mici şi se împreună, fără ruşine, cu orice femeie care stă lîngă ei la adunare [150]. Căci precum aceste vorbe sînt recunoscute ca minciuni aduse împotriva creştinilor pînă şi de mulţimile străine de religia noastră, tot aşa vor fi aflate mincinoase şi cuvintele în care Celsus declară că *a văzut că unii preoţi de credinţa noastră aveau cărţi conţinînd nume barbare de demoni şi descîntece*. Şi tot el mai zice că *preoţii creştini nu făgăduiesc oamenilor nimic bun, ci tot ce propovăduiesc ei este în dauna mulţimilor* [151]. Oh ! de ce nu sînt toate învinuirile aduse de Celsus împotriva creştinilor ca aceasta ? Căci atunci vor fi uşor dovedite de mulţime, întrucît mulţimea trăind în număr mare împreună cu creştinii s-ar convinge din experienţa de toate zilele că astfel de vorbe sînt minciuni, căci niciodată ea n-a auzit aşa ceva despre creştini.

XLI

Apoi, ca şi cum ar fi uitat că-şi propusese să scrie împotriva creştinilor, Celsus, zice că *întîlnind pe un oarecare Dionisie din Egipt, muzician şi filosof, i-a spus că practicile magice au putere numai asupra celor inculţi şi destrăbălaţi, pe cînd asupra filosofilor nu au nici o putere, căci filosofii se îngrijesc să ducă un mod de viaţă sănătos* [152]. Deci, dacă ar fi vorba să discut acum despre magie, deşi am făcut-o în capitolele de mai înainte [153], aş mai avea numai puţine cuvinte de spus. Dar fiindcă trebuie să mai spun cîteva lucruri speciale, cu care să combat şi tratatul lui Celsus, am să spun despre magie cam aşa : Cel ce vrea să cerceteze dacă sînt atraşi de ea şi filosofii sau nu, să citească scrierea lui Meragenes despre «Amintirile» magului şi filosofului Apollonius din Tyana. Meragenes, care n-a fost creştin, ci filosof, povesteşte acolo că chiar şi unii filosofi mari au fost influenţaţi atît de mult de magia lui Apollonius, încît au trecut de partea lui, socotindu-l cu adevărat vrăjitor, enumerînd printre cei ce au trecut de partea lui Apollonius pe binecunoscutul Eufrate şi pe un adept al lui Epicur [154]. În schimb, noi sîntem convinşi şi ştim din experienţă că cei care slujesc Dumnezeului tuturor, prin mijlocirea lui Iisus, şi trăiesc după Evanghelia Lui, dedîndu-se fără încetare,

150. A se vedea mai pe larg VI, 27. E vorba de calomniile cunoscute de apologeţi.
151. Irineu, *Adv. haer.* 1, 31, 3 ; 24, 5, 1 ; 25, 3, 6 ; I, 6, dar şi mai jos VIII, 37.
152. A se vedea mai sus : I, 6.
153. II, 51 ; IX, 33 ; VI, 32.
154. Plutarh, *Mor.* 671 c. Filostrat, *Vita Apol.* I, 3 ; 3, 41 citat după M. Borret III, 277.

după datorie, rugăciunilor celor rînduite de noapte și de zi, nu sînt atrași nici de magie, nici de demoni, așa după cum ne spune textul : «străjui-va îngerul Domnului în jurul celor ce se tem de El și-i va izbăvi pe ei»[155] de tot răul. Iar despre «îngerii» celor mici din Biserică, rînduiți ca să-i păzească, se zice că «pururea văd fața Tatălui Ceresc»[156], oricare ar fi înțelesul cuvintelor «față» și «a vedea».

XLII

Inspirîndu-se din alt izvor, Celsus mai aduce împotriva noastră și alte învinuiri atunci cînd declară : *«creștinii se înșală în mod nelegiuit din pricina unei cumplite neștiințe, care i-a îndepărtat de la cuvintele tainice ale lui Dumnezeu, făurindu-și o ființă potrivnică Lui, pe care o numesc diavol sau în limba ebraică satana»*.

Dealtfel e o idee cu totul șubredă, pe care omul muritor nu se cuvine nici măcar s-o exprime, întrucît e o blasfemie, să spun că marele Dumnezeu, cînd vrea să facă ceva de folos pentru oameni, s-ar lăsa împiedicat de cineva care I se împotrivește, iar din pricina acestuia El nu ar putea săvîrși binele. Cu alte cuvinte, Fiul lui Dumnezeu ar fi biruit de diavol, iar pedeapsa pe care i-o aplică acesta ne învață și pe noi oamenii să disprețuim pedepsele care vin din partea diavolului. Dealtfel, Însuși Fiul a prezis că satana se va arăta luînd chipul Său înaintea oamenilor, arătîndu-le că și el poate săvîrși astfel de fapte mari și minunate, răpind în chipul acesta slava lui Dumnezeu. Noi însă nu trebuie să dăm atenție «minunilor» diavolești și nici să ne întoarcem spre autorul lor, ci să credem numai în Iisus, căci astfel de fapte sînt caracteristice numai unui vrăjitor care umblă doar după cîștig și-și ia măsuri împotriva celor de altă părere, care vor și ei la rîndul lor să cîștige.

Pe urmă, Celsus vrînd să arate acele taine despre care el crede că noi, înțelegîndu-le pe dos, am introdus credințele despre satana, zice : *«Scriitorii antici vorbesc în chip nelămurit despre un război al zeilor. Heraclit zice așa : trebuie să știți că războiul este al tuturor și discordia aduce dreptate, iar toate se fac prin discordie și necesitate*[157]. *Și Pherekide, cu mult anterior lui Heraclit, relatează o legendă despre două armate care stau față în față : uneia îi dă general pe Cronos, celeilalte pe Ophionee. Pherekide povestește provocările și luptele lor, subliniind că s-a încheiat între ele o înțelegere hotărînd ca cea care ar cădea în ocean, aceea să fie cea învinsă, iar cea care o va fugări și o va birui,*

155. *Ps.* 33, 7.
156. *Matei* 18, 10.
157. Diog. Laertios *op. cit.*, IX, 8, (trad. rom. 425).

aceea să ia în stăpînire cerul. Celsus mai zice că legendele despre titani şi giganţi, pe care îi înfăţişează luptînd împotriva zeilor, au acelaşi înţeles ca şi misterele despre Tiphon, Horus şi Osiris la egipteni» [158].

Apoi, după ce a citat aceste legende fără să îndulcească lucrurile, arătînd în ce fel aceste legende fac parte dintr-o învăţătură mai bună, iar cele despre satana sînt nişte răstălmăciri ale miturilor de mai sus, Celsus ia în rîs creştinismul, zicînd : *«aceste legende nu sînt asemănătoare cu cele despre demonul vostru vrăjmaş sau, ca să mă exprim mai pe şleau, despre vrăjitorul potrivnic omului. Tot aşa comentează Celsus şi pe Homer, cînd afirmă că el a expus în cuvinte acoperite aceleaşi idei ca şi Pherekide şi Heraclit şi ca alţi scriitori care introduc legende sau mistere despre titani şi despre giganţi. Homer zice că Hefestos se adresează Herei în felul următor : «Am încercat mai de mult să te apăr de dînsul, dar m-a luat de picior şi din pragul ceresc mi-a dat drumul»* [159]. Zeus zice către Hera că :

«Oare ai uitat cum ai fost de sus spînzurată ? prinsesem
Cîte un ilău de picioarele tale şi-n lanţuri de aur
Braţele ţi le-ncordasem pe veci. În senin şi nouri
Tu atîrnai, iară sus pe Olimp obidiţi erau zeii.
Nu putea nimeni atunci să se apropie să te dezlege,
Cum l-apucam de picior pe oricine-l zburam peste pragul
Cerului, de-ajungea leşinat la pămînt» [160].

Interpretînd poemele homerice, Celsus zice că vorbele lui Zeus către Hera sînt cuvintele lui Dumnezeu către materie. Ele dau de înţeles că materia fiind la început neorganizată, Dumnezeu a împărţit-o după anumite proporţii, de măsură, de podoabă şi de frumuseţe, unind-o şi punînd-o în rînduială, iar pe demonii din jurul materiei, care erau porniţi spre dezordine, pedepsindu-i, i-a aruncat în viaţa pămîntească. Celsus mai adaugă că Pherekide, interpretînd poemele lui Homer, a zis : «Sub acea parte a lumii este lotul Tartarului. Îl apără pe el fecioarele vîntului nordic, Harpiile, precum şi Furtuna. Acolo aruncă Zeus pe cîte unul dintrei zei, atunci cînd acesta este peste măsură de sfruntat» [161]. *Şi mai zice Celsus că tot în felul acesta trebuie înţeleasă şi relatarea despre preafrumoasa mantie a Athenei pe care la procesiunea Panatheneilor o priveau toţi. Şi apoi adaugă : «Aşadar de aici reiese că o divinitate fără*

---

158. Ferekide (dascălul lui Pitagora), fragm. B 4 la Diels-Kranz, *Fragmentele presocraticilor*, ed. P. Creţia şi C. Noica, Bucureşti, 1974, p. 84—85.
159. Homer, *Iliada* I, 590—591 ed. G. Murnu, Bucureşti, 1955, p. 45.
160. Idem, XV, 18—24 (pag. 277).
161. Pherekide, *op. cit.*, p. 85.

mamă şi neprihănită domneşte asupra fiinţelor pămîntului cele pline de cutezanţă».

Dovedind că sînt bune aceste plăsmuiri ale elinilor, Celsus încheie acuzînd credinţele noastre, spunînd aşa : *«Faptul că Fiul lui Dumnezeu a fost pedepsit de diavol, ne învaţă şi pe noi să răbdăm să fim pedepsiţi de acela. Or, aşa ceva este cu totul de rîs, căci socotesc că mai curînd ar fi trebuit ca Fiul lui Dumnezeu să pedepsească pe diavol, iar nu să ameninţe pe oamenii care sînt înşelaţi de diavolul».*

XLIII

Dar ia să vedem dacă nu cumva, reproşîndu-ne nouă creştinilor că facem greşeli nelegiuite şi sîntem rătăciţi în tîlcuirea tainelor dumnezeieşti, greşeşte şi Celsus însuşi. El nu înţelege că şi scrierile lui Moise, care sînt cu mult mai vechi nu numai decît cele ale lui Pherekide şi Heraclit, ci chiar şi decît cele homerice [162], vorbesc despre acest viclean, care a căzut dintre fiinţele cereşti, căci asta dă de înţeles «şarpele» de la care se trag ofiţii lui Pherekide, iar drept urmare şarpele a fost pricina căderii din raiul dumnezeiesc, amăgind, mai întîi, pe femeie prin făgăduinţa dumnezeirii şi a măririi, iar după aceea şi pe bărbatul ei. Şi cine altul este «pierzătorul» [163] din cartea «Ieşirea» a lui Moise, dacă nu cel ce este pricină de pierzanie a celor supuşi lui, care nu se luptă împotriva răutăţii lui şi nu i se împotrivesc? Ba şi «ţapul ispăşitor» [164] din cartea Leviticului, pe care Scriptura ebraică îl numeşte Azazel, este tot el. Ţapul pe care căzuse sorţul trebuia să fie izgonit şi adus jertfă de ispăşire în pustie. Toţi cei care, prin răutatea lor, sînt «partea» celui rău şi sînt potrivnici celor din «moştenirea lui Dumnezeu» [165], sînt părăsiţi de Dumnezeu. Dar chiar şi fiii lui Veliar» [166] din cartea Judecătorilor, ai cui fii se zice că sînt, dacă nu tot ai acestuia, din pricina răutăţii lor? Pe lîngă toate acestea, în cartea Iov, care este anterioară chiar şi lui Moise, scrie despre «diavolul» că «s-a înfăţişat înaintea Domnului» şi i-a cerut putere împotriva lui Iov, ca să-l supună celor mai grele ispite : mai întîi pierderea întregii averi şi a copiilor, iar apoi să-i acopere tot trupul cu boala cea cumplită numită elefantiazis [167]. Las la o parte cuvintele din Evanghelie despre diavolul care L-a ispitit chiar şi pe Mîntuitorul [168], ca să nu par că iau din Scripturi argumente mai noi împotriva lui Celsus.

---

162. Afirmaţie repetată : IV, 21.
163. *Ieş.* 12, 25.
164. *Lev.* 16, 8, 10.
165. *Deut.* 30, 9.
166. *Jud.* 19, 22.
167. *Iov* 1, 6 ; 2, 7.
168. *Matei* 4, 1–11.

Dar şi de la sfîrşitul cărţii lui Iov, acolo unde Domnul, prin furtună şi nori, i-a spus lui Iov cele scrise în cartea care-i poartă numele, se pot lua multe idei despre acest balaur [169]. Nu mai vorbesc despre citatele din Iezechiel [170], care se referă la Faraon sau la Nabucodonosor sau la locuitorii Tirului; nu mai vorbesc nici despre locul din Isaia [171] în care este bocit regele Babilonului. Din toate acestea poţi să afli multe despre răutate, cum a început şi cum s-a format ea, şi că răutatea provine de la nişte fiinţe care şi-au pierdut aripile, urmînd pe cel dintîi care şi le-a pierdut [172].

XLIV

Cel ce este bun întîmplător sau numai în anumite împrejurări nu poate fi la fel cu cel ce este în esenţă bun. Acelaşi lucru s-ar putea spune şi de cel care, ca să zicem aşa, se împărtăşeşte din «pîinea cea vie» [173]. Iar dacă aşa ceva nu se întîmplă oricui, apoi din vina lui nu se întîmplă, fiindcă se vede că acela se leneveşte să se împărtăşească din «pîinea cea vie» şi din «adevărata băutură» [174]. În schimb, odată hrănită şi adăpată cu Euharistie, aripa sufletului se reface şi, după prea înţeleptul Solomon, «face aripi ca un vultur care se întoarce spre cer, vechea lui patrie» [175], ceea ce înţeleptul Solomon zice despre cel cu adevărat «bogat». Fiindcă se cuvenea ca Dumnezeu, Care ştie să folosească, pentru scopuri necesare, pînă şi urmările răului, să facă loc undeva, în univers, şi acestor fiinţe atît de rele, rînduind astfel un loc de luptă pentru virtute celor care vor să se lupte «după lege» [176], pentru a o redobîndi. Puşi la încercare de răutatea acelora, ca «aurul în foc», şi făcînd totul ca să nu pricinuiască nici o vătămare firii lor cugetătoare, aceştia se arată vrednici de înălţarea spre cele dumnezeieşti şi sînt atraşi de Cuvîntul spre cea mai înaltă fericire, dacă aş putea-o numi aşa, spre culmea bunătăţilor.

Cuvîntul «satan», cum se numeşte el în limba ebraică, ori satana în cea elinească, tradus (în limba română) înseamnă *«potrivnicul»*. Şi oricine şi-a ales răutatea, ca unul care săvîrşeşte fapte potrivnice virtuţii, este un satan, adică un potrivnic al Fiului lui Dumnezeu, căci Fiul lui Dumnezeu este dreptate, adevăr şi înţelepciune. Dar într-un sens mai propriu, potrivnicul este cel dintîi dintre toţi cei ce fuseseră cîndva în

169. *Iov* 40, 1.
170. *Iez.* 26, 32.
171. *Is.* 14, 4.
172. Aceeaşi idee la Platon, *Fedros* 246 bc, amintită de Origen în această lucrare IV, 40.
173. Aceeaşi idee în *De princ.* 1, 2, 4.
174. *Ioan* 6, 51.
175. *Pilde* 23, 5.
176. *II Tim.* 2, 5.

pace şi trăiau în fericire, dar şi-a pierdut apoi «aripile» şi a căzut din starea lui fericită. Acesta, după cum zice Iezechiel, umbla «fără prihană în toate căile lui» pînă ce s-a aflat în el «nelegiuirea» ; în el, care era «pecetea asemănării şi cununa frumuseţii» [177] în raiul lui Dumnezeu. El, ca şi cum s-ar fi săturat de bunătăţi, a ajuns la pierzare, după cuvîntul adresat lui în taină : «Pierit-ai şi mai mult nu vei mai fi în veac» [178].

Am expus cu îndrăzneală şi cu risc aceste cîteva idei, încredinţîndu-le acestei scrieri poate în zadar. Dacă cineva, ocupîndu-se cu cercetarea Sfintelor Scripturi, ar aduna de pretutindeni învăţătura despre răutate, atît despre felul cum a început ea, cît şi despre felul în care a fost ea nimicită, ar vedea că ideea lui Moise şi a proorocilor despre satan n-a fost întrevăzută nici măcar în vis, nici de Celsus, nici de vreunul din cei al căror suflet este atras de acest demon viclean şi despărţit de Dumnezeu şi de concepţia dreaptă despre El şi despre Fiul lui Dumnezeu.

XLV

Întrucît Celsus respinge şi învăţătura despre aşa-numitul «Antihrist», fără să fi citit cele spuse despre acesta de proorocul Daniel [179], ori de Pavel [180], şi nici cele proorocite de Mîntuitorul însuşi în Evanghelie despre cea de a doua venire [181], se cuvine să vorbim puţin şi despre această problemă, căci «precum nu se aseamănă faţă cu faţă, tot aşa nu se aseamănă inima unui om cu inima altuia» [182]. Este limpede că există deosebiri între inimile oamenilor, chiar între inimile celor porniţi spre bine, care nu sînt la fel şi în aceeaşi măsură turnaţi în tiparul şi în forma binelui. Tot aşa există deosebiri şi între inimile celor care din nepăsare se avîntă în direcţie contrară, căci şi printre ei răutatea se revarsă în unii foarte tare, în alţii mai puţin. În cazul acesta, ce absurditate este în ideea că la oameni există două extreme, ca să le zic aşa, una a binelui şi alta a răutăţii, în sensul că extrema binelui se află în omul format după Iisus [183], de la care izvorăşte pentru neamul omenesc tot ce poate însemna întoarcere şi tămăduire şi îmbunătăţire, iar extrema opusă se află în omul format după aşa-numitul Antihrist. Ca unul care cuprinde toate în preştiinţa Sa şi care cunoaşte de mai înainte tot ce se întîmplă în ambele direcţii, Dumnezeu a găsit de cuviinţă să înştiinţeze despre acestea şi pe oameni, prin mijlocirea proorocilor, pentru ca cei ce vor

177. *Iez.* 28, 15 ; 12, 13.
178. *Iez.* 28, 19 (ed. 1914).
179. *Daniel* 8, 23.
180. *II Cor.* 2, 34.
181. *Matei* 24, 28.
182. *Pilde* 27, 19.
183. Aceeaşi idee şi mai sus : II, 25.

pricepe cuvintele proorocilor să se apropie de bine şi să se păzească de rău. Trebuie, aşadar, ca una dintre cele două extreme, şi anume cea mai bună, să fie proclamată ca fiind a lui Dumnezeu, din pricina bunătăţii ei excepţionale, pe cînd cea diametral opusă acesteia să fie proclamată ca fiu al demonului viclean, al lui satana, al diavolului. Apoi, pentru că răul se caracterizează prin aceea că tinde să se răspîndească luînd mai ales înfăţişarea de bunătate, de aceea în jurul răului se trîmbiţează tot felul de semne, de minuni şi de puteri mincinoase, prin colaborare cu diavolul, tatăl răului. În afară de ajutoarele date de demoni, vrăjitoriile, care amăgesc pe oameni, atrăgîndu-i spre faptele cele mai rele, ajutorul vine de la însuşi diavolul, ca să înşele neamul omenesc.

XLVI

Pavel vorbeşte şi el despre acest aşa-numit Antihrist, învăţînd şi precizînd cu un înţeles oarecum tainic în ce chip şi în ce clipă va veni el la oameni şi de ce. Şi, ia aminte că Pavel scrie despre aceste lucruri cu multă seriozitate şi fără să dea nici cel mai mic loc glumei. El zice aşa : «În privinţa venirii Domnului nostru Iisus Hristos şi a adunării noastre împreună cu El, vă rugăm, fraţilor, să nu vă clătinaţi degrabă în mintea voastră, nici să nu vă spăimîntaţi, nici de duh proorocesc, nici de vorbă, nici de vreo scrisoare, ca şi cum ar fi trimisă de la noi, cum că ziua Domnului a şi sosit. Să nu vă amăgească nimeni cu nici un chip, căci ziua Domnului nu va sosi pînă ce nu va veni mai întîi lepădarea de credinţă şi nu se va da pe faţă omul nelegiuirii, fiul pierzării, potrivnicul, înălţîndu-se mai presus decît tot ce se numeşte Dumnezeu sau e făcut pentru închinare, aşa încît să se aşeze el în Biserica lui Dumnezeu şi pe sine să se dea drept dumnezeu. Nu vă aduceţi aminte că vă spuneam aceste lucruri cînd eram încă la voi ? Şi, acum ştiţi ce-l opreşte [184], ca să nu se arate decît la vremea lui. Pentru că taina fărădelegii se şi lucrează, numai că este unul care o ţine acum pe loc, pînă ce va fi dat la o parte. Şi atunci se va arăta cel fără de lege, pe care Domnul Iisus îl va ucide cu suflarea gurii Sale şi-l va nimici cu strălucirea venirii Sale. Iar ivirea aceluia va fi prin lucrarea lui satan, însoţită de tot felul de puteri şi de semne şi de minuni mincinoase, şi de amăgiri nelegiuite pentru fiii pierzării, fiindcă n-au primit iubirea adevărului, ca să se mîntuiască. Pentru aceea, Dumnezeu le trimite lucrarea amăgirii, ca să dea ei crezare minciunii, ca să cadă sub osîndă toţi cei ce n-au crezut adevărul, ci le-a plăcut nedreptatea» [185]. Nu este în planul meu să lămuresc

184. O. Culmann (*Christ et le Temple*, p. 68) e singurul care crede că verbul «îl opreşte» s-ar referi la împrejurările favorabile răspîndirii creştinismului.

185. *II Tes.* 2, 1–12.

fiecare punct al acestui citat. Proorocia cu privire la venirea lui Antihrist poate fi citită şi în cartea lui Daniel. Proorocia poate să-l facă pe cititorul cuminte şi prevăzător să admire aceste cuvinte ca unele care sînt într-adevăr inspirate şi prooroceşti. În ea este vorba de împărăţiile care vor veni, începînd din vremea lui Daniel pînă la pieirea lumii. Oricine vrea poate să citească proorocia. Dealtfel, vezi dacă nu şi următoarele cuvinte se referă tot la Antihrist: «La sfîrşitul stăpînirii lor, la vremea covîrşirii păcatelor lor, se va ridica un rege cu chip semeţ şi isteţ în lucrurile ascunse. Şi stăpînirea lui va creşte în putere — dar nu prin puterea lui însuşi — şi va face pustiiri uriaşe şi în orice lucru va izbuti şi va prăbuşi pe cei tari şi pe poporul sfinţilor. Din pricina isteţimii lui, va izbuti înşelăciunea în mîna lui şi se va semeţi în inima sa şi în plină vreme de pace va dobîndi pe mulţi. Şi se va ridica împotriva Regelui regilor, dar va fi aruncat la pămînt nu de mînă omenească» [186]. Acelaşi lucru, care este spus şi de Pavel în locul pe care l-am citat, şi anume că «va şedea în Biserica lui Dumnezeu pretinzînd că el este Dumnezeu», este redat de Daniel astfel: «Şi va fi urîciunea pustiirii în templu, pînă cînd pedeapsa nimicirii cea hotărîtă se va vărsa peste locul pustiirii» [187].

Mi s-a părut cu cale să citez acestea dintr-o mulţime de alte locuri, pentru ca şi din acestea ascultătorul să priceapă intenţia dumnezeieştilor cuvinte care învaţă despre diavol şi Antihrist. Fiind destule acestea, să vedem şi alte învinuiri ale lui Celsus, ca să ne împotrivim şi acestora cît vom putea mai mult.

XLVII

După cele de mai sus, Celsus continuă: *«Acum am să vă spun şi de unde le-a venit creştinilor ideea de a numi pe Iisus Fiul lui Dumnezeu. Întrucît e făcută de Dumnezeu, cei vechi au numit lumea aceasta Fiu al lui Dumnezeu sau semizeu. Există aşadar mare asemănare între cei doi fii ai lui Dumnezeu»*. Celsus a crezut, deci, că noi numim pe Iisus «Fiu al lui Dumnezeu» înţelegînd pe dos cele spuse de cei vechi despre lume ca şi cum, fiind făcută de Dumnezeu, ar fi un făt sau un fiu al lui Dumnezeu şi deci şi el Dumnezeu [188] însuşi! Se vede că necunoscînd vremurile lui Moise şi ale proorocilor n-a putut să-şi dea seama că proorocii evreilor au proorocit cu mult înaintea elinilor şi a celor pe care Celsus îi numeşte «antici» despre existenţa unui Fiu al

186. *Daniil* 8, 23—25.
187. *Daniil* 9, 27.
188. Potrivit concepţiei lui Platon (*Timeu* 30 b; 34 a—b) «lumea e un organism viu dotat cu suflet şi inteligenţă», un «Dumnezeu însufleţit aflat în mişcare». Pentru Origen, care credea în preexistenţă, Celsus putea denunţa persoana lui Hristos identificat ca «lume» ca pe un nou împrumut din elinism, crede C. Andresen, *op. cit.*, p. 86.

lui Dumnezeu. Ba, nici măcar n-a vrut să citeze cele spuse de Platon în scrisoarea lui despre care am amintit mai sus [189] : că Cel ce a întocmit universul este Fiul lui Dumnezeu. Nu l-a citat pe Platon ca nu cumva să fie silit tocmai de Platon, de care a făcut adeseori atît de mult caz, să recunoască şi el că Creatorul lumii acesteia este Fiul lui Dumnezeu, iar Dumnezeul cel primordial al întregului univers Îi este Tată.

Nu este nici o mirare dacă noi, care susţinem că sufletul lui Iisus s-a unit printr-o participare strînsă cu acest Fiu al lui Dumnezeu, nu-L despărţim de El, căci cuvintele sfinte ale dumnezeieştilor Scripturi cunosc alte fiinţe, deşi după firea lor sînt două, care sînt unite ca şi cum ar fi una singură [190]. Astfel s-a zis despre bărbat şi femeie : «nu vor mai fi doi, ci un singur trup» [191]. Iar despre cei desăvîrşiţi şi uniţi cu adevăratul Domn, care e Cuvîntul, Înţelepciunea şi Adevărul însuşi, zice : «Cel care se alipeşte de Domnul este un singur duh cu El» [192]. Or, dacă «cel ce se alipeşte de Domnul este un singur duh cu El», atunci cine s-a unit cu Domnul mai mult sau măcar atît cît sufletul lui Iisus, încît Domnul este Însuşi Cuvîntul, Înţelepciunea, Adevărul şi Dreptatea? Iar dacă aşa stau lucrurile, atunci sufletul lui Iisus şi Dumnezeu Cuvîntul «Cel mai întîi născut decît toată făptura» [193] nu mai sînt doi, ci unul.

XLVIII

Deşi filosofii stoici, atunci cînd afirmă că puterea este aceeaşi atît la om cît şi la Dumnezeu, susţin că Dumnezeul Suprem nu-i mai fericit decît este înţeleptul stoic între oameni, ci amîndoi au aceeaşi fericire [194], totuşi Celsus nu rîde şi nici nu-şi bate joc de doctrina lor. Dar dacă Cuvîntul dumnezeiesc declară că cel desăvîrşit se alipeşte şi se uneşte prin puterea Celui care este Cuvîntul însuşi, iar în conformitate cu aceasta noi ne ridicăm cu gîndul admiţînd că sufletul lui Iisus şi «Cel mai întîi născut decît toată făptura» sînt nedespărţiţi unul de altul, atunci nu mai înţelegem cum poate rîde Celsus de faptul că Iisus este numit «Fiul lui Dumnezeu». El nu înţelege ce se spune în dumnezeieştile Scripturi despre Iisus în mod tainic şi negrăit.

---

189. A se vedea mai sus : VI, 8.

190. «Unirea firii divine cu cea umană în persoana lui Iisus e unică şi total diferită de cea dintre bărbat şi femeie. J. Röhm, *op. cit.*, p. 229. A se vedea şi mai jos *Convorbiri cu Heraclide*, p. 29—31, ed. Scherer («P.S.B.», 8, p. 326).

191. *Fac.* 2, 24 şi *Matei* 19, 6. Aceeaşi argumentare şi în *Convorbiri cu Heraclide* («P.S.B.», 8, p. 327).

192. *I Cor.* 6, 17.

193. *Col.* 1, 15.

194. Desigur, pe baza concepţiei lume — Dumnezeu.

Ca să pot face pe cel ce vrea să urmărească logica învățăturilor și să tragă folos din ele, voi spune că Sfintele Scripturi mărturisesc că întreaga Biserică a lui Dumnezeu este «trupul lui Hristos» [195] care este însuflețit de Fiul lui Dumnezeu, iar mădulare ale acestui trup, în totalitatea lui, sînt toți credincioșii, oricum ar fi ei [196], căci, după cum sufletul dă viață și mișcare trupului, care din firea sa nu se poate mișca singur, ca să poată trăi, tot așa și Cuvîntul, punînd întreg trupul în mișcare spre bine și spre împlinirea lui, mișcă așa-zicînd Biserica și fiecare din mădularele sale, care nu pot săvîrși nimic fără ajutorul Cuvîntului. Dacă, așadar, după părerea mea, concluzia acestui lucru constituie un adevăr de la sine înțeles, atunci de ce ar fi greu să admitem că în urma unirii depline și negrăite dintre însuși ipostasul Cuvîntului și între sufletul lui Iisus, Iisus însuși nu-i despărțit de Unul născut și de «Cel mai întîi născut decît toată făptura» și că nu-i altul decît unul și același ? Dar destul despre aceste lucruri !

XLIX

Și acum să vedem cum defaimă Celsus într-un singur cuvînt, dar fără vreun argument convingător, facerea lumii așa cum o descrie Moise. El zice : *«Și învățătura lor despre facerea lumii este foarte naivă»*. Dacă ne-ar fi spus Celsus de ce anume i se pare «naivă» și ar fi adus și argumentele, l-aș fi combătut, dar așa găsesc că nu are rost să arăt, drept răspuns la afirmația lui, de ce totuși ea nu-i chiar atît de naivă.

Dacă vrea însă cineva să cerceteze ce anume m-a îndemnat să socot temeinică expunerea lui Moise despre facerea lumii, acela n-are decît să ia «Comentarul» scris de mine la «Cartea Facerii», și anume de la început pînă la cuvintele : «iată acum cartea neamului lui Adam» [197]. În acel Comentar am încercat să arăt, plecînd de la textul Scripturii, care este cerul creat «la început», ce sînt «cerul și pămîntul» și care era aspectul «netocmit și gol» al pămîntului. Am arătat și ce trebuie înțeles prin «adînc» și prin «întunericul» de deasupra lui, ce este apa și «duhul lui Dumnezeu, care se purta pe deasupra apelor», ce este lumina creată și «tăria» cea deosebită de cerul creat la început și așa mai departe.

Celsus afirmă că și *«narațiunea despre facerea omului este prea naivă sau simplistă»*, dar nici nu citează textul, nici nu-l combate, deoarece cred că nu avea nici un temei prin care să răstoarne facerea

195. *Col.* 1, 24.
196. *Rom.* 12, 5; *I Cor.* 12, 12.
197. *Fac.* 5, 1. Avem aici dovada că lucrarea de față e ulterioară Comentarului la Cartea Facerii. Eusebiu ne spune că acest Comentar avea 12 cărți *(Istoria* VI, 24, 2), iar Fer. Ieronim zicea (*Epist.* 36, 9) că erau 13 cărți. S-au păstrat doar fragmente.

omului «după chipul lui Dumnezeu»[198]. El nu înţelege nici *«raiul sădit de Dumnezeu, nici viaţa omului în rai, aşa cum era la început şi cum s-a schimbat atunci cînd omul a fost alungat din rai în urma păcatului şi cînd a locuit în faţa raiului desfătării»*. Cel ce zice că acestea sînt din cale afară de simpliste să cerceteze mai întîi fiecare fapt şi mai cu seamă pe acesta: «a pus heruvimi şi sabie de flacără vîlvîitoare să păzească drumul către pomul vieţii»[199]. «*Dar*, zice Celsus, *poate că Moise a scris numai aşa, fără să înţeleagă ceva, ci doar ca să imite glumele scrise de poeţii comediei antice: Proitos avea de ginere pe Belerefon iar Pegasul era din Arcadia*»[200]. Se ştie, însă, că poeţii au compus aceste fabule cu scopul de a stîrni rîsul. Este de necrezut ca cel ce a lăsat unui popor întreg Scripturile, despre care voia să convingă pe cei cărora le dădea Legea, că ele sînt de la Dumnezeu, să fi scris doar nişte poveşti şi să fi zis fără nici un motiv: «a pus Dumnezeu heruvimii şi sabie de flacără vîlvîitoare». Cu atît mai puţin despre facerea omului, despre care au filosofat atît de temeinic înţelepţii evreilor.

L

Pe deasupra, enunţînd doar afirmaţii lipsite de mărturii, Celsus *prezintă o serie de deosebiri dintre spusele unor scriitori antici despre facerea lumii şi a oamenilor, afirmînd că «Moise şi proorocii, atunci cînd ne-au transmis Scripturile, n-au cunoscut deloc care este adevărata natură a lumii şi a oamenilor şi au născocit o întreagă nebunie»*. Or, dacă Celsus ar fi spus în ce sens i se par lui afirmaţiile Sfintelor Scripturi «o întreagă nebunie», aş fi încercat să infirm părutele lui «dovezi» despre pretinsul fapt că spusele Scripturilor sînt «o întreagă nebunie», dar aşa, făcînd şi eu ca şi el şi glumind şi eu, voi zice că Celsus, necunoscînd de fel înţelesul şi învăţăturile proorocilor a născocit el «o întreagă nebunie», căreia i-a pus cu mîndrie titlul «Discurs adevărat». Apoi, ca şi cum ar cunoaşte limpede şi amănunţit referatul privitor la creaţie, Celsus pune sub acuzare învăţătura creştină despre zilele în care a fost făcută lumea, obiectînd de ce unele au avut loc înainte de a fi create lumina, cerul, soarele, luna şi stelele[201], iar altele după facerea acestora? Pentru a-i răspunde, îi vom aminti doar faptul următor: să fi uitat oare Moise cele spuse înainte, anume că lumea a fost alcătuită în şase zile şi uitîndu-şi propriile lui cuvinte, să fi adăugat: «iată obîrşia cerului şi a pămîntului de la facerea lor, din ziua în care

198. *Fac.* 1, 27.
199. *Fac.* 3, 27.
200. Homer, *Iliada* VI, 153—197 (trad. G. Murnu, p. 129).
201. Idee reluată şi mai departe: VI, 59.

Domnul Dumnezeu a făcut cerul și pămîntul»? [202]. Or, nimic nu ne face să credem că după ce a vorbit despre creația din cele șase zile ar fi putut adăuga fără să fi înțeles deloc rostul cuvintelor: «ziua în care a făcut Dumnezeu cerul și pămîntul». Iar dacă cineva este de părere că aceste cuvinte ar putea să se refere la textul «La început a făcut Dumnezeu cerul și pămîntul» [203], acela să știe că spunînd acest lucru, Scriptura s-a referit la stări de lucruri dinainte de a fi zis: «să fie lumină și a fost lumină» [204] și mai înainte de: «lumina a numit-o Dumnezeu lumină... ziua întîia» [205].

LI

Acum însă nu e locul să tratez despre doctrina privitoare la ființele cugetătoare și necugetătoare și în ce mod au fost repartizate zilele în care au fost create cele două feluri de vietăți, nici să examinăm citatele biblice specifice fiecărei categorii. Ca să explicăm întreg referatul despre creație pe care ni l-a lăsat Moise, ne-ar trebui o carte întreagă. Pe cît mi-a stat în putință, am făcut acest lucru cu mulți ani înainte de a mă apuca de cartea Împotriva lui Celsus. Atunci am tîlcuit amănunțit, după capacitatea pe care o aveam, timp de mai mulți ani, cele șase zile ale creației lumii [206], așa cum ni le-a descris Moise. Totuși e bine să se știe că prin mijlocirea proorocului Isaia Cuvîntul dumnezeiesc făgăduiește celor drepți că la restaurarea lumii vor fi zile în care nu soarele, ci Însuși «Domnul le va fi lumina veșnică și Dumnezeu le va fi slavă» [207]. Înțelegînd pe dos o erezie rea, care explică eronat cuvintele «să fie lumină», ca și cum prin acest citat s-ar exprima numai o dorință a Creatorului [208], Celsus zice: «*Creatorul n-a împrumutat lumina de sus, ca cei ce aprind opaițul de la vecini*». Dar înțelegînd greșit și altă erezie nelegiuită, el adaugă: «*Dacă ar exista un dumnezeu blestemat, potrivnic marelui Dumnezeu,* care ar face aceste *lucruri fără voia Lui, de ce să-i fi împrumutat aceluia lumina Sa?*» [209]. La acestea, cu atît mai vîrtos nu voi răspunde apărîndu-mă, cu cît doresc să arăt cît mai clar că părerea lui Celsus este greșită. Vreau să atac nu niș-

---

202. *Fac.* 5, 1; 2, 4.
203. *Fac.* 1, 1.
204. *Fac.* 1, 3.
205. *Fac.* 1, 5.
206. Aceeași afirmație o face Origen și în alte locuri: IV, 37; VI, 49. Dovadă că la «Comentarul» privitor la Facere lucrase Origen vreme de vreo 18 ani (M. Borret, *op. cit.*, III, 306).
207. *Isaia* 60, 19.
208. Nu se știe precis dacă aceeași convingere o avansase și Tațian Asirianul (sec. II) cum ne informează Origen însuși în tratatul său *Despre rugăciune* XXIV, 3; cf. «P.S.B.», 7, p. 251.
209. Aceeași calomnie și mai sus: VI, 127.

te dogme ale sectarilor, pe care nu le-aş cunoaşte, cum face Celsus, ci pe acelea pe care le cunosc, atît cît le-am auzit de la ei şi cît le-am citit cu atenţie în cărţile lor.

LII

Iar după aceea, Celsus declară : *«În ceea ce mă priveşte, eu nu zic nimic despre facerea şi pieirea lumii dacă aceasta e necreată şi nepieritoare, dacă e creată dar nepieritoare, ori dacă e creată şi pieritoare»* [210]. Ei bine, nici noi nu vom vorbi aici despre aceasta, căci lucrarea de faţă nu-mi pretinde s-o fac. Dar nici nu susţin că *«Duhul lui Dumnezeu a venit la oamenii de pe pămînt ca la nişte străini»*, atunci cînd a spus : «Duhul lui Dumnezeu se purta pe deasupra apelor» ; nici nu susţin că s-a meşteşugit vreun vicleşug, *«ca şi cum lumea ar fi fost făcută de alt creator, nu de Dumnezeu cel Preaînalt* [211]*, în pofida Duhului lui Dumnezeu, încît cu îngăduinţa Sa, după ce a fost făcută lumea, chipurile, ea ar fi trebuit să fie nimicită»* [212]. Să fie sănătoşi cei ce zic aşa, precum şi Celsus, care se preface doar că-i critică ! S-ar fi căzut ca el fie să nu pomenească de fel despre aceşti sectari, fie, pe cît i se părea că ar face un serviciu oamenilor, să se impună cu grijă şi să combată spusele lor nelegiuite. Noi n-am auzit vreodată ca *«Dumnezeul Suprem după ce a dat odată pe Duhul în mîinile Creatorului să-L fi cerut înapoi !»*.

Ca urmare la aceste cuvinte necuviincioase, Celsus replică prosteşte : *«Care Dumnezeu a dat ceva, ca să ceară pe urmă înapoi ?»*. După care argumentează : *«Numai cine are nevoie de ceva, cere înapoi ; Dumnezeu însă nu are nevoie de nimic»* [213]. Iar apoi adaugă, ca şi cum ar spune o mare înţelepciune, atacînd pe unii sectari : *«pentru ce, cînd dădea împrumut, Dumnezeu nu ştia că împrumută unei fiinţe rele ?»* Şi Celsus mai zice : *«De ce se arată Dumnezeu nepăsător faţă de Demiurgul cel rău care-I stă împotrivă ?»*.

LIII

Am impresia că Celsus confundă sectele întrucît nu precizează ce anume învaţă una şi ce alta, şi cînd, de pildă, opune propriile noastre discuţii împotriva tezei lui Marcion. Practica şi învăţăturile acestuia le-a înţeles pe dos de la unii care atacă credinţa noastră într-un fel josnic şi vulgar, fără nici o pricepere. Citind, deci, din textul combaterii lui Marcion [214], fără să arate că-l atacă, Celsus zice : *«Pentru ce trimite*

210. Aceleaşi întrebări (după *Timeu* al lui Platon) le găsim şi la IV, 61 şi IV, 79.
211. Cum credeau gnosticii, în frunte cu Marcion.
212. Irineu, *op. cit.*, I, 30, 6.
213. Citatele acestea se aseamănă cu ceea ce relatează Irineu (*op. cit.*, I, 30, 12 ; 2, 29, 2). *Origen revine asupra lor la sfîrşitul scrierii : VII, 21.*
214. Harnack deduce de aici că Celsus cunoştea şi o critică antimarcionită (*Marcion. Das Evangelicum von fremden Gott*, Berlin, 1921, 62 ş.u.).

Dumnezeu pe ascuns să distrugă lucrările acestui creator? De ce năvălește pe ascuns? De ce amăgește și înșală? De ce atrage Dumnezeu sufletele pe care, ziceți voi, Demiurgul le-a osîndit sau le-a blestemat, scoțîndu-le pe ascuns din robia aceluia, parcă ar fi un negustor de sclavi? De ce le învață să fugă pe ascuns de la Stăpînul lor? De ce să fugă de Tatăl lor? De ce le adoptează fără încuviințarea Părintelui lor? De ce se declară Părinte al unor străini?» La care Celsus mai adaugă, ca și cum s-ar mira: *«Ce Dumnezeu măreț trebuie să fie acela care dorește să fie tată al unor păcătoși, osîndiți și dezmoșteniți de un altul, sau cum își zic chiar ei, niște lepădături! Ce Dumnezeu puternic e și acela care nu are nici măcar atîta putere încît să pedepsească pe acela pe care l-a trimis să-i răscoale pe oameni!»*.

Pe urmă, ca și cum ni s-ar adresa nouă, care susținem că lumea nu este *«opera unei alte persoane străine, sau dușmane lui Dumnezeu»*, Celsus zice: *«Dacă lumea este opera unui Dumnezeu, cum de-a făcut-o rea*[215]*? Cum de nu-i El în stare să convingă și să înțelepțească? Iar cînd oamenii s-au făcut nemulțumitori și vicleni, de ce Se căiește că i-a făcut? De ce critică și urăște propria Sa operă, amenințînd cu distrugere pe proprii Săi fii? Și apoi unde să-i poată alunga afară din lumea aceasta, pe care tot El a făcut-o?»* Dar mi se pare că nici aici Celsus nu arată limpede în ce constă răul deși s-au statornicit și la elini multe păreri despre bine și despre rău. El începe tocmai cu concluzia la care trebuia să ajungă (face o «petitio principii») afirmînd că după noi Dumnezeul Suprem este Creatorul răului, fiindcă noi zicem că lumea aceasta e lucrarea Lui.

Oricum ar sta lucrurile cu privire la originea răului: ori că ar fi opera lui Dumnezeu, ori că nu provine de la El, ci a apărut ca o consecință a unor factori premergători, mă mir cum a ajuns Celsus la concluzia că noi susținem că Dumnezeu este autorul răului, pentru simplul motiv că mărturisim că lumea aceasta este opera Atotputernicului Dumnezeu.

Dacă răul este lucrarea lui Dumnezeu, cine ar putea să-i zică lui Celsus: dacă răul este lucrarea Sa, cum de a făcut-o? Cum de nu are putere să convingă și să înțelepțească? În discuții greșeala cea mai mare este aceea cînd cineva reproșează părții adverse că nu are păreri bune, cînd el însuși e cel dintîi care greșește în părerile lui.

---

215. Parcă auzi pe Tertulian: «Și la eretici ca și la filosofi același aluat se frămîntă, aceleași gînduri se încîlcesc: de unde vine răul și care-i cauza lui?» *(Despre presc. eret.* 7, 5, în «P.S.B.», 3, 143).

LIV

Dar să vedem, pe scurt, cum stăm cu binele şi cu răul, aşa cum apar ele în Sfintele Scripturi, şi ce trebuie să răspundem la observaţia «Cum de-a făcut Dumnezeu răul? Cum de nu este El în stare să convingă şi să certe?». După Sfintele Scripturi binele în sens propriu sînt virtuţile şi faptele virtuoase, iar răul propriu-zis este opusul lor, adică păcatele şi faptele vicioase.[216] Mă voi mărgini să citez cuvintele din Psalmul 33 despre subiectul de faţă. Acest Psalm prezintă răul şi binele în felul următor: «Cei ce-L caută pe Domnul nu se vor lipsi de tot binele. Veniţi fiilor, ascultaţi-mă pe mine, frica Domnului vă voi învăţa pe voi. Cine este omul cel ce voieşte viaţa, care iubeşte să vadă zile bune? Opreşte-ţi limba de la rău şi buzele tale să nu grăiască vicleşug. Fereşte-te de rău şi fă bine»[217]. Într-adevăr, îndemnul citat «fereşte-te de rău şi fă bine» n-a fost spus în legătură cu binele sau răul trupesc, cum cred unii, nici în legătură cu lucrurile din afară, ci numai cu binele sau răul din punct de vedere sufletesc[218]. Căci numai cel ce se fereşte de acest fel de rău şi face acest fel de bine, dorind viaţa cea adevărată, numai acesta va ajunge la ea. Şi numai cel ce «iubeşte să vadă zile bune», zile în care Dumnezeu-Cuvîntul este «Soarele dreptăţii»[219], numai acela va ajunge acele zile, numai Dumnezeu putîndu-l scoate din acest veac viclean de acum[220] şi din zilele cele rele, despre care Pavel a zis: «răscumpăraţi vremea, căci zilele rele sînt»[221].

LV

Dar, în înţeles figurat, adică prin catahreză, s-ar putea întîmpla ca şi în ordinea lucrurilor trupeşti şi exterioare să fie socotite bune cele care contribuie la viaţa firească, iar cele care se împotrivesc vieţii să fie socotite rele. În acest sens îi spune Iov soţiei sale: «Dacă am primit de la Dumnezeu cele bune, nu vom primi oare şi pe cele rele?»[222]. Tot aşa se mai află în Scriptură şi acest loc în care se zice ca din partea lui Dumnezeu: «Eu sînt Cel ce fac pace şi zidesc rele»[223]. Şi iarăşi, în alt loc, se zice despre Dumnezeu: «că nenoricirea de la Domnul s-a coborît la porţile Ierusalimului»[224]. Aceste ultime citate au tulburat pe mulţi

216. Exprimare similară şi în alte locuri: I, 24; 25.
217. *Ps.* 33, 10—13.
218. A se vedea aceeaşi gîndire în *Filocalia* XXVI, trad. rom. «P.S.B.», 7, pag. 482—483. Aici se întrevede o combatere a eticii aristotelice.
219. *Mal.* 4, 2.
220. *Gal.* 1, 4.
221. *Ef.* 5, 16.
222. *Iov* 2, 18.
223. *Isaia* 45, 7 (ed. 1914).
224. *Mih.* 1, 12—13.

cititori, care n-au putut să-și dea seama ce înțelege Scriptura prin «bine» și «rău». Probabil că de aici a plecat și Celsus cînd a pus întrebarea: Cum de a făcut Dumnezeu răul? Sau va fi auzit pe cineva tratînd despre acest subiect într-un mod prea simplist și a pus chestiunea în felul acesta.

Noi însă declarăm că nu Dumnezeu este cel ce a creat răul, răutatea și faptele cele rele, căci dacă într-adevăr Dumnezeu ar fi făcut răul, atunci cum am putea îndrăzni să propovăduim că mai există și o judecată și să învățăm că cei răi vor fi pedepsiți pentru faptele lor rele pe măsura vinovăției lor, iar cei ce au trăit în virtute, sau au săvîrșit fapte virtuoase, vor fi fericiți și vor dobîndi răsplată de la Dumnezeu? Știu bine că și cei ce au îndrăzneala să susțină că cele rele vin de la Dumnezeu, vor lua ca pretext unele cuvinte ale Scripturii, dar fără să poată aduce mărturii temeinice din contextul Scripturii, căci ea învinuiește pe păcătoși și laudă pe cei ce fac binele. În schimb, sînt și unele fraze care par că aruncă îndoiala în cei care citesc Scrierile Sfinte fără o instruire prealabilă. Aceste fraze sînt într-un număr destul de mare. N-am socotit însă potrivit ca la compunerea acestei scrieri să citez acele fraze care aruncă îndoială și care dealtfel sînt numeroase, și nici să fac tîlcuirea lor, care are nevoie de multă pregătire. Dealtfel ele nici nu s-ar potrivi aici.

Așadar dacă ne luăm după înțelesul propriu, nu Dumnezeu este Cel care a creat răul, în schimb răul apare curînd după săvîrșirea primelor Sale lucrări, iar în raport cu rînduiala lumii acest rău se află în cantitate mică. Lucrurile trebuie înțelese așa cum se desprind cioplitorile și talașul încă de la primele lucrări ale unui lemnar și după cum sînt și rămășițele de pe lîngă clădiri, ca niște resturi de piatră și de țărînă, care par a fi făcute de zidari [225].

LVI

Dacă însă cineva vorbește — în sens propriu — despre așa-zisul rău, căruia îi mai zicem «rău exterior», atunci să admitem că uneori Dumnezeu a săvîrșit și astfel de rele, cu scopul de a întoarce spre bine pe unii oameni. E ceva de condamnat în această învățătură? Noi numim în mod impropriu «rău» durerile cauzate de părinți, învățători și pedagogi celor pe care aceștia îi educă. La fel și suferințele pricinuite de medici celor pe care îi operează sau îi cauterizează sînt numite în sens impropriu rău. Se spune, în mod obișnuit, că un părinte, un pedagog sau un învățător provoacă uneori suferințe copiilor ca și medicii bolnavilor,

225. Exemplul e citat și de Marc Aureliu: *Către sine*, VIII. 50. trad. Peucescu-Burtea, București, 1977, p. 183.

însă cei care bat un copil sau operează un bolnav nu au nici o vină. Tot astfel dacă am zice despre Dumnezeu că a cauzat cutare sau cutare rău pentru întoarcerea sau vindecarea celor care au trebuinţă de astfel de suferinţe, această învăţătură nu-i deloc de condamnat, căci, în realitate, nu sînt rele cele despre care se spune că «s-au coborît rele de la Domnul la porţile Ierusalimului»[226], pentru că aceste rele provin din suferinţele cauzate de duşmani în scopul îndreptării, căci numai în felul acesta ceartă Domnul «cu toiagul nelegiuirile» celor ce calcă «legea lui Dumnezeu», lovind «cu bice păcatele lor»[227]. Nici n-ar zice Scriptura «Tu ai cărbuni de foc aprinşi, aşază-te deasupra lor şi ei îţi vor fi spre ajutor»[228]. Tot în acest fel interpretez eu şi citatul: «Eu sînt cel ce fac pace şi zidesc rele»[229], căci Dumnezeu zideşte răul trupesc şi exterior ca să curăţească şi să îndrepteze pe cei care nu vor să se lase educaţi de un cuvînt sănătos de învăţătură. Cam atîta despre chestiunea: cum e cu putinţă ca Dumnezeu să facă rău?

LVII

La întrebarea: Cum de nu-i în stare Dumnezeu să convingă şi să mustre? s-a răspuns mai înainte că: dacă această afirmaţie formează o învinuire, atunci fraza lui Celsus se poate imputa tuturor celor care cred în Providenţa cea dumnezeiască[230]. S-ar putea răspunde că Dumnezeu poate să mustre şi chiar mustră, prin toată Scriptura şi prin acele persoane care învaţă cu harul lui Dumnezeu pe cei ce vor să asculte. Acest înţeles este bun dacă prin cuvîntul «*a mustra*» înţelegem că în inima celui mustrat trebuie să punem cuvîntul celui care îl învaţă. Dar acest înţeles e neîndestulător faţă de accepţiunea uzuală a cuvîntului.

La întrebarea: cum de nu poate Dumnezeu să convingă? — întrebare care de asemenea se adresează tuturor celor ce admit credinţa în Providenţă —, trebuie să răspund în felul următor: Verbul «a se lăsa convins» este la diateza reflexivă şi trebuie înţeles ca în cazul cînd zicem că un om se tunde, adică se lasă în seama lucrării săvîrşite de cel ce îl tunde. De aceea, ca să ajungi să convingi pe cineva este nevoie nu numai de lucrarea celui care convinge, ci şi de supunerea — ca să-i zic aşa — faţă de cel ce convinge sau de primirea cuvintelor celui ce convinge. De aceea trebuie să spunem că: ei nu rămîn neconvinşi doar

226. *Mih.* 1, 12.
227. *Ps.* 88, 32.
228. *Isaia* 47, 14—15.
229. *Isaia* 45, 7 (ed. 1914).
230. Pe care o tăgăduiesc mai ales epicureii şi peripateticii. A se vedea tot aici: IV, 3; 40; VI, 53.

pentru că Dumnezeu nu poate să-i convingă pe cei ce nu se conving, ci fiindcă nu sînt primite de ei cuvintele cele convingătoare ale lui Dumnezeu.

Nu am greși dacă am spune tot așa și despre așa-numiții «maeștri ai convingerii» [231], căci se poate întîmpla ca cel ce stăpînește în cel mai înalt grad teoriile retorice și le pune în practică așa cum se cuvine, făcînd totul pentru a convinge, să pară lipsit de puterea de a convinge, dacă nu dobîndește libera consimțire a celui care urmează să fie convins. Pentru că deși darul de a spune cuvinte convingătoare este de la Dumnezeu, totuși ca să te lași convins nu este de la Dumnezeu. Așa învață Pavel : «înduplecarea aceasta nu este de la cel ce vă cheamă» [232]. La fel este și citatul următor : «Dacă veți vrea și Mă veți asculta, bunătățile pămîntului veți mînca, iar dacă nu veți vrea și nu Mă veți asculta, atunci sabia vă va mînca» [233], căci, ca să vrea cineva ceea ce zice Acela care mustră și, ascultînd mustrarea, să se facă vrednic de făgăduințele lui Dumnezeu, este nevoie de libera hotărîre a ascultătorului și de consimțămîntul lui la cuvintele Celui ce mustră. Mi se pare că din această cauză s-a zis în Deuteronom : «Așadar, Israele, ce cere de la tine Domnul Dumnezeul tău ? Numai aceasta : să te temi de Domnul Dumnezeul tău, să umbli în toate căile Lui, să-L iubești și să păzești poruncile Lui» [234].

LVIII

Pe urmă, trebuie să răspund la întrebarea (lui Celsus) : *«Cum de se căiește Dumnezeu pentru oameni, cînd se fac nemulțumitori și răi, cînd critică și urăsc propria Lui lucrare, amenință și nimicesc pe proprii Săi copii ?»*. Cu acestea Celsus ponegrește și falsifică cele scrise în cartea Facerii în felul următor : «Văzînd însă Domnul Dumnezeu că răutatea oamenilor s-a mărit pe pămînt și toate cugetele și dorințele inimii lor sînt îndreptate la rău în toate zilele, I-a părut rău și S-a căit Dumnezeu că a făcut pe om pe pămînt. Și a zis Domnul : «Pierde-voi de pe fața pămîntului pe omul pe care l-am făcut ! De la om pînă la dobitoc și de la tîrîtoare pînă la păsările cerului, tot voi pierde, căci Îmi pare rău că le-am făcut» [235]. Celsus citează și cele ce nu sînt în Scriptură, ca și cînd ar fi luate din Scriptură, căci în acest citat nu se vorbește despre o căință a lui Dumnezeu, nici că El critică și urăște opera Lui.

231. Platon, *Opere* I, Gorgias 453, ed. P. Creția-C. Noica, București, 1974, p. 302—303.
232. *Gal.* 5, 8.
233. *Isaia* 1, 19—20.
234. *Deut.* 10, 12—13.
235. *Fac.* 6, 5—7.

Dacă Dumnezeu pare că amenință cu relele potopului și că nimicește pe proprii Săi fii, trebuie să spun că, sufletul oamenilor fiind nemuritor, presupusa amenințare vrea doar să întoarcă pe cei ce o aud. Iar nimicirea oamenilor prin potop este o curățire a întregului pămînt. Așa au spus și unii din cei mai de seamă filosofi elini : «cînd zeii curăță pămîntul» [236]. Despre expresiile din Scriptură care — așa-zicînd — atribuie lui Dumnezeu sentimente omenești am spus multe mai înainte [237].

LIX

Apoi, presupunînd sau poate înțelegînd el însuși pricina care poate fi invocată de cei ce pledează pentru nimicirea prin potop, Celsus întreabă : dacă nu nimicește pe proprii Săi fii, atunci în care loc, afară de lumea pe care a creat-o, îi izgonește El ? Și la această întrebare avem ce răspunde, anume că lumea în totalitatea ei fiind alcătuită din «cer» și din «pămînt», Dumnezeu nu izgonește nicidecum afară din lume pe cei ce au suferit potopul, ci îi scoate doar din viața trupească. Și liberîndu-i de trupurile lor, îi liberează și de viața de pe pămînt, pe care Scripturile o numesc de obicei — *lume*. Dar mai cu seamă în Evanghelia după Ioan poți afla indicat adesea spațiul acesta pămîntesc numit *lume*, precum în citatul următor : «El era lumina care luminează pe tot omul ce vine în lume» [238]. Iar în alt loc : «În lume necazuri veți avea, dar îndrăzniți : Eu am biruit lumea» [239]. Deci dacă cineva înțelege că Dumnezeu îl va scoate din acest spațiu pămîntesc, cuvîntul nu este fără rost. Iar dacă cineva numește *lume* totalitatea cerului și a pămîntului, atunci cei ce au suferit potopul nicidecum nu sînt scoși din lumea înțeleasă în acest chip. Dacă s-ar gîndi cineva și la fraza : «neprivind noi la cele ce se văd, ci la cele ce nu se văd» [240], și la aceasta : «Cele nevăzute ale Lui se văd de la facerea lumii, fiind înțelese din făpturi» [241], ar putea zice că cel ce se află în cele nevăzute, care se numesc îndeobște «cele ce nu se văd», s-a ridicat deasupra lumii ; fiindcă Cuvîntul îl mută de aici în spațiul suprapămîntesc, ca să contemple frumusețile cele de dincolo [242].

LX

După fragmentul pe care l-am cercetat, Celsus ca și cum ar avea ca scop să-și umfle cartea cu tot felul de povești, expune niște idei cu totul

236. Platon, *Timeu* 22 (citat și aici mai sus : IV, 12 ; 20—21 ; 62, 64).
237. I, 71 ; IV, 71—72.
238. *Ioan* 1, 9.
239. *Ioan* 16, 33.
240. *II Cor.* 4, 18.
241. *Rom.* 1, 20.
242. Platon, *Fedros* 247 c.

asemănătoare cu cele examinate mai sus[243], numai că le spune cu alte cuvinte. El zice : *«Este o prostie cu mult mai mare să împarţi pe zile facerea lumii, înainte de a fi existat zilele ; căci atunci cînd cerul încă nu era făcut, nici pămîntul întărit, nici soarele încă nu se rotea, cum să fi existat zile ?»*. Şi ce deosebire este între cuvîntul de mai sus şi cele ce urmează : *«Dar eu, reluînd cele de mai sus, voi cerceta ce rost ar avea ca Dumnezeu cel preaînalt şi mare să poruncească să creeze cutare şi cutare lucru, într-o zi atîta, într-a doua mai mult, la fel şi într-a treia, într-a patra, într-a cincea şi într-a şasea ?»*[244].

Am combătut, pe cît am putut, cuvintele lui Celsus : «a poruncit să fie creat cutare şi cutare lucru», atunci cînd am explicat citatul : «El a zis şi s-a făcut, a poruncit şi s-au zidit»[245]. Am spus atunci că Creatorul nemijlocit, Care a făcut personal lumea, este Logosul, Fiul lui Dumnezeu. Dar Tatăl Cuvîntului, Cel ce a poruncit Fiului Său să facă lumea, este Creatorul cel dintîi[246]. Iar despre faptul că în prima zi a fost creată «lumina», în a doua «tăria», iar în cea de a treia apele de sub cer au fost adunate în locurile lor, şi astfel a odrăslit pămîntul cele ce sînt numai în sarcina firii ; într-a patra au fost făcuţi «luminătorii» şi «stelele» ; într-a cincea animalele de apă şi într-a şasea cele de uscat şi omul, am vorbit, pe cît ne-a fost în putinţă, în Comentariile la cartea Facerii, pe care le-am scris mai înainte[247]. Tot atunci am înfruntat şi pe cei ce afirmă, în chip prea simplist, că facerea lumii s-a terminat într-un răstimp de şase zile, atunci cînd am comentat citatul : «Aceasta este cartea Facerii cerului şi a pămîntului, cînd şi în care zi a făcut Dumnezeu cerul şi pămîntul»[248].

LXI

Celsus n-a înţeles bine nici următoarele cuvinte : «Şi a sfîrşit Dumnezeu în ziua a şasea lucrarea Sa, pe care a făcut-o ; iar în ziua a şaptea S-a odihnit Dumnezeu de toate lucrurile Sale, pe care le-a făcut. Şi a binecuvîntat Dumnezeu ziua a şaptea şi a sfinţit-o, pentru că întru ea S-a odihnit de toate lucrurile Sale, pe care le-a făcut şi le-a pus în rînduială»[249]. Celsus socoteşte că vorbele «a sfîrşit Dumnezeu în ziua a şaptea» sînt tot una cu «în a şaptea zi S-a odihnit». Şi continuă zicînd : *«după aceasta, ca un lucrător slab, fiind ostenit, a fost nevoit să nu mai*

243. Aceeaşi idee şi la VI, 50—51.
244. Avea dreptate Filon (*Leg. alleg.* 1, 2, ed. Cl. Mondesert, Paris, 1962) că mişcarea cerului este cea care a făcut cunoscut timpul». A se vedea şi Origen, *De princ.* 4, 3, 1 (în «P.S.B.», 8).
245. *Ps.* 32, 9 şi 148, 5.
246. A se vedea mai sus : II, 9.
247. Cum s-a afirmat şi la VI, 50, 51.
248. *Fac.* 2, 4 (ed. 1914).
249. *Fac.* 2, 2—3.

lucreze, ci să se odihnească». Se vede că amicul nostru nu înţelege că aici e vorba de două lucruri deosebite: pe de o parte, de ziua sabatului şi a odihnei lui Dumnezeu, iar pe de alta, de facerea lumii, care durează atîta vreme cît va fi lumea [250]. În acea zi de odihnă vor prăznui împreună cu Dumnezeu cei ce şi-au săvîrşit toate faptele lor în cele şase zile, iar întrucît nu au lăsat neîmplinite nici una din lucrările cu care erau îndatoraţi, ei se înalţă la contemplaţie împreună cu ceata drepţilor şi a fericiţilor care petrec neîncetat în contemplaţie.

Apoi, ca şi cum aşa ar spune-o Scriptura, sau ca şi cum aşa am fi înţeles noi că Dumnezeu, fiind obosit, S-a odihnit, Celsus spune: «*nu este îngăduit să spunem că Dumnezeul cel Preaînalt oboseşte, nici că lucrează cu mîinile Sale şi nici că porunceşte*». Cu alte cuvinte nu se cuvine — zice Celsus — să afirmăm despre El că ar obosi. Dar eu aş zice că nici Dumnezeu-Cuvîntul şi nici cei ce au trecut într-o rînduială mai bună şi dumnezeiască nu obosesc, căci oboseala este proprie celor ce trăiesc în trup [251]. Dealtfel, trebuie să cercetăm dacă aici e vorba de orice fel de trup, fie el pămîntesc sau cu puţin mai bun decît al nostru. Dar nu este cuviincios să zici că Dumnezeu cel Preaînalt lucrează ceva cu mîinile Lui. Dacă ai în vedere lucrarea manuală propriu-zisă, atunci nici cel de al doilea Dumnezeu [252], nici vreo altă fiinţă dumnezeiască nu lucrează cu mîna. Dar dacă admitem că *a lucra cu mîna* a fost spus în înţeles impropriu sau figurat, ca să explicăm şi cuvintele: «facerea mîinilor Lui o vesteşte tăria» [253] şi pe acestea: «Mîinile Lui au făcut cerul» [254], sau altă expresie de acest fel, însemnează că noi interpretăm «mîinile» sau mădularele lui Dumnezeu în chip duhovnicesc. Şi, în definitiv, ce este atît de nelalocul lui faptul că Dumnezeu lucrează cu mîna Lui? În acest înţeles nu este fără rost faptul că Dumnezeu a lucrat cu mîna. Tot aşa e foarte firesc că El a poruncit ca cele făcute de primitorul poruncii să fie bune şi vrednice de laudă, prin aceea că Însuşi Dumnezeu este cel ce a poruncit să le împlinească.

LXII

Neînţelegînd bine cuvintele: «Căci gura Domnului a grăit acestea» [255], poate şi din pricina celor simpli, care vorbesc despre tîlcuirea acestui fel de citate fără să se gîndească, şi nepricepînd în ce fel se dau puterilor lui Dumnezeu numele mădularelor trupului omenesc zice:

250. *Ioan* 5, 17.
251. Platon, *Timeu* 33 b.
252. Expresie asemănătoare şi la V, 39; VII, 57.
253. *Ps.* 18, 1.
254. *Ps.* 101, 26.
255. *Isaia* 1, 20

«Dumnezeu nu are nici gură, nici glas». Într-adevăr Dumnezeu n-ar avea glas, dacă glasul n-ar fi decît aer pus în mişcare, sau vibraţia aerului, sau un fel de aer, sau oricum definesc glasul cei ce se pricep în materie [256]. Este scris că aşa-zisul «glas al lui Dumnezeu» a fost auzit de popor ca un glas al lui Dumnezeu. «Tot poporul a auzit glasul lui Dumnezeu» [257]. Aici cuvintele «a văzut», «a auzit» se iau în înţeles duhovnicesc, ca să vorbesc după obiceiul Scripturii. E drept că Celsus obiectează: *«Dumnezeu nu este nimic din ceea ce cunoaştem noi»*, iar acest lucru îl spune fără să lămurească ce este în fond ceea ce cunoaştem noi. Dacă cunoaşterea noastră se referă la mădularele trupului, atunci sîntem de acord cu Celsus, dar subînţelegem că pe acestea le cunoaştem în înţeles trupesc şi propriu; dacă, însă, e vorba de ceea ce, în general, cunoaştem la Dumnezeu, apoi noi cunoaştem multe din cîte I se atribuie. Ştim că e întruchiparea virtuţii, a fericirii şi a dumnezeirii. În schimb, dacă ne referim la «cele pe care noi le cunoaştem» în înţeles mai înalt, tot ce putem noi să cunoaştem este mai prejos decît este Dumnezeu în realitate. Ar fi bine să admitem că Dumnezeu nu-i ceva diferit faţă de ceea ce cunoaştem noi. Desigur, însuşirile lui Dumnezeu sînt infinit superioare faţă de tot ceea ce cunoaşte nu numai firea omenească, ci şi fiinţele cele peste fire. Dacă Celsus ar fi citit cuvintele proorocilor ar fi ştiut că printre noi nimeni nu susţine că ar exista vreo schimbare la Dumnezeu, nici în lucrarea şi nici în gîndirea Lui. Pentru că David zice: «Tu acelaşi eşti» [258], iar Maleahi: «Şi nu M-am schimbat» [259]. Căci pentru că rămîne «acelaşi», Dumnezeu iconomiseşte cele ce din fire sînt schimbătoare, în felul în care însăşi raţiunea cere să fie iconomisite.

LXIII

Dar Celsus n-a băgat de seamă nici deosebirea dintre expresiile: «după chipul lui Dumnezeu» [260] şi «Chipul lui Dumnezeu» [261]. Expresia «Chipul lui Dumnezeu» se referă la: «Cel mai întîi născut decît toată făptura», la «Cuvîntul Însuşi», la «Adevărul Însuşi» şi la «Înţelepciunea Însăşi, care e şi chipul bunătăţii dumnezeieşti» [262]. Pe de altă parte, expresia «după chipul lui Dumnezeu» se referă la modul în care a fost făcut omul, ba mai mult, la tot bărbatul, al cărui «cap este Hristos», chip şi slavă a lui Dumnezeu [263]. Celsus nu ştie în ce parte a fiinţei ome-

256. Aceeaşi problemă şi la II, 72.
257. *Ieş.* 20, 18.
258. *Ps.* 101, 26.
259. *Mal.* 3, 6.
260. *Fac.* 1, 27.
261. *Col.* 1, 15.
262. *Înţ. Sol.* 7, 26
263. *I Cor.* 11, 3, 7.

neşti se întipăreşte ceea ce este «după chipul lui Dumnezeu» : în sufletul care n-a avut sau nu mai are pe «omul cel vechi dimpreună cu faptele lui», şi neştiind nu poate să înţeleagă ce însemnează a fi «după chipul Creatorului» [264]. De aceea zice că *«Dumnezeu nu a făcut pe om chip al Său, căci Dumnezeu nu este ca omul, nici nu Se aseamănă cu nici o altă ființă»*. Dar putem oare să credem că ceea ce este «după chipul lui Dumnezeu» se află în partea cea mai rea a alcătuirii omeneşti, — adică în trup [265], aşa cum gîndeşte Celsus că trupul ar fi fost zidit «după chip»? Căci, dacă ceea ce este în om «după chipul lui Dumnezeu» s-ar afla numai în trup, atunci partea cea mai bună din om — sufletul — este lipsită de ceea ce este «după chip» şi se află în trup, care ştim că este pieritor. Or, aşa ceva nu poate susţine nici un creştin! Dacă ceea ce este «după chipul lui Dumnezeu» se află în ambele părţi ale omului — în suflet şi trup — rezultă, în chip necesar, că Dumnezeu ar fi şi El compus dintr-un suflet şi un trup, aşa ca partea cea mai bună care este «după chip» să fie în suflet, iar cea mai puţin bună, cea după chipul trupului, să fie în trup. Nici acest lucru nu-l afirmă nimeni dintre ai noştri. Rămîne, aşadar, să înţelegem că ceea ce este «după chipul lui Dumnezeu» se cuprinde în aşa-numitul «om lăuntric», înnoit şi crescut ca să fie «după chipul Celui ce l-a zidit» [266]. Acest lucru are loc atunci cînd cineva ajunge desăvîrşit, precum — «Tatăl cel ceresc desăvîrşit este» [267], atunci cînd înţelege cuvîntul «Fiţi sfinţi, că Eu, Domnul vostru, sînt sfînt» [268]. Cînd împlineşte cuvîntul: «fiţi, dar, următori lui Dumnezeu» [269], omul primeşte în sufletul său virtuos tiparul lui Dumnezeu, iar atunci şi trupul celui ce are un astfel de suflet este: «Biserică a lui Dumnezeu», primind cele dumnezeieşti în partea care este «după chipul lui Dumnezeu». În felul acesta are în suflet pe Dumnezeu prin ceea ce este în om «după chip».

LXIV

În acelaşi timp, Celsus leagă laolaltă mai multe idei, ca şi cum ele ar fi admise de noi, dar pe care nici un creştin întreg la minte nu le admite. De pildă, nici unul dintre noi nu spune că Dumnezeu S-ar înfăţişa avînd o anumită formă şi o anumită culoare, sau săvîrşind o anumită

264. *Col.* 3, 9.

265. În altă lucrare a sa, *Convorbiri cu Heraclide*, Origen afirmă: «nu sîntem atît de nebuni să spunem nici că Dumnezeu e compus dintr-un element inferior şi dintr-unul superior pentru ca ființa creată «după chip» să aibă ceva şi dintr-unul şi din celălalt, şi nici că atunci cînd e vorba de chipul lui Dumnezeu ființa creată «după chipul Lui» a fost plăsmuită în întregime mai ales în elementul inferior, iar nu în cel superior» (în «P.S.B.», 8, p. 333).

266. *Ef.* 3, 16; *Col.* 3, 10.

267. *Matei* 5, 48.

268. *Lev.* 11, 45.

269. *Ef.* 5, 1.

mişcare[270], aceasta pe temeiul neschimbabilităţii şi statorniciei firii Sale, atunci cînd îndeamnă şi pe cel drept să fie la fel cu El, zicîndu-i : «Iar tu rămîi aici cu Mine»[271]. E drept că unele texte vorbesc de o oarecare mişcare a lui Dumnezeu, precum este următorul : «Au auzit glasul Domnului Dumnezeu, Care umblă prin rai în răcoarea serii»[272]. Textele de acest fel trebuie luate în înţelesul că păcătoşii şi-L închipuie pe Dumnezeu mişcîndu-Se. Sau trebuie înţelese în chip figurat, precum figurat înţelegem somnul sau mînia lui Dumnezeu, sau alte texte asemănătoare.

Dar *«nici la fiinţa altcuiva nu participă Dumnezeu»*. Mai curînd se împărtăşeşte pe Sine altora, decît să participe El la vreo fiinţă. În schimb, El se împărtăşeşte celor care au «duhul lui Dumnezeu». Nu spunem că Mîntuitorul nostru «participă» El însuşi, ca unul care e El însuşi dreptate, ci Se împărtăşeşte pe Sine celor drepţi. Ar fi multe de spus şi greu de cercetat lucrurile despre fiinţă, mai cu seamă cele despre fiinţa, în înţeles propriu, cea neschimbabilă şi netrupească. Astfel am putea afla dacă Dumnezeu este dincolo de fiinţă prin demnitate şi putere, făcîndu-Şi părtaşi la fiinţă pe cei cărora li Se împărtăşeşte după Cuvîntul Său şi pe Cuvîntul însuşi ; sau dacă Dumnezeu este El însuşi fiinţă, deşi se spune că este nevăzut, aşa cum spune despre Mîntuitorul citatul următor : «El este chipul lui Dumnezeu celui nevăzut»[273]. Prin cuvîntul *nevăzut* Scriptura înţelege *netrupesc*. Ar trebui să mai cercetăm şi dacă Cel unul născut şi «mai întîi născut decît toată făptura» trebuie să fie numit : Fiinţă a fiinţelor, idee a ideilor, dintru început, pe cînd Tatăl Său şi Dumnezeu este dincolo de toate acestea[274].

LXV

În legătură cu Dumnezeu, Celsus zice că : «Toate provin de la El», cu toate că nu ştiu de ce pe toate le-a despărţit de El, iar Pavel al nostru zice : «Toate sînt de la El, prin El şi în El»[275]. Prin cuvintele «toate provin de la El», Pavel a arătat că începutul existenţei lumii este Dumnezeu. Cuvintele «prin El» arată că Dumnezeu susţine lumea, iar «în El» arată că tot Dumnezeu este şi scopul existenţei. Este adevărat că Dumnezeu este fără de început. Cînd, însă, Celsus zice că *«Dumnezeu nu poate fi cuprins în cuvînt»*, eu fac deosebire între cele două înţelesuri ale cuvîntului : dacă este vorba de cuvîntul din noi, fie de cel lăuntric,

---

270. Platon, *Fedru* 247 c. Iustin, *Dial.* 4, 1. Origen, *De princ.* 1, 1, 6.
271. *Deut.* 5, 21.
272. *Fac.* 3, 8.
273. *Col.* 1, 15.
274. Aceleaşi idei despre relaţiile dintre persoanele trinitare şi despre unitatea de fiinţă şi în *Convorbiri cu Heraclide*, p. 54 ş.u. (ed. Scherer).
275. *Rom.* 11, 36.

fie de cel exprimat prin vorbire, atunci şi eu susţin că Dumnezeu nu este exprimat de cuvînt, dar dacă iau versetul : «La început era Cuvîntul şi Cuvîntul era la Dumnezeu şi Dumnezeu era Cuvîntul»[276], atunci susţin că Dumnezeu este cuprins de acest *Cuvînt*. Dumnezeu este cuprins nu numai de acest Cuvînt, ci şi de cel «căruia Fiul sau Cuvîntul va voi să-L descopere (pe Tatăl)», dovedind mincinoasă afirmaţia lui Celsus că Dumnezeu nu poate fi cuprins nici de Cuvînt.

Mai trebuie făcută şi altă distincţie, de astă dată în legătură cu altă afirmaţie a lui Celsus, şi anume că lui *Dumnezeu nu I se poate da nici un nume*[277]. Dacă prin această afirmaţie el înţelege că nici unul dintre cuvintele sau expresiile omeneşti nu pot să prezinte însuşirile particulare ale lui Dumnezeu, atunci spune adevărul, întrucît această afirmaţie s-ar putea aplica şi la alte multe calităţi care nu pot fi numite ! Cine poate să distingă prin numiri precise deosebirea de calitate între dulceaţa unei smochine şi cea a unei curmale ? Şi cine poate să prezinte prin diferite numiri calitatea proprie fiecărui lucru ? Aşadar, nu este de mirare că în înţelesul acesta Dumnezeu nu poate fi numit. Dar dacă luăm în considerare faptul că Dumnezeu totuşi poate fi numit, înţelegînd prin aceasta că este cu putinţă să arătăm prin nume ceva din calităţile Sale, cu scopul de a povăţui pe ascultător şi a-l face să înţeleagă însuşirile lui Dumnezeu, pe cît poate să cuprindă din ele firea omenească, atunci nu este fără rost să spun că Dumnezeu poate fi numit. La fel distingem două înţelesuri în cuvintele : *«Dumnezeu nu suferă nici o micşorare, pe care noi am putea-o numi»*. *Şi este adevărat că «Dumnezeu este în afară de orice patimă»*[278]. Dar destul despre aceste lucruri.

LXVI

Să vedem şi pasajul următor, prin care Celsus introduce o persoană care, la auzirea cuvintelor de mai sus, ar răspunde : *«Oare cum pot să cunosc pe Dumnezeu ? Şi în ce chip să aflu calea care duce la El ? Cum mi-o vei arăta tu ? Cel puţin pînă în această clipă nu mi-ai adus decît întuneric în faţa ochilor, încît nu văd nimic limpede»*.

Ca şi cînd ar răspunde la aceste îndoieli, Celsus socoteşte că descoperă celui ce a vorbit mai sus pricina pentru care i se revarsă întuneric în faţa ochilor. *Cei pe care cineva* — zice el — *îi aduce din întuneric la o lumină strălucitoare, neputînd suferi strălucirea razelor, sînt răniţi la simţul vederii şi au impresia că şi-au pierdut vederea*. La aces-

276. *Ioan* 1, 1 ; *Matei* 11, 27.
277. «Cuvintele de : Părinte, Dumnezeu, Ziditor, Domn şi Stăpîn, nu sînt propriu-zis nume, ci numai moduri de adresare. care provin de pe urma binefacerilor şi lucrărilor lui Dumnezeu», Iustin, *Apol.* II, 6, «P.S.B.», 2, p. 81.
278. Afirmaţie repetată : IV, 72.

tea voi răspunde că stau şi rămîn în întuneric toţi cei care, dorind să caute lumina, privesc doar spre lucrările ispititoare ale pictorilor, modelatorilor şi sculptorilor, în loc să-şi ridice privirile şi să-şi înalţe cugetele de la toate cele văzute şi simţite spre Creatorul Universului: căci El este lumina. Dimpotrivă, este copleşit de lumină tot omul care caută razele Cuvîntului; căci Cuvîntul sfînt a arătat din cîtă neştiinţă, lipsă de evlavie şi de învăţătură despre sfinţenie, se închină oamenii celor făcute de pictori, de modelatori şi de sculptori, în loc să se închine Dumnezeului celui adevărat. Cuvîntul sfînt este cel ce conduce mintea celui ce vrea să fie mîntuit spre Dumnezeul cel nenăscut şi preaînalt. Căci «Poporul care umbla întru întuneric», cel al neamurilor, «a văzut lumină mare şi celor ce şedeau în latura şi în umbra morţii lumină le-a răsărit» [279], Iisus Dumnezeu.

Aşadar, nici un creştin nu-i răspunde lui Celsus sau oricăruia din cei ce ponegresc Cuvîntul lui Dumnezeu, cînd întreabă: «Cum aş putea să-L cunosc pe Dumnezeu?» fiindcă fiecare Îl cunoaşte pe Dumnezeu în măsura în care poate el. Şi nici unul nu zice: *cum să aflu calea într-acolo?* Căci a auzit pe Cel ce zice: «Eu sînt Calea, Adevărul şi Viaţa» [280], şi a gustat, mergînd pe cale, folosul care iese din mersul pe cale. Şi nici un creştin nu-l va întreba pe Celsus: cum o să mi-L arăţi tu pe Dumnezeu?

LXVII

În cele spuse mai înainte de Celsus există totuşi şi un adevăr, şi anume că oricine i-a auzit cuvîntul şi a văzut că spusele lui sînt cuvinte ale întunericului va zice: într-adevăr tu îmi aduci întuneric în faţa ochilor. Aşa şi este! Celsus şi cei de un gînd cu el vor să aducă întuneric în faţa ochilor noştri. Dar, cu ajutorul luminii Cuvîntului, noi împrăştiem întunericul acestor învăţături nelegiuite. Şi orice creştin i-ar putea răspunde lui Celsus, care nu susţine idei limpezi şi convingătoare, în felul următor: Nu văd nimic limpede în cuvintele tale! Aşadar, Celsus este departe de a ne scoate din întuneric la lumină; el vrea, mai curînd, să ne mute de la lumină la întuneric, fiind convins că întunericul e lumină şi lumina întuneric. De aceea i se potriveşte frumosul citat din Isaia: «Vai de cei ce numesc întunericul lumină şi lumina întuneric!» [281]. Dar noi, cărora lumina ne-a deschis ochii sufletului, văzînd deosebirea dintre lumină şi întuneric, ne-am hotărît să rămînem cu orice chip în lumină şi nu vrem nicidecum să petrecem în întuneric. Iar «Lu-

279. *Ps.* 9, 2; *Matei* 4, 6.
280. *Ioan* 14, 6.
281. *Isaia* 5, 20.

mina cea adevărată» [282] fiind însufleţită, ştie cui trebuie să arate toate strălucirile Ei şi cui numai o rază din lumina Ei, fără să-i înfăţişeze deplina Ei strălucire, din pricina slăbiciunii care rămîne în ochii aceluia.

Dacă tot trebuie să vorbim despre o slăbiciune şi o vătămare a simţului vederii, atunci despre care ochi să spunem că pătimesc de această boală, dacă nu despre ochii omului stăpînit de necunoaşterea lui Dumnezeu, care fiind împiedicaţi de patimi nu văd adevărul? Creştinii nu cred nicidecum că vor fi orbiţi de învăţăturile lui Celsus sau ale vreunui alt om străin de creştinism. Cei care încep să-şi dea seama că au orbit de cînd urmează mulţimile de rătăciţi şi de păgîni, care se închină demonilor, aceia să se apropie de Cuvîntul care dă vedere ochilor, să se apropie asemenea săracilor şi orbilor care zăceau, pe vremea lui Iisus, pe lîngă drum şi care au fost vindecaţi de El, fiindcă strigau după El: «Fiul lui David, miluieşte-ne!» [283], şi atunci şi ei vor primi ochi noi şi buni, lucru pe care numai Dumnezeu Cuvîntul îl poate face.

LXVIII

De aceea, dacă ne-ar întreba Celsus: *«În ce chip credem noi că vom cunoaşte pe Dumnezeu şi cum vom ajunge să fim mîntuiţi de El?»* noi am răspunde: Logosul sau Cuvîntul lui Dumnezeu atunci cînd vine la cei care Îl caută şi Îl primesc, este în stare, după ce S-a descoperit pe Sine, să le facă cunoscut şi să le descopere pe Tatăl, Care era nevăzut înainte de venirea Cuvîntului. Şi cine altul poate să mîntuiască şi să povăţuiască sufletul omului spre Dumnezeul tuturor, decît numai Dumnezeu Cuvîntul? El «era la început la Dumnezeu» [284], dar din pricina celor care se lipiseră de trup şi deveniseră cu totul trupeşti, «S-a făcut trup» [285], ca să poată fi cuprins de cei ce nu-L puteau vedea, atunci cînd, în calitate de Cuvînt, era la Dumnezeu şi era Dumnezeu. Vorbindu-se oamenilor despre El «trupeşte», fiind propovăduit ca avînd trup, El cheamă la Sine pe cei ce sînt trupuri ca să-i facă mai întîi să se apropie de înfăţişarea trupească a Cuvîntului celui întrupat, iar după aceea să-i înalţe pînă la a-L vedea aşa cum era înainte de a Se fi făcut trup. Aşa că ei, văzînd că se ajutorează sufleteşte şi înălţîndu-se mai presus de iniţierea cea trupească, zic: «Chiar dacă am cunoscut pe Hristos după trup, acum nu-L mai cunoaştem după trup» [286]. Aşadar, El «S-a făcut trup» şi, făcîndu-Se trup, S-a sălăşluit printre noi, iar nu în afară

282. *I Ioan* 2, 8.
283. *Matei* 20, 31.
284. *Ioan* 1, 1.
285. *Ioan* 1, 14.
286. *II Cor.* 5, 16.

de noi. Locuind și fiind printre noi, El n-a rămas la prima Lui formă, ci, suindu-Se pe «muntele cel înalt, deosebi» plin de taină, ne-a arătat slăvita Sa față și strălucirea hainelor Lui. Și nu numai a hainelor Lui, ci și a legii duhovnicești, căci de aceea s-a arătat și Moise, care a fost văzut atunci împreună cu Iisus. Ne-a mai arătat și întreaga proorocie, care n-a murit după întruparea Lui, ci a fost înălțată la cer, simbolul ei fiind Ilie[287]. Cine privește astfel lucrurile, ar putea zice: «Am văzut slava Lui, slavă ca a Unuia-Născut din Tatăl, plin de har și de adevăr»[288]. Deci Celsus a plăsmuit cu simplitate cuvintele cu care el crede că noi vom răspunde la întrebarea lui: Cum credem că putem să-L cunoaștem pe Dumnezeu și să ne mîntuim prin El?

Cred că prin aceste cîteva cuvinte am răspuns la ambele întrebări.

LXIX

Privitor la cele afirmate mai sus Celsus spune că s-ar putea da un răspuns dacă am accepta următoarea presupunere: *«Fiind mare și greu de contemplat, Dumnezeu a pus pe propriul Său Duh într-un trup, asemănător cu al omului, și L-a trimis aici, pe pămînt, ca să putem să-L auzim și să luăm învățături de la El»*. Dar după credința noastră, Dumnezeu Creatorul și Tatăl tuturor nu este numai El singur mare, întrucît la această măreție a Lui El a făcut părtaș și pe Cel Unul-Născut, care este «mai întîi născut decît toată făptura», care fiind «chipul lui Dumnezeu Celui nevăzut»[289] să păstreze și ca măreție asemănarea cu chipul Tatălui, căci nu se putea să nu fie și chipul, ca să zic așa, de o desăvîrșire corespunzătoare cu a Dumnezeului celui nevăzut, dacă El n-ar fi înfățișat și chipul măreției Lui[290].

Mai mult, după noi Dumnezeu este nevăzut și prin faptul că nu este trup. Totuși, pentru cei care vor să-L contemple, El poate fi contemplat cu mintea și cu inima, desigur nu de orice inimă, ci numai de una curată[291], căci nu este îngăduit ca o inimă pîngărită să poată vedea pe Dumnezeu, ci această «vedere» trebuie să fie curată[292], după vrednicia

287. *Matei* 17, 1—3. Astfel mărturia pentru Iisus era deplină: Legea și proorocii (*Matei* 22, 20).
288. *Ioan* 1, 14.
289. *Col.* 1, 15.
290. O mărturie în plus despre egalitatea dintre Tatăl și Fiul. În schimb, exprimarea lui Origen e ezitantă. În unele locuri (aiciV, 39 și VIII, 14) el socotește pe Fiul ca «al doilea»!
291. *Matei* 5, 8.
292. Așadar prin inimă, iar nu prin ochi poate fi «văzut» Dumnezeu, zice Origen în alt loc; *De princip.* I, 1, 9 (în «P.S.B.», 8).

Aceluia care este curăţenia însăşi. Să acceptăm, dar, că Dumnezeu e greu de contemplat! Dar greu de contemplat nu este numai El singur, ci şi Fiul Său cel Unul-Născut al Lui, căci este greu de contemplat Dumnezeu Cuvîntul precum şi Înţelepciunea, întru care a făcut Dumnezeu toate [293]. În fond, cine poate să contemple unul cîte unul toate cele pe care le-a făcut Dumnezeu întru Înţelepciune, pe fiecare în parte? Dar nu pentru că Dumnezeu e greu de contemplat a fost trimis Fiul Său, ci L-a trimis ca să devină mai uşor de contemplat. Celsus, care nu înţelege acestea, zice ca din partea noastră: «Fiindcă este greu de contemplat, Dumnezeu introducînd Duhul Său într-un trup omenesc, L-a trimis jos, pe pămînt, ca astfel să putem să-L ascultăm şi să învăţăm de la El». Dar precum am arătat şi Fiul este greu de contemplat, pentru că este Dumnezeu Cuvîntul «prin Care toate s-au făcut şi Care S-a sălăşluit între noi» [294].

LXX

Dacă ar fi înţeles Celsus ce zicem noi despre Duhul lui Dumnezeu, anume că «Cei ce sînt mînaţi de Duhul lui Dumnezeu sînt fii ai lui Dumnezeu» [295], atunci n-ar fi spus, ca din partea noastră, că «Dumnezeu introducînd Duhul Său într-un trup, L-a trimis aici pe pămînt», întrucît Dumnezeu pururea împărtăşeşte din propriul Său Duh pe cei ce pot să-L primească. Duhul vine în cei vrednici, neştirbit şi neîmpărţit, căci, după credinţa noastră, Duhul nu este trup, după cum nu este trup nici focul, despre care se zice că seamănă cu Dumnezeu, cum spune citatul: «Dumnezeul nostru este foc mistuitor» [296]. Toate acestea sînt figuri de stil făcute pentru a arăta firea cea înţelegătoare, prin numiri comune şi materiale.

Şi precum atunci cînd păcatele sînt numite în Scriptură «lemne, fîn sau trestie», noi nu zicem că păcatele sînt materii, ci, cînd zicem că faptele bune sînt «aur, argint şi piatră scumpă» [297], nu susţinem că faptele bune ar fi corpuri; tot aşa, deşi se zice despre Dumnezeu că este foc care mistuie lemnele, fînul şi trestia şi întreaga substanţă a păcatului, noi nu gîndim despre Dumnezeu că este un trup. După cum atunci cînd se zice despre Dumnezeu că este «foc», nu gîndim că Dumnezeu ar fi un corp, tot aşa cînd zicem că este duh nu susţinem că este un corp, căci, spre deosebire de cele sensibile, Scriptura numeşte pe cele inteligibile *duhuri* şi duhovniceşti, aşa cum spune şi Pavel: «Dar des-

293. *Ps.* 103, 24.
294. *Ioan* 1, 14.
295. *Rom.* 8, 14.
296. *Deut.* 4, 24.
297. *Evr.* 12, 29

tolnicia noastră este de la Dumnezeu, Cel care ne-a învrednicit să fim slujitori ai Noului Testament, nu ai literei, ci ai duhului; pentru că litera ucide, iar duhul face viu»[298]. El a numit tîlcuirea sensibilă a Sfintelor Scripturi *literă,* iar pe cea inteligibilă *duh.*

Aşadar, tot acelaşi sens are şi citatul «Duh este Dumnezeu». Întrucît şi samaritenii şi evreii împlineau poruncile Legii atît trupeşte cît şi în mod figurat, Mîntuitorul a zis către samarineancă: «vine ceasul cînd nici pe muntele acesta, nici în Ierusalim nu vă veţi închina Tatălui. Duh este Dumnezeu şi cei ce I se închină trebuie să I se închine în duh şi în adevăr»[299]. Prin aceste cuvinte Mîntuitorul ne-a învăţat că lui Dumnezeu nu trebuie să I ne închinăm nici în trup, nici prin jertfe trupeşti, ci «în duh». Şi numai în măsura în care omul Îi dedică un cult în duh şi cuget, va putea fi înţeles Dumnezeu ca Duh. În acelaşi timp, închinarea adusă Tatălui nu trebuie s-o facem doar în chip figurat, ci «în adevăr». Iar adevărul «a venit prin Iisus Hristos»[300], după ce Legea a fost dată «prin Moise». Căci atunci «cînd ne întoarcem la Domnul» — iar, Domnul este duh — atunci «şi vălul se va ridica», acel văl despre care ştim că acoperea inima la citirea lui Moise[301].

LXXI

Ca unul care n-a înţeles învăţătura despre Duhul lui Dumnezeu, fiindcă «omul trupesc nu primeşte cele ale Duhului lui Dumnezeu, căci pentru el sînt nebunie şi nu poate să le înţeleagă, trebuind judecate duhovniceşte»[302], Celsus face, cu de la sine putere, această încheiere, crezînd că noi, *«susţinînd că Dumnezeu este Duh, nu ne deosebim întru nimic de stoicii elinilor, care declară că Dumnezeu este un Duh care pătrunde prin toate şi le cuprinde pe toate»*[303]. E drept că Dumnezeu cercetează toate şi poartă grijă de ele, pătrunzîndu-le, dar nu cum face acest lucru duhul stoicilor. Purtarea de grijă a lui Dumnezeu conţine în sine toate cele de care poartă El grijă şi pe care le cuprinde, dar nu în felul în care un corp material îşi deţine conţinutul său atunci cînd şi conţinutul tot corp este, ci purtarea de grijă a lui Dumnezeu cuprinde totul întocmai ca o putere divină care cuprinde tot ceea ce conţine[304].

Potrivit filosofiei Porticului sau stoicismului, care zice că primele începuturi sînt materiale şi de aceea crede că odată şi odată vor pieri

298. *II Cor.* 3, 3—6.
299. *Ioan* 4, 21 şi 24.
300. *Ioan* 1, 17.
301. *II Cor.* 3, 15—16.
302. *I Cor.* 2, 14.
303. Stoicismul era orientat în sens materialist-panteist atunci cînd susţinea că există doar materia şi forţa veşnică (Dumnezeu), care în fond se contopesc laolaltă.
304. Aceeaşi argumentare în IV, 5.

toate cîte sînt, pe baza acestui principiu el ar fi în stare să-l facă pieritor și pe Dumnezeu, Cel peste toate, dacă lucrul acesta nu li s-ar părea din cale afară de absurd [305].

În cuvîntul lui Dumnezeu, care Se coboară la oameni și la lucrurile cele mai mărunte, nu este nimic altceva decît un duh materializat, zic stoicii. Or, potrivit credinței noastre, noi încercăm să arătăm că sufletul cugetător este ceva mai de preț decît orice ființă trupească. Dumnezeu Cuvîntul este tot o ființă nevăzută și netrupească, iar nu materie. Prin El au fost făcute toate. El a venit în lume pentru ca toate să fie făcute prin El, nu numai omul singur, ci și ființele cele mai neînsemnate, care sînt sub oblăduirea naturii. N-au decît să dea foc Universului aderenții Porticului! Noi însă știm că nici o esență nematerială nu va arde și că nu vor fi mistuite în foc nici sufletul omului, nici substanța sau firea îngerilor, a scaunelor, a domniilor, a începătoriilor și a stăpîniilor.

LXXII

Ca unul care habar nu are ce este Duhul lui Dumnezeu, Celsus remarcă, fără nici un temei, următoarele: *Deoarece Fiul este un fel de duh venit de la Dumnezeu, dar născut cu trup omenesc, Fiul lui Dumnezeu nu ar putea fi nemuritor.* Se vede că Celsus confundă lucrurile, pretinzînd că unii creștini nu ar fi de acord că *Dumnezeu este duh, ci numai Fiul.* De aceea el crede că îi poate combate, spunînd: *Duhul nu are astfel de fire, care să poată dăinui în veci.* Aceasta este ca și cînd cineva, referindu-se la faptul că noi spunem că Dumnezeu e foc mistuitor, ar răspunde că focul nu-i de natură să dăinuiască în veci. Se vede că amicul nostru nu observă în ce sens zicem noi că «Dumnezeu este foc» [306], și nici ce fel de «materii» sînt cele pe care le mistuie acest foc. El mistuie păcatele și răutatea, fiindcă bunului Dumnezeu I se cuvine să ardă prin foc răutatea pedepselor, după ce fiecare om a dovedit prin luptă ce fel de luptător este [307].

Apoi iarăși pune de la el ceea ce noi nu zicem, și anume că: *Dumnezeu Își va fi luat Duhul înapoi la moartea lui Iisus. Iar drept urmare, Iisus n-a mai putut învia cu trupul, căci Dumnezeu nu Și-ar mai fi luat înapoi Duhul, pe care Îl dăduse odată, acum după ce El S-a întinat laolaltă cu firea trupului.* Ar fi absurd să răspundem la aceste cuvinte, care ni se pun în cîrcă fără nici un temei.

305. La fel în I, 21; IV, 14.
306. *Evr.* 12, 29.
307. A se vedea aceeași idee aici mai jos; IV, 13.

LXXIII

Apoi, învîrtindu-se parcă pe loc, după ce mai zice încă multe altele, Celsus ia în bătaie de joc naşterea unui Dumnezeu dintr-o fecioară, ponegrire la care i-am răspuns în alt loc[308], după puteri. Iată ce grăieşte Celsus : *«Dacă Dumnezeu a vrut să trimită un Duh în lume, ce nevoie avea să-L insufle în pîntecele unei femei? Căci El, Care a ştiut să facă mai înainte oameni, ar fi putut să creeze pentru acest Duh un trup special şi să nu-Şi vîre propriul Duh într-o astfel de întinăciune. În acest caz, dacă L-ar fi născut de-a dreptul de sus, Iisus ar fi fost crezut de toţi».* Celsus face această afirmaţie întrucît nu ştie ce însemnătate avea naşterea feciorelnică şi curată, fără de nici o stricăciune, a acelui trup care avea să slujească la mîntuirea oamenilor. Celsus, care citează învăţătura stoicilor şi se preface că n-a aflat părerea lor despre lucrurile indiferente, crede că firea dumnezeiască a fost coborîtă în întinare şi zice că a fost pîngărită cînd a intrat în trup de femeie, pînă să i se croiască un trup propriu, sau atunci cînd firea dumnezeiască a luat asupră-şi un trup. Celsus se aseamănă cu cei ce cred că razele soarelui se întinează în noroiul şi în corpurile puturoase prin care trec, şi nu rămîn curate dacă le întîlnesc.

Dar chiar şi dacă, după ipoteza lui Celsus, I s-ar fi plăsmuit lui Iisus un trup fără să fi avut nevoie să se fi născut, cei ce L-ar fi văzut n-ar fi crezut îndată că trupul nu este născut. Un obiect îl putem vedea şi fără să descoperim felul cum s-a format el. Astfel, în ipoteza că ar exista o miere care să nu fie de albine, n-ar putea nimeni să zică numai după gust şi văz că nu-i de albine. Tot aşa nici mierea de albine nu-şi arată simţurilor originea ei, ci numai experienţa arată că ea este de albine. După cum numai experienţa este cea care ne arată că vinul se face din struguri, cîtă vreme gustul ne dovedeşte totdeauna că vinul provine într-adevăr din struguri, tot astfel nici trupul sensibil nu arată originea existenţei lui. Aceasta se poate susţine şi despre corpurile cereşti, a căror existenţă şi strălucire le simţim prin văz. Dar simţurile nu ne dau de înţeles dacă corpurile cereşti sînt născute sau nenăscute. S-au emis diferite păreri şi despre originea corpurilor cereşti. Chiar şi cei ce zic că ele s-au născut, nu sînt de acord cu primirea felului în care s-au născut. Căci, deşi raţiunea este silită să recunoască faptul că corpurile cereşti s-au născut, simţurile nu dau de bănuit nimic despre felul în care s-au născut ele.

308. I, 32—35, 37.

LXXIV

Apoi Celsus repetă ceea ce spusese de multe ori despre învăţăturile lui Marcion, din care uneori citează exact, alteori le răstălmăceşte. Dar la acest lucru cred că nu trebuie nici să-i răspundem, nici să-l mustrăm. Apoi reia, după bunul său plac, argumentele pentru şi împotriva lui Marcion, spunînd că *aceste vorbe îl scapă de unele învinuiri, dar îl afundă în altele*. Iar cînd vrea să apere cuvîntul care zice că Iisus a fost vestit mai înainte de prooroci, ca să-l învinuiască pe Marcion şi pe cei ce ţin de el, Celsus declară pe faţă : *«cu ce s-ar putea dovedi că Iisus este Fiul lui Dumnezeu, după ce a fost aşa de greu pedepsit, dacă nu tocmai prin proorociile care au prevestit aceste suferinţe ?»*.

Apoi face ironii şi, precum îi este obiceiul, îşi bate joc de credinţa creştină, acuzîndu-ne că admitem *doi fii ai lui Dumnezeu, unul fiind fiul demiurgului, iar celălalt al dumnezeului lui Marcion*[309], spunînd mai departe că cei doi s-au luat la luptă ca nişte prepeliţe sau ca giganţii, strămoşi ai zeilor. Urmarea a fost că aceşti dumnezei fiind nefolositori din pricina bătrîneţii şi slabi de minte, nu mai sînt dispuşi să se lupte unii cu alţii, ci îi lasă pe fiii lor să se lupte între ei. Am ajuns să-i spunem şi noi lui Celsus ceea ce zicea el mai înainte[310] despre noi : care babă, cîntînd unui prunc ca să-l adoarmă, nu s-ar sfii să spună nişte basme ca cele pe care le spune el, în cartea întitulată «Discurs adevărat» ! Propriu-zis, el era dator să se împotrivească cu tărie unor astfel de învăţături ale lui Marcion. Or, în loc s-o facă, lasă la o parte chestiunea principală, iar în locul ei se ţine de glume şi face pe prostul, lăsîndu-ţi impresia că ar scrie nişte comedii şi niscaiva satire, ca şi cum nu şi-ar da seama că o astfel de tratare a subiectului contrazice tocmai planul său de a ne face să părăsim creştinismul şi să îmbrăţişăm credinţa lui. Dacă le-ar fi tratat cu mai multă seriozitate, poate că lucrarea sa ar fi fost mai convingătoare. Dar de vreme ce îşi bate joc, glumeşte şi face pe prostul, tocmai din lipsă de argumente serioase, pe care nici nu le spera, dar nici nu le cunoştea, vom spune că s-a împotmolit într-o adîncă nerozie.

LXXV

«Întrucît Duhul Sfînt era sălăşluit în trupul Lui, s-ar fi cuvenit ca cel puţin să fi întrecut pe toţi ceilalţi prin statură şi prin frumuseţe, prin forţă sau prin glas, sau măcar prin puterea de convingere a graiului. Pentru că era cu neputinţă ca Cel căruia I s-a hărăzit un trup cu

309. Potrivit cunoscutei concepţii a lui Marcion cei doi dumnezei (cel bun al Noului Testament şi cel rău, al Vechiului Testament) sînt cu totul străini unul de altul. Cf. II, 27 ; V, 54 ; VI, 52—53.

310. VI, 34.

mult mai dumnezeiesc decît celorlalte ființe să nu le depășească în nici un chip. Or, făptura trupească a lui Iisus nu numai că nu se ridica cu nimic deasupra alteia, ci se spune chiar că era mică, urîtă, grosolană».

Avem din nou impresia că atunci cînd vrea să ponegrească învățătura lui Iisus, Celsus recurge la citate din Scriptură, ca și cum el însuși ar fi unul din cei care cred în ele; acolo, însă, unde s-a văzut că tocmai Scripturile contrazic pe acuzator, el ne dă să înțelegem că nici nu le cunoaște.

Or, după părerea generală, chiar dacă Scripturile spun despre Iisus că nu era arătos la chip [311], totuși nu spun că El ar fi fost grosolan, cum afirmă Celsus, după cum nici n-avem vreun indiciu că ar fi fost mic de statură. Iată cum se exprimă proorocul Isaia atunci cînd vestește că nu va apărea într-o înfățișare falnică și nici de o frumusețe suprafirească: «Cine va crede ceea ce noi am auzit și brațul Domnului cui se va descoperi? Crescut-a înaintea Lui ca o odraslă și ca o rădăcină în pămînt uscat; nu avea nici chip, nici frumusețe, ca să ne uităm la El, și nici o înfățișare, ca să ne fie drag. Disprețuit era și cel din urmă dintre oameni» [312]. Se vede că Celsus a auzit de aceste cuvinte, pentru că le-a crezut favorabile ca să-l poată acuza. În schimb, el n-a dat atenție și altor cuvinte, celor din psalmul 44 și modului în care sînt rostite acolo: «încingîndu-Te cu sabia Ta, peste coapsa Ta, Puternice, cu frumusețea Ta și cu strălucirea Ta, încordează-Ți arcul, propășește și împărătește» [313].

LXXVI

Să zicem că n-a citit proorocia aceasta sau că a citit-o, dar a fost derutat de cei care o interpretează greșit, ca și cum psalmistul n-ar fi rostit nici o proorocie la adresa lui Iisus Hristos [314]. Dar, ce-ar spune de același citat folosit tocmai în Evanghelie, unde Însuși Iisus, după ce «a urcat într-un munte înalt», «S-a schimbat la față înaintea ucenicilor» [315] și S-a înfățișat în chip măreț într-un timp cînd s-au arătat și «Moise și Ilie» [316], vorbind despre plecarea Lui din lume, așa cum avea să se împlinească ea în Ierusalim. Doar zice unul din prooroci: «văzutu-L-am și n-avea nici chip, nici frumusețe» [317]. Însuși Celsus înțelege că această proorocie se referă la Iisus, cu toate acestea el rămîne orb cînd e vorba de tălmăcirea ei, și nu vede că, cu multe sute de ani îna-

311. Că Iisus ar fi fost lipsit de frumusețe fizică o spune, între alții, și Clement Alex. *Pedagogul* III, 2, 1.
312. *Is.* 53, 1—3.
313. *Ps.* 44, 4—5.
314. A se vedea despre părerile unor evrei cele spuse aici, în I, 55.
315. *Matei* 17, 1—13.
316. *Luca* 9, 30.
317. *Is.* 53, 2.

inte de naşterea Sa, tocmai înfăţişarea sub care va veni a fost tema unei proorocii, iar aceasta e o puternică dovadă că acest Iisus, cu toate că nu era prea frumos la arătare, este Însuşi Fiul lui Dumnezeu [318]. Întrucît vorbea şi un alt prooroc despre farmecul şi despre frumuseţea Lui, Celsus nu vrea să admită că această proorocie se referă la Iisus Hristos. Dacă s-ar putea confirma limpede din Evanghelie că «n-avea nici chip, nici frumuseţe, dispreţuit era şi cel din urmă dintre oameni», atunci ai înţelege că spusele lui Celsus nu sînt luate din profeţi, ci din Evanghelie. Dar, pentru că nici Evangheliile, nici apostolii nu afirmă că Iisus «n-avea nici chip, nici frumuseţe», iată-l silit să admită, pe faţă, că proorocia s-a realizat totuşi în (Iisus) Hristos, fapt care nu mai îngăduie nici o altă învinuire împotriva lui Iisus [319].

LXXVII

Să revenim la o afirmaţie a lui Celsus : *«întrucît Duhul Sfînt era sălăşluit în trupul Lui, s-ar fi căzut ca, în acest caz, să fi întrecut pe toţi ceilalţi prin statură sau prin glas, ori măcar prin puterea de convingere a graiului Său»*. Cum de nu vede el că superioritatea făpturii Sale tocmai prin aceea se deosebea de a altora, că ea îngăduia fiecăruia să se poată apropia de El, potrivit felului în care-L vedea fiecare ? Nu-i de mirare, aşadar, că materia, care prin firea sa e supusă schimbării, stricăciunii şi transformării, aşa cum vrea Creatorul, şi în stare de a primi orice calitate îi conferă Cel ce a plăsmuit-o, odată e în starea despre care s-a spus că «n-avea nici chip, nici frumuseţe», iar altădată e atît de măreaţă, de izbitoare şi de încîntătoare încît strălucitoarea ei frumuseţe face pe cei trei apostoli, care însoţiseră pe Iisus, să cadă cu faţa la pămînt [320]. Se va spune poate că acestea-s plăsmuiri care nu se deosebesc deloc de închipuiri, întocmai ca şi celelalte istorisiri ale minunilor lui Iisus [321]. La aceste lucruri s-a răspuns pe larg în paginile precedente [322].

Dar învăţătura are şi un înţeles mult mai adînc : ea ne spune că diferitele înfăţişări ale persoanei lui Iisus erau legate de firea Logosului dumnezeiesc, căci El nu Se arată mulţimii în acelaşi fel în care S-a arătat celor care au fost în stare să-L urmeze pînă pe piscul muntelui de care am vorbit. Pentru cei care sînt încă la poala muntelui şi care nu sînt pregătiţi încă să-l urce, Logosul «nu are nici chip, nici frumu-

318. Între altele a se vedea G. Sotiriu : Χριστὸς ἐν τῇ τέχνῃ, Atena, 1914.
319. Iisus a fost totuşi Fiul lui Dumnezeu «Cel prezis» de prooroci, indiferent dacă a fost urît sau frumos. C. *Cels* I, 48 ; II, 64 ; IV, 16.
320. *Matei* 17, 6.
321. Aceeaşi idee în V, 57.
322. I, 42 ; 63.

sete», întrucît pentru ei înfățișarea Lui e vrednică de plîns și mult mai prejos decît L-ar fi putut arăta graiurile omenești, pe care unii i-au numit «fii ai oamenilor». Căci, pe bună dreptate, s-ar putea spune că discursurile filosofilor, care sînt și ele niște «fii ai oamenilor», par mult mai împodobite decît Cuvîntul lui Dumnezeu, care a fost propovăduit mulțimilor, cuvînt care într-un fel pare chiar o «nebunie a propovăduirii» [323]. Iar din pricina acestei nebunii aparente a propovăduirii, cei ce se opresc în contemplarea lor numai la atîta, zic: «ne-am uitat la El și nu avea nici chip, nici frumusețe». Totuși, celor care Îl urmează și care au primit putere să-L însoțească, chiar și pe «muntele cel înalt», li Se arată într-un chip mai dumnezeiesc. Ca și Petru altădată, aceștia văd în această arătare Biserica zidită de Logosul dumnezeiesc, o lucrare atît de închegată încît «nici porțile iadului nu o vor putea birui» [324], iar aceasta pentru că a fost înălțată de Însuși Cuvîntul «din porțile morții», pentru ca «să vestească toate laudele Domnului în porțile fiicei Sionului» [325]. Iar dacă există și din aceia care-și datorează nașterea unor cuvinte spuse cu glas puternic, se știe că aceștia nu au nevoie nici de tunet duhovnicesc.

Dar de unde să înțeleagă Celsus și vrăjmașii Cuvîntului dumnezeiesc, atunci cînd nu examinează învățăturile creștine cu dragoste de adevăr, ce sens ascuns au diferitele înfățișări în care S-a arătat Iisus, la care aș adăuga și semnificația diferitelor etape din viața Sa și ceea ce a săvîrșit înainte și după învierea din morți?

LXXVIII

Celsus continuă așa: «*Dacă, din capul locului, Dumnezeu ar fi avut de gînd să mîntuiască de rele neamul omenesc, întocmai ca un alt Zeus care s-a trezit dintr-un somn lung, de ce a mai trimis pe acest Duh, despre Care voi spuneți că L-a trimis numai într-un singur colț de pe pămînt? S-ar fi cuvenit ca El să insufle duh de viață în cît mai multe trupuri, pe care să le fi trimis peste tot pămîntul. Dar poetul comic, ca să facă lumea să rîdă în teatru, a scris că Zeus, trezindu-se din somn, l-a trimis pe Hermes la atenieni și la spartani. Dar tu, creștine, nu crezi că te-ai făcut și mai de rîs, trimițînd pe Fiul lui Dumnezeu tocmai la evrei?*». Iată și aici neseriozitatea lui Celsus, care, într-un mod contrar filosofiei, aduce vorba despre glumele unui poet comic și aseamănă pe Dumnezeul nostru, Creatorul universului, cu cel care în comedie, trezindu-se din somn îl trimite pe Hermes. După cum am spus și

323. *I Cor.* 1, 21.
324. *Matei* 16, 18.
325. *Ps.* 9, 14.

mai înainte, ca răspuns la acestea, Dumnezeu n-a trimis pe Iisus la oameni, ca trezit dintr-un somn lung; ci Iisus a împlinit acum, pentru pricini binecuvîntate, întreaga iconomie a întrupării [326], fiind din veci binefăcătorul neamului omenesc, căci pentru oameni nu se săvîrşeşte nici o faptă bună, decît dacă Cuvîntul lui Dumnezeu Se sălăşluieşte în sufletele celor care au putut primi asemenea lucrări ale Cuvîntului dumnezeiesc, pentru un timp oricît de scurt.

Iar venirea lui Iisus, care pare că a avut loc «într-un colţ uitat de lume», a avut un rost mare, fiindcă, de vreme ce fusese proorocit, El trebuia să vină la cei ce aflaseră că există un singur Dumnezeu şi care citiseră pe proorocii Săi şi aflaseră despre Hristos cel propovăduit de aceştia. El trebuia să vină la vremea în care învăţătura Lui avea să se reverse dintr-un colţ al pămîntului în toată lumea.

LXXIX

De aceea nu a fost nevoie să fie pretutindeni multe trupuri şi multe duhuri, asemenea lui Iisus, pentru ca tot pămîntul locuit de oameni să fie luminat de Cuvîntul lui Dumnezeu, căci a fost de ajuns ca acest unic Cuvînt, răsărind ca un «soare al dreptăţii» [327], să trimită din Iudeea razele Sale, care au ajuns la sufletul celor care voiau să-L primească. Vrea cineva să vadă o mulţime de trupuri pline de duh dumnezeiesc, care, asemenea acelui singur Hristos, slujesc mîntuirii obşteşti a oamenilor ? — să se gîndească atunci la cei care trăiesc în cuget bun şi viaţă dreaptă, predînd poporului învăţătura lui Iisus. Şi ei sînt numiţi de Sfintele Scripturi Hristoşi (adică unşi) : «nu vă atingeţi de unşii Mei şi nu vicleniţi împotriva proorocilor Mei» [328].

Căci, precum vi s-a spus că «vine antihrist», tot aşa am fost înştiinţaţi că «în lume sînt mulţi antihrişti» [329]; tot aşa, ştiind noi că Hristos a venit, observăm că, prin El, au apărut în lume mulţi Hristoşi, care, ca şi Dînsul, «au iubit dreptatea şi au urît fărădelegea», iar pentru aceasta i-a «uns» şi pe ei «Dumnezeul lui Hristos cu untdelemnul bucuriei» [330]. Dar Iisus, «iubind dreptatea şi urînd fărădelegea», mai mult decît «părtaşii Săi», a primit începutul ungerii şi, ca să zic aşa, întreaga ungere cu untdelemnul bucuriei. Iar «părtaşii Săi» au parte de această ungere, fiecare pe cît poate. Şi de aceea, fiindcă «Hristos este cap Bisericii» [331],

326. «Iconomia întrupării», o imagine centrală a întregii lucrări de mîntuire.
327. *Mal.* 4, 2.
328. *Ps.* 104, 15.
329. *I Ioan* 2, 18.
330. *Ps.* 44, 8; *Evr.* 1, 9.
331. *Col.* 1, 18.

aşa că Hristos şi Biserica sînt un singur trup, «mirul de pe cap» s-a coborît «pe barba lui Aaron». Aaron este simbolul bărbatului desăvîrşit şi mirul a ajuns jos «pînă la marginea veşmintelor lui» [332].

Acestea le-am dat ca răspuns la afirmaţia neserioasă a lui Celsus că «la fel ar fi trebuit să însufleţească Dumnezeu multe trupuri şi să le trimită prin toată lumea». Dar poetul comic l-a făcut pe Zeus cel adormit să se trezească şi să trimită pe Hermes la elini cu scopul de a stîrni rîsul spectatorilor. Dimpotrivă, raţiunea ştie că firea dumnezeiască nu doarme şi ne învaţă că Dumnezeu cîrmuieşte treburile lumii după cum cere buna chibzuială. Nu este de mirare că, dacă judecăţile lui Dumnezeu fiind mari şi cu anevoie de lămurit, sufletele «neînvăţate» se rătăcesc [333], şi Celsus împreună cu ele. Nu este nimic de rîs în faptul că Fiul lui Dumnezeu a fost trimis la evrei, căci la ei au fost şi proorocii. Trebuia ca, începînd de acolo, în chip trupesc, Cuvîntul să răsară cu duh şi putere lumii sufletelor, care nu mai voia să fie lipsită de Dumnezeu.

LXXX

După acestea Celsus găseşte de cuviinţă să zică: *«La început popoarele cele mai insuflate de Dumnezeu au fost caldeenii»*. De la aceştia s-a răspîndit în lume amăgirea cu horoscoapele. Dar şi pe magi îi pune Celsus în rîndul celor mai insuflate popoare: [334] de la ei a venit şi la celelalte popoare magia cu nume asemănător poporului. Magia a fost spre stricarea şi pierderea popoarelor. Rătăciţi sînt şi egiptenii, după cum am mai spus şi după cele relatate de Celsus, fiindcă în jurul templelor au curţi sfinte şi vrednice de respect, dar înlăuntrul templelor nu au nimic altceva decît maimuţe, crocodili, capre, aspide sau alte animale [335]. Aşa a găsit cu cale Celsus să spună că şi *poporul egiptean a fost foarte insuflat de Dumnezeu şi a fost insuflat dintru început* [336] — poate fiindcă dintru început egiptenii s-au războit cu evreii. Chiar şi perşii, care se însoară cu mamele şi se împreună cu fetele lor, i se par lui Celsus un popor insuflat [337]. Ba şi indienii, despre care a spus mai înainte că unii mănîncă chiar carne de om, i se par insuflaţi de Dumnezeu [338]. Dar despre *evrei*, mai cu seamă despre cei din vechime, care nu au comis nici una din toate aceste nelegiuiri, Celsus declară nu numai că *nu sînt insuflaţi, ci şi că vor pieri curînd* [339]. El zice aşa despre evrei,

332. *Ps.* 132, 2.
333. *Înţ. Sol.* 17, 1.
334. Aceeaşi confuzie de mai înainte, de a crede că magii sînt un popor!
335. Cf. III, 17.
336. Cum s-a afirmat şi mai sus: I, 14.
337. Cum s-a spus mai sus: V, 27.
338. Vezi la V, 34.
339. VIII, 69.

cum ar zice un ghicitor la întîmplare, fără să fi cercetat iconomia lui Dumnezeu privitoare la evrei, nici organizarea lor politică înaltă din vechime. Celsus nu înţelege în ce mod, prin căderea evreilor, a venit mîntuirea pentru neamuri. Nu înţelege în ce fel «căderea lor a fost bogăţia lumii» şi micşorarea lor «bogăţie neamurilor» [340], pînă cînd toate neamurile vor intra, iar deodată cu acest «toate», pe care Celsus nu-l pricepe, să fie mîntuit şi Israelul.

LXXXI

Nu ştiu cum zice Celsus despre *Dumnezeu că, fiind atotştiutor, nu ştie că trimite pe Fiul Său la nişte oameni răi şi păcătoşi, care Îl vor pedepsi.* Mi se pare că Celsus face uitată dinadins învăţătura creştină, care zice că proorocii lui Dumnezeu au prezis prin Duhul Sfînt toate patimile lui Iisus Hristos. Concluzia care se poate trage din toate aceste proorociri nu este că Dumnezeu nu ştia că trimite pe Fiul Său la oameni răi şi păcătoşi şi că ei Îl vor pedepsi. Celsus adaugă îndată că noi ne apărăm învăţătura deoarece *patimile Lui au fost prezise de mult* [341].

Dar fiindcă şi cea de-a şasea carte are de acum un cuprins destul de mare, voi începe, cu ajutorul lui Dumnezeu, pe a şaptea.

În volumul al şaptelea Celsus crede că răspunde la afirmaţia noastră din care reiese că toate întîmplările privitoare la Iisus au fost prezise de prooroci. Materialul este vast şi cere discuţii lungi. Noi n-am vrea să întrerupem volumul, fiind siliţi de lungimea lui, nici să-l lungim prea mult, ca să nu fie nevoie să-l întrerupem. Dacă n-am întrerupe aici expunerea, volumul al şaselea ar fi peste măsură de lung. Aşa că îl începem pe al şaptelea.

340. *Rom.* 11, 12; 25, 26.
341. Aceeaşi afirmaţie la VII, 2.

CARTEA A ŞAPTEA

I

În primele şase cărţi am căutat, pe cît mi-a stat în putinţă, sfinţite frate Ambrozie, să resping învinuirile aduse de Celsus împotriva creştinilor şi pe cît am putut n-am lăsat necercetate şi neexaminate pe nici unele, dîndu-le răspunsul cuvenit. Acum, cînd pornesc la cea de a şaptea carte, invocînd ajutorul lui Dumnezeu, prin mijlocirea aceluiaşi Iisus Hristos, împotriva Căruia îndreptează Celsus defăimările şi atacurile sale, dar Care e şi Adevărul însuşi, ne rugăm ca El să găsească în inimile noastre temeiuri care să înfrîngă minciuna, aşa cum zice şi rugăciunea proorocului : «Cu adevărul Tău îi vei pierde pe ei» [1], adică să nimicească învinuirile aduse împotriva adevărului, pentru că, în fond, pe ele le nimiceşte adevărul lui Dumnezeu, ca, odată ce aceşti vrăjmaşi vor fi nimiciţi, toţi creştinii scăpaţi de orice ispită să poată împlini ceea ce spune psalmistul mai departe : «De bună voie voi jertfi Ţie, Doamne» [2], aducînd Domnului Celui peste toate jertfă cuvîntătoare, iar nu din cele fumegînde.

II

De acum planul lui Celsus e să atace învăţătura noastră, care spune că proorocii au vestit mai dinainte toate cele ce aveau să I se întîmple lui Iisus Hristos. Mai întîi, înseşi principiile de la care el pleacă sînt de condamnat : anume că cei care acceptă alt Dumnezeu în afară de Cel pe care-L cinstesc iudeii n-ar fi în stare să răspundă la nici una din obiecţiunile lui, iar noi, creştinii, care am păstrat pe acelaşi Dumnezeu ca şi ei, am căuta să ne referim, în apărarea noastră, tot la cele spuse de prooroci despre Hristos. Iată cum se exprimă Celsus : *«Să vedem ce scuză îşi găsesc. Cei care cinstesc alt Dumnezeu decît ei nu le-ar putea veni cu nimic în ajutor ; în schimb, cei care se închină aceluiaşi Dumnezeu, ca şi iudeii, vor avea drept să repete, ca şi aceia, aceeaşi frază : «aceea şi aceea trebuia să se întîmple cu Iisus, pentru că totul fusese*

1. *Ps.* 53, 5.
2. *Ps.* 53, 6.

prezis de mai înainte»[3]. Răspunsul nostru este că obiecțiunile aduse pînă acum de Celsus în legătură cu Iisus și cu creștinii sînt atît de slabe încît și cei care se închină în mod greșit unui alt Dumnezeu ar putea combate foarte ușor afirmațiile vrăjmașului nostru. Și dacă n-ar fi cu totul absurd să spunem ceva ce ar putea scuza pînă și pe cei slabi să primească astfel de învățături rătăcite, aș fi dat eu însumi acest răspuns, ca să conving că este mincinoasă afirmația că cei care cred în alt Dumnezeu nu au nici o apărare contra criticilor lui Celsus. Dar trebuie să ne mărginim la apărarea proorociilor, urmărind cele spuse înainte[4].

III

Iată cum vorbește Celsus despre noi : *«Despre proorocirile făcute de Pytia, de profetesele din Dodona, de zeii lui Claros al Branchizilor, a celor din templul lui Jupiter de la Amon și de numeroși alți prezicători*[5]*, creștinii spun că n-au nici o valoare, cu toate că, la drept vorbind, se poate spune că prin ele a fost colonizat întreg pămîntul. În același timp, cele prezise în sînul poporului evreu, conform tradițiilor lor, reale sau mai puțin reale, după un obicei pe care și azi îl putem urmări încă la oamenii din Fenicia și Palestina, sînt socotite de ei ca ceva mai presus de fire și neschimbabile»*.

Cît privește oracolele amintite, observăm că chiar și numai din Aristotel și din alte scrieri ale peripateticilor[6] s-ar putea scoate o mulțime de argumente prin care s-ar putea răsturna vaza prezicerilor Pytiei și ale altor oracole. Dar chiar și din scrierile lui Epicur și ale altor ucenici de ai lui s-ar putea dovedi că pînă și elinii resping oracolele primite și admirate altă dată pe întreg teritoriul Eladei.

Dar, hai să zicem că răspunsurile Pytiei și ale altor oracole nu sînt simple plăsmuiri ale unor oameni, care se pretind inspirați de zei. Să vedem dacă nu cumva chiar în acest caz, la cercetarea sinceră a faptelor, nu se va putea dovedi că, și dacă am accepta aceste oracole, totuși nu putem fi siliți să recunoaștem că anumiți zei le-ar fi săvîrșit. Dimpotrivă, avem de-a face cu niște demoni răi și cu niște duhuri vrăjmașe oamenilor, care împiedică sufletul să se înalțe, să pășească pe drumul virtuții și să refacă din nou evlavia curată față de Dumnezeu. Cît despre profeteasa Pytia, ale cărei oracole cred că întrec pe oricare altele, se istorisește că atunci cînd profeteasa lui Apollon se așeza cu

3. VI, 81.
4. I, 35—37 ; II, 28—29 ; III, 2—2 ; VI, 19—21.
5. Delfi, Dodona (în Epir), Amon (Libia) erau cele mai cunoscute oracole.
6. Aici, mai sus : I, 21—24.

picioarele depărtate, lîngă peştera Castaliei, un duh oarecare intra în mădularul ei genital, iar cînd ea simţea că e dominată de el grăia cuvintele pe care lumea le socotea sfinte şi dumnezeieşti [7]. Oare nu reiese şi de aici dovada necurăţiei şi păcătoşeniei acestui duh? El intră în sufletul profetesei nu prin porii nevăzuţi şi nebănuiţi, care sînt cu mult mai curaţi decît mădularul ei femeiesc, ci prin ceea ce nu îi este îngăduit omului cinstit nici măcar să privească, dar să-l pipăie? Şi aceasta nu o dată sau de două ori (ceea ce, treacă meargă, s-ar mai putea trece cu vederea), ci de atîtea ori de cîte ori se crede că profeteasa se află sub inspiraţia lui Apollon.

În orice caz, căderea în extaz şi în frenezie a acestei pretinse profetese, care ajunge pînă într-acolo încît îşi pierde conştiinţa de sine, nu poate fi opera unui Duh dumnezeiesc, ci o astfel de persoană ar trebui să primească mai mult Duh Sfînt decît oricare altele, care ajung să proorocească, iar pentru aceasta trebuie să ducă, în vorbe şi fapte, o viaţă cinstită şi după legile firii, care i-ar fi şi ei chiar de cel mai mare folos şi ajutor, spre a putea avea vederea minţii cît mai pătrunzătoare în clipa în care divinitatea se uneşte cu ea.

IV

Deducem, aşadar, din spusele Sfintelor Scripturi, că fiind luminaţi de Duhul dumnezeiesc, în măsura în care era nevoie, proorocii evreilor au fost cei dintîi care se bucurau de venirea în ei a Duhului Celui de sus, în aşa fel încît întîlnirea, ca să zic aşa, dintre sufletul lor, pe de o parte, şi ceea ce numim Duh Sfînt, pe de altă parte, le făcea mintea mai pătrunzătoare, iar sufletul mai curat, trupul nemaifăcîndu-le nici o piedică spre strădaniile virtuoase, întrucît ajunsese, aşa-zicînd, să fie «mort păcatului», căci, potrivit credinţei noastre, Duhul cel dumnezeiesc nimiceşte dorinţele cărnii, întrucît «dorinţa cărnii este vrăjmăşie împotriva lui Dumnezeu» [8].

Dacă Pytia cade în extaz şi-şi pierde conştiinţa în clipa în care prezice, atunci ce alt fel de duh poate fi acela care îi întunecă mintea şi puterea de cugetare decît demonii care sînt alungaţi din creştinii cei îndrăciţi, desigur nu cu ajutorul cine ştie cărui procedeu magic-vrăjitoresc, ci numai prin rugăciune, prin simple formule de blestem uşor de înţeles pînă şi celui mai modest dintre oameni? De regulă, astfel de cazuri se petrec tocmai între oamenii mai simpli, căci prin puterea harului pe care o are cuvîntul lui Hristos se biruiesc ticălo-

7. Fapt istorisit şi de Sfîntul Ioan Hrisostom în *Omil. 29 la I Corinteni*, Migne, P. G., 61, 242.
8. *Rom.* 8, 6—7.

şia şi neputinţa demonilor; iar pentru biruirea şi alungarea din sufletul şi din trupul omului nu trebuie să ne gîndim numaidecît la oameni savanţi care-i pot formula ştiinţific temeiurile credinţei.

V

De fapt, nu numai creştinii şi evreii, ci şi elinii şi barbarii cred că sufletul omului trăieşte şi continuă să vieţuiască şi după ce el s-a despărţit de trup, aceasta întrucît chiar şi raţiunea dovedeşte că sufletul curat şi «neîngreuiat»[9] de greutatea de plumb a păcatului se înalţă pînă la tărîmurile «trupurilor» mai curate şi mai subţiate, lăsînd jos, pe pămînt, trupurile greoaie şi necurăţiile lor; dimpotrivă sufletul său, care este atras spre pămînt de păcate în aşa fel încît nu-şi mai poate trage nici răsuflarea, rătăceşte prin lume, pierdut şi fără rost, unul învîrtindu-se printre morminte, unde se văd «fantomele» sufletelor sub formă de umbră[10], pe cînd altul rămîne legat pur şi simplu numai de dulceţile pămîntului. Ce fel de fire va trebui să spunem că au astfel de duhuri, care veacuri de-a rîndul rămîn, ca să zic aşa, legate de anumite case şi locuri, fie în urma unor vrăji[11] oarecare, fie din pricina răutăţii lor? Desigur, mintea ne obligă să spunem că astfel de duhuri sînt nişte fiinţe rele, întrucît folosesc puterea lor de presimţire în scopul amăgirii oamenilor şi a întoarcerii lor de la închinarea corectă faţă de Dumnezeu. Că aşa stau lucrurile se dovedeşte prin faptul că ei îşi îmbuibă trupul cu fumul jertfelor, al vărsărilor de sînge şi cu aburii arderilor de tot[12], hrănindu-şi trupul numai cu astfel de mîncăruri fără de care îşi închipuie că n-ar putea trăi, întocmai ca nişte oameni decăzuţi, care nu simt nici o plăcere pentru viaţa curată, eliberată de trup şi de poftele lui, ci se lasă robiţi numai vieţii pămînteşti.

Dacă Apollon din Delfi ar fi zeul în care ar trebui să creadă elinii, atunci pe cine ar fi trebuit să şi-l aleagă de prooroc dacă nu pe vreun înţelept sau, în lipsa acestuia, pe vreun om cu viaţă îmbunătăţită? De ce n-ar fi ales ca prooroc mai curînd un bărbat decît o femeie? Dar şi dacă s-ar admite că ei ar fi preferat pe cineva de sex feminin, pentru că ei nu puteau concepe plăcere fără pîntece de femeie, în cazul acesta de ce n-ar fi trebuit să aleagă mai curînd o fecioară decît o femeie, ca tălmaci al voii lor?

---

9. *II Cor.* 5, 4.
10. Platon, *Fedon* 81, trad. C. Papacostea, Bucureşti, 1921, p. 103.
11. III, 34; V, 38.
12. III, 28.

VI

Totuşi nu! Acest zeu, Apollon pitianul, cel atît de cinstit de elini, n-a atribuit nici unui înţelept şi nici măcar unui bărbat cinstea pe care ei o preţuiesc atît de mult. Iar dintre femei n-au ales o fecioară şi nici o femeie formată în tradiţia filosofiei, ci au ales tocmai o femeie din cele mai comune [13]. Poate că cei mai buni dintre bărbaţi ar fi fost prea buni pentru ca să le fi încredinţat lor cuvintele lui inspirate. În plus, dacă, într-adevăr, el ar fi fost zeul lor, atunci ar fi trebuit să facă uz de preştiinţă, pentru ca să înceapă, dacă mă pot exprima astfel, întoarcerea, vindecarea, schimbarea [14] morală a oamenilor. Dar istoria nu ne-a păstrat de la el nimic asemănător, ci chiar şi cînd a vorbit despre Socrate că a fost cel mai înţelept dintre toţi vieţuitorii, el i-a micşorat elogiul, adăugînd şi numele lui Sofocle şi al lui Euripide, zicînd: «Şi Sofocle a fost un înţelept, dar Euripide a fost un înţelept şi mai mare» [15].

Or, dacă Celsus recunoaşte că Socrate e superior pînă şi poeţilor tragici, care totuşi erau socotiţi de el ca oameni înţelepţi, prin aceea că discută, pe un preţ modest, pe scenă şi în orchestră, provocînd în ochii spectatorilor fie lacrimi şi plînsete, fie rîsete nepoliticoase (căci acesta-i scopul dramei satirice), în schimb el nu pune îndeajuns în valoare vrednicia filosofiei şi a adevărului şi poate nici lauda pe care o merită această vrednicie. Sau poate că va fi declarat pe Socrate ca cel mai înţelept dintre muritori, nu atît pentru filosofia sa, cît pentru grăsimile jertfelor pe care el le-a ars în cinstea lui şi a celorlalţi demoni [16], căci se vede că mai curînd prin aducerea acestor jertfe decît prin acte virtuoase se fac ascultate dorinţele multora! De aici vine şi faptul că Homer, cel mai distins dintre poeţi, atunci cînd descrie ce se întîmplă de regulă în viaţa oamenilor, explicînd motivele principale pentru care demonii împlinesc dorinţele celor ce aduc jertfe, ne-a prezentat pe Hriseida, care dobîndeşte prin cîteva ghirlande de flori şi prin cîţiva muşchi de taur şi de capră ceea ce ceruse în favorul fiicei sale împotriva elinilor; urmarea a fost că moartea i-a silit pe aceştia s-o redea pe Hriseida [17]. Iar eu îmi amintesc că am citit în cartea unui pitagoreu, care expunea doctrinele exprimate simbolic de poet, că ruga

13. Diodor, Sic. *Istorii*, 15, 26 relatează că după ce fusese violată o fecioară s-a introdus obiceiul ca profeteasa de la Delfi să fie o bătrînă de 50 ani, dar în haină tînără.

14. Desigur că pentru creştini, întoarcerea trebuie să fie şi o participare divină VII, 17; VIII, 64.

15. La care Suidas adaugă: «Socrate e cu mult mai înţelept decît toţi» (Citat după M. Borret, *op. cit.*, IV, 27).

16. A se vedea VI, 4.

17. Homer, *Iliada*, T, 34—43 (ed. Murnu, p. 30—31).

Hriseidei către Apollon şi moartea trimisă de acesta în rîndurile aheilor arată că Homer avea cunoştinţă de existenţa unor demoni răi, care se lăsau atraşi de aburii jertfelor grase, răzbunîndu-se astfel pe urma acestor jertfe prin pierderea altor oameni, dacă li se cerea.

Dar şi Jupiter, «neînduplecatul stăpîn al Dodonei» cu întregul lui cortegiu de profeţi, «care se culcă pe jos cu picioare-n veci neläute» [18], a renunţat la sexul bărbătesc pentru profeţie şi se foloseşte de preotesele Dodonei, după cum ne-a arătat-o însuşi Celsus. Şi s-ar putea să fi existat şi la Claros [19] un astfel de oracol, după cum ceva similar există şi la poporul Branchizilor [20] şi un altul în templul din Amon, ca şi în tot locul unde se făceau preziceri. În cazul acesta cum să spui că acolo ar fi vorba de zei adevăraţi, iar nu de nişte simpli demoni?

VII

Dintre proorocii iudeilor unii erau înţelepţi chiar şi înainte de a fi primit darul proorociei şi inspiraţia divină, ca unii care au fost aleşi de Providenţa dumnezeiască spre a primi Duh dumnezeiesc şi a mijloci descoperirile şi proorociile ce li se împărtăşiseră pe temeiul unei vieţuiri pilduitor de statornice şi de neîntrecute, precum şi a unei libertăţi şi stăruinţe neclintite în faţa primejdiilor şi chiar a morţii [21]. Dealtfel şi cugetul ne-o spune că aşa trebuia să fie nişte prooroci ai Dumnezeului Celui mai presus de toate, încît faţă de ei liniştea netulburată a unui Antistene, a lui Crates ori a lui Diogene s-au dovedit simple jocuri copilăreşti [22], căci, pentru rîvna lor faţă de adevăr şi pentru libertatea cu care certau pe păcătoşi, ei «au fost ucişi cu pietre, au fost puşi la cazne, au fost tăiaţi cu fierăstrăul, au murit ucişi cu sabia, au pribegit în piei de oaie şi în piei de capră, lipsiţi, strîmtoraţi, rău primiţi, rătăcind în pustii, în munţi, în peşteri, şi în crăpăturile pămîntului, ei, de care lumea nu era vrednică» [23], ca unii care nu priveau la cele ce se văd, ci tot timpul doar la Dumnezeu şi la cele ce nu se văd, «pentru că cele ce se văd sînt trecătoare, iar cele ce nu se văd sînt veşnice» [24].

Viaţa fiecăruia din aceşti prooroci e descrisă în Scriptură, de aceea, pentru moment, este îndeajuns dacă amintim despre viaţa lui Moise, ale cărui proorocii se cuprind în însuşi textul Legii, apoi de a

18. Homer, *Iliada*, XVI, 226—227 (ed. Murnu, p. 303).
19. Oracol în insulele ionice.
20. Popor în vestul Asiei Mici, cu oracol lîngă Milet.
21. Origen, *Omilii la Ieremia*, XV, 1, în «P.S.B.», 6, p. 414.
22. Antistene, ucenic al lui Socrate, întemeietor al şcolii cinice, dascăl al lui Diogene; Crates e ucenic al lui Diogene.
23. *Evr.* 11, 37—38.
24. *II Cor.* 4, 18.

lui Ieremia, despre care ne istorisește cartea care-i poartă numele, precum și a lui Isaia, care a umblat «gol și desculț vreme de trei ani»[25], întrecînd orice măsură a ascezei. Dar să ne mai gîndim și la viața plină de tărie pe care au dus-o Daniel și prietenii săi, despre care citim că aveau obiceiul să nu bea decît apă, iar în privința mîncării se abțineau în mod deplin de la carne hrănindu-se numai cu legume[26]. Și dacă poți, adu-ți aminte că, cu mult înainte de ei, Noe a ajuns să proorocească cum că Isaac va da o binecuvîntare profetică fiului său, iar Iacob a putut spune către toți fiii săi: «veniți să vă spun ce are să fie cu voi în zilele cele de apoi»[27].

Aceștia și foarte mulți alții au proorocit în numele lui Dumnezeu și au prezis cele ce aveau să se întîmple cu Iisus Hristos. De aceea noi nu punem nici un preț pe prezicerile făcute de Pytia; pe preotesele din Dodona, pe zeul Apollon din Claros al Branchizilor, pe templul din Amon și pe mai știu eu care prezicător mincinos, dimpotrivă, admirăm proorociile făcute de proorocii iudeilor, întrucît vedem că viața lor plină de tărie, de statornicie și de sfințenie era vrednică de Duhul lui Dumnezeu, care proorocește într-un chip nou și care n-are nimic comun cu ghicitorile demonilor.

VIII

Dealtfel nu pricep de ce la cuvintele sale «cît despre cele ce au fost proorocite de proorocii iudei, după obiceiul și gustul acelei țări», Celsus a ținut să mai adauge și cuvintele: «dacă au fost sau n-au fost realmente proorocite», ca și cum, în necredința sa, ar fi vrut să spună că este posibil ca ele nici să nu fi fost pronunțate, ci au fost scrise lucruri care n-ar fi fost spuse! Se vede că el nu cunoștea datele respective și nu știa că, vestind acele lucruri, proorocii anunțaseră cu mulți ani înainte și venirea lui Hristos. Cu scopul de a micșora vrednicia vechilor prooroci, Celsus ține să mai adauge că ei «făceau acest lucru după moda care se practică și azi în Fenicia și în Palestina». În schimb, nu se exprimă clar dacă se referă aici la oameni străini de învățătura iudeilor și creștinilor, sau la oameni care proorocesc după moda evreiască în stilul proorocilor. Dar orice ar fi vrut să spună prin acele cuvinte, tot minciuni a spus. Căci nicicînd n-a făcut ceva similar vreunul din cei care nu țin de credința noastră, după cum despre nici unul dintre proorocii care au apărut în timpurile mai recente, deci după venirea lui Hristos, nu ne spune istoria ceva asemănător.

25. *Is.* 20, 2—3.
26. *Daniel* 1, 11—16.
27. *Fac.* 9, 25—27; 27, 27—29; 49, 1.

Căci, după părerea tuturor, Duhul Sfînt a părăsit pe iudeii vinovaţi de nelegiuire faţă de Dumnezeu şi faţă de Cel vestit de proorocii lor. În schimb, n-au încetat să se arate semne ale Duhului Sfînt, mai întîi, pe vremea cînd propovăduia Iisus, iar în mod şi mai copleşitor după Înălţarea Lui la cer, dar după aceea într-un număr mai redus de arătări. Cu toate acestea şi azi au mai rămas urme[28] la cîţiva din cei ale căror suflete au fost curăţite de lumina Logosului dumnezeiesc şi de lucrările pe care El le inspiră. «Căci Duhul Sfînt, povăţuitorul oamenilor, fuge de vicleşug şi se depărtează de minţile cele fără de pricepere»[29].

IX

Celsus mai făgăduieşte să ne*«arate felul în care se prezice şi azi în Fenicia şi Palestina»*, lăsîndu-ne să înţelegem că *«în problema aceasta e cunoscător şi bine informat»*. Apoi spune că *«există mai multe soiuri de profeţii»*, fără să le indice, căci n-ar fi fost în stare s-o facă, aceasta fiind doar o pălăvrăgeală a lui. Dar să vedem cum înfăţişează modul cel mai avansat de proorocie la aceste popoare. *«Există pe aici mulţi oameni care, deşi obscuri şi fără nume, se strîng cu cea mai mare uşurinţă şi la cea mai mică ocazie, fie înlăuntrul templului, fie în afara lui, socotindu-se oarecum oameni luminaţi de Dumnezeu, iar alţii cerşind după pîine*[30] *şi parcurgînd străzile oraşelor şi cîmpurile, purtîndu-se tot în acelaşi fel. Din gura fiecăruia auzi cîte o zicală: «Eu sînt Dumnezeu», sau «Eu sînt Fiul lui Dumnezeu», sau «Eu sînt Duhul cel dumnezeiesc»*[31]*, care am venit printre oameni, pentru că lumea a ajuns la pierzanie, iar voi, oamenilor, veţi pieri din pricina păcatelor voastre. Dar eu vreau să vă mîntuiesc, iar apoi mă veţi vedea venind din nou cu putere cerească. Ferice de cei ce mi se închină acum, iar peste ceilalţi voi trimite foc veşnic, peste oraşele şi satele lor. Iar oamenilor care nu-şi dau seama ce chinuri îi aşteaptă le va părea rău şi vor geme zadarnic, în schimb, pe cei care se vor fi lăsat convinşi de mine îi voi păzi în veac»*. După care urmează: *«acestor mărețe proorocii şi ameninţări li se adaugă cuvinte nemaiauzite, neînţelese şi cu totul întunecate, al căror înţeles nu-l va putea explica nici cel mai învăţat om, pentru că sînt de-a dreptul încîlcite şi fără înţeles, de aceea orice nebun şi înşelător va căuta să le tîlcuiască după cum va vrea»*.

---

28. Origen aminteşte şi în alte locuri ale acestei scrieri despre minuni în Biserică, I, 2; II, 8.
29. *Înţ. Sol.* 1, 5.
30. Vezi I, 9; II, 55.
31. Aşa se proclamau Simon Magul (*Fapte* 8, 10), Dositei (*C. Cels* I, 57), Menandru (Eusebiu, *Istoria*, III, 23).

X

Dacă Celsus ar fi fost de bună credință, ar fi trebuit să reproducă textual aceste proorocii, și mai ales pasajele în care autorul lor s-a proclamat Dumnezeu, sau cel în care avea impresia că auzeai cum vorbesc Fiul lui Dumnezeu și Duhul Sfînt, căci atunci s-ar fi străduit să combată măcar pe autorul lor și să arate că n-a fost nici o inspirație dumnezeiască în cuvintele lor, care opreau pe oameni de la păcate, criticau stările prezente și prevedeau viitorul. Dar și alți contemporani ai proorocilor au scris și ne-au păstrat proorociile lor, pentru ca, citindu-le, urmașii să le admire ca învățături ale lui Dumnezeu, și scoțînd folos nu numai din îndemnuri și din mustrări, ci și din vestirea proorociilor, încît fiind convinși din aceste întîmplări prin Lege și prooroci, că Duhul cel dumnezeiesc este Cel ce le-a vestit, să poată stărui mai departe în credință așa cum o vrea Cuvîntul.

Potrivit voii lui Dumnezeu, proorocii au spus, fără nici un înțeles ascuns, tot ce putea fi înțeles, necesar și de folos pentru îndrumarea năravurilor. În schimb, tot ce era mai tainic și mai ascuns, întrucît făcea parte dintr-o contemplare care întrece puterea de înțelegere obișnuită, ei au exprimat-o sub forme de enigme, de alegorii, de ghicituri, de pilde sau proverbe, aceasta pentru cei ce nu se feresc de efort, ci suportă orice fel de oboseală de dragul virtuții și al adevărului, ca să afle ceea ce au căutat, iar după ce au aflat să se conducă așa cum le dictează cugetul. Or, amicul Celsus, supărat parcă pentru că nu înțelege aceste cuvinte profetice, nu face altceva decît să ocărască, iar pe lîngă această nerușinare mai folosește și cuvinte necunoscute, fără rost și cu totul de neînțeles, a căror semnificație nici un om normal nu ar putea-o sesiza. Aceste cuvinte sînt lipsite de sens și de claritate, și sînt bune doar de cine știe care nebun și șarlatan, singurii în stare să le dea un înțeles extravagant. După părerea mea el a făcut asemenea afirmații cu scopul viclean și răutăcios de a întoarce, pe cît îi stă în putință, pe cititorii proorociilor, ca nu cumva aceștia să le cerceteze cu atenție și să le urmeze înțelesul, întocmai ca oamenii care au întrebat pe un prooroc chemat să vestească viitorul: «pentru ce a venit flușturatecul acesta la tine?» [32].

XI

Dealtfel, există mult mai multe temeiuri care ne ajută să dovedim că afirmațiile lui Celsus sînt nedrepte, iar proorociile sînt inspirate de Dumnezeu. M-am mai străduit să susțin acest lucru, în măsura în care am

32. *IV Regi* 9, 11 (ed. 1914).

putut-o face, atunci cînd am explicat cuvînt de cuvînt aceste «expresii fără legătură şi cu totul întunecate», cum le apreciază Celsus, în «Comentariile» mele la Isaia, la Iezechiel şi la alţi cîţiva din cei doisprezece [33]. Dar, dacă Dumnezeu ne îngăduie să înaintăm în explicarea cuvîntului Lui, în clipa în care El ne va îngădui se vor mai adăuga la «Comentariile» amintite şi restul, sau ceva ce voi reuşi să explic pînă atunci. Există şi alţi oameni dornici de a cerceta Scriptura, dotaţi cu destulă inteligenţă, care ar şti să găsească uşor semnificaţia tuturor acestor probleme. Apoi, nu-i adevărat că pînă şi un prost oarecare sau un şarlatan ar fi în stare să întoarcă cum vrea textul Scripturii şi să-l tălmăcească după cum îl taie capul. Numai un om cu adevărat înţelept «în Hristos» va putea fi în stare să explice întreagă înlănţuirea pasajelor profetice care au un înţeles ascuns, «lămurind lucruri duhovniceşti oamenilor duhovniceşti» [34] şi tălmăcind, după stilul obişnuit al Scripturilor, tot ce descoperă el.

De aceea, nu trebuie să credem lui Celsus cînd spune că a auzit cu urechile lui astfel de oameni, căci pe vremea lui n-au existat prooroci ca cei din vechime [35], pentru că dacă ar fi existat asemenea prooroci atunci ni s-ar fi păstrat transcris textul proorociilor similare celor pe care le-au admirat toţi. Minciuna pare şi mai dovedită în clipa în care Celsus afirmă că *«aceşti aşa-zişi prooroci, pe care el i-a auzit cu urechile lui, din clipa în care au fost demascaţi şi-au recunoscut minciuna, declarînd că tot timpul ei plăsmuiau astfel de cuvîntări negrăite»*. S-ar fi cuvenit ca Celsus să fi dat numele celor pe care el spune că i-a auzit cu urechile lui proprii, pentru ca aceste nume dacă ar fi putut fi cunoscute să îngăduie criticilor competenţi să judece dacă el spunea ceva adevărat ori ceva fals.

XII

După aceea Celsus exprimă părerea că *«cei ce apără învăţătura şi persoana lui Hristos pe baza celor spuse de prooroci n-ar putea spune nimic împotriva afirmaţiilor celor care atribuie dumnezeirii Lui cuvinte răutăcioase, ruşinoase, necurate, necuviincioase»* [36]. În chipul acesta, crezîndu-şi atacul fără replică, el trage o mulţime de concluzii din premise pe care nu le-a pus. Trebuie să ştim că cei care vor să vieţuiască după Sfintele Scripturi şi care au învăţat că «obezi în picioarele celor nebuni este învăţătura» [37], convinşi că au înţeles cuvîntul «să fiţi

33. E vorba de cei 12 profeţi mici, lucrare din care nu ni s-a păstrat nimic. În schimb avem bogate părţi la Isaia, Ieremia (tradus în «P.S.B.» 6) şi la Iezechiel.
34. *I Cor.* 2, 13.
35. Dar hiliaştii ?
36. A se vedea aceeaşi idee şi la V, 14.
37. *Is. Sirah* 21, 21.

gata totdeauna să răspundeţi oricui vă cere socoteală despre nădejdea voastră»[38], astfel de oameni nu caută o scăpare ieftină citind doar vreun cuvînt din prooroci, ci se vor strădui să înlăture neclarităţile aparente, explicînd şi arătînd că pasajele respective nu cuprind «nimic rău, ruşinos, necurat ori necuviincios», ci că numai atunci poate primi conţinutul lor astfel de atribute, cînd oamenii nu reuşesc să înţeleagă după cum se cuvine Sfînta Scriptură. Şi ar fi trebuit să arate Celsus care anume locuri par perverse? ce vede el ruşinos, ce crede că-i necurat sau necuviincios, dacă într-adevăr a descoperit aşa ceva în textele proorocilor? Atunci argumentul său ar fi fost mai puternic şi mai convingător pentru scopul pe care şi l-a propus el (de a ne critica). Dimpotrivă, fără să dea nici un exemplu, el mai are şi neruşinarea de a ponegri pe faţă Sfintele Scripturi şi de a ridica împotriva lor învinuirea că într-adevăr în ele se află lucruri condamnabile. Or, la o astfel de bîrfeală absurdă ar fi lipsit de raţiune să venim cu vreun răspuns şi să dovedim că în Scripturile proorocilor nu se cuprinde nimic rău, ruşinos, necurat ori necuviincios.

XIII

Nu este adevărat ceea ce crede Celsus că «Dumnezeu săvîrşeşte sau îngăduie fapte ruşinoase, sprijinindu-le ori favorizîndu-le», după cum nici n-a fost proorocit aşa ceva, cu toate că Celsus o afirmă sus şi tare. Iar dacă el pretinde că *«a fost prezis că Dumnezeu susţine răul, că a săvîrşit El însuşi rele sau că tolerează lucruri foarte ruşinoase»*, s-ar fi cuvenit ca el să arate care sînt acele pasaje în loc să mînjească urechile cititorilor săi! Or, e mai presus de orice îndoială că proorocii au prezis ceea ce Hristos avea să sufere şi au dat şi explicaţii pentru ce. Dumnezeu ştia dinainte că Hristosul Său va suferi. Dar de ce ar fi acestea *«lucrurile cele mai dezgustătoare şi mai de ocară de pe lume»*, cum le socotea Celsus? Căci aşa învaţă el că suferinţele pe care le-a îndurat Iisus au fost un lucru foarte dezgustător şi plin de ocară: *«Pentru un Dumnezeu care se hrăneşte cu carne de miel*[39] *şi care bea fiere şi oţet*[40] *n-ar fi oare acelaşi lucru cu a-şi consuma propriile lui scîrnăvii?»*. Dar după părerea noastră Dumnezeu n-a consumat carne de miel. Cel care a făcut-o era Iisus, despre Care ştim că a avut şi trup. Dealtfel, în legătură cu fierea şi cu oţetul prezise de prooroci: «şi Mi-au dat spre mîncarea Mea fiere şi în setea Mea M-au adăpat cu oţet»[41], cu toate că

38. *I Petru* 3, 15.
39. E vorba de mielul pascal.
40. Vezi, II, 37.
41. *Ps.* 68, 25.

s-a vorbit şi mai înainte, totuşi Celsus mă sileşte să le repet. Cei care uneltesc împotriva Evangheliei celei adevărate aduc fără încetare Hristosului Domnului fierea răutăţii lor şi oţetul vicleniei lor, dar El «gustînd n-a voit să bea»[42].

XIV

După acestea, vrînd să nimicească credinţa celor care admit faptele lui Iisus, pe motivul că ele au fost proorocite mai dinainte, Celsus adaugă: *«Ei bine! dacă proorocii ar fi vestit că Atotputernicul Dumnezeu ar îndeplini muncă de rob, ori s-ar îmbolnăvi, ori ar suferi moarte, ca să nu zicem ceva mai înjositor, însemnează oare că Dumnezeu ar trebui într-adevăr să moară, ori să sufere robie, sau boală numai pentru pretextul că toate acestea au fost prezise mai înainte? Oare, trebuia El să moară, ca să ne facă să credem că era Dumnezeu? Proorocii n-ar fi proorocit niciodată aşa ceva, căci aşa ceva însemnează răutate şi infamie. De aceea nu trebuie să întrebăm dacă ceva a fost ori n-a fost proorocit, ci să întrebăm numai dacă cutare faptă e sau nu cinstită şi vrednică de Dumnezeu. Dacă o faptă e urîtă şi rea, n-ar trebui să credem în ea nici dacă toţi oamenii ar prooroci-o în stare de somn ori de extaz. În cazul acesta cum s-ar admite adevărul că Iisus ar fi suferit toate acestea ca un Dumnezeu?»*.

Se pare că tocmai din astfel de cuvinte reiese că într-un anumit fel Celsus a bănuit că proorociile care se referă la Iisus au o puternică forţă, în stare să hotărască pe oameni pentru primirea Evangheliei, şi de aceea încearcă să-i micşoreze valoarea printr-un alt temei plauzibil, atunci cînd spune că «n-are rost să ne întrebăm dacă cutare eveniment a fost sau n-a fost prezis de prooroci». Dacă n-ar răspunde la afirmaţiile noastre cu înşelătorii, ci ar vorbi deschis, Celsus ar trebui să spună aşa: trebuie dovedit că proorocii n-au prezis, sau că proorociile privitoare la Iisus nu s-au împlinit în persoana Lui aşa cum au fost ele anunţate, iar ca sprijin al afirmaţiei să fi amintit ceea ce ar fi crezut mai doveditor. În acel caz s-ar fi putut vedea ce zic într-adevăr proorociile referitoare la Iisus şi s-ar fi dedus şi modul în care Celsus combate interpretarea noastră. Atunci s-ar fi putut recunoaşte dacă el a combătut cinstit sau nu textele profetice, pe care noi le referim la învăţătura lui Iisus, ori ar rămîne surprins văzînd neruşinarea cu care tăgăduieşte adevărul clar, pe care nu vrea să-l recunoască.

42. *Matei* 27, 34.

XV

Iată, de pildă, cum se exprimă el în legătură cu ceea ce nu-i cu putinţă sau nu-i cuviincios să atribuie lui Dumnezeu: «ca să crezi că evenimentele au fost prezise de Atotputernicul Dumnezeu, oare ar trebui să crezi imediat în Dumnezeu pentru că aşa au fost ele prezise de dinainte»? De aceea el se sileşte să precizeze că chiar dacă proorocii au prezis în realitate evenimentele legate de persoana lui Iisus, totuşi ar fi cu neputinţă să crezi în nişte preziceri care spun că El trebuia să moară ori să săvîrşească faptele amintite!

Noi trebuie să răspundem că această ipoteză e absurdă, pentru că pleacă de la afirmaţii care ar duce la concluzii contradictorii, şi iată de ce: dacă adevăraţii prooroci ai Atotputernicului Dumnezeu spun că Dumnezeu va săvîrşi munci de rob, se va îmbolnăvi şi chiar va muri, atunci aceste nenorociri într-adevăr vor cădea asupra lui Dumnezeu, întrucît proorocii unui Dumnezeu atît de mare nu au putut spune decît adevărul! Pe de altă parte, dacă adevăraţii prooroci ai Atotputernicului vestesc aceleaşi lucruri, atunci, întrucît ceea ce prin fire e cu neputinţă, aceea nu poate fi adevărat, ar urma că ceea ce proorocii vestesc despre Dumnezeu nu se poate împlini. Or, cînd două premise au consecinţe contradictorii pe temeiul aşa-numitului silogism «prin două tropice» sau «prin două propuneri» [43], atunci prima dintre premise se anulează, aşa încît proorocii prezic munca de rob a lui Dumnezeu, boala şi chiar moartea Lui. În cazul acesta concluzia e că proorocii nu au prezis despre Dumnezeu că va face muncă de rob, va suferi boală şi moarte. Formula raţionamentului va fi aceasta: dacă A este adevărat, B la fel e adevărat; dacă A este adevărat, atunci B nu-i adevărat, concluzia: A nu-i adevărat [44].

În această privinţă stoicii ne dau următorul exemplu: dacă tu ştii că ai murit, atunci eşti mort; dacă tu ştii că ai murit nu eşti mort; concluzia: tu nu ştii că ai murit. Iată şi modul lor de argumentare: dacă tu ştii că ai murit, ceea ce ştii, aceea e adevărat, deci e adevărat că tu ai murit. Pe de altă parte, dacă ştii că ai murit, tot aşa e de adevărat că tu ştii că ai murit. Dar, întrucît un mort nu mai ştie nimic, e limpede că dacă tu ştii că ai murit, în realitate tu nu ai murit. Aşadar, după cum potrivit concluziei din cele două premise amintite mai sus tu nu ştii că ai murit, tot cam aşa merg lucrurile şi cu ipoteza lui Celsus în argumentarea de mai sus.

---

43. Sextus Empiricus, *Pyr. hap.* 2, 1, 3 (citat după M. Borret, *op. cit.*, IV, 49).
44. Anton Dumitriu, *Istoria logicii*, Bucureşti, 1969 (silogism ipotetic). A se vedea şi comentariile la acest loc, Migne, P.G. 11, 1441.

XVI

Însă faptele amintite în acele ipoteze n-au nimic comun cu proorociile privitoare la persoana lui Iisus. Proorocii n-au prezis că Dumnezeu va fi răstignit, ci au grăit despre Cel Care avea să sufere moartea : «L-am văzut şi iată n-avea nici chip, nici frumuseţe. Dispreţuit era şi cel din urmă dintre oameni, om al durerilor şi cunoscător al suferinţei» [45]. Cercetează atent şi ai să vezi că a spus clar că Cel Care a îndurat suferinţe era om. Dealtfel, Însuşi Iisus, ştiind bine că ceea ce va muri era omul, a declarat în faţa celor ce unelteau împotriva Lui : «Voi acum căutaţi să Mă ucideţi pe Mine, Omul care v-am spus adevărul pe care l-am auzit de la Dumnezeu» [46]. Dacă exista ceva dumnezeiesc în omul pe care cugetul îl deosebeşte în El [47], acesta era Fiul Cel Unul Născut, Cel mai întîi născut decît toată făptura» [48], Cel care a zis : «Eu sînt Adevărul, Eu sînt Viaţa, Eu sînt Uşa, Eu sînt Calea, Eu sînt Pîinea cea vie care s-a pogorît din cer» [49]. Argumentarea privitoare la această fiinţă şi la esenţa sa e cu totul alta decît cea privitoare la omul pe care cugetul îl distinge în Iisus.

Nici creştinii cei mai de jos, care nu au obicei să se avînte în discuţii dialectice, n-ar îndrăzni să spună că Adevărul, Viaţa, Calea, Pîinea cea vie pogorîtă din cer sau Învierea ar fi suferit moartea. Cel Care a spus despre Sine că e Înviere, El e Cel Care a învăţat în omul vizibil numit Iisus : «Eu sînt Învierea». Mai mult, nici unul dintre creştinii noştri nu-i atît de nebun să spună că Viaţa a murit sau că Învierea a murit ! Ipoteza lui Celsus poate avea numai un singur temei : dacă învăţăm că proorocii au prevestit moartea Celui care e Dumnezeu-Cuvîntul, sau Adevărul, sau Viaţa, sau Învierea, sau oricum s-ar mai numi Fiul lui Dumnezeu.

XVII

Aşadar, numai într-un singur punct spune Celsus adevărul, şi anume că proorocii nu ar fi putut prezice aşa ceva, căci dacă ar fi făcut-o, ar fi comis o nelegiuire, anume să vestească cum că Dumnezeul Cel mare trebuie să ajungă să sufere robie şi moarte. Or, ceea ce au prezis proorocii s-a dovedit că nu se împotriveşte dumnezeirii, că Cel Care e «strălucirea luminii celei veşnice şi chipul bunătăţii lui Dumnezeu» [50] vine în

45. *Is.* 53, 2—3.
46. *Ioan* 8, 40.
47. A se vedea mai sus II, 25.
48. *Col.* 1, 15.
49. *Ioan* 14, 6 ; 10, 9 ; 6, 51.
50. *Înţ. Sol.* 7, 26.

lume să se unească cu sufletul sfînt al lui Iisus cel întrupat omenește, ca să răspîndească o învățătură în stare să cheme la gustarea din prietenia cu Dumnezeul Cel peste toate a oricărui om care ar primi-o și ar cultiva-o în sufletul lui, aducînd pînă la urmă pe toți la starea pe care o ține în ea însăși puterea acestui Cuvînt dumnezeiesc sălășluit într-un trup și într-un suflet omenesc [51]. În chipul acesta, razele Lui n-ar rămîne închise numai în El și nu ne-am putea gîndi că Lumina din care izvorăsc aceste raze, Dumnezeu-Cuvîntul, s-ar putea să nu fie prezentă în toată lumea [52].

Contemplînd dar pe Iisus în perspectiva dumnezeirii care era în El, vom vedea că tot ce a săvîrșit El e sfînt și potrivit întru toate cu ființa lui Dumnezeu. Pe de altă parte, dacă-L contemplăm ca om, împodobit mai mult ca oricine prin participarea la Logosul și Înțelepciunea în persoană, El a suferit ca un înțelept desăvîrșit tot ce se cădea să sufere Cel care avea să împlinească totul spre folosul întregului neam omenesc și chiar și în folosul celorlalte ființe cugetătoare. Și nu-i deloc absurd ca omul să moară iar moartea Lui să fie numai un exemplu de moarte îndurată pentru credință, ci și începutul urmăririi nimicirii depline a celui rău, a diavolului, care a vrut să pună sub puterea lui lumea întreagă [53]. Această nimicire e mărturisită pretutindeni de cei care de pe urma venirii lui Iisus sînt mîntuiți de demonii care-i ținuseră pînă atunci în robie și care, fiind eliberați de apăsările de pînă atunci, se dedică cu totul lui Dumnezeu și evlaviei față de El, care, după puterile lor, devine tot mai curată pe zi ce trece.

XVIII

Dar iată ce spune Celsus mai departe: «*Cum de nu se gîndesc creștinii la aceste lucruri? Dacă proorocii Dumnezeului evreilor au prezis că Cel care trebuia să vină pe lume ar fi Fiul aceluiași Dumnezeu, cum ar putea El porunci prin Moise ca să strîngă avuții, să se întărească [54], să umple pămîntul [55], să distrugă pe toți vrăjmașii fără să cruțe măcar pe copii [56], să nimicească orice popor, cum a făcut El însuși sub ochii evreilor, după mărturia lui Moise?* [57] *Și apoi, dacă nu ascultă, îi amenință direct că-i tratează ca pe niște dușmani* [58]. *Iar cînd Fiul Său, nazarineanul, anunță legi deosebite: bogatul nu va mai fi primit de Tatăl,*

51. VIII, 64.
52. II, 9.
53. *I Ioan* 5, 19.
54. *Deut.* 15, 6.
55. *Fac.* 8, 17; 9, 1.
56. *Ieș.* 17, 13—16.
57. *Ieș.* 34, 11.
58. *Deut.* 1, 26—45.

nici cel ce aleargă prea mult după putere, sau cel care aleargă după înţelepciune şi după mărire[59]*, să nu te îngrijeşti de hrană şi nici de grînar mai mult decît corbii, şi să-ţi pese mai puţin de îmbrăcăminte decît le pasă crinilor; cel căruia i s-a dat o palmă peste un obraz, să-i întoarcă şi pe celălalt!*[60] *Dintre Moise şi Iisus care minte? Oare Tatăl, cînd a trimis pe Iisus în lume, a uitat ce rînduise prin Moise? Şi-a călcat El propriile legi, schimbîndu-Şi părerile şi trimiţîndu-Şi solul cu scop total deosebit?»*

Ca unul care pretinde că «cunoaşte totul», Celsus cade aici într-o greşeală foarte mare faţă de înţelesul Scripturilor. El îşi închipuie că în Lege şi în prooroci nu există învăţătură mai adîncă decît înţelesul literal al cuvintelor[61]. E greşit să vezi că Logosul n-ar fi putut făgădui, într-un mod de-a dreptul de necrezut, bogăţie materială pentru cineva care duce viaţă virtuoasă, dar se poate dovedi şi că oameni foarte drepţi au trăit într-o sărăcie cumplită. Aşa au fost proorocii, pe care tocmai curăţenia vieţii a fost aceea care i-a îndreptăţit să primească pe Duhul Sfînt: «au pribegit în piei de oaie şi în piei de capră, lipsiţi, strîmtoraţi, rău primiţi, rătăcind prin pustii şi în munţi şi în peşteri şi în crăpăturile pămîntului»[62], căci, aşa cum spune psalmistul, «multe sînt necazurile drepţilor»[63].

Dacă Celsus ar fi citit Legea lui Moise, atunci poate ar fi înţeles că porunca «să dai împrumut altor popoare, dar tu nu vei lua împrumut»[64], care a fost adresată celui ce ţine legea, trebuie înţeleasă ca o făgăduinţă făcută celui drept: acesta se va îmbogăţi în aşa măsură din avuţiile oarbe ale pămîntului, încît din prisosul lor vor putea lua cu împrumut nu numai iudeii ori alte două-trei neamuri, ci un mare număr de popoare. Ce bogăţie mare ar putea primi cel drept după Lege ca răsplată pentru curăţenia lui, dacă ar fi în stare să împrumute atîtea alte popoare? Urmarea logică a unei astfel de tălmăciri ne-ar face să credem că cel drept n-are voie niciodată să împrumute, pentru că este scris: «tu nu vei lua împrumut». Oare ar fi rămas atîta vreme neamul evreiesc în religia mozaică dacă, aşa cum crede Celsus, ar fi prins pe Legiuitorul lui că l-a minţit? Şi apoi despre nimeni nu se istoriseşte că s-ar fi îmbogăţit în aşa măsură încît să poată împrumuta cu bani atîtea alte popoare. Drept aceea nu-i de crezut şi poate nici nu este

59. *Matei* 19, 24.
60. *Matei* 6, 26—29.
61. Se resimt în aceste întrebări tezele ereziei lui Marcion. Origen răspunde făcînd uz mai ales de sensul duhovnicesc al Scripturii.
62. *Evr.* 11, 37—38
63. *Ps.* 33, 18.
64. *Deut.* 15, 6.

probabil să se fi jertfit cu atîta rîvnă pentru o lege ale cărei făgăduieli le-ar fi cunoscut ca neadevărate, dacă acestea i-ar fi îndrumat s-o înțeleagă și s-o tălmăcească în chipul în care vrea Celsus.

Dacă cineva ar vrea din multele păcate pe care le istorisește Scriptura să scoată o dovadă că evreii au disprețuit și au ocolit Legea, tocmai pentru că Legiuitorul Care le-a dat-o i-a înșelat, atunci i-am replica și noi că ar fi destul să citim anumite pasaje ca să vedem, așa cum ni se relatează, că tot poporul după ce a făcut numai răutăți înaintea lui Dumnezeu s-a întors iarăși la credință, așa cum le cerea Legea.

XIX

Dar, chiar dacă cuvintele « vei domni peste multe popoare, iar acelea nu vor domni peste tine» [65], n-ar fi (dincolo de o semnificație mai adîncă) decît o făgăduință privitoare la puterea lui, poporul evreu totuși a disprețuit făgăduințele Legii. Celsus în această privință citează un pasaj în care se spune că poporul iudeu va umple tot pămîntul. Istoricește acest lucru s-a împlinit odată cu venirea lui Hristos, dar, ca să zic așa, mai mult ca urmare a mîniei lui Dumnezeu, iar nu a binecuvîntării Lui. Mai mult, dacă în făgăduință se spune despre iudei că bat și nimicesc pe vrăjmașii lor, trebuie să spunem că o citire și o analiză mai atentă a textului ne arată că o tălmăcire literală a lui e cu neputință. Deocamdată e destul să amintim, între altele, aceste cuvinte puse în gura psalmistului : «în dimineți voi judeca pe toți păcătoșii pămîntului, ca să nimicesc din cetatea Domnului pe toți cei ce lucrează fărădelegea» [66]. Să luăm aminte, pe cît se poate, la cuvintele și la intenția celui ce vorbește aici, și să-l întrebăm dacă-i posibil ca după ce a amintit de vitejiile pe care le înțelege ușor pînă și primul venit, să adauge ceea ce poate reieși din contextul luat în chip literal : că în nici un alt moment din zi decît dimineața a nimicit «pe toți păcătoșii pămîntului», fără să fi lăsat în viață măcar pe unul, și dacă într-adevăr a nimicit din Ierusalim «pe toți cei ce lucrează fărădelegea». În Legea Veche se mai pot găsi asemenea exemple, de pildă : «n-am lăsat în viață pe nimeni viu» [67].

XX

Celsus face observația că în cazul neascultării iudeilor față de Lege, sînt pasibili să li se aplice aceeași pedeapsă pe care ar aplica-o ei dușmanilor lor. Dar înainte ca Celsus să recurgă la un exemplu din care să reiasă contradicția dintre învățătura lui Iisus și Legea lui Moise,

65. *Deut.* 15, 6.
66. *Ps.* 100, 10.
67. *Deut.* 2, 34.

trebuie să amintim încă o dată ceea ce am mai spus, şi anume că, după părerea noastră, Legea are două înţelesuri: unul literal, celălalt duhovnicesc, aşa cum am învăţat de la dascălii de dinaintea noastră. Potrivit înţelesului literal, Legea este calificată nu atît de noi, cît mai ales de Dumnezeu, Care se exprimă prin gura unuia dintre prooroci despre «legi care nu sînt bune» şi despre «rînduieli prin care ei nu puteau trăi» [68]. E limpede că proorocul nu spune lucruri contradictorii în acelaşi pasaj. Şi Pavel e de aceeaşi părere atunci cînd spune că «litera ucide» (fiind cu gîndul la înţelesul literal) şi «duhul face viu» [69], prin care se gîndeşte la înţelesul duhovnicesc. Tot la Pavel se poate găsi şi ceva asemănător acestor contradicţii amintite de prooroc. Iezechiel spusese: «le-am dat legi care nu sînt bune şi rînduieli prin care ei nu puteau trăi». În acelaşi fel s-a exprimat şi Pavel cînd a vrut să critice tîlcuirea literală: «Dacă slujirea cea de moarte aducătoare, săpată în litere, pe piatră, s-a făcut întru slavă, încît fiii lui Israel nu puteau să-şi aţintească ochii la faţa lui Moise din pricina slavei celei trecătoare a feţei lui, cum să nu fie mai mult în slavă slujirea Duhului?» [70]. Iar în alt loc el admiră şi laudă legea pe care o numeşte «duhovnicească»: «Dar noi ştim că Legea e duhovnicească», lucru pe care-l şi aprobă zicînd: «Deci Legea e sfîntă şi porunca e sfîntă şi dreaptă şi bună» [71].

XXI

Dacă, aşadar, textul Legii făgăduieşte bogăţie celor drepţi, Celsus n-are decît să urmeze «litera care ucide» şi să-şi închipuie că făgăduinţa are în vedere doar bogăţia oarbă. Noi însă sîntem de părere că e vorba de o bogăţie care ascute agerimea ochiului duhovnicesc şi-l îmbogăţeşte pe om «în cuvinte şi în toată cunoştinţa», poruncind celor bogaţi în veacul de acum să nu se semeţească, nici să-şi pună nădejdea în bogăţia cea nestatornică, ci în Dumnezeul cel viu, care ne dă cu belşug toate, spre îndulcirea noastră, poruncindu-ne să facem ce e bine, să ne înavuţim în fapte bune, să fim darnici, să fim cu inimă largă [72], căci, după Solomon, bogăţia în adevăratele bunuri: «bogăţia cuiva slujeşte la răscumpărarea lui», în timp ce sărăcia, potrivnica ei, e nimicitoare, întrucît «săracul nu se teme nici chiar de ameninţare» [73].

La fel cu bogăţia trebuie tălmăcită şi puterea, care îngăduie celui drept — potrivit Scripturii — «unul să pună pe fugă o mie, iar doi,

68. *Iez.* 20, 25.
69. *II Cor.* 3, 6.
70. *II Cor.* 3, 7—8.
71. *Rom.* 7, 14; 12.
72. *I Cor.* 1, 5; *I Tim.* 6, 17—18.
73. *Pilde* 13, 8.

zece mii» [74], căci dacă acesta e înțelesul cuvintelor despre bogăție, vezi dacă nu cumva — potrivit făgăduielii lui Dumnezeu — omul «îmbogățit deplin în tot cuvîntul și în toată cunoștința, în toată înțelepciunea și în toată facerea de bine», e în stare să împrumute din bogăția învățăturii, a înțelepciunii și a cunoașterii multor neamuri, așa cum a făcut-o Pavel la toate popoarele pe care le-a cercetat cînd a strălucit din Ierusalim și pînă în Iliria, «împlinind propovăduirea Evangheliei lui Hristos» [75]. Pe măsură ce i se luminase sufletul de dumnezeirea Cuvîntului, toate tainele dumnezeiești începeau să se facă înțelese prin descoperirea Lui: nu lua nimic cu împrumut și nu simțea nici o nevoie să i se transmită învățătura. Dar, potrivit celor scrise: «vei stăpîni peste popoare, dar ele nu vor stăpîni peste tine», pe temeiul puterii pe care i-o dăduse Logosul dumnezeiesc, Pavel stăpînea pe «cei dintre neamuri», supunîndu-i învățăturii lui Hristos «fără să se fi plecat cu supunere» [76] oamenilor, ca și cum aceștia i-ar fi superiori. În acest înțeles se poate spune că el «a umplut tot pămîntul».

XXII

Dacă trebuie să explicăm în ce fel nimicește cel drept pe vrăjmașii lui și-și întinde puterea peste toate, atunci putem răspunde că prin cuvintele: «în dimineți voi judeca pe toți păcătoșii pămîntului, ca să nimicească din cetatea Domnului pe toți cei ce lucrează fărădelegea» [77], proorocul numea «pămîntul» în chip figurat «carne», a cărei «dorință este vrăjmășie înaintea lui Dumnezeu» [78], iar ca cetate a lui Dumnezeu e numit sufletul, în sensul că e «templul lui Dumnezeu» [79], întrucît avea despre Dumnezeu o părere și o concepție dreaptă și admirată de toți cei ce l-au cunoscut. În același timp, plin, ca să zicem așa, de putere și de tărie datorită razelor «soarelui dreptății» [80], care îi luminau sufletul, el nimicea în sine orice «dorință a cărnii» [81], prin care înțelegem pe «păcătoșii pămîntului», nimicind din «cetatea Domnului», adică din suflet, toate cugetele care duc la nedreptate și dorințele potrivnice adevărului.

În același mod, drepții nimicesc tot ce este viu în vrăjmașii izvorîți din răutate și nu cruță nici pe copii ori pe prunci, adică primele începuturi și vlăstare ale răutății. Așa înțelegem și următoarele cuvinte

74. *Deut.* 37, 30.
75. *Rom.* 15, 19.
76. *Gal.* 2, 5.
77. *Ps.* 100, 10.
78. *Rom.* 8, 7.
79. *I Cor.* 3, 16.
80. *Mal.* 4, 2 (ed. 1914).
81. *Rom.* 8, 7.

ale psalmului 136 : «fiică a Babilonului, ticăloasa ! Fericit este cel ce-ţi va răsplăti ţie fapta ta, pe care ai făcut-o nouă. Fericit este cel ce va apuca şi va lovi pruncii tăi de piatră» [82]. Pruncii Babilonului care însemnează «dezbinare» sînt gîndurile tulburi şi tulburătoare ale păcatelor care se nasc şi cresc în suflete. Ca să te faci stăpîn pe ele şi să izbeşti capetele lor de tăria şi siguranţa Logosului dumnezeiesc, însemnează să loveşti pe pruncii Babilonului de piatră, iar în felul acesta să devii fericit. Dar să admitem că Dumnezeu porunceşte nimicirea faptelor nedreptăţii, adică uciderea întregului popor, fără a cruţa nici pe prunci ; prin aceasta nu se învaţă nimic din ceea ce ar contrazice învăţăturii lui Iisus. Şi să admitem că sub ochii celor ce sînt iudei «întru ascuns» [83] Dumnezeu îndeplineşte nimicirea duşmanilor lor şi a tuturor lucrărilor răutăţii ! Mai mult, să admitem şi faptul că cei ce nu vor să asculte de Lege şi de Logosul lui Dumnezeu s-ar asemăna cu duşmanii Lui şi poartă semnul păcatului : ei vor trebui să sufere chinurile pe care le cere neascultarea de cuvintele dumnezeieşti.

XXIII

Prin acestea se vede clar că Iisus Nazarineanul nu rînduieşte legi potrivnice afirmaţiilor amintite despre bogăţie şi despre cei ce renunţă la ea atunci cînd zice că e greu să intre bogatul în împărăţia lui Dumnezeu [84], că prin «bogat» se înţelege numai cel hărţuit de pofta după averi şi care-i împiedicat ca de nişte spini să aducă roade Logosului, după cum tot aşa stau lucrurile şi cu omul copleşit de gînduri înşelătoare, despre care se scrie în cartea Pildelor că «mai de preţ este săracul care umblă întru neprihănirea sa» [85].

Poate că din îndemnuri ca «cine între voi vrea să fie întîiul, acela să vă fie vouă slugă» [86] sau «ocîrmuitorii neamurilor domnesc peste ele» [87] şi «cei ce le stăpînesc se numesc binefăcători» [88] a dedus Celsus că Iisus a condamnat dorinţa de dominare. În schimb, nu trebuie pentru nimic în lume să vedem aici o contradicţie faţă de proorocia care spunea : «vei domni peste multe popoare, dar acelea nu vor domni peste tine» [89], îndeosebi pentru motivele înşirate mai sus.

---

82. *Ps.* 136, 8—9.
83. *Rom.* 2, 29. Pentru Origen «iudeul întru ascuns» e creştinul, pe cînd cel «întru arătare» e evreul, cf. *Despre principii,* IV, 2, 5 ; 3, 6 etc.
84. *Matei* 11, 23.
85. *Pilde* 28, 6.
86. *Matei* 20, 25.
87. *Matei* 20, 27.
88. *Luca* 22, 25.
89. *Deut.* 15, 6.

După aceea lui Celsus i-a venit în minte să vorbească despre înțelepciune, spunînd că Iisus ar fi învățat că în preajma Tatălui ceresc nu ar fi loc pentru cel înțelept. Să-l întrebăm îndată : pentru care înțelept ? Dacă este vorba de un om numit astfel pentru așa-numita înțelepciune a acestei lumi, care este «nebunie înaintea lui Dumnezeu» [90], atunci vom spune și noi că pentru un astfel de «înțelept» nu este loc în preajma Tatălui. În schimb, dacă prin înțelepciune înțelegem pe Hristos, întrucît «Hristos este puterea lui Dumnezeu și Înțelepciunea lui Dumnezeu» [91], atunci nu numai că un astfel de înțelept e bine primit în preajma lui Dumnezeu, ci vom spune că omul dăruit cu harisma numită «cuvînt de înțelepciune» [92], împărtășită lui de către Duhul Sfînt, întrece cu mult pe cei care n-o au.

XXIV

În același timp afirmam că, printre oameni, căutarea măririi deșarte e oprită nu numai de învățătura lui Iisus, ci și de cea a Vechiului Testament. Astfel, unul dintre prooroci blestemîndu-se chiar pentru că s-a robit păcatelor denunță ca pe cel mai mare rău ce i s-ar putea întîmpla mărirea acestei vieți. Iată cum se exprimă el : «Doamne, Dumnezeul meu, de am răsplătit cu rău celor ce mi-au făcut mie rău și de am jefuit pe vrăjmașii mei fără temei, să prigonească vrăjmașul sufletul meu și să-l prindă, să calce la pămînt viața mea și mărirea mea în țărînă să o așeze» [93]. Tot astfel și cuvintele : «nu vă îngrijiți ce veți mînca sau ce veți bea. Priviți la păsările cerului, sau luați seama la corbi, că nici nu seamănă, nici nu seceră și Tatăl nostru cel ceresc le hrănește. Oare nu sînteți voi mai presus decît păsările ?» [94]. Și «de îmbrăcăminte de ce vă îngrijiți ? Luați seama la crinii cîmpului» [95], restul nu-l mai continuăm, dar acestea nu-s contrare binecuvîntărilor Legii, care învață că «de veți umbla după Legile Mele, pîinea voastră o veți mînca cu mulțumire» [96] și că «dreptul mănîncă și își îndestulează sufletul său, iar pîntecele celor fără de lege duce lipsă» [97]. Trebuie să luăm aminte că tocmai hrana sufletului e vizată în binecuvîntarea Legii, ea satură nu amestecul omenesc, ci numai sufletul singur. Și din Evanghelie trebuie scoasă o învățătură tot așa de adîncă, ba chiar într-o tălmăcire și mai simplă, anume că nu trebuie să ne rătăcim sufletește, îngrijorîndu-ne

90. *I Cor.* 3, 14.
91. *I Cor.* 1, 4.
92. *I Cor.* 12, 8.
93. *Ps.* 7, 4—5.
94. *Matei* 6, 25.
95. *Matei* 6, 28.
96. *Lev.* 26, 2—5.
97. *Pilde* 13, 25.

pentru hrană, ori pentru îmbrăcăminte, ci să ducem o viaţă simplă, avînd încredere că Dumnezeu va purta grijă de noi dacă nu ne îngrijim decît de strictul necesar.

XXV

Fără să pună în faţă pasajele Legii cu cele ale Evangheliei, care sînt contrare numai aparent, Celsus mai adaugă că: «dacă ai primit o lovitură, eşti dator să o accepţi şi pe a doua». În ceea ce ne priveşte, vom spune că ştim vechea poruncă dată celor de demult: «ochi pentru ochi, dinte pentru dinte» [98], dar că noi am mai citit şi cealaltă poruncă, mai nouă: «Eu însă vă zic: cui te loveşte peste obrazul drept, întoarce-i şi pe celălalt» [99]. Cu toate acestea, întrucît cred că Celsus se ia după cei care vor să facă deosebire între Dumnezeul Evangheliei şi Dumnezeul Legii vechi [100], trebuie să răspundem observaţiei lui că şi Vechiul Testament cunoaşte sfatul: «cui te loveşte peste obrazul drept, întoarce-i şi pe celălalt». Iată ce scriu Plîngerile lui Ieremia: «Bine este omului să poarte un jug din tinereţile lui. Să stea la o parte în tăcere, dacă Domnul îi dă porunci. Să dea obrazul lui spre lovire şi să se sature de ocară» [101]. Aşadar, Evanghelia nu contrazice pe Dumnezeul Legii nici măcar în privinţa palmei de care ne-a vorbit textul. Nici unul din cei doi nu mint: nici Moise, nici Iisus, iar Tatăl cînd a trimis pe Iisus n-a uitat ceea ce poruncise lui Moise, nici nu Şi-a retras propriile legi, nici nu Şi-a schimbat gîndurile şi nici nu Şi-a trimis solul în alte scopuri.

XXVI

Dacă se cere să spunem pe scurt cîteva cuvinte despre rînduielile valabile înainte la evrei potrivit Legii lui Moise, pe de o parte, şi despre ordinea mai desăvîrşită pe care creştinii doresc s-o urmeze acum potrivit învăţăturii lui Iisus [102], vom spune următoarele: mai întîi, observarea integrală a Legii mozaice nu putea fi aplicată de păgîni, pentru că ei se aflau sub stăpînirea romană; în al doilea rînd, nici vechea orînduire şi legislaţie evreiească nu mai putea fi păstrată în întregime, întrucît unii din ei se arătaseră dispuşi să se supună rînduielilor Evangheliei. Creştinii nu se mai puteau conforma Legii ucigîndu-şi duşmanii sau osîndindu-i pe cei ce au călcat-o la ardere pe rug ori la ucidere cu pietre, pentru că, împotriva voii lor, nici iudeii înşişi nu mai erau în stare să le aplice această pedeapsă prevăzută de Lege. În schimb,

98. *Matei* 5, 38.
99. *Luca* 6, 29; *Matei* 5, 38—39.
100. Aici sînt vizaţi Marcion, Valentin şi alţi gnostici.
101. *Plîng.* 3, 27—30.
102. Aceeaşi idee şi mai sus, V, 31.

pe iudeii din vremea aceea, care-și aveau teritoriu propriu, legi speciale și tradiții deosebite, ce le interziceau să atace pe dușmani și să poarte război pentru apărarea tradițiilor, să dea morții sau să pedepsească în vreun fel adulterele, uciderile, crimele de orice soi, ar fi însemnat să-i reduci cu totul la distrugere în clipa unui atac dușman al națiunii, căci Legea lor i-ar fi privat de putere și i-ar fi oprit să respingă pe dușmani. Iar Providența, care dăduse altădată Legea, iar acum Evanghelia lui Iisus Hristos, n-a mai vrut ca iudaismul să rămînă în vigoare, ci le-a nimicit capitala, templul și serviciul divin săvîrșit la templu prin jertfele pe care le prescrisese.

Și după cum Providența a pus capăt acestor practici pe care nu le mai aprobă, tot așa a dat și creștinismului o strălucire crescîndă din zi în zi [103], dîndu-i de acum libertatea de a se exprima, cu toate piedicile nenumărate puse în calea răspîndirii în lume a învățăturii lui Iisus. Și întrucît Dumnezeu fusese cel care a extins și la păgîni binefacerea învățăturii lui Iisus Hristos, orice uneltiri făcute de oameni împotriva creștinilor au fost sortite eșecului, și cu cît regii, căpeteniile și popoarele îi urmăreau și-i apăsau mai mult, cu atîta creștea și se înmulțea peste măsură numărul lor [104].

XXVII

După ce ne mai atribuie pe nedrept o serie de afirmații în legătură cu ființa lui Dumnezeu, despre care noi nu știm nimic, de pildă că *«Dumnezeu ar avea natură trupească și înfățișare omenească»*, Celsus caută să combată ceea ce noi n-am spus, lucru pe care e de prisos și să-l relatăm sau să-l combatem. Dacă am zice despre Dumnezeu ceea ce ne atribuie și contra căruia se ridică el, ar trebui să cităm afirmațiile lui, dovedind tezele noastre și respingîndu-le pe ale lui. Dar cîtă vreme el afirmă lucruri pe care nu le-a auzit de la nimeni, sau care provin — dacă le va fi auzit vreodată — de la oameni simpli, naivi și necunoscători ai înțelesului Scripturii, n-are rost să ne pierdem vremea cu ele degeaba, că Scripturile spun limpede că Dumnezeu este fără de trup. Astfel citim : «pe Dumnezeu nimeni nu L-a văzut vreodată» [105] ; apoi «Cel mai întîi născut decît toată făptura» e arătat ca fiind «chipul lui Dumnezeu celui nevăzut» [106], în orice caz al Celui fără de trup. Dar eu am dat, mai înainte [107], explicații amănunțite despre Dum-

---

103. *Fapte* 2, 47.
104. *Ieș.* 1, 7. A se vedea și alte pasaje privitoare la rapida răspîndire a creștinismului, V, 50 ; 62 ; VIII, 59 etc.
105. *Is.* 1, 18.
106. *Col.* 1, 15.
107. VI, 70.

nezeu, arătînd, în acelaşi timp, şi cum trebuie înţelese cuvintele: «Duh este Dumnezeu şi cei ce I se închină trebuie să I se închine în Duh şi adevăr» [108].

XXVIII

După ce calomniază în aceste cuvinte credinţa noastră despre Dumnezeu, el ne întreabă «*unde vrem să ajungem şi ce nădejdi avem?*» Iar ca răspuns, Celsus ne atribuie următoarele cuvinte: «*Despre o altă lume, mai bună decît aceasta*», după care observă: «*oamenii dumnezeieşti de altădată au vorbit despre o viaţă de fericire pentru cei cu sufletele curate. Lăcaşul lor a fost numit de unii «insulele fericiţilor»* [109]*, iar de alţii «cîmpiile elizee», pentru că acolo erau eliberaţi de relele de pe pămînt, cum zice Homer: «Dar odată şi odată zeii cei nemuritori te vor duce la marginile pămîntului în cîmpiile elizee, unde oamenii trăiesc viaţa fericită»* [110]*. Pînă şi Platon, care crede că sufletul e nemuritor, numeşte «pămînt» tărîmul unde va merge el după ce se desparte de trup, spunînd: «E un ţinut foarte întins, cam ca de la Fazis* [111] *pînă la coloanele lui Hercule* [112]*, dar noi, ca nişte furnici şi ca nişte broaşte, abia locuim o mică parte. Mulţi alţii locuiesc în alte părţi asemănătoare, căci există peste tot în jurul pămîntului multe adîncituri de toate felurile şi de toate mărimile, spre care s-au strîns apele, ceaţa şi aerul, iar pămîntul a rămas curat şi neacoperit în faţa cerului»* [113].

Celsus îşi închipuie că noi am fi împrumutat credinţa despre un alt ţinut mai bun şi mai fericit decît cel de pe pămînt de la unii oameni din vremile de demult, pe care-i numeşte «dumnezeieşti». Din categoria acestora el numeşte pe Platon care în lucrarea sa «Fedon» a filosofat despre «pămîntul curat», care ar fi situat în regiunile senine ale cerului. El nu-şi dă seama că Moise, cu mult înainte de a se fi descoperit alfabetul grecesc [114], a prezentat pe Dumnezeu făgăduind «pămîntul sfînt, roditor şi larg, unde curge lapte şi miere» [115], pentru cei care vor fi trăit după Legea Lui. Acest «pămînt roditor» nu-i nici într-un caz, ceea ce îşi închipuie unii, Iudeea propriu-zisă, care e aşezată pe un pămînt ce a fost blestemat încă de la început, din pricina păcatului lui Adam, căci cuvintele «blestemat va fi pămîntul pentru tine! cu osteneală să te hrăneşti din el în toate zilele vieţii tale» [116] se referă la întreg pămîntul,

---

108. I, 4, 24.
109. Hesiod, *Munci şi zile*, 170, Şt. Bezdechi, Bucureşti, 1957, p. 52.
110. *Odiseea*, 4, 563—565.
111. Poti, în Gruzia actuală.
112. Gibraltarul de azi.
113. Platon, *Fedon*, 109 a-b (trad. C. Papacostea, p. 399).
114. Aceeaşi afirmaţie despre anterioritatea culturii evreieşti şi în alte pasaje: IV, 21; VI, 7.
115. *Ieş.* 3, 8.
116. *Fac.* 3, 17.

din care orice om care moare «întru Adam» își scoate hrana doar prin osteneli, adică prin munci grele, iar aceasta în toate zilele vieții lui. Și pentru că este blestemat, întreg pămîntul «spini și pălămidă va rodi» pentru orice om care «întru Adam» a fost alungat din raiul pămîntesc, încît orice om «în sudoarea feței sale își mănîncă pîinea sa, pînă ce se va întoarce în pămîntul din care a fost luat». Întreg pasajul acesta conține o adîncă învățătură, pe care o lămurim spre a explica expresiile întrebuințate, dar nu ne vom mulțumi doar cu cîteva observații pentru a combate greșeala care atribuie pămîntului Iudeii ceea ce s-a spus despre pămîntul făgăduit de Dumnezeu pe seama celor drepți.

XXIX

Dacă «întreg pămîntul» a fost blestemat din pricina greșelilor lui Adam și a celor căzuți împreună cu el prin moarte, atunci e limpede că toate ținuturile au avut parte de același blestem, inclusiv pămîntul Iudeii. De aceea lui nu i se potrivește citatul «într-un pămînt roditor și larg, în care curge lapte și miere», chiar dacă se poate spune că Ierusalimul și Iudeea sînt umbra simbolică a pămîntului «sfînt, roditor și larg», care se află pe tărîmul curat al cerului, avînd în el și Ierusalimul cel ceresc [117]. Pe el îl înfățișează Apostolul sub chipul bărbatului «înviat împreună cu Hristos și căutînd spre cele de sus» [118], în care a găsit un temei neplecat basmelor iudaicești» [119], atunci cînd zice [120]: «ci v-ați apropiat de Muntele Sionului și de cetatea Dumnezeului celui viu, de Ierusalimul cel ceresc și de zeci de mii de îngeri și de adunarea celor întîi născuți» [121].

Ca să ne convingem că această tîlcuire a «pămîntului celui roditor și larg», de care vorbește Moise, nu are înțeles potrivnic Duhului Sfînt, să ne gîndim cu toată atenția la toți proorocii, căci toți vestesc întoarcerea la Ierusalim a tuturor celor ce s-au depărtat de el și s-au rătăcit, dar mai tîrziu totuși se vor întoarce iarăși în același loc, în cetatea lui Dumnezeu, cum îi spune cel ce zice «că s-a făcut în Ierusalim locul Lui și locașul Lui în Sion» [122]. Și în alt loc: «Mare este Dumnezeu și lăudat foarte în cetatea Dumnezeului nostru, în muntele cel sfînt al Lui, întemeiată spre bucuria întregului pămînt» [123]. Este îndeajuns dacă pome-

117. În viziunea pnevmatizantă, Origen mai amintește acest cuvînt și mai jos: VIII, 72, dar și în *Filocalia* I («P.S.B.», 7, 324).
118. *Col.* 3, 1.
119. *Tit* 1, 14.
120. *Evr.* 12, 22.
121. *Evr.* 12, 23.
122. *Ps.* 75, 2.
123. *Ps.* 47, 1—2.

nim, în legătură cu «pămîntul drepţilor», pasajul următor din psalmul treizeci şi şase: «cei ce aşteaptă pe Domnul vor moşteni pămîntul» [124], iar puţin mai departe «cei blînzi vor moşteni pămîntul şi se vor desfăta de mulţimea păcii» [125]. Şi iarăşi «drepţii vor moşteni pămîntul şi vor locui în veacul veacului pe dînsul» [126]. Vezi dar că «pămîntul curat» e arătat ca fiind tărîmul curat al cerului, fiind sortit celor în stare să priceapă ceea ce zice acelaşi psalm: «Aşteaptă pe Domnul şi păzeşte căile Lui! Şi te va învăţa pe tine ca să moşteneşti pămîntul» [127].

XXX

Pe de altă parte, îmi vine să cred că ideea despre strălucirea pietrelor socotite preţioase pe pămînt e un reflex al pietrelor de pe tărîmul cel de sus, a fost împrumutată de Platon [128] după pasajul despre cetatea lui Dumnezeu, pe care Isaia o descrie astfel: «şi-ţi voi face crestele zidurilor de rubin şi porţile tale de cristal, iar împrejmuirea de pietre nestemate», la care mai adaugă «şi voi pune temelia ta pe safire» [129]. Cei care au studiat cu toată atenţia textul lui Platon dau acestei istorisiri o tîlcuire figurată. Proorociile din care, după părerea noastră, s-a inspirat Platon sînt tîlcuite de cei care duc o viaţă bine plăcută lui Dumnezeu, aşa cum au făcut-o proorocii înşişi, care tot timpul sînt cufundaţi în pătrunderea Scripturilor Sfinte, lucru de care se învrednicesc numai oameni pregătiţi printr-o viaţă curată şi dornici a pătrunde tainele lui Dumnezeu.

Intenţia mea a fost să arăt că învăţătura noastră despre «pămîntul sfînt» n-am luat-o nici de la elini, nici de la Platon, ci mai curînd aceştia, care sînt mult mai tineri decît străvechiul Moise [130] şi decît ceilalţi dintre prooroci, s-au inspirat din Sfintele noastre Scripturi, fie că au înţeles greşit anumiţi termeni tainici [131] întrebuinţaţi de ei pentru această problemă, fie că au citit şi au copiat chiar texte din Sfintele Scripturi. Mai mult, proorocul Agheu deosebeşte clar cele două noţiuni «pămînt» şi «uscat» atunci cînd numeşte «uscat» pămîntul pe care-l călcăm. El zice: «Încă o dată voi clăti cerul şi pămîntul şi marea şi uscatul» [132].

---

124. *Ps.* 36, 9.
125. *Ps.* 36, 11.
126. *Ps.* 36, 29.
127. *Ps.* 36, 34.
128. Platon, *Fedon*, 110 d-e (trad. Papacostea, p. 400—401).
129. *Is.* 54, 12, 11.
130. A se vedea IV, 21.
131. V, 65; VI, 22.
132. *Agheu* 2, 7 (ed. 1914).

XXXI

Explicarea acestei istorisiri dată de Platon în opera sa *Fedon* Celsus o amînă pentru altă ocazie. El zice : *«Dar ceea ce vrea să spună prin aceste cuvinte nu-i ușor de înțeles pentru oricine, în schimb ar trebui să înțeleagă ce vrea să spună acest filosof atunci cînd afirmă că din pricina slăbiciunii și a încetinelii nu putem ajunge pînă la marginea văzduhului ; dacă, însă, firea noastră s-ar putea ridica la o atît de înaltă contemplare, atunci s-ar recunoaște adevăratul cer și adevărata lumină»* [133].

Luîndu-mă după exemplul lui și gîndind că nu este momentul potrivit pentru a lămuri problema «pămîntului sfînt și roditor» și al cetății lui Dumnezeu aflate acolo, m-am hotărît să trimit la «Comentarul» proorocilor, ca unul care am explicat și eu măcar în parte, atîta cît mi-a stat în putință, «cetatea lui Dumnezeu» în psalmii 45 și 57. Dar străvechea învățătură a lui Moise și a proorocilor știa că realitățile adevărate au toate același nume ca și lucrurile cele mai obișnuite de pe pămînt : există, de pildă, o lumină și un cer diferite de «tăria cerului», după cum și «soarele dreptății» [134] este cu totul altceva decît soarele sensibil. Pe scurt, spre deosebire de lucrurile pe care le percepem cu simțurile și care nu-și au nici unul realitate deplină, învățătura creștină declară scurt : «toate faptele lui Dumnezeu sînt adevărate» [135], ceea ce în limbajul obișnuit s-ar putea traduce cu «lucrarea mîinilor Sale» [136]. De aceea, pe bună dreptate reproșează Isaia unora : «ei nu iau în seamă faptele Domnului și nu văd lucrurile mîinilor Sale» [137].

XXXII

Se vede că Celsus nu a înțeles deloc învățătura noastră despre înviere, învățătură adîncă și «greu de tîlcuit» [138], întrucît cere mai mult decît oricare alta o înțelepciune mai înaltă și deosebită, care să poată dovedi cît e de vrednică de Dumnezeu și de măreață această învățătură, conform căreia există o «rațiune seminală» [139] în care Scriptura numește «cortul sufletului», în care cel drept «inspiră îngreuiat» și dorind «să nu scoată haina, ci să se îmbrace în cealaltă, pe deasupra» [140].

133. Platon, *Fedon*, 109, d-e (trad rom., p. 399).
134. *I Ioan* 3, 8.
135. *Daniil* 4, 34.
136. *Ps.* 101, 26.
137. *Is.* 5, 12.
138. *Evr.* 5, 11.
139. «Cort» *(II Cor.* 5, 1), «grăunte de grîu» *(I Cor.* 15, 37) ori «sămînță omenească» (Justin, *Apologia* 1, 19), «rațiuni ale lucrurilor» (Maxim Mărturisitorul), toate pleacă de la Logosul cel întrupat.
140. *II Cor.* 5, 4 (ed. 1914).

întrucît va fi auzit vorbindu-se despre astfel de lucruri de către oameni simpli, incapabili de a le găsi o explicare, Celsus suceşte lucrurile, luîndu-le în batjocură. De aceea ar fi necesar să adăugăm la cele spuse mai înainte această simplă observaţie : învăţătura noastră despre înviere n-a purces, cum îşi închipuie Celsus, *dintr-o neînţelegere a concepţiei despre transmigrarea sufletelor sau «metemsomatoză»*. Noi ştim că sufletul, care prin firea sa e netrupesc şi deci nevăzut, are nevoie, atunci cînd petrece undeva, de un corp potrivit locului unde se află. Pe acesta îl poartă îndată după ce a părăsit îmbrăcămintea ce i-a fost necesară pînă atunci, dar care i-a devenit de prisos în noua stare, şi pe care-l va îmbrăca pe deasupra a ceea ce avusese pînă atunci, pentru că are nevoie de un veşmînt mai bun spre a ajunge la ţinuturile mai curate, eterate şi cereşti. Venind pe lume, sufletul a părăsit învelişul de care fusese nevoie în sînul mamei atîta cît a petrecut acolo ; după aceea el a îmbrăcat ceea ce era necesar unei fiinţe ce avea să trăiască pe pămînt [141].

Mai mult, întrucît există o sălăşluire pămîntească în «cort», necesară atîta timp cît sîntem în cort, Scripturile declară că sălaşul pămîntesc al cortului va fi nimicit, dar că acest cort va îmbrăca «o casă nefăcută de mînă, veşnică, în ceruri» [142]. Mai departe oamenii lui Dumnezeu spun : «acest trup muritor trebuie să se îmbrace în nemurire» [143], ceea ce e întrucîtva diferit de ceea ce-i nestricăcios, iar ceea ce-i stricăcios se va îmbrăca în nemurire, căci dacă înţelepciunea e în legătură cu ceea ce-i înţelept, dreptatea cu ceea ce-i drept şi pacea cu ceea ce-i paşnic, atunci şi nestricăciunea e în legătură cu ceea ce este nestricăcios şi nemurirea e în legătură cu ceea ce este nemuritor. Vezi, dar, la ce ne îndeamnă Scriptura atunci cînd zice că «ne vom îmbrăca în nestricăciune şi în nemurire» : lucrurile trebuie înţelese în sensul că cel odată îmbrăcat şi încins în hainele nestricăciunii nu mai cade jertfă stricăciunii sau morţii. Iată de ce m-am încumetat să spun că şi din răspunsul eronat al cuiva care n-a înţeles învăţătura noastră despre înviere acela ar putea-o lua în batjocură pentru că nu o înţelege.

XXXIII

Întrucît îşi închipuie că noi credem în înviere numai pentru că dorim să cunoaştem şi să vedem pe Dumnezeu, Celsus întoarce lucrurile după cum îi place, afirmînd : *«strîmtoraţi din toate părţile, creştinii re-*

141. Origen schiţează aici credinţa despre înviere, care prezintă oarecari neclarităţi.
142. *II Cor.* 5, 1—6.
143. *I Cor.* 15, 53.

vin mereu la aceeaşi întrebare, ca şi cum n-ar fi înţeles nimic din ea, care-i calea de cunoaştere a lui Dumnezeu, cum să ajungem să-L vedem şi să petrecem cu El ?» [144].

Să se ştie, dar, pentru oricine o doreşte, că de trup avem nevoie în alte scopuri, nu numai pămînteşti, după cum, de pildă, ca să zăbovim într-un sălaş material avem nevoie de un trup potrivit celui în care petrecem; căci avînd nevoie de trup, îmbrăcăm peste «cortul» nostru calităţile de care am vorbit. În schimb, ca să cunoaştem pe Dumnezeu n-avem nici o nevoie de trup, căci nu ochiul trupului cunoaşte pe Dumnezeu, ci cel al sufletului, singurul care-i creat «după chipul Creatorului şi care, prin providenţa divină a primit puterea de-a cunoaşte pe Dumnezeu. Ceea ce vede Dumnezeu este inima curată, din care nu mai ies gînduri rele, ucideri, adultere, desfrînări, furtişaguri, mărturii mincinoase, hule, nici pizmă, nici alte răutăţi» [145], după cum se spune şi în alt loc: «Fericiţi cei curaţi cu inima că aceia vor vedea pe Dumnezeu» [146]. Dar, întrucît nu este îndeajuns să avem o voinţă liberă pentru ca să ajungem să avem şi o inimă cu totul curată, mai avem nevoie şi de Dumnezeu Care s-o sprijinească în acest sens. De aceea, cel care îşi dă seama cum trebuie să se roage zice: «inimă curată zideşte întru mine, Dumnezeule» [147].

XXXIV

Niciodată n-ar trebui să ne întrebăm : dacă Dumnezeu ar fi legat de un anumit loc, atunci pe ce cale să ajungem la El ? Putem spune aceasta pentru că Dumnezeu e mai presus de orice loc, iar în mîna Lui stau toate cîte există şi nimeni nu-L poate cuprinde. De aceea apropierea de El nu trebuie înţeleasă în sens spaţial, aşa cum ne spune porunca: «Domnului Dumnezeului vostru să-I urmaţi şi de El să vă temeţi» [148]. Şi tot netrupeşte ne cere şi proorocul să venim la Dumnezeu atunci cînd zice în rugăciunea sa: «Lipitu-s-a sufletul meu de Tine, Doamne» [149]. Aşadar, Celsus ne calomniază spunînd că *«noi nădăjduim să vedem pe Dumnezeu cu ochii noştri trupeşti, să-I auzim glasul cu urechile noastre, să-L pipăim cu mîinile noastre sensibile»* [150].

Dimpotrivă, noi ştim că Sfintele Scripturi întrebuinţează termeni anonimi pentru alţi ochi decît ochii trupeşti, pentru alte urechi şi pentru alte mîini decît ale trupului, iar ceea ce este mai semnificativ, aceste

144. Aceeaşi idee şi la VI, 66.
145. *Matei* 15, 19; *Marcu* 7, 21—22.
146. *Matei* 5, 8.
147. *Ps.* 50, 11.
148. *Deut.* 13, 4.
149. *Ps.* 67, 8.
150. *C. Cels.* VI, 64; VII, 27.

expresii sînt destinate unui înţeles dumnezeiesc şi de alt ordin decît ceea ce se înţelege în chip obişnuit prin aceste cuvinte[151], căci atunci cînd proorocul zice: «Descoperă ochii mei şi voi cunoaşte minunile din legea Ta»[152] sau «porunca Domnului e strălucitoare, luminează ochii»[153], sau «luminează ochii mei, ca nu cumva să adorm întru moarte»[154], nimeni nu-i atît de prost să-şi închipuie că ochii trupului sînt cei care înţeleg tainele legii dumnezeieşti, sau că porunca lui Dumnezeu luminează ochii din cap, ori l-ar putea surprinde un somn care să-i aducă moartea.

Tot aşa, cînd zice Mîntuitorul «cine are urechi de auzit să audă»[155], şi primul venit va înţelege că este vorba de nişte urechi duhovniceşti. Iar cînd spun despre «cuvîntul lui Dumnezeu» că e în mîna proorocului Ieremia[156] ori a altuia, că Legea e «în mîna lui Moise» sau «în ziua necazului meu pe Dumnezeu am căutat; chiar şi noaptea mîinile mele stau întinse înaintea Lui şi n-am slăbit»[157], iarăşi nimeni nu-i atît de nepriceput ca să înţeleagă că aici e vorba de mîini în sens figurat. Şi tot la aşa ceva se gîndeşte şi Ioan cînd zice: «mîinile noastre au pipăit pe Cuvîntul vieţii»[158]. Iar ca să înţelegem din Sfintele Scripturi că există un sens mai înalt şi altul trupesc, trebuie să înţelegem şi cuvîntul lui Solomon din cartea Pildelor: «atunci vei dobîndi cunoştinţa de Dumnezeu»[159].

XXXV

Crezînd că noi propovăduim credinţa în înviere pentru ca să putem cunoaşte şi vedea pe Dumnezeu, Celsus ne pune în cîrcă şi alte învinuiri, zicînd: Aşadar, noi nu avem nevoie să mergem să căutăm pe Dumnezeu undeva unde ne trimite Celsus *«în templele lui Trofonios, Amfiaraos şi Mopaos*[160]*, unde* — zice el — *zeii pot fi văzuţi sub formă omenească şi încă fără prefăcătorie, în toată limpezimea»*, întrucît noi ştim că aceia sînt demoni ce se hrănesc cu grăsimi, cu sînge şi cu fum de jertfe[161], fiind ascunşi acolo ca în nişte temniţe pentru plăceri josnice. Păgînii vor fi văzut acolo temple de zei, dar noi ştim că în realitate acolo nu-i nimic altceva decît sălaş pentru zei falşi.

---

151. E schiţată aici istoria despre «cele cinci simţuri duhovniceşti». A se vedea *Convorbirile cu Heraclide*, în «P.S.B.», vol. 8, p. 337—340.
152. *Ps.* 118, 18.
153. *Ps.* 18, 9.
154. *Ps.* 12, 4.
155. *Matei* 11, 15.
156. *Ier.* 1, 4, 9.
157. *Ps.* 76, 2.
158. *I Ioan* 1, 1.
159. *Pilde* 2, 5.
160. Oracole antice, pe care Origen le mai aminteşte şi în cartea III, 34.
161. III, 38.

În chip răutăcios Celsus mai adaugă în legătură cu aceşti zei cu forme omeneşti: *«pe aceştia îi puteţi vedea nu o dată ori de două ori într-o arătare fugară, care a putut înşela pe creştini, ci într-un contact neîntrerupt cu cei care vor să-i caute»*. Din aceste cuvinte ar reieşi că Iisus ar fi fost fantomă pentru Celsus, aceasta pentru considerentul că El s-ar fi arătat ucenicilor Săi în mod fugitiv, după învierea din morţi, în timp ce pe cei pe care-i numeşte «zei cu forme umane» îi vede în contact neîntrerupt cu cei care-i doresc! Dar cum ar fi fost cu putinţă ca o simplă fantomă[162] care s-a arătat, cum zice el, în chip fugitiv, doar ca să înşele pe spectatori, să fie în stare, îndată după ce a trecut acea vedenie, să săvîrşească atîtea minuni, să schimbe sufletele atîtor oameni, sădind în ele convingerea că sînt datoare să facă totul spre a bineplăcea lui Dumnezeu, întrucît vor fi judecate de El? Cum ar putea să alunge diavolii o fantomă, sau cum ar putea săvîrşi fapte atît de mari? Căci Dumnezeu nu e mărginit într-un singur loc, cum e cazul cu zeii lui Celsus, care au înfăţişare omenească, ci Dumnezeu e prezent pretutindeni, adună şi atrage la Sine prin puterea Sa pe toţi cei înclinaţi spre viaţă virtuoasă.

XXXVI

După aceste observaţii, la care am răspuns şi pe care le-am combătut pe cît ne-au ajutat puterile, Celsus continuă: *«Dar creştinii n-ar putea întreba: Cum să ajungem la cunoaşterea lui Dumnezeu dacă simţurile nu ne pot sta în ajutor? Se poate cunoaşte ceva fără ajutorul simţurilor?»*[163]. După aceea Celsus răspunde parcă în locul nostru: *«Acesta nu-i un grai al omului, al sufletului lui, ci e un grai al cărnii*[164]*. Totuşi vrem să asculte, cel puţin cît e în stare să înţeleagă, această slăbănoagă şi nestatornică fiinţă legată de trup:* cînd, *după* ce *vi se va închide intrarea simţurilor, veţi privi în sus cu duhul vostru şi după ce vă veţi desface de legăturile cărnii şi veţi asculta de trezvia ochilor sufleteşti, să ştiţi că abia atunci veţi vedea pe Dumnezeu. Iar dacă veţi căuta un îndrumător pe această cale, atunci va trebui să fugiţi de înşelători şi vrăjitori, care vă atrag spre chipurile fantomatice ale ideilor, ca să nu vă faceţi de rîs, pe de o parte dispreţuind pe ceilalţi zei, pe care-i credeţi fantome, iar pe de altă parte adorînd pe un om mai slăbănog decît idolii propriu-zişi, care nu este nici măcar fantomă, căci în realitate e un mort, căruia voi căutaţi să-i aflaţi un tată care să-i semene»*.

162. II, 70; III, 22.
163. Aceeaşi întrebare şi la VI, 66; VII, 33.
164. Celsus acuză creştinismul că ar fi prea mult legat de simţuri, de materie. V, 14; VII, 42; VIII, 49.

Ca să răspundem la dialogul pe care ni-l atribuie şi ca să apărăm credinţa în învierea trupurilor, vom zice că măiestria celui ce a inventat acest dialog e să cunoască bine tema şi însuşirile partenerilor, dar în acelaşi timp menirea dialogului e să atribuie celui ce vorbeşte argumente contrare celui pe care-l reprezintă. Ar fi o procedură nedibace dacă am pune pe barbari, pe oameni fără carte sau pe şcolari, care n-au auzit niciodată de raţionamente filosofice şi care nu ştiu nici măcar cum se articulează cuvîntul, să facă filosofie, lucru pe care poate că-l poate face autorul, dar pe care nu putem risca să nu-l cunoască şi celălalt personaj al dialogului. Tot atît de greşit ar fi dacă am pune pe nişte oameni cunoscători în probleme dumnezeieşti să joace rolul unor oameni de jos, care sînt stăpîniţi de cele mai urîte patimi. De aceea, una din multele calităţi admirate în poemele lui Homer va fi şi aceea că în descrierea personajelor de felul lui Nestor, Ulise, Diomid, Agamemnon, Telemah, Penelopa sau alţii, el păstrează pentru fiecare din ei de la început pînă la sfîrşit calităţile proprii. Numai eroii lui Euripide au fost schimbaţi de Aristofan în comedie după ce a împrumutat adeseori de la femeile barbare sau sclave expresia învăţăturilor scoase de el de la Anaxagora sau de la alt înţelept [165].

XXXVII

Dacă acestea sînt calităţile şi scăderile în arta personificării, atunci să nu-ţi vină să rîzi de Celsus atunci cînd el atribuie creştinilor afirmaţii care nu li se potrivesc? Dacă el a plăsmuit cuvinte potrivite numai oamenilor de rînd, atunci cum s-ar putea ca astfel de oameni să sesizeze semnificaţiile exprimărilor mai pretenţioase şi nuanţele diferitelor cugetări în felul stoicilor, care neagă realităţile spiritului, afirmînd că lucrurile pe care le înţelegem le sesizăm prin simţuri [166], întrucît, zic ei, toată înţelegerea depinde de simţuri? În schimb, dacă el împrumută aceste cuvinte de la cei care interpretează tainele lui Hristos în chip filosofic, examinîndu-le cu toată atenţia, atunci plăsmuirea lui nu li se poate aplica. Într-adevăr, nu există nimeni care, ştiind că Dumnezeu e nevăzut şi că mai sînt şi unele făpturi nevăzute şi cugetătoare, să poată spune în apărarea credinţei despre înviere: dacă simţurile nu ne sînt suficiente, atunci cum am putea ajunge la cunoaşterea lui Dumnezeu, sau cît putem cunoaşte prin simţuri? Căci este scris nu numai în unele cărţi rare, citite doar de un mic număr de învăţaţi, ci şi în cele populare: «cele nevăzute ale lui Dumnezeu se văd de la facerea lumii, înţelegîndu-se din făpturi» [167]. De

165. Cel mai mare autor de comedii al grecilor antici, Aristofan (sec. V î.Hr.), critica închinarea la zei. Aristofan: Aharn 393; a se vedea şi aici IV, 77.

166. «Tot ce există e material», ziceau stoicii (N. Balca, *op. cit.*, p. 245).

167. *Rom.* 1, 20.

aici şi concluzia : cu toate că în această viaţă noi oamenii trebuie să plecăm de la simţuri şi de la ceea ce se vede atunci cînd ne ridicăm pînă la miezul celor inteligibile, totuşi nu trebuie să rămînem legaţi numai de ceea ce cade sub simţuri. Oare nu spune fraza că-i cu neputinţă să cunoşti fără ajutorul simţurilor natura celor inteligibile sau, dacă am pune altfel întrebarea : Cine ar fi în stare să ajungă fără simţuri la o cunoaştere oarecare ? De aici se va dovedi că Celsus n-a avut dreptate să adauge că în problema cunoaşterii el n-a avut în vedere nici pe omul întreg, nici sufletul lui, ci numai trupul lui.

XXXVIII

Intrucît credem că Dumnezeu Cel peste toate e Duh, sau că este mai mult decît Duh şi esenţă [168], fiind simplu, nevăzut şi necorporal, noi creştinii nu putem învăţa că El poate fi cunoscut prin altceva decît prin cugetul care a fost creat după chipul Lui, chiar dacă acum, ca să întrebuinţăm expresia lui Pavel, e cunoscut «ca prin oglindă, în ghicitură, iar atunci faţă către faţă» [169]. Dar cînd folosim expresia «faţă către faţă» nimeni dintre noi să nu ajungă să critice ceea ce vrea să spună, căci fraza «privind ca în oglindă, cu faţa descoperită, slava Domnului, ne prefacem în acelaşi chip din slavă în slavă, ca de la Duhul Domnului» [170], ne învaţă că aici nu este vorba de o faţă perceptibilă cu simţul, ci ea trebuie înţeleasă în chip figurat, cum am spus-o şi mai înainte cînd am vorbit despre ochi, despre urechi şi de alte mădulare ale trupului [171], şi că numai în acest mod trebuie tălmăcite lucrurile.

Prin urmare, cînd zicem «omul» sau sufletul care se foloseşte de trup, sau ori cum i-am zice : «omul lăuntric» [172] sau mai pe scurt «sufletul», exprimăm nu ce zice Celsus, ci ceea ce învaţă omul lui Dumnezeu. Nici un creştin nu poate vorbi limba cărnii ; el a învăţat să ucidă prin Duh faptele trupului [173], «purtînd totdeauna în trup omorîrea lui Iisus» [174], căci a primit porunca : «omorîţi mădularele voastre, cele pămînteşti» [175], ca unul care înţelege spusa : «Nu va rămîne Duhul Meu pururea în oamenii aceştia, pentru că sînt numai trup» [176], ştiind şi fap-

168. Cum zice Platon, *Rep. Sog.*
169. *I Cor.* 13, 12.
170. *II Cor.* 3, 18.
171. VI, 61—62 ; VII, 34.
172. *Rom.* 7, 22 ; *II Cor.* 4, 16 ; *Ef.* 3, 16.
173. *Rom.* 8, 13.
174. *II Cor.* 4, 10.
175. *Col.* 3, 5.
176. *Fac.* 6, 3.

tul că «cei ce sînt în carne nu pot să-I placă lui Dumnezeu» [177], se străduieşte în toate chipurile să nu mai petreacă «în carne», ci numai «în duh».

XXXIX

Dar să auzim de ce ne cheamă să înţelegem pe ce cale vom putea cunoaşte pe Dumnezeu cu toate că, zice el, nici unul din creştini nu este în stare să-i înţeleagă cuvintele, atunci cînd zice : «Cel puţin să ne asculte, dacă vor fi în stare să priceapă ceva din cele ce-i învăţăm». Să vedem, dar, ce fel de cuvinte vrea să ne înveţe acest filosof ! Numai că, în loc să ne înveţe, el ne defăimează ! El ar fi trebuit să dovedească bunăvoinţă încă de la începutul argumentării. În loc de aceasta, el tratează drept neam prost pe nişte oameni care sînt în stare să înfrunte mai curînd moartea decît să spună un singur cuvînt împotriva credinţei creştine, chiar cu riscul de a îndura orice chin şi de a suferi şi moartea cea mai crudă. El ne învinuieşte că sîntem un neam de oameni legaţi numai de cele trupeşti, cu toate că noi declarăm că, chiar dacă am cunoscut pe Hristos după trup, acum nu-L mai cunoaştem [178], fiind gata să ne lipsim de trup de dragul credinţei mai curînd decît un filosof, care şi-ar pierde mantia sa de filosof.

Celsus ne mai zice : «abia după ce veţi închide intrarea simţurilor şi după ce vă veţi întoarce de la cele trupeşti, abia atunci veţi trezi ochii sufleteşti şi numai atunci veţi putea vedea pe Dumnezeu». El îşi închipuie că noi nu ne-am fi gîndit deloc la această idee, pe care o împrumută de la filosofii elini şi anume din ideea celor doi ochi [179]. Or, trebuie să-i răspundem că, descriind crearea lumii, Moise concepe fiinţa omenească de dinainte de cădere o dată ca avînd ochi, iar altă dată ca fiind oarbă : are ochi atunci cînd scrie despre femeie : «femeia socotind că rodul pomului este bun de mîncat şi plăcut ochilor la vedere şi vrednic de dorit, pentru că dă ştiinţă» [180]. În schimb, nu numai în cuvintele şarpelui către femeie dă impresia că ea ar fi oarbă de amîndoi ochii, atunci cînd i se spune : «Dumnezeu ştie că în ziua în care veţi mînca vi se vor deschide ochii» [181], ci şi cînd s-a zis : «a luat din el şi a mîncat şi a dat bărbatului său şi a mîncat şi el. Atunci li s-au deschis ochii la amîndoi» [182].

Aşadar, atunci li s-au deschis ochii simţurilor, pe care aveau dreptate să-i ţină închişi ca să nu fie împiedicaţi de distracţii să privească cu

177. *Rom.* 8, 8.
178. *II Cor.* 5, 16.
179. Platon, *Banchetul* ; *Fedon* 99 c (trad. rom., p. 384).
180. *Fac.* 3, 6.
181. *Fac.* 3, 5.
182. *Fac.* 3, 6—7.

ochii sufletului; însă ochii sufletului, pe care le plăcuse să-i țină deschiși față de Dumnezeu și de raiul Lui, iată de acum vor rămîne închiși, după părerea mea din pricina păcatelor.

De aici urmează că Mîntuitorul, știind că avem în noi ambele feluri de ochi, declară : «spre judecată am venit în lumea aceasta, ca cei care nu văd să vadă, iar cei care văd să fie orbi» [183]. Prin «cei care nu văd» Iisus lasă să se înțeleagă ochii sufletului, cărora Dumnezeu-Cuvîntul le dă vedere, iar prin «cei care văd» se înțeleg ochii simțurilor, pe care Logosul îi orbește, pentru ca sufletul să vadă în distracție ceea ce trebuie să vadă. Așadar, orice om care trăiește credința după cum voiește își ține treaz ochiul sufletului și închis pe cel al simțurilor, iar în măsura în care ochiul cel mai bun e deschis, pe cînd vederea simțurilor e închisă, fiecare poate cunoaște și contempla pe Dumnezeul cel peste toate și pe Fiul Său, care e Cuvîntul și Înțelepciunea cea dumnezeiască.

XL

După cele observate adineaori urmează altele, pe care Celsus le face la adresa tuturor creștinilor, care, la nevoie, s-ar putea aplica celor care se declară cu totul străini de învățătura lui Iisus. Așa sînt ofiții [184], care, după cum s-a spus mai înainte, resping cu totul pe Iisus, precum și alții cîțiva care au păreri asemănătoare lor. Aceștia sînt, la drept vorbind, înșelători și vrăjitori care îndrumă pe oameni la idolatrie și care-și dau silința, în chip deplorabil, să învețe pe dinafară și să invoce numele așa-numiților paznici cerești. De aceea, Celsus greșește cînd se adresează creștinilor cu cuvintele : *«Dacă vă căutați un îndrumător pentru această cale, va trebui să vă feriți de înșelători și de vrăjitori care invocă fantome»*. Se vede că Celsus nu-și dă seama că acești oameni, care sînt tot înșelători ca și el, vorbesc de rău atît persoana lui Iisus, cît și toată învățătura Lui. După aceea el mai adaugă, confruntîndu-se cu ei, și zice : vă faceți cu totul de rîs dacă, pe de o parte, pe zeii care au forme vizibile îi disprețuiți ca fantome, dar pe de altă parte adorați ceva ce este cu mult mai mizerabil decît niște fantome văzute și care în realitate nu este nici fantomă, ci e un mort căruia căutați să-i găsiți și un tată ca el!

Că Celsus nu va fi cunoscut diferența între ceea ce cred creștinii și ceea ce învață acești scornitori de povești și că își închipuie că învinuirile pe care le aduc împotriva acestora s-ar putea îndrepta și împotriva noastră, punîndu-ne în sarcină lucruri cu care n-am avut niciodată nimic comun, reiese limpede din ceea ce spune mai departe : «*Iată în ce*

183. *Ioan* 9, 39.
184. VI, 28.

mare înşelăciune şi rătăcire plutesc aceşti sfetnici deosebiţi şi ce cuvinte nălucitoare scornesc despre leu, despre balaur, despre demonul cu cap de măgar şi despre alţi portari cereşti ale căror nume v-aţi chinuit să le învăţaţi pe de rost! Ele sînt de vină, nenorociţilor, că azi sînteţi chinuiţi cu atîta cruzime şi că vă răstignesc pe cruce!»

Se vede clar că Celsus nu cunoaşte pe nici unul din aceşti portari ai drumului ce urcă la demoni, care iau formă de leu, de măgar ori de balaur şi care nu rezistă pînă la moarte chiar dacă ar fi vorba de apărarea adevărului. Dar acest fel de rîvnă ieşită din comun, ca să mă exprim aşa, cu care noi creştinii sîntem hotărîţi să suferim de dragul credinţei orice fel de moarte, chiar şi răstignirea pe cruce [185], le-o atribuie Celsus acestor oameni care nu aveau şi nu voiau să aibă despre aceste lucruri nici o cunoştinţă; în schimb, nouă, care sîntem în stare să mergem pînă la moartea pe cruce, ne pun în sarcină tocmai ceea ce visează ei despre demoni cu lei, cu balauri şi cu altfel de lighioane. În orice caz, nu Celsus este cel care ne depărtează pe noi de la această învăţătură despre demoni în formă de leu, de balaur sau mai ştiu eu cum, căci noi niciodată n-am crezut în aşa ceva! Noi ţinem învăţătura lui Iisus care e contrară celor spuse de ei şi nu recunoaştem că Mihail, sau altcineva din Scriptură, ar avea vreo înfăţişare asemănătoare celor de care a fost vorba adineaori.

XLI

Va trebui, deci, să vedem pe cine trebuie să urmăm, după recomandarea lui Celsus, ca să nu ne lipsim de îndrumarea bărbaţilor *distinşi prin vîrstă şi sfinţenie*. El ne îndrumă către poeţii dăruiţi de Dumnezeu, cum numeşte el pe filosofi şi pe înţelepţi, dar numele lor nu ni le spune, şi ne făgăduieşte doar să ne arate *care sînt adevăraţii îndrumători, socotiţi între cei dăruiţi de Dumnezeu pe poeţi, pe înţelepţi, pe filosofi*. Dacă ne-ar fi spus şi numele lor ar fi fost firesc să-i răspundem că el ne-a indicat drept călăuze fie nişte oameni care nu văd lumina adevărului, motiv pentru care ne şi pot duce la rătăcire, fie de-a dreptul orbi, cel puţin în ce priveşte învăţăturile cele adevărate. Numească dar pe cine-i place între cei «dăruiţi de Dumnezeu», de pildă pe poetul Orfeu [186], pe Parmenide [187], pe Empedocle [188] sau pe Homer şi chiar pe Hesiod [189]. Să

185. Merită să fie subliniat entuziasmul şi curajul cu care apără Origen credinţa creştină.

186. Fiu al unui rege trac, Orfeu a fost poet şi muzician legendar, în stare să îmblînzească şi fiarele cu lira lui fermecată.

187. Filosof grec din sec. VI î.Hr., întemeietorul gîndirii dialectice.

188. Empedocle (sec. V), filosof, medic şi poet, care a formulat concepţia despre cele patru elemente ale existenţei, focul, apa, aerul şi pămîntul.

189. Hesiod (sec. VIII î.Hr.), poet grec care a descris viaţa ţărănimii *(Munci şi zile)* precum şi naşterea lumii şi a zeilor *(Theogonia)*.

arate fiecare în ce măsură cei care urmează astfel de călăuze înaintează sau nu spre o viață mai bună și dacă dobîndesc sau nu de la ei mai mult sau mai puțin ajutor în greutățile vieții decît cei care, datorită învățăturii lui Hristos, s-au depărtat de toată slujirea idolească și chiar de superstiția iudaicească, și care, prin mijlocirea Cuvîntului lui Dumnezeu, își înalță privirile spre singurul Dumnezeu, Tată al Cuvîntului!

Care sînt *înțelepții sau filosofii de la care vrea Celsus să învățăm cîteva adevăruri dumnezeiești?* Căci el vrea să ne silească să părăsim pe Moise, «sluga lui Dumnezeu», pe proorocii Făcătorului lumii, care au fost cu toții inspirați și ne-au învățat atîtea adevăruri. El ar vrea să ne depărteze chiar și de Cel ce a luminat neamul omenesc, Care a propovăduit calea credinței celei adevărate și Care, în măsura în care stătea în puterea Lui, n-a oprit pe nimeni să se apropie de tainele Sale, ci dimpotrivă, din belșugul dragostei față de oameni poate da și celor mai puțin înțelegători o credință în stare să înalțe sufletul deasupra lucrurilor pămîntești, binevoind, în același timp, să vină în ajutor puterilor slabe ale celor neștiutori, ale femeilor de jos și ale celor din robie, cu un cuvînt ale tuturor celor care nu au alt ajutor decît de la Iisus ca să-i îndrume spre o viață cît mai bună, pe temeiul învățăturilor pe care și le-au putut agonisi despre Dumnezeu.

XLII

După acestea ne trimite la Platon, care, după părerea lui, *este deosebit de bine informat în legătură cu doctrina despre Dumnezeu și despre problemele teologice*, citînd următorul pasaj din opera sa *Timeu*: *«Ca să descoperi pe Părintele acestei lumi e greu, iar după ce L-ai descoperit, să-L vestești tuturora este un lucru cu neputință»* [190]. După care continuă: *«Vedeți dar, ce oameni dumnezeiești caută să afle calea adevărului, pe care, după însuși mărturisirea lui Platon, nici nu pot păși cu toții. Întrucît, însă, unii bărbați înțelepți au găsit acest drum nu în alt scop, ci pentru ca să ne putem forma măcar o idee aproximativă despre ființa cea negrăită și unică, fie că-l punem în legătură cu celelalte lucruri, fie că-l deosebim cu totul de ele, fie că-l comparăm cu ele, aș vrea să-ncerc să v-o fac cunoscută, cu toate că în cuvînt nu se poate exprima așa ceva. Oricum, m-aș mira dacă mi-ați putea urma învățătura, întrucît sînteți cu totul încătușați de trup, încît ochii voștri nu pot vedea nimic curat»*.

190. Platon, *Timeu* 28 c. Citatul acesta din Platon e poate cel mai des pomenit de scriitorii bisericești; e un fel de «predică» asemănătoare cu cea de pe areopagul Atenei. Însăși expresia «problemele teologice» ne dă să înțelegem că Platon ocupa un loc de frunte în gîndirea religioasă a antichității, un fel de pedagog spre Hristos. (*Gal.* 3, 24). A se vedea și I. Moisescu, *Activitatea Sf. Ap. Pavel în Atena*, Iași, 1946, p. 125, ș.u.

Mărturisesc că aceste cuvinte ale lui Platon sînt sublime şi deloc de dispreţuit[191]. Dar, bagă de seamă ca nu cumva Scriptura cea dumnezeiască să ne dea un exemplu şi mai mare de iubire faţă de om prin Dumnezeu-Cuvîntul, Care «dintru început a fost la Dumnezeu» şi Care S-a făcut om, pentru ca să ajungă la toţi oamenii Cuvîntul de care Platon zice că «odată descoperit este cu neputinţă să-L faci cunoscut». N-are decît să zică Platon «ca să descoperi pe Autorul şi Părintele acestei lumi este greu»; prin aceasta el ne dă să înţelegem că-i este cu neputinţă firii omeneşti să descopere pe Dumnezeu aşa cum o merită El, sau măcar mai bine şi mai deplin decît o fac cei mai mulţi. Dacă ar fi fost adevărat că Platon sau altul dintre elini ar fi fost cei dintîi care ar fi descoperit pe Dumnezeu, atunci ei n-ar fi cinstit şi nu s-ar fi închinat vreunui zeu şi nici n-ar fi cinstit nimic altceva, fie părăsindu-L, fie asociindu-L cu alte lucruri nepotrivite cu dumnezeirea Lui. Părerea noastră e că firea omenească nu este în stare să caute pe Dumnezeu şi să-L descopere în toată curăţenia Lui, dacă nu este ajutată de Cel pe care-L caută. El se lasă însă aflat de cei care mărturisesc că după ce-au făcut tot ce le-a stat în putere, doresc după El, îngăduind a fi cunoscut de cei pe care-i socoteşte vrednici, atît cît poate un om să cunoască pe Dumnezeu şi în măsura în care e în stare un suflet să cunoască pe Dumnezeu, atîta vreme cît e legat încă de trup[192].

XLIII

Dealtfel, chiar şi cînd Platon zice că Creatorul şi «Părintele universului» nu poate fi făcut cunoscut tuturora nici după ce L-ai aflat o dată, nici atunci el nu-L descrie ca pe o fiinţă inexprimabilă care n-ar putea fi redat prin nici un nume şi prin nici un cuvînt; dimpotrivă, el spune că unui număr restrîns de oameni totuşi Se face cunoscut. În schimb, ca şi cum ar fi uitat cuvintele pe care le-a amintit, Celsus declară că nici de cei cîţiva inşi El nu poate fi numit cu un nume, dar unii «oameni înţelepţi» cred că ei nu au păşit pe acest drum decît pentru a-şi putea face cît de cît o reprezentare aproximativă despre cea dintîi şi cea mai negrăită Fiinţă.

Întrucît ne priveşte, noi învăţăm că nu numai Dumnezeu e inexprimabil, ci şi alte lucruri care sînt cu mult mai mărunte decît El. La acest adevăr ne îndrumă Pavel cînd zice: «Am auzit cuvinte de nespus, pe

191. Comentînd acest pasaj din Platon filosofii platonismului mediu din sec. II—III ca Numenios, Albinos etc. reduc la 3 metodele de cunoaştere a lui Dumnezeu: prin negaţie, analogie şi sinteză.

192. Deci «ceea ce este cu neputinţă la oameni, este cu putinţă la Dumnezeu» (*Luca* 18, 27). El a venit şi în ajutorul cunoaşterii, trimiţînd nu numai pe prooroci, ci şi pe însuşi Fiul Său.

care nu se cuvine omului să le grăiască» [193]. Expresia «am auzit» înseamnează atît cît «am înţeles», după cum se spune şi în expresia : «cine are urechi de auzit să audă» [194]. Totodată noi spunem că e greu să poţi vedea pe Creatorul şi Părintele universului, şi totuşi, El poate fi «văzut». Faptul acesta îl confirmă nu numai citatul : «Fericiţi cei curaţi cu inima, că aceia vor vedea pe Dumnezeu» [195], ci şi asigurarea Aceluia care-i «chipul lui Dumnezeu celui nevăzut» [196], că «Cel ce M-a văzut pe Mine a văzut pe Tatăl care M-a trimis» [197]. Nici un om cuminte nu va accepta ideea că atunci cînd a zis : «Cel ce M-a văzut pe Mine a văzut pe Tatăl care M-a trimis», Iisus s-ar fi gîndit la trupul Său pămîntesc, pe care toţi l-au putut vedea ; căci în asemenea situaţie toţi cei care au strigat «Răstigneşte-L ! Răstigneşte-L», precum şi Pilat, care avea putere peste omenitatea lui Iisus, ar fi făcut parte din cei ce au «văzut» pe Dumnezeu-Tatăl, ceea ce-i absurd. Că expresia «Cine M-a văzut pe Mine a văzut pe Tatăl care M-a trimis» nu trebuie înţeleasă în sens fizic şi sensibil reiese şi din răspunsul pe care Iisus l-a dat lui Filip : «de atîta vreme sînt cu voi şi nu M-ai cunoscut, Filipe ?» [198], atunci cînd acesta L-a întrebat şi L-a rugat : «Doamne, arată-ne nouă pe Tatăl şi ne este de ajuns» [199]. Cine a priceput că aceste cuvinte ale lui Dumnezeu Unul născut Fiul lui Dumnezeu «Cel mai întîi zidit decît toată făptura» [200] trebuie să le înţeleagă în sensul că Dumnezeu Cuvîntul S-a făcut om, acela va şti că văzînd «chipul lui Dumnezeu celui nevăzut» va înţelege că-i vorba de Tatăl şi Creatorul acestei lumi.

XLIV

Celsus e de părere că la cunoaşterea lui Dumnezeu s-ar putea ajunge fie prin sinteza tuturor lucrurilor, în felul în care se operează în geometrie, fie prin analiza care-L deosebeşte de alte lucruri, fie, în sfîrşit, prin comparaţia cu ele, dacă e posibil ca astfel să se ajungă în pridvorul care duce la Binele suprem [201]. Dar cînd spune cuvîntul biblic «Pe Tatăl nu-L cunoaşte nimeni decît numai Fiul şi cel căruia va voi Fiul să-i descopere» [202], prin aceasta declară că pe Dumnezeu nimeni nu este în stare să-L cunoască decît cu ajutorul unui anumit har dumnezeiesc împărtăşit sufletului care cade ca într-un fel de extaz. E firesc că acţiunea cunoaş-

193. *II Cor.* 12, 4.
194. *Matei* 11, 15.
195. *Matei* 5, 8.
196. *Col.* 1, 15.
197. *Ioan* 14, 9.
198. *Ioan* 14, 9.
199. *Ioan* 14, 8.
200. *Col.* 1, 15.
201. Expresie platonică, *Fileb.* 64 c (citat după M. Borret, 4, p. 117).
202. *Matei* 11, 27.

terii lui Dumnezeu întrece puterea firii şi acesta este şi motivul pentru care există între oameni atît de multe concepţii greşite despre Dumnezeu. Numai datorită bunătăţii lui Dumnezeu şi iubirii Sale faţă de oameni se întîmplă ca prin lucrarea minunată a unui har dumnezeiesc să poată ajunge la cunoaşterea lui Dumnezeu cei pe care i-a ales preştiinţa Lui, ştiind de mai înainte că cei pe care i-a cunoscut sînt vrednici de Dumnezeu, şi că niciodată nu-şi vor schimba credinţa faţă de El [203] chiar şi atunci cînd cei care nu ştiu nici măcar ce e religia, ci-şi fabrică altă religie, i-ar duce la moarte sau i-ar batjocori peste măsură [204].

Sînt convins, însă, că Dumnezeu a prevăzut şi fudulia şi aroganţa celor care dispreţuiesc pe alţii, fălindu-se cu o cunoaştere a lui Dumnezeu şi a lucrurilor divine, pe care au luat-o din filosofie şi s-au grăbit să apeleze la ajutorul idolilor şi al oracolelor celebre parcă ar fi nişte ignoranţi. De aceea «Şi-a ales Dumnezeu pe cele nebune ale lumii» [205], pe creştinii cei mai puţin pretenţioşi, dar a căror purtare este cu mult mai stăpînită, mai curată şi mai bună ca a unor filosofi «ca să ruşineze pe cei înţelepţi», pentru că aceştia nu roşesc pentru că se închină unor făpturi neînsufleţite, pe care le socotesc zei ori chipuri ale lor.

Care om cu minte nu va rîde de cel care după etalarea atîtor înalte concepţii filosofice privitoare la Dumnezeu sau la zei îşi mai întoarce privirile înspre idoli şi le mai adresează rugăciuni, încît îşi închipuie că ar fi dator să-i adore sau, privind la chipul lor văzut, să-şi înalţe măcar gîndurile de la cele văzute spre cele spirituale, plecînd de la sensibil şi simbolic? Or, pînă şi creştinul cel mai simplu ştie că orice locşor din lumea aceasta face parte din univers, iar lumea întreagă e ca un templu al lui Dumnezeu [206]. Rugîndu-se dar «în tot locul», după ce a închis intrarea simţurilor şi a chemat la trezvie ochii sufletului, creştinul se ridică sufleteşte deasupra întregii lumi, neoprindu-se nici măcar acolo unde e tăria cerului, ci ajungînd cu cugetul său pînă la tărîmurile supracereşti, fiind îndrumat de Duhul dumnezeiesc ca şi cînd am spune că a trecut dincolo de marginile lumii, urcîndu-se cu rugăciunea sa pînă la Dumnezeu şi uitînd cu totul de lucrurile cele trecătoare [207]. Aceasta pentru că a învăţat de la Iisus să nu umble după lucruri mărunte, adică legate de simţuri, ci să caute lucruri mari şi cu adevărat dumnezeieşti, pe

203. Ceea ce sună ca un angajament depus la Botez.
204. A se vedea aceeaşi idee şi la VII, 36.
205. *I Cor.* 1, 27.
206. E posibil ca în aluzii de felul acesta să fi vizat şi pe filosoful volterian, Lucian de Samosata (sec. II), care satiriza ca şi Celsus creştinismul oamenilor «modeşti şi evlavioşi» (cf. Röhm, *op. cit.*, II, 365).
207. A se vedea şi cele spuse de Origen în tratatul *Despre rugăciune* 31 (în «P.S.B.», 7, p. 284—288).

care le primim ca pe nişte daruri ale lui Dumnezeu, care să ne călăuzească spre fericirea din preajma Lui prin mijlocirea Fiului şi Cuvîntului Sfînt, Care e Dumnezeu [208].

XLV

Dar să vedem, în sfîrşit, ce anume ne-a făgăduit Celsus că ne va învăţa şi să încercăm, dacă vom putea, să-l înţelegem, după ce a recunoscut că şi noi sîntem oameni şi încă înlănţuiţi cu totul în trup, cu toate că Scriptura, dacă citim bine în ea, ne spune: «dar voi nu sînteţi în carne, ci în duh, dacă Duhul lui Dumnezeu locuieşte în voi» [209]. Mai departe el ne ceartă, spunîndu-ne că nu ne îndreptăm privirile spre nimic curat, cu toate că toată strădania noastră este să ne ferim chiar şi gîndurile de amintirea păcatului şi spunem în rugăciunile noastre: «Inimă curată zideşte întru mine Dumnezeule şi Duh drept înnoieşte întru cele dinlăuntru ale mele» [210], pentru ca să putem contempla pe Dumnezeu cu inimă curată, singura în stare să-L vadă.

Iată ce vrea să ne spună: *«există lucruri pe care le cunoaştem cu mintea şi altele pe care le vedem cu ochii; cele dintîi socotite ca fiind sau existînd deja, celelalte fiind concepute încă în devenire. Fiinţa e însoţită de adevăr, devenirea de eroare. Adevărul e obiectul ştiinţei, cealaltă provoacă opinia. Ceea ce poate fi înţeles ţine de intelect, pe cînd ceea ce apare poate fi sesizat prin vedere* [211]. *Intelectul este cel care cunoaşte inteligibilul, pe cînd ochiul ceea ce-i vizibil. Aşadar, ceea ce este soarele pentru cele vizibile — şi el nu-i nici ochi, nici vedere, ci, pentru ochi, e cauză a faptului că poate vedea, pentru vederea a ceea ce există prin el, pentru cele ce se pot vedea şi pot fi văzute, pentru toate cele ce pot fi simţite din cele supuse naşterii; mai mult, soarele este el însuşi cauză pentru ceea ce vedem — este şi Dumnezeu pentru cele ce pot fi înţelese* [212]*: El nu-i nici intelect, nici înţelegere, nici ştiinţă, ci e cauză pentru intelect în acţiunea Sa de înţelegere, pentru înţelegerea a ceea ce există, pentru ştiinţa a ceea ce se poate cunoaşte, tot ce poate fi înţeles din cîte există, inclusiv pentru adevăr şi pentru esenţă, prin urmare El însuşi fiind dincolo de toate lucrurile, se face înţeles numai printr-o putere negrăită.*

Aceste observaţii privesc numai pe intelectuali. Dacă înţelegeţi şi voi ceva din ele, cu atît mai bine pentru voi. Iar dacă credeţi că un duh coboară de la Dumnezeu ca să vestească mai dinainte lucrurile dum-

---

208. Despre αἰτεῖτε τὰ μεγάλα — «cereţi lucruri mari» un agrafon păstrat la Origen, *Despre rugăciune* II, 2; 14, 1; cf. T. Bodogae, în «P.S.B.», 7, p. 257.
209. *Rom.* 8, 9.
210. *Ps.* 50, 12.
211. Platon, *Timeu* 29 c.
212. Platon, *Statul* 208 b.

nezeieşti, însemnează că tocmai acest duh ne învaţă totul, căci cei vechi ne-au învăţat că prin ajutorul Lui au fost vestite atîtea şi-atîtea învăţături. Iar dacă voi nu le puteţi înţelege, atunci tăceţi, ascundeţi-vă neştiinţa, nu faceţi orbi pe cei ce văd, şchiopi pe cei ce aleargă, atîta vreme cît voi înşivă sînteţi cei şchiopi şi mărginiţi sufleteşte şi nu trăiţi decît pentru trup, adică pentru lucruri pieritoare».

XLVI

De altfel, noi nu criticăm nici una din învăţăturile sănătoase, chiar dacă autorii lor ar fi de altă credinţă, căci nu cunoaştem pizma, şi nici nu vrem să combatem vreuna din învăţăturile sănătoase. E o greşeală să batjocoreşti pe cei care îşi dau toată silinţa să aducă cinstirea cuvenită lui Dumnezeu Cel peste toate, precum şi credinţa pe care I-o arată atît cei fără şcoală cît şi cei cu mai multă învăţătură, care înalţă rugăciuni şi mulţumiri Făcătorului tuturor prin mijlocirea «Arhiereului în cele către Dumnezeu» [213], care a arătat oamenilor adevărata cinstire ce trebuie adusă lui Dumnezeu. Asemenea greşeală fac cei ce numesc pe aceşti oameni, «şchiopi şi schilodiţi sufleteşte», învinuindu-i că ar trăi «numai pentru trup», adică numai pentru lucruri pieritoare, cîtă vreme ei declară din toată inima : «deşi umblăm în trup, noi nu ne luptăm trupeşte, căci armele luptei noastre nu sînt trupeşti, ci puternice înaintea lui Dumnezeu» [214]. Mai bine să ia aminte că ei nu fac altceva decît să calomnieze pe cei ce se roagă să petreacă cu Dumnezeu, ologindu-şi sufletul şi schilodind astfel pe «omul cel lăuntric», ciopîrţindu-l prin hulirea celor care doresc să trăiască în fapte bune, în răbdare şi statornicie cu care Creatorul a sădit sămînţa în lumea fiinţelor cuvîntătoare ! Cînd s-o înţelege că, între altele, e vorba tocmai de Cuvîntul lui Dumnezeu, pe Care se cade să-L cinstim, şi anume : «Ocărîţi fiind, binecuvîntăm, prigoniţi fiind, răbdăm, huliţi fiind mîngîiem» [215], atunci vom ajunge să facem parte din cei care îndreptînd rosturile sufletului se vor curăţa şi se vor înnoi cu totul sufleteşte, căci aici nu este vorba să faci doar deosebire între fiinţa propriu-zisă şi între cea care se naşte, între inteligibil şi vizibil, şi să pui în legătură adevărul cu fiinţa sau să te fereşti, pe cît poţi, de slăbiciunea care însoţeşte tot ce trece prin fenomenul naşterii. Potrivit acestei învăţături nu mai doreşti să treci prin astfel de naşteri «vizibile», care se ştie că sînt trecătoare, ci te simţi tot mai mult legat de realităţile superioare, pe care le-am putea socoti esenţiale, ca unele ce «nu se

213. *Evr.* 2, 17.
214. *II Cor.* 10, 44.
215. *I Cor.* 4, 12—13.

văd»[216] şi care de-acum încolo sînt pline de sens, întrucît firea lor e să depăşească simţurile.

Acesta e felul în care judecă ucenicii lui Iisus tot ce-i supus naşterii, folosindu-se de el ca de o treaptă spre a ajunge să înţeleagă miezul realităţilor inteligibile, căci «cele nevăzute ale lui Dumnezeu, adică realităţile inteligibile, se văd de la facerea lumii, înţelegîndu-se, cu ajutorul minţii, din făpturi»[217] şi totuşi nici după ce s-au ridicat de la cele create în lume spre cele nevăzute ale lui Dumnezeu creştinii nu se opresc nici aici, ci după ce s-au pregătit prin ele o bună bucată de timp şi după ce le-au prins rostul, ei merg şi mai sus, spre puterea veşnică a lui Dumnezeu, spre dumnezeirea Lui. Ei îşi dau seama că, în marea Lui dragoste faţă de oameni, Dumnezeu a descoperit adevărul precum şi tot ce poate fi cunoscut despre El nu numai celor care s-au dedicat cu totul cunoaşterii lui, ci şi celor străini de credinţa şi de evlavia cea dreaptă. Din nefericire unii din cei sortiţi de Providenţa lui Dumnezeu să cunoască adevăruri atît de înalte s-au dovedit nevrednici de o astfel de cunoaştere, încît săvîrşesc nelegiuiri «ţinînd adevărul lui Dumnezeu în robia nedreptăţii», aşa că, cu toată cunoaşterea acestor înalte realităţi, ei «sînt fără cuvînt de apărare»[218].

XLVII

Aceasta este mărturia Cuvîntului celui dumnezeiesc despre cei care au primit ideile pe care le prezintă Celsus, şi care profesează o filosofie corespunzătoare vederilor lui, căci «cunoscînd pe Dumnezeu nu L-au slăvit ca pe Dumnezeu, nici nu I-au mulţumit, ci s-au rătăcit în gîndurile lor», încît în urma luminii celei vii a cunoaşterii realităţilor pe care Dumnezeu le-a descoperit «inima lor cea neînţelegătoare s-a întunecat»[219].

Se poate vedea, aşadar, în ce chip cei ce se laudă a fi înţelepţi au dat pilde de o mare nebunie, căci după ce au ajuns să discute învăţături atît de frumoase despre Dumnezeu şi despre fiinţele înţelegătoare «au schimbat slava lui Dumnezeu Celui nestricăcios cu asemănarea chipului omului celui stricăcios şi al păsărilor şi al celor cu patru picioare şi al tîrîtoarelor»[220]. De aceea, fiind părăsiţi de Providenţă din pricina vieţii lor nevrednice faţă de adevărurile pe care Dumnezeu li le-a descoperit: «i-a dat pe ei necurăţiei, după poftele inimilor lor, ca să-şi pîngărească trupurile lor între ei, ca unii care au schimbat adevărul lui Dumnezeu în minciună şi au slujit făpturii în locul Făcătorului»[221].

216. *II Cor.* 4, 18.
217. *Rom.* 1, 20.
218. *Rom.* 1, 18—20.
219. *Rom.* 1, 21.
220. *Rom.* 1, 23.
221. *Rom.* 1, 24—25.

XLVIII

Dar cei pe care-i dispreţuiesc pentru lipsa lor de cultură şi pe care-i socot «nebuni» şi «robi» pentru singurul motiv că-şi închină lui Dumnezeu viaţa lor, desigur după ce au primit înainte învăţătura lui Iisus, se feresc de desfrînare, de necurăţie şi de orice neruşinare izvorîtă din împreunare trupească în aşa măsură încît, ca nişte preoţi desăvîrşiţi care nu-şi mai îngăduie nici un fel de legătură, mulţi dintre ei se ţin deoparte nu numai de orice legături trupeşti, ci trăiesc în cea mai deplină curăţie. Ştim că la atenieni există un mare preot care, socotind că nu este în stare să-şi stăpînească pornirile bărbăteşti şi să le domine aşa cum s-ar cuveni, şi-a nimicit mădularul bărbătesc [222], socotind că numai aşa se poate învrednici să săvîrşească acţiunile de cult obişnuite la elini. În schimb, printre creştini se pot vedea oameni care n-au nevoie să-şi strivească mădularul bărbătesc spre a putea sluji lui Dumnezeu cu toată curăţia, căci în loc de aşa ceva lor le ajunge credinţa că slujesc lui Dumnezeu în rugăciune, alungîndu-şi din gîndurile lor orice poftă. Cît despre aşa-zişii zei şi despre cele cîteva vestale [223], mai mult sau mai puţin păzite, nu vom discuta aici, ca unele despre care se crede că în cinstea zeului pe care-l slujesc se păstrează curate. În schimb, femeile creştine care trăiesc în feciorie nu fac acest lucru numai spre a fi curate ori spre a cîştiga bani sau falǎ, ci sînt păzite sau lăsate de Dumnezeu la o viaţă plăcută Lui, fiind pline de toată dreptatea şi bunătatea [224].

XLIX

Aceste lucruri nu le spun cu intenţia de a tăgădui că şi la elini se întîlnesc unele cugetări şi afirmaţii superioare, sau cu gîndul de a combate învăţăturile cele sănătoase, ci vreau să arăt că astfel de cugetări, precum şi altele chiar mai adînci şi mai dumnezeieşti, au fost exprimate de acei oameni dumnezeieşti [225] care au fost proorocii lui Dumnezeu şi apostolii lui Iisus, care au fost apoi cercetate temeinic şi cu de-amănuntul de cei ce doresc să fie creştini, bineştiind că «gura dreptului va deprinde înţelepciunea şi limba lui va grăi judecată, căci legea Dumnezeului lor este în inima lor» [226]. Dar chiar şi cei care nu văd atît de clar

222. E vorba de ritualul misterelor eleusice. A se vedea VI, 22. Pe larg în Decharme, *Mythologie de la Grèce antique*, VI, ed. 1928, p. 380—408.

223. Date despre viaţa creştină dusă în feciorie în primele veacuri ne dau, pe lîngă Origen, Justin (*Apol.* I, 15), Atenagora (*Solie* XXXIII). A se vedea «P.S.B.» 2, p. 34—35; 380—381.

224. *Rom.* 1, 28—29.

225. Cf. VI, 28.

226. *Ps.* 36, 30.

aceste adevăruri din pricina unei adînci ignoranțe ori din pricina minții lor reduse și pentru că n-au avut pe nimeni care să-i lumineze spre o credință mai sănătoasă, totuși chiar și unii ca aceștia cred în Dumnezeul cel peste toate și în Fiul Său cel unul născut și Cuvîntul lui Dumnezeu. Mai mult, la ei s-ar putea găsi o dovadă de seriozitate, de curăție și de nevinovăție a moravurilor precum și o naivitate de o neîntrecută superioritate, cum nu ne putem aștepta de la cei care «zicînd că sînt înțelepți au ajuns nebuni și, lăsînd rînduiala cea după fire a părții femeiești, s-au aprins în pofta lor unii pentru alții, bărbați cu bărbați» [227].

L

Dealtfel Celsus n-a clarificat nici modul în care orice naștere e împrumutată cu rătăcire și nici nu ne-a explicat ce anume voia să spună, încît comparînd spusele lui cu ale noastre să-i putem înțelege intențiile. În schimb, în legătură cu nașterea și cu apariția vieții proorocii ne-au oferit o învățătură înțeleaptă atunci cînd afirmă că, chiar și cînd e vorba de un nou născut, «se aduce jertfă pentru păcat» [228], întrucît nici el nu este lipsit de păcat, cum spune psalmistul : «Iată întru fărădelegi m-am zămislit și în păcate m-a născut maica mea» [229], la care se mai adaugă și cele spuse în alt loc : «Înstrăinatu-s-au păcătoșii de la naștere, rătăcit-au din pîntece, grăit-au minciuni» [230].

În același timp, înțelepții noștri pun atît de puțin preț pe lucrurile sensibile încît uneori socotesc chiar și trupurile lor ca pe o deșertăciune oarecare, după cum spune Apostolul : «Căci făptura a fost supusă deșertăciunii — nu de voia ei, ci din cauza aceluia care a supus-o — cu nădejde» [231], iar alteori ca «deșertăciune a deșertăciunilor», după cuvîntul Eclesiastului : «Deșertăciunea deșertăciunilor, toate sînt deșertăciune» [232]. Unde am putea găsi pe lume un asemenea dispreț față de viața sufletului pămîntesc cum îl găsim la psalmistul care zice : «dar toate sînt deșertăciune ; tot omul ce viază» [233]. Pentru un suflet creștinesc nu mai poate exista nici o îndoială, între viața cea de pe pămînt și între cea de dincolo de el, așa încît el nu poate spune ca poetul păgîn : «Cine știe dacă a trăi nu înseamnă a muri și dacă a muri nu este totuna cu a

227. *Rom.* 1, 22, 27.
228. Origen e unul din martorii clari ai botezului pruncilor. Afară de pasajul de față, a se vedea *In Lev.* 8, 3 ; 12, 6, dar mai ales *Omilia la Ier.* XIV, 5 («P.S.B.» 7, p. 104) etc.
229. *Ps.* 50, 7.
230. *Ps.* 57, 3.
231. *Rom.* 8, 20.
232. *Ecl.* 1, 2.
233. *Ps.* 38, 8.

muri»[234], ci are curajul să privească realitatea în faţă, zicînd: «Că s-a plecat în ţărînă sufletul nostru»[235] şi «în ţărîna morţii m-ai pogorît»[236]. Sau cum se spune în alt loc: «Cine mă va izbăvi de trupul morţii acesteia?» şi «cine va schimba la înfăţişare trupul smereniei noastre întru asemănarea trupului slavei Sale?»[237] Sau cum spune şi vorba proorocului: «Că ne-ai smerit pe noi în loc de durere»[238], prin expresia «loc de durere» designîndu-se lumea aceasta de pe pămînt în care ajunge Adam, adică omul, după ce a fost izgonit din rai, căci trebuie să vedem ce mare adevăr exprimă în legătură cu viaţa sufletească cel ce zice: «Acum vedem ca prin oglindă, în ghicitură, iar atunci (vom vedea) faţă către faţă»[239] şi în alt loc: «Atîta vreme cît petrecem în trup, sîntem departe de Domnul», de aceea «voim mai bine să plecăm din trup şi să petrecem lîngă Domnul»[240].

LI

Dar, de ce ar mai fi nevoie să adun atîtea mărturii împotriva lui Celsus spre a dovedi că aceste învăţături au fost propovăduite la noi cu mult mai înainte decît ale lor, cîtă vreme adevărul afirmaţiei noastre reiese destul de limpede din cele spuse? Şi cu toate acestea aici s-ar părea că am aproba spusele lui prin care afirmă că «dacă un duh dumnezeiesc coboară de sus, de la Dumnezeu ca să vestească de mai înainte lucrurile dumnezeieşti, atunci poate că tocmai acest duh este cel ce vesteşte toate aceste lucruri», căci numai dacă au fost pătrunşi de el au putut vesti cei vechi învăţături atît de înalte. Dar Celsus n-a sesizat superioritatea ideilor clare care ne spun: «Duhul Tău cel fără stricăciune este în toate. Pentru aceia pedepseşti cu măsură pe cei care cad încetul cu încetul»[241]. Iar noi susţinem că expresia «luaţi Duh Sfînt»[242] arată că darul diferă ca intensitate de cel pe care-l cuprind cuvintele: «voi veţi fi botezaţi cu Duhul Sfînt nu mult după aceste zile»[243].

În definitiv, nu-i uşor nici chiar după o reflectare serioasă să afli care este deosebirea între cei care în diferite rînduri (fie şi pentru scurt timp) au primit o cunoaştere a adevărului, precum şi o oarecare cunoştinţă despre Dumnezeu şi între cei care, împărtăşindu-se de o mai înaltă

234. Platon, *Gorgias*, 492 e (trad. rom. Platon, *Opere* I, Bucureşti, 1974, p. 251. A. Cizek).
235. *Ps.* 43, 27.
236. *Ps.* 21, 16.
237. *Rom.* 7, 24; *Fil.* 3, 21.
238. *Ps.* 43, 21.
239. *I Cor.* 13, 12.
240. *II Cor.* 5, 6—8.
241. *Înţ. Sol.* 12, 1—2.
242. *Ioan* 20, 22.
243. *Fapte* 1, 5.

inspirație dumnezeiască și fiind uniți în tot timpul cu Dumnezeu, se lasă «mînați» mereu de Duhul lui Dumnezeu [244]. De aceea, dacă Celsus ar fi cercetat și ar fi priceput acest lucru nu ne-ar mai fi învinuit de ignoranță și nici nu ne-ar fi oprit să numim orbi pe cei care cred că este lucru sfînt dacă poți realiza unele dibăcii de artă omenească, de pildă să sculptezi statui idolești, căci oricine își deschide ochii sufletului, acela nu caută altă cale spre a cinsti pe Dumnezeu decît aceea care ne învață să ne ridicăm privirea mereu numai spre Creatorul tuturor lucrurilor, numai spre El să ne îndreptăm rugăciunea în toată vremea și tot ce facem să-l facem în așa fel ca și cum El ne-ar cunoaște și gîndurile.

Drept aceea noi căutăm din toată inima să ne îndreptăm mai întîi privirile asupra noastră înșine, iar în al doilea rînd, să ne facem călăuze pentru cei orbi, îndemnîndu-i să se apropie de Cuvîntul lui Dumnezeu, pentru ca astfel să ni se deschidă vederea sufletească ce fusese copleșită de neștiință. Trăind o viață vrednică de Dumnezeu, Care a zis : «Voi sînteți lumina lumii» [245] adică a Cuvîntului, care ne-a învățat că «lumina luminează în întuneric» [246], vom fi și noi lumină pentru cei care trăiesc în întuneric, vom lumina și noi pe cei neștiutori și vom învăța pe cei nepricepuți.

LII

Așadar, Celsus nu are de ce să se supere pe noi dacă socotim șchiopi și ologi de picioarele sufletului pe cei care se grăbesc să alerge spre niște lucruri socotite de ei sfinte, ca și cum ele ar fi adevărate, și care nu înțeleg că nici o lucrare ieșită din mîna omului nu poate fi socotită sfîntă. Aleargă și cei care mărturisesc credința în Iisus, așa cum i-a învățat El, pînă ce ajung la capătul drumului, ca să poată spune cu încredere tare și sinceră : «lupta cea bună am luptat, călătoria am săvîrșit, credința am păzit. De acum mi s-a gătit cununa dreptății» [247]. Sau cum zice Apostolul : «Eu, deci, așa alerg, nu ca la întîmplare. Așa mă lupt cu pumnul, fără să lovesc în aer» [248], ci luptînd împotriva acelora care se supun «stăpînitorului puterilor văzduhului, adică duhului care lucrează în fiii neascultării» [249].

De aceea, Celsus n-are decît să spună că noi trăim doar pentru trup, care-i ceva mort ! Noi însă înțelegem bine spusa Scripturii : «Dacă viețuiți după trup veți muri ; iar dacă ucideți, cu Duhul, faptele trupului,

244. *Rom.* 8, 14.
245. *Matei* 5, 14.
246. *Ioan* 1, 5.
247. *II Tim.* 4, 7.
248. *I Cor.* 9, 26.
249. *Ef.* 2, 2.

veţi fi vii»[250]. Ah! Dacă am putea arăta prin fapte că Celsus a minţit cînd a spus că: «noi trăim pentru trup, care este ceva mort!»

LIII

După aceste observaţii, pe care le-am respins cum am ştiut mai bine, Celsus continuă: «*Dacă totuşi voiaţi să aduceţi o inovaţie, atunci pentru voi ar fi fost cu mult mai bine dacă v-aţi fi ales un alt personaj din cei cu moarte eroică, care ar fi putut forma într-adevăr obiectul unui mit divin! De pildă, dacă nu v-ar fi plăcut de Heracle ori de Asclepios sau de alţi eroi din antichitate, atunci l-aţi fi putut adora pe Orfeu, om evlavios, cum l-au ştiut toţi, căzut jertfă unei morţi violente. Ori, poate aţi fi ales pe alţii! Aţi fi putut găsi pe Anaxarh, care fiind aruncat într-un teasc şi bătut în modul cel mai nemilos, şi-a arătat tot dispreţul faţă de această chinuire, strigînd: «pisaţi, pisaţi sacul care înveleşte trupul lui Anaxarh, căci pe el nu-l puteţi pisa!»*[251]. *Cuvinte ieşite parcă dintr-un cuget cu adevărat dumnezeiesc. Dar, şi dacă aţi fi ales ca dascăl vreunul din filosofii naturalişti, aţi fi nimerit-o mai bine. De pildă, ce-aţi zice de Epictet? Acesta a strigat călăului în timp ce-i răsucea piciorul în butuci: «grijeşte că se va rupe»; iar după ce i l-a rupt, a continuat: «nu ţi-am spus că-l vei rupe?»*[252] *A rostit ceva asemănător Dumnezeul vostru cînd a fost chinuit? Aţi fi avut cel puţin pe Sibila*[253], *pe care o cinstesc şi unii dintre creştini şi pe care aţi fi putut-o recunoaşte cu mai multă dreptate fiu al lui Dumnezeu, decît pe Iisus. Acum, însă, voi nu puteţi decît să furişaţi în Scripturile voastre orice fel de lucruri necinstite şi să recunoaşteţi drept pe Cel a cărui viaţă a fost foarte ruşinoasă, iar moartea i-a fost plină de ocară. Ar fi fost mai potrivit să vă fi ales pe Iona cel «scăpat din pîntecele chitului»*[254], *sau pe Daniel cel izbăvit de furia fiarelor*[255], *sau alţii cu pătimiri şi mai miraculoase.*

LIV

Dacă ne trimite la Heracle[256], atunci n-are decît să înfăţişeze decît cîteva din învăţăturile lui ca să îndreptăţească astfel robia lui ruşinoasă faţă de Omfale! Să aducă mărturii că pentru a merita onoruri divine

---

250. *Rom.* 8, 13.
251. Anaxarh, ucenic al lui Democrit, filosof sceptic, Diog. Laertios, *op. cit.*, IX, 59 (trad. rom. p. 444).
252. Epictet, filosof stoic († 130), are cuvinte de înaltă cugetare chiar şi cînd vorbeşte de suferinţa fizică, cf. *Manualul său*, 1, 8, 14 (trad. de Burtea).
253. Despre Sibila, a se vedea mai sus, V, 61, p. 366.
254. *Iona* 4, 6.
255. *Daniil* 6, 16—23.
256. Heracle sau Hercule, cel mai popular erou din mitologia greacă dotat cu o forţă neîntrecută!

el s-a făcut stăpîn cu forța, întocmai ca un hoț de rînd, peste boul unui plugar, pe care l-a mîncat, toate acestea ca să facă în ciuda plugarului care-l blestema mereu, așa încît pînă azi se spune că jertfa pe care o aducea demonului lui era însoțită de anumite blesteme.

Aducîndu-mi aminte de Asclepios, Celsus mă invită să-i răspund din nou, cu toate că am mai făcut-o o dată [257]; dar mă mulțumesc cu ceea ce am spus atunci.

Ce este de admirat la Orfeu [258] încît să spui că a fost un evlavios, căci după cum știu, toți ar fi dus o viață cu totul virtuoasă.

Mă întreb, însă, dacă nu cumva Celsus aduce osanele lui Orfeu tocmai ca să ne caute ceartă și ca să înjosească pe Iisus, căci e mare lucru ca cei care au citit legendele nelegiuite privitoare la zei să nu-și fi întors capul cu dezgust de la poemele acestea care merită chiar mai mult decît poemele homerice să fie interzise în orice stat serios și bine condus, întrucît în operele lui Orfeu se istorisesc lucruri cu mult mai rușinoase decît în cele ale lui Homer.

E drept că a fost nobil și eroic răspunsul pe care l-a dat tiranului din Cypru, Aristocreon: «pisați, pisați sacul care învelește trupul lui Anaxarh!». Dar acesta este singurul lucru vrednic pe care elinii îl știu despre el. Dacă pentru un asemenea lucru ar trebui să-l cinstim ca om, așa cum zice Celsus, în schimb ne-am face de rîs dacă pentru această chestiune l-am proclama zeu! După aceea ne trimite la Epictet pe care-l admiră pentru înțelepciunea lui. Dar ceea ce a strigat el atunci cînd i-a rupt piciorul n-are nimic vrednic de a fi comparat cu faptele și minunile săvîrșite de Iisus, în care Celsus nu vrea să creadă și nici în învățăturile Lui, care atunci cînd sînt pronunțate cu har dumnezeiesc au puterea să schimbe și azi viața nu numai a cîtorva credincioși fără școală, ci și a multora din cei învățați.

LV

După ce încheie de citat șirul acestor mari personalități, Celsus adaugă: «Ce vorbe asemănătoare a rostit Dumnezeul vostru în timpul patimilor Lui?» I-am putea răspunde că tăcerea Lui [259] în timpul atîtor bătăi și a atîtor batjocuri dovedește mai multă statornicie în răbdare, decît toate cuvintele rostite de elinii puși la cazne, dacă Celsus va acorda crezare istorisirii sincere cu care ele au fost descrise de către

257. III, 22—25.
258. IV, 36, dar și I, 16.
259. Prefața 1. Tot cu seninătate au răbdat și creștinii chinurile (*Exort. la mart.*), «P.S.B.», 8.

nişte bărbaţi sinceri, căci ei au relatat în chip corect o serie de fapte ieşite din comun, iar în numărul acestora trebuie subliniată şi tăcerea cu care a îndurat Iisus chinurile, căci a fost batjocorit şi îmbrăcat cu hlamidă roşie, I s-a împletit o cunună de spini, care I s-a pus pe cap, iar în acelaşi timp I s-a înmînat un toiag de trestie sub formă de sceptru [260]. În timpul tuturor acestor chinuri El a dovedit cea mai mare blîndeţe, fără să rostească nici un cuvînt jignitor şi fără să se arate cîtuşi de puţin supărat pe călăii care-L maltratau.

Rugăciunea în care Iisus a exclamat «Părinte, dacă este cu putinţă, treacă de la Mine paharul acesta, însă nu precum voiesc Eu, ci precum Tu voieşti» [261], nu poate fi socotită drept laşitate, cum cred unii, ci paharul de care se pomeneşte în această rugăciune are o altă însemnare, despre care noi am discutat pe larg şi am explicat-o în alt loc [262]. Dar, chiar dacă aceste cuvinte ar fi tălmăcite în înţelesul cel mai simplu, şi atunci ar trebui să observăm că ele iau forma unei rugăciuni evlavioase faţă de Dumnezeu, singurul fel în care se cuvine să ne adresăm Lui, căci nu mîhnirea şi neplăcerea sînt ceea ce doreşte omul, în primul rînd, ci aceasta ne poate surprinde în mod întîmplător, şi chiar dacă nu putem evita ca acest lucru să nu se întîmple, îl suportăm totuşi cumva. Cît despre cuvintele «nu precum voiesc Eu, ci precum Tu voieşti», aceasta nu le poate spune un om care se pleacă în faţa inevitabilului, ci numai unul care primeşte de bunăvoie ceea ce are să i se întîmple, şi se pleacă cu tot respectul în faţa hotărîrilor Providenţei.

LVI

Nu înţeleg cum a ajuns Celsus să creadă că ar fi fost mai potrivit, pentru noi creştinii, să numim pe Sibila fiu al lui Dumnezeu sau, mai curînd, al lui Hristos [263], insistînd că noi am fi interpolat în Scripturile noastre multe afirmaţii sibilice, dar fără să precizeze ce anume am fi falsificat. Celsus ar fi putut dovedi afirmaţia sa dacă ar fi arătat că cele mai vechi copii ale «Sibilinelor» au fost mai curate şi nu conţineau ceea ce crede el că noi am fi interpolat. El nu precizează că în această carte se cuprindeau nişte blasfemii, ci repetă ceea ce a mai spus nu o dată şi nici de două sau trei ori, ci de mai multe ori, că Iisus a fost una din fiinţele cele mai nelegiuite, dar fără să precizeze în ce a constat această nelegiuire, aşa că ne lasă impresia că e în stare să afirme ceea

260. *Matei* 27, 14, 28—29.
261. *Matei* 26, 39.
262. *Exortaţie la martiriu*, 29; *In Math.* ser. 92.
263. Cele trei cărţi (şi cea de-a cincisprezecea) sibiline, deşi neautentice, sînt totuşi de-o oarecare importanţă istorică, parte din ele redactate înainte de naşterea Mîntuitorului. Atît ediţia iudaică a lor, cît şi cea păgînă, mărturisesc despre apropiata venire a Mîntuitorului.

ce nu poate dovedi, în schimb îndrăznește să calomnieze pe cineva pe care nu-L cunoaște. Că dacă ne-ar fi arătat care anume sînt cele mai mari nelegiuiri ale vieții Lui, eu aș fi în stare să le contest pe rînd pe fiecare.

Că Iisus a suferit o moarte foarte înjositoare, e adevărat, dar același lucru s-ar putea spune și despre Socrate și despre Anaxarhus, despre care am amintit ceva mai înainte, ca și despre mulți alții. Ori vrei să spui că numai moartea îndurată de Iisus a fost rușinoasă, pe cînd a celorlalți n-a fost? Sau, dacă moartea acelora n-a fost de batjocură, cum de va fi fost numai a lui Iisus? Și de aici se poate vedea bine că Celsus caută cu orice preț să defăimeze pe Iisus, fiind mînat, cred, de un duh pe care Iisus l-a biruit și l-a alungat, împiedicîndu-l ca să-și mai caute hrana în fumul grăsimilor și al jertfelor necurate [264], silindu-se mereu să înșele pe cei ce caută pe Dumnezeu în chipurile cioplite ale pămîntenilor, în loc să-și ridice privirile spre Dumnezeul cel peste toate.

LVII

După aceea, ca și cum ar fi vrut să-și mărească și mai mult cartea defăimărilor sale, Celsus s-a silit să ne facă să credem mai mult în divinitatea lui Iona, care a predicat pocăința într-un singur oraș, Ninive, decît în cea a lui Iisus [265], Care a predicat-o lumii întregi și, desigur, cu mai mult succes. A vrut să ne facă să credem că cel care a petrecut în pîntecele peștelui trei zile și trei nopți [266], în chip atît de minunat, ar fi fost cu adevărat Dumnezeu, pe cînd pe Cel Care a fost în stare să-Și dea viața pentru oameni, și pe Care Însuși Dumnezeu L-a mărturisit prin prooroci, dar pe Care Celsus n-a vrut nicicum să-L recunoască a urma în cinste îndată după Dumnezeu-Atotțiitorul [267], în urma măreţelor fapte pe care le-a săvîrșit în cer și pe pămînt, nu a vrut să-L recunoască drept Dumnezeu. Întrucît n-a împlinit ceea ce Dumnezeu i-a cerut, Iona a fost înghițit de un pește, în vreme ce Iisus, întrucît a propovăduit ceea ce Dumnezeu Îi încredințase, a primit să-Și dea viața pentru mîntuirea oamenilor.

Celsus mai spune că decît să-L cinstească pe Iisus, creștinii ar trebui să cinstească mai curînd pe Daniel, ca unul care a călcat în picioare puterea vrăjmașă, dîndu-ne și nouă «putere să călcăm peste șerpi și peste scorpii și peste toată puterea vrăjmașului» [268]. După care, nemai-

264. III, 28.
265. *Iona* 3, 4.
266. *Iona* 2, 3.
267. V, 39; VI, 61
268. *Luca* 10, 19.

avînd alte pilde la îndemînă, Celsus adaugă: «ar trebui să vă alegeţi şi alţi făcători de minuni mai mari decît Iisus», cuvinte prin care, mai curînd el batjocoreşte pe Iona şi pe Daniel, pentru că Duhul care vorbeşte din Celsus nu-l lasă să vorbească cuviincios, nici chiar despre cei drepţi [269].

LVIII

Să vedem acum ce vrea să spună Celsus mai departe, atunci cînd zice: *«Voi aveţi şi o poruncă după care nu se îngăduie să te răzbuni pe cel ce te-a jignit. Dacă ţi-a dat cineva o palmă peste un obraz, ziceţi voi, întoarce-i şi pe celălalt [270]. Acest frumos sfat este foarte vechi, voi l-aţi reînviat doar într-o formă mai grosolană. Platon pusese de mult pe Socrate să-i spună lui Criton: «Nedreptatea nu trebuie săvîrşită în nici un chip». La care Criton răspunde şi el: «Nu, cu nici un chip». Socrate continuă: «Atunci trebuie să admitem că dacă cineva a fost nedreptăţit, nu se cuvine ca el să răspundă printr-o nedreptate, aşa cum cred cei mulţi, de vreme ce nedreptatea nu trebuie săvîrşită cu nici un chip». La care confirmă Criton: «Aşa se pare».*

(Socrate): «Dar răul, ce crezi Criton, trebuie să-l săvîrşim sau nu?»
(Criton): «Fără îndoială, nu, Socrate».

(Socrate): «Dar să răspunzi la rău prin rău, aşa cum cred cei mulţi, de vreme ce răul nu trebuie făcut cu nici un chip, este oare un lucru drept sau nu?»

(Criton): «Nu este deloc drept»

(Socrate): «De bună seamă, fiindcă între a face rău cuiva şi a săvîrşi o nedreptate nu este pare-se o deosebire»

(Criton): «Aşa e!»

(Socrate): «Prin urmare nu trebuie să răspunzi la o nedreptate cu alta, nici la rău cu rău, orice ţi-ar face cineva» [271].

Aceasta-i părerea lui Platon. Şi apoi continuă (tot din Platon): «Dar, ia seama, gîndeşte-te bine, dacă eşti de acord cu mine, dacă crezi şi tu ceea ce cred şi eu şi dacă admitem ca principiu al disputei noastre faptul că este la fel de nelegitim să săvîrşeşti o nedreptate, să răspunzi printr-o nedreptate celui care te-a nedreptăţit sau să faci rău din răzbunare, celui ce ţi-a făcut rău. Ori poate că tu eşti de altă părere şi nu admitem acelaşi principiu? Eu cred în acest principiu şi cred în el acum la fel ca altădată». Aşadar aceasta-i învăţătura lui Platon şi ea a fost susţinută

---

269. Ultimele paragrafe (VII, 51 şi apoi VIII, 63) denotă din partea lui Celsus răutate şi meschinărie.
270. *Matei* 5, 39; *Luca* 6, 29.
271. Platon, *Opere I, Criton* (ed. P. Creţia-C. Noica, Bucureşti, 1979, p. 68—69).

și mai înainte de oamenii luminați de Dumnezeu. Dar în legătură cu acest punct ca și în legătură cu altele în privința cărora se deosebesc[272]*, trebuie să rămînem la ceea ce s-a spus. Cine va dori să caute alte exemple, le va găsi*[273].

LIX

Față de toate acestea și în special față de cele citate adineaori de Celsus, al cărui adevăr nici el nu-l poate tăgădui, pe baza căruia Celsus afirmă că și elinii învățaseră același lucru ca și creștinii, iată ce trebuie răspuns : dacă o învățătură e folositoare și conținutul ei e sănătos, atunci una din două : fie că ea a fost experimentată de elini prin gura lui Platon sau prin gura altui înțelept păgîn, fie că o aflăm la iudei prin Moise ori prin gura altui prooroc, sau la creștini prin cuvintele evanghelice ale lui Iisus, sau în cuvintele Apostolilor. În nici unul din aceste cazuri nu trebuie să criticăm sau să respingem ceea ce afirmă evreii sau creștinii, pe motivul că acele învățături au fost propovăduite și de către elini, mai ales că s-a dovedit că Scripturile evreilor sînt mult mai vechi decît scrierile grecilor. Dar nici nu trebuie să ne închipuim că o sentință pe care o întîlnim îmbrăcată în haina elegantă a limbii eline ar fi mai de preț decît una asemănătoare pe care au exprimat-o evreii sau creștinii într-un grai mai simplu sau mai nemeșteșugit. Dealtfel, scrierea primordială a evreilor, de care s-au folosit proorocii și în care ni s-au transmis cărțile sfinte, nu-i cu totul lipsită de frumusețea și compoziția minunată, proprie limbii ebraice.

Iar dacă — oricît de ciudat ar părea acest lucru —, ni se cere să dovedim că acele învățături au fost mai frumos exprimate de proorocii iudeilor sau de cuvîntările creștinilor, atunci s-ar putea proba acest lucru, luînd drept pildă felul mîncărurilor și felul pregătirii lor. Să luăm, de exemplu, o mîncare sănătoasă și cu putere nutritivă deosebită, care se pregătește într-un anumit mod : lîngă ea se mai adaugă garnituri dulci și delicioase, nepotrivite cu gustul oamenilor simpli, cum sînt țăranii sau muncitorii, în general sărăcimea neobișnuită cu mîncăruri care plac numai bogătașilor și celor cu gusturi alese. Să mai presupunem că o astfel de mîncare nu-i chiar atît de bine pregătită precum ar fi așteptat-o cei dornici de mîncăruri speciale, ci ar fi cam așa cum se obișnuia la sărăcimea de la oraș, săteanului de la țară ori în general majorității oamenilor. Dacă, așadar, mîncărurile pregătite în acest fel sînt numai pe planul gastronomilor celor pretențioși, pe cînd de ceilalți nu vor fi mîncate pentru că lor li se pregătea în alt fel și anume spre a le asigura mai

272. *C. Cels.*, VI, 15.
273. *C. Cels.*, VI, 61.

multă vigoare şi tărie, în acest caz despre ce fel de mîncăruri vom crede că vor fi mai indicate şi mai folositoare binelui obştesc: cele rezervate doar învăţaţilor sau cele care se dovedesc mai potrivite marelui public? Chiar dacă am presupune că se dobîndeşte aceeaşi sănătate şi aceeaşi vigoare din ambele feluri de mîncăruri, ei bine, chiar şi atunci, e limpede că iubirea de oameni şi grija pentru binele comun sînt mai bine servite de un doctor[274] care doreşte să dea şi să păstreze sănătatea mai multora decît de unul care ar vrea să facă acest lucru numai pentru cîţiva inşi.

LX

Iar dacă am înţeles bine pilda aceasta, atunci se cade să o aplicăm şi pe tărîmul hrănirii spirituale a fiinţelor cugetătoare. Vă rugăm, dar, să fiţi atenţi dacă nu cumva Platon şi ceilalţi bărbaţi înţelepţi ai păgînilor se aseamănă prin frumoasele lor sentinţe cu acei doctori care acordă asistenţă numai straturilor superioare ale societăţii, dispreţuind în acelaşi timp pe omul de rînd. Or, proorocii evreilor şi ucenicii lui Iisus se feresc de frumoasele şi strălucitoarele întorsături de fraze şi de afirmaţii sau, cum se exprimă Scriptura, «de înţelepciunea omenească», sau de «înţelepciunea cea după trup»[275]; acest fel de oameni se silesc să gătească şi să caute hrană sănătoasă, potrivită pentru folosul sufletelor unor mulţimi cît mai mari, folosind, în acest sens, un grai mai apropiat înţelegerii lor, care să nu-i distragă prin neclaritatea şi întunecimea lor de la respectarea învăţăturilor celor folositoare. Eu cred că rostul hranei *duhovniceşti este*: să producă virtuţile răbdării şi blîndeţii în cel care gustă din ea, iar în cazul acesta preferăm mai bucuroşi limbajul care prin aceste virtuţi trezeşte progresul cît mai multora, în locul aceluia care face mai răbdători şi mai blînzi numai pe cîţiva inşi, dacă ar face măcar şi atîta!

Dacă Platon ar fi vrut să vină în ajutor cu nişte învăţături dumnezeieşti în folosul unor oameni care cunosc numai limbile egipteană sau siriacă, atunci el ar fi trebuit, mai întîi, să înveţe limbile lor, căci numai după ce s-ar fi putut exprima clar «barbarilor» în graiurile acestora — cum se exprimă elinii — ar fi putut cultiva pe aceşti oameni, iar nu vorbindu-le în limba lor maternă, căci în cazul acesta ar fi lipsit de posibilitatea de a-i lumina pe egipteni şi pe sirieni cu ceva ziditor. Tot aşa a găsit de cuviinţă şi dumnezeiasca fire, care poartă grijă de cei care au primit educaţia şi cultura elină şi a coborît la puterea de înţelegere a oamenilor de rînd, pentru ca în felul acesta, prin folosirea unui mod de

274. Idee repetată şi în alt paragraf: VI, 3.
275. *I Cor*. 2, 5; 1, 26; *II Cor*. 1, 12.

exprimare cunoscut lor să se poată avînta şi ei spre înţelegerea celor mai ascunse adevăruri din Scripturi. Căci e uşor de înţeles pentru oricine citeşte în ea că multe din cele relatate acolo au un sens mai adînc decît se părea la început, sens pe care-l vor surprinde numai cei care vor închina cuvîntului sfînt o studiere foarte atentă, înţelesul apărîndu-le cu atît mai limpede cu cît rîvna şi silinţa de a se preocupa de el va fi mai mare.

LXI

Reiese, aşadar, din cele observate pînă aici de Celsus că la vorbele mai simple ale sale: «cui te loveşte peste obrazul drept întoarce-l şi pe celălalt», iar «cel ce voieşte să se judece cu tine şi să-ţi ia haina, lasă-i şi cămaşa»[276], Iisus a dat o poruncă, indiferent de felul în care a formulat-o, care pentru viaţa omenească s-a dovedit mai lucrătoare şi mai binecuvîntată decît ceea ce spune Platon în *Criton*-ul său. Căci pe acesta nu numai oamenii de rînd nu-l pot înţelege, ci nici cei care înainte de a începe studiul filosofiei s-au bucurat de o pregătire ştiinţifică deosebită, care la elini este în mare cinste. Dealtfel, vom constata că înţelesul acestei răbdări n-a fost falsificat prin graiul simplu folosit de Iisus, şi că Celsus calomniază Scripturile atunci cînd zice: «Despre acest punct, ca şi despre altele, pe care creştinii le falsifică, noi va trebui să ne restrîngem doar la cele ce s-au spus. Cine vrea va mai putea găsi şi alte exemple».

LXII

Ei bine! Să vedem ce spune mai departe: *«Să auzim acum şi altceva! Creştinii nu au ochi să vadă că mai sînt temple, altare, statui*[277] *şi nu atît la sciţi*[278] *şi la triburi nomade din Libia*[279]*, sau la popoarele fără Dumnezeu din părţile cetăţii Seres sau chinezilor ori la alte neamuri fără credinţă şi fără lege! Căci iată cum descrie Herodot pe perşi: «Perşii, după ştiinţa mea, au următoarele datini: nu numai că nu obişnuiesc să înalţe statui, temple şi altare, ci dimpotrivă socot că cei ce le ridică sînt curat nebuni; şi aceasta, cred eu, pentru că ei nu şi-au închipuit niciodată pe zei ca fiind înzestraţi cu minte omenească, aşa cum fac elinii»*[280]. *Mai mult, iată ceva asemănător, pe care-l declară Heraclit: «Ce să zic de aceste statui la care se roagă toată ziua, parcă ar pălăvrăgi ca la ei acasă? În fond ei nu ştiu nimic despre adevărata natură a zeilor şi a*

276. *Luca* 6, 29; *Matei* 5, 40.
277. Minucius, *Octavius*, 8, 4 («P.S.B.», 3, p. 309).
278. Herodot, *Istorii*, IV, 59 (trad. rom., I, p. 38—39).
279. Herodot. a.c. IV, 188 (trad. rom., I, p. 380).
280. Herodot, a.c. I, 131 (trad. rom., I, p. 77—78).

eroilor[281]. *Dar, în fond, ce lucru mai înțelept decît Heraclit ne învață creștinii? Cel puțin el declară că este lucru nebunesc să te rogi la niște statui într-un moment în care tu nu cunoști natura zeilor și eroilor.*

Aceasta e părerea lui Heraclit, pe cînd creștinii disprețuiesc pe față statuile. Poate pentru că piatra, lemnul, bronzul și aurul nu pot deveni zei prin simpla muncă a cutărui, sau cutărui meșter? Ar fi o înțelepciune vrednică de rîs, să crezi așa ceva! Căci cine, afară doar de copii, îi ia drept zei, iar nu simple ofrande votive aduse zeilor sau simple chipuri ale zeilor? În schimb, cred oare creștinii că nu trebuie să admitem chipuri divine pentru motivul că Dumnezeu are altă înfățișare, așa cum spun și perșii? Fără să-și dea seama, ei se osîndesc pe ei înșiși atunci cînd spun: Dumnezeu a creat pe om după chipul Său și după asemănarea Sa l-a făcut pe el[282]. *Vor trebui dar să accepte că aceste statui sînt aduse în cinstea așa numitor ființe cugetătoare, fie că ele sînt asemănătoare nouă, ori deosebite ca formă, dar totuși creștinii știu că ființele cărora le sînt consacrate nu sînt zei, ci demoni, și că nu trebuie să se aducă cinstire demonilor cîtă vreme ne închinăm lui Dumnezeu*».

LXIII

La toate acestea răspundem în felul următor: dacă sciții, triburile nomade din Libia și cei din Seres (ori din China), pe care Celsus le declară «popoare fără Dumnezeu», precum și multe alte neamuri fără credință și fără lege, și dacă perșii nu pot nici măcar să rabde vederea unor temple, altare sau statui, motivul acestei intoleranțe este cu totul altul decît al nostru. Într-adevăr, trebuie să examinăm învățăturile care îndeamnă la intoleranță pe cei care nu pot răbda temple și statui, pentru a putea lăuda această intoleranță, dacă ea e dictată de temeiuri sfinte, ori s-o blamăm, dacă motivele sînt greșite.

S-ar putea ca aceeași atitudine să provină din învățături diferite. De exemplu, filosofii care urmează pe Zenon din Citium se feresc de adulter, ceea ce fac și aderenții lui Epicur și chiar unii oameni lipsiți de învățătură. Dar să nu uiți cît de mare e dezacordul tuturor acestor oameni cînd e vorba să explice de ce evită fiecare dintre ei adulterul. Stoicii o fac din motivul binelui comun și pentru că cred că este un lucru contra naturii ca o ființă rațională să corupă o femeie, care anterior s-a dăruit prin lege altuia, și să distrugi căminul conjugal al altuia. În schimb, epicureii, care se abțin de la comiterea adulterului, nu fac acest lucru pentru acest motiv, ci pentru că crezul lor le spune că scopul vieții e

281. Heraclit: frag. 135, ed. Diels-Krantz, I (2951, p. 151—152) (citat după M. Borret, IV, 159).

282. C. Cels., VI, 63.

plăcerea şi acum văd că cel ce vrea să comită adulter se expune din pricina acestei singure plăceri la multe obstacole potrivnice acelor pofte, cum sînt întemnițarea, exilul sau moartea, pentru că se întîmplă adeseori ca şi înainte de acestea să se ivească destule primejdii în clipele în care unul din soți ori din casnicii lui pleacă din casă. Dar chiar admițînd c-ar fi cu putință celui ce comite adulterul să scape de privirea soțului femeii, a celor din casa lui şi a celor pentru care adulterul e o dezonoare, totuşi patima adulterului ispiteşte chiar şi pe un epicureu. Iar dacă uneori ignorantul refuză adulterul, chiar şi cînd ar avea posibilitatea să-l săvîrşească, poate că şi atunci el se fereşte de el mai mult de teama pe care i-o inspiră legea şi pedepsele, decît de mulțimea ocaziilor ce i se oferă. Se vede, aşadar, că pînă şi o acțiune de care te fereşti s-o faci, aşa cum e fuga de desfrînare, atunci cînd e vorba să judecăm motivele pentru care n-o săvîrşim, nu sînt nici ele totdeauna aceleaşi, ci sînt diferite. Aceste motive izvorăsc fie din învățături sănătoase, fie din temeiuri morale chiar foarte nelegiuite, cum sînt şi cele ale epicureilor ori a celui ignorant.

LXIV

După cum se vede din atitudinea celui ce se fereşte să comită adulter, cu toate că în sine pare a fi una singură, în realitate ea se diversifică, după cum pleacă din învățături şi din intenții diferite, tot aşa stau lucrurile şi cu atitudinea celor care nu vor să ştie nimic de cinstea adusă divinității prin mijlocirea altarelor, templelor sau statuilor. Sciții, nomazii din Libia, cei din Seres sînt «popoare fără Dumnezeu». La fel şi perşii îşi întemeiază părerile pe alte învățături decît cele pentru care creştinii şi iudeii nu suferă cinstirea pe care aceia pretind că-i bine s-o aducă lui Dumnezeu. Nici unul din aceste popoare nu poate îngădui altare şi chipuri cioplite, pentru că nu ar vrea să înjosească şi să slăbească cinstirea cuvenită lui Dumnezeu, prin faptul că i se adresează unei materii modelate de om în chipul amintit. Creştinii se feresc de aşa ceva nu pentru că s-ar crede că demonii ar petrece cumva în anumite chipuri cioplite ori în anumite locuri, chiar dacă ei ar fi alungați acolo printr-o lucrare vrăjitorească sau chiar dacă, de pe urma unor motive amintite, s-ar fi făcut stăpîni pe unele locuri, pentru ca astfel să guste din aburul jertfelor necurate [283] şi să-şi poată potoli în chip nelegiuit unele pofte nesăbuite, ci pentru că creştinilor şi iudeilor li s-a dat poruncă «să te temi de Domnul Dumnezeul tău şi numai Lui să-I slujeşti» [284], şi în alt loc: «Să nu ai alți dumnezei în afară de Mine; să nu-ți faci chip cioplit şi nici vreo asemănare a vreunui lucru din cîte sînt în cer, sus şi din

283. *C. Cels.*, III, 28.
284. *Deut.* 6, 3.

cîte sînt pe pămînt, jos şi din cîte sînt în apele de sub pămînt, să nu te-nchini lor şi să nu le slujeşti»[285]. «Domnului Dumnezeului tău să te închini şi numai Lui să-I slujeşti[286] şi multe alte locuri cu acelaşi sens. Din aceste pricini creştinii şi iudeii se feresc de temple, de altare şi de chipuri cioplite, încît sînt în stare să meargă chiar şi la moarte, dacă trebuie, numai să nu ajungă să întineze credinţa în Dumnezeul cel peste toate prin călcarea în acest chip a legii Lui.

LXV

În legătură cu perşii s-a spus adineaori că nu vor să-şi clădească temple, ci adoră soarele şi făpturile lui Dumnezeu[287], ceea ce nouă creştinilor ni s-a interzis, atunci cînd ni s-a propovăduit că nu se cuvine să «slujim făpturii în locul Făcătorului»[288], ci «făptura se va izbăvi din robia stricăciunii, ca să se bucure de libertatea măririi fiilor lui Dumnezeu», căci şi «făptura a fost supusă deşertăciunii — nu din vina ei, ci din vina celui care a supus-o — cu nădejde»[289]. Noi am învăţat că în locul Făcătorului a toate şi al «Fiului celui Născut mai înainte decît toată făptura»[290] nu se cuvine să cinstim pe nimeni, căci toate făpturile au fost supuse stricăciunii şi deşertăciunii şi sînt în aşteptarea unei nădejdi mai bune. Iată, dar, ce cred că ar mai fi trebuit adăugat la cele spuse de poporul persan, care evită să cinstească statui şi altare; în schimb se închină făpturii Făcătorului[291]. Iar pentru că Celsus a pomenit şi de un text din Heraclit, lăsînd să se înţeleagă din tîlcuirea sa că este o nebunie să te închini la lucruri cioplite, iar în schimb să nu cunoşti nimic din fiinţa zeilor şi a eroilor, va trebui să-i răspundem: totuşi e cu putinţă să cunoaştem pe Dumnezeu şi pe Fiul Său cel Unul-Născut precum şi fiinţele cinstite chiar de Dumnezeu cu însuşiri dumnezeieşti ca fiind părtaşe la fiinţa dumnezeirii, dar care sînt cu totul deosebiţi de toţi zeii popoarelor[292], care în realitate nu sînt decît nişte oameni[293]. În schimb, într-adevăr nu-i cu putinţă să recunoşti pe Dumnezeu, dar în acelaşi timp să te rogi la chipuri cioplite.

LXVI

E lucru nebunesc nu numai să te-nchini unor lucruri cioplite, ci şi să laşi să se înţeleagă de cei mulţi că tu ai face aşa ceva de dragul mul-

285. *Ieş.* 20, 3—5.
286. *Matei* 4, 10.
287. *C. Cels.*, V, 41, 44; VI, 22.
288. *Rom.* 1, 25.
289. *Rom.* 8, 19—21.
290. *Col.* 1, 15.
291. *Rom.* 1, 25.
292. Adică decît îngerii, *C. Cels.*, III, 37.
293. Adică idolii, cf. *Ps.* 95, 5.

timilor, cum fac filosofii peripatetici și aderenții lui Epicur ori ai lui Democrit, căci în sufletul celor ce cinstesc pe Dumnezeu cu toată evlavia nu se găsește nici un loc pentru minciună și prefăcătorie. De aceea noi ne ferim să ne închinăm la chipuri cioplite, ca să nu dăm, pe cît ne stă în putință, nici un prilej de a cădea în greșeala de a se crede că și statuile ar fi niște zei. Pentru acest motiv noi criticăm pe Celsus și pe toți cei care, pe de o parte, mărturisesc că statuile nu sînt zei, dar pe de altă parte, în înțelepciunea lor înfumurată dau lumii să înțeleagă că totuși se cuvine ca ele să fie cinstite. Mulțimile celor ce urmează pilda greșesc nu pentru că ar crede că cinstea aceasta li s-ar aduce doar dintr-o tradiție neluminată, ci tocmai pentru că sufletele se coboară atît de jos încît să le creadă c-ar fi dumnezeiești, și nu cumva să audă pe cineva spunînd că n-ar avea putere de zei cei pe care ei îi cinstesc.

De fapt Celsus nu zice că statuile ar fi chiar zei, ci doar jertfe cinstite aduse zeilor; în schimb el nu precizează cum au putut ajunge aceste jertfe să fie consacrate nu oamenilor ci tocmai lui Dumnezeu, cîtă vreme e clar că ele nu sînt decît danii și jertfe omenești, iar a le prezenta ca pe ceva dumnezeiesc e cu totul rătăcit și fals, căci noi nu credem că chipurile cioplite ar putea reproduce înfățișarea lui Dumnezeu, deoarece este cu neputință să reproduci și să redai o ființă care este nevăzută și lipsită de trup. Întrucît Celsus își închipuie că ne încurcăm în contradicții atunci cînd spunem că, pe de o parte, Dumnezeu n-are înfățișare de om, iar pe de altă parte învățăm că Dumnezeu a făcut pe om după chipul și asemănarea Sa[294], va trebui să subliniem ceea ce am spus și mai înainte, că asemănarea cu Dumnezeu stă și se păstrează în sufletul cugetător, care e sortit viețuirii virtuoase. Iar pentru că Celsus nu înțelege că una e «chipul lui Dumnezeu»[295] și cu totul altceva e «a fi după chipul lui Dumnezeu», noi sîntem nevoiți să subliniem că Dumnezeu a zidit om după chipul Său și i-a dat înfățișare asemenea Sieși. Dar despre aceasta am vorbit mai sus.

LXVII

După aceea Celsus spune despre creștini că aceștia susțin că statuile acestea sînt menite doar să cinstească anumite ființe cu făptură asemănătoare sau diferită de a omului, dar și ei cred că ființele cărora le sînt consacrate nu sînt zei, ci doar demoni și că nu se cuvine să ne închinăm demonilor, de vreme ce noi cinstim numai pe Dumnezeu. Dar dacă ar fi cunoscut învățătura despre demoni și ceea ce lucrează fiecare

294. *Fac.* 1, 26—27.
295. *C. Cels.*, IV, 38; VI, 63.

dintre ei, atît cînd e vorba de exorcizarea lor de cei cunoscători în acest domeniu, cît şi de înclinarea şi hotărîrea lor liberă pentru activitatea proprie firii lor, atunci ar fi adîncit şi el mai bine învăţătura despre aceste puteri spirituale, care este cuprinzătoare şi greu de priceput pentru cugetul omenesc, şi nu ne-ar mai fi învinuit spunînd că nu se cade să cinstim pe demoni atîta vreme cît adorăm pe Dumnezeu cel Atotputernic. Or, noi sîntem atît de departe de a aduce cinstire demonilor, încît, prin rugăciuni şi formule scoase din Sfintele Scripturi, noi alungăm pe demoni din sufletele oamenilor şi din locurile în care ei s-ar fi sălăşluit, ba cîte o dată scoţîndu-i chiar din dobitoace, căci demonii lucrează de multe ori pînă şi la pierderea acestora.

LXVIII

După ce am vorbit pînă acum pe larg despre Iisus [296], nu mai găsesc necesar să mă întorc înapoi ca să răspund observaţiei lui Celsus care zice: *«Se poate dovedi clar şi fără ocol că creştinii nu se închină nici vreunui Dumnezeu anumit şi nici vreunui demon, ci cinstesc doar pe un mort»*. Lăsînd la o parte această insinuare, să vedem cum continuă mai departe: *«Aş vrea să-i întreb, mai întîi, de ce nu se cuvine să se aducă cinstire demonului? Oare nu sînt îndrumate şi rînduite toate după voinţa şi purtarea de grijă a lui Dumnezeu? Ceea ce există în lume, opera lui Dumnezeu, a îngerilor sau a altor demoni sau eroi, toate acestea nu izvorăsc din legea şi rînduiala supremă a lui Dumnezeu? Oare nu stă în fruntea fiecărei lucrări un întîistătător, care şi-a dobîndit puterea şi fiinţa sa demnă tocmai de la Dumnezeu? Oare nu se cuvine ca cel ce adoră pe Dumnezeu să aducă cinstire şi acestei fiinţe care şi-a dobîndit de la El autoritatea? În orice caz, nu este cu putinţă ca acelaşi om să slujească deodată la mai mulţi domni!»*.

Să vedem, aşadar, încă o dată cum se împacă întreolaltă atîtea lucruri, care la prima vedere se contrazic între ele, dar care cer o examinare atentă şi o cunoaştere adîncă a învăţăturilor pline de taine a legilor universului. Căci, pe de o parte, trebuie cercetat în ce sens trebuie luate cuvintele privitoare la faptul că totul e rînduit potrivit voinţei lui Dumnezeu, iar pe de altă parte, dacă această rînduială se întinde sau nu pînă la păcate? Pentru că în cazul în care această rînduială ajunge pînă la păcatele săvîrşite nu numai de oameni, ci şi de către demoni şi de către alte fiinţe spirituale, care ar putea să cadă în păcat, atunci trebuie să fim atenţi la absurditatea cuprinsă în expresia: «Totul este rînduit

296. *C. Cels.*, I, 69—70; II, 63, 66; III, 41—43; VI, 75—77; VII, 16—17; 35—36; 40; 45—46; 52.

potrivit voinţei lui Dumnezeu»[297]. În această situaţie ar urma că păcatul şi tot ce izvorăşte din patimi ar fi rînduite de voinţa lui Dumnezeu, ceea ce nu-i totuna cu a spune: «asta se-ntîmplă întrucît nu contravine voii dumnezeieşti»! Dar dacă luăm cuvintele «a fi rînduit» în înţelesul propriu, atunci putem spune că şi urmările păcatului ar fi rînduite de sus, întrucît e limpede că totul e rînduit potrivit voinţei lui Dumnezeu, iar în această situaţie nimeni din cei ce greşesc nu comite păcat împotriva rînduielii lui Dumnezeu.

Aceeaşi deosebire trebuie s-o facem şi cînd e vorba de Providenţă. Trebuie spus că expresia «orice Providenţă vine de la Dumnezeu» cuprinde în sine adevăr în măsura în care e vorba de o rînduire spre bine. Dar dacă spunem în general că tot ce se-ntîmplă e din cauză că aşa vrea Providenţa, chiar dacă e vorba de ceva rău, e o nebunie să spui că orice prevedere ar proveni de la Dumnezeu, căci numai ceea ce izvorăşte din purtarea de grijă a lui Dumnezeu provine de fapt de la El[298].

Celsus mai spune: «Tot ce există în lume, opera lui Dumnezeu a îngerilor şi a altor demoni şi eroi nu sînt oare o rînduială care provine de la Atotputernicul Dumnezeu?» Măcar aici autorul nostru încetează de-a mai ţine o «cuvîntare» adevărată, căci fiinţele care săvîrşesc păcat nu mai sînt cu gîndul la Dumnezeul cel Atotputernic atunci cînd fac păcate. Or, şi Scriptura ne arată că păcate săvîrşesc nu numai oamenii răi, ci şi demonii şi îngerii răi[299].

LXIX

Dealtfel nu sîntem noi singurii care afirmăm că există demoni răi, ci existenţa lor este atestată de aproape toată omenirea, aşa că nu-i adevărat că legea lui Dumnezeu e regulă şi lege pentru toţi. În realitate, toate fiinţele care în chip voluntar, din răutate, din perversitate, ori pentru că nu cunosc binele, se sustrag legii dumnezeieşti şi prin aceasta nu mai au şi nu mai respectă Legea lui Dumnezeu, ci, ca să întrebuinţăm o expresie diferită, luată dealtfel chiar din Sf. Scriptură, urmează «legea păcatului»[300]. Potrivit majorităţii celor care admit existenţa demonilor, se poate spune că demonii nu ascultă de legea Domnului şi o nesocotesc. Părerea noastră e că toţi demonii au părăsit calea care duce spre bine. La început nu existau demoni, ei sînt fiinţe căzute de la ascultarea lui Dumnezeu[301]. De aceea nu se cade să aducem cinstire demonilor, întrucît credem în Dumnezeu.

297. VI, 36.
298. *C. Cels.*, VI, 53; 55.
299. *I Petru* 2, 4.
300. *Rom.* 8, 2.
301. *C. Cels.*, I, 31; II, 51; III, 37; V, 5; VII, 31; 57.

Existenţa demonilor o mai descoperă şi cei care se ocupă cu invocarea lor în scopul de a vrăji pe cineva, de a-i descînta ori a face şi multe alte practici, lucruri pe care le pot săvîrşi doar cei care se pricep la alungarea ori la invocarea lor, potrivit unor planuri anumite. În schimb, noi creştinii ne închinăm numai lui Dumnezeu şi nici nu vrem să ştim de cinstirea demonilor căci, în realitate, cinstirea adusă celor pe care păgînii îi numesc zei este tot o cinstire a demonilor, cum spune psalmistul : «Dumnezeii neamurilor sînt idoli» [302]. Acelaşi lucru ni-l arată şi ceea ce se-ntîmplă în templele mai vestite, unde s-a recurs la invocări magice în clipele cînd au fost «clădite» astfel de statui sau de temple [303], invocări săvîrşite de cei care se ocupă cu cinstirea demonilor prin meşteşugiri magice. De aceea noi sîntem hotărîţi să ne ferim de închinarea la idoli, fugind de ei ca de ciumă, iar sub numele de «cinstire a demonilor» socotim orice adorare pe care păgînii pretind că o aduc zeilor lor în altare, în statui şi în templele lor.

LXX

Degeaba mai spunem că s-a propus pentru fiecare slujire asigurarea din partea puterii lui Dumnezeu a unui judecător vrednic de împlinirea unei astfel de chemări. Ne-ar trebui o cunoaştere cu mult mai adîncă spre a putea răspunde la următoarea întrebare : oare sînt rînduiţi demoni răi în anumite slujiri de către Cuvîntul lui Dumnezeu cel Atotputernic, întocmai ca nişte călăi în oraşe, sau ca nişte bărbaţi puşi în astfel de servicii crude, dar necesare prin cetăţi [304], ori sînt în felul în care acţionează tîlharii prin locuri ascunse, alegîndu-şi cîte o căpetenie care să conducă pe demonii organizaţi, ca să zic aşa, în cete aşezate în anumite puncte ale lumii, unde-şi aleg cîte un conducător care să-i îndrume în isprăvile plănuite, spre a fura ori a elibera sufletele oamenilor ?

Dacă vrem să rezolvăm cum se cuvine această problemă, pentru a apăra pe creştinii care se feresc să se închine altcuiva decît lui Dumnezeu celui Atotputernic şi Cuvîntului Său, celui «mai înainte născut decît toată făptura» [305], mai întîi va trebui să explicăm pasajul următor : «toţi cîţi au venit înainte de Mine sînt furi şi tîlhari, dar oile nu i-au ascultat», căci «furul nu vine decît să fure, să înjunghie şi să piardă» [306], precum şi toate pasajele asemănătoare din Scriptură : «Iată, v-am dat

302. *Ps.* 95, 5.
303. *C. Cels.*, VI, 64.
304. *C. Cels.*, V, 30—31 ; VIII, 31
305. *Col.* 1, 15.
306. *Ioan* 8, 10

putere să călcați peste șerpi și peste scorpii și peste toată puterea vrăjmașului și nimic nu vă va vătăma»[307], «peste aspidă și vasilisc vei păși și vei călca peste leu și peste balaur»[308].

Celsus nu cunoștea deloc aceste cuvinte. Dacă le-ar fi cunoscut n-ar fi zis că: «oare ceea ce există în lume, opera lui Dumnezeu, a îngerilor și a altor demoni și eroi, toate astea nu-și au o singură lege, care vine de la Dumnezeu? Oare în fiecare serviciu nu se află rînduiți conducători cu putere corespunzătoare dăruită de sus? Oare nu este drept ca cel care adoră pe Dumnezeu să cinstească și pe ființele care au primit puterea de la El?». După care Celsus adaugă: «nu, căci nu este cu putință ca același om să slujească la mai mulți stăpîni». Despre acest lucru vom trata în cartea următoare, căci și așa cartea a șaptea, pe care am scris-o împotriva lui Celsus, s-a făcut destul de voluminoasă.

307. *Luca* 10, 19.
308. *Ps.* 90, 13.

CARTEA A OPTA

I

Iată că am ajuns să termin și cartea a șaptea și acum vreau s-o încep și pe cea de a opta. Dumnezeu și Cuvîntul cel unul născut al Său să-mi stea într-ajutor ca minciunile lui Celsus, numite pe nedrept *Discurs adevărat*, să-și primească astfel înfruntarea cuvenită, iar pe cît se poate adevărurile creștinismului să se temeinicească în mod nezguduit. Mă rog să mi se îngăduie să pot rosti în duh și în gînd ceea ce a rostit și Pavel, cînd a zis : «propovăduim în numele lui Hristos ca și cum Dumnezeu v-ar îndemna prin noi» [1] și ca să pot mijloci pe lîngă Hristos în folosul oamenilor, în duhul în care Cuvîntul lui Dumnezeu îi cheamă să-I fie prieteni, căci El vrea să cîștige pentru dreptate, pentru adevăr și pentru alte virtuți pe cei care înainte de a fi primit învățăturile lui Iisus și-au petrecut viața în întuneric și necunoștință totală față de Dumnezeu și de Creatorul lumii [2]. Și voi mai ruga pe Dumnezeu ca să dea graiului meu cuvînt curat și adevărat, pe «Cuvîntul cel adevărat, pe Dumnezeul cel tare și «puternic în război» [3], împotriva răului. Și acum să purcedem mai departe, cercetînd textul lui Celsus și combătîndu-l.

II

Ni s-a pus, mai înainte, întrebarea : de ce nu vrem să cinstim pe demoni ? Cu toate că răspunsul pe care l-am dat la această întrebare trebuie pus în legătură cu voința Cuvîntului lui Dumnezeu [4], totuși iată ce ține să ne mai spună Celsus în această privință. După părerea lui, «*pare cu neputință ca același om să slujească deodată la mai mulți stăpîni* [5] *căci ar provoca strigăte de revoltă* [6] *din partea celor care se retrag în ei înșiși, separîndu-se de restul vieții omenești* [7]. *Cei ce vorbesc așa își*

1. *II Cor.* 5, 20.
2 VIII, 64.
3. *Ps.* 23, 8.
4. *Contra lui Celsus* VII, 68—70.
5. *Contra lui Celsus* VII, 68.
6. *Contra lui Celsus* III, 5 ; VIII, 49.
7. *Contra lui Celsus* V, 41.

descarcă oarecum patimile proprii, aruncîndu-le în grija lui Dumnezeu. În felul acesta, zice el, putem înțelege de ce, logic vorbind, un slujitor nu se poate pune în slujba altui stăpîn, căci primul stăpîn ar fi păgubit; de aceea cine s-a angajat față de un stăpîn, n-are drept să trăiască la altul întrucît ar nedreptăți pe cel dintîi. E firesc dar să nu cinstești în același timp eroi diferiți și demoni diferiți. În schimb, cînd e vorba de Dumnezeu, care nu poate fi păgubit și nici supărat, e absurd — zice Celsus — *să nu aduci cinstire la cît mai mulți zei ca și cum ar fi vorba de oameni, de eroi și de demoni, căci a cinsti pe mai mulți zei* — zice el — *înseamnă să te închini unuia din cei de sub ascultarea Atotputernicului Dumnezeu, săvîrșind, deci, un mod de a te face mai plăcut. De aceea* — continuă el — *nu-i îngăduit să cinstești pe cineva căruia Dumnezeu nu i-a dat această mărire. În schimb, cinstirea și adorarea aduse celor care țin de Dumnezeu nu pot să-L supere, pentru că toți sînt ai Lui*».

III

Să vedem, dar, înainte de a merge mai departe, care sînt temeiurile noastre pentru a nu accepta afirmația: «nimeni nu poate sluji la doi stăpîni» căci, spune Scriptura, «sau pe unul îl va urî și pe celălalt îl va iubi, sau de unul se va lipi și pe celălalt îl va disprețui» motivînd: «nu puteți să slujiți lui Dumnezeu și lui mamona» [8]. Justificarea lui Celsus nu duce la o învățătură adîncă și tainică în legătură cu zeii și cu stăpînii, căci Scriptura dumnezeiască știe că Stăpînul absolut «este mai presus decît toți dumnezeii» [9]. Prin cuvîntul «dumnezei» noi nu înțelegem pe cei ce sînt adorați de către păgîni, pentru că noi am învățat că «toți dumnezeii neamurilor sînt idoli» [10], ci înțelegem niște dumnezei care, potrivit cuvîntului profetic, formează un fel de comunitate, un fel de adunare, pe care Dumnezeu îi judecă, dar fiecăruia îi împarte cîte o atribuție, căci «Dumnezeu a stat în adunarea celor puternici și în mijloc pe puternici îi va judeca» [11]. Mai mult, Dumnezeu este «Domnul domnilor», Cel care, prin Fiul Său, «a chemat pămîntul de la răsăritul soarelui pînă la apus» [12], de aceea ni s-a poruncit să mărturisim pe «Dumnezeul dumnezeilor», bine știind că «nu este Dumnezeul morților, ci al viilor» [13]. Iată, dar, ce ne spun nu numai aceste pasaje, ci și multe altele.

8. *Matei* 6, 24; *Luca* 16, 13.
9. *Ps.* 96, 10.
10. *Ps.* 95, 5.
11. *Ps.* 81, 1.
12. *Ps.* 49, 1—2.
13. *Ps.* 135, 2; *Matei* 22, 32.

IV

Învăţăturile pe care le îmbie atenţiei noastre Sfintele Scripturi în legătură cu Dumnezeu şi cu sfinţii Lui sînt următoarele: «Mărturisiţi-vă Domnului dumnezeilor, că în veac este mila Lui. Mărturisiţi-vă Domnului, că în veac este mila Lui»[14], căci «Dumnezeu este Împăratul împăraţilor şi Domnul domnilor»[15], de unde reiese că Scriptura face deosebire între aşa-zişii «dumnezei» şi între cei cărora li se dă sau nu acest nume. Pavel ne învaţă acelaşi lucru despre cei care sînt cu adevărat domni şi despre care nu sînt domni, atunci cînd grăieşte: «căci deşi sînt unii aşa-zişi dumnezei, fie în cer, fie pe pămînt, precum sînt dumnezei mulţi şi domni mulţi»[16], apoi întrucît «Dumnezeul dumnezeilor cheamă» prin mijlocirea lui Iisus «de la răsăritul soarelui pînă la apus»[17] pe cei pe care-i vrea la «moştenire»[18], după cum Hristosul lui Dumnezeu, Care e şi Stăpînul nostru, dovedeşte că e mai presus decît toţi domnii, prin aceea că a pătruns în ţinuturile tuturora, chemînd la Sine pe toţi locuitorii acelor locuri, iar ca unul care ştie toate acestea Pavel adaugă după pasajul citat: «totuşi, pentru noi, este un singur Dumnezeu, Tatăl, din Care sînt toate şi noi întru El; şi un singur Domn, Iisus Hristos, prin Care sînt toate şi noi prin El»[19]. După care, simţind că aici se ascunde o minunată şi tainică învăţătură, adaugă: «dar nu toţi au cunoştinţă»[20]. Or, după ce a spus «totuşi, pentru noi, este un singur Dumnezeu, Tatăl, din Care sînt toate şi noi întru El; şi un singur Domn, Iisus Hristos, prin Care sînt toate», Pavel se designează pe el însuşi (prin cuvîntul «noi») şi pe toţi cei ce s-au ridicat pînă la Dumnezeul cel mai presus decît alţi dumnezei, la Domnul Cel mai presus decît alţi domni. Te ridici pînă la Dumnezeul Cel peste toate atunci cînd Îl cinsteşti în chip nedespărţit, neîmpărţit şi neschimbat prin mijlocirea Fiului Său, Cuvîntul lui Dumnezeu şi Înţelepciunea Lui cea oglindită în Iisus, singurul Care adună pe cei care se străduiesc în tot felul să se unească cu Făcătorul lumii prin calitatea cuvintelor, a faptelor şi a gîndurilor lor[21]. Cred că din această pricină şi din altele asemănătoare stăpînul acestei lumi s-a prefăcut în înger de lumină[22], declarînd că «în urma lui vine o armată întreagă de zei şi de

14. *Ps.* 135, 2—3 (ed. 1914).
15. *I Tim.* 6, 15.
16. *I Cor.* 8, 5.
17. *Ps.* 49, 2.
18. *Deut.* 32, 9.
19. *I Cor.* 8, 6.
20. *I Cor.* 8, 7.
21. A se vedea folosirea aceleiaşi expresii şi pentru firea umană, *Contra lui Celsus* II, 25.
22. *II Cor.* 11, 14.

demoni repartizați în 11 tabere», după cum citim în cartea în care se spune despre el și despre filosofi : «și noi sîntem cu Zeus, iar alții sînt și ei împreună cu alți demoni» [23].

V

Întrucît există numeroși zei pretinși și adevărați, după cum tot așa stau lucrurile și cu diferiții dregători ai lor, ne vom strădui să ne ridicăm nu numai deasupra ființelor respectate ca zei de către neamurile pămîntului, ci chiar și mai presus decît cei pe care și Scriptura îi numește «dumnezei». Aceștia din urmă au rămas necunoscuți de cei străini de «așezămintele făgăduinței» dumnezeiești [24] care au fost date de Moise și de Iisus Mîntuitorul nostru și de cei îndepărtați de la făgăduințele care li se făcuseră. Deasupra robiei oricărui demon te ridici atunci cînd te fe-rești de orice lucrare scumpă acelor demoni. Tot așa te poți ridica deasupra cetei celor pe care Pavel îi numește «dumnezei», atunci cînd privești ca ei sau cu totul altfel «nu la lucruri care se văd, ci la cele ce nu se văd» [25]. Iar cînd vei vedea în ce chip «așteaptă făptura descoperirea fiilor lui Dumnezeu, căci făptura a fost supusă deșertăciunii — nu de voia ei, ci din cauza aceluia care a spus-o — cu nădejde» [26] sau cînd binecuvintezi făptura și te gîndești cum va fi ea odată și odată «izbăvită de robia stricăciunii, ca să se bucure de libertatea măririi fiilor lui Dumnezeu [27], atunci nu o să te mai hotărăști să slujești în același timp și lui Dumnezeu și altuia, în general să slujești la doi stăpîni.

Nu este vorba de nici un fel de «strigăt de revoltă» în rîndurile celor care au înțeles cugetările de acest fel și care nu mai vor să slujească la mai mulți stăpîni, deoarece ei rămîn strîns legați numai de Domnul Iisus Hristos, care învață pe cei ce se închină Lui, pentru ca, odată luminați și făcuți «împărăție» vrednică de Dumnezeu [28], să-i dea în grija Părintelui și Dumnezeului Său. Mai mult, din acel moment creștinii se despart și se rup cu totul de cei care sînt străini de cetățenia lui Dumnezeu, ieșind din legăturile vechi și dorind să devină cetățeni ai cerului [29], urcînd spre Dumnezeul cel viu și spre «cetatea lui Dumnezeu, care e Ierusalimul cel ceresc, cu zeci de mii de îngeri și cu adunarea celor întîi născuți, care sînt scriși în ceruri» [30].

---

23. Platon, *Fedros* 246 e — 247 a. 250 b.
24. *Ef.* 2, 12.
25. *II Cor.* 4, 18.
26. *Rom.* 8, 19—20.
27. *Rom.* 8, 21.
28. *Apoc.* 1, 6.
29. *Fil.* 3, 20.
30. *Evr.* 12, 22—23.

VI

Atunci cînd nu vrem să cinstim pe altcineva decît pe Dumnezeu, prin mijlocirea Cuvîntului şi a Adevărului Său, noi creştinii nu facem acest lucru pentru că ne-am teme că în felul acesta supărăm şi păgubim pe Dumnezeu, aşa cum se supără omul cînd vede că slujitorul său vrea să intre în slujba altuia, ci facem acest lucru cu gîndul de a nu ne păgubi pe noi înşine, lipsindu-ne astfel de dreptul la moştenirea lui Dumnezeu, ci ducem o viaţă fericită, vrednică de cei care au gustat duhul negrăit al «înfierii», cu ajutorul căruia fiii Tatălui ceresc rostesc, în chip tainic, dar nu în cuvinte, ci în realitate, strigătul ceresc: «Avva, Părinte!»[31]. A fost firesc ca trimişii lacedemonienilor să nu vrea să se închine regelui Persiei, cu toate că au fost ameninţaţi puternic de cei din garda regală, aceasta din pricina marelui respect arătat singurului lor stăpîn: legea lui Lycurg[32]. În schimb, cei care de dragul lui Hristos s-au hotărît să vieţuiască atît de vrednic şi de cuviincios, încît să reiasă din vieţuirea lor că parcă Hristos ar fi Cel ce trăieşte în ei, aceia ar refuza să se plece în faţa oricărui prinţ al Persiei, al Greciei, al Egiptului sau al oricărei alte ţări, oricît de mare ar fi presiunea pe care ar face-o demonii, aliaţii acestor părinţi sau uneltele diavolului, de a-i sili să-i îndemne şi să-i convingă să renunţe la Cel care-i mai mare decît toate legile pămîntului, căci Stăpînul celor care reprezintă pe Hristos e Hristos însuşi, ai Cărui trimişi sînt ei, care acţionează în «numele lui Hristos»[33], Cuvîntul cel «din început», Care este la Dumnezeu şi Care e Dumnezeu[34].

VII

Vorbind despre eroi şi despre unii demoni, Celsus atinge o problemă mai adîncă decît a crezut, căci în legătură cu relaţiile de serviciu dintre oameni el a observat că ai nedreptăţi pe primul stăpîn dacă te-ai învoi să lucrezi la al doilea, de aceea adaugă că acelaşi lucru s-ar întîmpla şi cu eroii şi cu demonii. Dar trebuie să-l întrebăm ce înţelege el prin eroi şi ce natură atribuie el acestor demoni, încît slujitorul unui erou oarecare să trebuiască să se ferească de a se pune în slujba altuia dacă primul demon s-ar supăra, aşa cum se supără oamenii cînd se trece din serviciul unuia în al altuia. Apoi, să arate cît de mare ar fi această supărare, în care îşi închipuie el că ar cădea aceşti eroi şi demoni! În cazul acesta va trebui să mai repete încă o dată bîrfeala sa, căzînd într-un noian de nerozii, şi astfel va fi nevoit să refuze ceea ce

31. *Gal.* 4, 16.
32. Herodot, *Istorii*, VII, 36 (trad. rom. II, 199).
33. *II Cor.* 5, 20.
34. *Ioan* 1, 1.

zisese sau, dacă nu se ține de nerozii, să recunoască deschis că nu cunoaște nici natura eroilor și nici pe cea a demonilor. Iar cînd spune despre unii oameni că s-ar simți păgubiți dacă slujitorii lor i-ar trăda, oferindu-și serviciile în folosul altora, ar trebui să-l întrebăm cum definește el acea «păgubire» pe care o suferă ei atunci cînd slujitorii lor îi părăsesc, trecînd la alții ?

VIII

Dacă el ar înțelege aceste lucruri așa cum le înțeleg oamenii de jos și cei neînțelepți, că «paguba» se referă la ceea ce noi numim «bunuri exterioare», atunci ar fi silit să recunoască înțeleapta vorbă a lui Socrate : «Anitos și Meletos mă poț duce la moarte, dar rău nu-mi pot face, căci nu-i cu putință ca mai binele să fie biruit de mai rău» [35]. Dacă Celsus definește această «pagubă» ca pe un imbold sau ca pe o stare provenind din păcat [36], atunci e clar că, întrucît o astfel de pagubă nu există pentru cei înțelepți, e posibil ca cineva să poată sluji la doi înțelepți, care se află în două locuri diferite. Iar dacă o astfel de cugetare nu-i dreaptă, atunci în zadar pleci de la un astfel de exemplu pentru a critica expresia : «nimeni nu poate sluji la doi stăpîni». Ea are și mai multă putere dacă o referim la slujirea lui Dumnezeu cel peste toate, căci această putere ne-o asigură Fiul, Care ne îndrumă la Dumnezeu. Mai mult, noi nu ne închinăm lui Dumnezeu cu gîndul că El are nevoie de slujirea noastră și că s-ar supăra dacă nu I-am sluji, ci pentru folosul pe care-l dobîndim din închinarea adusă lui Dumnezeu, prin care ne eliberăm din tulburări și din patimi, pentru aceasta ne închinăm Domnului prin Fiul Său, Cuvîntul și Înțelepciunea Lui.

IX

Să băgăm de seamă, însă, cîtă nesocotință cuprind cuvintele lui *«dacă vrem într-adevăr să aducem cinstire altei ființe din univers»*. Prin ele Celsus arată că fără să pierdem nimic putem să ne închinăm unei ființe oarecare din cele care țin de Dumnezeu. Dar ca și cum și-ar fi dat și el însuși seama despre nesăbuința cu care a vorbit, Celsus se reculege și adaugă această corectare : nu se cade să te închini cuiva căruia Dumnezeu nu i-a dat acest privilegiu. Dar să-l întrebăm pe Celsus, în legătură cu onorurile care se aduc zeilor, demonilor și eroilor, cum ai putea arăta, viteazule, că aceste onoruri izvorăsc dintr-un privilegiu sau dintr-o încredințare date de Dumnezeu, iar nu din necunoștința și din prostia omenească a celor care sînt în rătăcire și sînt căzuți departe de

35. Platon, *Apol.* 30 c-d, trad. rom. Șt. Bezdechi, București, 1922, p. 145.
36. Idee stoică, SVF III, 78 (citat după M. Borret, *op. cit.*, IV, 192).

Cel căruia, pe bună dreptate, I se cuvine cinstea? Mai înainte aminteai că şi favoritului împăratului Adrian i se aducea închinare [37]. Îmi închipui că nu vei spune că «privilegiul» de a fi cinstit ca zeu a fost dat lui Antinoos tocmai de Dumnezeu Cel peste toate! Acelaşi lucru trebuie spus şi despre alţii, cu condiţia de a răspunde: unde e dovada că privilegiul de a fi cinstiţi de zei le-a fost acordat de Dumnezeu cel Atotţiitor?

Dacă ni se pune aceeaşi întrebare în legătură cu Hristos, atunci vom putea dovedi că legitimitatea de a I se aduce slujbe a fost dată de Dumnezeu însuşi: «pentru ca toţi să cinstească pe Fiul, precum cinstesc pe Tatăl» [38]. Apoi, cu mult înainte de naştere, proorocii I-au vestit acest drept la cinstire, iar mai tîrziu prin minunile pe care le-a săvîrşit, nu prin magie, cum crede Celsus, ci prin dumnezeirea Sa vestită de proroci, S-a învrednicit de însăşi mărturia lui Dumnezeu. De aceea, cînd ne închinăm Fiului, Care e Cuvîntul, noi nu facem nimic necugetat; cu cît Îl cinstim şi ne închinăm mai mult Celui care e Însuşi Adevărul, cu atîta mai mult facem un lucru mai bun, pentru că cinstim adevărul, după cum tot aşa cinstim în El şi Înţelepciunea şi Dreptatea şi toate celelalte însuşiri pe care dumnezeieştile Scripturi le recunosc Fiului lui Dumnezeu.

X

În definitiv, adevărata cinstire pe care o acordăm Fiului lui Dumnezeu, ca şi cea pe care o aducem lui Dumnezeu ca Părinte, constă mai ales într-o viaţă cinstită, după cum putem deduce din cuvintele: «Tu, care te lauzi cu legea, Îl necinsteşti pe Dumnezeu prin călcarea legii!» [39] Şi în alt loc: «cu cît mai aspră fi-va pedeapsa cuvenită celui ce a călcat în picioare pe Fiul lui Dumnezeu şi sîngele testamentului cu care s-a sfinţit l-a necinstit şi duhul harului l-a făcut de ocară» [40]. Cînd călcăm legea insultăm pe Dumnezeu prin călcarea ei, iar cînd nu ascultăm de Evanghelie, călcăm în picioare pe Fiul lui Dumnezeu, aşa încît e limpede că cinstirea Legii presupune cinstirea lui Dumnezeu, şi numai acela se poate lăuda că respectă cuvîntul lui Dumnezeu şi lucrările Lui care poate să spună că se închină lui Dumnezeu. Dacă Celsus ar fi ştiut ce fel de oameni sînt cei care sînt ai lui Dumnezeu şi că între aceştia sînt numai oameni înţelepţi, apoi dacă ar fi cunoscut şi pe cei care sînt cu totul străini de El, care sînt cu toţii oameni răi şi care nu se gîndesc deloc să păşească spre o viaţă virtuoasă, atunci ar fi înţeles adevărul

37. Amănunte aici mai sus: III 36; IV, 63.
38. *Ioan* 5, 23.
39. *Rom.* 2, 23.
40. *Evr.* 10, 29.

cuprins în cuvintele: «cinstirea și închinarea aduse tuturor celor ce sînt în comuniune cu Dumnezeu nu-L pot supăra, pentru că toți sînt ai Lui».

XI

După aceea Celsus cotinuă: *«în realitate, cel care vorbește despre Dumnezeu, spunînd că o singură ființă a fost numită Domn, acela se face vinovat de impietate, pentru că împarte împărăția lui Dumnezeu și introduce în ea dezbinarea, ca și cum ar mai exista alături de El și altcineva, ba încă chiar potrivnic Lui»*. Așa ceva s-ar putea susține dacă s-ar putea dovedi cu mărturii că cei ce sînt adorați ca zei de către păgîni sînt într-adevăr zei și că cei cărora se crede că trebuie să li se ridice statui, temple și altare, nu sînt niște demoni răi. În același timp, împărăția lui Dumnezeu, pe care noi o propovăduim mereu în cuvîntările noastre și în scrierile noastre, noi o dorim și vrem să fie în așa fel încît să avem ca rege numai pe Dumnezeu și să ne împărtășim toți de împărăția lui Dumnezeu. În același timp, ca unul care ne sfătuiește să adorăm mai mulți dumnezei, spre a fi consecvent cu el însuși, Celsus ar fi trebuit să ne vorbească despre împărăția tuturor acestor dumnezei și nu despre împărăția unui singur Dumnezeu, căci în Dumnezeu nu există nici o dezbinare sau partidă, care să-I fie potrivnică, aceasta în ciuda celor care, asemenea uriașilor și titanilor [41], caută, în răutatea lor, să se războiască cu Dumnezeu împreună cu Celsus și cu ceilalți, care au mai declarat război lui Dumnezeu, Celui care a adeverit pe atîtea căi adevărul despre Iisus, și chiar împotriva Celui care, de dragul mîntuirii neamului omenesc, S-a dăruit pe Sine însuși sub forma Cuvîntului dumnezeiesc în folosul întregii lumi, făcîndu-Se cunoscut pe măsura în care fiecare Îl poate primi și înțelege.

XII

E drept că unele din învinuirile pa care unii sau alții ni le-au adus ar părea îndreptățite. Iată cum se exprimă Celsus: *«cîtă vreme creștinii nu cinstesc pe nimeni altcineva decît pe un singur Dumnezeu, poate că ar avea dreptate și nimeni nu le-ar putea-o lua în nume de rău, în schimb, ei se închină, în mod exclusiv, unei ființe care abia de curînd s-a făcut cunoscută [42], și, cu toate acestea își închipuie că nu supără nicicum pe Dumnezeu prin faptul că aduc cinstire și slujitorului Lui»*. Iată ce trebuie să-i răspundem la această observație: dacă Celsus ar fi înțeles ce vor să spună cuvintele: «Eu și Tatăl Meu una sîntem» [43], iar

41. Hesiod, *Nașterea zeilor*, trad. B. Burtea, București, 1973, p. 25 ș.u.
42. A se vedea cele spuse mai sus: I, 26; VI, 10.
43. *Ioan* 10, 30.

în alt loc, în rugăciunea Sa, «precum şi Noi una sîntem»[44], atunci nu şi-ar închipui că noi ne închinăm şi altcuiva decît lui Dumnezeu Cel peste toate, căci Însuşi Iisus a zis: «Eu sînt în Tatăl şi Tatăl întru Mine»[45].

Dacă ne-am teme că prin aceste cuvinte am trece în ceata celor care tăgăduiesc că Tatăl şi Fiul sînt două ipostaze, atunci să se gîndească la pasajul care spune: «inima şi sufletul mulţimii, celor ce au crezut erau una»[46], ca să poată înţelege de ce a zis Iisus: «Eu şi Tatăl Meu una sîntem»[47]. Aşadar, după cum am explicat adineaori, noi ne închinăm unui singur Dumnezeu, şi anume Tatălui şi Fiului, acesta fiind motivul pentru care nu vrem să ştim de altcineva. Şi apoi, creştinii nu se închină în chip excesiv Unuia, Care abia a apărut pe lume şi Care n-ar fi existat niciodată înainte, deoarece noi credem ceea ce a spus: «Adevărat, adevărat zic vouă: Eu sînt mai înainte de a fi fost Avraam»[48]. Şi tot El a afirmat: «Eu sînt Adevărul»[49]. Şi nimeni dintre noi nu-i atît de prost să creadă că Adevărul n-ar fi existat înainte de a fi venit Hristos pe lume. De aceea ne închinăm Tatălui Adevărului, precum şi Fiului, Care şi El este Adevărul, întrucît, din punct de vedere ipostatic[50], Ei formează două realităţi sau două persoane distincte, dar Ei există, sînt una prin sfat, prin înţelegere, prin unitatea de voinţă[51], încît cine a văzut pe Fiul, Care este «strălucirea slavei şi chipul fiinţei lui Dumnezeu»[52], acela a văzut în el pe Dumnezeu, al cărui chip este.

XIII

Se vede că Celsus e de părere că: *prin faptul că noi ne închinăm în acelaşi timp atît lui Dumnezeu (Tatăl), cît şi Fiului Său, înseamnează că noi cinstim nu numai pe Dumnezeu, ci şi pe slujitorul Lui.* Or, dacă el s-ar fi gîndit la cei care sînt slujitori ai lui Dumnezeu (după Fiul cel Unul născut al Lui), adică la Gavriil, la Mihail şi la ceilalţi îngeri, şi ar fi spus că şi lor trebuie să le aducem cinstire, poate că ar fi scos la lumină înţelesul expresiei «a aduce cinstire» şi ar fi precizat care sînt în această privinţă datoriile închinătorilor lor, pentru ca apoi să se fe-

44. *Ioan* 7, 21—22.
45. *Ioan* 14, 10—11; 17, 21.
46. *Fapte* 4, 32.
47. *Ioan* 10, 30.
48. *Ioan* 8, 58.
49. *Ioan* 14, 6.
50. Origen nu-i prea clar în deosebirea dintre οὐσία şi ὑπόστασις: (*Contra lui Celsus*, I, 22; VI, 71; VIII, 67); totuşi păstrează linia crezului niceean atunci cînd vede în Tatăl, în Fiul şi în Duhul ipostase diferite *In. Ioan* 2, 10 (6) 75.
51. H. Crouzel, *Téologie de l'image de Dieu*, p. 92—94.
52. *Evr.* 1, 3.

rească de neînţelegeri, atunci aş fi făcut şi eu unele observaţii la cîteva probleme la care mă pricepeam. Dar, din clipa în care crede că demonii cărora se închină păgînii sînt slujitorii lui Dumnezeu, atunci nimic nu ne mai obligă să le aducem vreo cinstire, căci Scriptura îi arată ca fiind slujitori ai diavolului, ai «stăpînitorilor acestui veac» [53], care depărtează de Dumnezeu pe toţi pe care poate. De aceea, întrucît ei nu sînt slujitori adevăraţi, noi creştinii ne ferim să aducem cinstire celor pe care alţi oameni îi cinstesc şi li se închină, căci dacă am fi învăţat că ei ar fi într-adevăr slujitorii lui Dumnezeu celui prea înalt, atunci n-am mai spune despre ei că sînt demoni. De aceea, noi ne închinăm numai lui Dumnezeu şi numai Fiului Său, care-i «cuvînt» şi «chip», rostind cele mai potrivite cuvinte şi cereri şi ne încredinţăm rugăciunile Părintelui universului prin Fiul Său cel Unul-Născut [54]. Lui ne rugăm şi Lui îi cerem, pentru că El «S-a adus jertfă pentru păcatele noastre» [55], înfăţişînd rugăciunile noastre, asemenea unui arhiereu, înaintea Dumnezeului celui peste toate [56]. Aceasta este credinţa pe care o avem în Dumnezeu prin mijlocirea Fiului Său, Care o întăreşte în noi, aşa că Celsus nu poate să susţină nici cea mai mică dezbinare în Dumnezeire, atunci cînd e vorba despre Tatăl şi despre Fiul. În realitate, noi ne închinăm Tatălui, preamărind pe Fiul Său, Cuvîntul, Înţelepciunea, Adevărul, Dreptatea şi tot ceea ce am mai învăţat că este Fiul lui Dumnezeu. În orice caz, îl preamărim ca pe Unul Care S-a născut dintr-un asemenea Părinte. Dar destul despre astea.

XIV

Iată ce mai spune Celsus: «*Dacă le-am spune creştinilor că Iisus nu este Fiul Său, ci că Dumnezeu e Tatăl tuturor şi că numai pe El trebuie să-L cinstească, atunci poate că ei s-ar feri să se mai alipească de Cel care-I căpetenia partidei lor, căci ei îl numesc (pe Iisus) Fiu al lui Dumnezeu nu cu scopul de a aduce lui Dumnezeu suprema adorare, ci mai ales ca să înalţe în vrednicie pe Fiul*». Or, noi am învăţat despre Fiul lui Dumnezeu că e «strălucirea măririi şi chipul fiinţei lui Dumnezeu» [57], «suflul puterii lui Dumnezeu, curata revărsare a slavei Celui Atotputernic, strălucirea luminii celei veşnice, oglinda fără pată a lucrării lui Dumnezeu şi chipul bunătăţii Sale» [58]. Şi mai ştim că Iisus este Fiul ieşit din Dumnezeu şi că Dumnezeu este Tatăl Său. Nu-i nimic nepotrivit în această învăţătură, nimic nu se împotriveşte, ca Dumnezeu

---

53. *I Cor.* 2, 6.
54. Formulare similară aici, mai sus: V, 4.
55. *I Ioan* 4, 10.
56. *Evr.* 2, 17.
57. *Evr.* 1, 3.
58. *Inf. Sol.* 7, 25–26.

să dea naştere unui asemenea Fiu, şi nimeni nu va fi în stare să ne scoată din cap convingerea că Iisus este Fiul Dumnezeului Celui nenăscut şi Părinte (al lumii).

Că Celsus se va fi putut înşela auzind pe unii că nu admit să identifice pe Fiul lui Dumnezeu cu Cel al Creatorului, care a creat lumea, aceasta îl priveşte pe el şi pe aderenţii acestei învăţături. Iisus nu este o căpetenie de partid care S-a răsculat, ci Cel Care a adus pacea peste tot, după cum a spus-o El însuşi apostolilor! «pace vă las vouă, pacea Mea o dau vouă» [59]. Întrucît cunoştea războirea oamenilor, care sînt din lume, iar nu de la Dumnezeu, a zis mai departe: «nu precum dă lumea vă dau Eu» (pacea). Iar cînd vom îndura chinuri pentru lume, nădejdea noastră tot pe El se va sprijini ca Unul care a zis: «în lume necazuri veţi avea, dar îndrăzniţi. Eu am biruit lumea» [60]. Pe El îl numim Fiul lui Dumnezeu, dar — ca să revenim la expresiile lui Celsus — al acelui Dumnezeu Căruia-I aducem suprema adorare, pentru că noi ştim că Tatăl Său este Cel care L-a preamărit cel mai mult.

Între numeroşii noştri credincioşi vor fi existînd şi din aceia care au o părere diferită, grăbindu-se să spună că Mîntuitorul ar fi Dumnezeul Cel peste toate [61]. După părerea noastră nu se poate admite aşa ceva, pentru că noi credem în Cel ce a zis: «Tatăl Cel ce M-a trimis este mai mare decît Mine» [62], aşa încît — contrar calomniei lui Celsus — noi n-am fi în stare să socotim mai mic decît Fiul lui Dumnezeu pe Cel pe care-L numim acum Tatăl Lui [63].

XV

După acestea, Celsus continuă: *«Ca să arăt că nu mă depărtez de tema discuţiei, voi cita cuvintele lor proprii. Într-un pasaj din «Dialogul Ceresc»* [64] *ofiţii se exprimă în felul următor: «dacă Fiul lui Dumnezeu e mai puternic şi dacă Fiul Omului este stăpînul Lui (căci cine altul va stăpîni peste Dumnezeul cel Atotputernic?), atunci de ce stau atîţia oameni în jurul fîntînii şi nimeni nu se încumetă să coboare în ea? De ce le lipseşte îndrăzneala după un drum atît de lung? Te înşeli! Am şi curaj şi am şi spadă». Şi astfel, planul lor n-a fost să se închine Dumnezeului celui de deasupra cerurilor* [65]*, ci Tatălui Celui pe care-L cinstesc toţi, în*

59. *Ioan* 14, 27.
60. *Ioan* 16, 33.
61. Exprimare similară: VII, 70.
62. *Ioan* 4, 28.
63. Încă un pasaj în care se afirmă egalitatea persoanelor treimice.
64. A se vedea mai sus: V, 64. E vorba de cărţile secrete ale sectanţilor ofiţi (închinătorii şarpelui), despre care s-a vorbit pe larg mai ales în cartea a VI-a (VI, 24, 28, 30).
65. Cum s-a afirmat mai sus (VI, 19).

mod unanim, pentru ca sub pretextul că acesta ar fi Dumnezeul cel mare să cinstească numai pe Cel pe Care toţi Îl socot conducător şi care e Fiul Omului, pe Care Îl socot mai puternic şi decît Dumnezeul Cel Care are puterea şi stăpînirea peste toate. De aici a izvorît la ei porunca de a nu cinsti doi domni, ca să menţină partida lor grupată numai în jurul Lui».

Iată-l pe Celsus cum împrumută din nu ştiu ce sectă măruntă şi necunoscută nişte învăţături pe care le atribuie apoi creştinilor. Am zis «prea neînsemnată» pentru că, chiar şi după atîtea controverse ale aţîţătorilor de secte, totuşi eu nu pot să-mi dau seama care este izvorul din care s-a inspirat. Măcar dacă ar fi vorba de un împrumut şi nu de o plăsmuire, ori de o deducţie trasă de păr ! Oricum, noi, cei pentru care chiar şi lumea văzută este opera Creatorului, declarăm pe faţă că Fiul nu-i mai puternic decît Tatăl, ci că urmează în rîndul al doilea, aşa cum ni-L spune cuvîntul «Tatăl Cel ce M-a trimis este mai mare decît Mine»[66]. Şi nimeni dintre noi nu-i chiar atît de prost încît să spună : Fiul Omului e stăpîn peste Dumnezeu ! Dimpotrivă, spunem că Mîntuitorul e înfăţişat ca Dumnezeu Cuvîntul, apoi ca Înţelepciune, Dreptate, Adevăr, stăpîneşte peste tot ce I-a fost recunoscut, potrivit acestor titluri, dar nu şi peste Dumnezeu Tatăl, Care Îl întrece. În afară de aceasta, întrucît Cuvîntul nu se face stăpîn peste nimeni dacă acela nu vrea şi, pe de altă parte, deoarece mai există şi fiinţe rele — oameni, îngeri şi toţi demonii — vom spune că nici peste aceştia nu S-a făcut stăpîn, întrucît aceştia nu se supun de bunăvoie. Dacă ne gîndim la un alt înţeles al cuvîntului «a domina», vom vedea că Fiul are putere şi peste ei, aşa cum omul reuşeşte să se facă stăpîn peste animalele lipsite de cugetare, chiar dacă nu le-a putut aduce pînă la ascultare deplină «cugetul» lor, aşa cum ajung să îmblînzească şi să stăpînească prin dresaj pînă şi leii şi alte fiare. Aşadar Celsus nu spune adevărul atunci cînd ne atribuie afirmaţii : «cine altul se va putea face stăpîn peste Dumnezeu, care ştim că stăpîneşte totul ?»

XVI

Cred că mai există încă o nedumerire, care va fi fost împrumutată de la vreo sectă : «de ce atîţia oameni în jurul unei fîntîni şi nimeni care să se coboare în adîncul ei ? De ce la capătul unui drum atît de lung lipseşte încă îndrăzneala ? Greşeală ! Eu am şi curaj şi am şi spadă !»

Din toate acestea noi, care aparţinem Bisericii celei după care avem numele de la Hristos, declarăm că nu-i adevărat nici un cuvînt. În schimb, Celsus adaugă ceea ce i se pare că ar rezulta de aici, dar care

66. *Ioan* 14, 28.

n-are nimic de-a face cu noi. Pentru că dorința noastră nu este aceea de a ne închina unui Dumnezeu ipotetic, ci Celui care a creat în același timp întreaga lume și tot ceea ce poate exista în ea, văzut și nevăzut. Dar aici se vorbește de cei care, potrivit unui alt drum și «altor poteci» [67], nu vor să-L recunoască, ci caută pe altul, ca să se dea în seama Lui, așa cum și l-au imaginat, făptură de speță nouă, care n-are de la Dumnezeu decît numele și care ar fi superior Creatorului, situație în care se află toți cei ce zic: «Fiul e mai puternic decît Dumnezeul cel peste toate, Căci S-a făcut stăpîn și peste El».

Cît despre oprirea de a sluji la doi stăpîni, am spus [68] ce cred despre acest lucru atunci cînd am arătat că nu se poate dovedi că Iisus-Domnul ar fi dat prilej de răscoală celor care mărturisesc că ei se înalță peste orice stăpîn și că recunosc numai un singur Domn, Care e Fiul și Cuvîntul lui Dumnezeu [69].

XVII

Celsus mai declară că *«Noi ne ferim să ridicăm altare, statui și temple pe motiv c-ar fi un cuvînt de ordine obișnuit în asociațiile noastre secrete și misterioase»*. Or, înseamnează că nu știe că la creștini inima fiecăruia e ca un altar de pe care se înalță în duh și în adevăr, precum se înalță în miros de bună mireasmă, rugăciunile unei conștiințe curate, după cum se spune în Apocalipsa lui Ioan: «cupe de tămîie sînt rugăciunile sfinților» [70] și în Psaltire: «să se îndrepteze rugăciunea mea ca tămîia înaintea Ta».

Nu statuile făcute de mîinile unor bieți meșteșugari sînt jertfele bine plăcute lui Dumnezeu, ci cele pe care le plăsmuiește și le dă formă în noi Cuvîntul lui Dumnezeu. Acestea sînt virtuțile prin care noi ne facem asemenea Celui «mai întîi născut decît toată făptura» [71], în care se află tiparele dreptății, ale cumpătării, ale puterii, ale înțelepciunii, ale credinței și ale altor virtuți [72]. Așadar, toate cele ce izvorăsc din Cuvîntul cel dumnezeiesc și care au fost sădite în inimile creștinilor, adică dreptatea, cumpătarea, puterea, înțelepciunea, credința și celelalte feluri de virtuți, au fost plăsmuite ca niște statui, iar prin ele se cuvine să cinstim modelul tuturor acestor statui, care e «chipul lui Dumnezeu celui nevăzut» [73], Dumnezeu cel Unul-Născut. De aceea, cei care s-au «dezbrăcat de omul cel vechi, dimpreună cu faptele lui, și s-au îmbră-

67. Homer, *Odiseea* IX, 26 (trad. G. Murnu p. 207).
68. Aici, mai sus: VIII, 3—6.
69. *Apoc.* 5, 8.
70. *Ps.* 140, 2.
71. Cf. VI, 17; Col. 1, 15.
72. *Despre virtuți*, I, 57; IV, 30.
73. *Col.* 1, 15.

cat în cel nou, care se înnoiește, spre deplină cunoștință, după chipul Celui ce l-a zidit»[74] și care se asemănă astfel cu Creatorul său, acela zidește în el însuși astfel de statui cum dorește Însuși Dumnezeu Cel peste toate. Căci după cum unii sculptori, cum sînt Fidias[75] sau Policlet[76], au fost în stare să toarne sau să cioplească, iar pictori ca Zeuxip și Apelle[77] și alții, au făcut lucrări nu mai puțin vestite, și după cum alții nu s-au putut ridica chiar la înălțimea lor (căci exită o varietate nesfîrșită în confecționarea statuilor și a reprezentărilor picturale, tot așa există și statui ale Dumnezeului celui peste toate executate atît de desăvîrșit și cu o știință atît de deplină încît nici măcar nu se poate face o comparație între Zeus Olimpianul sculptat de Fidias și între omul modelat după chipul Dumnezeului celui care l-a zidit, iar dintre toate chipurile cîte se află în întreaga făptură, cel mai desăvîrșit și mai presus decît orice deplinătate se află în Mîntuitorul nostru[78], Care a zis : «Tatăl petrece întru Mine»[79].

XVIII

În fiecare din cei ce se străduiesc să-L imite pe Hristos, în măsura în care acest lucru este cu putință, se ridică o statuie «după chipul Celui ce i-a zidit»[80], la desăvîrșirea căreia își aduce contribuția, contemplînd pe Dumnezeu în curățenia inimii și făcîndu-se «următori» ai lui Dumnezeu[81]. S-ar putea spune că toți creștinii năzuiesc să ridice altare și statui asemănătoare celor amintite adineaori, dar nu statui neînsuflețite și nesimțite, ci în stare să primească în locul demonilor lihniți după plăceri pătimașe Duhul lui Dumnezeu, Care sălășluiește numai în temple ale virtuții, de care am vorbit, și în care ei ajung să fie după «chipul Celui ce i-a făcut», căci numai în felul acesta se poate «așeza Duhul Sfînt peste fiecare din ei»[82], făcîndu-i asemenea Lui. Tocmai acest lucru vrea să ni-l arate Cuvîntul lui Dumnezeu atunci cînd ne spune că Dumnezeu făgăduiește celor drepți : «voi locui în ei și voi umbla și voi fi Dum-

74. *II Cor.* 3, 9—10.

75. Fidias (dec. V î.Hr.) sculptor genial grec însărcinat de Pericle cu decorarea Acropolei ateniene, influențînd arta timpului său și a secolului următor.

76. Policlet, sculptor renumit (sec. V), teoretician al proporțiilor corpului uman.

77. Pictori celebri greci (din sec. IV î.Hr.). Apelles fiind singurul care l-a pictat pe Alexandru Macedon, iar Zeuxis sau Zeuxip reușind să evidențieze jocul de lumină în pictură.

78. A se vedea în această privință H. Crouzel, *Théologie de l'image de Dieu chez Origène*, Paris, 1956 și M. Harl, *La fonction révélatrice du Verbe Incarné*, Paris, 1959.

79. *Ioan* 14, 10.

80. *Col.* 3, 10.

81. *Matei* 5, 8 ; *Ef.* 5, 1.

82. *Fapte* 2, 3.

nezeul lor şi el vor fi poporul Meu»[83], sau cum a zis şi Mîntuitorul: «oricine aude aceste cuvinte ale Mele şi le îndeplineşte, Tatăl Meu şi cu Mine vom veni la el şi vom face sălaş la el»[84].

Dacă am vrea am putea compara altarele pe care le-am descris cu altarele de care vorbeşte Celsus, tot aşa şi statuile lăuntrice din sufletul celor care au credinţă în Dumnezeul cel peste toate, cu statuile lui Fidias, ale lui Policlet şi ale altora asemenea lor. şi atunci vom vedea clar că acestea din urmă sînt fără simţire, supuse ruginii timpului, pe cînd celelalte persistă în sufletul nemuritor atîta vreme cît sufletul cugetător vrea ca ele să fie neştearse în el.

XIX

Să facem asemănare şi între temple, ca să convingem pe aderenţii lui Celsus că nu ne dăm înapoi de la datoria de a construi astfel de lăcaşuri, în care să încapă şi altarele şi statuile de care am amintit, şi să-i arătăm că nouă nu ne place să construim pentru Cel ce ne-a dat toată viaţa doar nişte temple neînsufleţite şi moarte. Pentru cine va vrea să înţeleagă va fi îndeajuns învăţătura care ni s-a dat atunci cînd s-a spus că trupurile noastre «sînt templul lui Dumnezeu»[85] şi dacă cineva, prin abuz de libertate ori prin păcat, «strică templul lui Dumnezeu», pe unul ca acela îl va nimici şi Dumnezeu, fiind cu totul nevrednic faţă de un templu adevărat. Iar dintre toate aceste temple, cel mai bun şi cel mai vrednic era trupul sfînt şi nevinovat al Mîntuitorului nostru Iisus. Întrucît El ştia că oamenii răi s-au gîndit la nimicirea templului aflat în El — desigur fără ca uneltirile lor să fie mai puternice decît Dumnezeirea care sălăşluia în acest templu — Mîntuitorul le-a zis: «Dărîmaţi templul acesta şi în trei zile îl voi ridica». Dar El vorbea despre templul trupului Său»[86].

Dealtfel, Sfintele Scripturi vrînd să facă cunoscută taina învierii celor care ar putea înţelege cu o ureche mai mult decît dumnezeiască[87] cuvintele lui Dumnezeu, spune că templul dărîmat poate fi ridicat iarăşi din pietre vii şi preţioase, lăsînd să se înţeleagă că fiecare din cei care se lasă luminaţi de acelaşi Cuvînt, spre credinţa pe care le-o cere, sînt ei înşişi o piatră preţioasă prinsă în zidirea templului măreţ al lui Dumnezeu. Iată cum vorbeşte în acest sens apostolul Petru: «Şi voi înşivă, ca pietre vii, să fiţi zidiţi casă duhovnicească, spre preoţie sfîntă, ca să

83. *II Cor.* 6, 16.
84. *Matei* 7, 24; 10, 14, 23.
85. *I Cor.* 3, 16.
86. *Ioan* 2, 19—21.
87. Origen a dezvoltat cel dintîi imaginea simţurilor duhovniceşti. A se vedea aici: I, 48, II, 72 etc. La fel *Convorbiri cu Heraclide*, în «P.S.B.», vol. 8, p. 337—340.

aduceţi jertfe duhovniceşti, plăcute lui Dumnezeu, prin Iisus Hristos» [88]. Şi tot aşa şi Pavel: «zidiţi fiind pe temelia apostolilor şi a proorocilor, piatra cea din capul unghiului fiind însuşi Iisus Hristos» [89]. Acelaşi înţeles tainic l-a exprimat şi proorocul Isaia într-un pasaj privitor la Ierusalim: «Iată, zidurile tale le voi împodobi cu pietre scumpe şi voi pune temelia ta pe safire. Şi-ţi voi face crestele zidurilor de rubin şi porţile tale de cristal, iar împrejurimea de pietre nestemate. Toţi copiii tăi vor fi ucenici ai Domnului şi se vor bucura de mare fericire. Şi vei fi întemeiată pe dreptate» [90].

XX

Iar dacă unii din cei drepţi vor fi din pietre scumpe, alţii din safir, alţii din rubin, iar alţii din cristal, aceasta înseamnă că drepţii formează laolaltă un complex compus din pietre alese şi preţioase. Numai că aici nu e locul să explicăm sensul acestor pietre, nici învăţătura privitoare la natura lor, precum nici felurimea sufletelor cărora s-ar putea atribui numele fiecăreia din aceste pietre preţioase. Ar fi destul dacă am pomeni numai semnificaţia pe care o dăm templelor şi mai ales templului unic al lui Dumnezeu, templu construit doar din pietre preţioase. Într-adevăr, dacă locuitorii fiecărei cetăţi s-ar lăuda cu pretinsele lor temple, în comparaţie cu ale altora, atunci unii ar crede că ale lor sînt cele mai mărețe şi ar ridica în slăvi frumuseţile templelor lor, numai spre a dovedi inferioritatea rivalilor lor. De aceea, ca să răspundem celor care criticau refuzul nostru de a adora divinitatea în temple neînsufleţite, noi le punem înainte «temple» de felul celor pe care le-am amintit, arătînd, cel puţin celor care nu-s cu totul nesimţitori şi nici nu-s atît de lipsiţi de viaţă ca şi zeii lor, că nu se poate face o comparaţie între «statuile» noastre şi între statuile păgînilor, nici între altarele noastre şi între mirosurile — ca să le zicem aşa — care urcă de la altarele de pe urma jertfelor de grăsime şi de sînge, precum nici măcar între «templele» duhovniceşti, de care am amintit, şi între templele unor zeităţi fără simţire, pe care le admiră tot oameni fără simţire şi care n-au nici cea mai elementară idee despre simţul dumnezeiesc [91], singurul prin care omul poate ajunge la Dumnezeu, la «statuile», la «templele» şi la «altarele» care-i plac.

Iar dacă ne ferim să zidim altare şi temple, ori să punem în ele chipuri cioplite, aceasta nu înseamnă că în această privinţă noi creştinii am fi luat vreo hotărîre secretă şi tainică, ci pentru că datorită învăţă-

88. *I Petru* 2, 5.
89. *Ef.* 2, 20.
90. *Is* 54, 11—14.
91. *Contra lui Celsus*, I, 48.

turii lui Iisus am aflat haina cea mai potrivită pentru credința față de divinitate, fugim de atitudinile care sub aparența credinței fac necredincioși pe cei care se depărtează de cea care are ca mijlocitor pe Iisus Hristos: iar noi credem că numai El poate fi adevărata cale care duce la credință, întrucît numai El a putut zice cu adevărat: «Eu sînt Calea, Adevărul și Viața»[92]

XXI

Și acum să vedem și ce spune Celsus despre Dumnezeu și cum ne învață să ne folosim de lucrurile care de fapt sînt jertfe aduse idolilor sau mai bine-zis demonilor, dar pe care dușmanul nostru, care nu știe ce-i dumnezeirea și ce fel de jertfe îi sînt bine plăcute, le numește «jertfe sfinte». Iată cum se exprimă el: *«Firește că Dumnezeu este comun tuturora, e bun, nu duce lipsă de nimic*[93]*, nu cunoaște invidia*[94]*. În cazul acesta ce-i împiedică pe cei care-I sînt cei mai devotați să ia parte la serbările publice?»* Nu-mi dau seama pe temeiul cărei rătăciri crede el că pentru motivul că «Dumnezeu e bun, nu duce lipsă de nimic și nu cunoaște ce-i invidia» ar trebui ca cei care-I sînt devotați să participe neapărat și la serbările publice. Iată care-i răspunsul meu: pentru motivul că «Dumnezeu e bun, că nu duce lipsă de nimic și că nu cunoaște ce-i invidia», ar trebui să participi la serbările publice dacă s-ar dovedi că aceste serbări n-au nimic rău și imoral în ele, ci că ele sînt rînduieli bazate pe adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu, și că ar corespunde unei evlavioase și firești cinstiri a divinității.

Dacă, însă, aceste serbări publice nu sînt așa ceva decît după nume, întrucît ele nu prezintă nici un temei prin care să demonstreze că se armonizează cu cinstirea pe care o aducem dumnezeirii, ci s-a dovedit că ele sînt plăsmuiri ale oamenilor care le-au așezat întîmplător, în urma unor evenimente istorice, sau izvorăsc din unele concepții naturaliste în legătură cu apa, cu pămîntul, cu roadele pe care pare că le produce, atunci e limpede că pentru cine vrea să cinstească divinitatea cu evlavia cuvenită va fi de dorit să se abțină de a lua parte la serbările publice. În realitate, așa cum minunat spune un înțelept: «participarea la o sărbătoare nu-i altceva decît împlinirea unei datorii»[95]. Or, ținerea unei serbări în duhul ei adevărat presupune ca împlinire a datoriei obligația de a te ruga mereu și a aduce neîncetat divinității jertfele nesîngeroase

92. *Ioan* 14, 6.
93. aici: VI, 52 (Cels); VII, 65 Origen.
94. Platon, *Fedros* 247 a.; *Timeu* 290; Aristotel, *Metafizica* 1, 2, 983 a.
95. Tucidide, *Istoria războiului peloponeziac* I, 70, 8 (trad. I. Barbu, București, 1966, p. 188).

ale rugăciunii. Mi se par minunate cuvintele lui Pavel: «Țineți zile și luni și timpuri și ani? Mă tem de voi, să nu mă fi ostenit la voi în zadar» [96].

XXII

Dacă cineva ne va face observație că ținem duminicile și vinerile mari, Paștile ori Rusaliile [97], va trebui să-i răspundem așa: dacă ești creștin desăvîrșit prin cuvinte, prin fapte și prin gînduri aduci fără întrerupere cinstire Cuvîntului, întrucît Îl socotești a fi cu adevărat Dumnezeu prin firea Sa, și ai sentimentul că ești mereu în ziua Domnului, că sărbătorești o duminică nesfîrșită. Iar cînd te pregătești pentru viața cea adevărată și te îndepărtează mereu de plăcerile vieții care înșală pe cei mulți, ajungînd să nu mai dorești plăcerile cărnii», ci dimpotrivă, chinuindu-ți trupul și supunîndu-l robiei [98], atunci nu mai încetezi să sărbătorești mereu vinerea sau «ziua pregătirii». Mai mult, din clipa în care ai înțeles că «Hristos, Paștele noastre, S-a jertfit» [99] și că trebuie să-I prăznuim ziua, mîncînd din carnea Cuvîntului, atunci nu trebuie să existe nici măcar o clipă în care să nu sărbătorim Paștile, cuvînt care însemnează «carte de trecere» [100], căci prin gînduri, prin fiecare cuvînt și prin fiecare faptă noi nu încetăm a trece de la treburile acestei vieți, la Dumnezeu, grăbindu-ne spre cetatea Lui cea dumnezeiască. În sfîrșit, cel ce poate spune că a «înviat prin credința în puterea lui Dumnezeu» [101] și «împreună cu El ne-a sculat și împreună ne-a așezat între cele cerești, în Hristos Iisus» [102], atunci petrece mereu în zilele Rusaliilor, îndeosebi dacă te simți urcat împreună cu apostolii lui Iisus în «foișorul cel de sus», ocupîndu-te doar de cereri și de rugăciuni spre a te face vrednic de acel «vuiet ca de suflare de vînt ce vine repede» care să nimicească răutatea dintre oameni și urmările ei și să te învrednicească să iei parte la vorbirea cu foc ce vine de la Dumnezeu [103].

XXIII

Dar mulțimea celor care-ți lasă impresia că ar fi credincioși nu sînt chiar atît de buni pentru că le lipsește ori voința ori puterea de a sărbă-

---

96. *Gal.* 4, 10—11.
97. Nu mai e nevoie să amintim despre generalizarea serbării duminicii pe care o atestă Sf. Ignatie (*Către Magnezieni* 9) și Iustin (*Apol.* I, 67). La fel nici cea a Vinerii Mari, despre care avem atîtea știri din sec. II (Eusebiu, *Istoria* IV, 14, V, 23—24 etc.). La fel ziua Rusaliilor (Iustin, *Const. Ap.*, Tertulian etc.).
98. *Rom.* 8, 6—7; *I Cor.* 9, 27.
99. *I Cor.* 5, 7.
100. Filon, *Vita Mos.* II, 224. ed. Arnandez-Mondésert-Pouilloux-Savinel, Paris 1967, p. 290.
101. *Col.* 2, 12; 3, 1.
102. *Ef.* 2, 6.
103. *Fapte* 1, 13—14; 2, 2—3.

tori fiecare zi ca şi cum ar fi mereu sărbătoare, şi au nevoie de modele vii, care să le aducă aminte de adevărurile duhovniceşti, ca acestea să nu dispară cu totul din amintirea lor. Cred că acesta a fost motivul care l-a determinat pe Pavel să numească «vreo sărbătoare» sărbătoarea rînduită la o anumită dată, deosebită de celelalte, lăsînd să se înţeleagă prin aceasta că viaţa dusă mereu după spusele Cuvîntului celui dumnezeiesc nu-i ceva provizoriu, ci, de fapt, e o sărbătoare deplină şi neîntreruptă. Din cele spuse pînă aici despre sărbătorile noastre şi după compararea lor cu serbările publice ale lui Celsus şi ale păgînilor se poate constata că sărbătorile noastre sînt cu mult mai venerabile decît cele populare, în care «dorinţa cărnii», care-i stăpîneşte, degenerează în beţie şi în desfrăbălare [104].

Aici s-ar putea vorbi mult despre motivul pentru care legea lui Dumnezeu porunceşte să mîncăm în zilele de sărbătoare «pîinea durerii» sau «azime cu ierburi amare» [105] şi de ce a zis : «smeriţi-vă sufletele voastre» [106] sau alte cuvinte asemănătoare. Aceasta a făcut-o din pricină că omului, fiind fiinţă compusă, nu i-a fost cu putinţă, cîtă vreme «trupul pofteşte împotriva duhului» [107], să respecte cu întreaga fiinţă sfinţenia praznicului, pentru că dacă ţii sărbătoarea numai în duh atunci chinui trupul cel neputincios, care din pricina «dorinţei cărnii» nu-i în stare să serbeze şi cu duhul ; în schimb, dacă sărbătorim numai trupeşte, atunci nu mai putem face loc serbării în duh. Cred că despre sărbători am vorbit destul.

XXIV

Să vedem, acum, cu ce cuvinte ne îndeamnă Celsus să mîncăm din mîncărurile aduse idolilor şi să luăm parte la jertfele obşteşti în cadrul serbărilor publice. Iată-le : *«Dacă aceşti idoli nu sînt nimic [108], atunci de ce este primejdios să luăm parte la serbare ? Sau, dacă idolii sînt demoni, atunci e limpede că şi ei ţin de Dumnezeu şi că trebuie să credem în ei, aducîndu-le jertfe şi rugăciuni, potrivit legilor, pentru ca să se arate binevoitori faţă de noi»*. Pentru a răspunde, cred că ar fi bine să ne referim la Epistola întîia către Corinteni, explicînd toată cugetarea lui Pavel despre jertfele idoleşti. Chiar dacă «idolul nu este nimic în lume [109],

104. Rezumînd paragrafele VIII, 17—23, J. Daniélou (*Origène op. cit.*, p. 47—52). constată 3 lucruri privitoare la teologia liturgică şi la cultul ei : 1) sfîrşitul cultului exterior şi înlocuirea lui cu unul interiorizat, în duh şi adevăr ; 2) acest cult în duh şi adevăr pleacă din Noul Testament, dar are aspect vizibil ; şi 3) explicarea acestui cult vizibil. Tendinţa lui spiritualizantă reduce mult aspectul vizibil, dar totuşi e legat de om, de viaţa socială şi de ceea ce vom numi «misterul liturgic».

105. *Deut.* 16, 3.

106. *Lev.* 16, 31.

107. *Gal.* 5, 17.

108. *I Cor.* 8, 4.

109. *I Cor.* 8, 4.

totuşi Apostolul scoate concluzia că este păgubitor să gustăm din mîncărurile idoleşti, arătînd apoi celor ce sînt în stare să înţeleagă cuvintele lui că a primi o parte din lucrurile idoleşti e un fapt tot atît de primejdios ca şi cînd ai comite o vărsare de sînge, căci aceasta ar însemna să ucizi sufleteşte pe «fratele tău, pentru care a murit Hristos» [110]. După care, pornind de la faptul că jertfele sîngeroase pe care le închinăm idolilor au fost aduse demonilor, Pavel spune că cel care intră în legătură cu astfel de duhuri se face una cu ele, călcînd porunca dată: «nu puteţi să vă împărtăşiţi şi din masa Domnului şi din masa demonilor» [111].

Întrucît această problemă din Epistola întîia către Corinteni ar cere o explicare mai largă, eu mă voi mărgini doar la aceste scurte observaţii. Cele spuse pînă aici cred că dovedesc că chiar dacă «idolii nu sînt nimic», totuşi nu-i mai puţin primejdios să participăm la ospeţele idoleşti. Am dovedit destul şi faptul că tocmai pentru că jertfele idoleşti sînt aduse demonilor nu ni se cuvine să luăm parte la ele, ca unii care cunoaştem deosebirea dintre «masa Domnului» şi «masa demonilor» şi ştiind acest lucru ne dăm silinţa să rămînem mereu părtaşi la masa Domnului, ferindu-ne în toate chipurile de a mai avea vreo părtăşie cu masa demonilor.

XXV

Celsus ripostează că *«şi demonii sînt ai lui Dumnezeu şi de aceea trebuie să credem în ei şi să le aducem — potrivit legilor — jertfe şi rugăciuni, pentru ca să ni-i facem binevoitori»*. În această privinţă trebuie să învăţăm pe cei care doresc să ştie că Cuvîntul dumnezeiesc nu vrea cu nici un preţ să recunoască pe cei răi că ar aparţine şi ei lui Dumnezeu, ci îi socoate cu totul nevrednici de o astfel de cinste. Iată de ce nici dintre oameni nu sînt toţi numiţi «oamenii lui Dumnezeu» [112], ci numai cei care s-au dovedit vrednici de El, cum au fost Moise, Ilie şi oricare din cei care au mai fost numiţi în Scriptură «oameni ai lui Dumnezeu», sau care se aseamănă cu cei ce au primit acest nume. Şi nici dintre îngeri nu au fost toţi numiţi «îngerii lui Dumnezeu» [113], ci numai cei fericiţi, căci cei porniţi spre rău sînt numiţi «îngerii răutăţii» [114], după cum şi oamenii răi sînt numiţi «oamenii netrebnici», «fii ai pierzării», «fiii nedreptăţii» [115]. Tocmai pentru că dintre oameni unii sînt

110. *I Cor.* 8, 11.
111. *I Cor.* 10, 20—21.
112. *Deut.* 33, 1; *IV Regi* 1, 10.
113. *Matei* 22, 30; *Luca* 12, 8.
114. *Matei* 25, 41; *Apoc.* 10, 9.
115. *I Regi* 2, 12; 10, 27; *Ioan* 17, 12.

buni, alții sînt răi, de aceea se spune despre unii că sînt «ai lui Dumnezeu», iar alții sînt «ai diavolului», după cum și îngerii unii sînt «ai lui Dumnezeu», iar alții sînt «îngeri răi». Cît despre demoni, împărțirea în două categorii nu mai e valabilă, căci s-a dovedit că toți demonii sînt răi. De aceea, vom spune că-i falsă afirmația lui Celsus, cînd zice: «Dacă aceștia sînt demoni, e limpede că și ei țin de categoria celor dumnezeiești». Or, să-mi dovedească cineva că nu există temei valabil de a face deosebirea între oameni buni și răi și între îngeri buni și răi, ori să-mi aducă temei de aceeași valoare și despre demoni.

Dacă acel lucru nu-i cu putință, e clar că demonii nu aparțin de Dumnezeu, căci căpetenia lor nu-i Dumnezeu, ci beelzebul, după cum spun dumnezeieștile Scripturi [116].

XXVI

În cazul acesta nu trebuie să credem în demoni chiar dacă Celsus ne îndeamnă să credem, ci mai bine ar fi să murim, sau să îndurăm orice, decît să nu ascultăm de Dumnezeu. Nu se cuvine să aducem jertfe demonilor, căci nu e bine să aducem jertfe unor ființe rele care fac lucruri păgubitoare oamenilor. În definitiv, pe baza căror legi vrea Celsus ca noi să aducem jertfe demonilor? Dacă el are în vedere cele rînduite în diferitele țări sau cetăți, n-are decît să ne dovedească cum că ele se împacă cu legile cele dumnezeiești! Iar dacă n-o poate face, întrucît legile cetăților nu se împacă nici ele între ele [117], atunci e clar că nu sînt legi în înțelesul propriu al cuvîntului, ori că sînt legi ale unor oameni răi, în care nu trebuie crezut, «pentru că trebuie să ascultăm de Dumnezeu mai mult decît de oameni» [118].

Să nu plecăm, dar, urechea spre sfatul lui Celsus cînd ne spune că ar trebui să aducem jertfe demonilor, întrucît nu merită nici cea mai mică atenție. Noi trebuie să ne rugăm numai Dumnezeului celui peste toate și Fiului Său Celui «născut» [119] mai înainte decît toată făptura» [120], Căruia să-I cerem, în calitate de Mare Preot, să ducă rugile noastre (odată ajunse la El), pînă la Dumnezeul Lui și Dumnezeul nostru, Tatăl Lui și Tatăl tuturor celor care trăiesc după Cuvîntul lui Dumnezeu. N-am avea nici cea mai mică dorință să cîștigăm bucuria celor care vor să ne facă să imităm răutatea lor în viața noastră, și care nu vor să împărtășească din bucuria lor nimănui din cei care au îmbrățișat

116. *Luca* 11, 15.
117. A se vedea mai sus: V, 37—40.
118. *Fapte* 5, 29.
119. Cf. V, 4, 4; VI, 17.
120. *Col.* 1, 15.

alte păreri și alte principii, pentru că bucuria lor ne-ar învrăjbi cu Dumnezeu, Care n-ar mai voi să arate bunăvoință unor astfel de oameni. Tot așa nimeni din cei care cunosc natura, intențiile și răutatea demonilor nu va putea dori bunăvoința lor [121].

XXVII

Dealtfel, chiar dacă nu ne-am cîștigat bunăvoința demonilor, nu vom avea de ce să ne temem de ei, căci sîntem ocrotiți de Dumnezeul cel peste toate dacă credem în El, așa că va porunci îngerilor Săi să aibă în grijă pe cei vrednici, ca să nu sufere nici un rău de la demoni. În schimb, dacă ai dobîndit bunăvoința lui Dumnezeu Cel peste toate, pe baza credinței în El, și dacă ai primit pe Mîntuitorul Iisus, care e «Înger de mare sfat, Sfetnic minunat, Dumnezeu tare, biruitor, Domn al păcii, Părinte al veacului ce va să fie» [122] nu mai ai nimic de care să te temi din partea întregii armate a demonilor, iar atunci poți spune cu îndrăzneală: «Domnul este luminarea mea și Mîntuitorul meu; de cine mă voi teme? Domnul este apărătorul vieții mele; de cine mă voi înfricoșa?» [123] Și tot așa se mai putea spune: «de s-ar rîndui împotriva mea oștire, nu se va înfricoșa inima mea» [124]. Acesta a fost răspunsul dat la observația lui Celsus: «dacă există demoni, atunci e limpede că și ei țin de Dumnezeu, că va trebui să credem în ei și să le aducem — potrivit legilor în vigoare — jertfe și rugăciuni, pentru ca să ni-i facem binevoitori» [125]

XXVIII

Dar să mai cităm și pasajul următor și să-l cercetăm cît mai bine: *«Dacă creștinii se abțin de la astfel de jertfe, pentru că așa spune tradiția părinților lor, atunci ar trebui să se abțină și de la consumul de carne a oricărui animal, cum făcea Pitagora, care credea că în felul acesta își cinstește sufletul și mădularele trupului său* [126]. *Dacă, însă, fac acest lucru, cum zic ei, numai ca «să nu fie părtași diavolilor»* [127], *atunci îi fericesc pentru înțelepciunea lor, care i-a luminat, căci pînă la sfîrșit totuși ei rămîn «părtași ai diavolilor», chiar dacă ei nu bagă de seamă acest lucru decît atunci cînd văd cum se taie un animal de jertfă. Și totuși, pîinea pe care o mănîncă și vinul pe care-l beau, poamele pe care le gustă, ba chiar și apa pe care o beau și aerul pe care-l*

121. Idee repetată I, 61; VIII, 34.
122. *Is.* 9, 5.
123. *Ps.* 26, 1—2.
124. *Ps.* 26, 5.
125. Cum s-a afirmat mai sus: V, 25.
126. Laertios, *op. cit.*, VIII, 13 (trad. rom. C. Balmuș, p. 398—399).
127. *I Cor.* 10, 20.

respiră nu sînt ele oare tot atîtea daruri ale demonilor, de care li s-a încredinţat să poarte de grijă, unuia într-un fel, altuia în alt fel?» [128].

Nu văd cum poate înţelege Celsus că obligaţia de a se abţine de la orice carne de animal ar fi urmarea firească a faptului că se abţin de la anumite jertfe din respect pentru o tradiţie oarecare. Noi tăgăduim aşa ceva, pentru că Scriptura cea dumnezeiască nici nu pomeneşte de aşa ceva; în schimb, ca să facă viaţa noastră mai curată şi mai evlavioasă, iată ce spune: «Nu pierde cu mîncarea ta pe acela pentru care a murit Hristos» [129] şi «Dacă o mîncare sminteşte pe fratele meu, nu voi mînca în veac carne, ca să nu aduc sminteală fratelui meu» [130].

XXIX

Trebuie să ştim că, gîndindu-se că înţeleg Legea lui Moise, iudeii se îngrijesc să folosească mîncăruri socotite curate şi să se ferească de cele necurate, iar pe deasupra, să nu se amestece în hrana lor nici sînge de animale şi nici carne de vietăţi sălbatice sau multe altele, temă care comportă multe discuţii, despre care nu este potrivit să discutăm acum. Dar, în învăţătura Sa, Iisus a dorit să aducă pe toţi oamenii la închinarea curată a lui Dumnezeu şi să evite ca o legislaţie prea aspră privitoare la alimente să îndepărteze atîţia oameni, a căror vieţuire ar putea fi îmbunătăţită de creştinism. Iată ce declară El: «nu ceea ce intră în gură spurcă pe om, ci ceea ce iese din gură, aceea spurcă pe om... Căci tot ce intră în gură se duce în pîntece şi se aruncă afară, iar ceea ce iese din gură sînt gîndurile rele exprimate prin ucideri, adultere, desfrînări, furtişaguri, mărturii mincinoase, hule» [131]. Tot aşa grăieşte şi Pavel: «Nu mîncarea ne va pune înaintea lui Dumnezeu. Dacă vom mînca, nu ne prisoseşte, nici dacă nu vom mînca, nu ne lipseşte» [132]. Şi apoi, ca şi cum ar fi existat acolo ceva ascuns şi care ar fi cerut vreo precizare, «atunci Apostolii şi preoţii, cu toată Biserica» adunaţi în Antiohia, au hotărît, cum spun ei înşişi, «părutu-S-a Duhului Sfînt şi nouă» să adreseze credincioşilor veniţi dintre păgîni «o scrisoare prin care-i opreşte să mănînce ceea ce au socotit ei că nu este necesar, şi anume: «pîngăririle idolilor, animalele sugrumate şi sîngele» [133].

XXX

Într-adevăr, jertfirea idolească e adusă demonilor şi nu trebuie ca omul lui Dumnezeu să aibă părtăşie cu masa demonilor. Animalele su-

128. Vezi şi mai jos: VIII, 35.
129. *Rom.* 14, 15.
130. *I Cor.* 8, 13.
131. *Matei* 15, 11; 7, 19.
132. *I Cor.* 8, 8.
133. *Fapte* 15, 22; 28—29.

grumate, întrucît sîngele nu s-a putut despărţi de ele şi întrucît îl prezintă ca hrană a demonilor, care se nutresc din cele ce au vomitat odată, Scriptura le opreşte, nevrînd ca noi să avem aceeaşi hrană ca şi demonii; căci dacă am mînca şi din carnea animalelor sugrumate, atunci poate că deodată cu noi s-ar hrăni din ele şi demonii[134]. Cele spuse despre animalele sugrumate ne arată de ce ne ferim să mîncăm sînge. Dar n-ar fi lipsit de importanţă să menţionăm prea frumoasa maximă pe care mulţi dintre creştini o citesc în cartea lui Sextus (Empiricus) numită «Maxime»: «a mînca din carnea animalelor este lucru indiferent, dar e mult mai cuminte să te abţii să o faci»[135]. Aşadar, nu numai din respectul datorat unei tradiţii ne ferim de ceea ce credem că înseamnează jertfe aduse zeilor, eroilor şi demonilor, ci pentru mult mai multe motive, dintre care am amintit doar cîteva. În afară de aceasta, dacă trebuie să ne abţinem de la orice carne de animal, atunci acest lucru nu trebuie făcut în modul în care ne ferim de păcat şi de urmările lui, căci va trebui să ne abţinem nu numai de la carne de animal, ci şi de la orice hrană, dacă ea duce la păcat şi la urmările lui; căci trebuie să ne ferim să mîncăm cu patimă sau să ne lăsăm duşi de vreo atracţie a plăcerii, desigur, dacă nu-i vorba, în afară de sănătatea corpului, de grija ce trebuie să i-o arătăm.

Cu toate acestea noi nu admitem în nici un caz metempsihoza, nici căderea omului prin imigrarea în corpul unor animale necuvîntătoare, iar dacă uneori ne ferim să consumăm carne, desigur că n-o facem din acelaşi motiv din care o făcea Pitagora, întrucît noi ştim să acordăm cinstea cuvenită sufletului, dînd, grija cuvenită şi celorlalte mădulare trupeşti în cazul unei înmormîntări onorabile, potrivit rînduielilor stabilite, căci nu se cuvine ca lăcaşul sufletului cugetător să fie lăsat în părăsire şi la voia întîmplării, fără de nici o cinste, întocmai ca leşurile vieţuitoarelor necuvîntătoare[136], cu atît mai mult cu cît e vorba de creştini care cred că cinstea dată trupului în care a locuit sufletul cel cuvîntător se reflectă în persoana dotată cu un suflet cu ajutorul căruia a dus lupta cea bună în viaţă. Cît despre întrebările «cum înviază

134. Idee repetată III, 22.

135. Sextus Empiricus a fost cu cîţiva ani mai tînăr decît Origen. Fusese medic, dar iubea şi filosofia de nuanţa sceptică. Merită să ţinem minte că Origen e singurul scriitor care aminteşte de colecţia de maxime a lui Sextus Empiricus. Iar, lucru şi mai interesant, tot unui creştin se datoreşte şi editarea textului *Maximelor* precum şi amendarea lui. M. Borret, *op. cit.*, p. 230—239.

136. Trebuie făcută distincţie între metemsomatoză şi apocatastază. Pe cea dintîi Origen o respinge categoric. Pentru apocatastază se ştie că a fost osîndit de Biserică.

morţii ?» şi «cu ce trup au să vină ?» eu le-am explicat pe scurt, mai înainte, aşa cum s-a cerut [137].

XXXI

După aceea Celsus reaminteşte că iudeii şi creştinii se împacă atunci cînd se scuză că nu se cuvine să aducă jertfe idoleşti, afirmînd că dacă te-ai dedicat odată lui Dumnezeu cel peste toate nu mai ai dreptul să stai la mesele demonilor, problemă la care am şi dat răspunsul cuvenit. După concepţia noastră creştină, cu demonii nu poţi sta să mănînci şi să bei în alt chip, devenind părtaş la masa lor, decît dacă guşti din carnea pe care poporul o numeşte «jertfă idolească» [138] şi să bei din vinul cu care se stropesc jertfele demonilor. Pentru Celsus, ca să fii părtaş la masa demonilor înseamnează să mănînci pîine şi să bei vin de orice fel, să guşti din roade sau chiar numai apă, căci chiar şi în astfel de cazuri, zice el, devii părtaş la masa demonilor. Totodată el mai adaugă că şi aerul pe care-l respiri tot de la demoni este, căci lor li s-a încredinţat chiar şi grija de a da fiecărui vieţuitor aerul de respirat. Dacă vrea cineva să creadă ce spune Celsus, atunci să ne arate de ce purtarea de grijă de toate acestea a fost încredinţată demonilor, care sînt cu totul răi şi stricaţi, iar nu sfinţilor îngeri ai lui Dumnezeu ?

Noi creştinii credem şi învăţăm că fără de purtarea de grijă a acestor aşa-numiţi agricultori nevăzuţi [139] şi a altor fiinţe, care îngrijesc nu numai de plantele care cresc din pămînt, ci şi de apa din izvoare şi chiar de aer, nici pămîntul nu produce ceea ce-i rînduit din fire ; tot aşa se întîmplă şi cu apa care plouă şi care curge din izvoare şi se prelungeşte apoi în rîuri curgătoare, la fel şi aerul care-şi păstrează curăţia spre a aduce apoi viaţa celor care-l respiră. Dar noi nu zicem, în nici un caz că aceste fiinţe nevăzute sînt demoni. Iar ca să vorbim liber şi să ne spunem părerea deschis, vom zice : dacă demonii au ceva comun cu aceste lucruri, atunci acestea sînt slaba recoltă şi foametea, dogoarea şi uscăciunea viilor şi a pomilor şi chiar şi infectarea aerului, care provoacă pagube recoltelor, iar uneori aduc chiar moarte animalelor şi oamenilor [140]. Iată, dar, cum sînt văzuţi demonii : ca nişte călăi [141] care ar fi primit puterea să săvîrşească astfel de năpăstuiri încît să întoarcă pe oamenii care se lasă duşi de puhoiul păcatelor sau ca să pună la încercare fiinţele cugetătoare. Cei care în astfel de tulburări şi nenorociri îşi păstrează credinţa şi nu slăbesc în virtute arată privitorilor văzuţi şi nevăzuţi, de care pînă atunci nu avuseseră cunoştinţă,

137. Mai sus : V, 18.
138. A se vedea : III, 21.
139. Îngeri.
140. *Ps.* 77, 49—55 ; *Pilde* 17, 11 ; *Matei* 8, 31—32.
141. Afirmaţie repetată : I, 31 ; VII, 70 ; VIII, 73.

adevărata lor ființă lăuntrică. În schimb, cei care se poartă cum se cuvine, care nu reușesc nici măcar să-și ascundă răutatea, trădează adevărata lor față și, prin ura lor nesăbuită, își dau seama pînă la urmă și recunosc în fața spectatorilor că s-au făcut vinovați.

XXXII

Psalmistul este și el mărturie că unele duhuri rele aduc oamenilor suferințe și nenorociri ca executori ai pedepsei dumnezeiești, atunci cînd zice : «Trimis-a asupra lor urgia mîniei Lui ; mînie, urgie și necaz *trimis-a prin îngeri nimicitori*» [142]. Nu li se încredințează oare cîteodată demonilor puterea de a aduce și alte nenorociri oamenilor, dat fiind că totdeauna vor să facă ceva, numai că nu reușesc totdeauna pentru că sînt împiedicați de a o face ? Cine știe ? O va ști numai cel care va fi în stare să vadă și să priceapă în măsura în care acest lucru e cu putință firii omenești, cum se face că printr-o judecată dumnezeiască atîtea suflete despărțite de trup trebuie să rătăcească cîrduri-cîrduri pe drumurile care duc cu siguranță la moarte ? Într-adevăr «mari sînt judecățile Tale, Doamne», zice înțeleptul și tocmai din pricina acestei mărimi ele nu sînt cuprinse de o minte care e închisă încă într-un trup muritor. Și de aceea sînt «cu anevoie de lămurit» mai ales de către sufletele necultivate, căci «cugetele fără învățătură sînt în rătăcire» [143]. Tot așa e cazul și cu cei încăpățînați, care, în necunoștința lor, se ridică cu nesimțire împotriva lui Dumnezeu, răspîndind învățături nelegiuite contra Provindenței divine.

Așadar, nu de la demoni primim noi diferitele lucruri trebuincioase vieții, mai ales dacă am învățat cum trebuie să ne și folosim de ele. De aceea, nu ești deloc părtaș la masa demonilor atunci cînd primești pîine, vin, poame, apă și aer, ci mai degrabă ești părtaș la : masa îngerilor dumnezeiești încredințați cu astfel de lucruri, care sînt, așa-zicînd, la masa omului credincios, atent la învățătura Scripturii : «Ori de mîncați, ori de beți, ori altceva de faceți, toate spre slava lui Dumnezeu să le faceți» [144]. Sau cum se spune și în alt loc : «Orice faceți, toate să le faceți în numele Domnului» [145]. Așadar, cînd mîncăm, bem, respirăm sau facem altceva, după cum spune Scriptura «spre slava lui Dumnezeu», nu sîntem părtași la masa vreunuia dintre demoni, ci la masa îngerilor lui Dumnezeu căci, într-adevăr, «orice făptură a lui Dumnezeu este bună și nimic nu este de lepădat, dacă se ia cu mulțumire, căci se sfin-

142. *Ps.* 77, 54.
143. *Înț. Sol.* 17, 1.
144. *I Cor.* 10, 31.
145. *Col.* 3, 17.

țește prin cuvîntul lui Dumnezeu și prin rugăciune»[146]. Or, făpturile n-ar fi bune și nici în stare de a fi sfințite dacă — după cum zice Celsus — demonii ar fi primit puterea peste ele.

XXXIII

Din toate acestea reiese că noi am răspuns și la ceea ce a mai zis Celsus după aceea: *«ori că n-avem voie să trăim și poate nici să venim pe lume, ori că va trebui, din clipa în care ne-am născut și cît timp trăim în astfel de condiții, să aducem mulțumiri, daruri și rugăciuni demonilor, care sînt rînduiți peste lucrurile din această lume, spre a ne bucura de bunăvoința și ajutorul lor»*. Desigur că sîntem obligați să trăim și, pe cît e posibil, să trăim potrivit cuvîntului lui Dumnezeu, căci așa ne este dat. Și acest lucru ne este dat și cînd mîncăm și cînd bem, «toate spre slava lui Dumnezeu să le facem»[147] căci nu trebuie să refuzăm să mîncăm, ci să aducem mulțumire Creatorului pentru lucrurile care au fost făcute pentru noi. Tocmai în aceste condiții am și fost aduși de Dumnezeu pe lume, iar nu în cele în care își închipuie Celsus. Nu demonilor am fost supuși, ci lui Dumnezeu Atotputernicul prin Iisus Hristos, Care ne-a și adus la El.

După legile lui Dumnezeu nici un demon nu a primit putere peste lucrurile de pe pămînt, ci în urma căderii lor vor fi ajuns să se sălășluiască pe acele tărîmuri, unde lipsește cunoașterea și viața bine plăcută Lui, spre care aleargă și mulți oameni străini de dumnezeire. Poate că tocmai din cauză că s-au arătat destoinici să conducă și să pedepsească pe cei răi, i-a pus pe ei Cuvîntul Cel stăpîn peste toate în fruntea celor care s-au supus răului, iar nu lui Dumnezeu. Și atunci iată și pricina pentru care, necunoscînd deloc pe Dumnezeu, Celsus nu trebuie s-aducă multă recunoștință demonilor. Cît despre noi, care rămînem adînc recunoscători Creatorului lumii, noi mîncăm pîinile aduse cu mulțumire și cu rugăciune făcută asupra darurilor noastre, pîine care se preface prin rugăciune în trup sfînt și care sfințește pe cei ce cu cuget curat gustă din El[148].

XXXIV

Întrucît Celsus vrea să aducă demonilor pîrgă din darurile sale, noi îl trimitem la Cel ce a zis: «să dea pămîntul din sine verdeață: iarbă cu sămînță într-însa, după felul și asemănarea ei și pomi roditori, care să dea rod cu sămînță în sine, după fel, pe pămînt»[149]. Cel căruia-I adu-

146. *I Tim.* 4, 4—5.
147. *I Cor.* 10, 31.
148. Aluzie clară la epicleza euharistică. A se vedea mai jos: VIII, 57. Cf. Daniélou, *Origène*, p. 75.
149. *Fac.* 1, 11.

cem pîrga roadelor noastre este şi Cel către care înălţăm rugăciunile noastre, întrucît avem «Arhiereu mare, Care a străbătut cerurile, pe Iisus, Fiul lui Dumnezeu» [150] şi stăm tare în această credinţă, pe care o mărturisim cît vom trăi, ca unii care dobîndim bunăvoinţa lui Dumnezeu şi a Fiului Său Unul Născut, Care ni S-a arătat în persoana lui Iisus.

Iar dacă dorim să avem mulţi binefăcători, atunci să nu uităm că «mii de mii Îi slujeau şi miriade de miriade stăteau înaintea Lui» [151]. Privind ca nişte părinţi şi ca prieteni spre cei care imită credincioşia lor faţă de Dumnezeu, aceste fiinţe ajută la mîntuirea celor care cheamă pe Dumnezeu şi-L roagă cu adevărat, li se arată şi cred că trebuie să-i îndemne şi să-i cerceteze, ca şi cînd între ei ar fi fost încheiat un legămînt, spre a aduce sprijin şi mîntuire celor care se roagă lui Dumnezeu, şi care se roagă şi îngerilor Lui [152], căci «sînt toţi duhuri slujitoare, trimişi ca să slujească, pentru cei ce vor fi moştenitorii mîntuirii» [153]. N-au decît să spună filosofii Eladei că *«sufletul omenesc a fost încredinţat încă de la naştere unui demon care să-l îndrumeze»* [154], dar Iisus ne-a învăţat să nu dispreţuim nici pe cei mici din Biserică «pentru că îngerii lor pururea văd faţa Tatălui Meu, Care este în ceruri» [155]. Şi tot aşa declară şi proorocul «străjui-va îngerul Domnului împrejurul celor ce se tem de El şi-i va izbăvi pe ei» [156].

Noi nu tăgăduim că au existat mulţi demoni pe pămînt, dimpotrivă afirmăm şi noi existenţa lor, puterea lor asupra păcătoşilor, din pricina răutăţii acestora, dar şi neputincioşia lor faţă de cei care s-au îmbrăcat în toate «armele lui Dumnezeu», care au primit puterea de a se împotrivi «uneltirilor diavolului» şi care stau gata să lupte fără încetare împotriva lor, pentru că ştiu că «lupta noastră nu este lupta împotriva trupului şi a sîngelui, ci împotriva domniilor, împotriva stăpîniilor, împotriva stăpînitorilor întunericului acestui veac, împotriva duhurilor răutăţii răspîndite în văzduhuri» [157].

XXXV

Dar să luăm seama la încă un pasaj din scrierea lui Celsus : *«Ce ? locţiitorul, sfetnicul, generalul şi dregătorul regelui persan ori al Împăratului Roman, precum şi cei care îndeplinesc slujbe, răspunderi ori ser-*

150. *Evr.* 4, 14.
151. *Daniel* 7, 10.
152. Despre ajutorul îngerilor a se vedea tratatul *Despre rugăciune,* 11, în această colecţie vol. 7, p. 222—223.
153. *Evr.* 1, 14.
154. Platon, *Fedon* 107—108 (trad. rom. p. 396) ; *Rep.* 617 d-e.
155. *Matei* 18, 10.
156. *Ps.* 33, 7.
157. *Ef.* 6, 11—12.

vicii mai mărunte, să aibă puterea de a ne face mari pagube dacă nu-l tratăm cu atenție și cu luare aminte, pe cînd locțiitorii și slujitorii din văzduh și de pe pămînt să nu poată provoca decît pagube ușoare dacă-i nesocotim?» Iată, așadar, în ce fel îi vede ca autori de mari pagube asupra celor care nesocotesc pe slujitorii pămîntești ai Dumnezeului cel peste toate: pe de o parte pe locțiitori, sfetnici, pe generali și pe dregători, iar pe de altă parte pe cei care îndeplinesc doar slujbe, răspunderi sau servicii mai mărunte! El nu înțelege că tocmai un om cu minte n-ar trebui să jignească pe nimeni, ci să facă tot posibilul ca să schimbe și să îmbune pînă și pe cei care-l defaimă. Dar poate că locțiitorii, sfetnicii, generalii și dregătorii Atotputernicului Dumnezeu, de care vorbește Celsus, sînt mai mici decît Licurg, legiuitorul spartanilor, și decît Zenon din Cittium! Căci cînd Licurg a ajuns să pună mîna pe omul care mai înainte îi scosese un ochi, nu numai că nu s-a răzbunat, ci a stat pe capul lui pînă ce l-a convins să se apuce de studiul filosofiei [158]. Tot astfel și Zenon, căruia cînd i s-a adresat cineva spunîndu-i: «să mor eu dacă nu mă voi răzbuna pe tine!» el a răspuns: «și eu dacă nu-ți voi cîștiga prietenia!» [159].

Nu mai pomenesc deloc despre cei ce au fost cultivați în învățătura lui Iisus și care au auzit porunca: «iubiți pe vrăjmașii voștri, binecuvîntați pe cei ce vă blestemă, faceți bine celor ce vă urăsc și rugați-vă pentru cei ce vă vatămă și vă prigonesc ca să fiți fiii Tatălui Celui din ceruri, că El face să răsară soarele și peste cei răi și peste cei buni și trimite ploaie peste cei drepți și peste cei nedrepți» [160]. Iar în cuvintele proorocului, dreptul grăiește: «Doamne, de am răsplătit cu rău celor ce mi-au făcut mie rău și de am jefuit pe vrăjmașii mei fără temei, să prigonească vrăjmașii mei sufletul meu și să-l prindă, să calce la pămînt viața mea!» [161].

XXXVI

Nu este adevărat, cum crede Celsus, că îngerii, adevărații locțiitori, sfetnici, generali și dregători pricinuiesc pagube celor care-i defaimă pe ei. Iar dacă unii demoni fac astfel de pagube, prin aceasta ei dovedesc că sînt dușmănoși și că fără să fi fost învredniciți de Dumnezeu cu nici o vrednicie de locțiitor, de general sau de dregător, ei pricinuiesc multe necazuri celor ce li se supun și care li se închină ca unor stăpîni. Aceasta pare a fi motivul din cauza căruia cei care în fiecare ținut calcă legile rînduite în legătură cu mîncărurile oprite îndură nenorociri dacă

158. Plutarh, *Vieți paralele*, vol. I: Licurg, 11, trad. rom. I. Barbu, București, 1960, p. 116—117.
159. Plutarh, *Moralia*, 462 c.
160. *Matei* 5, 44—45.
161. *Ps.* 7, 4—5.

se lasă conduşi de astfel de demoni, pe cînd cei care nu stau sub ascultarea lor şi nu vor să se supună lor n-au de ce să se teamă şi să le pese. În schimb, dacă din pricina recunoştinţei în legătură cu alte probleme, unii s-au plecat sub ascultarea altor demoni, atunci s-ar putea ca şi ei să fie chinuiţi şi munciţi de ei. Acest lucru nu se întîmplă, însă, cu creştinii, cu adevăraţii creştini, care s-au pus cu totul sub ocrotirea lui Dumnezeu şi a Cuvîntului Său ; ei n-ar mai putea ajunge să pătimească nimic din partea fiinţelor demonice pentru că Domnul e mai tare decît ele şi pentru că «îngerul Domnului va străjui împrejurul celor ce se tem de El»[162] şi pentru că «el pururea vede faţa Tatălui care este în ceruri»[163], aducînd neîncetat rugăciuni prin mijlocirea Arhiereului la Dumnezeu Atotţiitorul şi unindu-se chiar în rugăciune cu cei ce se pun sub ocrotirea lor[164]. Să nu ne sperie, dar, Celsus cu ameninţarea pagubei ce am putea-o suferi din partea demonilor pe care i-am pomenit, căci nu există nici o pagubă pe care demonii nesocotiţi ne-ar putea-o face : noi sîntem numai ai Celui Care e în stare să ajute pe cei vrednici şi Care a rînduit, în acest scop, pe îngerii Săi să poarte grijă de cei ce cred în El, pentru ca nici îngerii răi, nici căpetenia lor, cu numele «stăpînitorul acestei lumi», să nu mai poată face nimic împotriva celor care s-au dăruit cu totul lui Dumnezeu.

XXXVII

Şi apoi Celsus uită că se adresează creştinilor, care se roagă ei înşişi lui Dumnezeu, prin mijlocirea lui Iisus, confundînd învăţături diferite şi atribuindu-le fără temei creştinilor, zicînd : *«dacă li se adresează cineva în limba barbară, înseamnează că au putere, dacă însă li se vorbeşte elineşte sau latineşte, atunci nu mai au»*[165]. Să ni se arate cine e cel al cărui nume îl spunem în limbă barbară cu intenţia ca să-l chemăm într-ajutor ! Se va vedea astfel că învinuirea care ni se aduce de Celsus este cu totul nedreptăţită şi de aici se va putea convinge oricine constatînd că în rugăciunile lor creştinii nici măcar nu folosesc numele întîlnite în Sfintele Scripturi, pentru a desemna pe Dumnezeu[166], ci că elinii se servesc de nume greceşti, romanii de nume latineşti şi aşa mai departe, fiecare popor se foloseşte de limba sa proprie ca să se roage

162. *Ps.* 33, 8.
163. *Matei* 18, 10.
164. Afirmaţie similară şi la VIII, 64. A se vedea şi *Despre rugăciune*, 11, trad. rom. în «P.S.B.», 7, p. 223.
165. Idee reluată de mai multe ori : I, 25 ; V, 45 ; I, 6 ; VI, 40. Ea revine şi în alte opere ale lui Origen.
166. Se face aluzie la *Ieş.* 3, 14 de unde a ieşit mai tîrziu interdicţia de a pomeni numele Domnului, ca o expresie a teologiei apofatice. A se vedea şi aici : I, 6 ; VI, 45.

lui Dumnezeu și ca să-L laude cum poate. Dar, Mîntuitorul tuturor limbilor ascultă pe cei care se roagă în orice limbă, ca și cum ar asculta un singur glas, în ceea ce vrea el să spună, cu toate că ei se exprimă în limbi străine, căci Dumnezeu Atotputernicul nu face parte din ceata celor care folosesc numai o anumită limbă, fie ea barbară, fie elină, ca și cum ar ignora pe celelalte și n-ar purta nici o grijă față de cei ce vorbesc în alte limbi.

XXXVIII

După aceea, fără ca să fi cunoscut de la vreun creștin, decît poate de la vreunul din mulțime, străin de legile noastre și de cultură, Celsus declară: *«Creștinii zic: iată eu pot sta în fața unei statui a lui Zeus, a lui Apolo, ori înaintea oricărui alt zeu, pe care pot să-i înjur și să-i lovesc; în schimb ei nu se răzbună pe mine»* [167]. Se vede că Celsus nu cunoaște ce ni s-a poruncit prin Lege: «pe Dumnezeu să nu-L vorbești de rău» [168], pentru ca gura să nu se obișnuiască nicicum să grăiască de rău pe nimeni, căci noi cunoaștem porunca: «binecuvîntați și nu blestemați» [169] și primim învățătura care spune: «batjocoritorii nu vor moșteni împărăția lui Dumnezeu» [170]. Există oare la noi vreun om atît de prost încît să spună așa ceva fără să fi văzut că acest fel de vorbe e cu totul neputincios și nu poate să nimicească părerea care există despre așa numiții zei? Căci cei care tăgăduiesc pe față existența lui Dumnezeu și a Providenței ,și care, prin învățăturile lor stricate și nelegiuite, au dat naștere unei școli așa-zise filosofice, n-au avut ei înșiși nimic de suferit de la ceea ce mulțimile cred că-s nenorociri, dealtfel ca și cei care au îmbrățișat învățătura lor, dar în schimb, se bucură de bogăție și de sănătate trupească deplină. Dacă cercetăm suferința pe care au îndurat-o vom vedea că aici e vorba de o mare lipsă de înțelegere. Și de fapt, poate fi oare vreo pierdere mai grea și vreo nenorocire mai mare decît aceea ca în contemplarea frumuseții și a ordinii din lume să nu poți recunoaște pe Creatorul ei? Ar exista vreo mizerie mai adîncă decît să fii orb sufletește și să nu vezi pe Creatorul și Părintele oricărei ființe cugetătoare?

XXXIX

După ce ne pune în gură astfel de vorbe, prin aceasta defăimînd pe creștini, care se știe că nu pot rosti astfel de vorbe, Celsus se gîndește să se apere oarecum, dar în loc să se apere, se ține de pozne, căci iată

167. Afirmație reluată de mai multe ori: VII, 36; 62; VIII, 41. A se vedea și cele spuse de păgînul Cecilius în Minucius Felix, *Octavius*, 8, 4, trad. rom. în «P.S.B.», 3, p. 360.
168. *Ieș.* 22, 28.
169. *Rom.* 12, 14.
170. *I Cor.* 6, 10.

ce spune adresîndu-ni-se : *«Nu vezi, iubite amice, că şi demonul tău nu-i numai bîrfit şi batjocorit, ci este alungat din toate ţările şi mările, aşa încît şi pe tine, care te-ai consacrat să fii asemănarea lui, te fereca, te trage la judecată şi te ţintuieşte pe cruce, şi că demonul tău, sau cum îi mai zici tu, Fiul lui Dumnezeu, nici măcar nu se răzbună pe cel care-I pricinuieşte unele ca acestea?»* [171]. O astfel de réplică ar fi îndreptăţită dacă noi am folosi un astfel de limbaj, cum ne pune Celsus în cîrcă, dar nici atunci vorbele lui n-ar fi adevărate, întrucît el a numit pe Fiul lui Dumnezeu «demon», în timp ce noi socotim că toţi demonii sînt răi şi duşmănoşi, cîtă vreme Cel care a întors la Dumnezeu atîţia oameni nu putea fi un demon, ci Dumnezeu-Cuvîntul şi Fiul lui Dumnezeu. Dar cît priveşte pe Celsus, care nicicînd n-a recunoscut că demonii sînt răi, nu pot pricepe cum de se pierde în aşa hal încît să prezinte pe Iisus ca demon! La sfîrşit, totuşi se vor împlini cele făgăduite de Scriptură în legătură cu păcătoşii, care vor fi refuzat toate leacurile şi vor fi surprinşi în răutatea lor nevindecabilă.

XL

Oricare ar fi forma în care propovăduim iertarea păcatelor, cert este că pe această cale noi am întors pe mulţi de la o viaţă desfrînată [172]. Dar să ascultăm ce spune Celsus şi ceea ce zice în această privinţă şi *preotul lui Zeus şi al lui Apolo: «morile zeilor macină încet, păcatele lor se transmit de la părinţi la copiii care se vor naşte în viitor»* [173]. Să vedem, nu cumva Scriptura subliniază şi mai adînc aceeaşi idee: «părinţii să nu fie pedepsiţi cu moartea pentru vina copiilor, fiecare să fie pedepsit cu moartea pentru păcatul său» [174]. «Cine va mînca aguridă, aceluia i se vor strepezi dinţii» [175]. «Fiul nu va purta nedreptatea tatălui şi tatăl nu va purta nedreptatea fiului; celui drept i se va socoti dreptatea sa, iar celui rău, răutatea sa» [176]. Iar drept echivalent: «Eu pedepsesc pe copii pentru vina părinţilor ce Mă urăsc pe Mine pînă la al treilea şi al patrulea neam» [177]. Să se bage de seamă că Iezechiel citează un proverb atunci cînd zice: «părinţii au mîncat struguri verzi şi copiilor li s-au strepezit dinţii» [178], după care adaugă: «precum este adevărat că Eu sînt viu, zice Domnul, tot aşa e de adevărat că sufletul care va greşi

---

171. Calomnie repetată: VIII, 41; 54; 69.
172. Pedeapsa păcătoşilor are la Origen sens pedagogic, de îndreptare (cf. C. Hal, *Pronoia und Paideusis*, passim). Ideea revine adeseori în această scriere: II, 24; 76, III, 75; V, 16; VI, 56.
173. Plutarh, *Moralia* 549 d (citat M. Borret, *op. cit.*, IV, 261).
174. *Deut.* 24, 16.
175. *Ier.* 31, 30.
176. *Iez.* 18, 20.
177. *Ieş.* 20, 5.
178. De fapt, citatul e din *Ieremia*, 31, 29.

va muri»[179]. În schimb, acum nu-i potrivit să explicăm ce înseamnează parabola privitoare la păcatele care vor fi pedepsite pînă la al treilea și al patrulea neam.

Apoi ne înțeapă ca niște babe slabe de gură, spunînd : *«Chiar dacă îți bați joc de statui și rîzi de zei, și chiar dacă ai înjurat de Dionysos ori pe Heracle în persoană, poate că nici atunci fapta ta nu ar fi luată decît tot ca o glumă. În schimb, pe Dumnezeul tău L-au chinuit și L-au răstignit în persoană, iar cei care au făcut toate acestea n-au avut nimic de suferit, nici măcar mai tîrziu în viață*[180]*. Iar de atunci încoace ce s-a mai întîmplat care să ne facă să credem că n-a fost vorba de un vrăjitor, ci de Fiul lui Dumnezeu ? Însuși acest Dumnezeu, Care și-a trimis Fiul să vestească un anumit mesaj, L-a disprețuit tocmai în clipa crudelor Sale chinuri, încît deodată cu El a pierit și mesajul pe care-l adusese și, cu toate că de atunci a trecut atîta vreme, El nu i-a mai dat nici o atenție. S-a mai văzut vreodată un părinte atît de nedrept ? Fără îndoială, zici tu, destinul Lui trebuia dus la îndeplinire și în El stă și temeiul atîtor batjocuri. Dar chiar și despre acești zei, pe care tu îi hulești, se poate spune că vor același lucru și că tocmai din această pricină sînt și huliți, căci dacă este vorba să se facă o comparație, ea va trebui făcută numai între părți egale. Zeii noștri se răzbună aspru pe cei care-i calomniază și care tocmai de aceea trebuie să fugă, să se ascundă, sau să fie prinși și pedepsiți»*.

Aș putea răspunde că noi nu hulim pe nimeni, fiind convinși că «cei ce nu hulesc pe alții vor intra în împărăția lui Dumnezeu»[181], după cum citim în Scriptură : «Binecuvîntați pe cei ce vă prigonesc, binecuvîntați-i și nu-i blestemați»[182], căci noi cunoaștem cuvîntul : «ocărîți fiind, noi binecuvîntăm»[183]. Și chiar dacă ocara și-ar găsi o justificare în apărarea pe care o încercăm față de necazurile care ne amenință, chiar și atunci cuvîntul lui Dumnezeu ni se împotrivește ; cu atît mai mult va trebui să ne ferim dacă ocara pleacă dintr-o mare prostie ! O nebunie mare ar fi să ocărești piatra, aurul sau argintul din clipa în care acestora li s-a dat o înfățișare ca aceea a zeilor, oamenilor, care n-au nici cea mai elementară idee despre Dumnezeu. Din același motiv nu ne batem joc nici de statuile neînsuflețite, ci cel mult de cei care li se închină. Presupunînd că unii demoni se ascund în anumite statui și că s-ar crede de unii ba că acolo ar fi Dionysos, ba că ar fi Heracle, nici atunci n-am rîde de ei și nu i-am ocărî, căci ar fi și fără rost și cu totul împo-

179. *Iez.* 18, 3—4.
180. Aceeași idee aici mai sus : II, 34—35.
181. *Luca* 6, 28.
182. *Rom.* 12, 14.
183. *I Cor.* 4, 12.

triva blîndeţei, păcii şi liniştii sufletului nostru, care a învăţat că nu trebuie să-ţi baţi joc de nimeni, fie el demon, fie om, oricît de mare ar fi răutatea lui.

XLII

Nu ştiu cum se face că după ce cu puţin timp înainte a ridicat în slavă pe demoni şi pe zei, Celsus a ajuns să arate fără să vrea răutatea lor, aceasta pentru că ei pedepsesc mai curînd din duh de răzbunare, decît să îndrepteze pe cei pe care i-a pedepsit pentru că i-a ocărît şi i-a insultat, căci iată ce zice: «chiar dacă tu ai fi ocărît pe Dionysos, sau pe Hercule în persoană, şi i-ai fi batjocorit, chiar şi atunci ţi s-ar fi luat fapta ca glumă». Dar cum poate auzi cineva dacă n-a fost de faţă, acela să ne arate totodată de ce în cîte un loc uneori demonii sînt prezenţi, alteori sînt absenţi, şi ce îi face pe ei să colinde dintr-un loc în altul?

După aceea, crezînd că noi numim Dumnezeu corpul lui Iisus cel chinuit şi răstignit, iar nu dumnezeirea care este în El, şi că noi am socotit că El era Dumnezeu chiar şi atunci cînd răbda chinuri şi răstignire, Celsus zice: «*pe Dumnezeul tău L-au chinuit şi L-au răstignit în persoană, iar cei care i-au făcut toate acestea n-au avut nimic de suferit*». Întrucît am vorbit despre ceea ce a suferit Iisus ca om [184], aici nu mai vorbesc, pentru ca să nu mai repet. Dar, întrucît Celsus spune că cei care L-au chinuit n-au avut nimic de suferit nici mai tîrziu în viaţă [185], iată ce aş vrea să le spun şi să le arăt, atît lui, cît şi oricui ar vrea să înţeleagă: despre oraşul în care poporul evreu a cerut să răstignească pe Iisus atunci cînd a strigat: «Ia-L, ia-L, răstigneşte-L» [186], ba, au preferat să li se elibereze un tîlhar care fusese întemniţat pentru răscoală şi omor [187], decît să fi îngăduit eliberarea lui Iisus, căci din răutate L-au dat spre răstignire [188], împotriva acestui oraş, la puţină vreme după aceea, s-a pornit război şi a suferit un asediu atît de îndelungat încît a fost nimicit din temelie şi jefuit. Dumnezeu a socotit că locuitorii acestui oraş nu mai merită să mai trăiască laolaltă în oraş [189]. Ba, chiar i-a cruţat (ca să întrebuinţez o vorbă îndrăzneaţă) atunci cînd i-a dat pe mîna vrăjmaşilor lor, căci a văzut că pe nici o cale nu se poate ajunge la schimbarea în bine a vieţii lor, ci în fiecare zi se scufundau tot mai adînc în puhoiul răutăţii. Şi toate acestea au venit peste ei din pricina

---

184. III, 25; VII, 16—17.
185. Idee amintită şi în I, 26.
186. *Luca* 23, 21.
187. *Ioan* 18, 40; *Luca* 23, 19.
188. *Matei* 27, 18.
189. Idee reluată şi în alte locuri ale cărţii: II, 13; IV, 22.

sîngelui vărsat de Iisus în urma răscoalei din țara lor, neputincioasă de acum să mai sufere pe cei care îndrăzniseră să urzească astfel de nelegiuiri împotriva lui Iisus.

XLIII

Iată, dar, ce eveniment nou s-a întîmplat după ce a avut loc pătimirea lui Iisus : mă gîndesc la soarta acestui oraș și a întregului neam evreiesc, dar, în același timp, și la nașterea neamului creștinilor, care părea a fi fost adus pe lume parcă dintr-odată [190]. Și ceea ce este tot atît de nou, e faptul că neamuri străine de «așezămintele făgăduinței, lipsiți de nădejde» [191] și îndepărtați de adevăr, L-au primit printr-o taină dumnezeiască [192]. Or, așa ceva nu putea fi opera unui vrăjitor, ci a lui Dumnezeu însuși, Care pentru ca să poată face cunoscut mesajul Său a trimis pe Cuvîntul Său în persoana lui Iisus. E drept că El a fost chinuit atît de crunt încît această cruzime a trebuit să fie pusă în socoteala celor care L-au chinuit atît de nedrept, dar pe care El a îndurat-o cu un curaj nemaiîntîlnit și cu o blîndețe nesfîrșită. În schimb, patima Lui, departe de a nimici mesajul lui Dumnezeu, a ajutat — dacă trebuie s-o mai spunem — la o și mai mare răspîndire a lui, după cum propovăduise Iisus însuși : «Dacă grăuntele de grîu, cînd cade în pămînt, nu va muri, rămîne singur ; iar dacă va muri, aduce multă roadă» [193]. Așadar, în vremea morții Sale, grăuntele de grîu, care a fost Iisus, a adus multă roadă, iar Tatăl arată mereu multă purtare de grijă față de cei care au fost, sînt și vor fi roade produse prin moartea acestui grăunte de grîu. Părintele lui Iisus este, așadar, un Părinte drept : El nu și-a crutat nici propriul Său Fiu, ci L-a dat pentru noi toți ca pe mielul Său, pentru ca Mielul lui Dumnezeu, murind pentru mîntuirea tuturora, să ridice păcatul lumii [194]. În același timp, El n-a fost silit nici de Tatăl, ci de bună voia Lui a îndurat chinurile pe care I le urziseră prigonitorii.

Iar după acestea, reluîndu-și atacul asupra celor ce rîd de statuile păgînilor [195], Celsus zice : «*dar chiar acești zei, pe care tu îi hulești, se poate spune că-l aprobă și că tocmai pentru acest motiv sînt și huliți ! căci cea mai bună comparație nu se face decît între părți egale. Zeii noștri se răzbună aspru pe cei care-i calomniază și care tocmai de aceea trebuie să fugă, să se ascundă sau să fie prinși și dați morții*».

Or, demonii își închipuie că se răzbună pe creștini nu pentru că aceștia-i hulesc, ci pentru că-i alungă din statui, din trupurile și din su-

190. A se vedea *Is.* 66, 8.
191. *Ef.* 2, 12.
192. Aceeași idee în I, 26 ; VI, 10 ; VIII, 12.
193. *Ioan* 12, 24.
194. *Rom.* 8, 32 ; *Ioan* 1, 29.
195. Mai sus : VIII, 39.

fletele ființelor omenești. În privința aceasta, Celsus a spus, fără să-și dea seama, un lucru adevărat; căci e adevărat că, fiind stăpîniți de demonii cei răi, sufletele celor care osîndesc pe creștini îi trădează și se bucură cînd aceștia sînt persecutați.

XLIV

Dar, întrucît sufletele celor care erau în stare să moară de dragul credinței creștine, eliberate cu multă slavă de trupurile lor, biruiau puterea demonilor și zădărniceau complotul lor contra oamenilor, demonii care-și recunosc înșiși nereușita lor și biruința martorilor adevărului s-au temut să se răzbune din nou și astfel atîta timp cît își mai amintesc de înfrîngerile suferite s-ar putea ca lumea să fie în pace cu creștinii. În schimb, chiar dacă și-ar aduna toate forțele și ar vrea (în răutatea lor oarbă) să se răzbune pe creștini și să-i persecute, și atunci vor suferi înfrîngere, pentru că cu ajutorul sufletelor credincioșilor adevărați, care-și dau din nou viața pentru credință, va fi iarăși înfrîntă puterea armată a celui rău [196].

Eu cred că demonii își dau seama și simt că-și pierd puterea din pricina celor care sînt în stare să moară pentru credință, pe cînd cei care se lasă înfrînți de dureri se supun puterii demonilor, abătîndu-se de la credința în Dumnezeu. Cîteodată demonii luptă cu înflăcărare împotriva creștinilor, care s-au dedicat lui Dumnezeu, pentru că mărturisirea lor îi chinuie, pe cînd lepădarea lor îi bucură și-i lasă în liniște. Se pot observa astfel de urme chiar și în atitudinea judecătorilor : îi chinuie răbdarea creștinilor din vremea grelelor suferințe și încercări, în schimb se mîndresc cînd ei cedează în fața încercărilor. O astfel de atitudine nu pleacă dintr-o părută iubire față de aproapele, pe care vor s-o arate întrucît văd că la cei copleșiți de durere «numai limba a jurat, pe cînd inima n-a jurat» [197]. Iată ce răspund la observația că «măcar zeii noștri nu se răzbună prea aspru pe defăimători, care dealtfel au ajuns să fugă, să se ascundă și să fie prinși și dați la moarte». Căci dacă se întîmplă unui creștin să fugă, el n-o face de frică, ci ca să asculte de porunca Domnului de a fugi în altă parte [198], spre a ajuta la mîntuirea altora [199].

---

196. Ideea că martiriul însemnează biruința asupra demonilor e amintită adeseori la Origen, *C. Cels.* I, 31 ; *In. Ioannem* 6, 54 (36) etc.

197. Expresie devenită proverbială. Euripide, *Hippolyt* 612. Platon, *Banchetul* 199 a ; Iustin, *Apologia primă* 39, 4 (în traducere românească p. 51).

198. *Matei* 10, 23.

199. Ciprian, *Epistola* 20 ; Atanasie, *Apol. de fuga,* trad. Șt. Bezdechi, Cluj, 1927, p. 98 ș.u.

XLV

Să vedem acum pasajul următor: *«De ce ar trebui catalogate toate oracolele şi proorociile de prin temple, rostite cu glas dumnezeiesc de către prooroci şi proorocițe sau de alți inspirați, bărbați şi femei? De ce atîtea descoperiri scoase de pe măruntaiele atîtor jertfe şi sacrificii, precum şi atîtea arătări deduse din alte semne şi minuni? Unora li s-ar fi arătat zei în formă văzută*[200]. *Lumea întreagă e plină de astfel de lucruri! Cîte cetăți au fost ridicate doar datorită oracolelor, ori au fost scăpate de epidemie sau de foamete, şi cîte au sfîrşit-o într-un chip lamentabil pentru că au dispreţuit ori au nesocotit oracolele? Cîte colonii nu vor fi fost întemeiate la ordinele lor*[201] *şi vor fi înflorit pentru că au urmat îndrumările lor? Cîţi prinţi şi cîţi oameni de rînd au înaintat sau au decăzut pentru acelaşi motiv? Cîte persoane care se plîngeau că n-aveau copii au dobîndit astfel ceea ce aşteptau, scăpînd de mînia demonilor? Cîte neputinţe trupeşti n-au fost vindecate şi, cîţi şi-au primit îndată pedeapsa pentru că au profanat ori au dispreţuit templele? Unii au fost cuprinşi îndată de nebunie, alţii şi-au mărturisit nelegiuirile, aceştia din urmă şi-au luat ei înşişi viaţa, pe cînd ceilalţi au fost cuprinşi de boli nevindecabile! Au fost şi din aceia care au pierit de frica unui glas înspăimîntător care venea din templu»*.

Nu ştiu de ce, prezentînd ca adevărate aceste istorisiri, Celsus a socotit poveşti minunile istorisite în Scripturile noastre, atît în legătură cu iudeii, cît şi cu Iisus şi ucenicii Lui[202]. În definitiv, de ce n-ar fi adevărate scrierile noastre şi de ce nu pot fi scorneli şi invenţii cele ale lui Celsus? Ele nu află crezare nici măcar în şcolile filosofice ale elinilor, de pildă în şcolile lui Democrit, a lui Epicur, a lui Aristotel[203], care poate că totuşi ar fi acordat credinţă relatărilor noastre pe temeiul evidenţei lor dacă ar fi cunoscut pe Moise sau pe altul din proorocii care au săvîrşit minuni ori chiar pe Iisus însuşi.

XLVI

Se istoriseşte că profeteasa Pitia se lăsa uneori plătită ca să proorocească ceva favorabil[204], spre deosebire de proorocii noştri care pentru limpezimea vestirilor lor erau admiraţi nu numai de către contemporani,

200. Idee amintită şi înainte: III, 24; VII, 35.
201. A se vedea mai sus: VII, 3.
202. Aceeaşi idee mai sus: V, 57.
203. A se vedea: I, 43; VII, 3.
204. A se vedea mai sus, V, 57. Despre înşelătoriile Pytiei ştia şi Demostene că «filipizează», Cf. Minucius Felix, *Octavius*, 26, 6, în colecţia aceasta vol. 3, p. 380.

ci şi de către cei de mai tîrziu, căci datorită vestirilor făcute de prooroci au fost construite cetăţi, oamenii şi-au recîştigat sănătatea, necazurile şi foametea au luat sfîrşit. Mai mult, se ştie clar că datorită proorocii-lor întreg poporul iudeu a venit din Egipt ca să-şi întemeieze o patrie în Palestina. Cîtă vreme a ţinut poruncile lui Dumnezeu, poporul iudeu a prosperat, în schimb cînd s-a depărtat de la ele a avut de ce se căi. În cazul acesta, ce nevoie avem să întrebăm cîţi prinţi şi cîţi oameni de rînd amintiţi pe paginile Scripturii au cunoscut succesul sau regresul în urma faptului că au fost credincioşi proorocilor ori că le-au dispreţuit ?

Dar mai era nevoie să se vorbească de lipsa de copii de care se plîngeau taţii şi mamele, care înălţau în acest scop rugăciuni Creatorului lumii ? Să se citească istoria lui Avraam şi a Sarei : [205] din ei s-a născut — într-o vreme cînd erau bătrîni — Isaac, părintele întregului popor evreiesc şi al altor neamuri. Să se citească apoi istoria lui Ezechia, care nu numai că a dobîndit vindecarea de boală, cum ne spune proorocul Isaia, ci a îndrăznit şi să spună : «începînd din ziua de azi voi face prunci pentru a vesti dreptatea Ta» [206]. Mai mult, în Cartea a patra a Regilor, gazda lui Elisei, care cu ajutorul harului lui Dumnezeu a proorocit naşterea unui prunc, a devenit mamă în urma rugăciunii proorocului [207]. Şi, apoi, nenumărate boli au fost vindecate de Iisus. Şi tot astfel mulţi din cei ce îndrăzniseră să se dedice sacrificiilor împotriva cultului exercitat în templul din Ierusalim au îndurat pedepse, care sînt istorisite în cărţile Macabeilor [208].

XLVII

Elinii vor spune că acestea sînt poveşti, cu toate că adevărul lor e mărturisit de două popoare întregi. Dar de ce n-ar fi mai curînd scorneli istoriile elinilor decît istorisirile noastre ? Ca să nu dea de bănuit că ar accepta orbeşte şi necontrolat păreri şi tradiţii proprii, pe care alţii le-ar respinge, unii ajung, după o mai îndelungată cercetare a problemei, la concluzia că «minunile» de care vorbesc elinii au fost săvîrşite de anumiţi demoni, pe cînd cele ale iudeilor ştim că vin de la Dumnezeu prin mijlocirea proorocilor sau de la îngeri şi de la Dumnezeu prin îngeri, iar cele ale creştinilor de la Iisus şi din puterea Sa, care sălăşluia în apostolii Săi. Să ni se îngăduie să comparăm toate acestea între ele şi astfel să vedem scopul urmărit de cei care le-au săvîrşit, precum şi rezultatul lor : cîştig sau pagubă, ori nereuşită pentru cei care

205. *Fac.* 17, 16—21.
206. *Is.* 38, 19 (ed. 1914).
207. *IV Regi* 4, 8—17.
208. *II Marcu* 2, 23—35 ; 54—56 ; *II Marcu* 3, 24—30 ; 4, 7—17 etc.

s-au ales din ele cu pretinse binefaceri. Se va vedea atunci înțelepciunea străvechiului popor al iudeilor înainte ca el să fi cîrtit împotriva dumnezeirii. După aceea, însă, din pricina marii lor răutăți, iudeii s-au înstrăinat de toate acestea. Dar înțelepciunea a adunat, apoi, laolaltă, în chip minunat, pe creștini, mînați de la început mai mult de minuni decît de puterea de convingere a predicilor să părăsească credințele părinților și să îmbrățișeze altele, care le fuseseră necunoscute înainte. Într-adevăr, dacă am încerca o explicare verosimilă a întemeierii și formării Bisericii creștine, atunci va trebui să spunem că nu este plauzibil ca apostolii lui Iisus, «oameni fără carte și simpli» [209], să se fi încurajat și să se fi hotărît prin altceva să vestească oamenilor învățătura lui Hristos [210] decît prin puterea încredințată lor și prin harul care însoțea cuvintele lor, care ajuta la primirea predicii lor. Dealtfel, nici ascultătorii lor n-ar fi părăsit obișnuințele bătrînești fără ca o anumită putere și anumite lucruri tainice să nu-i fi adus la învățături atît de noi și străine de cele în care fuseseră crescuți.

XLVIII

În cazul acesta, nu înțeleg de ce, făcînd atîta caz de curajul celor care luptă pînă la moarte, ca să nu se lepede de creștinism, Celsus adaugă cuvintele următoare, cu toate că în ele spune că învățăturile noastre s-ar asemăna cu cele pe care le mărturisesc inițiatorii și mistagogii : *«Amice, întrucît tu crezi în pedepsele veșnice, să știi că același lucru îl profesează și interpreții misterelor sacre, inițiatorii și mistagogii* [211]. *Amenințările pe care le adresezi tu altora ți le adresează și ei asijderea. E drept că se poate examina care din cele două sînt cele mai adevărate și mai puternice, căci în cuvinte fiecare spune cu egală energie adevărul propriilor sale învățături. Dar cînd se cer mărturii, să știi că (preoții zeilor păgîni) aduc multe și destul de convingătoare, ba încă prezintă și lucruri ale anumitor forțe demonice și ale oracolelor, din care se pot deduce tot felul de ghiciri».*

Prin toate acestea Celsus pretinde că învățătura noastră despre pedepsele veșnice e asemănătoare cu cea a inițiatorilor în misterele păgîne, și vrea să cerceteze care din cele două este mai adevărată. Or, eu pot spune că este adevărată acea învățătură care este în stare să pună pe ascultători în situația de a trăi după principiile ei. Acest lucru îl fac iudeii și creștinii atunci cînd e vorba de ceea ce numesc ei «veacul ce

209. *Fapte* 4, 23.
210. De care s-a amintit de mai multe ori : I, 62 ; III, 39.
211. Aceeași afirmație și la I, 8. Pe de altă parte Celsus asimilează pe creștini cu răufăcătorii : VII, 94.

va să vie», cu răsplătiri pentru cei drepţi şi cu pedepse pentru cei păcătoşi. Să ne arate, dar, Celsus sau altul din aderenţii lui, pe cei cărora iniţiatorii şi mistagogii le inspiră astfel de dispoziţii privitoare la pedepsele veşnice ! Poate că intenţia autorului acestei învăţături nu-i numai aceea de a da loc sacrificiilor de împăcare şi predicilor privitoare la pedepse, ci şi să îndemne pe ascultători să facă tot ce le stă în putinţă ca să se ferească ei înşişi de fapte care le pricinuiesc pedepse. Mai mult, citirea atentă a proorocilor cred că e în stare ca, prin prevestirea viitorului pe care-o conţin, să convingă pe cititorul înţelegător şi de bună credinţă că Duhul lui Dumnezeu era prezent în acei oameni. Cu aceste proorociri nu poate fi comparată nici una din lucrările demonice amintite, nici acţiunile miraculoase datorită oracolelor şi nici ghicirile.

XLIX

Să mai vedem şi altă obiecţiune pe care ne-o aduce Celsus : *«Cîtă absurditate este la voi cînd, pe de o parte împliniţi pofta trupului şi nutriţi nădejdea că acesta va învia, ca şi cum el ar fi tot ce-i mai de preţ şi mai bun în fiinţa noastră* [212], *iar pe de altă parte îl torturaţi, ca şi cum n-ar prezenta nici o valoare ! Or, cu oameni care au astfel de convingeri şi care se apleacă atît de mult spre cele ale trupului nu merită nici să stai de vorbă, căci ei sînt sălbatici şi înclinaţi spre revoltă* [213]. De aceea, *mai curînd m-aş îndrepta către cei care speră că sufletul, sau partea cugetătoare din om, va trăi în veşnicie cu Dumnezeu* [214]. *De fapt, nu se poate preciza dacă această parte din om poate fi numită «fiinţă raţională sau cugetătoare», «duh sfînt sau fericit»* [215], *«suflet viu»* [216], *«vlăstar ceresc şi nestricăcios al firii divine şi nepieritoare» ori să i se dea alt nume. Oricum, ei sînt convinşi, şi pe bună dreptate, că cei care au dus o viaţă virtuoasă vor ajunge la fericire, pe cînd cei nedrepţi vor fi osîndiţi la munci veşnice, o, învăţătură pe care nici ei şi nimeni altcineva n-ar trebui s-o părăsească»* [217].

În legătură cu învierea ni s-au făcut destule reproşuri din partea lui Celsus ; [218] am precizat acest lucru pe cît mi-a stat în putinţă, cu argumente raţionale, încît n-aş vrea să răspund nu ştiu a cîta oară la o astfel de

212. Aceeaşi idee revine şi în V, 14 ; VIII, 48.
213. Cf. mai sus : VII, 36 ; 42, 45 ; VIII, 8. Platon a transpus această idee în viaţa politică. Informaţiile la Borret, *op. cit.*, p. 280—281.
214. Idee repetată : V, 14 ; VI, 72 ; VII, 28.
215. A. J. Festugière, *Les doctrinei de lâme*, Paris, 1953, p. 27—32.
216. Cf. VI, 34—35.
217. VI, 63.
218. VII, 32.

învinuire deplasată. Dar, Celsus ne calomniază, referindu-se, chipurile, chiar la concepţia creştină, în sensul că noi n-am avea nimic mai bun şi mai de preţ decît trupul ! Or, se ştie că noi afirmăm că sufletul, şi mai ales sufletul cugetător, este cu mult mai de preţ decît trupul, întrucît în suflet sălăşluieşte ceea ce este «după chipul Celui ce l-a zidit» [219], iar nu în trup [220]. După concepţia creştină Dumnezeu n-are trup, motiv pentru care noi fugim de rătăcirile absurde în care cad aderenţii filosofiei lui Zenon şi Hrisip [221].

L

Iar fiindcă Celsus ne învinovăţeşte că am înclina spre cele ale trupului, îi răspundem că dacă pofta e rea, noi n-o dorim deloc ; în schimb, dacă un lucru nu-i nici bun, nici rău, ci e ceva indiferent, atunci noi dorim orice bun pe care Dumnezeu l-a făgăduit celor drepţi [222]. Aşadar, în acest înţeles dorim şi ne punem nădejdea în învierea drepţilor. În schimb, Celsus crede că noi venim în contradicţie cu noi înşine atunci cînd, pe de o parte, sperăm că trupul înviază, fiindcă ar fi vrednic de cinstea de a sta lîngă Dumnezeu, iar pe de altă parte noi îl expunem la chinuri de dragul virtuţii, desigur nu pentru că ar fi ceva de dispreţuit ; ceea ce e cu totul de dispreţuit e trupul care se macină în plăceri vinovate [223]. Doar Sfînta Scriptură o spune deschis : «Care este neamul vrednic de cinste ? Neamul omenesc. Care este neamul cel cinstit ? Cel care se teme de Domnul. Care este neamul fără de cinste ? Tot neamul omenesc» [224].

Celsus îşi mai închipuie că n-ar trebui să stăm de vorbă cu oameni care nădăjduiesc în răsplătiri trupeşti, întrucît în nesocotinţa lor ar înclina spre ceva care nu ar putea fi îndeplinit. El spune că astfel de oameni sînt «sălbatici şi nespălaţi», iar fiind lipsiţi de chibzuinţă, ar fi înclinaţi şi spre revoltă. Or, dacă el ar avea mai multă iubire faţă de oameni, ar trebui să vină în ajutorul unor oameni atît de sălbatici, căci societatea nu exclude atît de uşor pe oamenii sălbatici, aşa cum o face cu vieţuitoarele necugetătoare. Dimpotrivă, Cel Care ne-a creat, ne-a creat să fim fără deosebire, deopotrivă de sociabili faţă de toţi oamenii [225]. Se cuvine, dar, să stăm de vorbă chiar şi cu oameni «sălbatici», ca să-i aducem, pe cît se poate, mai mult spre o viaţă mai civilizată, şi cu oamenii

219. *Col.* 3, 10.
220. Aceeaşi idee afirmată şi mai sus : VII, 63.
221. Stoicii socoteau că tot ce există şi acţionează poartă trup. Însuşi Dumnezeu e conceput de ei ca foc sau eter.
222. A se sublinia nota umanistă a concepţiei lui Origen.
223. Mai sus : VIII, 30.
224. *Înţ. Sir.* 10, 20—22.
225. Cîtă deosebire între cugetarea creştină şi între cea păgînă cînd elinii increzuţi în superioritatea lor culturală afirmau în proverbul lor că «tot cine nu-i elin e barbar».

«nespălaţi», ca să-i facem, pe cît se poate cît mai curaţi şi chiar şi cu cei care fiind cu totul nepricepuţi se poartă ciudat şi al căror suflet poate e bolnav, ca să nu mai facă nimic fără chibzuială şi să nu mai aibă suflet bolnav [226].

LI

Mai apoi aprobă, cu mulţumire, pe cei care nutresc nădejdea că sufletul sau puterea cugetătoare din om, pe care ei o numesc uneori «fiinţă raţională sau cugetătoare», alteori «duh sfînt sau fericit», alteori «suflet viu», se va bucura de viaţă veşnică împreună cu Dumnezeu. Tot astfel recunoaşte corect învăţătura potrivit căreia cei ce duc o viaţă virtuoasă vor ajunge cîndva la fericire, pe cînd cei nedrepţi vor avea parte de osîndă veşnică. Dealtfel, din tot ce a scris vreodată Celsus mă entuziasmează cuvintele următoare, care formează o adevărată concluzie la cele spuse mai înainte: «*aceasta e o învăţătură pe care nici creştinii şi nimeni altcineva n-ar trebui s-o părăsească*». Or, dacă Celsus scria împotriva creştinilor, a căror credinţă se bazează tocmai pe Dumnezeu şi pe făgăduinţele făcute de Hristos celor drepţi, ca şi pe învăţăturile despre osîndirea celor nedrepţi, ar fi trebuit să vadă că un creştin care acceptă argumentele lui Celsus împotriva creştinilor părăseşte creştinismul, în acelaşi timp în care respinge Evanghelia respinge probabil şi această învăţătură, pe care — cum zice Celsus — «nici creştinii şi nimeni altcineva nu trebuie s-o părăsească vreodată».

Eu spun că în cartea sa «*Arta de a vindeca patimile*», Hrisip [227], s-a dovedit a fi mai umanitar decît Celsus. El ar vrea să elibereze şi să vindece pe oameni de patimile şi de poftele care îi constrîng şi le îngreuiază sufletul, în primul rînd prin învăţăturile pe care le crede mai sănătoase, dar ţine seama, în al doilea rînd şi în al treilea rînd, de învăţături care erau străine de concepţiile sale. «Presupunînd că ar exista trei soiuri de «bine» [228], zice el, chiar şi atunci va trebui să te eliberezi de patimi, dar fără ca în timpul în care vîlvătaia patimilor e în toi să-ţi sfarmi capul ce doctrină ţi l-a tulburat, pentru ca nu cumva combătînd părerile de care ţi-a fost preocupat sufletul, să pierzi, prin oboseli fără rost, ocazia care poate aduce vindecarea». După care adaugă: «Chiar dacă plăcerea ar fi supremul bine, iar omul cuprins de patimi [229] ar avea o astfel de părere, chiar şi atunci ar trebui să-i venim în ajutor şi să-i arătăm că patima nu-i aprobată şi nu-i îngăduită».

226. Afirmaţie cu adevărat umanitaristă.
227. Origen a preţuit tratatul lui Hrisip. Informaţii la M. Borret, *Origène*, V. Paris, 1976, Indice, p. 285.
228. Concepţie aristotelică: Diog. Laertios, *Viaţa*, V, 30 (trad. rom. p. 267).
229. Teorie epicureică. A se vedea mai sus: III, 80; V, 47; VII, 63. Se ştie că epicureii găseau în plăcere supremul bine.

Odată ce a admis că cei care au dus o viaţă virtuoasă vor fi fericiţi, iar cei nedrepţi vor fi pedepsiţi la chinuri veşnice, s-ar fi cuvenit ca Celsus să fie consecvent cu el însuşi, iar dacă aşa ceva ar fi fost posibil — potrivit argumentului care-i pare fundamental — ar fi trebuit să stabilească şi să demonstreze pe larg adevărul afirmaţiei că cei nedrepţi vor fi pentru totdeauna copleşiţi de pedepse veşnice, iar cei care au dus viaţă virtuoasă vor fi fericiţi.

LII

Cît ne priveşte, ceea ce vrem în primul rînd, pe temeiul unor motive care ne-au convins să trăim după principiile creştinismului, este să familiarizăm, pe cît posibil, pe oameni cu toate învăţăturile creştine. Dar cînd întîlnim oameni, care în urma calomniilor aduse împotriva creştinilor sînt atît de stăpîniţi de prejudecăţi, încît cu cei care vor să vestească adevărurile descoperirii dumnezeieşti sînt de părere că nu trebuie nici măcar să stea de vorbă, pentru că, după părerea lor, creştinii sînt oameni fără credinţă în Dumnezeu, atunci ne dăm toată silinţa, aşa cum ne porunceşte şi datoria iubirii aproapelui, să propovăduim cît putem mai hotărît şi mai clar învăţătura privitoare la osînda veşnică a celor nelegiuiţi, şi să susţinem şi pe cei care nu au încă tăria de a trăi pe faţă creştineşte, care încă nu au ajuns să primească această învăţătură. Tot aşa ne interesează să convingem pe oameni că cei care au dus o viaţă evlavioasă vor fi fericiţi, mai ales cînd vedem că pînă şi vrăjmaşii credinţei noastre au recomandat, cu multe argumente asemănătoare cu cele ale noastre, aceeaşi viaţă lipsită de patimi. Căci nu există oameni care să fi pierdut cu totul noţiunile de bine şi rău, de drept şi nedrept [230].

Aşadar, văzînd mai de aproape lumea şi mersul neschimbat al cerului şi al stelelor, precum şi ordinea planetelor, rînduită în sens invers decît mişcarea lumii, apoi văzînd amestecul de ape şi de aer pentru folosul animalelor şi îndeosebi al omului, ca şi mulţimea de bunătăţi create pentru oameni [231], se cuvine ca fiecare om să-şi dea silinţa să nu facă nimic ce n-ar fi pe placul lui Dumnezeu cel peste toate, şi în folosul sufletelor şi cugetelor fiecăruia. Să fie convinşi că vor fi pedepsiţi pentru păcate, întrucît vor primi de la Stăpînul lor fiecare după cît e vrednic de răsplată, potrivit faptelor. Iar cei buni să fie convinşi că vor trece într-o viaţă fericită în urma faptelor lor bune, dar că cei răi vor fi daţi fără cruţare la munci şi la chinuri pentru faptele lor nedrepte, pentru necumpătarea şi desfrînarea lor, pentru laşitatea, viclenia şi pentru toată nebunia lor.

230. Idee afirmată şi la începutul cărţii : I, 4.

231. Idee biblică, dar şi stoică. Cicero, *De nat. deorum* 2, 19, 49. N-am putut consulta lucrarea lui M. Spanneut, *Le stoicisme des Pères de l'Eglise de Clément de Rome à Clément d'Alex.*, Paris, 1957.

LIII

După ce am insistat atît de mult asupra acestor lucruri, să trecem acum la un alt pasaj al lui Celsus: «*Întrucît oamenii se nasc și rămîn legați de trup, fie în temeiul unei rînduieli a lumii acesteia, fie pentru că se poate întîmpla să trebuiască să ispășească anumite păcate, sau pentru ca sufletul, fiind încărcat de patimi, să se curățească după o anumită trecere de vreme, întrucît, după spusa lui Empedocle*[232], *«sufletul muritorilor rătăcește de trei ori cîte zece mii de ani departe de sălașul fericiților pînă să-și schimbe forma cu timpul» — va trebui să credem cu tărie că oamenii au fost încredințați purtării de grijă a anumitor paznici ai temniței acesteia*».

Să luăm aminte că la aceste probleme atît de grele Celsus nu aduce decît niște biete presupuneri și afirmații neclare și că și aici are unele rezerve, citînd doar teorii ale mai multor autori în legătură cu originea și formarea creștinismului, dar neîndrăznind să afirme care din ele este greșită. Ajuns la hotărîrea de a *nu consimți prea ușor, dar nici de a opune un refuz prea temerar față de concepțiile strămoșilor*, n-ar fi putut oare ajunge Celsus la o concluzie mai bună dacă n-ar fi fost hotărît să nu creadă deschis nici în învățătura iudeilor vestită de prooroci și nici în Iisus? În cazul acesta el trebuia să stea la îndoială și să admită ca probabil faptul că cei care au ajuns să se închine lui Dumnezeu cel Atotputernic și care pentru cinstea Lui și pentru respectarea legilor pe care le socoteau că vin de la El s-au expus adeseori multor primejdii și chiar morții, totuși n-au ajuns să nesocotească pe Dumnezeu, ci că și lor li s-a făcut o descoperire: întrucît au disprețuit statuile confecționate prin meșteșug omenesc, ei s-au străduit să urce cu mintea pînă la Dumnezeu Atotputernicul[233]. Ar fi trebuit, deci, să țină seama Celsus că Tatăl și Făcătorul tuturor ființelor, Cel care vede tot și aude tot»[234] și Care judecă după merit hotărîrea oricui de a-L căuta și de a voi să viețuiască în credință, le dă și roada ocrotirii Sale, ca să crească apoi în convingerea pe care și-au făcut-o. Dacă ar fi meditat asupra acestor lucruri, Celsus și cei care urăsc pe Moise și pe ceilalți prooroci ai iudeilor, pe Iisus și pe adevărații Săi ucenici, care-și dau viața pentru El, n-ar fi defăimat atîta pe Moise și pe prooroci, pe Iisus și pe apostolii Săi. El nu ar fi pus pe iudei înapoia tuturor proorocilor pămînteni[235], socotin-

---

232. Empedocle († 435 î.Hr.) fragm. B 115. El socotea viața pămîntească un exil. Omul trebuie să se purifice peregrinînd printr-o serie de animale și plante pînă se va reuni prin iubire cu divinitatea de la care a plecat. N. Balca, *op. cit.*, p. 60.

233. Despre urcușul duhovnicesc prin rugăciune și contemplare vorbește Origen în multe locuri, el fiind socotit primul teolog «pnevmatizat». A se vedea în această colecție introducerea la volumul 7.

234. Homer, *Iliada* III, 277 (trad. rom. p. 79); *Odiseea* XI, 9; XII, 323.

235. Idee exprimată adeseori: IV, 31; V, 41; VI, 80.

du-i inferiori chiar egiptenilor, care — din superstiție, din rătăcire, ori din alte pricini oarecare — înjosesc cinstea cuvenită dumnezeirii, coborînd-o pînă la aceea a fiarelor necuvîntătoare.

Nu spunem acest lucru ca să facem pe unii să se îndoiască de învățătura creștinismului, ci pentru ca să precizăm că ar fi mai bine pentru cei care calomniază atît de îndrăzneț învățătura creștinilor, să se abțină cel puțin de a se pronunța atît de grav asupra ei și să nu vorbească cu atîta ușurință despre Iisus și ucenicii Săi, ceea ce nici nu cunosc, afirmînd ceea ce se numește la stoici, o «reprezentare comprehensivă» [236], în loc să folosească un grai mai demn, așa cum obișnuiesc să se folosească școlile filosofice cînd vor să dovedească adevărul unei opinii.

LIV

Și apoi, atunci cînd Celsus declară «trebuie să credem că oamenii au fost încredințați în grija unor paznici ai temniței acesteia», va trebui să-i răspundem că pînă și în viața celor pe care Ieremia îi numește «robii pămîntului» [237], sufletul virtuos poate fi slobozit din lanțurile păcatului, căci și Iisus a confirmat ceea ce vestise cu mult înaintea venirii Sale pe pămînt proorocul Isaia. Căci ce oare altceva zicea pe atunci dacă nu : «ieșiți» și celor ce sînt în întuneric : «veniți la lumină» ? [238]. Și Iisus, întocmai cum Il prezisese Isaia, «ridicatu-S-a ca o lumină pentru cei ce locuiau în întuneric și în umbra morții» [239]. Iată pentru ce putem zice : «Să rupem legăturile lor și să lepădăm de la noi jugul lor» [240].

Dacă Celsus și cei porniți cu aceeași răutate împotriva noastră ar putea pătrunde înțelesul adînc al Evangheliilor, atunci nu ne-ar mai fi sfătuit să ascultăm pe cei pe care-i numește «paznicii acestei închisori», căci scris este în Evanghelie : «Iată o femeie care era gîrbovă, de nu putea să se ridice în sus nicidecum», Iisus o vede și cunoscînd pricina pentru care se gîrbovise, fără să se poată ridica nicidecum, a zis : «Dar această fiică a lui Avraam, pe care a legat-o satana, de optsprezece ani, nu se cuvenea oare să fie dezlegată de legăturile acestea în ziua sîmbetei» ? [241]. Și cîți alții, legați și astăzi de satana, nu s-au mai gîrbovit, nefiind în stare nici azi să se ridice nicidecum, pentru că vrea să ne silească să privim numai în jos ! Și nu se găsește nimeni care să-i dezlege în afară de Cuvîntul, Care a venit să Se să-

236. A se vedea mai sus : I, 4 ; 42. Diog. Laertios, *Viața*, 7, 1, 46.
237. *Ier.* 3, 34.
238. *Is.* 49, 9.
239. *Is.* 9, 1.
240. *Ps.* 2, 3.
241. *Luca* 13, 11 ; 16.

lășluiască în Iisus și Care a inspirat mai de mult pe prooroci. Într-adevăr, Iisus a venit să slobozească pe toți cei asupriți de diavolul[242], în legătură cu care El a declarat cu o adîncime vrednică de El: «acum stăpînul acestei lumi a fost judecat»[243].

Așadar «noi nu insultăm pe demonii de pe pămînt», ci osîndim doar lucrarea lor, care țintește la nimicirea neamului omenesc, pentru că planul lor este ca la adăpostul oracolelor și al vindecărilor trupești, precum și al altor fapte uimitoare, să despartă de Dumnezeu sufletul căzut în «trupul smereniei»[244]. Cei care au înțeles această «smerenie» strigă: «Om nenorocit ce sînt! Cine mă va izbăvi de trupul morții acesteia?»[245].

Nu-i adevărat că *«noi oferim degeaba trupul nostru să fie torturat și dat chinurilor»*. Nu oferim pe degeaba trupul nostru nici atunci cînd — pentru că refuzăm să recunoaștem ca zei pe demonii ce înconjoară pămîntul — sîntem expuși la atacurile lor și a slujitorilor lor. Am găsit chiar că este un lucru cuviincios să crezi că de dragul de a bineplăcea lui Dumnezeu și de dragul virtuții ne expunem torturii, chinurilor pentru credință și chiar morții de dragul sfințeniei, căci «scumpă este înaintea Domnului moartea cuvioșilor Lui»[246].

Afirmăm și noi că nu-i un bine prea deosebit *«să nu iubești viața»*. În schimb, Celsus ne aseamănă cu *«răufăcătorii care se fac vrednici de toate suferințele la care sînt supuși pentru tîlhării»*[247] și nu se rușinează să compare intențiile noastre curate cu cele ale unor tîlhari! Prin asemenea cuvinte el se face frate cu cei care socoteau pe Iisus în rîndul nelegiuiților, ca să se împlinească Scriptura: «și cu cei fără de lege s-a socotit»[248].

LV

În continuare Celsus declară: «*Din două lucruri să alegem pe unul: 1) dacă creștinii socot că-i sub demnitatea lor să ia parte la serbările religioase obișnuite și să aducă cinstirea cuvenită dregătorilor respectivi, atunci să renunțe a fi promovați în rîndul bărbaților statului, să nu se căsătorească și să nu mai nască copii sau să nu mai întreprindă altceva în viață, ci să plece toți cît mai degrabă dintre noi, fără să mai rămînă aici nici sămînța de la ei și astfel spița lor să se pustiască*

242. *Fapte* 10, 38.
243. *Ioan* 16, 11.
244. *Fil.* 3, 21.
245. *Rom.* 7, 24.
246. *Ps.* 115, 6.
247. Celsus și alții ca el (Lucian de Samosata de pildă) nu pot să aibă înțelegere față de virtuțile creștine. Pentru ei Hristos a fost un tîlhar (III, 59), evlavia creștină un fanatism: I, 8.
248. *Luca* 22, 37.

cu totul de pe fața pămîntului! 2) În schimb, dacă ei înțeleg să se căsătorească, să facă copii, să se bucure de roadele pămîntului și să participe atît la bucuriile vieții, cît și la durerile cu care e împreunată ea (căci firea cere ca toți oamenii să fie încercați de rele, întrucît e necesar să fie și suferințe pe lume și deoarece nici creștinii n-ar găsi loc în altă parte în această viață), atunci vor trebui să dea ființelor care ne stau în frunte onorurile pe care le merită și să ne împlinim datoriile vieții pînă cînd vom fi absolviți de acest legămînt, ca să nu se pară că ne-am arăta nerecunoscători față de ei. Căci, ar fi nedrept să iei parte la bunurile lor fără ca să le plătești nimic în schimb».

La acestea răspundem: singurul mod rațional de a pleca din viață este acela pe care-l dau credința și virtutea, atunci cînd judecătorii sau cei care par a avea în mînă viețile noastre ne propun alternativa fie de a trăi neascultînd de poruncile lui Iisus, fie de a muri ascultînd de poruncile lor. Desigur, Dumnezeu ne-a îngăduit să ne căsătorim pentru că nu toți sînt în stare să înțeleagă binele mai înalt, adică să poată îmbrățișa viața desăvîrșită [249] și tot voința Lui a fost ca toți cei ce și-au luat femeie să crească deplin pe cei care s-au născut și să nu ia viața nici unuia din pruncii pe care i-a dat Providența [250]. Aici nu este nici o contradicție față de spusa noastră de a nu asculta de demonii de pe pămînt, căci, înarmați cu «armele lui Dumnezeu» [251], noi ne rînduim ca niște luptători pentru credință împotriva spiței demonice care luptă împotriva noastră.

LVI

Așadar, cu toată insistența lui Celsus de a ne sili să părăsim viața cît mai repede, pentru ca — zice el — o astfel de «spiță ca a noastră să se pustiască cu totul de pe fața pămîntului», noi totuși trăim în ascultare față de Creatorul nostru, după legile lui Dumnezeu, nevrînd cu nici un preț să ne facem robi ai legilor păcatului. Ne luăm femei dacă vrem și acceptăm copiii, care ne vin din aceste căsătorii. Dacă trebuie, luăm parte și la bucuriile acestei vieți, îndurînd, ca pe niște încercări sufletești, necazurile care o însoțesc. Acesta este cuvîntul folosit curent de Sfintele Scripturi pentru a desemna «încercările oamenilor» [252]. Prin mijlocirea lor, lămurindu-se «ca aurul în foc» [253], sufletul pus la încercare este ori osîndit, ori arătat într-o minunată stare de virtute. Iar noi sîntem atît de bine pregătiți pentru relele de care ne vorbește Celsus, încît aproape că putem spune: «cercetează-mă, Doam-

249. *Matei* 19, 11.
250. Către Diognet, 5, 6 în colecția aceasta, vol. I (București, 1979), p. 340.
251. *Ef.* 6, 13.
252. *Luca* 22, 28; *Fapte* 20, 19; *Iacob* 1, 2; *I Petru* 1, 6.
253. *Mal.* 3, 3.

ne, şi mă cearcă; aprinde rărunchii şi inima mea»[254]. Căci nimeni« la jocuri nu ia cununa dacă nu s-a luptat după legea jocului»[255], încă de acum, de pe pămînt, în «trupul smereniei».

E adevărat că noi nu vrem să dăm onorurile obişnuite fiinţelor pe care Celsus le socoteşte conducători peste cele «de aici». În schimb, noi cinstim pe Stăpînul nostru Dumnezeu şi numai Lui îi slujim, rugîndu-L să ne facă «următori» ai lui Hristos, căci la propunerea diavolului «acestea toate ţi le voi da Ţie, dacă vei cădea înaintea mea şi mi te vei închina», Iisus a răspuns «Domnului Dumnezeului tău să te închini şi Lui singur să-I slujeşti»[256]. Iată, aşadar, pentru ce nu vrem să dăm onorurile obişnuite fiinţelor de care Celsus spune că au fost puse să ne conducă aici, jos, întrucît «nimeni nu poate să slujească la doi domni»[257] iar noi nu putem sluji deodată «lui Dumnezeu şi lui mamona», fie că acest nume desemnează pe unul singur, fie pe mai mulţi. Şi apoi, dacă prin «călcarea legii»[258] refuzăm să cinstim pe legiuitor, ne este clar că în faţa opoziţiei celor două legi, cea a lui Dumnezeu şi cea a lui mamona, e preferabil pentru noi să refuzăm cinstirea lui mamona, călcînd legea lui mamona pentru ca să cinstim pe Dumnezeu, prin păzirea legii Lui, decît să refuzăm a cinsti pe Dumnezeu, călcînd legea Lui, şi să cinstim pe mamona prin respectarea legii lui.

LVII

Celsus e de părere că împlinirea datoriilor în viaţă, şi anume pînă atunci cînd moartea te eliberează de obligaţii, se face prin aceea că aduci jertfe fiecăruia din zeii recunoscuţi în fiecare cetate şi după obiceiurile fiecărui popor. De aici se vede că el nu cunoaşte adevărata datorie pe care o prescrie o credinţă bine chibzuită. După părerea noastră, datoriile vieţii le poate împlini numai acela care-şi aduce aminte de Creator şi care îşi pune drept scop al faptelor lui gîndul de a se face bine plăcut lui Dumnezeu.

Celsus mai vrea ca noi să nu ne arătăm nerecunoscători faţă de demonii de aici de pe pămînt, crezînd că sîntem datori să le aducem jertfe de mulţumire. Combătîndu-l îi răspundem că refuzînd să aducem jertfe unor fiinţe care nu ne aduc nici un bine, ci care, dimpotrivă, ne sînt duşmănoase, noi nu devenim nerecunoscători. În fond, numai faţă de Dumnezeu refuzăm să fim nerecunoscători, pentru că El este Cel ce

254. *Ps.* 25, 2.
255. *II Tim.* 2,5; *Fil.* 3, 21.
256. *Matei* 4, 9—10.
257. *Matei* 6, 24.
258. *Rom.* 2, 23.

ne copleşeşte cu tot felul de bunătăţi, întrucît sîntem făpturile Lui şi depindem de îndrumarea Lui, oricare ar fi soarta de care ne-am socotit vrednici, iar după această viaţă noi aşteptăm împlinirea nădejdilor pe care El ni le-a făgăduit, avînd în această privinţă chiar un nume văzut al recunoştinţei noastre faţă de Dumnezeu în pîinea numită: «Euharistie»[259].

Dar după cum am spus mai înainte[260], nu demonii sînt cei care rînduiesc, spre folosul nostru, mersul lucrurilor create, aşa încît nu comitem nici o nedreptate dacă ne împărtăşim din bunurile create, dar nu aducem jertfe unor fiinţe care n-au nici o legătură cu noi. Iar cînd înţelegem că nu demonii, ci îngerii sînt cei care poartă grijă de roadele pămîntului şi de zămislirea animalelor, noi îi lăudăm şi îi preamărim că Dumnezeu le-a încredinţat lor chivernisirea acestor bunuri, spre folosul nostru. Însă, sîntem departe de a le da lor cinstea pe care o datorăm numai lui Dumnezeu. Dar şi ei ne sînt recunoscători pentru că ne abţinem de la aceste jertfe decît să li le aducem lor, căci ei n-au nici o nevoie de mirosurile de jertfă care vin din pămînt.

LVIII

După aceea Celsus continuă: «*Ca să aflăm că aici pe pămînt toate, pînă la cele mai mici, şi mai neînsemnate lucruri, au fost încredinţate unei fiinţe, care are să răspundă pentru aceasta, n-avem decît să auzim ce ne spun egiptenii. După cum învaţă ei, trupul omului e împărţit în 36 de părţi — alţii vorbesc de un număr şi mai mare — şi fiecare parte a fost încredinţată purtării de grijă a unui demon sau a unui zeu din văzduh. Ei au dat acestor zeităţi chiar nume speciale ca Hnumen, Hnahumen, Knat, Sikat, Biu, Eru, Ramonor, Rianor şi aşa mai departe, pentru fiecare existînd un nume deosebit. Pentru fiecare părticică bolnavă din trup ei invocă pe numele ei propriu una din aceste zeităţi*[261]. *În cazul acesta ce ar putea opri de a cinsti pe una sau pe alta dintre ele, dacă preferăm să fim sănătoşi, iar nu bolnavi, fericiţi, iar nu nefericiţi, cît se poate mai liberi de chinuri şi de suferinţe ?*»

Prin aceste cuvinte Celsus încearcă să ne convingă sufleteşte să cinstim pe demoni şi să ne facă să credem că lor le-ar fi fost încredinţată purtarea de grijă a trupurilor noastre, subliniind că fiecărui demon i-a

259. Aceeaşi idee şi la Iustin, *Apologia întîia*, LXV—LXVII, traducere română, în această colecţie, vol. 2, p. 70—71.

260. VIII, 32—35.

261. Potrivit strînsei corespondenţe dintre «lume» şi «om» (microcosmos), aşa cum o vede astrologia egipteană, există o interdependenţă «seducătoare» între cele 12 semne ale zodiacului dominate fiecare de cîte un «decan», care influenţează şi dirijează viaţa lumii şi a omului. Amănunte la A. Y. Festugière: *La Révélation*, I (Paris, 1944), p. 89—186. Citat după M. Borret, IV, 306—307.

fost repartizată o parte din ele. De aceea vrea ca noi să acordăm cinstire, credință și încredere acestor demoni dacă vrem să fim sănătoși, iar nu bolnavi, norocoși iar nu nefericiți, eliberați, pe cît se poate, de orice răni și suferințe. Se vede că despre cinstirea neîmpărțită și nedespărțită cuvenită numai lui Dumnezeu Cel peste toate, Celsus cunoaște atît de puține lucruri, încît nici nu vrea să creadă că Dumnezeu e în stare, dacă-L rugăm și-L ținem în mare cinste, să dea celui care I se închină, pentru simplul motiv că I se închină, putere în stare să oprească atacurile demonilor contra celui drept. Aceasta pentru că n-a văzut în ce chip simpla invocare «în numele lui Iisus», pe care o rosteau adevărații închinători, a vindecat mulți bolnavi de duhuri necurate și de alte suferințe.

LIX

S-ar putea, foarte ușor, ca unul sau altul din aderenții lui Celsus să rîdă auzind cuvintele: «întru numele lui Iisus tot genunchiul să se plece, al celor cerești, al celor pămîntești și al celor de dedesubt și să mărturisească toată limba că Domn este Iisus Hristos întru slava lui Dumnezeu-Tatăl»[262], dar acest rîs nu poate împiedica invocarea noastră de a sluji ca mărturii ale unei lucrări mai eficace, decît ceea ce se spune despre Hnumen, Hnahumen, Knat, Sikat și ceilalți din catalogul egiptean, despre a căror invocare se spune că ar vindeca bolile din diferite părți ale trupului. Și apoi va trebui cercetat și chipul în care, cerîndu-ne să nu credem în Dumnezeu cel peste toate, Celsus ne invită să credem — spre a ne vindeca trupul — în 36 de demoni barbari, pe care numai magii egipteni sînt în stare să-i invoce, făgăduindu-ne nu știu ce isprăvi deosebite. După părerea lui am fi mai cîștigați dacă ne-am face vrăjitori sau magi decît să fim creștini, să credem într-un număr nesfîrșit de demoni, decît să credem în Dumnezeul cel atotputernic, cel viu și Care nu poate fi tăgăduit, Cel care cu puterea Lui cea mare a răspîndit învățătura credinței peste toată lumea locuită și n-aș minți dacă aș adăuga și peste lumea celorlalte ființe cugetătoare, care au nevoie de îndreptare, de vindecare și de ieșire din păcat.

LX

Oricum, Celsus își dă seama că este ușor să aluneci de la deprinderea acestor practici la magie, și gîndindu-se la paguba pe care ar îndura-o ascultătorii săi, el zice: «*Totuși trebuie să fim atenți cînd ne facem de lucru cu acești demoni, să nu mergem prea departe și, din*

262. *Fil.* 2, 10—11.

dragostea prea mare față de corp și de cele pămîntești, să uităm cu totul de bunurile mai înalte ale sufletului[263]. *Poate că n-am face bine dacă n-am da nici o crezare acelor bărbați înțelepți care spun că cei mai mulți dintre demonii pămîntești răpiți de prea multă înclinare spre plăcerile cărnii, spre sînge și fum de grăsimi, se lasă prea mult influențați de dorul după farmecele încîntătoare ale acestei vieți*[264], *și nu reușesc decît să dezmierde trupul și să încînte oameni și cetăți cu previziunile viitorului, căci mai mult și-așa nu pot face, ca unii care-s legați numai de preocupări pămîntești».*

Fiind acest lucru atît de primejdios, încît chiar un dușman al adevărului trebuie să recunoască, nu-i oare mai bine să nu te lași absorbit prea mult de primejdia de a intra prea adînc în legătură cu demonii, lăsîndu-te dus de prea mare patimă spre cele trupești și uitînd cu totul de cele mai de preț ale sufletului, în loc să te încrezi mai curînd în Dumnezeu cel Atotputernic prin mijlocirea lui (Iisus Hristos), Care îți vestește o învățătură atît de minunată? Lui va trebui să-I cerem tot ajutorul și tot sprijinul îngerilor Lui sfinți și drepți, ca să ne scoată din ghearele demonilor pămîntești, răpiți de prea multă înclinare spre plăcerile cărnii, spre sînge și fum de grăsimi, ca unii care se lasă prea mult influențați de farmecele încîntătoare ale acestei vieți și spre alte lucruri de acest fel. După părerea generală, inclusiv a lui Celsus, demonii nu-s în stare să îngrijească de nimic altceva decît de ale trupului. Din partea mea, aș zice că nu-i chiar clar, că acești demoni — oricare ar fi cultul care li s-ar aduce — ar putea într-adevăr vindeca trupurile, căci vindecarea acestor trupuri — după cum o știe și ultimul om — e în grija medicinei. În schimb, dacă sîntem dornici după o viață mai presus decît cea a mulțimii, avem nevoie de credință în Dumnezeu Atotțiitorul și de rugăciunile aduse Lui.

LXI

Să ne întrebăm pe noi înșine: ce fel de inimă va fi bineplăcută lui Dumnezeu cel Atotputernic, a Cărui putere negrăită stăpînește peste toate, îndeosebi pentru ca să răspîndească asupra oamenilor bunătățile sufletului, ale trupului și cele din jurul omului?[265] Va presupune aceasta o dăruire totală a noastră lui Dumnezeu, ori numai o înșirare amănunțită de nume, de puteri, de slujiri idolești, de invocări ale duhurilor, de aducerea unor buruieni speciale pentru demoni, ori va fi nevoie de pietre și inscripții, corespunzînd formelor tradiționale ale demonilor, ori de alte

263. C. Andresen (*Logos und Nomos*, p. 63) trimite la Platon, *Soph.* 216 b. Idee similară dezvoltase Origen și mai sus: III, 78.

264. III, 28.

265. Clasificare tipic aristotelică a bunurilor, așa cum am mai întîlnit de cîteva ori și aici: I, 21; VI, 54.

semne diferite?[266] E ușor de înțeles, chiar și dacă facem o socoteală scurtă, că sufletul curat și fără gusturi deșarte, pe care se cuvine să-l închinăm lui Dumnezeu, va fi bineplăcut lui Dumnezeu și îngerilor Lui. Dimpotrivă, cît privește sănătatea trupului, grija de el, norocul în cele ale vieții, alergarea după demoni și căutarea modului în care să-i farmeci prin invocări — toate acestea însemnează să simți că te-a părăsit Dumnezeu, fiindcă ești o ființă nemernică, nelegiuită, mai mult îndrăcită decît omenească și că te-ai încredințat cu totul pe mîna demonilor și a slugilor lui, care te chinuie și te bat, căci e probabil că aceste ființe fiind rele și — cum recunoaște chiar și Celsus — dornice de sînge și de fum de jertfe, de incantații și de alte lucruri de acest fel, să nu țină seamă — chiar dacă ar fi la mijloc cei care li se închină — nici de credința lor și, ca să zicem așa, nici de un legămînt ce ar fi făcut cu ei. Căci dacă alții le invocă ajutorul împotriva celor care s-au îndreptat mai înainte către ei după ajutor, și dacă aceștia își cumpără bunăvoința lor cu și mai multă vărsare de sînge, fum de jertfe sîngeroase, precum și prin alte mijloace de acest fel, demonii nu-și vor face nici o rezervă să treacă din nou în partida potrivnică acelora care ieri le aduceau jertfe și alte daruri.

LXII

După ce ne-a vorbit atîta în cele de pînă acum conducîndu-ne pe la sanctuarele și la prezicerile lor, despre a căror origine ne-a spus că ar fi de la zei, acum Celsus și-a îmbunătățit programul, mărturisind că aceste duhuri care vestesc indivizilor și orașelor viitorul și legăturile cu morții sînt ceva propriu demonilor pămîntești, care sînt preocupați mai mult de plăceri trupești, fiind dornici de sînge, de fumul jertfelor sîngeroase și de altele de acest fel, iar altceva mai bun nu pot face. Și poate că și atunci cînd noi ne ridicăm contra pretenției lui Celsus de a vorbi despre Dumnezeu, în legătură cu oracolele și cu cîntarea adusă așa-zișilor zei, sîntem bănuiți de necredință, pentru că nu vedem în El lucrarea demonilor care coboară sufletele omenești la ceea ce ține doar de nașterea trupească. Or, să fie convins cel ce nutrește astfel de bănuieli față de noi că declarațiile creștine sînt corecte și chiar autorul unei cărți îndreptate împotriva creștinilor va ajunge la concluzia că a fost biruit de Duhul Adevărului.

N-are decît să spună Celsus că «*noi ar trebui să aducem onoruri religioase acestor ființe, pe motiv că aceasta ne-ar fi de folos și nouă, căci orice am face, rațiunea ne cere s-o facem oricum*, și noi totuși nu sîntem de părere să aducem cinstire demonilor, care sînt ahtiați doar

266. Plante speciale pentru zodiac, cf. Festugière, *op. cit.*, p. 140—180.

după fumul grăsimilor şi după sînge, ci vom face totul pentru a nu profana Dumnezeirea prin coborîrea ei în rîndul unor demoni răi. Dacă Celsus ar fi cunoscut cu adevărat ce anume ne este de folos, atunci ar fi trebuit să înţeleagă că scopul nostru adevărat este virtutea şi vieţuirea după regulile virtuţii [267]. În acest caz el nu ar mai fi trebuit să spună că «cinstirea demonilor ne-ar fi de folos». Chiar dacă cinstirea demonilor ne-ar ocroti sănătatea şi norocul trecător, noi totuşi preferăm boala şi nefericirea trecătoare, pe temeiul unei credinţe curate faţă de Dumnezeu Atotputernicul, decît să ne bucurăm de o sănătate trecătoare şi de un noroc schimbător, plătite cu depărtarea şi despărţirea de Dumnezeu, iar pe deasupra şi cu boala şi cu pieirea sufletească. În orice caz, e mai bine să ne rugăm şi să ne apropiem de Cel Care nu duce nevoie de nimic [268] altceva decît de mîntuirea oamenilor şi a oricărei fiinţe cugetătoare, iar nu de acei demoni care se desfată numai cu sînge şi cu fumul de jertfă al grăsimilor.

LXIII

Îmi face impresia că după tot ce a spus în legătură cu demonii ahtiaţi după fumul de jertfe sîngeroase, Celsus face o figură tristă, spunînd cu părere de rău : *«mai curînd trebuie să credem că demonii nu doresc nimic, nu duc nevoie de nimic, dar le place totuşi de cei care li se închină cu evlavie»*. Dacă ar fi crezut că o astfel de afirmaţie e adevărată, n-ar fi trebuit să spună lucruri pe care apoi să le anuleze cu o astfel de cugetare. De fapt, omul niciodată nu-i cu totul părăsit de Dumnezeu şi de Adevăr, care-i însuşi Fiul Său Cel Unul-Născut. De aceea chiar şi Celsus a afirmat adevărul atunci cînd a spus că demonii jinduiesc după fumul de tămîiere al jertfelor sîngeroase. În schimb, firea lui cea rea îl face să cadă din nou în rătăcire şi în minciună atunci cînd aseamănă pe demoni cu oamenii care-şi îndeplinesc bine şi regulat datoriile dreptăţii, chiar dacă nimeni nu le exprimă vreo mulţumire, dar încarcă cu bunătăţi pe cei care se arată recunoscători.

Mi se pare că aici Celsus face o confuzie regretabilă : uneori e cu mintea tulburată de demoni [269], alteori se ridică din întunericul în care plutea, părînd că vede o licărire de adevăr, anume atunci cînd repetă vorbe ca acestea : *«Cît despre Dumnezeu, nu se cuvine să-L uităm nici ziua, nici noaptea, nici cînd sîntem în public, nici cînd sîntem singuri, nici cînd vorbim şi nici cînd lucrăm ceva. Ori avem vreo preocupare ori*

267. Definiţia stoică a virtuţii. «Numai omul înţelept este fericit fiindcă numai el este virtuos», zice Zenon, întemeietorul stoicismului (fragm. 148). N. Balca, *op. cit.*, p. 258.

268. Cum s-a repetat de cîteva ori mai sus : IV, 6 ; VIII, 21.

269. Idee reluată şi în alte locuri : VII, 56 ; 57.

n-avem, sufletul nostru să nu înceteze nicicînd de a fi îndreptat spre Dumnezeu» [270], ceea ce vrea să spună că fie în public, fie în singurătate, totdeauna graiul sau acţiunea noastră să le aţintim spre Dumnezeu.

De aceea, chiar şi cînd ne simţim cugetul asaltat de ispitele demonilor, în care sîntem gata să cădem, Celsus ne spune: *«Dacă aşa stau lucrurile, de ce această teamă de a căuta bunăvoinţa celor ce poruncesc aici, pe pămînt, şi în special a prinţilor şi regilor dintre oameni? Căci de bună seamă că nu fără puterea demonilor şi-au dobîndit ei vredniciile pe pămînt»* [271]. Iată de ce căuta Celsus în paginile anterioare să ne înjosească sufleteşte în faţa demonilor, iar acum ne cere să cîştigăm bunăvoinţa prinţilor şi a regilor dintre oameni! Dar, întrucît în această privinţă găsim în orice clipă că viaţa şi istoria ne oferă destule exemple, n-am mai socotit necesar să mai aduc şi eu unul în plus.

LXIV

Nu există decît un singur Dumnezeu Atotputernic, a Lui bunăvoinţă se cuvine s-o căutăm şi s-o cerem ca să avem spor în credinţă şi în orice faptă bună. Iar dacă Celsus vrea ca pe lîngă acest Dumnezeu Atotputernic să se asigure şi de bunăvoinţa altor sprijinitori, atunci va trebui să înţeleagă că, după cum, în drumul lui, trupul e însoţit de umbra lui [272], tot aşa şi bunăvoinţa lui Dumnezeu Atotţiitorul aduce ajutor tuturor celor ce-L iubesc: îngeri, suflete, duhuri, care cunosc pe cei ce sînt vrednici de ajutorul Lui şi care nu se mărginesc numai să ajute pe cei ce merită, ci colaborează chiar cu cei ce vor să adore pe Dumnezeu cel Atotputernic, rugîndu-se şi intervenind împreună cu ei. Aşadar, îndrăznim să spunem că atunci cînd oamenii se îndreaptă cu toată inima spre bunurile netrecătoare şi aduc lui Dumnezeu rugăciunile lor, o mulţime de sfinte puteri se roagă împreună cu ei — chiar dacă n-au fost invocate — şi vin într-ajutor fiinţei noastre neajutorate [273]. Şi aş îndrăzni să spun că îngerii ne vin în ajutor tocmai din pricină că îi văd pe demoni cum se zbat şi cum se luptă mai ales împotriva mîntuirii celor care s-au dedicat cu totul lui Dumnezeu şi dispreţuiesc ura diavolilor, oricît de mare ar fi mînia lor pentru că nu vor să li se închine cu fum de jertfe sîngeroase, ci se străduiesc în tot chipul să trăiască prin mijlocirea lui Hristos

270. A se vedea mai sus: I, 8.
271. Celsus e de părere că dreptul regilor e de origine divină. A se vedea mai jos: VIII, 67—68.
272. Aceeaşi asemănare o dă Origen şi în tratatul *Despre rugăciune*, 16, 2, traducere rom., p. 235.
273. Despre îngerii păzitori pomeneşte Origen şi în altă parte, de ex. *Despre rugăciune* 11, 5 (ediţia citată, p. 221), dar şi aici: V, 57—8; VII, 82 etc.

în comuniune și unire cu Dumnezeu cel peste toate [274]. Aceasta pentru că Iisus a adus înfrîngerea unui număr nesfîrșit de mare de diavoli, atunci cînd «a umblat făcînd bine și vindecînd pe toți cei asupriți de diavolul» [275].

LXV

Desigur că de favorul și bunăvoința oamenilor și chiar a regilor, noi creștinii nu ne prea sinchisim, nu numai pentru că acestea au fost dobîndite prin ucideri, desfrînări și cruzimi, ci și pentru că ele au fost cîștigate cu prețul unei nelegiuiri față de Dumnezeul cel Atotputernic, sau printr-un cuvînt de slugărnicie și josnicie nedemne de niște creștini curajoși și mărinimoși care vor să cîștige și alte virtuți, cum este de pildă cea mai vrednică dintre toate : tăria sufletească [276]. Cu toate acestea, noi nu ne împotrivim cu nimic legii și Cuvîntului lui Dumnezeu, căci *«nu sîntem atît de nebuni să ațîțăm împotriva noastră mînia împăratului și a prințului, provocînd și atrăgînd asupra noastră bătăi, chinuri și chiar moartea* [277]» pentru că și noi am citit în Scriptură cuvîntul : «Tot sufletul să se supună înaltelor stăpîniri, căci nu este stăpînire decît de la Dumnezeu ; iar cele ce sînt, de la Dumnezeu sînt rînduite» [278]. Oricum, în *Comentarul la epistola către Romani* am dat, pe cît am putut, explicații lungi și variate asupra acestor cuvinte [279], așa încît aici nu mai insist asupra lor, ci le amintesc în treacăt și potrivit interpretării generale, aceasta pentru că Celsus declară că stăpînirile pămîntești s-au dobîndit numai cu ajutorul forțelor demonice.

Multe s-ar mai putea spune despre originea și instituirea puterii regale și a altor dregătorii, căci în această privință ni se deschide un cîmp larg de cercetare din cauza celor care au domnit folosind cruzimea și tirania, sau pentru care puterea a fost un prilej de a se lăsa în voia poftelor» [280] și a desfătărilor, dar nu voi trata pe larg despre aceste probleme. Totuși *«noi creștinii nu depunem jurămînt pe destinul împăratului, nici pe al altei ființe socotite ca zeu,* căci, într-adevăr, cum zic unii : «fericirea» ori «soarta» ori «destinul» nu-s decît niște expresii pentru

274. În text οἰκειοῦσθαι τῷ Θεῷ, a trăi în intimitate cu Dumnezeu, care, oricît ar suna în sens stoic de înrudire impersonală cu divinitatea, aici are înțeles de relație personală a credinciosului cu Dumnezeu. Vezi și I, 30 ; III, 28, IV, 6, VII, 17 etc.

275. *Fapte* 10, 38.

276. Trei virtuți sînt cardinale pentru stoici : curaj, statornicie, mărinimie. A se vedea și : II, 42 ; VIII, 17.

277. Încă în *Martiriul lui Policarp* I, 4 se respinge căutarea cu orice preț a martirajului. La fel Clement Alex., *Stromata* IV, 17, 1 (citat după M. Borret, *op. cit.*, trad. rom. în «P.S.B.», V, p. 245).

278. *Rom.* 13, 1.

279. *In Rom.* 9, 26. Migne, *P.G.*, 14, 1229.

280. Koetchau, *op. cit.*, introducere, p. XXII, vede aici o aluzie la Maximin Tracul (235—238) și la Heliogabal (218—222).

desfășurarea nesigură a evenimentelor. De aceea, noi nu jurăm pe ceva ce nu există și n-are putere efectivă, căci nu vrem să folosim puterea jurămîntului în scopuri interzise; ori că, potrivit cugetării unor autori pentru care a jura pe norocul împăratului Romei înseamnă să juri pe demonul lui, ceea ce înseamnă că ceea ce numim fericirea împăratului nu-i altceva decît demonul lui. Și dacă așa stau lucrurile, noi mai curînd murim decît să jurăm pe un demon mizerabil și nelegiuit, care păcătuiește adeseori împreună cu omul peste care e rînduit, ba chiar mai mult decît el.

LXVI

Asemenea celor stăpîniți de diavol, care cînd își revin din boală, cînd cad din nou în ea, așa și Celsus vorbește parcă revenindu-și din boală: *«Dacă unui om credincios i-ar porunci cineva să săvîrșească o nelegiuire, ori să spună ceva rușinos, el nu ascultă, ci mai curînd preferă să îndure orice chinuri și să sufere chiar moartea decît să spună sau chiar numai să gîndească ceva necuviincios față de Dumnezeu»*. Dar, apoi, ca și cum ar fi căzut din nou în boală, din faptul că nu cunoaște credința noastră, ori pentru că ar confunda totul, Celsus continuă: *«Dar dacă cineva ți-ar porunci să aduci laudă zeului soare, ori să cînți un imn de preamărire zeiței Atena de aici va reieși că te închini Atotputernicului prin faptul că ai cinstit pe cei doi zei, căci cinstea față de Dumnezeu e mai desăvîrșită cînd ea se referă la toate lucrurile»*.

Or, iată care e răspunsul nostru: ca să binecuvîntăm soarele, noi nu așteptăm să ni se poruncească, întrucît am învățat să binecuvîntăm nu numai pe cei care se numără în aceeași categorie cu noi, ci și pe cei care ne prigonesc. Vom binecuvînta soarele în calitatea lui de făptură minunată a lui Dumnezeu, care ține legile lui Dumnezeu, întrucît aude cuvintele: «Lăudați pe Domnul soarele și luna»[281] și vom cînta din toată puterea un imn Tatălui și Făcătorului lumii. Cu toate acestea, punînd pe Atena alături de soare, tradițiile elinilor au născocit povestea, cu sau fără semnificație alegorică, potrivit căreia Atena s-a născut înarmată gata din creierul lui Zeus și că, fiind urmărită într-o zi de Hefaistos, care voia să se împreune trupește cu ea, fugind a scăpat de urmărire, dar zeița a îndrăgit sămînța lui căzută pe pămînt în clipa cînd era să se împreune amîndoi, așa încît ea a ridicat sub numele lui Arichtonios, cum a fost numit «copilul brazdei fecunde, pe care Atena, fiica lui Zeus, o

281. *Ps.* 148, 3.

ridicase cîndva de jos»[282]. Se vede așadar că pentru a recunoaște pe Atena ca fiică a lui Zeus trebuie să admiți multe povești și plăsmuiri, pe care nu le poate admite cineva care fuge de povești și crede în adevăr.

LXVII

Dacă am vrea să explicăm, în chip figurat, povestea aceasta și dacă am vedea în Atena o personificare a adevărului, atunci ar trebui să ni se arate că ea a existat și în realitate, și că avea și o fire care se preta la această interpretare alegorică. Dacă Atena a fost doar o femeie din antichitatea străveche, care-și datorează venerarea faptului că oamenii, prescriind supușilor lor tradițiile lor religioase, au vrut să cinstească numele ei ca pe al unei zeițe între oameni, atunci cu atît mai puțin avem dreptul să o cinstim pe Atena ca pe o zeiță cu cît știm că ni se interzice — cu toate că-l binecuvîntăm — să aducem închinare soarelui pentru strălucirea lui.

N-are decît să-și închipuie Celsus că se va vedea mai bine că noi cinstim pe Cel Atotputernic dacă preamărim ca zei soarele și pe Atena. Dar noi știm că situația e cu totul altfel, căci laudă și mărire trebuie să aducem numai lui Dumnezeu și Fiului Celui unul născut, Care e Dumnezeu și e Cuvînt. De aceea cîntăm imne doar lui Dumnezeu și Fiului Său, așa cum îi cîntă și soarele și luna și toate stelele și lumina[283], care formează laolaltă un singur glas dumnezeiesc, în care cîntă și cei drepți un imn lui Dumnezeu și Fiului Său.

S-a spus, mai înainte[284], că nu trebuie să ne jurăm pe împăratul care stăpînește peste oameni, ori să ne jurăm pe ceea ce se numește geniul, «fericirea» sau «norocul» lui, de aceea n-are rost să răspundem din nou cuvintelor pomenite adineaori de Celsus: *«Chiar dacă cineva ți-ar porunci să te juri pentru împăratul pămîntesc, să nu-ți fie nici o frică, întrucît lui i-au fost încredințate lucrurile de pe pămînt și tot ce primim în această viață, primim de la El».* Noi nu tăgăduim că toate lucrurile de pe pămînt au fost încredințate lui și că de la el primim tot ce se primește în această viață. Ceea ce primim cu adevărat și cinstit, primim de la Dumnezeu și prin grija Providenței Lui, de pildă poamele bune de mîncat, pîinea care întărește inima omului, vinul plăcut care veselește inima omului. Și tot din mîna Providenței avem roada untului-delemn, ca să veselească fața omului»[285].

282. Homer, *Iliada* II, 547—548 (trad. G. Murnu, p. 62).
283. *Ps.* 148, 3.
284. VIII, 65.
285. *Ps.* 103, 15—17.

LXVIII

După aceea, Celsus declară: *«Nu trebuie să refuzăm să credem pe un bătrîn de altădată, care spunea: «unul singur e regele, cel a cărui ființă o va fi ocrotit-o vicleanul Cronos». Dacă tu nu vrei să crezi această învățătură să știi, înțeleptule, că regele te va pedepsi. Într-adevăr, dacă ar fi făcut toți ceea ce faci tu, atunci repede ar rămînea regele singuratic și, în scurtă vreme, lucrurile de pe pămînt ar ajunge în mîinile celor mai nedrepți și mai sălbatici barbari și nu s-ar mai auzi vorbindu-se pe pămînt nici de religie, nici de adevărata înțelepciune între oameni»*. Fără nici o îndoială că există numai un singur conducător, numai un singur împărat, dar nu cel care va fi fost ocrotit de fiul lui Cronos, ci Omul pe care L-a ocrotit Cel Care întronează și detronează pe împărați și «Care la vremea Sa va ridica pe Cel folositor la cîrmuire» [286]. Acesta nu este însă fiul lui Cronos, care a azvîrlit pe tatăl său în infern, cum spun poveștile elinilor [287], după ce l-a alungat de pe tron, care întronează pe împărați, chiar dacă ai interpreta acest pasaj în chip alegoric, ci Dumnezeu este Cel care cîrmuiește toată lumea și care știe ce face cînd e vorba să întroneze regii.

Așadar, noi respingem învățătura despre o împărăție ocrotită de fiul lui Hronos cel viclean, bine știind că Dumnezeu sau Tatăl lui Dumnezeu nu umblă după nimic viclean și răutăcios. În schimb, noi nu respingem învățătura despre Providență și despre lucrurile rînduite de Ea, direct sau mijlocit [288]. Și încă ceva: nu-i cu putință ca un împărat să ne pedepsească dacă spunem că nu fiul lui Hronos cel viclean este cel care l-a ocrotit să domnească, ci Cel care întronează și detronează pe împărați [289]. Și numai atîta aș dori: ca toți să urmeze pilda mea și să respingă învățătura lui Homer, primind învățătura zeilor despre regalitate și să cinstească porunca și pe rege. Dacă ar asculta acest lucru, atunci regele n-ar mai ajunge pe mîinile celor mai sălbatici și mai fioroși barbari [290]. Pentru că dacă toți ar face ca noi — ca să cităm o vorbă a lui Celsus — atunci n-ar mai fi nici o îndoială că chiar și barbarii înșiși ar primi cuvîntul lui Dumnezeu și și-ar schimba viața, încît toate vechile religii și-ar găsi sfîrșitul, rămînînd în vigoare numai cea creștină,

286. Homer, *Iliada* II, 205 (trad. G. Murnu, p. 52).
287. *Is. Sir.* 10, 4.
288. Apollodor, *Bibl.* 1, 2, 1 (6—7, citat după M. Borret).
289. A se vedea mai sus: VI, 53.
290. Aceeași idee (că dacă creștinii ar fi tratați mai uman, statul roman ar fi cel dintîi care ar beneficia) a fost exprimată de apologeți. Atenagora, *Solie*, XXXVII (trad. rom. 384).

lucru care, de fapt, tot va avea loc odată și odată, întrucît învățătura creștină cîștigă și atrage la ea în fiecare zi tot mai multe suflete [291].

LXIX

Și după aceea, fără să bage de seamă că prin cuvintele «dacă toți ar face ca tine», pe care le-a așternut pe hîrtie, Celsus se și contrazice în cele ce urmează: «*Desigur că nu vrei să susții că dacă romanii convinși de tine s-ar lepăda de tradiția riturilor lor față de zei și față de oameni, spre a invoca mai bine pe Atotputernicul tău, sau cum vrei să-l zici tu, atunci El însuși ar coborî din cer ca să lupte pentru ele și să le apere, declarînd că nu I-ar fi trebuit alte rituri decî tal Lui. Căci același Dumnezeu, spuneți voi, a făgăduit odinioară credincioșilor Lui același lucru și chiar mai mult — cum recunoașteți voi înșivă — și puteți vedea că într-adevăr le-a fost de folos și iudeilor [292] și vouă înșivă! În loc să ajungi stăpîni peste tot pămîntul lor, nu le-a mai rămas nici o brazdă și nici o colibă; dacă, însă, dintre voi rătăcește unul sau altul, ascunzîndu-se pe unde poate, unul c aacela e hărțuit și pedepsit cu moartea* [293].

Întrucît Celsus se întreabă ce s-ar întîmpla în cazul în care romanii ar primi învățătura creștină și ar desconsidera vechile lor legi, care normaseră atitudinea lor față de zei, și s-ar închina Celui Atotputernic, iată vă comunicăm părerea noastră și zicem: «dacă doi dintre voi se vor învoi pe pămînt în privința unui lucru, pe care îl vor cere, se va da lor de către Tatăl meu, Care este în ceruri» [294], căci Dumnezeu se bucură cînd ființele cugetătoare se înțeleg, în schimb, se întoarce cu scîrbă de la cei care se ceartă. Ce-ar trebui să credem că ar fi necesar să se facă în cazul în care ar exista înțelegere nu numai între foarte puține persoane, cum e cazul astăzi, ci în întreg Imperiul Roman? Atunci oamenii vor cere ajutorul lui Dumnezeu Cuvîntul, care spusese altă dată evreilor, pe cînd erau urmăriți de egipteni: «Domnul însuși are să se lupte pentru voi, iar voi fiți liniștiți» [295]. Și rugîndu-se cu toții împreună, vor putea nimici mult mai mulți vrăjmași porniți în urmărirea lor decît a făcut-o rugăciunea lui Moise și a celor care strigau împreună cu el către Domnul. Iar dacă făgăduințele făcute de Dumnezeu pe seama celor ce respectă legea nu au fost împlinite, nu trebuie să ne închipuim că El a

291. H. Marrou, *A Diognète*, Paris, 1965, p. 161—166.
292. Dovadă cele spuse mai înainte: V, 41; VI, 29.
293. II, 45; VIII, 39.
294. *Matei* 18, 19.
295. *Ieș.* 14, 14.

mințit, ci că făgăduințele fuseseră făcute cu condiția ca ei să respecte legea și după ea să-și orînduiască viața. Iar pentru faptul că iudeilor, care primiseră acele făgăduințe condiționate, nu le-a mai rămas nici brazdă și nici colibă, vina trebuie căutată în multele lor nelegiuiri, îndeosebi în crima comisă de ei împotriva lui Iisus [296].

LXX

Iar dacă am admite presupunerea lui Celsus că toți romanii s-ar converti, atunci va trebui să spunem că ei vor birui pe vrăjmași chiar și numai prin rugăciune, sau vom zice, mai curînd, că ei nici nu vor mai purta războaie, căci vor fi ocrotiți de puterea dumnezeiască potrivit făgăduielii că, dacă se vor afla cincizeci de drepți, vor fi cruțați oamenii din cinci cetăți [297], întrucît «oamenii lui Dumnezeu» sînt sarea lumii, care asigură conservarea lucrurilor de pe pămînt, deoarece acestea se vor păstra atîta vreme cît sarea nu se va strica: «Dacă sarea se va strica, cu ce se va săra? de nimic nu mai e bună decît să fie aruncată și călcată cu picioarele de oameni» [298]. «Cine are urechi să audă» [299] înțelesul acestui cuvînt! Cît despre noi creștinii, putem spune că suferim prigoane atunci cînd Dumnezeu lasă libertate ispititorului și-i dă putere să ne prigonească, dar cînd El vrea să ne scoată din această încercare, atunci ne bucurăm de o pace neașteptată [300] între niște oameni care ne urăsc, căci ne încredem în Cel care ne-a spus: «Îndrăzniți. Eu am biruit lumea [301]. Și, într-adevăr, a biruit lumea, care nu mai are putere decît în măsura în care i-o îngăduie biruitorul ei, Care a primit de la Tatăl Său puterea de a birui lumea. Pe această biruință a Lui se sprijină tot curajul nostru.

Dacă vor să înceapă din nou persecuții și lupte pentru credință, vrăjmașii n-au decît să se apropie; le vom striga: «Toate le pot întru Hristos, în Care mă întăresc» [302], căci, așa cum a spus-o Scriptura, cu toate că două vrăbii nu prețuiesc mai mult de un ban, totuși «nici una din ele nu va cădea la pămînt fără știrea Tatălui vostru care este în ce-

296. Încă Iustin Filozoful formula această judecată la adresa iudeilor: *Apologia primă*, cap. 47; *Dialogul cu iudeul Trifon* 110, 119 (colecția aceasta, vol. 2, pag. 56; 221; 232). Ideea a preluat-o Origen afirmînd-o adesea mai ales în opera de față: I, 47; II, 8; 13; 34; 76; IV, 22, 32; V, 43; VII, 26 etc.

297. *Fac.* 18, 24—26.

298. *Matei* 5, 13.

299. *Matei* 13, 9.

300. Expresiile παραδόξως εἰρήνην ἄγομεν pare a ne duce cu gîndul la un răstimp lipsit de prigoane, probabil între anii 235—250.

301. *Ioan* 16, 33.

302. *Fil.* 4, 13.

ruri» [303]. Şi tot atît de desăvîrşit îmbrăţişează toate lucrurile Providenţa cea dumnezeiască, încît adaugă că «pînă şi perii capului, toţi sînt număraţi» [304] de ea.

Apoi, după obiceiul lui, Celsus se angajează să scoată concluzii, atribuindu-ne unele lucruri pe care noi nu le-am afirmat niciodată. Iată ce declară el: *«Într-adevăr, eu nu-ţi îngădui să spui că dacă cei care domnesc astăzi peste noi ar trece la credinţa Ta şi că după aceea căzînd ei în mîna vrăjmaşilor lor, tu ai reuşi să converteşti şi pe urmaşii lor, iar apoi şi pe alţii. Iar dacă şi aceştia ar cădea prizonieri şi apoi şi alţii, la nesfîrşit, pînă cînd toţi regii vor fi convinşi de tine şi luaţi prizonieri, la un moment dat se va ridica un conducător isteţ, care prevăzînd ce s-ar putea întîmpla, vă va stîrpi pe toţi înainte ca tu să-l fi putut nimici»*.

LXXI

La asemenea învinuiri raţiunea mă scuteşte să dau un răspuns: nimeni dintre noi nu spune că dacă cei ce domnesc azi, prin faptul că ar trece la credinţa noastră ar deveni prizonierii noştri, iar noi am încerca să convingem şi pe urmaşii lor şi odată făcuţi şi aceştia prizonieri, am încerca să convingem şi pe cei care ar urma după ei! De unde ai mai scos şi această poveste, că după venirea altor urmaşi şi apoi a altor urmaşi, i-am convinge şi i-am face pe toţi prizonieri, iar apoi, pentru că nu am pedepsi pe vrăjmaşii lor, se va ridica un conducător isteţ care, prevăzînd ceea ce ar putea să se întîmple, ne-ar stîrpi pe toţi fără urmă? Am impresia că lui Celsus îi face plăcere să născocească şi să înşiruiască mereu tot felul de nerozii.

LXXII

Dar iată cum îşi etalează o dorinţă: «*Ce bine ar fi dacă toţi locuitorii Asiei, ai Europei şi ai Libiei, atît greci cît şi barbari, de la o margine la alta a lumii, ar ajunge la o înţelegere şi ar adopta o singură lege!*» După care, dîndu-şi seama că aşa ceva e cu neputinţă, continuă: *«Cine nutreşte astfel de păreri dovedeşte că judecata lui nu plăteşte nimic»* [305]. Dacă trebuie să spunem ceva asupra acestei probleme, care ar cere multe cercetări şi argumente, atunci vom da cîteva cuvinte, spre a pune în lumină nu numai posibilitatea, ci şi adevărul celor spuse despre această «înţelegere» a tuturor fiinţelor cugetătoare de a putea adopta o

303. *Matei* 10, 29.
304. *Matei* 10, 30.
305. Dintre comentatorii care au rămas nedumeriţi asupra acestei elucubraţii a lui Celsus amintim de C. Andresen *(Logos und Nomos,* p. 190—192), care socoate că filosoful păgîn era îndurerat aici de faptul că fiecare popor înţelegea «legea» şi «tradiţiile» în felul lui.

singură lege. Înțelepții stoici spun că atunci cînd ajunge să domine un element mai puternic decît celelalte, atunci totul se va preface în foc, mistuindu-se [306]. În schimb, noi creștinii afirmăm că odată și odată întreaga fire cugetătoare se va supune Cuvîntului și că va transforma fiecare suflet în propria lui desăvîrșire în clipa cînd fiecare individ, chiar dacă nu folosește decît libertatea voii lui, va alege ceea ce vrea Cuvîntul și va dobîndi starea pe care o va fi ales. Dacă între boli și între răni se găsesc și din acelea pe care nici doctorii nu pot să le vindece, totuși nu vom crede că și între metehnele și bolile sufletului sînt unele pe care nici Dumnezeul cel atoateștiutor nu le-ar putea tămădui, căci Cuvîntul lui Dumnezeu și puterea Lui de vindecare sînt mai puternice decît toate relele sufletului, iar această putere El o dă fiecăruia după voia lui Dumnezeu, iar sfîrșitul acestei «vindecări» însemnează nimicirea răului. Însă la întrebarea dacă în felul acesta răul e nimicit, dacă niciodată el nu va mai reveni, ori dacă acest lucru nu are loc, nu-i locul să-i dăm răspuns aici [307].

În cărțile proorocilor întîlnim unele indicații vagi, care vorbesc despre o nimicire totală și definitivă a răului și despre o îndreptare din nou a tuturor sufletelor, iar pentru aceasta e suficient să amintim de următorul pasaj din proorocul Sofonie: «gătește-te, mînecă, pierit-a tot poghircul lor. Pentru aceea, așteaptă-mă pe Mine, zice Domnul, în ziua învierii Mele spre mărturie. Căci gîndul Meu este să strîng laolaltă toate neamurile și să adun regatele, ca să vărs peste ele întărîtarea Mea și iuțimea urgiei Mele. Și tot pămîntul va fi mistuit de văpaia mîniei Mele. Atunci voi da popoarelor buze curate, ca toate să se roage Domnului și cu rîvnă să-I slujească Lui. Din ținuturile de cealaltă parte a fluviilor Etiopiei, închinătorii Mei, risipiții Mei, Îmi vor aduce prinoase. În ziua aceea nu te vei mai rușina de toate faptele tale cu care ai păcătuit împotriva Mea, căci atunci voi da la o parte pe cei ce petrec în chip trufaș, iar tu nu te vei mai îngîmfa în muntele cel sfînt al Meu. Și voi lăsa in mijlocul tău un neam smerit și sărac, care va nădăjdui întru numele Domnului. Cei care vor mai rămîne din neamul lui Israel nu vor săvîrși cuvînt de minciună și nu se va afla în gura lor limbă vicleană, ci ei vor putea să mănînce și să se odihnească fără ca să se teamă de cineva» [308].

306. Despre ἐκπύρωσις amintește Origen adeseori aici. A se vedea M. Borret, *op. cit.*, vol. V, indice.

307. *Origen condamnă concepția stoică privitoare la nimicirea prin foc* (ἐκπύρωσις) înlocuindu-o cu ideea bunătății lui Dumnezeu, dar pe care, e drept, el n-a putut-o formula corect, căzînd în rătăcirea apocatastazei generale.

308. *Sof.* 3, 7—12.

Cine va fi în stare să pătrundă sensul deplin al Scripturii şi să priceapă acest pasaj, acela să ni-l tălmăcească. Să adîncească îndeosebi înţelesul acestei părţi: după ce va fi nimicit întreaga lume, «li se va da o singură limbă în tot pămîntul»[309], aşa cum fusese înainte de amestecarea lor în Babilon. De aceea să ne lămurească şi nouă înţelesul acestor cuvinte: «ca toţi să cheme numele Domnului şi să-I slujească sub un singur jug», aşa încît să nu mai fie «urgia mîndriei» precum nici nedreptate, cuvinte deşarte şi grai înşelător.

Iată, dar, ce am socotit potrivit să amintesc cu cuviinţă şi fără sublinieri amănunţite din pricina cuvîntului lui Celsus, care crede că nu-i cu putinţă ca locuitorii Asiei, Europei şi Libiei, elini şi barbari, să se înţeleagă şi să adopte o singură limbă. Poate că acest lucru nici nu e cu putinţă atîta vreme cît oamenii sînt încă în trupuri, dar nu şi cînd ei se vor fi eliberat de trupuri.

LXXIII

Dar iată că îndată după aceea Celsus ne îndeamnă: *«să sărim într-ajutor împăratului cu toate puterile noastre*[310]*, să-l sprijinim în tot ce întreprinde, să luăm arma alături de el, să-l slujim alături de soldaţii şi de ofiţerii lui, dacă situaţia ne-o cere*[311]. La aceasta va trebui să răspundem: cînd se simte nevoia, noi dăm împăratului un ajutor aşa-zicînd dumnezeiesc, «întrucît ne-am îmbrăcat cu toate armele lui Dumnezeu»[312]. Şi facem acest lucru ca să ascultăm de glasul Apostolului care zice: «Vă îndemn deci, înainte de toate, să faceţi cereri, rugăciuni, mijlociri, mulţumiri, pentru toţi oamenii, pentru cîrmuitori şi pentru toţi care sînt în înalte dregătorii»[313], căci cu cît ai mai multă credinţă, cu atîta ajuţi mai eficace pe cei care domnesc, poate chiar mai mult şi decît soldaţii care merg la război şi ucid atîţia vrăjmaşi cîţi pot.

Dar iată ce răspuns va trebui să mai dăm şi duşmanilor credinţei noastre, care ne pretind să luăm arma ca soldaţii şi pentru binele public să ucidem oameni: înşişi preoţii voştri, care, după voi, au sarcina să-şi facă datoria, îngrijind de statuile zeilor şi să păzească templele pre-

---

309. *Fac.* 11, 1—8.

310. Se resimte aici, ca şi în alte locuri ale scrisului lui Origen, o oarecare influenţă a lui Iustin Filozoful, care recomanda creştinilor lui lupta pentru pace în locul celei pentru război. *Apol.* I, 12.

311. S-a adus creştinilor acuza că s-ar eschiva de la orice angajare socială, politică şi militară, apropiindu-se oarecum de atitudinea epicureilor, ceea ce nu corespunde adevărului. A se vedea M. Borret, *op. cit.*, V, pag. 344—345.

312. Cf. 6, 11.

313. *I Tim.* 2, 1—2.

tinselor voastre zeități, sînt obligați să-și păstreze mîna lor dreaptă curată de orice murdărie în vederea săvîrșirii jertfelor, pentru ca astfel să poată oferi cu mîini curate de orice sînge și ucidere, celor pe care voi îi numiți zei, jertfele voastre tradiționale. Iar în timp de război voi nu înrolați în armată pe preoții voștri. Or, dacă acest lucru e de înțeles la voi, cu cît mai firesc este el cînd ne gîndim la creștini, pentru că în timp ce alții merg la armată ca soldați, creștinii participă la front ca preoți și slujitori ai Domnului ! Își păzesc curată nu numai mîna dreaptă, ci luptă prin rugăciuni adresate lui Dumnezeu pentru cei ce luptă cu dreptate [314] și pentru cel care domnește cu cinste, pentru ca tot ce-i potrivnic și dușman celor care viețuiesc cum se cuvine să poată fi înfrînt.

În același timp, prin faptul că biruim prin rugăciuni și pe demonii care ațîță la război, îndemnînd să se calce jurămintele și să se tulbure pacea, noi creștinii aducem împăratului un mai mare ajutor decît cei pe care i-am văzut mergînd la luptă. Noi dăm concursul și în treburile publice prin faptul că înălțăm, pe bună dreptate, rugăciuni împreunate cu exerciții și cu meditații, care ne învață să disprețuim plăcerile și să nu le mai avem ca îndrumătoare. Nimeni nu se luptă mai bine pentru împărat decît cum o facem noi, căci dacă noi nu slujim ca soldați — chiar dacă acest lucru s-ar cere — totuși noi ne luptăm pentru el, ridicînd pentru el o armată specială, aceea a credinței, prin rugăciunile pe care le adresăm divinității.

LXXIV

Iar dacă Celsus vrea să ne vadă slujind ca ofițeri pentru apărarea patriei, apoi să știe că noi facem și acest lucru, dar nu ca să atragem spre noi privirile oamenilor și să dobîndim astfel mărire deșartă, ci rugile noastre se fac în chip intim, în tainele sufletului și se înalță ca și cele ale preoților, pentru mîntuirea compatrioților noștri. Creștinii sînt chiar mai folositori patriei decît restul oamenilor, întrucît ei cultivă și pe ceilalți concetățeni, învățîndu-i să fie credincioși față de Dumnezeu, paznicul țării, și tot ei înalță spre o cetate cerească și dumnezeiască [315] pe cei care au dus o viață cinstită chiar și în cele mai mici localități. Lor li s-ar potrivi cuvintele : dacă ai fost credincios într-o cetate mică, vino acum

314. Pe bună dreptate s-a spus că Origen susține ideea legitimității războiului drept, cum s-a afirmat și mai sus : IV, 82.

315. Voia lui Dumnezeu și Providența Lui sînt pentru Origen cheia de boltă a concepției creștine despre lume sau cum spune în fragmentul următor (VIII, 75), patria noastră, după Dumnezeu, adică Biserica.

într-una mai mare, căci «Dumnezeu stă în adunarea celor puternici şi în mijlocul dumnezeilor va judeca»[316]. El acceptă să te numere şi pe tine printre aceştia, cu condiţia că nu vei mai vrea să mori cum moare omul pămîntean şi nici să cazi «ca unul din căpeteniile acestora»[317].

LXXV

În sfîrşit, Celsus ne mai îndeamnă *«să luăm parte şi la conducerea ţării dacă-i nevoie, spre apărarea legilor şi a evlaviei»*. Dar cînd ne gîndim că în spatele fiecărei cetăţi se află un alt fel de patrie, hotărîtă de Logosul lui Dumnezeu, noi creştinii chemăm la conducerea Bisericilor pe cei pe care învăţătura şi sfinţenia vieţii îi face vrednici de conducere. În schimb, respingînd pe cei care lăcomesc după putere, noi silim pe cei care, din exces de modestie, nu doresc să-şi ia în chip grăbit un post de slujire publică în Biserica lui Dumnezeu; în acelaşi timp, cei care ne conduc cu înţelepciune fac acest lucru oarecum siliţi nu de altcineva, ci exercită conducerea după poruncile Marelui Împărat, Care le-a dat-o în seamă, El pe Care noi Îl credem Cuvîntul lui Dumnezeu sau Fiul lui Dumnezeu. În chipul acesta, fie că au fost aleşi, fie că au fost siliţi s-o facă, cei ce iau asupra lor posturi de conducere în Biserică şi conduc cu cinste patria cea după Dumnezeu, adică Biserica, o conduc în ascultare faţă de Dumnezeu, fără ca prin legi lumeşti să se lase ademeniţi spre fapte neîngăduite. Totuşi nu s-ar putea spune că creştinii s-ar feri să primească posturi în viaţa obştească, atunci cînd se dau înapoi de la astfel de slujiri publice, ci fac acest lucru cu gîndul de a se dedica unei slujiri mai dumnezeieşti şi mai necesare Bisericii lui Dumnezeu spre mîntuirea oamenilor, slujirea aceasta fiind în acelaşi timp şi de folos, dar şi slujire dreaptă. Cei care ocupă astfel de posturi poartă grijă de toţi de cei din sînul Bisericii, ca zilnic să devină tot mai virtuoşi; de cei care par a sta în afara ei, pentru ca să ajungă şi ei să cinstească pe Dumnezeu prin grai şi prin faptă, pentru ca în felul acesta închinîndu-se cu adevărat lui Dumnezeu şi îndrumînd pe cît mai mulţi în legea Lui, să fie cu toţii plini de cuvîntul lui Dumnezeu şi de legea dumnezeiască, şi să fie uniţi cu Dumnezeu Cel peste toate, prin Cel Care, fiind Fiul lui Dumnezeu, Cuvîntul, Adevărul şi Dreptatea, uneşte cu El pe oricine vrea să vieţuiască întru toate după voia lui Dumnezeu.

316. *Ps.* 81, 1.
317. *Ps.* 81, 7.

LXXVI

Iată, aşadar, încheiată, cucernice Ambrozie, după puterea ce mi-a fost încredinţată, misiunea pe care mi-ai dat-o. Cele opt cărţi ale lucrării mele cuprind tot ce am crezut folositor să pun în faţa cărţii lui Celsus intitulată *Discurs adevărat*. Citirea tratatului lui şi a răspunsului meu vor da posibilitatea să se vadă care din cele două lucrări poartă mai mult pecetea adevăratului Dumnezeu şi tonul evlaviei care I se cuvine, adevărul sfintelor învăţături, care ajungînd la oameni îi îndeamnă la viaţa cea mai bună.

Să ştii totuşi că Celsus *«făgăduise să compună şi alt tratat, în care a promis că va învăţa pe cei ce ar vrea şi ar putea să-l creadă cum trebuie să trăiască omul»*. Dacă, însă, omul nu şi-a ţinut făgăduiala de a scrie şi cel de al doilea Discurs, noi ne putem mulţumi şi cu cele opt cărţi compuse împotriva celui dintîi, iar dacă totuşi a scris şi o a doua carte şi va fi terminat-o, caut-o şi trimite-mi-o, pentru ca şi împotriva aceluia să-mi pun în lucrare tot ce mi-a dăruit Dumnezeul adevărului, ca să răstorn părerile greşite care se ascund în ea, în schimb acolo unde el ar afirma adevărul să aduc mărturie fără duh de ceartă dreptăţii celor afirmate de el.

INDICE SCRIPTURISTIC

A. VECHIUL TESTAMENT

Facerea
1,1 : VI, 50
1 şi urm. : IV, 55
2 : VI, 52
3 : II, 9 ; VI, 50
5 : VI, 50
6 : II, 9
6—8 : VII, 31
11 : VIII, 34
26—27 : IV, 83 ; 85 ; VII, 33 ; 62 ; 66
26 : II, 9 ; III, 40 ; IV, 30 ; V, 16 ; 37 ; 40
27 : VI, 49 ; 63
2,2—3 : V, 59 ; VI, 61
4 : VI, 50 ; 60
7 : IV, 36—37
8—9 : IV, 39
21 şi urm. : IV, 36
21—22 : IV, 38
24 : VI, 47
3,6 : VII, 39
8 : VI, 64
17—19 : IV, 70 ; VII, 28
21 : IV, 40
24 : VI, 49
4,8 : IV, 43
5,1 : VI, 49
6,2 : V, 55
3 : VII, 38
5—7 : VI, 58
8,17 : VI, 29 ; VII, 18
9,25—27 ; VII, 7
11,1—9 : IV, 21 ; VIII, 72
1—2 : V, 29
4 : IV, 1
5—9 : V, 29
12,2—3 : VI, 29
7 : II, 66
15,5 : V, 10
16,14 : IV, 44
17,16—21 ; VIII, 46
18,24—26 : VIII, 70
19,1—29 : IV, 21
10—11 : II, 67
11 : I, 66
17 : IV, 45
37—38 : IV, 45
21,1—7 : IV, 43
19 : IV, 44
25,29—34 : IV, 43
26,2 : VII, 4
22 : VI, 44
27,5—17 : IV, 43
18—29 : IV, 43
27—29 : VII, 7
41—45 : IV, 46
28,1—5 ; IV, 43
12—13 : VI, 21
30,42 : IV, 43
34,2 : IV, 46
25—31 : IV, 46
35,9 : VI, 4
37,26—36 : IV, 46
33—35 : IV, 43
39,7—12 : IV, 46
40—41 : IV, 47
42—44 : IV, 47
47,1—5 : IV, 47
48,3 : III, 66
49,1 : VII, 7
10 : I, 53 ; V, 32
50,4—14 : IV, 47

Ieşirea
1,7 : VII, 26
3,5 : II, 51
8 : VII, 28
4,24—26 : V, 48
25—26 : V, 48
7,8—12 : II, 50
11 : III, 46
12,8 : VIII, 23
23 : VI, 43
14,14 : VIII, 69
17,13 : VII, 18
18,21—22 : IV, 31
19,4 : IV, 37
20,3—5 : V, 6 ; VII, 64
5 : VIII, 40
18 : VI, 62
21 : II, 55 ; VI, 17
21,2 : V, 43
22,28 : IV, 31 ; VIII, 38
23,13 : V, 46
24,2 : II, 55 ; IV, 96 ; VI, 17
31,4 : II, 74
18 : I, 4
32,19 : I, 4
34,1 : I, 4
11 : VII, 18

Levitic
11 : IV, 93
4 : VI, 16
45 : VI, 63
16,8 : VI, 43
29 : VIII, 23
31 : I, 26
26,5 : VII, 24

Numeri
2 : VI, 23
12,8 : VII, 10
16,40 : VII, 34
21,34—35 : VII, 18
35 : VII, 19
23,23 : IV, 95
24,17 : I, 59 ; 60

Deuteronom
1,10 : V, 10
15 : IV, 31
26—45 : VII, 18
31 : IV, 71
2,34 : VII, 19
4,16 : VII, 31
19—20 : V, 10
19 : IV, 31 ; V, 6
24 : IV, 13 ; VI, 70
5,31 : VI, 64
6,13 : VII, 64
7,4 : VIII, 18
9,3 : IV, 13 ; VI, 70
10,12—13 : VI, 57
13,1—3 : II, 53
4 : VII, 34
15,6 : VII, 18
12 : V, 43
16,3 : VIII, 23
18,12 : IV, 95
14 : I, 36
15 : I, 36
22,23—26 : I, 34
23,1—17 : IV, 31

24,18 : VIII, 40
25,19 : VII, 18
28,11—12 : VII, 18
66 : II, 75
29,2—3 : VII, 18
30,14 : I, 87
32,8—9 : IV, 8 ; V, 10
21 : II, 78
30 : VII, 21
39 : II, 24
33,1 : VIII, 25
34,5—6 : II, 54

Iosua
18,16 : VI, 25

Judecători
19,22 : VI, 43

I Regi
2,12 : VIII, 25
9,20 : I, 36
10,27 : VIII, 25

II Regi
3,34 : VIII, 25
7,10 : VIII, 25
22,44 : II, 78
24,1 : IV, 72

III Regi
5,9—14 : III, 45
10,1—7 : III, 45
14,1—18 : I, 36
17,11—16 : II, 48
21—22 : II, 57

IV Regi
1,3 : I, 36
10 : VIII, 25
34—35 : II, 57
9,11 : VII, 10

I Cronici
21,1 : IV, 72

II Cronici
1,10—11 : III, 45

Iov
1,6—2,7 : VI, 43
2,10 : VI, 55
5,18 : II, 24
10,8 : IV, 37
15,14 : III, 63
25,4 : III, 63
40,1 : VI, 43

Psalmi
1,2 : III, 60
2,3 : VIII, 54
8 : IV, 8 ; V, 32
4,7 : VI, 5
6,2 : IV, 72
7,4—6 : VII, 24 ; VIII, 35
9,14 : VII, 36
12,4 : VII, 34
15,4 : V, 46
9—10 : II, 62 ; III, 32
15,10 : III, 2
17,12 : VI, 17
18,2 : VI, 6
5 : I, 62 ; III, 2
9 : VII, 34
21,16 : VII, 50
23,8 : VIII, 1
25,2 : VIII, 56
26,1 : VI, 5 ; VIII, 27
3 : VIII, 27
31,5 : III, 63
32,5 : IV, 28
9 : II, 9 ; VI, 60
33,8 : VI, 41 ; VIII, 34
11—15 : VI, 54
20 : VII, 18
35,10 : VI, 5
36,8 : IV, 72
9—11 : VII, 29
22 : VII, 29
30—31 : VII, 49
30 : V, 19
34 : VII, 29
38,6 : VII, 50
43,20 : VII, 50
23 : III, 8
24 : IV, 72
26 : V, 50
44,3—6 : I, 56
4—5 : VI, 75
7—8 : I, 56
47,23 : VII, 29
48,10—11 : VI, 13
13 : IV, 90
49,1 : V, 4 ; VIII, 3
50,7 : VII, 50
8 : III, 45
12 : VII, 33
53,7 : I, 71 ; VII, 1
8 : VII, 1
57,4 : VII, 50
62,9 : VII, 34
11 : IV, 93
67,12 : V, 1 ; VI, 2
12—13 : I, 62
68,22 : II, 37 ; VII, 13
71,7 : II, 30
72,8 : II, 24
75,3 : VII, 29
76,3 : VII, 34
77,1—3 : IV, 49
2 : II, 6
49 : VIII, 32
65 : IV, 72
80,6 : III, 7
81,1 : IV, 29 ; V, 4 ; VIII, 3
7 : VIII, 74
85,8 : V, 4
88,21 : VI, 56
90,13 : VII, 70
95,4 : V, 4
5 : III, 2 ; IV, 20 ; VII, 65 : VIII, 3
96,9 : VIII, 3
100,8 : VII, 19
101,26—28 : IV, 56
26 : VI, 61
28 : I 21 ; IV, 14 ; VI, 62
103,6 : VI, 17
14—15 : IV, 75
15 : VIII, 67
24—26 : VI, 25
24 : VI, 69
104,15 : VI, 79
105,20 : II, 74
106, 20 : I, 64 ; II, 31 ; V, 11
108,1—2 : II, 11
8 : II, 11
16 : II, 20
115,6 : VIII, 54
117,19—20 : VI, 36
118,18 : II, 6 ; IV, 50
73 : IV, 37
130,1—2 : IV, 15
132,2 : VI, 79
135,2 : V, 4
140,2 : III, 60 ; VIII, 17
147,4 : I, 62 ; III, 2
148,3 : VIII, 66
3—4 : V, 13
4—5 : V, 44 ; VI, 19
5 : II, 9 ; VI, 60

Pilde
1,6 : VII, 10
2,5 : I, 49 ; VII, 34
4,23 : IV, 95
5,15—17 : IV, 44
22 : I, 53
7,3 : I, 87
8,5 : III, 54
9,5—6 : III, 54
10,17 : VI, 7
19 : V, 1
13,8 : VII, 21
25 : VII, 24
24,59—63 : IV, 87
27,19 : VI, 45
28,6 : VII, 23

Ecclesiastul
1,2 : I, VII, 50
6 : VI, 35
9 : IV, 12

Cîntarea Cîntărilor
2,15 : IV, 93

Isaia
1,4 : II, 76
7 : II, 76
19—20 : VI, 57
20 : VI, 62
2,2—4 : V, 33
5,8 : II, 76

12 : VII, 31
18—22 : II, 76
6,1—2 : I 43
2 : VI, 8
9—10 : II, 8
7,10—14 : I, 34
14 : III, 2
9,2 : VI, 5 ; VIII, 54
6 : V, 53, VIII, 27
11,6 : IV, 93
14,4 și urm. : VI, 43
20,2—3 : VII, 7
35,5—6 : II, 48
38,1—19 : VIII, 46
43,10 : II, 9
45,7 : VI, 55
47,14—15 : V, 14
48,9 : V, 15
16 : I, 46
49,8—9 : I, 53 ; VIII, 54
52,13—53,8 : I, 54
53,1—3 : VI, 75
2—3 : IV, 16
5 : III, 2
7 : II, 59
9 : I, 69
12 : II, 44 ; VIII, 54
54,11 : VIII, 19
11—12 : VII, 30
60,1 : VI, 5
19 : VI, 54
65,1 : II, 78
25 : IV, 93
66,8 : VIII, 43

Ieremia
1,4—9 : VII, 34
10 : IV, 1
5,6 : IV, 93
7,17 : V, 8
31 : VI, 25
10,24 : IV, 72
14,22 : V, 33
16,19 : V, 33
19,13 : V, 8
20,7 : prefață ; V, 14
23,23 : V, 12
24 : IV, 5
38,30 : VIII, 40
39,27 : II, 9
35 : VI, 25
41,14 : V, 43
51,17 : V, 8

Plîngeri
3,27—29 : VII, 25
34 : VIII, 54
37 : IV, 66

Iezechiel
1,1 : I, 43
5—27 : VI, 18
28 : I, 43
2,1 : I, 43
6 : II, 76
9 : VI, 6
3,3 : I, 48
10,1—21 : VI, 18
13,4 : IV, 93
18,2—4 : VIII, 40
10 : VIII, 25
20 : VIII, 40
20,11 : VII, 20
22,18 : V, 15
27 : IV, 93
26,32 : VI, 43
28,3 : III, 45
12—19 : VI, 44
29,3 : IV, 50
32,6 : IV, 50
48,31—35 : VI, 23

Daniel
1,11—16 : VII, 7
17 : VI, 14
20 : III, 45
2,21 : VIII, 68
4,34 : VII, 31
6,16 : VII 53
7 : VI, 46
10 : IV, 13
8,23 : VI, 45
23—25 : VI, 46
9,27 : VI, 46
11,36 : VI, 45
12,1—3 : IV, 30 ; V, 10

Osea
10,12 : VI, 5
14,10 : III, 45

Iona
2,1 : VII, 57
4,6 : VII, 53

Miheia
1,12—13 : VI, 55—56
5,2 : I, 51

Sofonie
3,7—13 : VIII, 72

Agheu
2,6 : VII, 30

Zaharia
5,7 : VI, 26

Maleahi
3,2 : IV, 13 ; V, 15
2—3 : VI, 25
3 : VIII, 56
6 : I, 21 ; IV, 14 ; VI, 62
4,2 : VI, 54 ; VII, 22

Tobit
12,7 : V, 19

I Macabei
2,23
7,47 : VIII, 46
9,54

II Macabei
3,24
4,7
9,5 : VIII, 46

Înțelepciunea lui Solomon
1,4 : III, 60 ; V, 29
5 : VII, 8
7 : IV, 5
6,13 : V, 10
7,25—26 : III, 72 ; VIII, 14
26 : V, 10 ; VI, 63 ; VIII, 14
27 : IV, 3 ; VII, 12
9,6 : VI, 13
10,5 : V, 29
11,24 : I, 71 ; IV, 28
26 : IV, 28
12,1—2 : IV, 28 : VII, 51
13,17—18 : VI, 14
17,61 : VI, 79 ; VIII, 32

Înțelepciunea lui Sirah
4,28 : I, 62
10,4 : VIII, 68
19 : VIII, 50
18,13 : IV, 28
19,22 : VI, 7 ; VII, 12
39,17 : IV, 75

B. NOUL TESTAMENT

Matei
1,20 : I, 66 ; V, 52
23 : I, 34
2,1—12 : I, 58
13 : I, 66 ; V, 52
3,3 : VI, 9
17 : II, 72
4,1—11 : VI, 43
9 : VIII, 56
10 : V, 11 ; VII, 64 ; VIII, 56
16 : VI, 66
19 : I, 62
5,3 : VI, 16
4 : IV, 27 ; V, 63
8 : IV, 27 ; VI, 4 ; VII, 33 ; VIII, 18
9 : IV, 27 ; V, 63
13 : VIII, 70
14 : V, 10 ; VI, 5 ; VII, 51
16 : V, 10

22 : VI, 25
28 : III, 44
34 : VI, 19
38—39 : VII, 25
39 : VII, 18
40 : VII, 61
44—45 : VIII, 35
44 : VIII, 66
45 : IV, 28
48 : IV, 29 ; VI, 63
6,6 : VIII, 6
24 : VII, 68 ; VIII, 2
25—26 : VII, 24
26—29 : VII, 18
28 : VII, 24
7,6 : V, 29
7 : VI, 7
13 : V, 53
14 : VI, 16
22—23 : II, 49
22 : I, 6 ; II, 49
24 : VIII, 18
8,3 : I, 48
9,12 : III, 61
13 : IV, 19
34 : II, 38
37—38 : I, 43
10,1 : IV, 93
6 : IV, 3
18 : II, 13
23 : I, 65 ; VIII, 44
29—30 : VIII, 70
32 : II, 13
11,15 : VII, 34
22—24 : II, 76
25 : VII, 18
27 : II, 71 ; VI, 17 ; VII, 44
28 : II, 73 ; III, 63
29 : II, 7 ; VI, 15
12,24—27 : II, 9 ; VIII, 26
32 : II, 42
43 : IV, 93
13,3 : IV, 9
9 : VII, 34
22 : VII, 23
39—40 : IV, 57
43 : VII, 34
54 : VI, 16
14,21 : II, 46
15,11 : V 49 ; VIII, 29
17 : V, 49 ; VIII, 29
19 : VII, 33 ; VIII, 29
24 : IV, 3
38 : II, 46
16,16 : II, 2
18 : VI, 77
17,1—2 : IV, 16
1—3 : VI, 68
5 : II, 72
6 : VI, 77
9 : I, 48
18,10 : VI, 41 ; VIII, 34
12—13 : IV, 17
19 : VIII, 69
20 : II, 9
19,6 : VI, 47
23 : VII, 23
24 : VI, 16 ; VII, 18
20,25 : VII, 18
26—27 : IV, 30
31 : VI, 67
21,41 : IV, 3 ; V, 58
43 : II, 5 ; IV, 3
22,30 : VIII, 25
32 : VIII, 3
23,11 : IV, 30
13—29 : II, 76
31 : II, 75
34 : III, 46
37 : V, 43
24,14 : II, 13
22—27 : II, 49
27 : VI, 45
35 : V, 22
25,1 : VI, 5
41 : VIII, 25
26,23 : II, 20
31 : II, 16
38 : II, 9
39 : II, 24 ; VII, 55
42 : II, 24
48 : II, 11
52—54 : II, 64
59—63 : prefaţa ; I, 2
59—60 : III, 23
61 : II, 10
62—63 : II, 59 ; VII, 55
75 : II, 18
27,35 : II, 11
11—14 : prefaţa ; VIII, 42
19 : II, 34
28—29 : II, 34 ; VII, 55
34 : IV, 22 ; VII, 13
39 : VII, 55
46 : III, 32
50 : III, 32
51 : II, 33
54 : II, 36
59—60 : II, 59
28,1—2 : II, 70
2 : V, 2
7 : V, 58
9 : II, 70
13—14 : I, 51
19 : II, 30
20 : II, 9 ; V, 12

Marcu
1,1—2 : II, 4
12—13 : VI, 43
20 : I, 62
3,17 : VI, 77
4,11 : III, 21
17 : I, 49
34 : III, 46
6,2 : VI, 16
7,21 : VIII, 33
10,17 : V, 11
25 : VI, 16
13,10 : II, 42
14,49 : II, 70
55—62 : prefaţa
15,10 : VIII, 42
28 : II, 44
38 : II, 33
16,4 : V, 56
5 : V, 52

Luca
2,13—14 : I, 60
3,1 : I, 58
4,1—13 : VI, 43
25—26 : II, 48
32 : II, 73
5,8 : I, 63
6,20 : VI, 16
24 : VI, 16
28 : VIII, 41
29 : VIII, 18
7,11—17 : II, 48
8,2—3 : I, 65
13 : I, 49
52 : II, 48
10,2 : I, 43
6 : V, 33
18 : V, 44
19 : II, 48 ; VII, 57
22 : VI, 17
34 : III, 61
11,9 : VI, 7
48 : II, 75
12,8 : VIII, 25
24 : VII, 18
29 : VII, 24
13,11 : VIII, 54
14,11 : III, 63
15,4 : IV, 17
16,10 : IV, 17
13 : VII, 68 ; VIII, 3
19—31 : VI, 16
17,24 : VI, 45
18,11 : III, 64
14 : III, 63
18—19 : V, 11
25 : VI, 16
19,17 : VIII, 74
20,36 : IV, 29
21,20 : II, 13
25 : VII, 23
27 : II, 7
28 : VIII, 56
37 : VIII, 54
23,9 : prefaţa
18—19 : VIII, 42
21 : VII, 43 ; VIII, 42
25 : VIII, 42
44—45 : II, 33
53 : II, 69
24, 4 : V, 52

14—15 : II, 62
26—27 : VI, 81
30—31 : II, 68
31 : II, 62

Ioan
1,1 : V, 24 ; VI, 55 ; VIII, 6
1—2 : IV, 5 ; V, 22
3—4 : VI, 5
4 : V, 10
5 : VII, 51
9 : VI, 5
14 : VI, 9 ; VII, 42
17 : VI, 70
18 : II, 71 ; VII, 27
26—27 : II, 9 ; V, 12
29 : II, 10 ; VIII, 43
32—34 : I, 48
51 : I, 49
2,19 : III, 32 ; VIII, 19
21 : II, 10 ; VIII, 19
25 : II, 20
4,6—7 : I, 70
14 : VI, 20
21 : VI, 70
24 : II, 71 ; VI, 70
5,23 : VIII, 9
31 : I, 48
39 : III, 33 ; V, 16 ; VI, 7
46—47 : II, 4
6,33 : I, 48
35 : II, 64
51 : II, 9 ; VI, 44
52—56 : VIII, 22
7,15 : VI, 16
38 : VI, 20
42 : I, 51
8,12 : V, 10
40 : I, 66 ; II, 25 ; VII, 16
58 : VIII, 12
9,5 : V, 10
39 : VII, 39
10,5 : II, 9
8 : VII, 70
9 : II, 64 ; VII, 16
10 : VII, 70
18 : II, 16 ; III, 32
23—24 : I, 67
24 : I, 48
30 : VIII, 12
11,25 : VII, 16
38—44 : II, 48
12,24 : VIII, 43
31 : IV, 93 ; VIII, 13
13,1 : II, 7
8 : II, 7
14,3 : VI, 20
6 : I, 66 ; II, 9 ; III, 64 ; VI, 66 ; VII, 1 ; VIII, 12
8 : VII, 43
9 : VIII, 12
10 : VIII, 17
12 : II, 8
23 : VIII, 18
27 : VIII, 14
30 : IV, 93 ; VIII, 13
15,4—6 : V, 12
16,11 : IV, 93
12 : II, 2
25 : IV, 87
33 : VI, 59 ; VIII, 14
17,3 : III, 37
21—22 : VIII, 12
18,4—8 : II, 10
36 : I, 61
40 : VIII, 42
19,10 : VII, 43
31—32 : II, 16
32—33 : II, 16
34—35 : II, 36
41 : II. 69
20,12 : V, 52
22 : VII, 51
25 : II, 61
26—27 : II. 62
26 : II, 63
27 : II, 61
21,13 : I, 70
18—19 : II, 45

Faptele Apostolilor
1,3 : II, 63
5 : VII, 51
13—14 : VIII, 22
15—26 : II, 11
2,2—3 : VIII, 22
3 : VIII, 18
2,47 : VII, 26
3,15 : V, 33
4,13 : II, 45 ; VIII, 47
39 : VIII, 12
5,29 : VIII, 26
31 : V, 33
36 : I, 57 ; VI, 11
41 : II, 45
7,22 : III, 46 ; VI, 14
42—43 : V, 8
8,9—10 : I, 57 ; VI, 11
10,9—15 : II, 1
14—15 : V, 49
38 : VIII, 54
11,8 : III, 11
12,6—9 : II, 34
15,22 : VIII, 29
28 : III, 11
29 : VIII, 29
16,24—26 : II, 34
17,28 : IV, 5
19,26 : III, 40
20,19 : VIII, 56
21,12 : II, 17
26 : II, 1

Romani
1,3 : I, 35
14 : II, 13 ; III, 54
18—23 : VI, 3
18—19 : VII, 46
18 : VI, 3 ; VII, 46
19 : IV, 30 ; VI, 3
20—21 : III, 47
21 : III, 47 ; IV, 30 ; VI, 4
22—23 : III, 73 ; IV, 30
22 : VII, 47
23 : VI, 4 ; VII, 47
24 : V, 32
25 : VI, 4 ; VII, 47
26 : V, 32
28—29 : VII, 48
2,4—5 ; IV, 72
15 : I, 4
23 : VIII, 10
29 : VII, 22
5,7 : IV, 28
12 : VI, 36
14 : IV, 40
6,2 : II, 24
4 : II, 69
9 : II, 16
10 : II, 69
7,9—10 : III, 62
12 : VII, 20
22 : V, 60 ; VII, 38
24 : VII, 50 ; VIII, 54
8,2 : VII, 69
6—7 : VII, 4 ; VIII, 22
8 : VII, 22
10 : VII, 4
13 : V, 49 ; VII, 4
14—15 : I, 57
14 : IV, 95 ; VI, 70 ; VII, 51
15 : VIII, 6
19—21 : V, 13 ; VIII, 5
20 : VII, 50
21 : VII, 65
32 : VIII, 43
35—39 : prefața
36 : III, 8
10,18 : I, 62
11,11 : II, 78 ; VI, 80
25 : V, 80
36 : VI, 65
12,14 : VIII, 38
13,1 : VIII, 65
14,1 : prefața
2 : IV, 18
9 : II, 65
15 : VIII, 28
15,19—21 : I, 63
19 : VII, 21
16,25—26 : II, 4 ; III, 61

I Corinteni
1,5 : VII, 21
18 : II, 9 ; III, 47
21 : I, 13 ; V, 16 ; VI, 77
24 : II, 9 ; VII, 23
26—29 : III, 48 ; VI, 14 ; VII, 60 ; V, 16 ; VI, 4

27 : II, 78 ; III, 73 ; VII, 44
30 : V, 35
2,2 : II, 66
4—5 : I, 2 ; I, 62 ; III, 68 ; VI, 2
5 : V, 1 ; VII, 60
6—8 : I, 13 ; III, 19 ; V, 32
10 : VI, 17
11 : IV, 30
13—14 : IV, 71 ; VI, 71
16 : III, 21
3,2—3 : II, 66
9 : IV, 1
12 : IV, 13 ; V, 15 ; VI, 70
13—15 : IV, 13
16—17 : VI, 63 ; VII, 22 ; VIII, 19
18—19 : I, 13 ; VI, 12
4,12 : V, 63 ; VII, 46 ; VIII, 41
5,7 : VIII, 22
6,10 : VIII, 38
15 : IV, 26
17 : II, 2 ; VI, 47
19 : IV, 26 ; VI, 63 ; VIII, 19
8,4 : VIII, 24
5—6 : IV, 29 ; VIII, 4 ; 29
8,7 : VIII, 4
8 : V, 49 ; VIII, 29
11 : VIII, 24
13 : VIII, 28
9,8—10 : II, 3 ; IV, 49; V, 36
20 : II, 1
26 : VII, 52
27 : VIII, 22
10,1—2 : IV, 49
11 : IV, 43
20 : VIII, 28
20—21 : VIII, 24
31 : VIII, 32
11,37 : VI, 63
19 : III, 13
12,8—10 : I, 44 ; III, 18 ; III, 46 ; VI, 12
9 : V, 13
13,10 : VI, 20
12 : VII, 10
15,2 : VI, 10
3 : II, 63
12 : III, 11
21—22 : VI, 36
22 : IV, 40 ; VII, 28
25—26 : VI, 36
35—38 : V, 18 ; VIII, 30
36—44 : V, 22
40—44 : IV, 57 ; V, 10
42—44 : V, 19 ; VI, 29
48,49 : V, 19
51,52 : V, 17 ; II, 65
53 : V, 19 ; VII, 32
54 : VI, 36

II Corinteni
1,12 : VII, 60
2,15 : I, 48
3,5—6 : I, 48
6 : VII, 20
13—16 : IV, 50
15—17 : VI, 70
16 : V, 60
4,12 : II, 1
20 : II, 69
21—24 : II, 3 ; IV, 44
5,2 : V, 48
8 : VI, 57
17 : III, 28 ; VIII, 23
20 : II, 7 ; VIII, 1
21 : I, 69 ; IV, 15
6,16 : IV, 26 ; VII, 22 ; VIII, 18
10,3—5 : V, 64 ; VII, 46
5 : IV, 1 ; V, 1
11,14 : VIII, 4
12,2 : I, 48
4 : VI, 6 ; VII, 43

Galateni
1,4 : II, 42 ; V, 32 ; VI, 54
19 : I, 47
2,5 : VII, 21
9 : II, 1 ; VIII, 12

Efeseni
2,2 : VII, 52
3 : IV, 72
6 : VIII, 22
12 : II, 78 ; V, 33 ; VIII, 5
20 : VIII, 19
3,16 : VI, 63 ; VII, 38
4,10 : I, 35
14 : V, 18
5,1 : VI, 63
16 : VI, 54
6,10—11 : VIII, 34
11—13 : VIII, 55 ; VIII, 73
12 :VIII, 34
24 : III, 60

Filipeni
2,5—9 : IV, 18
6—8 : IV, 18
8 : IV, 15
10—11 : VIII, 59
15 : III, 29
3,8 : II, 2
10 : II, 69
20 : II, 5 ; VIII, 5
21 : VI, 17 ; VII, 50 ; VIII, 54
4,13 : VIII, 70

Coloseni
1,13 : V, 11
15 : IV, 85 ; VI, 17 ; VII, 16 ; VII, 43 ; VII, 65—70 ; VIII, 12 ; VIII, 17 ; 26
16 : IV, 29
18 : II, 77 ; VI, 79
23 : II, 13
24 : VI, 48
2,8 : prefața
12 : VIII, 22
15 : I, 55 ; II, 64
16 : II, 2 ; VIII, 23
18—19 : V, 8
3,1 : VII, 29 ; VIII, 22
5 : V, 49 ; VII, 38
8 : IV, 72
9—10 : VI, 63 ; VIII, 17
10 : VI, 63 ; VIII, 18
17 : VIII, 32
4,6 : III, 33 ; VI, 10

I Tesaloniceni
4,13—15 : II, 65 ; V, 17
5,2 : III, 11
5 : II, 67

II Tesaloniceni
2,1—12 : VI, 46
3—4 : II, 50 ; VI, 44
6—10 : II, 50
9 : VI, 45
10—12 : II, 50

I Timotei
1,15 : I, 63
19 : III, 11
2,12 : V, 4 ; VIII, 73
9 : III, 60 ; VII, 44
3,2 : III, 48
15 : V, 33
16 : III, 31
4,1—3 : V, 64
4—5 : VIII, 32
10 : III, 49 ; IV, 4
6,15 : VIII, 4
17—18 : VII, 21
20—21 : III, 11

II Timotei
1,3 : V, 61
10 : II, 4 ; III, 61
2,5 : VI, 44 ; VIII, 56
11 : II, 69
15 : V, 1
18 : III, 11
20—21 : IV, 70
3,6—7 : VI, 24
8 : IV, 51
4,7—8 : VII, 62

Tit
1,6 : II, III, 48
9 : VI, 7
14 : VII, 29
2,2 : V, 1
3,3—4 : I, 64
10—11 : V, 63

Evrei
1,3 : VIII, 17 ; VIII, 12
9 : VI, 79
14 : II, 4 ; VIII, 34
2,10 : V, 33
14—15 : VII, 17
17 : V, 4 ; VII, 46 ; VIII, 13
4,9 : V, 59
14 : VI, 20 ; VIII, 34
15 : I, 69
5,11 : III, 21 ; IV, 37
12—14 : III, 53
12 : IV, 18
14 : III, 60 ; IV, 18 ; VI, 13
8,5 : II, 2 ; V, 44
9,26 : IV, 57
10,1 : II, 2 ; IV, 31
29 : VIII, 10
11,37—38 : VII, 7
12,2 : V, 33
22—23 : VIII, 5
29 : IV, 13 ; VI, 70

Iacob
1,2 : VIII, 56
5,7 : V, 62

I Petru
1,6 : VIII, 56
2,2 : IV, 18
5 : VIII, 19
9 : IV, 32 ; V, 10
2,17 : VIII, 68
22 : III, 62 ; IV, 15
3,15 : III, 33 ; VII, 12
5,6 : III, 63 ; VI, 15

I Ioan
1,1 : I, 48 ; VII, 34
5 : II, 71 ; V, 11
2,1—2 : III, 49
2 : VIII, 13
8 : VI, 67 ; VII, 31
18 : VI, 7—9
3,2 : IV, 29
4,10 : VIII, 13
5,19 : VII, 17

Apocalipsa
1,5 : III, 77
6 : VIII, 5
5,8 : VIII, 17
10 : VIII, 5
7,2 : I, 27
10,4 : VI, 6
12,9 : VII, 17
16,12 : I, 27
21 : VI, 23

INDICE REAL ŞI ONOMASTIC

A
Abaris Hiperboreanul: III, 31
Abel: IV, 34; V, 59
Acarnania, provincie în centrul Greciei: III, 34
Adam: I, 43; prin păcatul lui moartea s-a transmis la toţi oamenii: VI, 36; VII, 28—29; 50
Adam, semnificaţia numelui lui: IV, 40
Adonai, unul din «numele» date lui Dumnezeu: I, 24; V, 41; V, 45; VI, 32
Adrian, împăratul: I, 8
Afrodita, zeiţa: I, 42; VI, 22
Agamemnon, rege în Argos: VII, 36
Agar: IV, 44
Agheu, prooroc: VIII, 30
Ahaz, rege iudeu: I, 34
Ahile, eroul de la Troia: I, 42
Ailoaios, arhon în erezia ofiţilor: VI, 31
albinele: IV, 82; VI, 73
Alexandria, Biserica din...: III, 30
Alexandru din Feres: IV, 67; V, 20
Alexandru Macedon: V, 50
Aloe, fiinţă legendară: IV, 21
Ambrozie, mecenatele lui Origen: prefaţa; III, 1; IV, 1; V, 1; VI, 1; VII, 1; VIII, 76
Amon, zeu egiptean: V, 34; 36; 46; VII, 3; 35
amoniţi, popor născut din fiicele lui Noe: IV, 45
Amfiaraos, eroul din Argos şi templul lui: VII, 35
Amfiction, tatăl filosofului Platon: I, 37; VI, 8
Amfiloh, fiul lui Amfiaraos: III, 34
Amfion, erou legendar, (a se vedea la «Perseu»): I, 67
Anania, prooroc: III, 45
Anaxagoras, filosof grec († 428 î. Hr.): IV, 77; V, 11
Anaxarh, filosof grec (sec. IV): VII, 53; 56
Anitos, duşman al lui Socrate: IV, 59; 67; V, 20
Andrei, apostol, (a se vedea sub «Petru»)
Antifon, sofist (sec. V î.Hr.): IV, 25
Antihrist: II, 50; VI, 46; VI, 79
Antinoos, favoritul împăratului Adrian: III, 36—38; V, 63; VIII, 9
Antiohia, oraş: VIII, 29
Antioh (IV Epifanie), Diadoh sau urmaş al lui Alexandru cel Mare (sec. II î.Hr.): III, 3
Antiopa (vezi Danae): I, 37
Antistene, ucenic al lui Socrate, întemeietorul şcolii cinice (sec. IV): VII, 7
Apelles, pictor vestit (sec. IV î.Hr.): VIII, 17
Apelles, eretic, ucenic al lui Marcion: V, 54
Apis, zeitate şi oraş în Egipt: V, 34
Apolo (Apollo), zeu grec: I, 25; 70; III, 25; 28; IV, 48; 91; V, 2; VII, 5; VIII, 38; 40
«Apologia lui Socrate»: VI, 12
Apoloniu din Tiana, mag şi filosof sec. I î.Hr.: V, 41
Arabia, arabi: IV, 98; V, 34; 37—38; 48
Arcadia, provincie în centrul Peloponesului: II, 30; IV, 36; VI, 49
Ares, zeu grec: I, 42; VI, 22
Argos, oraş şi provincie: I, 31; 45
Arhiloc, «servitorul muzelor»: III, 25
Aristandru, filosof (sec. IV î. Hr.): VI, 8
Aristea, erou şi mag legendar: III, 3; 26—31
Aristobul, filosof evreu (sec. II î. Hr.): IV, 51
Aristofan, autor de comedii († 386 î. Hr.): VII, 36
Aristotel, filosof († 322 î. Hr.): I, 21; 24; 65; II, 12; III, 13; IV, 56; V, 45; VII, 3; VIII, 45
Artemis, zeiţa: I, 25; IV, 48; V, 27; VI, 72
Asaf, filosof (?): IV, 49
Ascalon, oraş filistean: IV, 44
Asclepios sau Esculap, zeul tămăduirii: III, 3; 24; 25; V, 2
Asia (mică): V, 50; VIII, 72
Askalafos, fiul zeului Ares: I, 41; VI, 22
Asiria, asirieni: I, 14; III, 3; V, 31
Astafaios, arhonte al ofiţilor: VI, 31—32
Astipalea (vezi Cleomed)
Atena (Athena), zeiţa (cultul ei): V, 29; 34; VI, 42; VIII, 66—67
Atena, oraşul şi locuitorii ei: I, 29; 65; II, 30; III, 30; IV, 5; 36; V, 29; VII, 48
Atica, provincie: V, 29

August, împăratul († 14): II, 30
Avraam, patriarh: I, 22; 44; II, 52; 66; IV, 33; 43; V, 48; VI, 4; VIII, 46; 52
Azarie, prooroc: III, 45; IV, 14
Azazel, personaj biblic: V, 43

B

Babilon, babilonieni: V, 31; VI, 43
Bachus (= Dionysos), zeul vinului: II, 34; III, 23; IV, 10; V, 34; VIII, 41
Balaam, prooroc: I, 59—60
«Banchetul», dialog scris de Platon: IV, 39; 47; 164
barbar (= popor inferior): I, 2; 14; III, 24; 81; IV, 34; 36; VII, 60; VIII, 68
Barnaba, părinte apostolic: I, 63; II, 1
Beelzebul, căpetenia demonilor: II, 9; 38
Behemot, arheu în erezia ofiţilor: VI, 25
Belial, personaj biblic: VI, 43
Belerofon, erou mitologic: IV, 46—47
Beniamin, trib iudaic: VI, 25
Biserica creştină: III, 79; V, 61; VI, 21; VIII, 16; 75
Biu, demon egiptean: VIII, 58
botezul lui Iisus: I, 42—46; 47; 48
brahmani, filosofi indieni: I, 24
branşizi, popor în vestul Asiei mici: VI, 45; VII, 3

C

cabiri, zeităţi orgiastice ale vechilor eleni: VI, 23
Cain, fiul lui Adam: I, 43
cainiţi, sectă: III, 13
calati, populaţie persană: V, 34
Calimah din Cirene, poet grec (sec. III (î. Hr.): III, 43
Calomnii: III, 49—50; 55—56; 59; 63; 65; 75; IV, 24—26; VI, 29; 36; 58; VIII, 53
Capadochia, ţinut: VI, 22
carpocraţieni, eretici: V, 62
Castalia, o stîncă la Delfi: VII, 3
catehumenat: III, 51; 54; IV, 27
Celsus, passim: 1) dacă a fost sau nu adeptul lui Epicur: I, 8; 10; II, 42; 60; III, 35; 49; IV, 36; 54; 75; 86; V, 3; VII, 66; 2) în ce măsură poate fi socotit el filosof platonic: I, 32; IV, 62; 83; VI, 1; 3; 6; 7; 8; 9; 10; 17; 3) uneori cugetarea lui e apreciată favorabil: III, 13; V, 24; VIII, 51 etc. 4) în schimb pasajele cele mai multe sînt pătimaşe, de aceea li se face critica cea mai temeinică: I, 8; 20; 62—63; II, 11; 34; 51; 60—63; IV, 41; V, 64; VI, 59; 80; VII, 17; VIII, 7; 42—43; 60; 63; 66 etc.
Cheremon stoicul, dascălul lui Nero: I, 59
Cheroneea, oraş: V, 57
chipul lui Dumnezeu în om: IV, 29—30
cinismul afirmaţiilor lui Celsus: II, 42; 43; 44; 49; 51; 53; 55; 70; 79; III, 52
Cizic, oraş: III, 26
Cîmpiile Elizee (= raiul celor antici): VII, 28
Cibela, zeitate frigiană: I, 9
Cilicia, provincie: III, 34; VII, 35
Circe, vrăjitoarea: V, 63
Cirus, rege persan: VI, 5
Claros, orăşel şi oracol în vestul Asiei mici: VII, 6
Clazomene, oraş: III, 3
Cleant, filosof stoic († 233): II, 12
Cleomed din Astilapeea, erou taumaturg: III, 3; 25; 33
Cleopa, martorul învierii Domnului: II, 62; 68
colchidieni, populaţie: V, 41; 47
Colose, oraş: V, 8
Corint şi corinteni: II, 63; 65; III, 30; 47; 53; V, 17; VIII, 24
Coriscos, adresatul lui Platon (sec. IV): VI, 8
Corneliu, sutaşul: II, 1
Crates din Teba, filosof cinic († 264 î.Hr.): II, 41; VI, 28
creştini, creştinism: 1) de ce a apărut creştinismul aşa tîrziu: I, 3; 26—27; III, 8—10; 20; 44—81; IV, 7; V, 61; VI, 11; VIII, 12; 43; 47 etc.; 2) ţin creştinii adunări ascunse?: I, 1; 7; 51; II, 10; 28; 32; 76; III, 28; V, 8; 10; 3) nu conţine nimic îmbucurător religia creştină?: III, 37; IV, 5—6; 27; 65; 83; V, 53; 65; VI, 24; 26; 28; 29; 30; 32; 33; 34; VII, 16; 40; 59—61; 4) este creştinismul plin de contradicţii? Nu, el e superior oricăror religii şi sisteme filosofice: I, 46; II, 40—46; IV, 27; 75; V, 35; 39; 40; VII, 44; 48; 70; VIII, 17—20 etc.; 5) proorociile, minunile şi rapida lui răspîndire confirmă dumnezeirea lui: I, 6; II, 13; IV, 32; VII, 4; VIII, 38—44; 52; 62; 68—69; 74—75 etc.
Creta, insulă: III, 43
Criton, interlocutor al lui Socrate: II, 17; VII, 58; 61
Cronos, titan legendar: I, 17; 25; IV, 91; V, 27; VI, 22; VIII, 68

D

Danae, personaj legendar: I, 37
Daniel, prooroc: III, 45; 66; IV, 30; V, 10; 50; VI, 14; 45; VII, 57
Darius III, rege persan († 330 î. Hr.): V, 50
David, rege şi prooroc: I, 35; 51; III, 45; IV, 37; 72; VI, 10; 13
Delfi, oracolul din — : I, 70; VI, 35; VII, 5

demon: I, 6; 60; II, 51; IV, 89; V, 2; 3; 5; VII, 6; 17; 64; 67—70; VIII, 7—11; 26—33; 36; 39; VIII, 41; 54; 57—64
Democrit din Abdera, filosof grec († 360 î. Hr.): I, 43; II, 41; VIII, 45
Demostene, orator grec († 322 î. Hr.): IV, 25
Deucalion, personaj mitologic: I, 19; IV, 11
«diagrama» (a se vedea «ofiţi»): VI, 24; 30—37; 39
Dionisie, cîntăreţ egiptean: VI, 41
Didim, zeu grec: I, 70
Diogene din Sinope, filosof cinic († 323): II, 41
Diomed, rege legendar al Traciei: VII, 36
Dionysos, *vezi Bachus*
Dioscurii, eroi legendari greci: III, 22; 42
Dodona, oracolul din Epir: VI, 43; VII, 3; 34
Dositei Samariteanul, eretic: I, 57; VI, 11
druizi, zeităţi legendare: I, 16
Dumnezeu: caracterul Său absolut şi incognoscibil: VI, 60—75; VII, 44—50
Dumnezeu este unul singur, numai Lui se cuvine a ne închina cu adevărat: VIII, 6—11; 12

E

Eac, judecător legendar în infern: I, 67
Ebion, ebioniţi, sectă iudaizantă: II, 1; V, 61; 65
Ecclesiastul (= Solomon, regele): VI, 35; VII, 50
educaţia creştină: III, 69
Egina, insulă, centru de iniţiere păgînă: VI, 22
Egipt, egipteni: I, 14; 38; III, 17—19; IV, 34; 38; V, 47; VI, 42; 80
Elada: I, 7; 16; 29; VI, 22
Eleazar, personaj biblic: V, 48
elefant: IV, 97—98
elefantiazis: VI, 43
eleni (= popor cult): I, 2; 14; II, 34; III, 22; 41; 49; 60; 80; IV, 30; 34; 44; 88; V, 7; VI, 2
Eleuzis, misterele de la —: I, 16; VI, 22
Eliseu, prooroc: II, 57; VIII, 46
Eloai, numele biblic al Domnului: VI, 32
Emmanuel, nume biblic al lui Iisus: I, 35; III, 2
Empedocle, filosof grec († 435 î. Hr.): I, 32; VIII, 53
encratiţi, sectă rigoristă: V, 65
Enoh, patriarhul şi «cartea» lui: V, 54; 55
Epictet, filosof grec († 138 d.Hr.): III, 54; VI, 2; VII, 53; 54
Epicur, filosof materialist grec († 270 î.Hr.): I, 8; 10; 12; 24; 43; II, 27; 60; III, 80; IV, 14; 54; 75
epicurei: II, 27; III, 80; V, 47; IV, 14; 75; 86; V, 47; 61; VII, 66 etc.
Epidaur, oraş în Epir: III, 3
epigoni, succesori mai puţin reuşiţi: I, 42
episcop: III, 48
Erastos, ucenic al lui Socrate (sec. IV î. Hr.): VI, 8
Erathaot, nume dat unui arhonte din secta ofiţilor: VI, 30
ereziile (originea lor): III, 12—13; V, 65
Erichtonios, rege legendar al Atenei: VIII, 66
Esau, fratele patriarhului Iacob: IV, 43; 46; V, 59
Eteocle, fiul legendarului rege Oedip: I, 42; II, 20
etiopieni, popor: V, 34; 37—38
Euforb, erou troian: VI, 8
Eufrate, întemeietorul sectei ofiţilor: VI, 28
Eufrate, sedus de filosofia lui Apoloniu de Tiana: V, 34
Euharistia: VI, 44
Eurinoma, mama legendară a Graţiilor: I, 23
Euripide, tragedian antic († 406 î. Hr.): VII, 6; 36
Europa, personaj legendar din ciclul teban: VIII, 72

F

Faeton, fiul lui Helios: I, 19; IV, 21
Fainon, arhonte în diagrama ofiţilor: VI, 31
Falaris, tiran († 549 î. Hr.): IV, 67; V, 20
faraon, visurile lui: IV, 47; 50
farisei, partidă religios-politică la evrei: II, 73; III, 64
«Facerea» (şi genealogia biblică): IV, 21; 42—44; V, 55; VI, 36; 49
Faidon, ucenic al lui Socrate: I, 64; III, 67; VII, 28
«Faedon», dialog al lui Platon, ibidem.
«Faidros», unul din dialogurile lui Platon: VI, 17
Fenicia: I, 16
Ferekyde din Siros (sec. VI î. Hr.): IV, 89; 97; VI, 42—43
Fidias, sculptorul (sec. V î. Hr.): VIII, 17
«Fileb», dialog platonic: I, 25; IV, 48
Filip, apostolul: IV, 43
Filip, rege macedonean († 336 î. Hr.): II, 34
filipeni: III, 20
filosofia creştină comparată cu cea lumească: III, 72; 75; 81; IV, 27—29; 30; 88; 89; V, 7; 43; VI, 12; 13
Flegon, cronicar antic (sec. II d.Hr.): II, 14; 33
Foroneu, rege în Argos: IV, 11

Frigia, frigieni, ţinut în vestul Asiei Mici: IV, 36
furnicile: IV, 75—90

G

Galia: I, 16
Gavriil, arhanghelul: I, 25
geţii, care venerau pe Zamolxis: I, 16; III, 34
ghicitul: IV, 87—91
gnostici: V, 61
Gomora, localitate biblică: IV, 21
Grecia, greci (eleni): 1) religie, mitologie, oracole: I, 23—24; III, 38; IV, 56; V, 10; VI, 4; 14; 39; VII, 3; 69; VIII, 34 etc. 2) filosofia greacă şi atitudinea ei faţă de creştinism: I, 2; 5; 10; 58; II, 41; III, 12; 22; 41; 47; IV, 3; 30; 45; 47; 89—90; V, 47; VI, 53; 58; VII, 42 etc. 3) învăţaţii greci au imitat Biblia: VI, 2; 12; 4) creştinismul e net superior elenismului: I, 26—27; 29; 31; 38; II, 45; III, 12; 37; 39; VI, 1; 37 etc.

H

haldeeni (= babilonieni): I, 36; 58
Halkis, oraş în insula Eubeea: I, 65
Hecateu, istoric şi filosof (sec. IV): I, 15
Hecate, «zeiţa vrăjitoriei şi a fantomelor»: I, 9; VI, 22
Hefaistos, zeul focului: VI, 42
Hera, soţia lui Zeus: I, 25; IV, 98; VI, 42
Heracle (= Hercule), erou (cultul lui): II, 55; III, 22; IV, 48; VII, 54; VIII, 41
Heraclide din Pont (sec. IV): II, 16
Heraclit din Efes, filosof († 475 î. Hr.): I, 5; 51; V, 14; VI, 12; VII, 62
Herennius Filon, istoric fenician († 130 d. Hr.): I, 15
Hermes, numire dată unui arheu al ofiţilor: VI, 22
Hermipos, filosof peripatetician (sec. III): I, 15
Herodot, istoric grec († 425 î. Hr.): I, 5; III, 26—27; V, 34; VI, 39; VII, 62
Hesiod, poet grec (sec. VII î. Hr.): IV, 36; 38; 79; VII, 41
hirotonie: III, 48
Homer, poet epic (sec. 12—9 î. Hr.): I, 66; II, 76; IV, 21; 91; VI, 42; VII, 6; 28; 36
Horaios, arhonte în diagrama ofiţilor: VI, 31
horoscop, cadranul zodiacului: I, 31; VI, 80
Horus, divinitate egipteană: VI, 42
Hrisip, filosof stoic (sec. III î.Hr.): I, 40; 64; II, 12; IV, 63; V, 57; VIII, 51

I

Ia (Iao), arhonte al «diagramei» ofite: VI, 31—32
Iacob apostolul: I, 43; 53; 62; II, 45
Iacob cel Drept: I, 47; II, 13
Iacob patriarhul: V, 45
Ialdabaot: I, 43; 53; 62; II, 45
Iambre şi Iamne, personaje biblice: IV, 51
Iason şi Papisc (Controversa dintre —): IV, 52
«icoane» şi statui: VIII, 16—17; 19; 20
Iconomia dumnezeiască: II, 69; VI, 79
Ida (munte în Creta): III, 44
Ieremia prooroc: prefaţa; IV, 1; 66; 72; V, 8; VII, 7; 25; 34
Ierusalim, oraş: I, 47; II, 13; 25; IV, 22; VII, 19; 22; VIII, 19
Iezechiel, prooroc: I, 43; 48; II, 76; III, 45; V, 15; VI, 6; 18; VII, 11; VIII, 40
Iisus (Hristos, Iisus Hristos): 1) persoana Lui văzută de Celsus: I, 26—28; 41; 49; 58; 62; 66; 70; II, 1; 7—8; 13—20; 33; 34; 39; 45; 55; 63; 68; IV, 22; V, 52; VI, 72; VII, 18; 2) doctrina lui Origen despre optica lui Celsus: I, 69—70; II, 10; 38; 41—42; 44; 70; III, 17; 41; 42; 43; V, 52; VI, 75; VIII, 2—15; 39 etc. 3) divinitatea Lui apărată de Origen: I, 28; 32—37; II, 9; III, 21; 28; 29; 41; IV, 15—19; VI, 11; 45—48; 68; VII, 58; VIII, 12—13; 17—19 etc.
Ilie, prooroc: II, 57—58; 64
Inachos, fiul lui Okeanos, rege în Argos, socotit contemporan cu Moise: VI, 11
indieni: I, 12; 24; VI, 80
«Înţelepciunea lui Sirah», carte biblică: VI, 7
«Înţelepciunea lui Solomon», carte biblică: V, 29
Ioan Botezătorul: I, 40; 41; 47—48; II, 4; 15; 9; 12; VI, 9
Ioan Evanghelistul: I, 48; 51; II, 2; 12; 73; III, 32; 76; VI, 5—6; 23; 59; VIII, 17
Iocasta, mama şi soţia lui Oedip: I, 42; II, 20
Iona, prooroc: VII, 53
Iordan, rîu: I, 48
Iosif, fiul lui Iacob: IV, 43; 46; 47
Iosif «soţul» Mariei: I, 32; 61; V, 58; VI, 16
Iosif Flaviu, istoric iudeu (sec. I d.Hr.): I, 16; II, 13; IV, 11
Iov: IV, 37; VI, 54
Irod cel Mare († 4 d.Hr.), rege în Iudeea: I, 51; 60—61; 66; II, 45
Irod Tetrarhul († 39 d.Hr.): I, 58
Isaac, patriarhul: I, 22; 43; 48; IV, 33; V, 45; VI, 4; VII, 7

Isaia. proorocul: I, 34; 35; II, 53; II, 8; 76; V, 15; VI, 5; 18; 51; VII, 30; VIII, 19
Isis, zeiță egipteană: V, 34; 37; 38
Ismael, fiul lui Avraam: V, 45; 48
Israel (și semnificaia lui): I, 22; 37; IV, 9; VI, 23
israeliți: II, 3
Italia (= «Grecia Mare»): II, 3; 55
Iuda, fiul lui Iacob: I, 53
Iuda Galileanul, conducător evreu: I, 57
Iuda Iscarioteanul: II, 11; 20; 64
Iudeea: I, 60; III, 5; 6; VI, 79; VII, 3; 7; 28
«Iudeul lui Celsus»: contrazice nu numai ideologia iudaică, ci și teza păgînă: I, 28; 31; 43; 50; 58; II, 3; 12; 13; 18; 39; 49; 59; 70; 72—73; 75
iudeii văzuți de Origen: 1) sub aspect religios ei au primit o religie revelată, dar s-au arătat nevrednici de ea: II, 74; 77; 78; IV, 35; 47; 73; V, 15; 50; VI, 19; 32; 49; VIII, 69 etc. 2) vrednicia poporului iudeu e totuși mare: I, 16; III, 5; IV, 11; 33; 47; V, 59; VI, 80; VII, 59; VIII, 47 etc. 3) au păstrat în parte proorociile, minunile, credința în înviere: I, 36; II, 9; III, 3; IV, 31 etc. 4) pedepsele abătute asupra lor: I, 47; II, 5; 8; IV, 3; 22, 27; 32; 73; VII, 26; VIII, 42; 5) n-au vrut să înțeleagă mesajul lui Iisus: I, 29; 49—50; 51; 53; 57; II, 28; 31—32; 57; 78; III, 1; 28; IV, 11; VI, 16; V, 61; VIII, 53

Î

învierea: I, 68; II, 5; 48; 54; 57; 59; 60—63; 65; 69; 70; 77; IV, 57; V, 14; 18—24; 57; VIII, 50

L

Laban, socrul lui Iacob: IV, 43
lacedemonieni (spartani): VIII, 6
Laios, oracol: II, 20
Lazăr (din Betania): II, 48
lealitatea creștinilor față de Imperiul Roman: VIII, 67—75
legi divine și legi omenești: I, 1; VI, 12; 15; III, 5—8; IV, 31—33; 81—89; V, 27—32; 36—40; 42; 51; VIII, 53
Levadia, levadieni (Grecia centrală): III, 34
Leonida, eroul de la Termopile (480 î. Hr.): II, 17
Leto, zeitate elenă, mama lui Apolo: IV, 38; 48
Levi, trib evreu: IV, 46
Levi vameșul: I, 62
Leviatan, balaur legendar: VI, 25; 35
Libia, libieni: V, 27; 34
Licurg, legiuitor grec (sec. X): III, 73; VIII, 6
Linos, înțelept și cîntăreț elen legendar: I, 16
Lot și fiicele sale: II, 67; IV, 45
Loxos, sofist grec: I, 33
Luca, evanghelistul: I, 60; 63; II, 27; 62; 69; V, 56; VI, 11

M

Macabei, eroismul lor (sec. II î. Hr.): VIII, 46
Macedonia, ținutul: II, 34
magii (de la Răsărit): I, 59; VI, 80
Maleahi, prooroc: VI, 62
Marcelina și Mariame, adepte ale ereziei lui Marcion: V, 62
Marcion, ereticul: II, 27; VI, 53; 74
Marcu, evanghelistul: II, 4; V, 56
Maria, Maica Domnului: II, 32; V, 52; 58
Maria Magdalena (și celaltă Marie): II, 59
Marta, sora lui Lazăr: V, 62
Matei, evanghelistul: prefața; II, 38; 40; 62; II, 60; 70; V, 56
materia: IV, 61—63; VI, 42
Matia, apostol: II, 65
medic, medicina: IV, 19; 72; VII, 59
Melanipa, regina Amazoanelor: I, 37
Melitos, acuzator al lui Socrate (sec. IV î. Hr.): IV, 67; 68; V, 20
Meragene, scriitor grec (sec. II d.Hr.): VI, 41
meserii diferite: IV, 76; 79—80
Meroe, ținut și lac în nordul Africii: V 34; 37—38
metapontini, locuitori din nordul Asiei Mici: III, 26; 29
Mihail, arhanghelul: VI, 20; 25; VII, 40
Miheia, prooroc: I, 51
Milet, oraș în Asia Mică: I, 70
Minos, fiul lui Zeus și al Europei: I, 67
minunile din Biblie — scorneli?: VIII, 47
Misail, prooroc: III, 45; VI, 14
Mithra, divinitate persană și misterele ei: I, 9; VI, 22; 24
Mnemosina, mama muzelor: I, 23
moabiți, popor biblic: IV, 45
Moise: 1) viața și rolul lui în istoria iudeilor: I, 4; 19; 44—45; II, 53; III, 5; VIII, 17, 45; 2) așa cum l-a văzut Celsus: I, 21; 23; 26; III, 6; IV, 12; 67; V, 52 etc.; 3) vechimea legiuirii mozaice față de cea a altor popoare: I, 16; 19; IV, 11; 21; 42; VI, 7; 43; 47; VII, 41 etc.; 4) tîlcuirea alegorică a rînduielilor aduse de el: I, 17; 19; 49; 59; II, 4; IV, 4; 40; V, 1; VI, 27; 36; VII, 18; VIII, 29
Momos, prințul criticilor (sec. IV î. Hr.): IV, 47
Mopsos, «taumaturg» legendar: III, 34; VII, 35

moralitatea creştinilor: III, 51; 56—57—58; 60; 62; 66; IV, 27; V, 63; VI, 15; VII, 40; VIII, 55—56; 58—66
Musonios, înţelept grec (sec. IV î. Hr.): III, 66
muzele (a se vedea Eurinoma)

N

naucratiţi, popor egiptean: V, 34
nazarei, popor biblic: VII, 18
Neeman Sirianul: II, 48
Neron, împăratul († 68 d.Hr.): I, 8; II, 13
Nestor, înţeleptul erou anti-troian: VII, 36
Nil, fluviu: V, 34; 36
Ninive, capitala Asiriei: VII, 57
Noe, patriarhul: I, 43; VII, 7
nomazi (a se vedea «sciţi»)
Numenios, filosof pitagoreu (sec. II d.Hr.): I, 15; IV, 51; V, 57

O

odrizi, trib trac: II, 55; 56
Oedip, rege legendar grec: I, 42; II, 22
ofiţii, secta închinătorilor şarpelui: III, 13; VI, 24; 30; VII, 40
Ohozia, rege biblic: I, 36
Okeanos, zeitate greacă: VI, 42
Olimp, munte: IV, 91
Omfale, zeitate greacă: III, 22; VII, 54
omul, superioritatea lui faţă de animale: IV, 75—98; 99
Onoel Tafabaot, arhonte suprem în diagrama ofiţilor: V, 30
Orfeu, zeitate greacă, patronul muzicii: I, 17; II, 56; VII, 41; 53—54
Osea, prooroc: III, 45
Osiris, zeitate egipteană: V, 34; 37; 38

P

Palestina (= Israel): IV, 36; VII, 3
panateneele, ceremonii dedicate zeiţei Atena: VI, 42; VIII, 69
Panthiras (calomnia privitoare la «Iisus»): I, 28—29; 32; 33
Papeos, zeitate scitică: II, 74; V, 41; 45
Papiscus (controversă): IV, 52; V, 46
Paşti, sărbătoarea: I, 70; VIII, 22
Paralipomene (= cartea biblică a Cronicilor): IV, 72
Parmenide din Eles, filosof grec († 540 î. Hr.): VII, 41
Paros, insulă în M. Egee: II, 21
patimile lui Iisus: II, 20—26; 34—36; VII, 55—56; VIII, 41—44
Pavel, Apostolul († 67 d.Hr.): prefaţă; I, 13; 47; 63; II, 1; 16; 24; 34; 50; 63; 65; III, 13; 20—21; 47; IV, 5; 18; 49; V, 10; 61; VI, 12; 19; 54; 57; VIII, 1; 12; 19; 21; 29 etc.
Pegas, calul înaripat al eroului Perseu: VI, 49
Peleu, tatăl legendarului erou Ahile: I, 42
Peloponez, partea sudică a Greciei: II, 30
Penelopa, soţia credincioasă a lui Ulise: VII, 36
Penia, personificarea sărăciei: IV, 39
Penteu, erou teban: II, 34
Peon, medicul legendar al zeilor: II, 76
Pergam, oraş în vestul Asiei Mici: III, 3
Perichtiona (Amfichtiona), mama prezumtivă a lui Platon: I, 37; VI, 8
peripatetici, adepţii filosofiei lui Aristotel: I, 13; 24; 43; II, 13; 27; III, 75; IV, 46; VII, 3
Perseu, erou grec: I, 67; III, 54
Perseu, sclav al filosofului Zenon: III, 54
Persia, perşi: I, 12; 24; III, 3; V, 27; 41; VI, 22; 34; VIII, 36
Petru, apostolul: I, 62; II, 1; 34; 45; 48; 60; 63; 65; VI, 7; VIII, 19
Pilat, guvernatorul Palestinei († 36): prefaţă; II, 34
«Pildele lui Solomon»: IV, 87; VII, 33—34
Pindar, poet grec († 438): V, 34; 40
Pitagora, filosof (cca 500 î. Hr.): I, 3; 7; 15; 29; 32; II, 12; III, 5; V, 21; 41; VII, 6; VIII, 28, 30
Pitia, profeteasa din Delfi: I, 70; II, 9; III, 25; IV, 14; V, 2; 6; VII, 3; 34; VIII, 46
planetele: VI, 22
Platon, filosoful († 347): 1) viaţa lui: II, 12; 19; VI, 3; 2) afirmaţiile lui Celsus despre paralelismul dintre creştinism şi platonism: I, 19; 32; IV, 36; 39; 62; VI, 6; 7; 9; 12; 15; 16; 19; 21; VII, 28; 31; 42; 58; 3) Origen despre dependenţa de platonism a ideilor creştine: I, 19; IV, 1; 62; VI, 2; 3; 5—19; 21; VII, 30—31; 42; 43; 59—61 etc.
«Plîngerile lui Ieremia», carte biblică: VII, 25
Plutarh din Heroneea, filosof şi istoric († 120 d.Hr.): V, 57
Polemon, filosof grec († 270): I, 64; III, 67
Polemon, filosof «fiziognomic» († 144 d.Hr.): I, 33
Policlet, sculptor grec (sec. V î. Hr.): VIII, 17
Polinice, fiul lui Oedip: I, 42; II, 20
Poros («descurcăreţul») (personificare): IV, 39
Poseidon (= Neptun), zeul mării: I, 25
Proetos, rege legendar în Argos, socrul lui Belerofon: VI, 49
proorociile: IV, 2; 9; 12; 21; VI, 35; 45; VII, 10, 11—13; 14—17; 18—26; 30
Protesilas, erou tesaliot: II, 55—56
Providenţa divină: I, 57; III, 5; 75; IV,

4, 14; 32; 40; 41; 69; 75; 77; 95; V, 3; 7; 12; VI, 57; VIII, 67
Prunicos (o fecioară, personificare a virtuții): VI, 34; 35
Psalmii (lui David): I, 31; 64; IV, 17; 69
Ptolemeu (Everghetul), diadoh în Egipt († 222 î. Hr.): V, 38

R

Rafail, arhanghel: I, 25
Rafail, arhonte la ofiți: VI, 30
răspîndirea rapidă a creștinismului: III, 9
răul, ființa și originea lui: III, 42; IV, 62; 64—65; 70; VI, 53—56
Rebeca, soția lui Iacob: IV, 43
Regii («Cărțile Regilor»): I, 36; IV, 72; VIII, 46
Rhea, mama lui Cronos: I, 25
Roma, romanii, stăpînitorii timpului: I, 3; II, 30; 79; IV, 32; V, 45; 47; 50; VI, 22; VII, 26; 41; VIII, 35; 37; 69—70
Rusaliile, sărbătoare creștină: VIII, 22

S

Saba, regina din —: III, 45
Sabaot, numele Domnului: I, 24; VI, 31; 32
saduchei, partid politic: I, 49
Sais, oraș egiptean: V, 34; 37
Salomea (în secta carpocrațienilor): V, 62
Samaria, samaritenii: II, 13; VI, 70
Samos, insulă: IV, 48
Samotrace, insulă locuită de tribul trac odrizi: I, 14; 16
Samuil, prooroc iudeu: I, 36
Sara, soția lui Abraam: IV, 43
Sarepta Sidonului: II, 48
Sarpedon, fiu al lui Zeus: I, 42
satana, diavolul: II, 49; VI, 42; 44; VIII, 54
sărbătorile creștine: VIII, 22
sciții, locuitori ai ținuturilor *nordice și vestice ale Mării Negre*: I, 1; 17; V, 27; 29; 31; VI, 39; 44; VII, 62
sensul moral și sensul literal al Scripturii: IV, [illegible] 49; 50; 51—52
Serapis, zeitate egipteană: V, 34; 38
Seres, oraș în Tracia: VII, 62
Serifos, insulă stîncoasă între Ciclade: I, 29
Sextus, filosof grec (sec. II): VIII, 30
sfinxul: I. 42
Sibila «proorocița»: VII, 53; 56; 61
sicari, partidă extremistă și teroristă iudaică: II, 13
Sihem: localitate biblică: IV, 46
Silas, ucenic și colaborator al Sf. Pavel: II, 34
Simon-Petru, apostol: II, 1; 10
Simon Magul, eretic: I, 57; V, 62; VI, 11
sirenele «ispitele strîmtorilor»: II, 76; V, 64
sirieni, popor: I, 12; III, 6; VII, 60
soarele în «diagrama» ofiților»: VI, 22; VIII, 66
Socrate, filosof († 399): I, 3; II, 17; 41; III, 13; IV, 67; V, 20; VI, 8; 12; VIII, 8
Sodoma, localitate biblică nimicită de foc: I, 66; II, 67; IV, 45
sofiști: II, 27; III, 72
Sofocle, tragedian grec († 405): VII, 6
Sofonie, prooroc: VIII, 72
Sofronie, tatăl lui Socrate: V, 2
Soles, oraș în Celicia: I, 40; 64
Solomon, regele filosof: I, 48; III, 45; IV, 12; 87; V, 29; VI, 44; VII, 21
Solon, legiuitor grec († 558): III, 73
stoici: III, 75; IV, 74; V, 47; VII, 71—72; VII, 15; 37; 63
sufletul e nemuritor: III, 22; 81; IV, 58; V, 42; 47; VII, 28
sufletul lui Iisus: IV, 18
Suriel, al doilea arhonte în «diagrama ofiților»: VI, 30
Ștefan, arhidiaconul: III, 46

T

Tabiti, divinitate la sciți: VI, 39
Tafabaot, arhonte ofit: VI, 30
Tagimasade, zeitate scitică: VI, 39
tartar (în «diagramă»): VI, 25
Tațian Sirianul (scriitor creștin, sec. II): I, 16
Taurida (= Crimeea de azi): V, 27
Tautabaot, arhonte ofit: VI, 39
tebani, popor: III, 34
«Teetet», dialog platonic: IV, 62
Telemah, fiul lui Ulise: VII, 36
Temistocle, general și om politic grec († 460): I, 29; 30; 36
Termopile, trecătoare în munții din sudul Tesaliei: II, 17
Tesalia, ținut în sudul Macedoniei: II, 55
Teseu, erou legendar grec: II, 55—56
Tesalonic, oraș: II, 50; 65; V, 17
Tetis, zeița: I, 23
Teuda, șeful unei răscoale iudaice (sec. I): I, 57
Tiberiu, împăratul († 37): II, 32
Tieste, nefericit erou oedipic: IV, 45
«Timeu», dialog platonic: IV, 54; 62; VI, 10; VII, 42
Timotei, ucenicul lui Pavel: I, 63
Tir, oraș: III, 145
tiranii legendari greci: III, 23; IV, 17
Titus, împăratul († 81): II, 13; IV, 73
Tobie, personaj biblic: V, 19
Toma, apostolul: II, 61
Tracia, ținut în sudul Bulgariei actuale: I, 57
Trasimah, preopinent al lui Platon: I, 17
Tricala, oraș în Tesalia: III, 3
Trofonios, «taumaturg» legendar: VII, 35
Troia, troieni: I, 42; IV, 36

U

Ulise (= Odiseu, rege legendar în Itaka): II, 76; IV, 94

V

Valentin, eretic: (sec. II): II, 27; V, 61
Vespasian, împăratul († 79): II, 13
Vifleem: I, 51
vrăjitorie: I, 60; 69; II, 49; IV, 32—34; 35; VI, 31; VII, 40; VIII, 41
vultur: IV, 87—95

Z

Zaharia, prooroc: VI, 26
Zaleucos, legislator grec în Locri (Grecia Mare) († 650 î. Hr.): III, 73
Zalmoxis, reformator religios-politic în Tracia (sec. VI): II, 55; III, 54
Zenon din Cittium, filosof, întemeietorul stoicismului († 264 î.Hr.): I, 5; III, 54; IV, 54; VII, 63; VIII, 35; 49
Zeus, tatăl zeilor greci: I, 17; 24; 25; 42; III, 22; 43; IV, 17; 38; 48; V, 26; 41; VI, 22; 42; 68
Zeuxis, pictor celebru (sec. IV î. Hr.): VIII, 17
Zopiros, sofist fiziognomic (sec. II î. Hr.): I, 33
Zoroastru, reformator religios persan (sec. X î. Hr.): I, 16

CUPRINSUL

Pag.

Studiu introductiv 5
Bibliografie 20
CONTRA LUI CELSUS 26
Prefață 26
Împotriva scrierii lui Celsus intitulată «Discurs adevărat» 30
Cartea întîi 30
Cartea a doua 95
Cartea a treia 168
Cartea a patra 229
Cartea a cincea 315
Cartea a șasea 369
Cartea a șaptea 442
Cartea a opta 505
Indice scripturistic 571
Indice real și onomastic 578
Cuprinsul 586